

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ

Հ Ա Տ Ը Ն Տ Ի Ր

*Հրապարակիչ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ*

«Ամարաս»
Երևան, 2006թ.

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԳԵՀ

(կենսագրական ակնարկ)

«Ապագա պատմաբանը Դիոգենեսի պես լապտեր վերցրած պետք է քրքրե մեր ներկա դարի պատմությունը, որ գտնե այն գաղափարական գործիչներին, որոնց գործը նմանվում է հին հեքիաթների դարու հերոսների գործունեությանը: Հայ ներկա իրականության մեջ ապագա անաչառ պատմաբանը շատ քչերին կգտնի, որոնց անունը արժանի կլինի հավերժացնելու... Անշուշտ ու անկասկած, դրանց թվում կլինի եւ Գարեգին Նժդեհի անունը...»:

«Սյունիք», Գորիս, 1920թ., թիվ 7

Հայոց պատմության ալեծուփ օվկիանում, մեր նվիրական հերոսների շարքում, իբրեւ գաղափարական եւ կազմակերպական առաջնորդ, վեր է հառնում Գարեգին Նժդեհի կերպարը:

Նժդեհը մեր պատմության այն եզակի դեմքերից է, որի մեջ ներդաշնակորեն միաձուլվել են զինվորականն ու մտածողը, ազգային բարոյախոսն ու քաղաքական գործիչը եւ որն իր` հիրավի պատմաստեղծ կյանքով, հաստատաբար դասվում է հայոց առաջնագույն մեծերի շարքը:

Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջեւանի գավառի Կոնուք գյուղում: Սանուկ հասակում կորցրել է հորը (հայրը` Եղիշեն, գյուղի քահանան էր) եւ մնացել մոր` Տիրուհու խնամքին: Ընտանիքում եղել են չորս երեխա, ինքը փոքրն էր:

Սկզբնական կրթությունը ստացել է Նախիջեւան քաղաքի ռուսական դպրոցում, ապա` Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում, որտեղ սովորելու ընթացքում էլ, 17 տարեկան հասակից, միացել է հայ ազատագրական շարժմանը: Այնուհետեւ անցել է Պետերբուրգ եւ երկու տարի տեղի համալսարանի իրավաբանական բաժնում սովորելով` լքել է համալսարանն ու ամբողջովին նվիրվել հայ հեղափոխության գործին` ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906թ. անցնում է Բուլղարիա, ուր Ռոստոմի աջակցությամբ եւ մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարների միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սպայական դպրոցը եւ այն հաջողությամբ ավարտելով` 1907թ. վերադառնում է Կովկաս:

1907-1908թթ. մտնում է Գ.Յ.Դ. շարքերը եւ, իբրեւ կուսակցական նշանավոր գործիչ Սամսոն Թադևոսյանի օգնական, մասնակցություն բերում պարսկական հեղափոխական շարժմանը: Ձեռք եւ ռազմամթերք

տեղափոխելու համար Նժդեհը 1909թ. վերադառնում է Կովկաս եւ ձերբակալվում ցարական իշխանությունների կողմից: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչեւ Պետերբուրգ, մնացել է ավելի քան երեք տարի, ապա՝ անցել Բուլղարիա:

Երբ 1912թ. սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը, հայերը Թուրքիայի դեմ կռվելու համար (հանուն Մակեդոնիայի եւ Թրակիայի ազատագրության), բուլղարական բանակի կողքին ստեղծեցին կամավորական վաշտ, որի ղեկավարները եղան Նժդեհն ու Անդրանիկը: Այդ պատերազմում Նժդեհը վիրավորվել է: Հայկական վաշտը աչքի ընկավ մի շարք հաղթական կռիվներով եւ 1913թ. զորացրվեց՝ հրաժարվելով մասնակցել բալկանյան ժողովուրդների ներքին կռիվներին (իմա՝ Բալկանյան 2-րդ՝ թուրքանպաստ պատերազմին):

Բալկանյան պատերազմի տարիներին, իրավասությունների հետ կապված, ցավալի վեճ տեղի ունեցավ հայկական վաշտի երկու ղեկավարների միջեւ, որի արդյունքում վաշտը բաժանվեց Նժդեհի ու Անդրանիկի կողմնակիցների: Բարեբախտաբար, վաշտի զորացումից շատ չանցած, Գ. Նժդեհը, 1913թ. հոկտեմբերին, Հ.Յ.Դ. Բալկանյան Կենտրոնական կոմիտեին ուղղեց մի գրություն, որով փակված հայտարարեց իր ու Անդրանիկի միջեւ ամիսներ տևած անախորժ վեճը (1):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, «ներման» արժանանալով ցարական կառավարության կողմից, Նժդեհը վերադառնում է Կովկաս՝ Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կռիվների սկզբնական շրջանում եղել է հայկական կամավորական երկրորդ գնդի փոխհրամանատարը, վերջին շրջանում՝ ղեկավարել հայ-եգիպական առանձին մի զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով օգնության է հասել Կողքին եւ փրկել տեղի հայությանը կոտորածից:

1918թ. գարնանը վարել է Ալաջայի (բնակավայր Անիի շրջակայքում) կռիվները, որոնցով կարելիություն է ընձեռվել նահանջող հայկական զորամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ. միաժամանակ, իր մարդկանցով ապահովել է Նիկողայոս Սառի պեղումների արդյունքը հանդիսացող արժեքավոր հնությունների փոխադրումը Անիից:

Մոտենում էր 1918թ. մայիսը, վճռվում էր հայոց ճակատագիրը: Ալեքսանդրապոլում կռվի բռնվելով թուրքական զորքերի դեմ Նժդեհն իր խմբով նահանջում է Ղարաքիլիսա: Այստեղ էին նահանջել խուճապի մատնված բազմահազար հայ փախստականներ. տեղի ժողովուրդը նույնպես տագնապի մեջ էր: Ահա՛ այս օրհասական պահին, երբ տիրում էր համատարած հուսալքում, լսվում է Նժդեհի ռազմաշունչ, ամենափրկիչ

ծայնը. Դիլիջանի եկեղեցու բակում նրա արտասանած ճառը հոգեփոխեց հուսալքված, բայց ոգեշունչ խոսքի կարոտ հայերին և նրանց առաջնորդեց դեպի սրբազան ճակատամարտ: «Դեպի՛ ճակատ, այնտե՛ղ է մեր փրկությունը,- կինչեր Նժդեհի հուժկու, վճռական և ինքնավստահ ձայնը» (2): Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականով հայությունը հաստատեց իր հարատևելու կամքը, և այդ հավաքական կամքի զորացման գործում, անշուշտ, անուրանալի է Նժդեհի դերը: Ղարաքիլիսայում վարած կռիվների համար (որոնց ընթացքում վիրավորվել է) Նժդեհն արժանացել է ամենաբարձր քաջության շքանշանի:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, 1918թ. վերջին, Նժդեհը ՀՀ կառավարության կողմից նշանակվում է Նախիջևանի գավառապետ, իսկ 1919թ. օգոստոսից՝ Կապանի, Արեւիքի և Գողթանի (Կապարգողթ) ընդհանուր հրամանատար:

Այստեղ հարկ ենք համարում, թեև ընդհանուր գծերով, բայց մի փոքր հանգամանակից, անդրադառնալ այն հերոսականին, որ վարեց Նժդեհը 1919-1921թթ., Ձանգեզուրի լեռներում, որը նրա կյանքի և հայոց նորագույն պատմության ամենափառավոր էջերից է (3):

* * *

Առանց դրսի օժանդակության, ապավինած հայրենի լեռներին ու սեփական ոգու զորությամբ՝ Սյունիքի հայությունը, Նժդեհի ղեկավարությամբ, վարեց իր հաղթական դյուցազնամարտը: Լեռնահայության դիմումներին՝ որեւէ կերպ օգնելու, ՀՀ կառավարությունը, բացի մեկունեջ արվող քաջալերանքի կամ համակրանքի խոսքերից, ո՛չ մի կերպ չարձագանքեց:

Իսկ Նժդեհը երբեմն ստիպված էր լինում չհնազանդվել վերին իշխանության հրամաններին: Մասնավորապես, երբ Խատիսյանի կառավարության կողմից նրան հրամայված էր գաղթեցնել պաշարված Գողթանի հայությունը, Նժդեհը մերժեց այն և, փոխարենը, սրբեց ու տեղահանեց գավառի թուրքական բնակավայրերը (4): Ավելին, 1920 թվականի օգոստոսին ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Սիմասյանը, համաձայն բուլշևիկների հետ կնքված զինադադարի (հմա՛ 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Բորիս Լեգրանի ու Արշակ Ջամալյանի միջև կնքված համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն համաձայնություն էր տալիս Կարմիր բանակի մուտքին Ձանգեզուր, Ղարաբաղ և Նախիջևան), Դրոյի միջոցով հեռագրում էր Նժդեհին՝ թողնել Կապանն ու Գեմվազը և անցնել Երեւան (5): Բայց Նժդեհը, չընդունելով ՀՀ զինվորական նախարարի՝ Ձանգեզուրը թողնելու հրամանը և մերժելով Դրոյի առաջարկը՝ անցնել Երեւան ապաքինվելու (Գորիսի ձորում վիրավոր-

վել էր), նախընտրեց մնալ Սյունիքում եւ մենակ չթողնել լեռնահայու-
թյանը:

Այդ ծանր օրերին էր, որ Նժդեհը հղացավ եւ գործի դրեց Դավիթ-
բեկյան Ուխտերը: 1920թ. օգոստոսի 25-ին, Կապանի Կավարտ գյուղի
եկեղեցուն, Նժդեհի զինվորներն ուխտեցին Դավիթ-Բեկի անունով`
«*հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության, իրենց հրամանա-
տար Նժդեհին եւ կռվել մինչեւ վերջին շունչը*» (6): Այսպես ծնունդ
առան Դավիթբեկյան Ուխտերը, որոնց նշանաբանն էր. «*Չամուն հայրե-
նիքի` Դավիթ Բեկաբար*»:

Բացահայտած թուրք-բուլղերիկյան միացյալ դավադրությունն ու
չընդունելով ՀՀ կառավարության կրավորական կեցվածքը, որը Մոսկվա-
յի ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ կնքած վերոհիշյալ համաձայնագրով,
փաստորեն, Ձանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու նախաքայլ էր անում
(7), Սյունիքը շարունակեց կռիվը եւ Հայաստանի խորհրդայնացումից
հետո, 1920թ. դեկտեմբերին, իրեն հռչակեց ինքնավար:

1921թ. հունվարին Դրոն Բաքվից մի հեռագիր հղեց Նժդեհին,
առաջարկելով նրան` թույլ տալ Ձանգեզուրի խորհրդայնացումը, հա-
վատացնելով եւ վստահեցնելով, որ այդպիսով Մոսկվայի առաջիկա
կոնֆերանսում, ուր լուծվելու էին նաեւ վիճելի հողային հարցեր,
խորհրդային Ռուսաստանը բարյացակամ կլինի դեպի Հայաստանը եւ
կպաշտպանի հայ աշխատավորության շահերը (8): Այս անգամ եւս
Նժդեհը, իբրեւ հեռատես քաղաքագետ, չհեռացավ Սյունիքից եւ շարու-
նակեց մաքառել:

1921թ., Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «**Խուստուայան կանչեր**»
փոքրածավալ գրքույկը, որը պարունակում է կոչեր` լեռնահայությանը եւ
պատվիրաններ` իր զինվորներին:

Իր զինվորական հմտությամբ, կազմակերպչական տաղանդով եւ
ոգեշունչ խոսքով Նժդեհին հաջողվեց ստեղծել «*ժողովրդական կուռ
բանակ մը, որ պատրաստ էր իր հրամանատարի ձեռքի մեկ շարժումին
անսալով` կրակի մեջն անգամ նետվելու*» (9): Նժդեհն էր, որ պարտու-
թյան դառնությունը ճաշակել տվեց Դենիկինի, Կուլչակի ու Վրանգելի բա-
նակները ջարդած եւ «*անպարտելի*» հռչակված 11-րդ Կարմիր բանակի
հեծելազորի պետ Կուրոչկինին:

Նույնիսկ Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը եւ դրա
հետեւանքով` 12 հազար գաղթականության (որից 4 հազարը` զորք)
նահանջը,- որոնք զգալիորեն ազդեցին լեռնահայության բարոյա-
հոգեբանական վիճակի վրա,- չընկճեցին Սյունիքը, եւ նա շարունակեց իր
հաղթական կռիվները: 1921թ. ապրիլին հռչակվեց Լեռնահայաստանի
Հանրապետություն` սպարապետ Նժդեհի վարչապետությամբ:

Հունիսի 1-ին, Ձանգեզուր անցած ՀՀ կառավարության նախաձեռնությամբ, Լեռնահայաստանը հայտարարվեց Հայաստան՝ Սիմոն Վրացյանին նշանակելով վարչապետ (Նժդեհը մնում էր իբրև սպարապետ): Նոր կառավարությունը թույլ տվեց մի շարք կոպիտ սխալներ, որոնց մեջ ամենից ճակատագրականը եղավ երեք հազար թաթար-թուրքերի՝ իբրև քոչվոր, իսկ իրականում՝ որպես ծպտյալ դավադիրներ, Սիսիան ազատ մուտքի արտոնումը: Իսկ Երեւանից նահանջած զորքը կամավոր անձնատուր եղավ կարմիրներին:

Այս պայմաններում, մի կողմից՝ Վրաստանի ու Հայաստանի բուլշեւիկացուները, Արարատյան գաղթականության՝ դեպի Սյունիք նահանջը (մասնավորապես, նահանջող մտավորականության եւ երիտասարդության վաղաժամ անցնելը Պարսկաստան), որոնք բարոյալքիչ ու հռոճի ազդեցություն ունեցան լեռնաշխարհի հայության վրա, մյուս կողմից՝ պարենի ու հացահատիկի չգոյությունը, վարչական եւ զինվորական մարմինների միջեւ առաջ եկած անհամաձայնությունները, միաժամանակ՝ խուսափելու համար ավելորդ հալածանքներից, որին կարող էր ենթարկվել Խորհրդային Հայաստանի հայությունը եւ հաշվի առնելով, որ Հայաստանի բուլշեւիկյան ղեկավարությունն իր 1921թ. հունիսի հռչակագրով Սյունիքը հայտարարում էր կցված Մայր երկրին, Լեռնահայաստանը հուլիսին տեղի տվեց Խորհրդայնացման առաջ: Թողնելով Ձանգեզուրը՝ Նժդեհը հրաժեշտից առաջ հավաստեց լեռնահայությանը, որ ինքն ընդմիշտ չի՝ հեռանում եւ պիտի վերադառնա, եթե Երեւանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի տերը: Իսկ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին ուղղած իր դիմումը հաղթական սպարապետն ավարտում էր սաստող տողերով. *«Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության եւ նրա մտավորականության արդար պահանջը»* (10):

Երկու տարվա կռիվների ընթացքում, թշնամու 15 հազար սպանվածի դիմաց Սյունիքը տվեց ընդամենը մի քանի տասնյակ զոհ, իսկ մոտ 200 գյուղեր մաքրագործվեցին թուրքերից ու վերադարձվեցին հայերին: Շնորհիվ Լեռնահայաստանի հերոսամարտի՝ հնարավոր եղավ՝

- ա) փրկել լեռնահայությանը կոտորածից,
- բ) Սյունիքը կցել Մայր հայրենիքին՝ մահացու անդամահատումից զերծ պահելով Հայաստանը (11),
- գ) հոգեբանորեն ու ռազմագիտորեն հնարավոր դարձնել Փետրվարյան ապստամբությունը (12),

դ) ապահովել հայ մտավորականության եւ մարտական ուժերի նահանջն ու անցումը Պարսկաստան:

Եվ այս ամենը, հիմնականում, շնորհիվ Նժդեհի անհատականության:

* * *

Այսպիսով, 1921թ. հուլիսին Նժդեհը թողնում է Ջանգեզուրը եւ անցնում Թավրիզ: Այստեղ լրջորեն սրվում են հարաբերությունները նրա եւ Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի միջեւ, ինչը սկիզբ էր առել դեռեւս Սյունիքի կռիվների շրջանում: Արաքսի պարսկական ափին գտնվելու ժամանակ Յ.Յ.Դ. որոշ ղեկավար անդամներ (այդ թվում՝ պարենավորման նախարար Յակոբ Տեր-Յակոբյանը) Նժդեհի ներկայությամբ ծեծի ենթարկվեցին, գնդակահարվեց Ասլանյան ազգանունով դաշնակցական մի սպա: Այս կապակցությամբ (ու մի շարք այլ պատճառներով, որոնց թվում, ով զարմանք, Նժդեհին մեղադրում էին նաեւ Լեռնահայաստանի անկումը արագացնելու մեջ), Թավրիզում, Նժդեհը Յ.Յ.Դ. Բյուրոյի կողմից կուսակցության Գերագույն Դատական Ատյանի մոտ պատասխանատվության կանչվեց (13): Թեեւ Նժդեհը դատարանին (նաեւ՝ ՀՀ Նախարարական խորհրդին ու Յ.Յ.Դ. Ատրպատականի ԿԿ-ին) մանրամասն բացատրագիր ներկայացրեց Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին (14), սակայն, 1921թ. սեպտեմբերին կուսակցական դատարանը, Ս. Վրացյանի առաջարկով, վճռեց «հեռացնել Գ. Նժդեհին Դաշնակցության շարքերից եւ ներկայացնել նրա գործը կուսակցության ապագա 10-րդ Ընդհանուր ժողովին» (15):

1925թ., Յ.Յ.Դ. 10-րդ Ընդհանուր ժողովի կողմից Նժդեհը վերականգնվում է կուսակցության շարքերում (16):

Թավրիզում եղած ժամանակ անգլիացիները Նժդեհին առաջարկում են վերադառնալ Հայաստան եւ այնտեղ ապստամբություն բարձրացնել (այդ ժամանակ Լենքորանում տեղի բնակչությունն ապստամբել էր խորհրդային իշխանության դեմ), որը Նժդեհի կողմից մերժվում է:

Թավրիզում մոտ չորս ամիս գաղտնի ապրելուց հետո Նժդեհը մեկնում է Բուլղարիա եւ հաստատվում Սոֆիայում: Այստեղ, հավանաբար 1922թ., նա ամուսնանում է Էփիմե անունով հայուհու հետ (17):

1922թ. լինելով Բուխարեստում՝ այնտեղ գտնվող Վարդան Գեւորգյանին առաջարկում է իր (ինձ՝ Նժդեհի) տրամադրության տակ գտնվող նյութերի հիման վրա գրել «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», որը գրքույկով լույս տեսավ 1923թ. (18):

1923թ. կրկին լինելով Բուխարեստում (19)՝ Նժդեհը տեղի «Նոր Արշալույս» թերթում հանդես է գալիս «Իմ խոսքը - Թե ինչո՞ւ զենք բարձրացրի խորհրդային զորքերի դեմ» հոդվածաշարով (20):

Այդ տարիներին Նժդեհը հանգամանալից անդրադառնում է Սյունիքի կռիվների պատմությանը՝ 1923-1925թթ. ընդարձակ հողվածաշարով հանդես գալով Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում: 1924-1925թթ. նա հրապարակումներ է ունենում Պլովդիվում լույս տեսնող «Հայաստան» դաշնակցական թերթում: Մասնավորապես, 1924թ. այստեղ տպագրվում են առանձին գլուխներ նրա **«Եջեր իմ օրագրեն»**-ից, որը նույն տարի լույս է տեսնում առանձին գրքուկով, Կահիրեում:

1926թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, ուր տպագրվում է նրա **«Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը»** շարքը (այն 1929թ. Բեյրութում լույս է տեսնում առանձին գրքուկով):

1926 թվականից Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը (Նժդեհը տեղի Հ.Յ.Դ. ԿԿ անդամ էր) բաժանվում է Նժդեհի եւ Բյուրոյի կողմնակիցների: Կուսակցության բյուրոն գտնում էր, որ կարելի եւ ցանկալի է ընդհանուր լեզու գտնել Թուրքիայի հետ. այդ մտայնության հաստատմանը նպաստող մի շարք հրապարակումներ եղան, որոնց թվում՝ Բյուրոյի քարտուղար Ռուբենի «Հայ-թուրքական կնճիռը» (1924թ.): Նժդեհը, որպես պատասխան այդ գրքի, 1927թ. Սալոնիկում լույս ընծայեց **«Որդիների պայքարը հայրերի դեմ»** գրքուկը: Միաժամանակ, որոշ հրապարակումներ ունեցավ Շահան Լաթալիի կողմից Փարիզում 1928-1929թթ. խմբագրվող, ընդգծված հակաթուրքական ուղղվածությամբ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթում, ինչպես նաեւ Բուլղարիայի դաշնակցական «Նոր Արաքս» եւ «Ազատ խոսք» թերթերում (21):

1932թ. Սոֆիայում լույս տեսավ նրա հերթական գրքուկը՝ **«Ցեղի ոգու շարժը»** վերնագրով, որում (ինչպես նաեւ «Խռովք» ամսագրում նույն թվին լույս տեսած «Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի զորույթ» հոդվածում) նախանշվեց հայկական ցեղային շարժումը:

1933թ. Փարիզում կայացավ Հ.Յ.Դ. 12-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցում էր իբրեւ պատգամավոր Բուլղարիայից: Վերջինս ժողովի առջեւ բարձրացրեց եւ անցկացնել տվեց երեք հիմնական հարցեր.

ա) ձգտել, որ գաղթահայությունը դառնա զինական գործոն Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ սերունդը ապակուսակցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում (22):

Բ կետի հիման վրա, 1933թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ: Նժդեհի հետ, Ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրճյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել

ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Սուխտար-բեյի սպանությունը (վերջինս մասնակից էր արեւմտահայերի ջարդերին եւ արտասահմանում հակահայկական քարոզչության ղեկավարներից էր): Նժդեհը պիտի աջակցեր Թանդրճյանին այդ գործում (23):

ԱՄՆ-ում Նժդեհը ձեռնամուխ է լինում Ցեղակրոն շարժման ծավալմանը՝ երկրի հայաշատ վայրերում Ցեղակրոն Ուխտեր հիմնելով:

1934թ. սկզբին, Նյու Յորքի Սբ Խաչ եկեղեցում, դաշնակցական խմբապետի ձեռքով դաշունահարվեց ամերիկահայոց հոգեւոր առաջնորդ Ղեւոնդ արքեպս. Դուրյանը: Դուրյանի սպանության կազմակերպման պատասխանատվությունը տարբեր ուժեր փորձեցին վերագրել Նժդեհին՝ Ցեղակրոն շարժումը չեզոքացնելու դավադիր մտայնությամբ (24):

«Իմ այդ ազգահոգ քարոզչության համար հայության հատվածականացած, ապահայրենացած ու պարտվողական տարրերը դավադրեցին ինձ»,- գրում է Նժդեհին իր «Ինքնակենսագրություն»-ում:

Ամեն դեպքում, Ցեղակրոն շարժումը զգալի հաջողություններ ունեցավ ԱՄՆ-ում, իսկ Նժդեհը 1934թ. աշնանը վերադարձավ Սոֆիա: Այստեղ, 1935թ. նա լույս ընծայեց **«Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը»** աշխատությունը՝ միաժամանակ նպատակ ունենալով ընդլայնել Ցեղակրոն շարժումը եւ այն դարձնել համազարգույթային: Սակայն նրա հարաբերությունները Զ.Յ.Դ. ղեկավարության (հատկապես՝ կուսակցության փաստացի բյուրոյապետ Ռուբենի) հետ խիստ լարվեցին: Այդ հողի վրա, 1936թ., Բուլղարիայի կուսակցական կազմակերպությունը պառակտվեց: Հակասությունները Նժդեհի ու կուսբյուրոյի միջեւ այնքան էին սրվել, որ Բուլղարիայում Մայիսի 28-ը Ցեղակրոն Ուխտերն ու տեղի Դաշնակցության ԿԿ-ն նշում էին առանձին. ցեղակրոնները՝ Պլովդիվում, Վառնայում, ԿԿ-ն՝ Սոֆիայում ու Բուրգասում (25):

Այդ տարիներին ռուսների վտարանդիական, հակաբոլշեւիկյան «ՌՕՎՍ» (Ռուսաստանյան համազորային միություն) կազմակերպությունը Բուլղարիայում դիմում է Նժդեհին՝ տալ 2-3 ահաբեկիչներ՝ Ստալինին մահապատժելու համար: Առաջարկը մերժվում է:

1937թ. Նժդեհը կանչվում է Կահիրե՝ կուսակցության բյուրո, որտեղ նրան փորձում են հաշտեցնել Ռուբենի հետ: Սակայն, Բյուրոյի հետ հանդիպումը ոչինչ չի տալիս, եւ Նժդեհը վերադառնալով Սոֆիա՝ նույն թվին հայտարարություն է անում Զ.Յ.Դ.-ից իր հեռանալու մասին: Բյուրոն եւս, առանց դանդաղելու, «պառակտողական գործունեության» որակումով՝ Նժդեհին կուսակցությունից հեռացնելու որոշում ընդունեց: Իսկ 1938թ. Կահիրեում գումարված Զ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդի. ժողովը Նժդեհին կուսակցության շարքերից՝ այս անգամ արդեն արտաքսելու վճիռ տվեց (26):

* * *

Կուսակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհը շարունակում է Ցեղակրոն կազմակերպությունների ընդլայնումը, եւ 1937թ. Զ.Յ.Դ.-ից արդեն հեռացված Զայկ Ասատրյանի հետ Պլովդիվում (1938-ից՝ Սոֆիայում) սկսում են հրատարակել «Ռազմիկ» ազգայնական թերթը: «Ռազմիկ»-ում (տպագրվել է մինչեւ 1943թ. ներառյալ) Նժդեհն ունի բազմաթիվ հրապարակումներ:

1937թ. Սոֆիայում լույս է տեսնում Նժդեհի «**Իմ պատասխանը**» ուսումնասիրությունը՝ նվիրված Սյունիքի հերոսականին (27): Դիշատակելի է նաեւ «Չերկ» ամսագրում (որը խմբագրում էր Կարապետ Պալճյանը՝ ապագա Վազգեն Ա. Ամենայն Զայոց կաթողիկոսը) Նժդեհի մեկ գրությունը ժամանակի հայ երիտասարդության ու նրա անելիքների վերաբերյալ՝ իբրեւ պատասխան «Չերկ»-ի խմբագրության հարցումներին (28):

Այդ տարիներին Նժդեհի համար վերստին կարեւորվում եւ հրատապ է դառնում հայությանը մոտեցող պատերազմին հոգեբանորեն նախապատրաստելու եւ նոր բարոյականով սպառազինելու խնդիրը: Այդ նպատակով, 1937-1938թթ., Զ. Ասատրյանի, Ն. Աստվածատուրյանի եւ այլոց հետ նախաձեռնում է Տարոնական շարժումը (1938-1939թթ. հանդես է գալիս շարժման պաշտոնական օրգան «Տարոնի Արծիվ»-ում):

1938թ., Զ.Յ.Դ. 13-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո, կուսբյուրոյի լիազորությամբ, Սոֆիա է ժամանում դաշնակցական գործիչ Կարո Սասունցին, որը հայտնում է Նժդեհին, թե Բյուրոն պատրաստ է ընդառաջել իր պահանջներին, միայն թե ինքը չստեղծի նոր կազմակերպություն: Նժդեհը, փաստարկելով, որ թուրքական թերթերն անընդհատ հարձակումներ են գործում ի՞ր վրա, բայց ո՛չ Զ.Յ.Դ.-ի, որ կուսբյուրոյի ամեն անդամ կարող է բնակվել Թուրքիային դաշնակից որեւէ երկրում, իսկ իրեն նույնիսկ արգելվում է տարանցիկ ճանապարհ այդ երկրներով, որ Զ.Յ.Դ. ղեկավարությունը թշնամանք է տածում Ցեղակրոնության եւ Տարոնականության նկատմամբ..., ինքը հիմք չունի հավատալու, թե Զ.Յ.Դ. նոր բյուրոն քաղաքականապես ավելի իմաստուն կգտնվի, քան նախորդը (29): Նմանօրինակ առաքելությամբ, 1939թ. Նժդեհի հետ տեսակցություն է ունենում Դրոն, հորդորելով նրան՝ խզել կապերը Բուլղարիայի ցեղակրոն կազմակերպության իր ընկերների հետ: Սակայն Նժդեհը մնում է անդրդվելի (30): Եվ Նժդեհը սկսում է գործնական աշխատանքներ տանել՝ հրավիրելու Զ.Յ.Դ.-ից հեռացածների եւ Ցեղակրոն շարժմանը հարողների համագումար: Սակայն

պայթեց Երկրորդ աշխարհամարտը, եւ ստեղծված իրադրությունը թելադրեց այլ պայմաններ:

* * *

Պատերազմի հենց սկզբից Գերմանիայում հակահայկական ալիք բարձրացավ. գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը, նացիստական մարդաբանական գիտությունը հայերին դասում էր «առաջավորասիական» (ոչ արիական) ժողովուրդների շարքում եւ ուներ խիստ բացասական կարծիք հայերի մասին (31), Բեռլինում պաշտոնապես հայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը եւ այլն: Արձագանքելով դրան՝ Երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օրերին Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու եվրոպական այլ երկրներում բարձրացան հակահայկական տրամադրություններ: Բուլղարիայում կային թերթեր եւ կազմակերպություններ, որոնք կոչ էին անում՝ հայերին արտաքսել երկրից, նրանց հետ վարվել հրեաների նման: Ռումինիայի վարչապետ Անտոնեսկուն հանձնարարել էր՝ հայերին տեղահանել հայաշատ քաղաքներից...

Այս իրավիճակում, Նժդեհը, «Մշակութային մերձեցման բուլղարահայկական կոմիտեի» (որի փոխնախագահն էր ինքը եւ, միաժամանակ, թղթակցում էր Սոֆիայում լույս տեսնող «Սվետոզլաս» բուլղարական գրական թերթին) միջոցով կապվում է Սոֆիայի գերմանական դեսպանության հետ, իսկ 1942թ. անցնում Բեռլին՝ հարցերը տեղում լուծելու համար: Բեռլին մեկնելու նյութական հնարավորություն ունենալու համար նա վաճառում է պատվո թրի վրայի ոսկին, որը 1936թ. նրան էր նվիրել հայ մայրերի 12 հազարանոց կազմակերպությունը՝ ի նշան երախտագիտության իր հակաթուրքական-հայրենասիրական բազմամյա գործունեության:

Բեռլինում նա հանդիպում է նացիստական կուսակցության ներկայացուցչի հետ ու իր անհանգստությունը հայտնում գերմանացիների կողմից տարվող հակահայկական քարոզչության համար: Առաջնորդվելով «գերմանական գայլին կուշտ պահելու եւ հայ գառնուկին փրկելու» քաղաքական սկզբունքով՝ Նժդեհը վերջինիս հետ պայմանավորվում է Բուլղարիայում հավաքագրել հայերի մի խումբ՝ Բեռլինում վարժվելու եւ Գերմանիայի՝ Թուրքիայի դեմ հնարավոր պատերազմում օգտագործելու համար: Նա կապվում է Զ. Ասատրյանի հետ, որի միջոցով Բուլղարիայում հավաքագրվում եւ Գերմանիա են մեկնում 30 արեւմտահայ երիտասարդ ցեղակրոններ: Այնտեղ որոշ ժամանակ վարժվելուց հետո, հակառակ Նժդեհի հետ պայմանավորվածության, 1943թ. աշնանը խումբը ուղարկ-

վում է Ղրիմ՝ Կարմիր բանակի թիկունքում օգտագործելու համար: Սակայն, գերմանական հրամանատարության հետ խոսելուց հետո, Նժդեհը կարողանում է հիմնավորել իր մարտիկների՝ ոչ թե Ղրիմում, այլ՝ Թրակիայում գտնվելու անհրաժեշտությունը (այդ ժամանակ խիստ սրվել էին գերմանա-թուրքական հարաբերությունները) եւ անձամբ ժամանում է Ղրիմ, ու խուճը վերադարձվում է Բուլղարիա:

Այսպիսով, Նժդեհի համագործակցությունը նացիստների հետ եղել է գաղթաշխարհի հայությանը գերմանական սպառնալիքից փրկելու մտահոգությամբ եւ հակաթուրքական հողի վրա:

Նժդեհն իր մասնակցությունն է բերել 1942թ. դեկտեմբերին Բեռլինում ստեղծված ու մինչեւ 1943թ. վերջը գործած Յայ Ազգային խորհրդի աշխատանքներին (խորհրդի նախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը), որի օրգան «Ազատ Յայաստան»-ի փոխխմբագիրն էր (խմբագիր՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան):

Բեռլինում եղած ժամանակ, գերմանացիների միջնորդությամբ, հանդիպել է Դրոյի հետ՝ նացիստների հետ համագործակցության ձեւի ու համատեղ գործելու խնդիրների շուրջ առաջ եկած հակասությունները հարթելու համար: Սակայն Նժդեհի եւ Դրոյի միջեւ հաշտեցում չկայացավ (32):

1944թ. սեպտեմբերին խորհրդային զորքերը մտան Բուլղարիա: *«Գիտեն, թե ինչ է սպասվում ինձ, բայց եւ այնպես որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիություն ունեն օդանավով ինձ նետելու Վիեննա: Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկվեն մեր կազմակերպությունները (իմա՛ Բուլղարիայի Ցեղակրոն Ուխտերը - Մ. Լ.): Մնալու ավելի լուրջ պատճառներ ունեն... Այսօր կյանքին ես կապված եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Յայաստանին»*, - գրում էր Նժդեհը 1944թ. սեպտեմբերին, ձերբակալությունից քիչ առաջ (33):

1944թ. հոկտեմբերի վերջերին, խորհրդային «Սմերչ» (ռուսերեն смерть шпионам - «մահ լրտեսներին») բառակապակցության հապավումն է) բանակային հակահետախուզության գլխավոր վարչության աշխատակիցների կողմից Նժդեհը ձերբակալվում է: Նրան տեղափոխում են Բուխարեստ, այնտեղից՝ ինքնաթիռով Մոսկվա եւ բանտարկում Լյուբյանկայում:

Որո՞նք էին Նժդեհի՝ Բուլղարիայում մնալու լուրջ պատճառները:

Յանձնվելով կարմիրներին՝ Նժդեհը հույս ուներ, թե խորհրդային իշխանությունները իրեն, որպես հայ ազգայնականի, կօգտագործեն Թուրքիայի դեմ: Դրա համար, անշուշտ, իրական հիմքեր կային: Նա ենթադրում էր, որ Թուրքիան թիրախ կդառնա խորհրդային Միության համար (1945թ. խորհրդային բանակը, իրոք, պատրաստվում էր մտնել

Թուրքիա), եւ Կարմիր բանակի՝ Թուրքիային հարվածի դեպքում, հնարավոր կլինէր ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանն ու այն կցել Խորհրդային Հայաստանին: Ճիշտ է եզրակացնում պատմաբան Ռուբեն Խուրշուդյանը. «Տժդեհը համոզված էր, որ սփիւնների վրա կանգնած խորհրդային կայսրությունը վաղ թե ուշ անպայման կփլվի: Նա ուզում էր, որ կայսրության բեկորների վրա վերածնվեր ո՛չ թե փոքր հայկական պետություն, այլ՝ մեծ, միացյալ Հայաստանը, որի իրականացման գաղափարին էր նվիրել նա իր ողջ կյանքը» (34):

Փաստորեն, Արեւմտահայաստանի ազատագրման համար Տժդեհն իր քառասնամյա հակաթուրքական պայքարի փորձն էր առաջարկում խորհրդային իշխանություններին (այս խնդրի հետ կապված՝ Մոսկվայում նա հատուկ խոսակցություն է ունենում գեներալ Աբակունովի հետ): Սակայն, միջազգային քաղաքական կյանքում իրադարձությունների հետագա փոփոխությունները ի նպաստ Թուրքիայի, չարդարացրին Տժդեհի հույսերը. խորհրդային բանակը չհարժվեց Թուրքիայի վրա:

1946թ. նոյեմբերին Տժդեհին Մոսկվայից ուղարկում են Երեւան, ուր դատաքննությունն ավարտվում է 1948թ.: Տժդեհը դատապարտվում է 25 տարվա բանտարկության՝ ժամկետը հաշվելով 1944 թվականից (ի դեպ, դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 24-ին):

Տժդեհի ձերբակալությունից հետո ընտանիքը (կինը եւ զավակը) Սոֆիայից արտրվում է Բուլղարիայի Պավլիկենի քաղաքը (35):

1947թ. Տժդեհը խորհրդային կառավարությանն առաջարկում է հանդուգն մի ծրագիր. սփյուռքում ստեղծել համագաղութային ռազմաքաղաքական կազմակերպություն՝ «Հայկական իռեդենտա», որի նպատակը պետք է լինէր Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրումը եւ նրա վերամիավորումը Խորհրդային Հայաստանին: Առաջարկության մեջ Տժդեհը հանգամանակից անդրադառնում էր այդ կազմակերպության ստեղծման՝ պատմականորեն թելադրված անհրաժեշտությանը, նրա ապագա գործունեության ձեւերին, կառուցվածքին եւ այլն: Թեւեւ Տժդեհի առաջարկությունը լրջորեն հետաքրքրեց խորհրդային ղեկավարներին եւ մի քանի տարի շարունակ ուսումնասիրվում էր ամենատարբեր ատյաններում, սակայն, ի վերջո, այն մերժվեց:

1948-1952թթ. Տժդեհը գտնվել է Վլադիմիրի բանտում, այնուհետեւ, մինչեւ 1953թ. ամառը՝ Երեւանի բանտում: Տժդեհի երկրորդ անգամ Երեւան բերվելը, ինչպես վկայում է նրա բանտակից Հովհաննես Դեւեջյանը (36), պայմանավորված էր նրանով, որ Տժդեհը դիմում էր գրել խորհրդային ղեկավարությանը՝ «առաջարկելով իր միջնորդությունը Դաշնակցության եւ խորհրդային իշխանության միջեւ հասկացողություն մը եւ գործակցություն մը ստեղծելու համար» (37): Այս խնդրի շուրջ

երկար խոսակցություններ են տեղի ունենում Հայաստանի անվտանգության նախարարի հետ, որոնց արդյունքում, 1953թ., Նժդեհն ու Դեմոկրատիկ Երեսնյանի բանտից, համատեղ, նամակ են գրում Ս. Վրացյանին (որն այդ ժամանակ Դաշնակցության հետախուզական դպրոցի տնօրենն էր), հորդորելով նրան մերձենալ ռուսներին՝ հակաթուրքական հողի վրա: Սակայն Մոսկվայում նպատակահարմար չգտան նամակն ուղարկել, և այն մնաց որպես միայն փաստաթուղթ (38):

Այնուհետև, Նժդեհին նորից տեղափոխում են Վլադիմիր, ուր և մահանում է 1955թ. դեկտեմբերի 21-ին (Դեմոկրատիկ նշում է նոյեմբերի 21-ը, որը ճիշտ չէ):

Խորհրդային ղեկավարությունը Նժդեհին զրկեց ընդհանուր ներումից օգտվելու իրավունքից. դա այն դեպքում, երբ դրան արժանացան զգալի թվով հակախորհրդային գործիչներ և գերմանական բանակի զորավարներ:

Ստանալով բանտային վարչության հեռագիրը Նժդեհի մահվան մասին, եղբայրը՝ Լեւոն Տեր-Հարությունյանը, Երեսնյանի շտապ մեկնում է Վլադիմիր: Նրան հանձնվում են եղբոր զգեստն ու ժամացույցը, իսկ ձեռագրերը՝ ոչ: Թույլ չի տրվում նաև մարմինը տեղափոխել Հայաստան: Լեւոնը կատարում է եղբոր թաղումը, գերեզմանը ցանկապատել տալիս ու տախտակի վրա, ռուսերեն, պատվիրում գրել՝ «Տեր-Հարությունյան Գարեգին Եղիշի (1886-1955)» (39):

* * *

Սակայն, ինչպես ամեն մի իրական հերոս, Նժդեհը չմոռացվեց:

1963թ. սեպտեմբերին Բոստոնի «Հայրենիք» ակումբում բացվեց Նժդեհի կիսանդրին, որը պատրաստվել էր Բեյրութում, արձանագործ Չավեն Խտչյանի ձեռքով (40): Այս առթիվ տեղի ունեցավ մեծ հանդիսություն, «Հայրենիք» օրաթերթը բացառիկ համար լույս ընծայեց՝ գրեթե ամբողջովին նվիրված Նժդեհին (1963թ., 13 սեպտեմբերի), բացառիկ թիվ հրատարակեց նաև Հայ երիտասարդաց դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հայրենիք» անգլերեն շաբաթաթերթը: Իսկ 1968թ., Բեյրութում, «Համազգային»-ը հրատարակեց Նժդեհին նվիրված ծավալուն և շքեղ մի գիրք՝ կազմված Ավոյի (Ավետիս Թումայան) կողմից (1989թ. այն վերատպվեց Լոս Անջելոսում՝ Յ.Յ.Դ. «Ռոստոմ» կոմիտեի հրատարակությամբ): Այս ամենը վկայում է, որ անկուսակցական դարձած Նժդեհը Դաշնակցության կողմից վերարժեքավորվում էր:

1993թ., Երեսնյան, Յ.Յ.Դ. «Դեպի Երկիր» մատենաշարով լույս տեսավ Նժդեհի «**Խորհրդածությունները**», որում ներկայացված են նրա սովետական բանտախցերում գրած մտածումներն ու խոհերը, ինչի

գոյության մասին (իբրև ձեռագիր) դեռևս վկայել է Նժդեհի բանտակից Դեկեյանը:

1983թ. Նժդեհի աճյունը, գերեզմանի լուսանկարի օգնությամբ եւ Նժդեհի հարազատներից մեկի միջոցով, Վլադիմիր քաղաքի գերեզմանատնից գաղտնի տեղափոխվում է Երեւան: Նույն տարի, աճյունից մի նշխար ամփոփվում է Խուստուփ լեռան լանջին՝ Կոզնի կոչված աղբյուրի մոտ, իսկ հիմնական աճյունը, ցինկե արկղի մեջ մի քանի տարի պահելուց հետո, 1987թ. հանգրվանում է Գլաձորի Սպիտակավոր վանքի բակում (41):

Իր մահից տասնամյակներ անց միայն՝ 1992թ. մարտի 30-ին, Նժդեհը ԶԶ դատախազության կողմից արդարացվեց, ինչի կարիքը երբեւէ չունեի:

1. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1962թ., էջ 158, 162-163:
2. Ավո, «Նժդեհ», էջ 67:
3. Մենք չենք անդրադառնա Սյունիքի կռիվների մանրամասներին. դրանք հանգամանակից շարադրված են Վարդան Գեւորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)», Գ. Նժդեհի «Իմ պատասխանը» գրքերում եւ վերջինիս՝ Բոստոնի «Չայրենիք» ամսագրում 1923-1925թթ. լույս տեսած հոդվածաշարում: Կարծում ենք, որ ճշմարիտ չափանիշներով առաջնորդվող պատմագիտությունը դեռ կվերարժեքավորի Սյունիքի հերոսամարտը՝ տալով նրա արժանի գնահատականն ու տեղը ո՛չ միայն 20-րդ դարի, այլև ողջ Չայոց պատմության մեջ:
4. Գ. Նժդեհ, «Իմ պատասխանը», Սոֆիա, 1937թ., էջ 31:
5. Վ. Գեւորգյան, «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը», Բուխարեստ, 1923թ., էջ 51:
6. «Արնոտ գիրք», Գորիս, 1921թ., էջ 33-34:
Դավիթբեկյան Ուխտերի օրինակով էր, որ Նժդեհը հետագայում հիմնադրեց Ցեղակրոն Ուխտերը:
7. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:
8. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 114-115:
9. Ավո, «Նժդեհ», էջ 210:
10. Վ. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 160:
11. Երբեմն կարճամտորեն պնդվում է, թե առանց Նժդեհի վարած կռիվների էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Չայաստանին, քանզի, հակառակ դեպքում, Նժդեհի հեռանալուց հետո, այն կարող էր կցել Ադրբեջանին: Ըստ մեզ, եթե 1921թ. մարտի ռուս-թուրքական պայմանագրի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ո՛չ թե Նժդեհի մի խումբ ուխտյալները, այլ՝ Կարաբեքիրի զորքը (եւ այդ դեպքում ո՛չ միայն շատ գյուղեր թուրքաբնակ կլինեին, այլ՝ մնացածներն էլ՝ հայաթափ), միանշանակ կարելի է պնդել, որ Ռուսաստանը Սյունիքը կարժանացներ Նախիջեւանի ու Ղարա-

բաղի ճակատագրին: Ավելին, Սյունիքը Ադրբեջանին թողնելուց հետո, արդյոք խորհրդային Ռուսաստանը հետագայում կհանդուրժե՞ր Չայաստանի՝ իբրև առանձին խորհրդային հանրապետության գոյությունը, թե՞ այն կտարրալուծեր Վրաստանի եւ Ադրբեջանի մեջ:

12. Ի դեպ, Նժդեհը եղել է Փետրվարյան ապստամբության նախաձեռնողներից եւ ինքն է տվել «Չայրենիքի փրկության կոմիտե» անվանումը (տես հսմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, «Իմ հիշելի հուշերը», Թեհրան, 1978թ., էջ 28-30):

13. Դատը հարուցվել է ՀՀ կառավարության վարչապետ Սիմոն Վրացյանի եւ մի շարք հասարակական գործիչների կողմից: Դատը սկսվել է 1921թ. հուլիսի 24-ին, իսկ դատավճիռն արձակվել է նույն թվականի սեպտեմբերի 29-ին: Սույն դատական գործը կազմում է 487 էջ եւ պահվում է Հ.Յ.Դ. Բուստոնի կենտրոնական արխիվում (թիվ 1611-28):

Դատի մասին հպանցիկորեն հիշում է նաեւ հայտնի դաշնակցական գործիչ Անդրե Ամուրյանը (Ավո, «Նժդեհ», էջ 444-445):

14. Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 108-162, 213-230: Տես նաեւ՝ «Նորք» հանդես, Երեւան 1923թ., թիվ 3, էջ 328-363:

15. Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական արխիվ, գործ 1611-28, էջ 375-378: Տես նաեւ՝ «Նոր Աշխարհ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1922թ., թիվ 3, էջ 138-141:

16. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 3:

17. 1919թ. դեկտեմբերին, Երեւանում, Նժդեհին աղջիկ է ծնվել՝ Գոհար Մելիք-Դադայանից: Երեխայի ծննդի մասին Նժդեհն իմացել է Ջանգեզուրում եղած ժամանակ եւ, հավանաբար, նրան չի տեսել: Այդ են վկայում նաեւ Երեխայի ոչ հայկական անունը եւ մոր ազգանունով գրվելը՝ Լիլիա Մելիք-Դադայան:

18. Նժդեհը կարդացել է ձեռագիրը եւ հավանություն տվել (Ավո, «Նժդեհ», էջ 452):

19. Բուխարեստում, Հովհաննես Քաջազնունու հետ, կարճ ժամանակ բնակվել են Սարգիս Արարատյանի (ՀՀ օրոք՝ ֆինանսների նախարար, հետագայում հեռացավ Հ.Յ.Դ.-ից) բնակարանում եւ երեքով բազմիցս քննարկել Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլեւս» հայտնի աշխատությունը՝ մինչեւ հրատարակվելը:

Մասնավորապես Նժդեհը, ամենից առաջ, ճիշտ էր համարում դնել Հ.Յ.Դ. պատասխանատվության հարցը, այլ ո՛չ ինքնալուծարման, ինչպես գտնում էր Քաջազնունին (ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2):

20. «Նոր Արշալույս», Բուխարեստ, 1923թ., թիվ 10-11:

21. Ուշագրավ է «Նոր Արաքս» թերթում Նժդեհի «Բաց նամակ Մայքլ Առլենին» հոդվածաչառը («Նոր Արաքս», Սոֆիա, 1930թ., թիվ 11, 12, 15–18):

22. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

23. Նույնը, հտ. 3:

24. Նժդեհը թեւ խիստ բացասաբար էր վերաբերվում Ղեւոնդ արքեպս.

Դուրյանի անձին, սակայն գտնում էր նաեւ, որ այդ սպանությունը հնարավորություն տվեց ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Մուխտար-բեյին՝ թաքնվելու եւ փրկվելու իրեն սպասվող հարվածից: Ըստ Նժդեհի, Դուրյանի սպանությունը կազմակերպված է եղել անմիջականորեն Ռուբեն Տեր-Մինասյանի կողմից: Տեր-Մինասյանն ու մի խումբ Դաշնակցական ղեկավարներ փորձում էին մտերիմ հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, եւ որպեսզի կանխվեր Մուխտար-բեյի սպանությունը (ինչը կարեր հարաբերությունները թուրքերի հետ), Ռուբենի անմիջական հրահանգով իրականացվեց (միգուցե արագացվե՞ց - Ս. Լ.) Դուրյանի սպանությունը: Սպանության շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացավ: Դա ազդանշան հանդիսացավ Մուխտար-բեյին՝ ամերիկյան կառավարության մոտ բարձրացնելու իր անվտանգության ապահովման հարցը եւ խոյս տալու հայ վրիժառու բազկի հարվածից (ԱՄՆ արխիվ, գործ 11278, հտ. 3):

25. Ռ. Մարտիրոսյան, «Դաշնակցության հակաժողովրդական գործունեությունը 2-րդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին», էջ 48-49:

26. Պիտի ասել, որ Նժդեհի պես անհատականությունները կուսակցական կյանքի մարդիկ չեն: Նրա մեծան հեղինակությունը կարող էր լինել միայն առաջնորդ: Սա Նժդեհի եւ Յ.Յ.Գ. ղեկավարության հակադրության հոգեբանական պատճառներից է:

Տարածում է գտել այն կարծիքը, թե Նժդեհի հեռացումը Յ.Յ.Գ.-ից կապված է Ցեղակրոնության հետ, ինչը, մեր կարծիքով, մասամբ է ճիշտ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, տարագրության մեջ եղած ժամանակ, Նժդեհը, մինչեւ 1932թ., իր հրապարակումներում, ելույթներում երբեւէ հանդես չի եկել որպես Դաշնակցության շեփորահար, այլ՝ արձարծել է համահայկական, համագաղութային խնդիրներ: Ցեղակրոն շարժման ծավալման նախաշեմին նա սկսում է իր գործերում պանծացնել Դաշնակցության՝ փառաբանության արժանի էջերը եւ խոսել *դաշնակցականության* (իմա՝ ճշմարիտ Դաշնակցականի գաղափարախոսության, բարոյականի) մասին: Նժդեհը հասկանում էր, որ Ցեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր եւ համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ Յ.Յ.Գ.-ն՝ իբրեւ այն ժամանակվա սփյուռքահայ ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը, կարող էր լինել այդպիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բերել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել՝ տալ նրան նոր գաղափարախոսություն եւ ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարություն:

Իր կողմից, Յ.Յ.Գ. գործող բյուրոն հանդուրժեց Նժդեհին քարոզել Ցեղակրոնությունը ԱՄՆ-ում՝ այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու համար: Սակայն, Նժդեհի անձնական հեղինակության բարձրացմանը զուգահեռ, խորացավ ներկուսակցական հակամարտությունը Նժդեհի եւ բյուրոյապետ Ռուբենի միջեւ, որի արդյունքը եղավ Նժդեհի հեռացումը կուսակցությունից: Պատահական չէ, որ իր վերջին դատական քննութե-

յան ժամանակ նա հայտարարել է, թե կուսակցությունից հեռացել է Ռուբենի հետ անձնական թշնամության հանգամանքի բերումով (*այս մասին տես նաև Նժդեհի «Մատուցող»-ը, թե՞ պրովոկացիա» գրությունը. «Ռազմիկ», Սոֆիա, 1938թ., թիվ 59*): Փաստորեն, այդ հեռացումը պայմանավորված է Նժդեհ-Ռուբեն պայքարով, պայքար կուսակցության լինելիք քաղաքական գծի, գաղափարախոսության, որով եւ՝ ղեկավարության համար: Իսկ դա Ցեղակրոնության հետ կապված է այնքանով, որքանով այդ ուսմունքի հեղինակը Նժդեհն էր:

Ի դեպ, 1935թ. Ռ. Դարբինյանին գրած նամակում Ռուբենը, առանց շատ թե քիչ լուրջ հիմնավորումների, Ցեղակրոնությունը համարում էր վտանգավոր, իսկ նրա գաղափարը՝ անհեթեթ (տես «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1963թ., թիվ 11, էջ 24):

27. Նժդեհը հեղինակ է նաև «**Դաշնակցության պանթեոնը**» վերնագրով փոքրիկ գրքուկի, որը տպագրվել է 1917թ., Ալեքսանդրապոլում, ինչպես նաև՝ Շերամի հետ, իբրև նվեր հայ զինվորներին, պատրաստել է «**Ձիմվորական մարզանք եւ կանոնադրություն**», որը տպագրվել է 1918թ., Երեւանում:

28. «Հերկ», Բուխարեստ, 1938թ., թիվ 9, էջ 5-6:

29. ՀՀ ԱԱՆ արխիվ, ԿԳՖ, գործ 11278, հտ. 2:

30. Տես Դրոյի՝ 15 օգոստոս 1939թ., Բուխարեստ նշումներով նամակը Ս. Վրացյանին, որը պահվում է Հ.Յ.Դ. Բոստոնի կենտրոնական արխիվում: Այն մեզ է տրամադրել պատմաբան Համլետ Գեւորգյանը:

31. Նման մտայնության դեմն առնելու համար, դեռ 1934թ., Բեռլինի գերմանա-հայկական ընկերությունը (նախագահ՝ Ռորբախ, փոխնախագահ՝ Բեռլինի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Արտաշես Աբեղյան) Պոտսդամում գերմաներենով հրատարակեց «Հայերն արիացիներ են» ուսումնասիրությունը: Այն, իտալերեն թարգմանությամբ, 1939թ. լույս տեսավ Հռոմում:

Ուսումնասիրությունը, որում մի շարք հեղինակավոր գիտնականներ հիմնավորում էին հայերի արիական ծագումը, ինչպես երեւում է, առանձնակի ազդեցություն չի ունեցել նացիստ տեսաբանների կարծիքի վրա. այլապես, Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին այդ խնդիրը վերստին չէր արժարժվի: Այստեղից երեւում է նաև, որ նացիստների համար արիական ծագման խնդիրն ավելի քաղաքական շահարկման առարկա է եղել, քան զուտ գաղափարախոսական իրողություն:

32. Պետք է ասել, որ Նժդեհի ու Դրոյի միջեւ տարածայնություններ եղել են նաև մինչ այդ: Դեռ 1920թ., Գորիսի պատմական ժողովում, ուր վճռվում էր Կարմիր բանակի ներխուժման դեմն առնելու հարցը, եւ ժողովականները, հակառակ Նժդեհի կռվելու կոչերին, որոշեցին դիմադրություն ցույց չտալ, Դրոն խիստ քննադատվեց Նժդեհի կողմից՝ բռնած կրավորական դիրքի համար (Ավո, «Նժդեհ», էջ 490-491): Նրանց միջեւ տարածայնություններ

կային նաեւ 1920թ. հունվարի Շուռնուխի արշավանքի նպատակահարմարության շուրջ (հետագան ցույց տվեց, որ տեղին էին Նժդեհի նախագգուշացումները): Դրոն գործուն մասնակցություն ունեցավ Բուլղարիայի կուսակցական կառույցում Նժդեհի դիրքերի թուլացման (մասնավորապես, Զ.Յ.Դ.-ից Հայկ Ասատրյանի հեռացման) գործում՝ այդ ժամանակ լինելով Բյուրոյի ներկայացուցիչը Բալկաններում: Նրանց միջեւ եղել են նաեւ անձնական բնույթի ընդհարումներ (օրինակ՝ տես Եղիշե Իշխանյան, «Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920», Երեւան, 1999թ., էջ 681):

33. Գ. Նժդեհ, «Ինքնակենսագրություն»:

34. Գ. Նժդեհ, «Խորհրդածություններ», Երեւան 1993թ., էջ 14-15:

35. Կարո Գեւորգյանը հաղորդում է, որ Բուլղարիայի նրա զավակը եղել է որդեգիր (Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», Բեյրութ, 1958թ., էջ 160): Իր հուշերում Հովհ. Դեւեջյանը բերում է Նժդեհի զավակի անունը՝ Սուքիաս Վրեժ (տես Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 72): Հավանաբար, ծնունդի անունը Սուքիաս է, Նժդեհը կնքել է նաեւ Վրեժ: Նույն Դեւեջյանը հիշում է, որ Նժդեհի՝ բանտում գրված ձեռագրերից մեկը, մի քանի տասնյակ էջ, նվիրված էր իր զավակին եւ կրում էր «*Իմ որդեգրությունս՝ զավակս*» վերնագիրը (նույնը, էջ 101):

Կինը (ծնվ. 1902թ.) տառապեց սրտի հիվանդությամբ եւ 1958թ. մեռավ հիվանդանոցում, անտեր: Իսկ զավակը (ծնվ. 1936թ.), որ նույնպես ծանր կյանք է ունեցել, մահացել է Բուլղարիայում, 1997թ.:

36. Նժդեհի եւ Դեւեջյանի հարաբերությունները, մինչեւ բանտում հանդիպելը, կազմակերպական ներքին տարակարծությունների հետեւանքով, խիստ անբաղձալի վիճակի մեջ էին: 1948թ., Վլադիմիրի բանտում հանդիպելով (թեւ մինչ այդ Երեւանի բանտում եղել են հարեւան խցիկներում, բայց առիթ չեն ունեցել տեսնվելու), ընդհանուր տառապանքի թելադրումով, հաշտվել են: Մինչեւ 1954թ. հոկտեմբերը եղել են միասին ու այլեւս չեն տեսնվել: 1955թ., ընդհանուր ներման շնորհիվ, Դեւեջյանը բանտից ազատվել է եւ 15 տարի հետո, Արմեն Սեւան գրական ծածկանունով, գրել իր հայտնի հուշերը Նժդեհի բանտային կյանքի մասին:

37. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», Բուենոս Այրես, 1970թ., էջ 107:

38. «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթ, Երեւան, 1993թ., թիվ 34: «Երկիր» օրաթերթ, Երեւան, 1992թ., 31 դեկտեմբերի:

39. Արմեն Սեւան, «Բանտարկյալի մը հուշերը», էջ 133: էջ 134-ում գետեղված է Վլադիմիրում Նժդեհի գերեզմանի լուսանկարը:

40. Կ. Գեւորգյան, «Ամենուն տարեգիրքը», 1964թ., էջ 577:

41. Վ. Առաքելյան, «Նժդեհ», Երեւան, 1989թ., էջ 72: Ա. Բունիաթյան, «Նժդեհի վերադարձը», Երեւան, 1999թ.:

Մուշեղ Լալայան

ԷՋԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳՐԷՆ՝*

**«Ժողովուրդ, ասա՛ ինձ
քո իդեալն եւ ես ասեմ
քո ապագան»:**

ՄՈՆԹԷՆ

* Գրքույկով տպագրվել է Կահիրեում, 1924թ.:

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ես ճշմարտութիւններ գիտեմ, որոնցից մէկն ասում է՝ ուզո՞ւմ ես գուշակել, տեսնել մի ժողովրդի ապագան՝ նայի՛ր նրա երիտասարդութեան:

Նայելով քեզ, հա՛յ երիտասարդութիւն, վարդագոյն լաւատեսութեամբ չեմ լցւում ես:

Երէկ դու աւելի յուսատու էիր քան այսօր: Իսկ մեր վաղը, մեր ապագան կախւած է մեր ներկայից:

Վաղը ազգովին պիտի հնձենք այն, ինչ որ սերմանում ենք այսօր - այսօր, երբ դու նւազ խոստմնալից ես, երբ քո մէջ, շնորհիւ մեր օրերի նիւթապաշտական ոգու եւ համատարած յուսալքութեան, թուլացել է պաշտամունքը երկու աստուածութիւնների՝ հայրենի ժողովուրդի եւ երկրի, քո շարքերում, գիտես այդ, օրէցօր աճում է յոգնածների, ուղեկորոյսների եւ դարպընթաց եղածների թիւը:

Քո մի մասի մտքի ու սրտի սնունդը, աւա՛ղ, չի կազմում «առիւծոսկրի ուղնուծուծը»:

Տկարանալով բարոյապէս, դու մեր մէջ թուլացնում ես մեր ժողովրդի լաւագոյն ապագայի յոյսը:

Ահա թէ ինչո՞ւ ուզեցի մտերմաբար մի քիչ խօսել քեզ հետ, ուզեցի օրագրիս մի քանի անարւեստ էջերով - ծնունդը իմ խորհրդածութիւնների - ստիպել քե՛զ եւս մտածելու մեր վաղւայ մասին:

ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՆՔԸ

«Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին»:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ժողովուրդների պատմությունն այլ բան չէ, քան իրենց գոյամարտի, իրենց յաղթութեանց եւ պարտությունների պատմությունը:

Պատերազմներն են օրօրել մարդկութեան մանկությունը եւ ո՛չ խաղաղությունը, որը բնական վիճակը չի եղել, այլ՝ պատերազմների կարճատեւ դադար միայն:

Աշխարհը կառավարում է հակամարտութեան օրէնքը: «Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին»:

Յաղթում է ուժեղը եւ ո՛չ արդարը:

Վա՛յ թոյլերին:

—

Բոլոր ժողովուրդները, լուսաւորեալ թէ վայրենի, ձգտում են արեւի տակ յարմար եւ կայուն մի տեղ գրաւել:

Նրանք զէնքի են դիմում երբեմն ռազմասիրութիւնից, երբեմն մրցակցութիւնից, երբեմն կոյր ատելութիւնից մղւած:

Պատերազմում են, երբ պէտք է նորանոր շուկաներ ձեռք բերել, ծովերի տէր դառնալ, երբ պէտք է ինքնապաշտպանել կամ ապահովել այս կամ այն երկրի անկախութիւնը:

Քիչ անգամ չեն նրանց իրար դէմ հանում նաեւ ամենամբնական եւ չնչին պատճառները, օրինակ՝ իրենց միապետների դիմաստիական շահերը, նրանց հիւանդոտ փառասիրութիւնը, կրօնների եւ բարութեան մասին ունեցած ըմբռնումների տարբերութիւնը, եւլն.:

Պատերազմի համար են աշխատում եւրոպական իմպերեալիզմը, անգլիական ծովատիրութիւնը, ամերիկեան դոլարապաշտութիւնը, համիսլամականութիւնը, դեղին վտանգը, պանսլավիզմը եւլն.:

Պատերազմ է անվերջ, եւ եթէ երբեմն ժողովուրդները կռուադաշտում չեն, ապա նրանք զօրանոցներում են, ուր խելայեղօրէն պատրաստում են նորանոր բաղխումների համար:

Չէզոքութեան են դիմում թոյլերը միայն, յաճախ բաժանելով պարտւածների ճակատագիրը: Էապես չկան չէզոքներ: Եթէ երկուսն այսօր բարեկամ են - նշանակում է թէ նրանք զինակցել են մի երրորդի դէմ:

Ամէն մի պատերազմ երկու նորերի պատճառ է դառնում, որովհետեւ չափւած կողմերից ոչ ոք է իրեն վերջնականապէս պարտւած կամ յաղթական համարում:

Եւ միշտ էլ պարտւած կողմը դեռ իր նահանջի ճանապարհին մշակում է իր փոխվրէժի ծրագիրը:

Մէկը յարձակում է, միւսը՝ պաշտպանում. այդ երկուսից ո՞րն է մեղաւոր:

- Եւ ո՛չ մէկը, իրաւունք ունեն երկուսն էլ, պատերազմն արդար է երկուսի համար էլ,- ասում է ֆրանսացին:

- Ես սիրում եմ թղթախաղում տանողին, ինչպէս եւ կռում յաղթողին,- ասում է անգլիացին:

- Եթէ մեզ համար օգտակար է, ուրեմն եւ կարելի է,- ասում է գերմանացին:

- Կամ բոլորի բարեկամը, կամ բոլորի թշնամին,- ասում է ամերիկացին: Եւ որովհետեւ հնարաւոր չէ բոլորի բարեկամը լինել, նա գործնականում մնում է բոլորի թշնամին:

Պատերազմի դէմ մարգարեական խանդով ու զայրոյթով խօսել են մարդկութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչները, բայց եւ այնպէս նա շարունակում է պահել իր գոյութիւնը, հեզմելով իմաստասերների ճշմարիտ խօսքը, սրանց ոսկի երազը:

«Գազանների խնճոյք», «ազգամիջեան սպանդ», «խելագար իրերակերութիւն», «մարդկութիւնը կրծող սեւ վէրք», «օրինականացած կողոպուտ», եւլն. - ահա՛ պատերազմն իր թշնամիների համար:

«Չէ՛,- ասել է անմահ Յիւզոն,- կեանքը չի կարող աշխատել մահւան համար: Սպանութիւնը մնում է սպանութիւն, միեւնոյն է թէ ի՞նչ ես կրում՝ ոճրագործի գլխա՞րկ, թէ՞ ֆրանսիական կայսեր թագը»:

«Չէ՛, չէ՛, նրանք բնաւ կիսաստուածներ չեն, նրանք մարդ էլ չեն», - աշխարհակալների մասին ասել է Ֆէնելոնը:

«Լուսաւոր ազգերը նման են որսկան շների: Մի անբարոյական բնագոյ գրգռում է նրանց ոչնչացնելու իրար, առանց օգուտի եւ իմաստի», - ասում է Անատոլ ֆրանսը:

«Նա,- ասել է Լակտենցիս,- որն սպանել է միայն մէկին, դատապարտ-
ւած է որպէս յանցագործ: Բայց մորթեցէ՞ք հազար հոգի, արիւնով հեղեղէ՞ք
երկիրը, դիակներով վարակէ՞ք գետերը եւ ձեզ տեղ կը տան Ողիմպի
վրայ...»:

—

Պատերազմն ունեցել է եւ ունի իր պաշտպանները, որոնց համար այդ
մշտական չարիքը իր բնախօսական եւ բարոյական արդարացումն ունի:

- «Առանց պատերազմների աշխարհը կը վերածուի մի նիւթապաշտա-
կան ճահճի», - ասում են սրանք:

- «Պատերազմը - դա լաւերի յաղթանակն է»:

- «Առանց պատերազմների աշխարհը կ'ընկնի մի վտանգաւոր
քնախտի մէջ»:

- «Անբարոյականանում են անմարտունակ ազգերը», եւլն.:

Սրանք ժխտում են պատերազմների պատահական բնոյթը, համա-
րելով վերջինը որոշ ճակատագրական օրէնքների ծնունդ, որպէս մարդ-
կային բարեշրջման բուռն եւ խոշոր արտայայտութիւններից մէկը:

—

Քսան երկար ու ձիգ դարեր են անցել Գողգոթայից մինչեւ մեր օրերը,
եւ, աւա՛ղ, խաղաղութեան, եղբայրութեան ու սիրոյ Ուսուցչի աստուածա-
շունչ խօսքը շարունակում է մնալ որպէս «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Երկու հակամարտ ոյժերի արնոտ պատմութիւնը - սրի եւ սիրոյ խօս-
քի պայքարը - երկու ոյժեր, որոնցից մէկը երազում է վերացնել սահման-
ները երկրների եւ ժողովուրդների միջից, իսկ միւսը յամառում է հաստատ
պահել այդ սահմանները, ասել է եւ ազգամիջեան թշնամանքը՝ իր գոյու-
թիւնը յաւերժացնելու համար: Եւ դեռ իշխում է վերջինը, դեռ ուժեղ ու
յաղթական է վերջինը ու յոյս չկայ թէ մեր դարում սուրը կը վերածուի
արօրի:

«Խաղաղութի՞ւն են ուզում՝ պատրաստուիր կուի» - այս է մնում օրւայ
հրամայականը:

Եւ՝ կարծէք խաբուսիկ խաղաղութիւնից սարսափած՝ բոլորը, բոլորը
պատրաստուում են, զինուում:

Եւ ոչ ոք է ապահով, որ վաղը աշխարհի վրայով վերստին չի անցնի
պատերազմի գունատ ճիւղը՝ արնոտ սուրը ձեռքին:

II

ՄԵՐ ԱՊԱԳԱՆ ՎՏԱՆԳՈՒԱԾ

**«Թուլութիւնն ստեղծւած է
սնուցանելու ոյժը»:**

Պիտ ապրի՛ եւ հայ ժողովուրդը: Պիտ ապրի՛, որովհետեւ այդպէս է ուզում ինքը:

Բայց ի՞նչպէս, ինչի՞ շնորհիւ, ի՞նչ տւեալներով, գրաւակա՞նը:

Զգիտեմ, մեր ժողովուրդը գիտակցո՞ւմ է, թէ երբեք իր գլխովին կորչելու վտանգն այնքան մեծ չի եղել, ինչպէս այսօր:

Գիտակցո՞ւմ է, թէ անցեալում իր վիճակը, իր ֆիզիքական գոյութեան ապահովութեան տեսակետից աւելի նւազ մտահոգիչ է եղել, քան այսօր:

Մինչեւ իր ազատագրական ընդվզումները օտար լծերի տակ, մի տեղ որպէս պարզ ստրուկ, մի այլ տեղ՝ հաւատարիմ հպատակ եւ ամէն տեղ՝ իր քրտինքով տիրող տարրը կերակրող - նա հանդուրժելի էր իշխող ժողովուրդների կողմից: Սակայն այսօր նա այն չէ, ինչ որ էր երկու-երեք տասնեակ տարի առաջ: Նրա հոգեբանութեան հետ փոխւել է եւ իր վիճակը:

Թրքահայկական նահանգներն այժմ անհայաբնակ են, ինչպէս մեծ գերեզմաններ: Արարատեան դաշտի մի մասն է այժմ հայի հայրենիքը, ընկած մահմեդական երկրների ճանապարհի վրայ - մի կամուրջ՝ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի մահմեդականութեան համար:

Այժմ նրա աշխարհագրական դիրքը աւելի մտահոգիչ է, քան իր քաղաքական ճակատագիրը:

—

Հանրածանօթ իրողութիւն է, որ ռուսական տիրապետութիւնից ազատւելու ցանկութեամբ թաթար Ադրբեյջանն երազել է եւ պիտ երազի մի օր տաճիկներին տեսնելու Անդրկովկասում:

Ծանօթ իրողութիւն է եւ այն, որ Տաճկաստանը փորձել է եւ պիտի փորձի մի օր Ադրբեյջանի եւ Դաղստանի իսլամութիւնը, ինչպէս եւ Անդրկովկասի բնական ամրութիւնները դարձնելու պատնէշ Ռուսաստանի դէմ:

Ասել է՝ մեզ, մեր ժողովրդին վիճակւած է մի օր կենաց ու մահու կռիւ մղելու համիսլամ երկրների՝ մեր վրայով իրար միանալու ձգտման դէմ:

Դժւարին պայքար:

Բացէ՛ք քարտեւը եւ ձեր տեսողութիւնը սեւեռէ՛ք այն փոքրիկ տարածութեան վրայ, որը կազմում է այսօրուայ Յայաստանը՝ Արարատեան դաշտի մի մասը եւ Սիւնեաց երկիրը:

Աչքի անցկացրէ՛ք այն գիծը, որը նրա արդի սահմաններն է կազմում: Տաճիկները Իգտիրում՝ Էջմիածնի պատերի տակ: Թաթարը Շարուրում՝ Երեւանի պատերի տակ: Նոյնը Նախիջեւան-Օրդուբադում՝ դարանանուտ՝ Սիւնիքի թիկունքում: Արեւելքից էլ՝ Ադրբեյջանը: Տեսնո՞ւմ էք. դա այլ բան չէ, քան մի երկաթէ օղակ հայ երկրի շուրջը:

Կայ՝ մեր երկրի եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը դժարացնող եւ մի այլ պարագայ:

Դիմէ՛ք քարտեսին, նա կը պարզի ձեզ եւ այդ դժբախտ պարագան: Վտանգի դէպքում թշնամին ժամերի ընթացքում կը բաժանի Ալէքսանդրապօլը Երեւանից, իսկ վերջինը՝ Սիւնիքից: Քարտեւը ցոյց կը տայ եւ հետեւեալը. Արաքսի ափով Ադրբեյջանին միանալու համար մահմեդականութեանը հարկաւոր է 2-3 ժամ:

Նոյնը մի այլ գծով՝ Սիսիանի վրայով, կարող է միանալ Ադրբեյջանին գրեթէ նոյնքան ժամանակի ընթացքում: Նոյնը ժամերի ընթացքում կարող է անել եւ Կապանի վրայով: Սեղմ ասած՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մահմեդականութիւնը ժամերի ընթացքում առնուազն եօթը տեղով կարող է զատել իրարից հայկական գաւառակները եւ միանալ, ի հարկէ, հայ ժողովրդի վրայով:

Եթէ Յայաստանի աշխարհագրական դժբախտ դիրքի եւ նրա փոքրիկ ծաւալի հետ հաշի առնէք նաեւ մեր ժողովրդի քանակը, նրա հատուծականութիւնը, նրա քաղաքական իդէալը, նրա եւ իր իսլամ հարեւանների փոխյարաբերութեանց առանձնայատկութիւնը, ձեզ համար իր բովանդակ սպառնալիութեամբ կը պարզւի մեր ժողովրդի վտանգւած ապագան:

Ծանօթ վիճակի մէջ հայ ժողովուրդը իր արդի հոգեկան կառուցւածքով կարող է իր գոյութիւնը հրաշքով պահել: Այդ դրութեան մէջ վտանգւած է նրա ապագան: Բայց եւ այնպէս նա ուզում է ապրել որպէս ազգ եւ պիտ ապրի:

Բայց ինչպէ՞ս, ի՞նչ տւեալներով: Չկորչելու համար, մեր դարը եւ մեր աշխարհագրական դիրքն ու ծանօթ դժբախտ պայմանները, որոնց մէջ ապրում է մեր ժողովուրդը, պահանջում են լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ եւ միշտ ուժեղ:

Ապրե՞լ ենք ուզում՝ լինենք ուժեղ ազգովին:

Լինենք ուժեղ, ուժեղ ազգովին. ահա՛ հրամայականը:

Լինենք ուժեղ այնքան, որ մեր անպարտելիությունը առ ոչինչ դարձնի մեզ ծանօթ այն բոլոր դժբախտ պայմանները, որոնք դժևարացնում են մեր ցեղի ինքնապաշտպանության գործը:

Թւական, թեքնիք, ընդհանրապես նիւթական տեսակետից մեր ժողովուրդը, հասկանալի պատճառներով, երբեք չի կարող ուժեղ լինել իր հարեւաններից: Սակայն ոյժը՝ միայն նիւթական ազդակները չեն, այլ եւ մի ժողովրդի առաքինությունները:

Կայ հոգեբանական գերադասությունը, կայ բարոյական ոյժը - աշխարհի պէս հին, բայց միշտ էլ թարմ եւ հրաշագործ, որին տիրապետող ազգը քիչ անգամ է գլուխ ծռել իրենից նիւթապէս տասնապատիկ ուժեղ թշնամու առաջ:

Բարոյական ոյժն է գօտեպնդում փոքր ժողովուրդներին ու բանակներին անհաւասար կռուում. նա՛ է դէպի յաջողութիւն ու յաղթանակ առաջնորդում թւապէս թոյլերին՝ մեծամեծ հակառակորդների դէմ: Նա՛ եղել է եւ է՛ այսօր միակ ապաւենը մեզ նման փոքր ժողովուրդների:

Եւ այսօր, մեր դրութեան մէջ, միայն նա՛ - բարոյական ոյժը, կարող է ապրեցնել մեզ: Ուրեմն, ճանաչենք նա որպէս մի ընդհանուր Աստուծութիւն, լինենք ուժեղ - արեւի տակ մեր տեղն ու գոյութեան իրաւունքը պահելու համար:

III

ՀԱՅՐԵՆԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

*«Ո՛չ, ախռը, ուր անասունները կ'ուտեն
եւ կը պառկեն՝ հայրենիք չէ»:*

ԼԱՍԸՆԷ

Հայրենասիրութիւն - մարդկային առաքինությունների թագն ու պսակն է դա: Մարդկային բարոյական յատկությունները իր մէջ միացնող այդ գերագոյն առաքինութիւնն է ազգերի գոյութեան անհրաժեշտ պայմանը եւ անսպառ աղբիւրը նրանց ոյժի եւ մեծութեան: Նա այնքան ջերմ է մի ժողովրդի մէջ, որքան փոքր է այդ ժողովուրդը եւ որքան ամբարիշտ են նրա հարեւանները: Եթէ այդպէս չէ ամենուրեք, այդպէս պիտ լինի:

Այդ նւիրական զգացումը զարգանում է աստիճանաբար:
Սկզբում՝ բնազդական, զարգանալով՝ նա դառնում է իմացական՝
նօգիանում է նա:

Առաջին դէպքում անհատը թելադրւում է, մղւում մի բնազդային զգա-
ցումից, երկրորդ դէպքում՝ նա գիտակցօրէն կատարում է մի պարտակա-
նութիւն:

Նա զարգանում է ժողովուրդների ինքնագիտակցութեան եւ արժա-
նապատւութեան զգացումի հետ, ընկնում՝ նրանց նիւթակրօնութեան,
շռայլութեան, սեղմ ասած՝ նրանց բարքերի ապականութեան հետ, մեծա-
պէս արագացնելով նրանց անկումը:

Չայրենիքներն ապրում են հայրենասիրութեամբ, ընկնում՝ նրանց
պակասի պատճառով:

Մեր ժողովուրդն առանց հայրենասիրութեան այն է, ինչ որ մի
մարմին՝ առանց հոգու:

Դա մայրն է - իր նման փրկարար - մի շարք առաքինութիւնների՝
զաղափարականութեան, անձնւիրութեան, արիութեան:

Դա պատերազմողի բարոյական ամրութիւնն է, կախարդական
զրահը, անվրէպ գէնքը:

Չայրենասիրութեամբ հարուստ ժողովուրդը դէպքերի խաղալիքը չէ,
այլ՝ նրանց հրամայողը:

Այդպիսին սովորական «նաւաբեկութիւններ»-ի ժամանակ չի զինա-
թափւում բարոյապէս: Վստահ իր բարոյական ոյժերին, նա շատ շուտ է
ուղղւում իր մէջքը՝ վերագրաւում իր նախկին դիրքերը, դրութիւնը:

Չայրենասիրութեան հետ բարձրանում են ազգերը, ընկնում՝ նրա
հետ:

Փոքր ազգերը պարտադրօրէն աւելի հայրենասէր պիտ լինեն, քան
մեծերը, մենք՝ աւելի՛ քան բոլորը:

Չայրենապա՛շտ պիտի լինենք մենք:

IV

ՎՏԱՆԳԱԽՈՐ ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

**«Չակաճառութիւնները ճշմարտութեան համար
այն են, ինչ որ ստուերը պատկերների համար»:**

Ոչինչ է ունեցել աշխարհը, որ իր որոշ թշնամիները չունենար:
Անստուեր, անբիծ, անթերի միաժամանակ բոլորի կողմից չի համարուել
եւ ո՛չ մի սկզբունք, ո՛չ մի սրբութիւն, ո՛չ մի արժէք:
Քննադատելի են համարուել աստուածներն ու աստուածութիւններն
անգամ: Նոյն ճակատագիրն է ունեցել եւ հայրենասիրութիւնը: Եւ լաւ է, որ
այդպէս է աշխարհը, այլպէս իրենց բովանդակ արժէքով երեւան պիտի
չգային շատ բաներ, որոնցով կ'արժէքաւորի, կ'իմաստնանայ, կը վեհա-
նայ կեանքը:

—

Տգիտութիւն, եսականութիւն եւ աշխարհաքաղաքացիութիւն - ահա
երեքը հայրենասիրութեան անհաշտ թշնամիներից:

Առաջինի մասին պիտի չխօսեն:

Կոյրը մեղաւոր չէ, որ չի տեսնում:

Մտաւոր կուրութիւն է տգիտութիւնը:

Ջգւելի է եսասէրը: Նա թշնամի է իր մանցների, իր հասարակութեան,
մարդկութեան: Նա ստանում է՝ առանց տալու: Նա անիշխանական է,
որովհետեւ իրաւունքներ ունի՝ առանց պարտականութիւնների: Նա գող է,
տգրուկ, որովհետեւ ապրում է ուրիշների հաշիւին: Իր յանցաւոր եսի մէջ
փակւած, ինչպէս խխունջն իր պատեանի մէջ, նա արհամարհում է եւ
հեզնում այն ամէնը, ինչ որ հենց այժմ անձնապէս չի շահեցնում, չի
պարարտացնում:

Ուր շահ, ուր լաւ՝ այնտեղ հայրենիք:

Սա՛ է նրա շնական նշանաբանը:

Այլ պիտի լինէր աշխարհը, եթէ գոյութիւն չունենար այդ մարդատիպ
հրէշը՝ եսասէրը: Դա՛ է առաջին դասալիքը, դա՛ է վախկոտը, փոքրոգին ու
խաբեբան: Դա՛ է բարձրացնում անձնական կաշի արժէքը, դա՛ է
պսակազրկում սրբութիւնները, իդէալները, հայրենիքը:

Դա յաճախ փորձում է իր հոգու այլանդակութիւնները քօղարկել այս
կամ այն մոլար տեսութեամբ, այս կամ այն ուռուցիկ եւ գեղեցիկ խօսքով:

Բայց, ի զո՛ւր աշխատանք. նրա կեանքը, նրա բարոյական վարքագիծը գալիս է մատնելու հրէշը մարդու պատկերով: Եթէ մի երկրի դեկն ու դեկավարութիւնն ունենայի ձեռքիս, բոլոր եսասէրներին, առնւազը, կը զրկէի այդ երկրի հողից ու ջրից օգտւելու իրաւունքից: Որքան շատ են սրանք մի ժողովրդի մէջ, այնքան անապահով է նրա ապագան: Չկայ, մի հասարակութեան համար չկայ աւելի մեծ չարիք՝ քան սրանց տխուր գոյութիւնը: Սրանց մասին է Շարլ Վագները ասել՝ «Մա՛րդ, դու աւելի քիչ արժես, քան այն շունը, որը նետուում է դեպի գողը, առանց վախենալու նրա հարւածներից»:

—

Հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան թշնամին աշխարհաքաղաքացին է՝ կոսմոպոլիտը:

Սրա հայրենիքը, իր յայտարարութեամբ, համայն աշխարհն է, ազգը՝ համայն մարդկութիւնը:

Չկան ազգեր, կայ մարդկութիւնը,- ասում է այդ միամիտ երազատեսուր եւ հայեացքն ուղղում դէպ անորոշ հեռունները:

Պիտ սիրել,- ասում է սա. պիտ սիրել բոլոր մարդկանց՝ առանց ցեղի, գոյնի, կուլտուրայի խտրութեան: Այո՛, պիտ սիրել, պիտ կարեկցել, աւելին՝ պիտ օգնութեան փութալ իր նմաններին: Սերը դէպ մեր նմանները եղել է եւ կը մնայ կրօնների եւ յեղափոխութիւնների հռչակած առաքինութիւններից գերագոյնը: Պիտ ապրի մարդասիրութիւնը: Բայց մի՞թէ մեր դէպ մարդկութիւնն ունեցած սերը ազատում է մեզ եւ մեր ժողովուրդը սիրելուց, հայրենասէր լինելուց:

Մերը պիտի չսիրե՞լ, որովհետեւ պէտք է սիրել եւ օտարի՞նը: Մի մասը պիտի չսիրե՞լ, որովհետեւ սիրում ենք ամբողջութիւնը: Անհեթեթութիւն չէ՞ դա: Իսկ եթէ բոլորն էլ, ի դժբախտութիւն աշխարհի, իրենց աշխարհաքաղաքացի յայտարարէին, այսինքն դադարէին իրենց ազգը սիրելուց, իրենց ազգային պարտականութիւնները կատարելուց - կը շահե՞ր մարդկութիւնը: Եւ ինչո՞ւ միայն մեր ազգը չսիրել, ինչո՞ւ միայն մերին չօգնել, չէ՞ որ դա էլ մի մասն է կազմում մարդկային ցեղի: Անհեթեթ վարդապետութիւն, որը պղատոնական սէր քարոզելով դէպ մարդկութիւնը, քար անտարբերութիւն է յանձնարարում դէպ մարդկութիւնը կազմող ազգերը: Չէ՛, լրջօրէն կաղում է այդ մուլար վարդապետութիւնը. նրան պակասում են տրամաբանութիւնը եւ բարոյականութիւնը:

Հեռո՛ւ մեզնից այդ մոլորութիւնը:

Բացարձակապես հաշտելի են հայրենասիրությունն ու մարդասիրությունը: Բարեկամներ են սրանք եւ ոչ թշնամիներ: Միայն ազգասէրը կարող է սիրել եւ մարդկությունը:

Աշխարհաքաղաքացին իրապես սիրում է - եթէ սիրում է - ոչ այս, ոչ այն, այլ մի մեծ քիմերա, մի ոչնչություն: Ծառայելով իր ազգին, հայրենասէրը անուղղակի կերպով ծառայում է եւ մարդկութեան: Նոյնը չի կարելի ասել աշխարհաքաղաքացու մասին: Մարդկությունն իրենից չի ներկայացնում մի կազմակերպւած միություն, ինչպիսին է ազգը, որպէսզի նրա նկատմամբ կարողանանք որոշել մեր անելիքը, մեր պարտականությունները: Մեզնից որոշ եւ կօնկրետ զոհողություններ պահանջում է ազգը, որը եւ մեզ բարոյապես կապում է մարդկութեան հետ, յարաբերութեան դնում նրա հետ:

Սեղմ ասած, աշխարհաքաղաքացին իրապես ոչ ոքի հանդէպ իրեն պարտական չի համարում: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ իրականում նա մօտենում է աւելի եսասէրին, քան այլասէրին: Իսկ եթէ եսասէր չէ, ապա ցնորապաշտ է, որի սէրը դեպ մարդկությունը պլատոնական է, անարժէք:

Աշխարհաքաղաքացիների մի մասը միամիտ ցնորապաշտներ են, զուրկ իրականութեան զգացումից, միւս մասը՝ պարտականութեանց փոքրոզի դասալիքներ, որոնք զանազան սովետություններով քողարկում են իրենց դաւաճանութիւնը մարդկային առաքինություններից ամենագերագոյնի - հայրենասիրութեան հանդէպ: Սրանց աշխարհաքաղաքացիութիւնը այլ բան չէ, բայց եթէ բացասումն բոլոր տեսակի պարտականութեանց:

«Օգտակար անդամը ազգերի դաշնակցութեան մէջ նա է, որն ամենաուժեղ կերպով է թափանցւած ազգայնականութեան գաղափարներով», - ասում է Ռուզվելթը:

«Յակահայրենասիրութեան տեսութիւնը, - ասում է եւրոպացի մի գրող, - միշտ էլ հանդիսանում է որպէս մարդկային ստորոնութեան տեսութիւնը»:

V

ՄԵՐ ՄԱՄՈՒԼԸ

Թերթեր ունենք, որոնք աւելի օգտակար պիտ լինէին հայ ժողովրդին, եթէ բնաւ լոյս չտեսնէին:

Ժողովուրդը դաստիարակելու գործում մեծագոյն դերը մամուլինն է: Սակայն, շատ չնչին դեր է կատարում այն մամուլը, որը հանդիսանում է իր ժողովրդի մտա-բարոյականի հայելին միայն ու ուրիշ ոչինչ: Քիչ արժէք ունեն այն թերթերը, որոնք հասարակութեան հրամցնում են նրա սեփական մտա-բարոյական կեանքի պատկերը միայն: Առօրեայ անհամ անցքերի ու դէպքերի նկարագրութիւնը հրապարակախօսութիւն չէ: Խօսքի լուսանկարչութիւն պիտի չլինի մամուլը: Մերը, որոշ բացառութեամբ, շարունակում է մասնագիտանալ ժխտական քննադատութեան մէջ, արծազանքը հանդիսանալով կամ մեր առօրեայ իդէազուրկ կեանքի, կամ կողմնապահ պաշտպանը իր նեղ կուսակցական տեսակետների եւ շահերի:

—

Թերթեր ունենք, որոնք աւելի օգտակար պիտ լինէին հայ ժողովրդին, եթէ բնաւ լոյս չտեսնէին:

Թերթեր ունենք, որոնք, ինչպէս եղինճին, չի կարելի ձեռք տալ՝ առանց խայթելու: Մաղձ, յիմարական ծաղր, շուկայիկ յիշոցներ, քաշքշուկ, սեւացում, զրախօսութիւն - ահա՛ մեր «խայթող» թերթերի հրապարակախօսութիւնը: Երբ պակասում են լուրջ ապացոյցներ, սրանք «մաքրասիրաբար» դիմում են իրենց այլանդակ փաստաբերութեան, լցնելով իրենց էջերը ոճական նման մարգարիտներով - «սրիկայ», «առաւ-փախաւ», «քառանկիւն գլուխ», «բարոյական ոչնչութիւն», «խայտառակութեան դրօշ», եւլն.:

Այդ թերթերի բովանդակութեան չափ եւ աւելի զգւելի է իրենց բազարի լեզուն: Սրանց համար գոյութիւն չունի հրապարակախօսական էթիկան: Սրանց համար չէ գրի եւ գրչի մաքրութիւնը: Զգիտեմ, այդ թերթերի խմբագիրները գիտե՞ն թէ խօսքը - դա մարդու բարոյական շունչն է, թէ ինչ որ մտքերն՝ այն էլ խօսքերը, եւ որ խօսքը մատնում է մեր ներքին մարդը:

Միշտ էլ երբ ձեռքս եմ առնում որոշ թերթեր, ակամայից յիշում եմ «թերթերի իրար ոչնչացումը» խորհրդանշող մի ծաղրանկար՝ «օձերի կռիւը» խորագրութեամբ:

Ոչնչացնելով իրանց շուրջը եղածներին, մնացած երկու օձերը ուտում են իրար եւ կռադաշտում մնում է... երկու պոչ միայն...

Ժողովրդի հաւաքական սիրտը, նրա ինքնագիտակցութիւնը մշակելու փոխարէն, նրա մի մասը թշնամացնել միւսի հետ, նրա մի մասի անունից հայհոյել միւսին, յարձակել միւսի վրայ - դա առնուազն հրէշութիւն է, դա ասել է՝ հեշտացնել մեր գիշատիչ հարեւանների գործը, դա ասել է՝ նորանոր աղէտների համար նախապատրաստել հայրենի ժողովուրդը:

Դա ազգովին ինքնաոչնչացում է, անձնասպանութիւն:

Թողնենք փոքրիկ եսերի եւ փառասիրութիւնների ամօթալի եւ վտանգաւոր կռիւը՝ կռադաշտում մի օր «երկու պոչ» չթողնելու համար:

«Օրինակը, թող որ համր, ամենակարող ուսուցիչներից մէկն է աշխարհի»:

Քիչ խօսք, շատ օրինակ՝ ժողովրդասիրութեան, պարտաճանաչութեան, անձնւիրութեան: Առանց վեհ եւ հրահանգիչ օրինակների՝ չկայ դաստիարակութիւն:

Թող գիտակցեն այդ հայ մամուլը վարողները եւ մեծապէս օգուեն անցեալի բարոյա-գաղափարական հարստութիւնից: Թող յաճախ նրանք բնութագրեն հայ ժողովրդի ընտիր որդիներին, որոնք իրենց կեանքով թէ մահով մի բան աւելացրել են ազգ կոչւելու մեր իրաւունքին: Թող նրանք յաճախ պատմեն իրենց ընթերցողներին, թէ ինչպէս սիրեց հայրենիքն Ա-ն, թէ ի՞նչպէս ծառայեց իր ժողովրդին Բ-ն, թէ ինչպէս ընկաւ իր ժողովրդի համար Գ-ն, եւլն.: Թող գիտակցեն հետեւեալը.

- «Մարդկութիւնը հոգեպէս աճում է, մեծանում է դէպի վեհն ու հազա-գիւտն ունեցած իր հիացումի շնորհիւ միայն» (Նիցշէ):

Թող մեր ցեղի հերոսականով ու մարտիրոսագրութեամբ յաճախ հիացնունքի ժամեր տան իրենց ընթերցողներին:

Թող մտքով իրենց ընթերցողին յաճախ տեղափոխեն Երկիր, թող այցի տանեն նրան պատմական այն բոլոր վայրերին, որոնց հետ կապւած է հայ ժողովրդի հմայքն ու փառքը: Թող ուխտի տանեն նրան այն նւիրա-

կան գերեզմաններին՝ մեր մեծ մեռելների հողաթմբերին, որոնք աւելի դաստիարակիչ են, քան մեր այսօրւայ դպրոցը, բեմը, եկեղեցին:

«Մեծ սիրտ եւ ազնիւ զգացումներ» - ահա՛ թէ ինչը ուժեղ կը դարձնի մեր ժողովուրդը եւ ահա՛ թէ ինչ պիտի տայ մեր ժողովրդին հայ մամուլը:

Կարո՞ղ են այդ անել մեր թերթերը - յուսալի է մեր ապագան:

Չե՞ն կարող - թող դադարեն թուղթ սեւացնելուց:

Աւելի պիտ հիանալ այն խմբագիրների լռութեամբ, որոնք չեն ուզում միայն աղմուկ եւ «փոշի» բարձրացնել:

VI

ԿՈՒՍԱԿՅԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

***Կուսակցամուլը - դա թշնամին է իր ժողովրդի,
բարեկամը՝ իր ժողովրդի թշնամիների:***

Չկայ աւելի մեծ չարիք, աւելի մեծ աղէտ ժողովրդի համար - մասնաւորապէս մեզ նման փոքրիկ ժողովրդի համար - քան կոյր կուսակցամուլութիւնը: Այդ տարամերժ ոգիի համար չկան բացարձակ ճշմարտութիւններ, նրա համար չկայ հասարակական շահ, պետական բարոյական: Նրա համար օտար է այն ամէնը, ինչ որ իր կուսակցութեան կնիքը չի կրում: Ինչ որ իր կուսակցութեան ծնունդը չէ - անընդունելի է եւ անհանդուրժելի: Ծափահարելի է միայն այն, ինչ որ բղխում է իր կուսակցութիւնից: Կուսակցականօրէն կոյր այդ դժբախտ արարածի համար երկու անգամ երկու հաւասար է ամէն ինչի, միայն ոչ չորսի:

Նմանը եւ տեսնում է եւ չի տեսնում, եւ հասկանում է եւ չի հասկանում:

Սեւամորթին աւելի հեշտ է ճերմակցնել, քան սրան ընդունել տալ ամենապարզ ճշմարտութիւնը, օրինակ՝ համոզել թէ ամբողջութիւնը մեծ է, շատ է իր մի մասից:

Կուսակցամուլութեան չար ոգին աստիճանաբար մթագնում է սրանց բանականութիւնը, կլանում խիղճը, եւ, վերջ ի վերջոյ, ի սպառ սպանելով այդ դժբախտի բարոյական կարողութիւնները, դարձնում է սրան բարոյական ապուշ:

Քաղաքական ստախօսութիւն, հայիոյանք, կեղծիք, բանասարկութիւն, դաւեր - ահա՛ սրա «կուսակցաշէն գործունէութիւնը»:

Նա թունաւորիչն է ազգային կեանքի: Նա թշնամանք, ատելութիւն,

անհամբերողութիւն է սերմանում միեւնոյն ժողովրդին պատկանող անհատների եւ խմբակցութիւնների միջեւ:

Նա ստեղծում է ներքին ճակատներ, ջլատում ժողովրդի ոյժերը: Նա հասարակութեան թշնամին է, բարեկամը իր ժողովրդի թշնամիների: Դա անէժքն է մեր կեանքի: Կուսակցամոլութեան թունալի ախտով բռնուած ժողովրդի ներկան տխուր է, ապագան՝ անյուսալի:

Այդ ախտով հիւանդ ժողովուրդը միշտ էլ ներքուստ պառակտուած է, միշտ էլ պատրաստի որս իր գիշատիչ հարեւանների համար:

Կուսակցամոլութիւն, կուսակցական եսականութիւն, անհամբերողութիւն - այս զգւելի ախտերը հետեւանք են երկու բանի. առաջինը՝ հոգեկան աղքատ կուլտուրայի, երկրորդը՝ ազգային եւ հասարակական զգացումների տհասութեան.

Չոգեպէս անառողջ է կուսակցամոլը: Ամէն ինչ կուսակցութեանս համար - ահա՛ սրա հասարակական բարոյականը:

«Պետութիւնը՝ դա ես եմ», - ահա՛ նրա պետական բարոյականը:

Սրա կուսակցական «զարգացումը», ասացինք, վերջ ի վերջոյ պսակուում է բարոյական ապշութեամբ. տխու՛ր վախճան, որին դէռ ձգտում են հազարաւորները, որը, ի դժբախտութիւն հայ ժողովրդի, մեր որոշ կուսակցութիւնների կողմից դեռ համարուում է քաղաքական առաքինութիւն:

VII

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՄԵՃ ՄԵՌԵԼՆԵՐԻ

***«Յիշէ զանոնք, որ գերեզմանին մէջ ննջելով
սուրն իրենց գլխուն ներքելը դրին:
Քաջաց բարձն է սուրը»:***

Նահատակները...

Այդ մեծ մեռելները ամենէն քիչ իրենց եւ իրենց կուսակցութեանց կը պատկանին, ամբողջովին՝ իրենց ցեղին եւ պատմութեան:

Իրենց ընտրած ճանապարհի բերմամբ նրանք կ'աշխատեն ու կը զոհաբերեն այս կամ այն կուսակցութեան դրօշի տակ, նահատակելով՝ նրանք **կ'ազգայնանան**, կը դառնան սրբազան սեփականութիւնը ողջ ազգի:

Չկան կուսակցական նահատակներ ու հերոսներ, կայ ու կը մնայ ազգային մարտիրոսագրութիւնը եւ հերոսականը:

Սակայն այդպէ՛ս է հասկացել մեր ժողովուրդը. ո՛չ, դժբախտաբար: Զետեւանքը: Մեր նկուն եւ ողբալի վիճակը:
Պատճառը: Կոյր եւ բարբարոս կուսակցամոլութիւնը - մի զարհուրելի ախտ, որ պիտ թուլանայ, որ ուժեղանանք ազգովին:
Այդ ուղղութեամբ պիտ աշխատեն դպրոցը, մամուլը եւ ի՛նքը՝ ժողովուրդը:

—

- Իր ընտիր մեռելների պաշտամունքը չունեցող ժողովուրդը՝ ապերախտ ու բարբարոս, անարժան է անկախ հայրենիքի, որը միշտ էլ նահատակների սրբազան աճիւնից կը բարձրանայ:
- Մի ժողովուրդ բարոյապէս այնքան է ուժեղ, որքան ջերմ է նրա պաշտամունքը դէպի իր մեծ մեռելները:
- Իր նահատակների, իր անմահների դէմ մեղանչող ժողովուրդը մեծապէս մեղանչում է իր ապագայի դէմ:
- Կրօններն այլ բան չեն, բայց եթէ պաշտամունք մեծ մեռելների: Անկրօն է դէպ իր նահատակներն անտարբեր ժողովուրդը, ասել է՝ եւ անհոգի, դատապարտւած բարոյական փտութեան:
- Մի ժողովրդի հզօրագոյն զինակիցները պատերազմի ժամանակ նախ եւ առաջ իր մեծ մեռելներն են:
- Խեղճ է այն ժողովուրդն, որն իր պայքարի եւ խոյանքների ժամանակ չի զգում, թէ իրեն աներեւութաբար զօրավիզում են իր մեծ մեռելները:
Զափուում են բանակները, ժողովուրդները, յաղթում՝ մեռելները:
- Իր անմահներից չօգտուող, ասել է՝ սրանց պաշտամունքը չունեցող ժողովրդի բովանդակ ոյժը իր թւի, իր քանակի մէջ է միայն:
Եօթնիցս վա՛յ նման ժողովուրդին՝ անփառունակ մահ ու մոռացում - ահա՛ նրա փայն ու բաժինը աշխարհից:

VIII

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿԻՉ ՏՕՆԵՐ

**«Ամենափառաւորը տեսարաններից -
դա ժողովն է մի ժողովրդի»:**

Իմ օտարազգի բարեկամներից մէկը մի օր հարցնում էր ինձ.
«Մի՞թէ հայերդ ազգային որեւէ տօն չունէք: Զրեաների խանութները կարելի է յաճախ փակ տեսնել, իսկ հայերինը միշտ էլ բաց են»:

Նոյն զարմանքը կարող է յայտնել ե՛լ յոյն ե՛լ ռոման ե՛լ եւրոպացի մտաւորականը:

Մեր ազգային տօները շարունակում են մնալ մեր Եկեղեցու սեփականութիւնը:

Հայ ժողովրդի նիւթականապէս ապահով եւ նիւթականացած մասը իրեն ազգայնօրէն եւ մարդկօրէն պարտական չի զգում յարգելու իր ազգային տօները:

Այդ նւիրական օրերին հանդիսատեղիներում կարելի է տեսնել մեր ժողովրդի խոնարհ տարրերին միայն, իսկ նիւթականացած բարեկեցիկը, հարուստը - չնչին բացառութիւնով - չի երեւայ այդ օրերին: Նա միջոցներ ունի, օտար երկնքի տակ ապրելու լայն հնարաւորութիւն ունի նա:

Նրան պէտք չէ հայրենասիրութիւնը: Կա՞յ հայրենիք - լա՛ւ, չկա՞ - ոչի՛նչ, առանց նրան էլ կարելի է ապրել:

—

Իսկ հայ կապիտալիստնե՞րը. արժէ խօսել սրանց մասին: Չէ՞ որ սրանք ազգ չունեն, հայրենիք չեն ճանաչում: Չէ՞ որ սրանց սրբազան հայրենիքը շահաշատ շուկան եւ մեծածախս հաճոյավայրերն են: Սրանք դուրս են ապրում ազգերից ու մարդկութիւնից: Պարտականութիւններ չունեն սրանք: Մարդ չեն սրանք:

Ա՛հ, այդ «վատ սրտի ու լաւ ստամոքսի» տէրերը. իրենց նիւթական բաւականութիւնների համար միայն ապրող մարդատիպ անասուններ, որոնք օտարի համար աշխատող ազնիւ անասունի արժէքն իսկ չունեն: Տմարդ արարածներ, որոնց մասին ասել է մի գրող. «Ձարկ կրծքին, դատարկ ձայն կը տայ»:

—

«Կայ մի կարգադրութիւն,- ասում է հռչակաւոր Ռոբեսպիէրը - որը պէտք է համարել որպէս էական մասը ընդհանուր դաստիարակութեան»: Խօսքս ժողովրդական տօների մասին է: Հաւաքէ՛ք մարդկանց եւ դուք նրանց կը դարձնէք աւելի բարի: Հաւաքւած մարդիկ պիտ աշխատին հաճոյանալ իրար, իսկ հաճոյանալ կարող են միայն գործերով, որոնք նրանց դարձնում են յարգանքի արժանի: Տւէ՛ք նրանց միութեան մի ուժեղ մղում - բարոյական, քաղաքական - եւ սէրը դէպի ազնիւ գործերը, բաւականութեան հետ, կը թափանցեն նրանց սրտերի մեջ... Ամենափառաւորը տեսարաններից՝ դա ժողովն է մի մեծ ժողովրդի:

Տօները անկասկած կը լինեն միաժամանակ եւ ամենահաճելի կապը եղբայրութեան եւ ամենաուժեղ միջոցը վերածնութեան:

Ունեցէ՛ք ընդհանուր տօներ հանրապետութեան համար:

Ունեցէ՛ք մասնաւոր տօներ ամէն տեղի համար, որոնք պիտի վերականգնեն այն, ինչ որ եղծել են, կործանել անցքերը:

Թող բոլորը ճգնեն արժարժեղ ազնիւ զգացումներ - հրապոյրն ու զարդը մարդկային կեանքի - ազատասիրական ոգեւորութիւն, հայրենասիրութիւն»...

IX

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ինքնապաշտպանութիւն - դա միակն է արւեստներից, որի թերութիւնները գրչի, վրձինի, մուրճի փոխարէն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ինքն իրեն յարգող ժողովուրդը իր ինքնապաշտպանութեան յոյսը դնում է նախ իր բազուկի, իր զէնքի վրայ:

Իր ոյժերից զատ ամէն ինչի ապաւինող ժողովուրդն արժանի չէ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ ապրելու:

Ահա՛ թէ ինչու անկախութեան բարիքներից լիուլի օգտուելու իրաւունքը ձեռք բերելու համար, ժողովուրդները նախ հրամայողաբար ձեռք են բերում ինքնապաշտպանութեան բարդ արւեստը, որը պահանջում է լինել ուժեղ, էլի՛ ուժեղ եւ մի՛շտ ուժեղ:

Եղի՛ր այնքան ուժեղ, խրատում է պատմութիւնը, որ թշնամիդ չյանդգնի յարձակւելու:

Ջգացնել տուր թշնամիիդ, որ ամէն վայրկեան պատրաստ ես պատերազմելու, եւ նա կը հրաժարւի զինու ոյժով քեզ անհանգստացնելու մտքից - ահա՛ սկիզբն ու վախճանը քաղաքական իմաստութեան:

—

Ինքնապաշտպանութիւն - դա միակն է արւեստներից, որի թերութիւնները գրչի, վրձինի, մուրճի փոխարէն սրբագրում է թշնամու արնոտ սուրը:

Ապահով չէ այն ժողովուրդը, որը կատարելապէս չի տիրապետում այդ արւեստին:

«Մի զինուոր սպանում է Արքիմեդին»:

Ոչինչ արժէ բազմարւեստ ժողովուրդը, եթէ նա անվարժ է, թոյլ է այդ արւեստի մէջ:

Տխուր ապացոյց ասածներիս - արեւնտահայութեան մի մասի կրաւորական ոչնչացումը:

Մի ժողովրդի՝ անկախ կեանքի բարիքներից յարատևօրէն օգտւելու համար անհրաժեշտ է երկու բան, առաջինը՝ ինքնայարգանք, երկրորդը՝ ռազմունակութիւն:

—

Մեր պատմութեան մէջ մի բան միշտ էլ ինձ ցաւով եւ ամօթով է լցրել: Դա մեր ժողովրդի մի մասի կրաւորական նահատակութիւնն է: Հարիւր հազարաւորները հեզաբար առաջնորդւել են դէպի ձորերն ու ծովափերը՝ ոչնչացւելու:

Արգահատելի է կրաւորաբար նահատակող ժողովուրդը: Նա տուժում է եւ բարոյապէս: Նա իր նկատմամբ առաջացնում է արգահատանք եւ ոչ յարգանք: Նրա համար գուցէ եւ ցաւեն, բայց նրան չեն զինակցի: Թոյլերը զինակից չեն ունենում: Անբարեկամ են մնում այն ժողովուրդները, որոնց մէջ մեծ թիւ են կազմում անհայրենասէրները, անմարտունակները, անարիները - տարրեր, որոնց վտանգի ժամանակ միշտ էլ վիճակոււմ է աճեցնելու կրաւորական զոհերի թիւը:

—

Մի ժողովրդի բարոյա-քաղաքական արժէքը մատնում է նրա ինքնապաշտպանութիւնը:

Նա այն է, ինչ որ են իր որդիները՝ կռոււմ, կռւադաշտում: Նրա մարտիկները գիտե՞ն հեզնել մահը - նա ուժեղ է եւ արժանի յարգանքի:

Նա կարող է ժամանակաւորապէս պարտուել, տեղի տալ, բայց չի կորչի: Նրա բարեկամութիւնը կը փնտռեն բոլորը, նրան կը զինակցեն բոլորը:

Անփառունակ է նրա մարտիկների մահը - նա թոյլ է, յարգանք չներշնչող, անբարեկամ, անզինակից եւ յաճախ՝ ողբերգօրէն մեռակ: Արիութիւնը, Կարլայլի անմահ արտայայտութեամբ, եղել է շարունակում է մնալ որպէս «յաւիտենական պարտականութիւն»: Այս բարձր յատկութիւնն է փրկում ազգերը ֆիզիքական եւ բարոյական անկումից: Արիութիւնը - դա այն արժէքն է, որով ժողովուրդները գնում են իրենց անկախութիւնը: Ազատ եւ անկախ հայրենիք ունենալու, ազատ եւ անկախ ապրելու իրաւունքն է արիութիւնը:

—

Ամէն մի կռիւց յետոյ պարզոււմ է հետեւեալը. սպանւած՝ այսքան, վիրաւոր՝ այսքան, անյայտ կորած՝ այսքան:

Անյայտ կորածները - դա վատասիրտ դասալիքներն են, թշնամու բարեկամները: Տարբերութիւնը սրանց եւ կրաւորական զոհերի միջեւ այն է, որ սրանք մեռնում են միայն բարոյապէս:

Ողբալի է այն ժողովուրդը, որն իր ինքնապաշտպանութեան կռիւներում կրաւորաբար մեռածների - ֆիզիքապէս թէ բարոյապէս - մեծ թիւ է տալիս:

Խղճալի՛ է նման ժողովուրդը, որի մէջ «անյայտ կորածները» վտանգի ժամանակ լեզտն են կազմում:

Նման ժողովրդի ամէն մի պարտութիւնը դառնում է նրա վատերլօն, նրա վերջնական պարտութիւնը:

Դա կարող է մի օր անյայտանալ, կորչել, տալով իր տեղը զօրաւորին, ռազմունակին, արիին:

—

Եթէ քաջ ես, ժողովուրդ, քեզ հետ են անգամ քո երկրի դէմ պատերազմական գործողութիւններ սկսած թշնամիներդ, քեզ հետ է նրանց համակրանքը: Ահա՛ ոյժն ու արժէքը արիութեան, քաջութեան: Եթէ քաջանում ես, ժողովուրդ, քեզ հետ են շատերը, քեզ հետ են բոլորը:

«Մի օր մեզ պէտք կը գայ», - մտածում են քաջ ժողովրդի հարեւանները եւ խախտելով իրենց չէզոքութիւնը, նետում են կռաւորաշտ նրա համար եւ նրա հետ կողք-կողքի կռուելու թշնամու դէմ:

Չքանալու դատապարտւած անարի ժողովրդի հետ ոչ ոք է կապում իր ճակատագիրը: Ոչ ոք թոյլերի անխուսափելի պարտութիւնը բաժանելու յիմարութիւնը ունի: Ոչ ոք է իր գէնքի պատիւը վտանգի դնում մարդասիրաբար:

Ժողովուրդները եւ սրանց կառավարութիւնները մարդասէր չեն եւ չեն լինում: Եւ ոչ ոք իրաւունք ունի պահանջելու սրանից՝ մեռնել մեռնողի հետ:

Ահա՛ թէ ինչու ժողովուրդներն անկախ ապրելու համար պարտադրօրէն նախ ցոյց են տալիս, որ իրենց մէջ երկաթ կայ, որ իրենց որդիները արիաբար մեռնել գիտեն, որ կրաւորական զոհերը՝ գերեզմանում, իսկ դասալիքները՝ իրենց երկրում տեղ չունեն:

Աշխարհը ճանապարհ է տալիս ուժեղներին, որոնց առաջ խոչերն ու խոչընդոտները վերածւում են մարմարիոնէ սանդուխների դէպ առաջ ու վերեւ, դէպ յուսալի ապագան:

Լինենք ուժեղ:

X

ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ***Ռազմավարի հանձարը բղխում է
իր հոգու վեհութիւնից:***

Ասել ենք, թէ ժողովուրդները իրենք են դարբինը իրենց ճակատագրի: Աւելի ճիշտ պիտ լինէր, եթէ ասէինք - մի ժողովրդի ճակատագրի դարբինը նրա մտաւորականութիւնն է:

Յանձին իրենց ժողովուրդների, իրապէս չափուում են - սկզբունքային թէ ռազմական բաղխումների ժամանակ - մտաւորականութիւնները, ժողովուրդների ղեկավար տարրերը:

Միեւնոյն ժողովուրդը, բանակը՝ նայած իր ղեկավարներին, կարող է ե՛լ հրաշագործութիւններ կատարել, ե՛լ խայտառակօրէն ծունկի գալ հակառակորդի առաջ:

Ուզում են ասել, թէ մի բանակ, մի ժողովուրդ հոգեբանօրէն այն է միայն, ինչ որ նրա հաւաքական հոգու մէջ դրել են նրա ղեկավարները - դա այն է, ինչ որ իր ղեկավարներն են:

—

Ո՞վ է, սակայն, կատարեալ ղեկավարը:

Ո՛չ անշուշտ բոլոր սպաները, բոլոր «մեծերը», որոնք բանակի հետ շարժուում են դէպի կռաւորաշտ:

Շատերը սպաներից այլ բան չեն, քան մի զոյգ ուսադիր, մի աստիճան, մի տիտղոս: Իսկական առաջնորդը շատ անգամ չի նշանակուում, նա երեւան է գալիս, երբ նրա կարիքն է զգացուում, նա յայտնուում է վտանգի ժամանակ:

Մէկը կարող է աստիճանով զօրավար լինել, բայց ոչ՝ եւ առաջնորդ: Մի ուրիշը, կրելով պարզ հարիւրապետի ուսադիրները, կարող է կատարեալ առաջնորդ լինել:

Եթէ չեն ծնուում, ապա՝ դառնում են առաջնորդներ:

—

Նա յաճախ սրտի եւ գործողութեան մարդ է, քան մտքի:

Դա՝ հակառակ նրանց, որոնք յաճախ լաւագոյն բանակները վերածուում են հօտերի, գիտի հօտերը վերածել լաւ բանակների:

Նա՝ առիւծների խումբը ղեկավարելու նշանակւած ոչխարը չէ, այլ՝ ոչխարների հօտը կառավարող առիւծը:

Նրա համար զինւորը, մարդը այն չէ, որ տեսնում ենք, մարմինը չէ մարդ նրա համար, այլ այն, որ կարող է լինել, այն, որ ընդունակ է լինելու մարդը, այն, ինչ որ ինքն է ուզում, որ լինի իր զինւորը, իր առաջնորդութեան յանձնւած մարդը:

Նրա համար երեք բարձր ճշմարտութիւններ ունի ժողովրդական ինքնապաշտպանութիւնը - հոգեբանականը՝ պէտք է լինել արի, բարոյականը՝ պէտք է լինել անձնագոհ, քաղաքականը՝ պէտք է լինել ինքնայարգ:

Ահա՛ թէ ինչու կատարեալ առաջնորդը նախ հոգեբանօրէն վերստեղծում է իր բանակը, տալով նրան իր հոգին:

Դա՛ ասել է միաժամանակ եւ դաստիարակ:

—

Եւ հոգեբան է նա:

Նա իր բանակի հոգիի մոգական բանալին ունի: Նա գիտի, որ հաւատ ներշնչել զինւորին, կը նշանակի տասնապատկել նրա ոյժերը:

Քիչ անգամ է նա դիմում զինւորների բանականութեան, բայց միշտ էլ՝ սրտին: Նա սիրտ է դնում իր ամէն մի խօսքի մէջ, ահա՛ թէ ինչո՛ւ եթէ կտրէք նրա խօսքերը՝ նրանցից արիւն կը կաթի: Նա գիտի, որ կռի ժամանակ զինւորը աւելի բարոյական մեծակութիւնից է վախենում, քան մահից, ահա՛ թէ ինչո՛ւ նա երեւում է ամէն տեղ, հասնում ամէնին, որպէսզի ոչ ոք - զինւոր թէ ղեկավար - իրեն մեծակ չզգայ, որ անխաթար պահի զօրքերի ներքին բարոյական կապը, որ ամէն մէկին զգացնել տայ, թէ իր հետ է ամբողջ բանակը, ազգը, ցեղը եւ ի՛նքը՝ յաջողութեան Աստուծո՛ր: Նա գիտի եւ հետեւեալը.

- Ջինւորի համար կռի ժամանակ դրօշակը, ազգը, հայրենի երկիրը եւ սրա սրբութիւնները խորհրդանշողը՝ դա իր առաջնորդն է. ահա՛ թէ ինչո՛ւ կատարեալ առաջնորդը միշտ էլ իր զօրքերի հետ է, նրանց կողքին եւ նրանցից առաջ:

—

Թշնամիները - դեռ մարզադաշտում ու զօրանոցում նա ներշնչում է իր զօրքին - թշնամիները մման են շների, որքան որ վախեցար, այնքան կը յարձակւեն:

Այսքան արհամարհոտ է նրա խօսքը:

Ո՞վ ասաց, որ միայն մենք, որ միայն մեր ազգն իրաւունք չունի ապրելու. յառա՛ջ, ցոյց տանք, որ ապրելու իրաւունք եւ արժանիք ունենք, - այսպէ՛ս է նրա խօսքը կռւադաշտում:

Ամէն մի կռի վրայ նա նայում է որպէս «դրօշամարտ»ի վրայ, որպէս դրօշի համար մղուող կռի, եւ լարում իր եւ իր բանակի բովանդակ կարողութիւնները:

Ամէն մի արնոտ բաղխում նրա համար մի նոր քննութիւն է, ուր իր ժողովուրդը մի աւելորդ անգամ եւս պիտ ապացուցի, թէ արեւի տակ տեղն իր ունենալու իրաւունքն ունի:

—

Նա ասում է.

- Իր հողի վրայ պարտուելը կրկնակի եւ աններելի պարտութիւն է: Իր երկրի սահմաններում պարտուող ժողովուրդն իրաւունք չունի խօսելու անկախ հայրենիքի մասին:

Իր հողի վրայ կռուող, ինքնապաշտպանող ժողովուրդի հետ են իր մեծ մեռելները - մի ոյժ, որի առաջ անգօր են բոլոր տեսակի ոյժերը:

Նրա հետ է իր երկրի արեւը, որի առաջ թշնամին «ծիւնէ մեծութիւն է միայն»:

Նրա սիրտը լցնում է իր դաշտերի շունչը, իր լեռների սեգութիւնը:

Նրան օրհնում է հայրենի երկինքը:

Յաղթութիւն - աղօթում են կանայք ու կոյսերը նրա համար:

Յաղթութիւն - երգում են մանուկները:

Յաղթութիւն - դօղանջում են զանգերը:

Բոլորը եւ ամէն ինչ կանչում է, ասում՝ «Քեզ հետ ենք, յառաջ»: Ամէն ինչ եւ բոլորը կանչում եւ հրամայում են նրան՝ «Յաղթի՛ր մեզ համար»:

Եւ յաղթում է նա:

Այսպէս, եւ գաղափարապաշտ է կատարեալ ղեկավարը:

—

Նա իր առաջնորդն ունի, որը, սակայն, ոչ աստիճանով իրենից բարձր զինւորական է եւ ոչ էլ երկրի իշխանութիւնը:

Աներեւոյթ է, բարոյական է նրան առաջնորդող ոյժը:

Կառավարութիւն, բարձր հրամանատարութիւն, ձեւական օրէնք - այդ բոլորը շատ քիչ բան կարող են տալ նրան: Դիմադրութիւն - հնարաւորութեան սահմաններում յաղթութիւն - եթէ ձեզ տրւած են նիւթական գերադաս ոյժեր: Այսքան համեստ են ձեւական իշխանութեան եւ օրէնքի պահանջները:

Կայ աւելին:

Կառավարութիւնը, բարձր իշխանութիւնը, օրէնսդիրը կ'արդարացնեն ձեր պարտութիւնը, եթէ կարողացաք ձեւականօրէն արդարացնել ձեր յանցաւոր քայլը:

Չէ՞ որ միշտ էլ «երկու բերանով» կարելի է «ապացուցել», որ պարտութեան օրը հացը ժամանակին չհասաւ, թշնամին թւական գերազանցութիւն ունէր, մեր նահանջի ճանապարհը վտանգւելու վրայ էր, եւլն.:

Եւ հասկանալի է դա:

Կառավարութիւն, բարձր հրամանատարութիւն, դատաւորներ - սովորական մարդիկ են սրանք, որոնք վաղը միեւնոյն դրութեան մէջ կարող են ընկնել եւ իրենք:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ սրանցով եւ սրանց հրահանգներով առաջնորդող ռազմավարը, եթէ գերադաս ոյժեր չունի, կարող է երբեմն դիպւածով մասնակի յաջողութիւն ունենալ, սակայն երբեք բախտ չի ունենայ հաղորդագրելու ռազմադաշտերից՝ «Եկայ, տեսայ, յաղթեցի»:

Ահա՛ եւ թէ ինչո՞ւ կատարեալ ղեկավարը երկրի ձեւական իշխանութիւնից գատ միշտ էլ ունի նաեւ մի այլ իշխանութիւն - իր ժողովրդի մեծ մեռելների բարոյական իշխանութիւնը, որը հարիւրապատկելով նրա ոյժերը, հարիւրապատիկ պահանջկոտ է եւ աններող:

—

Նրա համար միշտ էլ ճիշտ է հետեւեալը. մի բանակ, որն իր մէջ յաղթել է մահւան վախը՝ անպարտելի է եւ ամենակարող:

Նա գիտի այդ ճշմարտութիւնը, ասել է՝ գիտի եւ յաղթելու գաղտնիքը:

Թշնամուց աւելի վտանգաւոր է համարում իր բանակի շարքերում եղած վախկոտներին:

Վախը - դա միայն «սրտի յիմարութիւն» կամ «ջղերի խաղ» չէ: Դա անհինքնավստահութիւնն է, անվստահութիւն դէպ իր եւ իր բանակի կարողութիւնները, դա հակառակորդի գերազանցութեան սպանիչ գիտակցութիւնն է:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ վախկոտի համար միշտ էլ ուժեղ է թշնամին, անգամ այն ժամանակ, երբ իր դէմ կռուող իրենից թոյլ է բոլոր տեսակետներից:

Վախկոտներն են արիացնում, ուժեղացնում թշնամուն: Սրանք են հեշտացնում թշնամու գործը: Սրանց երեսից են կորչում հայրենիքները:

Սրանք են իրական թշնամին:

Կռի՛ւ նախ սրանց դէմ:

Այսպէս է հասկանում նա բանակի հոգեբանութիւնը:

—

Նա գիտի, որ չկայ գինուր, անգամ ամենաանարին, որն ընդունակ չլինէր կարող առաջնորդի ազդեցութեան տակ հերոսին վայել գործեր կատարելու:

Նա գիտի, որ չկայ մարդ, որ ընդունակ չլինէր հոգեկան խոր յուզում-

ների, խանդավառութեան, ինքնամոռացութեան - հոգեկան վիճակներ, երբ մարդու մէջ մեռնելու աստիճան թուլանում է կենդանական բնագոյն ու վախը:

Եւ որովհետեւ համոզելու, ցնցելու, ներշնչելու արւեստն ունի, ահա, օրեր անց, նրա բանակը ծփում է վտանգն արհամարհող, մահն անգիտացող ռազմաշունչ տրամադրութեամբ:

Նա յաղթել է այլեւս, յաղթել իր բանակի անինքնավստահութեանը, վախին:

Այժմ կարող է երեւալ թշնամին՝ նա պատրաստ է:

—

Նա ռազմարւեստագէտ է եւ ոչ զինւորական արհեստաւոր:

Նրա համար կռիւը արւեստագիտական ստեղծագործութիւն է եւ ոչ արհեստ: Իր ռազմավարութիւնը նա մշակում է պատերազմի էութեան մասին իր ըմբռնումի եւ իր երկրի տեղագրական պայմանների համաձայն: Եւ ոչ մի «զմուսած կանոն» ու ոչ մի մեռեալ շաբլոն: Վճռականութիւն եւ տարերայնութիւն - ահա՛ նրա վարած կռիւը: Գայլը խեղդել բնի մէջ - երբ յարձակւում է: Որեւէ յամառ կէտի վրայ ուժաթափել թշնամուն եւ ապա անցնել յարձակողականի - ահա՛ նրա պաշտպանողականը: Ոչինչ է անհանգստացնում նրան իր երկրում:

Յո՞ւրտ է, աւելի լաւ, թո՞յլ է թշնամին - յարձակւի՛ր: Անձրեւո՞ւմ է, աւելի լաւ, թո՞յլ է թշնամին - յառաջացի՛ր: Բո՞ւք է, մառախո՞ւղ - ուրախացի՛ր որպէս գայլը, եւ առա՛ջ: Իսկ երբ իջաւ եօթնիցս օրհնած գիշերը - ցնծա՛ւ, դու արդէն յաղթել ես: Դու չես կարող չյաղթել, որովհետեւ կռիւը տարւում է քո նւիրական հողի վրայ, քո երկրի սահմաններում, ուր ամէն ինչ քեզ հետ է, ուր ամէն ոք եւ ամէն ինչ կանչում են՝ «քեզ հետ ենք, յառա՛ջ»:

—

Վերջապէս, նա ընկերն է իր զինւորի: Զօրքը եթէ ոչ առաջին, ամենաուշը երկրորդ օրը բնագոյաբար ճանաչում է իր առաջնորդներին: Նա շատ շուտ է տարբերում «մեծ»-ը «փքւած»-ից: Նա յարգում է գիտակցական կարգապահութիւնը, բայց չի սիրում պաղ եւ անհոգի պաշտօնականութիւնը: Նա ուզում է, որ իր առաջնորդը լինի աւելի սրտի մարդ, եւ, ամենագլխաւորը, նաեւ զինւոր: Եւ այդպիսին է կատարեալ առաջնորդը. նրան պաշտում են, բայց չեն վախենում նրանից եւ պիտի չվախենան:

Անբարոյացուցիչ է վախը: Կեղծ է այն ամէնը, որ հիմնւած է վախի վրայ - կրօն, բարոյականութիւն, կարգապահութիւն, եւլն.:

Նա «ներքին պահակն է» իր բանակի, նրա կենդանի խիղճը՝ միշտ արթուն ու հսկող:

Երեւաց նա եւ ահա բոլորը թափուեցին նրա շուրջը - եւ այլեւս ոչ ոք է յոգնած, սոված, դառնացած: Կառավարելու մի հատիկ միջոց ունի նա՝ խօսքը, խիստ, բայց ընկերական, խօսքը՝ երբեմն որպէս սանձ եւ միշտ էլ որպէս խթան: Նա կառավարում է անձամբ, արհամարհելով ճանապարհը մատով ցոյց տւող ղեկավարներին: Ներշնչւած պատմութիւնից, նա իր զինուորներին եւ ղեկավար տարրերին փոխանցում է իր ապրումներն ու գաղափարները: Խիստ է, բայց ոչ կոպիտ: Հպարտ է, բայց ոչ փառասէր: Պարզ է, չարքաշ, անշահասէր: Հաննիբալին յաղթող, Հռոմի կոնսուլներից յանիրաւի աքսորւած Սքիպիոնը չէ նա, որ մեռնելով աղքատութեան մէջ, կտակում է գրել իր գերեզմանաքարին վրայ՝ «Ապերախտ հայրենիք, դու տէր պիտի չլինես իմ ոսկորներին»:

Նա Հելլադայի մէծ ռազմավարներից Ֆոկիոնն է, որը յանիրաւի մահւան դատապարտւած, թոյնը խմելուց առաջ ասում է որդուն. «Յանձնարարում եմ քեզ ծառայել հայրենիքիդ սրտանց եւ հաւատարմօրէն, եւ, ամենագլխաւորը՝ մոռանալ, որ իմ ծառայութեան համար նա ինձ վարձատրեց մահւամբ»:

Այսպէս է կատարեալ ղեկավարը: Նա միաժամանակ ե՛լ դաստիարակն է, եւ ռազմարեւեստագէտը, եւ կախարհը, եւ ընկերը - նա Աստուածն է իր բանակին:

XI

ԲԱՐՈՅԱՇՈՒՆՉ ՄԹՆՈՒՈՐՏ

***Ազգերին, որպէս իրենց սուերը,
հետեւում է իրենց արժանի բախտը:***

Իր ճակատագրի դարբինն է ամէն մի ժողովուրդ: Վաղ թէ ուշ, նա դառնում է այն, ինչ որ ուզում է լինել այսօր:

Այսօրուայ նրա իդէալը - դա միաժամանակ ե՛լ մարգարեացումն է, եւ խոստումն այն բանի, ինչ որ վերջ ի վերջոյ պիտ դառնայ նա:

Անհատ, խմբակցութիւն, ժողովուրդ - հոգեբանօրէն այլ բան չեն այդ բոլորը, քան իրենց իդէալի ստեղծագործութիւնը:

Մարդկային բոլոր ցեղերը բոլոր ժամանակներում ունեցել են մի որոշ իդէալ - որպէս մի իւրատեսակ ոգի, որը իմաստ եւ վեհութիւն հաղորդելով նրանց կեանքին՝ փրկել է նրանց բարոյական փտութիւնից:

Չկայ՝ աւելի զարհուրելի բան, քան աննպատակ գոյութիւնը:

Յանցանք է դա, մահացու յանցանք:

Նպատակն է թելադրում գերագոյն պարտականութիւններ. նա պահանջում է ճիգեր ու զոհողութիւններ, որոնց մէջ կոփւում են անհատի եւ ժողովրդի լաւագոյն առաքինութիւնները, որոնց կատարումը, Աքիլլէսի նիզակի նման, բուժում է իր հասցրած վէրքերը:

Նպատակն է բարոյապէս շարժում անհատներն ու ժողովուրդները: Նա փրկում է մահացու ճահճացումից եւ բարոյական անկումից: Անհատի եւ ազգի գոյութեան արեւն է նպատակը: Նա լուսաւորում է եւ ջերմացնում մեր անցնելիք ճանապարհը: Նա համախմբում է մեր ոյժերը, լարում մեր կամքերը, եւ անդիմադրելիօրէն քաշում մեզ դէպ իրեն՝ դէպ յաղթանակ:

Դժարին, բայց թագաւորական է իդէալի ճանապարհը: Նրա ծայրին՝ դէպ իդէալի հեւիհեւ առաջացող ժողովրդին թագն է սպասում: Նրա ճանապարհով անցնողը դառնում է թագաւոր-ժողովուրդ:

Գերագոյն նպատակ ունի եւ մեր ժողովուրդը՝ միացեալ եւ անկախ հայրենիք:

Բայց շնորհիւ տիրող հասկացութիւնների, տեսակէտների, ձգտումների քառսի եւ սրա առաջացրած առօրէական աննպաստ հոգեբանութեան, նրա մի մասի մէջ սկսել է գունատել այդ նպատակը: Նրա մէջ թուլանալ է սկսել ձգտումը դէպի նպատակը: Եւ նա, որ գոյութեան կռուում չկորչելու համար հրամայողաբար պիտ լինէր անխորտակելի ժայռ, իր աննպատակ գոյութեամբ պիտ դառնայ փոշէ բլուր:

Խոզերն ու նիւթապաշտները չեն սիրում կտրել իրենց հայեացքը ցեխից:

Մենք, որ նիւթակրօն խոզութեան մէջ անհատի եւ ժողովրդի բարոյական անձնասպանութիւն ենք տեսնում, աւելի յաճախ նայենք վերեւ եւ հեռուն:

Մարքսից գերադասենք Կարլէյլը, Յեգելից՝ Էմերսընը:

Լինենք գաղափարապաշտ:

Նիւթապաշտութեան առջեւից ընթանում է զգւելի ֆիլիստերականութիւնը (քաղքենիութիւնը - խմբ.), իսկ այդ վերջինը նախապատրաստում է բարոյական անկումը անհատի, ազգի:

Փրկարար դեր պիտ կատարէին մեր թերթերն ու գրողները, եթէ իրենց ընթերցողներին յաճախ հնարաւորութիւն ընձեռնէին, մոռացութեան տալու անփառունակ եւ տխուր ներկան եւ ապրելու անցեալի փառքերով ու ապագայի յոյսերով:

Յոգեպէս մանրանում եւ ճահճանում են միայն ներկայով կլանւած հասարակութիւնները: Կէս կեանքով են ապրում այն ժողովուրդները, որոնք - հեռու անցեալի եւ ապագայի ազդեցութիւններից - իրենց կեանքին չեն խառնում իրենց անցեալի փառքերն ու ապագայի յոյսերը: Այդպիսիները վտանգում են իրենց ապագան, փորում իրենց սեփական գերեզմանը:

Կայ բարոյական մթնոլորտը, ուր, ինչպէս եւ մեզ շրջապատող մթնոլորտում, տեղի են ունենում մակընթացութիւններ ու տեղատուութիւններ մտքերի, գաղափարների, զգացումների, որոնք շնչում է մարդս, իւրացնում եւ փոխանցում իր նմաններին:

Վսեմ ու ազնիւ գաղափարներով լցնենք այդ մթնոլորտը - գաղափարներ, որոնք սրբէին, մաքրէին մեր կեանքը, արի եւ առաքինի դարձնէին մեզ, մեծ եւ փառահեղ գործերի մղէին մեզ:

Գաղափարներ, որոնք հակաթոյն լինէին բոլոր տեսակի անբարոյացուցիչ եւ քայքայեցուցիչ ազդեցութիւնների դէմ:

Գաղափարներ, որոնք փրկել ու փրկում են անհատներն ու ժողովուրդները բարոյական նեխութիւնից:

XII

Գ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

*«Տէ՛ք ինձ դաստիարակութիւնը
եւ ես փոխեմ եւրոպացիի դէմքը»:*

ԼԱՅԲՆԻՑ

«Դաստիարակութիւնը կարող է մեզ տալ անհրաժեշտ յատկութիւններն այն ազգերի, որոնք չեն ուզում մեռնել»:

Այո՛, դաստիարակութիւնը, բայց ո՛չ այն, որն այսօր տրւում է մեր մատաղ սերնդին:

Ամէն ինչից մի քիչ, առանց որեւէ գերիշխող գաղափարի:
 Մի՛ քիչ հայերէն, մի քիչ տեղական լեզու եւ սովորական առարկաներ
 - այդ է գաղութային դպրոցի տւածը:
 Կուսակցամիջեան անվերջ պայքար եւ ժխտական քննադատութիւն -
 ահա՛ մեր մամուլի դաստիարակչական գործը:
 Անհատապաշտական ճշուղիւններ - սրանից, կարծեմ, աւելի բան չէ
 մեր օրւայ գրականութիւնը:
 Չկայ, պակասում է բոլորին - դպրոցին, մամուլին, գրողին - այն
 աստուածաշունչ զգացումը, որն իր մէջ խտացնում է մարդկային բոլոր
 բարձր յատկութիւնները:
 Չկայ բարձր հայրենասիրութիւնը, հայրենապաշտութիւնը չկայ...

Յայրենապաշտական դաստիարակութիւն - ահա՛ մեր փրկութեան
 խարիսխը:

Ահա՛ թէ ինչու հայրենասիրութեան, չէ՛, հայրենապաշտութեան - մարդ-
 կային առաքինութիւնների այդ աստուծային մօր - համար պէտք է ջահ
 բարձրացնել մեր հոգիների մէջ, մեր դպրոցներում, մեր ընտանեկան յար-
 կի տակ, մեր գաղթականական վրանների տակ, ամէն տեղ, ուր կ'ապրի,
 կը շնչի հայ մարդը:

Ահա՛ թէ ինչու պէտք է երես դարձնել այն բոլոր վարդապետութիւննե-
 րից, որոնք հաշտ չեն հայրենասիրութեան հետ:

Եւ ահա՛ թէ ինչու պէտք է կեղծ ու մոլար յայտարարել բոլոր կրօննե-
 րը, բարոյականները, սկզբունքները, որոնք չեն դարձնում կուռ կամքեր,
 ուժեղ նկարագիրներ, արիւնք, որոնց չգոյութիւնը ազգերին յաճախ է
 ստիպում դիմելու իրենց թշնամիների մեծահոգութեան:

«Այն օրը,- մի տեղ ասում է պատմաբան Միշելէն,- երբ Ֆրանսան կը
 հաւաքի իր որդիներին իր շուրջը եւ նրանց կը դասաւանդի Ֆրանսան
 որպէս դաւանութիւն եւ կրօն, այն օրը նա վերստին իրեն կը զգայ կենսու-
 նակ եւ հաստատ, ինչպէս երկրագունդը»:

Այո՛, հայրենիքը՝ ընդհանուր աստուծութիւն, հայրենասիրութիւնը՝
 կրօն:

Յայրենասիրութիւնը - միայն ոչ որպէս գեղեցիկ խօսք, այլ զգացում
 եւ գիտակցութիւն, ոչ որպէս շրթունքի սեր, կամ իդէալուրկ խուժանա-
 վարի բարոյական մերկութիւնը ծածկող գեղեցիկ պատմութեան, այլ՝
 պաշտամունք, կրօն:

Միայն այսպէս, միայն այսպիսով մեր ժողովուրդը կարող կը լինի
 հեզնել ժամանակն ու իր վտանգները:

Բարոյական մեծութիւններով եւ փառքի գործերով հարուստ է մեր պատմութիւնը:

Նա ունի փառահեղ էջեր՝ մեր Ոսկեդարը:

Եղիշէի եւ իր անմահ ժամանակակիցների դարը հերիք պիտ լինէր - եթէ գունատուած չլինէր մեր յիշողութեան մէջ - մեր ժողովրդի սրտի մէջ վառ պահելու հայրենասիրութեան բոցը:

Աւարայրը կը մնայ մարդկային պատմութեան ամենավեհափառ գործերից մէկը:

Իր յաղթական նահատակների աստուծային խիզախումներով ու դիւցազնական խոյանքներով նա ավելի վեհ է ու գեղեցիկ, քան մեր դարի ամենամեծ ճակատամարտերը:

Անմահ էջեր ունի եւ մեր նորագոյն պատմութիւնը:

Նոր եւ հերոսական Աւարայրներ շա՛տ եւ անմահ մեռելների մի ամբողջ պլէադա - նահատակներ, մեծ իրենց գործերով, հրահանգիչ իրենց բարձր նկարագրով.

Կա՛յ, կա՛յ այդ բոլորը, կա՛յ այն, որն իրաւունք է տալիս մարդկային մի զանգւածի ազգ կոչելու:

Բայց, չկայ, աւա՛ղ, այդ բոլորի պաշտամունքը մեր հաւաքական հոգու մէջ:

Եւ միայն հայրենապաշտական դաստիարակութիւնն է, որ ուժեղ եւ անմեռ պիտի դարձնի մեր ժողովուրդը:

«Ցեղի հոգին միակ ոյժն է, որի առաջ անգոր են բոլոր ոյժերը»:

Դաստիարակենք մեր սերունդները հայրենապաշտօրէն ու ցեղօրէն՝ արեւի տակ մեր տեղը չկորցնելու համար:

Այն պիտի չլինի մեր դպրոցը, ինչ որ է այսօր:

Շեշտուած նպատակը, ջերմութիւնը, հոգին է պակասում մեր արդի դպրոցին:

Նա չէ, բայց պիտի լինի հայրենագիտութեան ամբիոն, տաճար:

Դեռ այնտեղ հայ մանուկը պիտ ճանաչի եւ սովորի սիրել հայրենի ժողովուրդն ու երկիրը:

Նա է, որ հայ մանուկի հոգու մէջ պիտ քամի մեր պատմութեան բովանդակ գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը:

Բաւական չեն մութ եւ շփոթ տեղեկութիւնները հայրենի երկրի եւ ժողովրդի մասին:

Անպէտք են այն դասագրքերը, ցամաք եւ անհոգի, որոնց մէջ հայրենիքի մասին խօսուում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս նկարագրուում է Սահարայի անապատը կամ մի հեռաւոր կղզի:

Կրօնական երկիւղածութեամբ եւ անսահման քաղցրութեամբ պիտ դասաւանդուի հայրենագիտութիւնը:

Սրտի եւ մտքի կրակով պիտ խօսուի հայրենի երկրի մասին՝ հրահրելով վերջինի պաշտամունքը մանկական հոգիների մէջ:

Փաստերի հետ եւ խորհրդածութիւններ, որոնք հարստացնելով յիշողութիւնը, բեղմնաւորէին նաեւ միտքը, ջերմացնէին նաեւ սրտերը:

«Կը գայ ժամանակ,- ասում է մեր դարի իմաստասէրներից մէկը,- որ ամէն բանից առաջ կը մտածեն դաստիարակութեան մասին»:

Մի մեծ քայլ անենք դէպի այդ ժամանակը:

Ընդունենք, որ նա եկել է - այո՛, նա եկել է արդէն մեզ համար - եւ ամէն բանից առաջ մտածենք հայրենապաշտական փրկարար դաստիարակութեան մասին:

Նման դաստիարակութեամբ պատրաստենք մեր ապահով ապագան:

Եւ չմոռանանք, որ դպրոցն ու մամուլը փաստերից աւելի բարձր գաղափարներ պիտի տան:

Չմոռանանք, որ նիւթապաշտութիւնը թոյն է մեզ նման փոքր ժողովրդի համար:

Ասենք եւ մի այլ ճշմարտութիւն - **ով հայրենապաշտ ու գաղափարապաշտ երիտասարդութիւն ունի, նա էլ ապագայ ունի:**

Փրկութիւնը սրա մէջ է կամ եւ ոչ մի բանի, չմոռանանք եւ այդ:

**ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՀԱՅ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ***

Քննադատել - հոգեպէս տառապել է նշանակում:

* Գրքույկով տպագրվել է Բեյրութում, 1929թ.:

Մեղքերն են ասում եւ ո՛չ մեղաւորը:*Բուլղարական առած***Ա**

Վերջին տասնամեակի դէպքերը - քրքահայոց կոտորածը, Հայաստանի ստեղծիչը, նրա կորուստը, ռուս-տաճկական նոր սահմանագծումը, սրա հետեւանքով Մերձաւոր Արեւելքում մեզ համար առաջ եկած ծանր պայմանները, հայրենագուրկ հայութեան տագնապի վիճակն արեւմտեան գաղութներում եւ այլն - մեզ դրին նոր իրողութիւնների առաջ:

Ցնցւեց մեր կեանքն իր էական բոլոր կողմերով: Հսկայական փոփոխութիւններ առաջ եկան, ուշագրաւ երեւոյթներ: Եւ հանրածանօթ իրողութիւն է, որ այս դէպքերը զարգացան բոլորովին հակառակ՝ մեր տրամադրութեանց՝ արտաքին իրողութիւնների թելադրութեամբ: Մենք անզօր եղանք ուղղութիւն տալ նրանց: Այս նշանակում է, թէ ներքուստ մենք պատրաստ չէինք դէպքերի իմաստը հասկանալու, զանոնք մեր քաղաքական ձգտումներին համընթաց դարձնելու:

Մենք ունէինք հոգեբանական սարսափելի թերի եւ բնական է, որ հետեւանքը այլ բան չէր կարող լինել, քան այսօրուայ անմխիթար կացութիւնը:

Սակայն կացութիւնը առանձնապէս ողբերգական բնոյթ է ստանում այն պատճառով, որ մինչ մի կողմից աղէտներից ու փորձութիւններից յետոյ պատմութեան բերումով մեր ժողովուրդը հասունանում է, նրա մէջ անկախութեան գաղափարը ժողովրդականանալով դառնում է հոգեբանութիւն, միւս կողմից նա տկարացել է, փոքրացել եւ Արեւելքի պայմաններում մի ինքնուրոյն պետութիւն ստեղծելու համար - թւական ուժի տեսակէտից - դարձել է խնդրական:

Բնական է, որ հայոց պետութեան կորիզը պիտի կազմէ Խորհրդային Հայաստանը իր 28,000 քառ. քիլօմետր տարածութեամբ եւ մօտ մի միլիոն բնակչութեամբ: Չլինէին մահմեդական Արեւելքի իւրայատուկ պայմանները եւ իսլամ ժողովուրդի փոխարաբերութիւնները դարերի արիւնոտ իրողութիւններով հոգեբանութիւն դարձած անհանդուրժողութիւնը, թուրք-թաթար ժողովուրդների քաղաքական ձգտումները, գուցէ անկարելի չլինէր Խորհրդային Հայաստանի աստիճանական զարգացումը եւ աւելորդ՝ մեր մտահոգութիւնը:

Սակայն մի ակնարկ քարտէսի վրայ կը բաւի հասկանալու այն, թէ ինչ է սպասում մեզ:

Այդ փոքրիկ Հայաստանի ռազմագիտական բոլոր կարեւոր կետերը խլւած են: Նա պաշարուած է մեր դարաւոր թշնամու կողմից: Այդ պաշարունը դրւած է այնպիսի հաշիւներու վրայ, որոնք մի ակնյայտնի իմաստ ունին՝ **յարմար պարագային նւազագոյն զոհողութիւններով եւ ամենակարճ ժամանակամիջոցում բնաջնջել հայութիւնը:**

Հայաստանը խոցելի է մի շարք տարբեր կետերից. ընդամենը մի քանի ժամայ ընթացքում այդ կետերով Թուրքիան* կարող է կտրել, իրարից բաժանել հայկական գաւառակները եւ միանալ Ազրբէյջանին:

Թշնամին ունի մեզ բնաջնջելու վճիռ, մենք չունինք ինքնապաշտպանութեան ծրագիր եւ ինքնապաշտպանունակ զէնք:

Սակայն տարիներն անցնում են եւ ոչ մի փորձ այդ ուղղութեամբ:

Մի չափազանց ուշագրաւ եւ ցաւալի պարագայ է սա: Այդ նշանակում է, թէ մեր ժողովուրդը ոչ միայն պատերազմի եւ խաղաղութեան մասին սխալ ըմբռնում ունի, այլեւ անուղղայ է իր անփութութեան մէջ՝ դէպ սեփական գոյութիւնը, զուրկ խրատելու եւ հրահանգելու ընդունակութիւնից, անկարող ըմբռնելու մի տարրական ճշմարտութիւն, թէ՛ խաղաղապաշտ եւ անարի ժողովուրդները պատերազմից անհամեմատօրէն աւելի են տուժում:

Բարոյա-միութեան առաջընթաց - ասել է՝ ներոյժ ինքնապաշտպանութիւն: Առաջընթացի հրամայականն է ինքնապաշտպանութիւնը: Այլեւս ոչ ոք է հաւատում-մեր ժողովրդից գատ - թէ կարելի է կանգնեցնել առաջընթացի յաղթական կառքը՝ զետիւնը փռւած պարտւածների եւ թոյլերի հառաչանքներով:

Այլեւս ոչ ոքի համար է գաղտնիք, թէ պետութիւնները բնական հակառակորդներ են, որոնցից ամէն մէկը ձգտում է տարածել, ուժեղանալ, շահել իր հարեւանների հաշիւին: Յարձակում է, ով իրեն ուժեղ եւ պատրաստ է զգում յարձակելու՝ լաւագոյն պաշտպանողականը համարելով նախայարձակողականը:

Յարձակում է նա, ով որ իր դիմացը թուլութիւն է տեսնում:

Ամէն մի ժողովուրդ, երկաթէ անհրաժեշտութիւնից մղւած, նախապատրաստում է, անում այն, ինչ որ անում են բոլորը:

Թոյլը սարսափում է՝ չլինի թէ կուլ գնայ ուժեղին, իսկ ուժեղը արթուն հսկում է, որ իր հակառակորդը չգերազանցէ իրեն:

---

* Պայմանագրերն ապրում են այնքան ժամանակ, որքան ապրում են նրանց ծնունդ տուող պայմանները: Թրքօ-բօլշէւիկեան պայմանագրին կարող են ապաւինել միայն նրանք, որոնց տգիտութիւնը ներելի չէ մեր դարում:

Եւ խաղաղապաշտ ու անարի ժողովուրդները տկարանում են եւ դառնում որսը նրանց, որոնց ոյժը աճում է եւ ծաւալւում անդիմադրելիօրէն:

Չասկանանք եւ հետեւեալը.

- Յանուն խաղաղութեան չեն կնքում պայմանագրերը, այլ յանուն պետութեանց օրւայ կենսական շահերի:

Պետութիւնները հաշլի են առնում միջազգային իրաւունքը եւ յարգում իրենց ստորագրած պայմանագրերը քանի դեռ շահում են գոյութիւն ունեցող դրութիւնից. սակայն հենց որ մի այլ դրութիւն, հենց որ մի ուրիշի թղթ բարեկամութիւնը իրենց աւելի շահաւէտ թւաց՝ նրանք թքում են պայմանագրերի վրայ, լքում իրենց նախկին զինակիցներին եւ սպառնում աշխարհի խաղաղութեան:

Այս է իրերի առարկայական դրութիւնը, այս է իրական աշխարհը եւ ոչ այն, որի սխալ եւ խաբուսիկ պատկերացումով օրօրել է օրօրւում է մեր զգացմունքային ազգը:

Բ

Մի աշխատասեր եւ նիւթական ապագայի համար այնքան ձիրքերով օժտւած ժողովուրդ, որ նիւթական բարիքներ կուտել եւ ամբարել գիտէ տարւայ բոլոր եղանակների համար, որ ծիծաղելի կը համարէ, եթէ մէկը ամրան միայն արեւի գեղեցկութեամբ հիանայ եւ չմտածէ ձմրան մասին - զարմանալիօրէն իդէալիստ է դէպի խաղաղութիւնը, աղօթում է նրա արեւին եւ բնաւ չի հաւատում, թէ պատերազմի ձմեռ կայ:

Սակայն պատերազմը զալիս է հակառակ մեր ցանկութեան, որովհետեւ հակամարտութեան օրէնքն է կառավարում աշխարհը:

Այս ճշմարտութիւնը չէ ուզում հասկանալ մեր ժողովուրդը - դրա համար էլ խաղաղ տարիների քրտնաջան աշխատանքով կուտակած բարիքները պատերազմի օրերին տալիս է թշնամուն, իսկ ինքն իբրեւ մուրացկան ծանրանում է օտարների վրայ:

Մենք կ'ուզէինք, որ մեր ժողովուրդը եւս վերջապէս ըմբռներ, թէ խաղաղութիւնը ոչ թէ յաւերժական չէ, այլ ժամանակաւոր զինադադար միայն:

Խաղաղութիւնը նոյնիսկ նորմալ վիճակ չէ, խաղաղութիւն չկայ մեր երկրագնդի վրայ, չի կարող լինել եւ մարդկային պատմութեան մէջ:

Պատերազմը ժողովուրդների կեանքում անխուսափելի պահ է - դա չի մղում սոսկ գիտակցական հաշիւների համար, դա մէկն է մարդկային բարեշրջման (էւոլիցիա) ամենաբուռն արտայայտութիւններից: Պա-

տերազմը բնագոյ է, - այդ է պատճառը, որ մարդիկ պատերազմում են համարեայ ականայից, դէմ գալով գիտակցութեան պահանջքներին, բարոյական օրէնքներին, եւ հետեւանքներին գիտակցաբար անդրադառնում հաշուեյարդարից, յաղթութիւնից կամ պարտութիւնից յետոյ:

Խաղաղութիւնը օրւայ մարդկութեան համար ոչ այլ ինչ է, քան յոգնածութիւն:

Պարտւած է այն ժողովուրդը, որը շուտ է յոգնում:

Պատերազմի է ձգտում նա, որ կազդուրւած է:

Պատերազմը կազդուրւածի, առողջի ցանկութիւնն է, ինչպէս որ խաղաղութիւնը թոյլի բաղձանքն է, յոգնածի՝ երազը:

Անշուշտ, խաղաղութիւնը յոգնած ժողովուրդների համար բարիք կը լինէր, եթէ պատերազմից յաղթական դուրս եկածները խաղաղութիւնը չարաշահել չիմանային:

Խաղաղութեան չարաշահումն աւելի՛ է աղիտաւոր պարտւած ժողովուրդի համար, քան նոյնիսկ պատերազմը:

Պատմութեան մէջ քիչ են կոտորածային ոչնչացումների դէպքերը, մինչ հսկայական ժողովուրդներ աննպաստ խաղաղութեան մէջ, առանց արիւնոտ հարածների, անհետացել են դանդաղօրէն:

Դանդաղ ոչնչացումի մի խաղաղութիւն է մեզ համար, ինչ այսօր իշխում է Մերձաւոր Արեւելքում:

Թշնամին հսկում է ոչ միայն գերեզմանացած թոքահայաստանի, այլ Խորհրդային Չայաստանի խաղաղութեան վրայ: Ամէն թոպէ նա կարող է խանգարել այդ խաղաղութիւնը եւ եթէ մինչեւ այժմ չփորձեց խանգարել - դա նշանակում է, թէ այդպէս աւելի է նպաստաւոր իր քաղաքական նպատակների համար:

Բացի այդ դժբախտ պարագան, կան հոգեբանական եւ այլ կարգի պատճառներ, որոնք մեզ աւելի յոռետես են դարձրել դէպի մեր ժողովուրդի ապագան:

Նախ չափազանց նեղ եւ աղքատ է ներկայ Չայաստանը:

Ինքնախաբէութիւն է յուսալ, թէ կովկասեան իւրայատուկ պայմաններում, օտար ազդեցութեան ներքոյ, շրջապատւած թշնամի ժողովուրդներով, հայութիւնը կուլտուրա-տնտեսապէս բարգաւաճի, քաղաքական ոյժ դառնայ՝ պետութիւն ստեղծէ:

Ներկայ Չայաստանը կազմում է հազիւ 1/12ը մեր պատմական հայրենիքի: Դա հայրենիք չէ, այլ հայրենի անկիւն:

Այժմու իր սահմաններում նա չի կարող տեղ տալ ի սփիւռս աշխարհի ցաք ու ցրիւ եղած հայրենագուրկ հայութեան՝ գաղութահայութեան, որի թափառիկ վիճակն աղիտաւոր է երկու տեսակէտից. նախ որ նա

ենթակայ է ստոյգ կորստեան, օրինակ՝ Թուրքիայում կոտորածի, այլ վայրերում՝ խաղաղ բնաջնջումի, ձուլումի:

Յայրենի անկիւն եւ թափառական ժողովուրդ: Մի ճակատագիր, որ երկմտութեան եւ տատանումի է մատնել մեր ժողովուրդը, այսինքն՝ ազգային յոռետեսութեան: Իսկ վայ այն ժողովուրդին, որ վարակւած է այս հիւանդութեամբ. այդպիսին կանգնած է գերեզմանի ափին:

Չսարսափի՜նք, բայց եւ առանց սին պատրանքների եւ աւելորդ նախապաշարումների ընդունենք այդ դառնադառն ճշմարտութիւնը - մեր ապագան վտանգւած է:

Գ

Անհմաստ կը լինէր այս ճշմարտութիւնն ընդունիլ, եթէ դա մեզ միայն սարսափի պիտի մատնէ եւ ոչ ցնցէ:

Ցնցումները ժողովուրդների կեանքում փրկութեան լծակներ են: Անբարոյական է եւ կորած մի ժողովուրդ, եթէ գոյութիւնն ապահովելու համար անընդունակ է խոր ցնցումների:

Հոգեկան ցնցումների ընդունակ ժողովուրդները միայն կարող են վերանորոգւել: Աղիտաւոր չէ կորուստներ ունենալը, աղիտաւոր է զուր կորուստներ ունենալը, այսինքն՝ անցեալի դէպքերից խրատիլ, փորձիլ, սթափիլ չիմանալը. պարզ՝ աղիտաւոր է վերագնահատումների անընդունակ լինելը:

Առանց վերագնահատումի՝ անհմաստ է որոնումը, իսկ առանց որոնումների՝ ոչ թէ միայն ժողովուրդների միտքն է մեռնում, այլ եւ հենց իրենք՝ ժողովուրդները:

Վերագնահատումի պիտի ենթարկենք ոչ միայն դէպքերի առարկայական բնոյթը, այլ մանաւանդ մեր հոգեւոր կեանքի ենթակայական տարրերը:

Պիտի որոնենք, փնտռենք, գտնենք մեր դժբախտութեանց իրական պատճառները, ճանաչենք մեր իսկական վերքերը, ախտորոշանքի պիտի ենթարկենք մեր ժողովուրդի հոգին, որից յետոյ միայն խօսք կարող է լինել բուժումի մասին:

Իսկապէս, ինչո՞ւ պարտեց եւ բարեկամներից լքեց հայ ժողովուրդը:

Ո՞վ է մեղաւոր, երկրի աշխարհագրական դի՞րքը, քրիստոնէական Եւրոպա՞ն. մահմեդական Ասիա՞ն, ճակատագի՞րը:

- Բոլորը՝ բացի մեզնից,- այսպէս կը տրամաբանէ մեր անուղղայ քաղքենիամտութիւնը:

Այս մտայնութիւնը... գանգատում, դժգոհում է նա, անիծում է ճակա-

տագիրը եւ կրկնում անվերջ, թէ ընկած ենք աշխարհի մեծ ճամբաների վրայ, թէ աշխարհագրական ճամբաները վատ են:

Այստեղ կայ մի խղճուկ ճշմարտութիւն, բայց դրա հանդէպ ի՞նչ հոյակապ առաւելութիւններ: Չէ՞ որ մեր բարձրաւանդակն անառիկ է, մեր լեռները՝ մէկ մէկ անխոցելի պատնէշներ: Անտեսել այս իրողութիւնը եւ ողբալ ճակատագիրը ոչ այլ ինչ է, քան թոյլի, անարիի ինքնարդարացում: Թոյլի ինքնարդարացում - տկարի հոգեբանութիւն: Այստեղ ոչ միայն նախապաշարում կայ, այլ եւ առաքինութեան թերի:

Անարդար կը լինէր հաւատալ հիւանդներին, երբ սրանք գանգատում են աշխարհից:

Աշխարհը պատկերացում է, իսկ պատկերումի աղբիւրը հոգին է:

Չոգու հիւանդութիւն ունին ժողովուրդները, երբ դժգոհում են իրենց հայրենիքից:

Գուցէ իրօք աշխարհի ամենէն անառիկ բարձրաւանդակներից մէկի վրայ բազմած ժողովուրդը անարժան է իր ճակատագրին, բայց ճակատագիրը՝ երբեք ապերախտ:

Լինէր հօօր՝ աշխարհի այդ հոյակապ կամուրջի վրայ հրաշքներ կը գործէր հայութիւնը: Տկար էր, տկարացաւ - դառաւ անարժան իր բնաշխարհին:

Չիւանդ, դժբախտ ժողովուրդ, որ մինչեւ այժմ երկու առաքինութիւն է ունեցել՝ **իր դժբախտութիւնները վերագրել արտաքին պատճառների եւ փրկութիւնը յուսալ արտաքին ոյժերից:**

Այստեղ է պատճառը մեր տարօրինակ հաւատի եւ խանդավառութեան, երբ օտարը խոստումներ է կատարում, եւ նոյնքան տարօրինակ հիասթափութեան եւ յուսալքումի, երբ նա դրժում է խոստումները:

Աղիտալի ինքնաժխտում, որ մեզ հոգեբանօրէն այնքան անարժէք է դարձրել, որ անգամ մեր դժբախտութեանց մէջ մեղքի որոշ բաժին էլ մեզ տալը զլանում ենք: Մենք այնքան անարժէք ենք թւում մեզ, որ չենք կարծում, թէ քաղաքական աշխարհում ոեւէ բանի պատճառ - անգամ դժբախտութեան - մենք կարող ենք լինել: Ամէն ինչ լինում է, գուցէ մեզ համար, բայց մեզնից դուրս, անկախ մեզնից: Քաղաքական մի կոյր պատեհապաշտութիւն, որ մթազնել է մեր բանականութիւնը անգամ մի կոպիտ, մի աղաղակող ճշմարտութիւն տեսնելու - այն է, թէ **մեր դժբախտութիւնների համար մեղաւոր են ոչ թէ բոլորը, բացի մեզնից, այլ նախ եւ առաջ մենք:**

Դ

Տարօրինակ է - տրամաբանում է մեր քաղքենիամտութիւնը - մեր հաւատքը դէպ եւրոպան կոյր զգացում էր, մեր ներողամտութիւնը դէպ թշնամին՝ քրիստոսային, բայց եւ այնպէս մենք ջարդւեցինք ու լքեցինք:

Ոչինչ կայ տարօրինակ, ջարդւեցինք եւ լքեցինք, որովհետեւ եւրոպացու հոգեբանութեան բոլորովին անծանօթ էինք:

Դէպի եւրոպան մենք ունէինք մի քրիստոնէական զգացում եւ շնորհիւ մեր տարօրինակ խորհրդապաշտութեան - մեր ազգային հիւանդութեան - մեր սեփական տրամադրութիւնները դրել էինք եւրոպացու հոգու մէջ եւ ամենախոր կերպով հաւատացել, թէ բոլոր քրիստոնէայ ժողովուրդները նոյն զգացումներն ունին մեր հանդէպ, թէ բոլոր պատերազմները մղում են յանուն մեր փրկութեան:

Այս ինքնախաբէութիւնը մղեց մեզ քաղաքական մուրացկանութեան, եւ քանի որ մենք նաեւ թոյլ էինք՝ անձնատուր եղանք լալկանութեան:

Մուրացկանութիւն եւ լալկանութիւն - մի ամբողջ ժամանակի հոգեբանութիւն, քաղաքական մեր միակ զէնքը: Լալկանութիւնը, սակայն, ապացոյց է հոգեւոր տհասութեան կամ անարիութեան: Մուրացկանութիւնը զգուելի է ընդհանրապէս: Մուրացկանին օգնում են ոչ միայն կարեկցանքից դրուած, այլ եւ յաճախ զգւանքից:

Աւելի սարսափելի է քաղաքական մուրացկանութիւնը, քանի որ քաղաքականութեան մէջ կարեկցանք չկայ, իսկ զգւանք՝ շատ քիչ:

Անորակելի է մուրացկանութիւնը քաղաքականութեան մէջ:

Աներես մուրացկանի եսականութիւնը բոլորովին բնական է համարում, որ մարդիկ, թէկուզ ամենէն ինկածները, գթան իրեն:

Էլ ավելի աներես է մուրացկանը եւ պահանջկոտ, եթէ նա միաժամանակ եւ հաշմանդամ է: Ահա մուրացկանի այս եսականութիւնը եւ հաշմանդամի պահանջկոտութիւնը դարձել են հոգեբանութիւն:

Յոգեբանական այս երկու կողմերն Աւետարանի ներշնչմամբ ստացել են քաղաքական իմաստութեան, դիւանագիտական զէնքի բնոյթ:

Քրիստոնէական մի հօտի համար չքնաղ առաքինութիւն, սակայն միայն քրիստոնէական հօտի:

Այսօր մենք անիծում ենք քաղաքական բարերարներին, սակայն մոռանում, թէ մուրացկանին եւ հաշմանդամին անկեւանոց են տալիս եւ ոչ անկախ հայրենիք:

Երէկ այսպէս էինք, երբ կրօնական հօտ էինք. այսօր յաւակնութիւն ունինք մեզ քաղաքական ոյժ համարելու, բայց չենք ազատագրուել հօտա-

յին հոգեբանութիւնից, որը թափանցել է քաղաքական հոսանքների մտայնութեան մէջ, որոնք դրա շնորհիւ անգիտակցաբար կառչել են կողմնորոշումների գաղափարին:

Եհիշտ է, նկատելի է մի քայլ առաջ - քրիստոնէական նախապաշարումից մինչեւ կողմնորոշում - սակայն այդ բոլորի մէջ կայ մի խոստովանութիւն, այն է՝ թէ մեր ժողովրդի որոշ տարրերը քաղաքական կեանքի համար թերեւս պատրաստ չեն, խակ, անոյժ, անարի եւ ապա՝ բոլորովին չազատագրուած նախկին մտայնութիւնից:

Յայ քաղաքական մտքի դեգերումների մէջ սա մի երկրորդ շրջան է - մտքի կիսանկախ դառնալու շրջանը:

Այս շրջանը կարճ ժամանակում այնքան աղիտաւոր հետեւանքներ ունեցաւ եւ թւում է թէ շարունակում է էլ աւելի մթազնել, արիւնոտել մեր ճակատագիրը՝ պառակտելով, ներքուստ թուլացնելով մեր ժողովուրդը:

Այս հոսանքներն արդէն արտայայտութիւն են ստացել մեր կեանքում իբրեւ ռուսական կամ արեւմտեան կողմնորոշման - խօսք կայ անգամ Տաճկաստանի մասին - ձգտող քաղաքական խմբաւորումներ, որոնց խելակորոյս, ազգային տեսակէտից անիմաստ բաղխումների հետեւանքով մեծապէս դիրացուց Յայաստանի անկումը եւ բաժանումը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Սակայն այս մտայնութեան հետեւանքը միայն քաղաքական կորուստը չէ:

Ամենասարսափելին այն է, որ դա անվերջ պիտի ներշնչէ մեր ժողովուրդին այն համոզումը, թէ ինքը տկար է, կարօտ ուրիշների հովանաւորութեան եւ այսպիսով կամազրկի, թուլացնի նրան՝ անընդունակ դարձնի թէկուզ իր ինքնապաշտպանութիւնը սեփական ոյժերով կազմակերպելու:

Անկախութեան հաւակնութիւն ունեցող ժողովուրդները նախ պետք է այս մտայնութիւնից ազատուին:

Ինքնուրոյնութիւնից զուրկ ժողովուրդները չեն կարող պետութիւն ստեղծել: **Պետութիւնը նախատեսում է ինքնուրոյն քաղաքական միտք, պայքարելու ինքնավստահութիւն, կառավարելու նախաձեռնութիւն, իսկ յաղթանակն այլ բան չէ, քան ինքնավստահ նախաձեռնութեան պտուղը:**

Եղան դէպքեր, երբ մեր այս կամ այն գաւառը մեծակ էր, բայց վճռական մեծակի հոգեբանութեան շնորհիւ յաջող կերպով տարաւ իր ինքնապաշտպանութեան դժուարին պայքարը:

Եւ ընդհակառակը, այն դէպքերում, երբ մեր քաղաքականութիւնը արտաքին ոյժերի վրայ հաշիւներ արեց - մենք պարտուեցինք չարաչար:

Պարտւեցիւնք, որովհետեւ այսպիսի հաշիւներով ղեկավարուող զուրկ է վճռական մենակի հոգեբանութիւնից, այսինքն՝ յաղթելու ամէն հաւանականութիւնից:

Քաղաքականութիւնն ընդհանրապէս սարսափում է մենակութիւնից, իսկ կողմնորոշումների քաղաքականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մենակութեան սարսափը:

Յամակել⁶ է մի ժողովուրդ այս սարսափով - պարտւած է, կորած:

Այստեղ է մեր դժբախտութեան մի այլ պատճառը. ընդունինք այս ճշմարտութիւնը եւս:

Մեր մի շարք հոսանքների օտարահակ տրամադրութեանց, մեր ինքնավստահութեան պակասի եւ մեր մենակութիւնից սարսափելու պատճառով, մեր ժողովուրդը, որ այլ դէպքում պիտի կարողանար իր ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպել յաջողաբար - դարձաւ կամազուրկ մի ամբոխ ու պարտւեց:

Մեր պարտութիւնները հոգեբանական էին, պարտւեցիւնք ոչ թէ նրա համար, որ թւապէս ու թեքմիքապէս թոյլ էինք, տկար, այլ որովհետեւ այդպիսին էինք հոգեպէս:

Մի օտարի հովանու տակ հայը եզակի եւ ռազմաշունչ կռուող է, իր սեփական դրօշի տակ՝ յաճախ անարի, պարտուողական:

Կարսում մենք ունէինք բնական ու արհեստական դիրքերի գերազանցութիւն, թւական առաւելութիւն, աւելի լաւ պարենաւորում, բայց եւ այնպէս պարտւեցինք, որովհետեւ չունէինք վճռական մենակի հոգեբանութիւն, ինքնուրոյն կերպով որեւէ բան անելու հաւատ: Պարտւեցիւնք, որովհետեւ մենք միայն որպէս ազգ, մասամբ գիտակցեցինք մեր պարտականութիւնը, մասամբ հասկացանք աշխարհի իրական պայմանները, փորձեցինք ոտքի կանգնիլ, բայց ոչ ամբողջովին եւ ոչ մեր ներքին ոյժերի դրդումով:

Պարտւեցիւնք, որովհետեւ մեր ցեղի ոգու բովանդակ ոյժերն օգտագործելու փոխարէն հովանաւորներ փնտռեցինք:

Կաղը կը կորչենք իսպառ - եթէ մնացինք այս մտայնութեամբ: Կը փրկւենք, եթէ ազատւեցինք նախապաշարումներից, եթէ փորձեցինք ոտքի կանգնել, սակայն ոչ արտաքին դրդումով, օտարների ցանկութեամբ, այլ մեր ներքին, բնական, անզուսպ մղումով:

Այսպիսով միայն կ'ազատագրուի եւ կ'ազատուի որեւէ ժողովուրդ:

Այդ ճանապարհին եթէ եղան օժանդակիչ ուժեր, պիտ օգտագործենք որպէս զինակից, բարեկամ:

Օգտագործել, եւ ոչ աղերսել - ըմբռնե՞ց հայն այս տարբերութիւնը - կանգնած է փրկութեան ուղիղ ճամբին:

Մինչեւ հիմա բարեգործներ եւ հովանաւորներ ենք փնտռում - հիւանդ ենք, թոյլ եւ տհաս մտահոգեպէս:

Սրանից յետոյ զինակիցների մասին պիտ խօսենք, որովհետեւ հոգով առողջանալ, արիանալ ենք ուզում:

Ձինակիցներ եւ ոչ բարերարներ - այդ նշանակում է, թէ հայն արի է եւ ինքնապաշտպանելու, պատերազմելու ընկեր է փնտռում: Քաջի իրաւունքն է դա, նրա, որ վճռել է մենակ յաղթել եւ զինակցում է միայն աւելի հեշտ յաղթելու համար:

Արի՛ ժողովուրդ - սրան են միայն զինակցում, ձեռք մեկնում պետութիւնները: Հասկանանք եւ այս ճշմարտութիւնը:

Փրկելու համար պետք է նաեւ արիանալ, այսինքն՝ յաղթահարել սեփական սարսափը:

Սարսափից ազատագրած հոգին միայն ընդունակ է աշխարհն առարկայօրէն տեսնել, պատկերացնել:

Երկիւղը միշտ էլ ճիւղեր է ստեղծում՝ մտացածին հրէշներ:

Ժողովուրդները յաճախ մեռնում են հենց այս ճիւղերից:

Քաղաքական գիտակցութեան թերին, անինքնավստահութիւն, սարսափի հոգեբանութիւն - ահա մեր եռագլխեան թշնամին:

Եւ մինչեւ որ չկարողանանք այս ներքին թշնամին սպանել, անկարելի է, որ արտաքին թշնամուց ազատուել կարողանանք:

Ասւած է. «Մարդս մի բան է, որ պիտ յաղթահարւի»:

Այսպէս. մինչեւ որ հայ մարդը չկարողանայ ինքզինքը յաղթահարել - սպանել սարսափի անասունն իր մէջ, ներշնչել նոր մտայնութեամբ, հոգեփոխել, կարճ՝ մինչեւ որ չդառնայ արի եւ արիանուն ժողովուրդ՝ անհնար է, որ նա կարողանայ ո՛չ միայն քաղաքականապէս ազատուել, այլ եւ ազգովին ոչնչանալու վտանգից խուսափել:

Արեւելքում մեզ համար ստեղծւած պայմանների մէջ կարող է ապրել արի եւ արիապաշտ հայութիւնը, բայց ոչ այսօրւանը:

Պատերազմների մէջ յաղթանակում է արին - այս նշանակում է՝ յաղթում է նա, ով սանձահարել է իր սեփական սարսափը, ով թշնամու հետ չափւելուց առաջ կառուցել է յաղթանակի շէնքն իր հոգում:

Մեքենական կոպիտ ոյժերի բաղխումը չէ պատերազմը, այլ՝ ժողովուրդների հոգեկան կարողութեանց:

Դեռ աւելին՝ պատերազմը ժողովուրդների աստուածների գօտեմարտն է: Թեքնիքան՝ զէնքն է, միջոցը, հոգին՝ պատերազմի դարբինը:

Ձէնքն անհրաժեշտ է - սակայն արի բազուկների մէջ:

Պայքարի պատրաստող ժողովուրդները նախ սպառազինւում են հոգեբանօրէն:

Անտեսւած է այս պայմանը - անխուսափելի է պարտութիւնը եւ թերմիթ միջոցների յանձնումը թշնամուն:

Յաղթելու համար պէտք է սեփական պարտութիւնը յաղթահարել:

Յաղթահարել սեփական պարտութիւնը - նշանակում է ընդունակ լինել ինքնապաշտպանութեան, որը ուրիշ բան չէ, քան թշնամու պարտութիւնը:

—

Ինքնապաշտպանութիւն՝ ահա թէ ինչ են թելադրում ժամանակն ու առաջընթացը:

Ինքնապաշտպանութիւն - ահա՛ մեր նոր կրօնը:

Ինքնապաշտպանութիւն - միակ միջոցը, որ թէ՛ ժողովուրդների եւ թէ՛ սրանց աստուծների գոյութիւնն է ապահովում:

Եսականութիւն չէ՛ բնաւ, երբ մի ժողովուրդ իր ինքնապաշտպանութիւնը իր կրօնն է յայտարարում:

Ընդհակառակը, մի արիւնոտ ողբերգութիւն է մղում ժողովուրդներին այս համոզման եւ ամենէն արդար ժողովուրդները իրաւունք ունին այսպէս վարելու:

Ինքնապաշտպանութիւնը ոչ թէ բնական իրաւունք է իւրաքանչիւր ժողովուրդի, այլ եւ պարտականութիւն դէպ մարդկութիւնը:

Ժողովուրդները ապրում են իրենց, ստեղծագործում մարդկութեան համար:

Ապրելու արժանի չէ միայն իրեն համար ապրողը:

Ժողովուրդներն ստեղծագործելու պարտականութիւն ունեն - հետեւաբար եւ ապրելու իրաւունք:

Մի ժողովուրդ, որ անընդունակ է ինքնապաշտպանութեան, նշանակում է զուրկ է այդ տարրական առաքինութիւններից - առաքինութիւնների, որոնց չափանիշը ինքնապաշտպանութեան համար ցուցահանւած ընդունակութիւնն է միայն: Ձո՛ւրկ է մի ժողովուրդ ինքնապաշտպանութեան ընդունակութիւնից - նշանակում է նա զուրկ է ամէն առաքինութիւնից, զուրկ՝ գոյութեան բարոյական իրաւունքից:

Երկար ժամանակ աղերսում էինք կեանքի, գոյքի, պատւի ապահովութիւն - այնժամ ոչ միայն տկար էինք, այլ եւ զուրկ առաքինութիւնից:

Ժողովուրդների կեանքը բռնաւորների շնորհը չէ, նրանք չեն կարող ողորմութեամբ ապրիլ եւ պէտք չէ ապրին:

Մակաբոյժ է մի ժողովուրդ, եթէ իր ինքնապաշտպանութեան համար յենւում է միայն օտար ոյժի շնորհին: Կեանքում մակաբոյժն անբարոյական է, իսկ նմանը տեղ չունի պատմութեան մէջ:

Առանց գայրանալու ընդունինք եւ այս ճշմարտութիւնը:

Ինքնապաշտպանութիւնը մի պարզեւ չէ ուրիշից իրեն, այլ մի բան իրենից - իրեն, մի ազդեցութիւն ենթակայից - ենթակային:

Ինքնապաշտպանութիւնը մի ժողովուրդի գոյութեան ներքին ճիգն է: Սինչեւ հիմա այդ ճիգն արտայայտեց որպէս աղօթք, աղերսանք, մուրացկանութիւն - հետեւանքը՝ հազար եւ հազար կրաւորական զոհեր: Հիմա ճիգը մեր ներքին ոյժի արտայայտութիւնը պիտ լինի:

Փտած են մեր հին զէնքերը, եղծանաւած է հին մագաղաթը: Նոր աւետարանի խօսքը պիտ լսենք հիմա - Աւետարանը Արիութեան:

Վահագնի հետ պիտ խօսենք հիմա - Աստուծոյ հին արիական հայութեան: Մի նոր գիրք պիտ դուրս մեր ժողովուրդի ձեռքը - Աւետարանը Արիների:

Արիութիւն - այս պիտ լինի մեր սերունդների կոչումը, քանզի այդ բարձր յատկութիւնն է փրկում ժողովուրդները ֆիզիքական եւ բարոյական անկումներից, քանզի աստուծային միակ արժէքն է արիութիւնը, որով ժողովուրդները կը գնեն իրենց անկախութիւնը եւ կ'ապահովեն զայն:

Արդ թէ ինչո՞ւ արիութեան պատգամախօսները պիտ դառնան հայ մտաւոր եւ հոգեւոր կեանքի բոլոր ղեկավարները:

Եւ դպրոց, եւ եկեղեցի, եւ քաղաքական կուսակցութիւններ, եւ մամուլ, եւ ապակուսակցական կազմակերպութիւններ - բոլորը, բոլորը պիտ համակլին նոր մտայնութեամբ, պիտ կրկնեն նոր ճշմարտութիւններ, կրկնեն անվերջ, անդադրում, մինչեւ որ արիական ինքնապաշտպանութեան գաղափարը դառնայ ժողովրդական մտայնութիւն, ազնիւ կիրք, հոգեբանութիւն, մինչեւ որ հայութիւնը դառնայ ինքնապաշտպանունակ:

Ե

Եկեղեցին:

Դա վերագնահատումի պիտի ենթարկէ քրիստոնէական սիրոյ իր սխալ ըմբռնումը, որպէսզի դադարի թուլութիւնը առաքինութիւն համարել եւ սպանել մեր ժողովուրդի կամքը:

Սխալ է ըմբռնել դա քրիստոնէական սիրոյ խորհուրդը եւ դրա հետեւանքով ամբողջ դարեր պատճառ դարձել մեր ժողովուրդի անօրինակ ողբերգութեան:

Սիրում է նա, ով ուժեղ է, ով հոգու առատութիւն ունի, ում ոյժի բաժակը լցւած է յորդելու, թափելու աստիճան:

Արգասաւոր չէ՛ թոյլի սերը:
 Քծնանքն է թոյլի ներումը:
 Քրիստոսը սիրում էր, որովհետեւ ուժեղ էր. նա սիրում էր, որովհետեւ սիրելու եւ ներելու չափ հզօր էր:

Նրա անձնական կեանքը պիտ դառնայ եկեղեցուն ուղեցոյց:

Նրա մահւան խորհուրդը - հերոսական զոհաբերութիւն:

Նա զոհաբերեց, որովհետեւ գաղափարի հերոս էր:

Միայն արին, քաջը, միայն հերոսը կարող է զոհաբերել:

ԱՆՂՆՂՈՒՆԱԿ Է ԹՈՅԼՂ ԻՆՉԱՅԷՍ ՍԻՐՈՅ, ՆՈՅՆԱՅԷՍ ԵՎ զՈՒԿԵՐՈՒԹԵԱՆ:

Մի ժողովուրդ, որն ընդունակ չէ այս երկու առաքինութեան - դիպւածների կը պարտի իր գոյութիւնը:

Քրիստոնեան նա՛ չէ, ով քրիստոնէական վարդապետութեան տարերքը սխալ է հասկացել, ընկել նախապաշարումների ցանցի մէջ եւ տկարացել կորչելու աստիճան, այլ նա, ում մէջ մի քիչ քրիստոսութիւն կայ - մի կայծ ամենահզօր աստուածամարդու հոգուց:

Նա ամենակարողն էր, ամենահզօր - մենք առնւազն կարող եւ հզօր պիտի լինինք, որպէսզի կարողանանք սիրել եւ զոհաբերել:

Սխալել, չարաչար սխալել է մեր եկեղեցին՝ «տնանկ»ների եւ «սնանկ»ների բարոյականութիւն քարոզելով:

Սրանից յետոյ սիրոյ եւ զոհաբերութեան ընդունակ արի ժողովուրդի մասին պիտ խօսի, եթե ուզում է, որ քրիստոնէութեան հետքերը մնան Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում:

Ուժե՛ղ եւ արիական ժողովուրդ, այնպիսին, որ ընդունակ լինի արիամարիել մահը՝ յանուն իր սեփական գոյութեան:

Այսպիսով կ'ապրի ոչ միայն հայութիւնը, այլ եւ Հայոց եկեղեցին:

Ինքնապաշտպանութիւնը հայ ժողովուրդի - ահա Հայ եկեղեցւոյ նոր հաւատամքը:

Չընդունե՞ց այս ճշմարտութիւնը, չքարոզե՞ց, չտարածե՞ց ամէն օր այս փրկարար գաղափարը, իր բոլոր միջոցներով չնպաստե՞ց մեր ինքնապաշտպանութեան գործին - կործանւած է դա:

—

Մամուլը:

Նրա պարտականութիւնն է - խտացած ճշմարտութիւններ տալ ժողովուրդին:

Նպատակը - այս ճշմարտութիւններով լուսաւորել ժողովուրդին դէպի ապագան:

Չունի՞ մամուլն այս կոչումը՝ անելորդ մակաբոյժ է դա եւ զուր տեղը ժողովուրդները կերակրում են զայն իրենց հաշիւն:

Դժբախտաբար, որոշ բացառութեամբ, այսպիսին է՝ մերը, հայկականը:

Լրագրութիւն եւ ո՛չ մամուլ - այս նշանակում է, թէ մենք դեռեւս տհաս ենք, թէ չենք կարողանում մեր կեանքի ներքին կնճիռները գտնել, լուսաբանել զանոնք եւ մեր միտքն զբաղեցնում ենք արտաքին եղելութիւններով, լուրերով:

Մեզ համար դեռ այն է հետաքրքիրը, ինչ մեզմից դուրս է կատարում կամ միայն արտաքուստ առնչութիւն ունի մեզ հետ:

Այս մտայնութիւնը իշխել է մեր լրագրութեան մէջ համարեայ իր սկզբնաւորութեան օրից:

Փրկութիւնը դրսից է - այս բաւական է, որ լրագրութիւնը խանդավառի արտաքին բարենպաստ նշաններով, մի դիւանագէտի կարեկից ժպիտով, մի անւանի եւրոպացու հայասէր արտայայտութիւնով, մի միսինարական ընկերութեան հայանէր ջանքերով, մի խաղաղասիրական վեհաժողովի հայանպաստ բանաձեւով, մի պարլամենտական գործիչի զգացւած ճառով որեւէ կոտորածից յետոյ եւ վերջապէս այնպիսի բաներով, որոնք ժողովուրդների ինքնապաշտպանութեան կամ փրկութեան համար ոչ մէկ իրական նշանակութիւն ունին:

Եւ այսպէս ամբողջ տասնամեակներ... **Եւ ոչ ոք է զգացել, թէ այդպիսով մեղսակից է դառնում հայկական ողբերգութեան՝ վրիպեցնելով ժողովուրդի ուշադրութիւնը իր փրկութեան միակ զէնքից - ինքնապաշտպանութիւնից:**

Եղել են լրագրային արտայայտութիւններ, յաճախ նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան քարոզչութիւն, սակայն այդ բոլորը թերի, ոչ զերծ արտաքին ոյժերի հանդէպ ունեցած նախապաշարումներից, հետեւաբար ոչ ամբողջովին ճշգրիտ, ոչ օգտակար:

Լրագրութիւն, որ տասնեակ տարիների ընթացքում չի կարողացել իր ժողովուրդի դժբախտութեան իսկական պատճառները մատնանշել, հազար եւ հազար զոհերից յետոյ մի ընդհանուր ճշմարտութիւն գտնել եւ ջանալ այդ ճշմարտութիւնը զանգւածների հոգեբանութիւնը դարձնել:

Լրագրութիւն, որի որոշ օրգանները արտաքին ոյժերի հանդէպ ներող են, քծնող, խնկարկող, իսկ ներքուստ՝ պառակտիչ, անհանդուրժող եւ ամբարտաւան:

Լրագրութիւն, որի որոշ օրգանները ղեկավարում են փողոցի առաքինութիւններով կամ տարփողելով մեծ ժողովուրդների ոյժն ու հմայքը, վատաբար արհամարհում են սեփականը:

Լրագրութիւն՝ որ բորբոքում է թայֆայական կրքերը եւ ընդունակ չէ

մի տարրական ճշմարտութիւն ըմբռնելու. այն է, թէ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը մի գործ է, որի մէջ ամէն հոսանքի եւ ուղղութեան մարդիկ միական պիտ լինեն:

Լրագրութիւն, որ տարիների խանդավառութիւնից՝ դէպ օտար յոյսերը, այսօր հիասթափւած հայիոյուն է աջ ու ձախ բոլոր ազգերին ու լեզուներին, եւ անընդունակ է ըմբռնելու, թէ մեղաւորը օտարները չէին, որ հայ ժողովուրդը չմղւեց, չդիմեց ինքնապաշտպանութեան եւ ջարդւեց:

Լրագրութիւն, որ ամէն օր աղաղակում է, թէ հայութիւնը զոհ գնաց աշխարհակալ ժողովուրդների քաղաքականութեան, եւ անգիտակցաբար մխրճել է դիւանագիտական կնճիռների մէջ, խօսում է կողմնորոշումների մասին՝ դիւանագիտական ծիծաղելի մակերեսայնութեամբ:

Այսպիսի լրագրութիւնը ակելորդ է հայ ժողովուրդին:

Ինչպէս Յայ եկեղեցին, նոյնպէս եւ մեր մամուլը պիտ հոգեփոխւի:

Լրագիր մենք շատ ունենք, նոյնիսկ ակելորդ, հիմա պէտք է վերադաստիարակիչ հրապարակախօսութիւն:

- Հրապարակախօսութիւն, որ անսխալ կերպով ակտանշէ մեր ցեղին հոգերը եւ արմատական միջոցներ առաջարկի, որ վերագնահատումի ենթարկէ մեր անցեալը եւ նոր ճշմարտութիւններ որոնէ, որ լուսաբանի մեր ժողովուրդի կնճիռները, որ կռահի իր ժողովուրդին սպառնացող վտանգը եւ դառնայ նրա հոգեւոր սպառնազինումի ահագանգը:

Մամուլ, վերջապէս, որ ազատի օտարահակ մտայնութիւնից եւ արիութիւն քարոզի, որ խլեակների փոխարէն հերոսական ժողովուրդի մասին խօսի եւ այդ այդպէս, մինչեւ որ հայութիւնը՝ խրոխտաբար կանգնած իր բարձրաւանդակի վրայ ապացուցէ աշխարհին, թէ ինքը արի է - տէր իր հայրենիքին եւ ճակատագրին:

Զ

Կուսակցութիւնները:

Հրամայողաբար պիտ հոգեփոխւեն նաեւ կուսակցութիւնները - սրանք՝ մասնաւորապէս: Մեր ներքին հակամարտութիւնները զինակցում են արտաքին թշնամուն՝ ընդդէմ մեր ժողովուրդին եւ երկրին:

Դժւար է հաւատալ, թէ կուսակցամիջեան այլանդակ պայքարի կատաղութիւնը բղխում է միայն դէպ հարազատ ժողովուրդն ունեցած սիրուց. - ժողովուրդ, որի փրկութեան մասին տարբեր ըմբռնում ունեն պայքարող կողմերը:

Մեր կուսակցությանց պայքարի միակ «մարտական միջոցը» պիտ լինէր բարոյական կշտամբումը եւ ո՛չ ակելին. ո՛չ սուտը, զրպարտութիւնը, իրողութեանց խեղաթիւրումը, եւ նման բարոյագուրկ ու դատապարտելի դէմքերը:

Մանկօրէն միամիտ են այն կուսակցութիւնները, որոնք ժխտելով բարոյականութիւնը քաղաքական պայքարի մէջ՝ կարծում են, թէ կարող կը լինեն բարոյական մաքրութիւն պահել իրենց շարքերում:

Բարոյականի աղքատութիւն - ասել է բարոյական ոյժերի աղքատութիւն:

Ժողովուրդի մի մասի անունից հայիոյել միւսին՝ հակառակորդին եւ տղայաբար ժխտել նրա գոյութեան իրաւունքը - դեռ չի նշանակում դաստիարակել իր շարքերը:

Անհմաստ եւ զգելի է քննադատութիւնը, եթէ ստեղծագործութիւն չէ դա:

Ով օրն ի բուն զբաղում է իր հակառակորդի թերութեանց քննադատութեամբ - նա առնւազն զիջումներ է կատարում իր սեփական յոռութիւնների հետ:

Այդպիսին կարող է շահել, բայց շահած կը լինի ի հաշիւ իր բարոյական առողջութեան:

Այդպիսին կարող է եւ վնասել իր հակառակորդին, բայց ինքը ոչինչ կը շահի:

Ստորնութիւնը մնում է ստորնութիւն անգամ այն դէպքում, երբ նա կատարում է յանուն ամենանւիրական շահերի. դա նախ բարոյագրկում է եւ տկարացնում իրենից օգտուողին:

Անվերջ բարի խօսել իր կուսակցութեան եւ չար այլոց մասին - ե՛ւ ծիծաղելի է, ե՛ւ անարդար:

Չոգեպէս անառողջ է նմանը:

Խուժանավարել՝ չարաշահել զանգւածների մութ զգացումները եւ կոյր ատելութիւն ստեղծել հակառակորդների հանդէպ - չի նշանակում զաղափարական պայքար վարել:

Այդպիսին ընկածութեան է մղում իր շարքերը. այդպիսին չարիք է ե՛ւ իրեն, ե՛ւ իր հակառակորդի, ե՛ւ իր ժողովուրդի համար:

Կոյր ատելութեամբ հիւանդ՝ մեր կուսակցութիւններից ոմանք մոռացել են հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործը. յանուն որի - իբրեւ թէ - կեանքի են կոչւած:

Նրանք շարունակում են նեղսիրտ եւ իրարամերժ կռիւլ՝ տկարանալով եւ տկարացնելով մեր ժողովուրդը, խաթարում նրա հաւաքական հոգին՝ կատարում այն, ինչ որ պէտք է արտաքին թշնամուն:

Եւ այդ ամէնը միամտօրէն կոչում են ժողովրդասիրութիւն, երբ էապէս **ժողովրդասպանութիւն է տեղի ունեցողը:**

Այո, ժողովրդասպանութիւն:

—

Մտաւոր կարճատեսութիւն է չհասկանալ, թէ անվերջ ու անդադրում վերանորոգութիւն է կեանքը:

Հոգեւոր անշարժութիւն - ասել է բարոյական մահ, մահացում:

Անտարբերութիւն, յոռատեսութիւն, բարոյական մահացում - ժողովուրդների անձնասպանութեան դանդաղ ձեւեր են սրանք:

Վերանորոգելու անընդունակ ժողովուրդները մեռնում են ամէն ժամ, ամէն վայրկեան:

Այո՛, հոգեվարում են այն ժողովուրդները, որոնք հոգեպէս ծոյլ են ապրում, որոնք ղեկավարում են պատահականութեամբ, խճճւած քաղաքական մոլորութիւնների եւ հոգեբանական սխալանքների մէջ:

Մեր կուսակցութիւնները կամ չեն հասկանում այդ, կամ ժամանակ չունեն հասկանալու:

Նրանց պակասում են ճշմարտութիւններ, որ փրկել գիտեն: Չկայ, չի նկատուում մտքի ու ոգու լարում, իսկ ճշմարտութիւնները կարելի է հասկանալ միայն այդ լարումով:

Չկայ ստեղծագործութիւն, չկայ բարոյական ոյժերի մթերում: Կայ ընդհակառակը, կայ հասկացողութիւնների քառս եւ անիշխանութիւն, կայ հոգեկան լճացում, կայ բարոյական մակաբուծութիւն - հոգեբանական մի աղիտալի մթնոլորտ, որի մէջ չեն աճում, չեն փթթում բարոյական ոյժեր:

Իսկ նման մթնոլորտում կը դաստիարակեն անարի, փոքրոգի եւ պարտուողական սերունդներ միայն - անարի ժողովուրդ, որի ոյժերի մեծագոյն մասը սպառուում է վախի եւ անհանգստութեան մէջ:

Կայ օտարահակ կողմնորոշումների գերագնահատումն եւ սրանց խելագար հակամարտութիւնը՝ ծնունդ թոյլերի հոգեբանութեան:

Կայ անվճռականութիւն - ասել է թուլութիւն, որը ցոյց տուող ազգը մեծապէս արագացնում է եւ ուժեղացնում թշնամու հարւածը:

Կայ այն ամէնը, ինչ որ անյոյս եւ վտանգուած է դարձնում մեր ժողովուրդի ապագան:

Մեղմ ասած՝ ստեղծել է մի դրութիւն, որ մահւամբ է սպառնում մեր ժողովուրդին:

Է

Նա - անհատ թե՛ հաւաքականութիւն - որը բարոյապէս կատարելագործուում է՝ ուղղակի թե՛ անուղղակի կերպով նպաստում է իր շրջապատի բարոյական զարգացման:

Մեր կուսակցութիւնները՝ թողած բիւզանդական վէճերը եւ ամէն գնով իրար գետին զարկելու անմիտ ցանկութիւնը, թողած հակառակորդի թերութեանց ամենօրեայ ցուցադրութեամբ իր սեփական այլանդակութիւնները քողարկելու սին ճիգերը, - թողած ամէնը, հրամայողաբար պիտ զբաղւեն ինքնադաստիարակութեամբ:

Անհատ թե՛ ժողովուրդ - սրանք միշտ էլ աւելի ուժեղ են, քան կարիքը, քան վտանգը, քան թշնամին - սրանք միշտ էլ կարող են գերազանցել իրենց, բարձրանալ իրենցից, եթէ սրանց չի պակասում սեփական ոյժերով ոտքի կանգնելու կամքը:

Բարձրանալով՝ հոգեպէս բարձրացնել մեր ժողովուրդը, ինքնուղղումով սրբագրել ժողովուրդի հոգին:

Գիտակցելով, թե՛ **ժողովուրդները չեն պարտւում, եթէ չեն ուզում պարտւել** - գիտակցելով այդ ճշմարտութիւնը, մեր կուսակցութիւնները զայն իրենց շարքերի միջոցաւ պիտ ներշնչեն մեր ժողովուրդին՝ սրան հոգեպէս գօտեպնդելու համար: Մեր կուսակցութիւնները, սրանց միջոցաւ եւ՛ ժողովուրդը խորապէս պիտ գիտակցեն.

- Քանի դեռ տրտնջում է, աղերսում, լալիս մի ժողովուրդ՝ պէտք չէ օգնել նրան, քանզի այդպիսին կամովին հրաժարւում է իր գոյութեան իրաւունքից:

- Չարժէ եւ չի կարելի օգնել ընկածին, եթէ նրան պակասում է ինքնօգնութեամբ ոտքի կանգնելու կամքը:

- Ով չի աշխատում իր բովանդակ ոյժերով՝ իրաւունք չունի ուրիշներից օգնութիւն սպասելու:

- Սեփական ոյժերով ինքնապաշտպանւելու անընդունակ ժողովուրդները պատժւում են մահւամբ:

- **Իրաւունքը ոյժի հասկացողութիւն է եւ ոչ տրամաբանական**, ինչպէս եւ պայքարը յանուն իրաւունքի - բարոյական հիմքը ժողովուրդների գոյութեան - անէծք չէ, այլ օրհնութիւն:

Դատապարտւած է մի ժողովուրդ, եթէ նա իրաւունքը զոհաբերում է իր յանցաւոր հանգստին եւ ոչ ընդհակառակը:

- **Թոյլը մեղաւոր է, որ թոյլ է:** Անբարոյականութիւն է թուլութիւնը՝ ստեղծւած սնուցանելու ոյժը: Ժողովուրդները իրենց թուլութեանց մեղ-

քերը կը քաւեն որպէս պարտութիւն, ստրկութիւն, որպէս անփառունակ գոյութիւն:

- **Անպարտելի է այն ժողովուրդը, որ ղեկավարուում է ոգու ձեռքով:**

Այնտեղ, ուր կայ ոգու, ասել է՝ բարոյական ոյժերի ապացոյցը - այնտեղ թւական գերազանցութիւնը, քարը, մետաղը, գրեթէ կորցնում են իրենց նշանակութիւնը: Ոգու հետ զինակցողը բարոյական ոյժերի հետ է զինակցում, որի միջոցներն աճում են անհաւատալիութեան աստիճան, դառնում անսպառելի:

- **Գլխաւոր դերը ժողովուրդների պատմութեան մէջ խաղում են ո՛չ արտաքին պայմանները, ո՛չ քաղաքական կողմնորոշումը, ո՛չ էլ դիպլոմատները, այլ՝ իրենց հոգեբանական նկարագիրը:**

- **Մի ժողովուրդի գոյութեան արտաքին պայմանները հարազատօրէն կապւած են նրա ներքին հոգեկան դրութեան հետ:** Ասել է՝ **ամէն ժողովուրդ այնտեղ է, ուր նա հասել է իր բարոյական ոյժերի մղումով:**

Գիտակցելով այդ ամէնը՝ մեր կուսակցութիւնները, մեր եկեղեցին, մեր դպրոցը, մամուլը պիտ հոգեփոխեն մեր ժողովուրդը:

Գիտակցելով, հարազատելով եւ գործադրելով այդ փրկարար ճշմարտութիւնները՝ մեր մտաւորականութիւնը պիտ յաջողի վերադաստիարակութեամբ հոգեբանօրէն բարձրացնել հայութիւնը, նրան պիտ յաջողի մեր ժողովուրդի **ոգու անպարտելիութեամբ ապահովել նրա անպարտելիութիւնը** - նրա ֆիզիքական եւ բարոյական գոյութիւնը:

—

Պէտք է վերադաստիարակութիւն - իմաստուն դաստիարակութիւն է պէտք՝ վերջին խաղաթուղթը ապագան վտանգւած ժողովուրդների:

Դաստիարակութիւն, որ յեղաշրջէր մինչայժմեայ թոյլի մեր հասկացողութիւնը իրաւունքի եւ քաղաքական բարոյականի, քրիստոնէութեան, ոյժի եւ թուլութեան, պատերազմի եւ խաղաղութեան մասին:

Դաստիարակութիւն, որ ազգային հզօր զգացումով եւ արթուն գիտակցութեամբ զինէր հայութիւնը, որ արիացնէր եւ դառնար մայրը բարձր ժողովրդասիրութեան եւ գաղափարապաշտութեան, մղէր ընդհանուրի շահը միշտ էլ գերադասել անձնականից, թելադրէր անհատին ընդհանուրի երջանկութեան մէջ փնտռել իր անձնական երջանկութիւնը, մտատրամադրէր բոլորին, բոլորին՝ աւելի պարտականութեանց տէր զգալ իրենց, քան իրաւունքների, որ մղէր հայ մարդուն **մեռնել ապրելու եւ ապրեցնելու եւ ոչ թէ ապրել՝ մեռնելու համար**, որ իրականացնէր **սոցիալական հնարաւոր արդարութիւնը մեր ժողովուրդի մէջ - միակ**

պատճառը անարհմտի, ընչազուրկների եւ վատերի չգոյութեան, ասել է եւ հայրենիքների անպարտելիութեան:

Փրկարար դաստիարակութիւն, որ տար մեզ անհրաժեշտ առաքինութիւններն այն ժողովուրդների, որոնք արի են եւ վատախութեամբ կը նային իրենց ապագային, որ բարձրացնէր մեզ մինչեւ գերագոյն ըմբռնումն ու զգայնութիւնը, - յատկութիւններ, որոնք կը հարիւրապատկեն ժողովուրդների բարոյական կորովը:

Դաստիարակութիւն, որ հոգեփոխէր եւ փրկէր մեր ժողովուրդը:

—

Ահա՛ այս նոր դաստիարակութեան ստեղծագործ եւ փրկարար գործին է, որ անվերապահօրէն եւ վճռաբար պիտի լծուեն մեր կեանքի եւ պատմութեան ընթացքը շարժող բոլոր հաւաքականութիւնները՝ **ազգային մի բարձր մարմինի հսկողութեան տակ, ընտրած բոլոր հոսանքներից:**

Չրապարակ հանելով մեր ժողովուրդի հոգեւոր վերանորոգման անհրաժեշտութեան խնդիրը - կ'ուզէի հաւատալ, թէ մեր մտաւորականութիւնը հոգեպէս անհանգիստ է մեր ժողովուրդի ապագայի նկատմամբ, թէ նա - մեր ունեցած ահաւոր կորուստներից յետոյ - ժողովրդասպանութեան համազօր կը համարի հինի շարունակութիւնը եւ երկաթէ անհրաժեշտութիւնից մղւած՝ առաքինութիւն կ'ունենայ անկուսակցականա՛նալ գո՛նէ մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան խնդրում:

- Մեր պատմութիւնը յետ այսու աղիտալի սխալների կրկնութիւնը պէտք չէ լինի, այլ՝ սրբագրութիւնը:

Էլ ոչի՛նչ այն ամէնից, ինչ որ արւել է եւ արւում է արտաքին թշնամու գործը հեշտացնելու համար - սա պիտ լինի ինքնազգաստացումի եւ փրկութեան հրաւիրող մեր օրայ աղաղակը:

Արւե՞ց այդ, վարւե՞ց այսպէս մեր մտաւորականութիւնը - վաղն ազգովին պիտ լինենք այն, ինչ որ ուզում ենք լինել:

Մարդկային աչքը դեռ չի տեսել այն մեծութիւնը, որին կարող են հասնել անհատներն ու ազգերը՝ իրենց հոգեկան ոյժերի զարգացմամբ:

Վաղն այն ժողովուրդներին է, որոնք գիտակցում եւ գործադրում են այս ճշմարտութիւնը:

Վաղը յաղթելու է նա, որը մինչ այդ վաղը իր հոգու մէջ կը տանի յաղթանակը:

Չասկանանք, հարազատենք այս ճշմարտութիւնը եւ աշխատենք վաղւայ համար - եթէ չենք ուզում կորչել որպէս ազգ:

**ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԷՄ***

* Տպագրվել է Սալոնիկում, 1927թ.:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Կ'ուզէի որ իմ խօսքը՝ ուղղած քեզ, հայ երիտասարդութիւն, կ'ուզէի որ դա առաջին հաղորդութեան ազդեցութիւնն ունենար:

Կ'ուզէի որ քեզ համար գրւած խորհրդածութեանց այս էջերն ընդունէիր, ինչպէս ծարաւ դաշտը ցօղն է ընդունում:

Յոգեփոխել քե՛զ կ'ուզէի ճշմարտութեան ոյժով. փրկել քեզ եւ քո միջոցաւ գաղութահայութիւնը կեղծիքի գերութիւնից:

Եթէ դու չես - թող խոստովանիմ՝ գաղութներում միայն քեզ եմ հաւատում - եթէ չես կամ պիտի չդառնաս ճանապարհ փրկութեան մեր ժողովրդի համար, նրա համար կը մնայ մի հատիկ ճամբայ... դէպի գերեզմանատուն:

Եթէ դու էլ պիտ մնանիս այն սերունդներին, որոնցից «մի բուռ հող» իսկ չի մնացել - օտարի լուծը եւ տառապանքը պիտ մնան քո ժողովրդի բաժինը: Որբ, գաղթական, հայ անունները պիտ շարունակեն մնալ որպէս նոյնանիշ բառեր: Եւ պիտ երկարի խաչելութեան հոգեվարքը եւ ուշանայ յարութիւնը ցեղիդ:

Չէ՛, չէ՛, ես հաւատում եմ քեզ, քո ներքին մարդուն եւ Հային: Հաւատում եմ, որ դու հրամայողաբար պիտ դառնաս ուխտւած եւ վրիժակ սերունդ - դիւցազնախառն սերունդը մեր, որի ջանքերով Հայաստան երկիրը պիտ դառնայ Նոր Սպարտա՝ Արեւելքի սրտի մեջ: Ես հաւատում եմ քեզ եւ ահա՛ թէ ինչո՞ւ եմ քեզ ուղղում իմ առաջին «Bon quart»ը: Դա քառորդապահի իմ աղաղակն է, ուղղւած քեզ - աղաղակը, կանչը նաւաստիների, որ գիշերներն իրար կ'ուղղեն ամէն քառորդ ժամ:

Bon quart! Խռովայոյզ է ծովը. խաւարն անթափանց. վտանգ, վտանգ կայ նաւի համար:

Սակայն, նաւազներն արթուն են, պատրաստ եւ սթափ: Նաւը՝ ալեկոծ, բայց անսոյզ, պիտ հասնի նաւահանգիստ:

Այս խռով, խաւար եւ նենգ ժամանակներում, երբ այնքան մեծ եւ իրական է վտանգը մեր ցեղի համար, քե՛զ, հայ երիտասարդութիւն, ես քե՛զ իմ անհանգստացուցիչ աղաղակն եմ ուղղում:

Bon quart!

1.

ԱՆԴՈՒՆԴԻ ԵԶԵՐՔԻՆ

Ազգերի կեանքը ժամանակաշրջաններ ունի, երբ որդիները հարկադրաբար իրենց հայրերի դաստիարակիչը կը հանդիսանան:

Նման մի ժամանակաշրջան է ապրում օրւայ հայութիւնը, աւելի ճիշտ՝ գաղութահայութիւնը: Երբեք, հայ՝ երիտասարդութիւն, մեր ազգն ու ազգայնութիւնը այնքան լրջօրէն վտանգւած չեն եղել, որքան այսօր: Ինչպէս եւ երբեք մեր ժողովուրդը այն աստիճան պառակտուած ու տկարացած չի եղել, ինչպէս այժմ: Քո ժողովուրդը բաց աչքերով աշխատում է իր մահացու թշնամիների համար. կատարում ամէն ինչ, որ գալիք աղէտը - թրքական վտանգը, որ դամոկլեան սրի նման կախուած է իր գլխին - որ վաղւայ աղէտը լինի անչափելիօրէն մեծ, անդիմագրաւելի եւ անդարմանելի, որ դա լինի «իններորդ ալիք»ը մեզ համար:

Մենք պառակտուած ենք: Իսկ նման ժողովուրդը նւազ է ուշադրութիւն դարձնում արտաքին իրական թէ հաւանական վտանգի վրայ: Հայութեան հայեացքն ուղղւած չէ արտաքին թշնամուն, որ հարկադրւած լինի չափաւորելու կամ ի սպառ արգիլելու ներքին տարակարծութիւնները: Երբ ազգերը այսօր կ'եռան հոգով, գիտութեան նորագոյն գէնքերով իրենց միտքն ու բազուկը կը զինեն՝ ցեղամիջեան անողոք պայքարում յաղթանակելու կամ յաջողութեամբ դիմագրաւ լինելու համար, հայութիւնը կը շարունակէ կորովաթափ լինել ներքին անփառունակ ճակատների վրայ. նա կը պատրաստի վաղւայ մահաբեր պարտութեան համար:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերը, կարծէք արդէն հաշտուել են իրենց ցեղի գլխովին կորչելու մտքի հետ եւ կը ցուցադրեն մահւան դատապարտւածի հոգեբանութիւն: Սրանք արեւելեան ճակատագրապատուութեամբ ամէն ինչ թողել են բախտի կամքին եւ անհանգստանալու պատճառ չունին: Կան եւ այնպիսիները, որոնք կ'ուզեն ե՛լ անկախ հայրենիք ունենալ, ե՛լ վաղը պարտուած տեսնել արտաքին թշնամուն, բայց նախապատրաստուելու փոխարէն, կը խօսեն ու կը գրեն միայն: Եւ գրեթէ բոլորն էլ կը շարունակեն զարմանալ միամտօրէն, թէ ինչո՞ւ աշխարհն անտարբեր կը մնայ մեր Գողգոթայի հանդէպ. թէ ինչո՞ւ մենք սպեղանի կը սպասենք, բայց նորանոր վերքեր կը ստանանք:

* * *

Դժար է, ընթերցող, անկարելիության աստիճան դժար է ընդհանուր գծերով բնութագրել հոգեբանական այն հեղձուցիչ մթնոլորտը, որի մէջ շնչում է գաղութահայութիւնը:

Սպանի՛չ իրականութիւն, ուր գոյութիւն չունի մի հատիկ օրէնք, կանոն իսկ, պարտադիր բոլորի, բոլորի համար. ուր որոշ տարրեր յանցապարտօրէն ժխտում են եւ ազգային սրբութիւններ, եւ բարոյական արժէքներ. ուր կայ առատօրէն՝ թոյն, մաղձ, գռեհկութիւն, կայ դիմաժռութիւն, ծաղրանք, չարարւեստ խժքժանք, ուր մարդիկ դառել են դառնախօս, նեղսիրտ, եսական, ուր տիրող հոգեւոր մրափողութեան պատճառով նոր հեղինակութիւններ չեն ստեղծուում եւ հիմերը չեն յարգուում. ուր մտաբարոյական ընդհանուր աղաւաղութեան մէջ մարդիկ, կարծէք դադարել են իրար հասկանալուց եւ ուր հնարաւոր չէ գլուխ հանել որեւէ ազգաշէն գործ. ուր կեղծիքն է կազմում որոշ քաղաքական հոսանքների բարոյական դրամագլուխը, ուր ամբողջ կազմակերպութիւններ ապրում են կեղծիքի եւ մտաւոր կուրութեան մէջ՝ շրջելով անդունդի եզերքին:

Եւ այդ, եւ այդ ամէնը այն ժամանակ, երբ թրջութիւնը տապարն է դրել մեր ցեղի գոյութեան ծառի արմատին: Աննպատակ եւ ուղեկորոյս ժողովուրդ, որ կորցնելով իր ազգային իդէալը՝ վերածւել է «անհատների փոշու»: Գողգոթաների տէր ժողովուրդ, որ չի սարսափում իր ողբերգանքի մէջ տկար եւ ծիծաղելի լինելուց:

Մի ժողովուրդ, որի որոշ տարրերի համար ազգային դատ չկայ, արտաքին պայքար գոյութիւն չունի, տարրեր, որոնք այլեւս ոչինչ չեն ուզում աշխարհից, բացի ժամանակաւոր կերն ու հանգիստը. յանցաւոր տարրեր, որոնք մեր դերն այլեւս վերջացած են համարում մարդկութեան պատմութեան մէջ եւ անվրդով թեքւում՝ դէպ այլասերում եւ դանդաղ անհետացում:

Ահա՛ մօտաւորապէս այն սպանիչ մթնոլորտը, ստեղծւած քո հայրերի կողմից - անուղղայ հայրեր, որոնք շարունակում են իրենց հին մեղքերն ու սխալները սնուցանել նորերով, ազգ եւ ազգայնութիւն վտանգի մատնած հայրեր, որոնց վերադաստիարակիչը, դո՛ւ, հարկադրաբար դո՛ւ պիտ լինես, հայ՝ երիտասարդութիւն:

* * *

Դժբախտութիւն է, սակայն, երբ դաստիարակիչն ինքը եւս կարիք ունի դաստիարակութեան: Որպէս հարազատ ծնունդը մեր տխուր միջա-

վայրի՝ դու էլ, հայ երիտասարդութիւն, հոգեբանօրէն դո՛ւ էլ գերօ չես սուերային կողմերից:

Վերադաստիարակչի վսեմ առաքելութիւնը յաջողութեամբ պսակելու համար, քեզ պէտք է նախ ամօթով երես դարձնել այն անհմաստ կեանքէն, զոր քարշ կու տան կեղծապաշտ հայրերդ, անասնացուցիչ կեանք, որ մարդը կը դարձնէ այն, որին՝ աշխարհածանօթ Թուսթոյի զգւանքը «յիմար միս» անուան է տւել:

Քե՛զ, նախ քե՛զ պէտք է հոգեփոխել, իսկ այդ անելու համար, դու, օրուայ հայրերիդ երեսին պիտ շարտես քո վճռական ոչը եւ ապա հռչակես քո նոր ուխտը, թէ հայրերիդ դատապարտելի ընթացքի պատճառով վտանգւած մեր ցեղի ապագան փրկելու սրբազան մտահոգութեամբ, վճռած ես յետ այսու ապրիլ միայն երկու բանի - **Յայրենիքիդ եւ իր Անկախութեան համար**: Այո՛, դու պիտի լինես ուխտւածների սերունդ եւ որպէս այդպիսին, պիտ վերադաստիարակես քեզ եւ ապա դառնաս դաստիարակիչը հայրերիդ: Այլ կերպ, հայութիւնը կը մնայ մէկն այն դժբախտ ժողովուրդներից, որոնք գոյութիւն ունին, բայց չեն ապրում, որոնք «աշխարհում են, բայց աշխարհից չեն»: Այլապէս, քո ժողովուրդը իր տեղն արեւի տակ աստիճանաբար պիտ զիջի իրեն շրջապատող այն գայլ ցեղերին, որոնց համար կեանքը լոկ առելտուր կամ լումայափոխութիւն չէ:

Քեզ պէտք է հոգեփոխել, իսկ դա նշանակում է, թէ դու պիտ դառնաս հակապատկերը հայրերիդ: Նրանցից շատերը դեռ այն են, որոնց կը խարազանէր Նազովրեցու խօսքը - «ծոյլ եւ նենգ ստրուկներ»: Շատերը նրանցից չուզեցին գիտենալ, թէ ինչպէ՛ս մեր ժողովրդի մի մասը պայքարեց յանուն ազատ եւ անկախ Յայրենիքի: Մեր անհաւասար Ազատամարտի օրերին, երբ հայութիւնը աստիճանաբար կը բարձրանար դարերի ստրկութեան ճահճից, եւ երբ մարդկութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները հոգեպէս կը զինակցէին մեզ, նրանցից շատերը, անընտել՝ յանդգնելու եւ զոհաբերելու աստուածային արւեստին, խուսափեցին ազգային դատի խաչակիր զինուորը լինելու պատուից: Հեռուներից խօսեցին Յայաստանի մասին, առանց այդ եօթնիցս սուրբ եւ հերոսական երկիրը ճանաչած լինելու: Հայիոյցիւն յաճախ յեղափոխութեանը եւ խօսեցին նրա Աստուածաշունչ Նահատակներին, առանց հասկանալու թէ «Աստուածութիւնը հայիոյւած չի՛ լինիր»:

Հանրապետութեան օրով չվերադարձան երկիր, որովհետեւ մեր նորագատ Յայրենիքում դեռ բաւարար քանակութեամբ նոյնիսկ չոր հաց չկար: Կար, սակայն, արտաքին վտանգը, սեւ ամպի պէս կախւած հանրապետութեան գլխին: Շատերը դուրս մնացին Յայաստան երկրից, մնացին անտարբեր ու անկարեկիր, բայց մեծապէս օգուեցին մեր ժողովրդի

վարած զոռ ազատամարտի շնորհիւ մարդկութեան մէջ դէպ հայութիւնը առաջացած համակրանքից:

Բարոյապէս չարաշահեցին ե՛ւ անօրինակ մարտիրոսագրութիւնը, ե՛ւ նորագոյն հերոսականը մեր ժողովրդի: Ամենուրեք եւ մի՛շտ էլ, այդ տարրերը հայրենասիրութեան սրբազան կրակից օգտուեցին «իրենց ծխափողը վառելով կամ ապուրը տաքացնելով»: Այդպէս էին երէկ. այդպէս են եւ այսօր:

Ջուրկ աստուածութեան զգացումից՝ սրբութիւն չճանաչեցին նրանք եւ մնացին անհասանելիօրէն հեռու՝ Ճշմարիտ Յայ եւ մարդ կոչուելու իրաւունքից: Կեանք վատնեցին առանց հոգեպէս վառուելու եւ մի հատիկ կայծ վառելու իրենց շրջապատի մէջ: Իմաստասիրութիւն եւ բարոյակամութիւն ունեցան - որոճող կենդանու, կեղծիքներ՝ որոնցով կը շարունակեն դեռ իրենց տկարութիւններն ու կեղտերը արդարացնել:

Օտար ազգութեանց մէջ, միւթական դիրքի տէր այդ տարրերը, զոհաբերութեան իրենց լիաբումն բաժինն են բերած եւ կը բերեն ընդհանուր գործին, մնալով հիացողն ու խնկարկողը իրենց ցեղի հերոսականի: Այդ տարրը, մեզանում, անընդունակ՝ յափշտակուելու վսեմ գաղափարներով՝ սովոր է եւ մեծութիւնները դիտել անտարբերութեամբ:

Ա՛հ, քո հայրերը ... նրանցից շատերը հոգով նպարավաճառ են մնում եւ այ՛ն դէպքում, երբ ապրում են աշխարհի մեծագոյն եւ մեծածախք ոստաններում: Եւրոպական խօսքեր, ասիական արարքներ! Եղել է այդ տարրը եւ շարունակում է մնալ տկարը, անփառունակն ու ամօթալին մեր պատմութեան մէջ - այն ամէնը, որ յաճախ հեշտացրել է օտար տիրապետութիւնը Յայաստանում:

* * *

- Մեզ պէտք չէ՛ Անկախ Յայաստան,- դեռ այսօր էլ աղմկում են քո հայրերէն ոմանք:

- Անկախ Յայրենիքը անհրաժեշտ է հենց նրա համար, որ ձեզ՝ հոգով թզուկներիդ դարձնի կատարեալ մարդ եւ Յայ, արժանի Անկախութեան,- պատասխանում է Մայիս Քսանութի շէնքը իր ուսերին կրող ժողովուրդ - հսկան:

- Պէտք չէ՛,- յամառում են մտքի մանկաբարոյութեամբ բռնածները, առանց հասկանալու, թէ անկախութիւնից զուրկ ժողովուրդները դատապարտուած են մահուան, ծառայելով գերիշխան ազգերի համար որպէս պարարտացուցիչ աղբ, ապաւառ:

- Պէ՛տք է,- կարճ կտրում է ժողովուրդը:

* * *

Այսպես, բորբոքում է ներքին կռիւը եւ մեր ցեղի տկար տարրերը դժւարանում են հասկանալ, թէ «պէտք չէ» - ասել է՝ պէտք չէ որ ապրի հայութիւնը:

Նրանք չեն ուզում հասկանալ, որ իրենց յաղթանակը պիտի լինի արտաքին թշնամու յաղթանակը:

Պէ՛տք է՝ ասա դու, հա՛յ երիտասարդութիւն, ապա հասկացրու հայրերիդ, թէ իրենց վերջնական պարտութեան մէջ է մեր ցեղի քաղաքական իդէալի յաղթանակը, թէ իրենց պարտութիւնը պիտ դառնայ պարտութիւնը այն բոլոր տարրերի - յաւիտենապէս ստրկահոգի, տկար, զէնընկէց - պարտողականութեան այն ցաւագար ոգու, որի նիւթած վատութեանց պատճառով դարերով օտարի լուծն ու ամօթն է եղել մեր ժողովրդի բաժինը:

Այո՛, պէտք է: Կրկնիր, մէկ էլ, հազար անգամ, - պէ՛տք է, որովհետեւ Անկախ Հայրենիք ունենալը իրաւունք լինելուց զատ եւ պարտականութիւն է: Որովհետեւ ցեղերի ուրոյն համճարը անկաշկանդօրէն աճում է եւ ստեղծագործում միայն բացարձակ Անկախութեան մէջ: Որովհետեւ միայն գերիշխանութեամբ են ժողովուրդներն արդարացնում իրենց գոյութեան իրաւունքը:

2.

ԿԵՂԾԻՔԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տարիներից ի վեր հրապարակի վրայ մի կեղծիք կայ, մի հրէշային կեղծիք, որին կը շարունակի խունկ ծխել հայրերիդ մի մասը, հա՛յ երիտասարդութիւն: Կեղծ դառնութեամբ սրանք դեռ սզում են յեղափոխութեան զոհերի վրայ: Փարսեցիօրէն կուրծք են ծեծում, իմաստութիւն ծախում, երբեմն էլ արամազդեան կեցւածք ընդունելով, այդ դասալիքները երեւան են գալիս դատաւորի դերում եւ անիծում Անկախութեան գաղափարը:

Ա՛խ, տխմար յեղափոխականներ,- միամիտների ականջին փսփսում են սրանք,- ի՞նչպէս կարելի էր զոհեր տալ. ի՞նչպէս կարելի էր չգիտենալ, թէ ազատութիւնը տարւոյ եղանակների նման գալիս է ինքնին, առանց պայքարի եւ արեան. պտուղի պէս,- պնդում է ծպտւած ստրուկը,- պտուղի պէս բան է ազատութիւնը, ընկնում է հենց որ հասունացաւ...

Այս եւ այսպէս են թշուառաբանում հայրերէդ ոմանք, որոնք կեղծում են, թէ չգիտեն որ ազգերը երկաթով ու արիւնով են հարթել իրենց պատմական ճամբան, որ ազգերի բարօրութիւնը ձեռք է բերում արիւնով ու արցունքով, որ ազգերի անցած ճամբաները շարունակում են ծածկւած մնալ մարդկային գանգերով: «Յաղթութիւնը չի պտղաբերի, մինչեւ որ դաշտերը չորոգւին արեամբ»:

Արեան հեղեղներով են ներկւած բոլոր հայրենիքները: Անհաշիւ է զոհերի թիւը, անչափելի՝ ժողովուրդների թափած արիւնը յանուն անկախութեան: Այդ գիտեն մեր ցեղի տկար տարրերը, գիտեն, բայց կեղծիք կոչւած հրէշի դէմ չմեղանչելու համար, դեռ կը պնդեն, թէ Հայոց աշխարհը կարող էր բացառութիւն կազմել ծանօթ երկաթէ օրէնքից - արեան տուրքից:

Եւ զայրացած են սրանք - երկրորդ կեղծիքը - զայրացած են, որ մեզ չի յաջողել զինաթափելու այն մեծ ու փոքր ազգերը, որոնք սուր մերկացրին աշխարհի խաղաղութեան դէմ !?!

Սրանք կ'ուզէին որ չպայթէր համաշխարհային պատերազմը. կ'ուզէին որ ազգերի իրար անցնելուց յետոյ հայութիւնը մնար չէզոք. եւ կը հաւատան, թէ թրքութիւնը, - դարերի գազանն ու խուժը - պատերազմի օրերին կարող էր դառնալ մարդ եւ հայասէր !?... Չէզոքութիւն... Համաշխարհային պատերազմի օրերին չէզոքութիւն պահանջելը հայ ժողովրդից, կը նշանակէր մահացիօրէն տօգէտ եւ վատ լինել, կը նշանակէր տարրական հասկացողութիւն չունենալ ստրկութեան մէջ հոգեվարող ժողովուրդների հոգեբանութեան մասին: Չեխը, Լեհը, Մակեդոնացին, Սերբը, Սիրիացին - քաղաքականապէս անիրաւուած բոլոր ժողովուրդները կողմ դառան, դարերի իրենց երազը իրականացած տեսնելու համար:

Հոգեբանօրէն աւելի քան հասկանալի շարժումներ էին՝ կամաւորականը՝ ռուսահայ իրականութեան, լեզնոներականը՝ գաղութահայութեան մէջ:

- Արդեօք մեր բացարձակ չէզոքութեան դէպքում, եթէ դա նոյնիսկ հոգեբանօրէն հնարաւոր լինէր, թուրք կառավարութիւնը պիտի չտեղահանէ՞ր հայութիւնը:

- Նա պիտ վարուէր մեզ հետ ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ վարուեց:

- Ինչո՞ւ:

- Որովհետեւ Թուրքն աւելի դրական կարծիք ունէր եւ ունի հայ ցեղի մասին, քան մեր հայանուն ստրկամիտները, որոնք ազնութեան վկայական տալով թրքութեան, վատութիւնն ունին կարծելու, թէ հայութեան մէջ այլեւս մեռած է մարդն ու Հայը, թէ հայութիւնը կարող էր եւ չյուզւել, չուրախանալ, թէ ահա՛ կ'երեւան եւրոպական գայլերը եւ իսլամ շունը կը թողնի, կը հեռանայ հայկական նահանգներէն, թէ ահա կը յայտնւին քրիստոնէայ զօրքերը եւ հայութիւնը կը թօթափի դարերի ստրկութեան լուծը:

Վատերը միայն վատ կարծիք ունին մեր ժողովրդի մասին: Սրանց համար այնքան զուլուններից զարնւած հայութիւնը, փայտէ ժողովուրդ է, անընդունակ նոյնիսկ զգալու եւ երազելու լաւ օրերի մասին:

Եօթնիցս տգէտ եւ զգւելի՛ կարծիք...

Մեր բարեացակամ չէզոքութեան դէպքում իսկ - եթէ դա, կրկնում են, նոյնիսկ հնարաւոր լինէր - թրքութիւնը պիտ վարւէր մեզ հետ ճիշտ այն ձեւով, ինչպէս որ վարւեց: Նա չէր կարող հաւատալ մեր բարեկամութեան, քանզի կար մօտիկ անցեալի խրատական պատմութիւնը: Յունաստան, Ռումանիա, Սերբիա, Բուլղարիա, Սեւ Լեռ, Բոսնիա, Յերցեք - այդ բոլոր ժողովուրդները իրար յետեւից, զարշանքով էին թօթափել թրքական լուծը: Հայը չէր կարող սեւ բացառութիւն կազմել: Որպէսզի Թուրքը վստահէր մեզ՝ յիշատակածս ազգերը ժամանակին պէտք չէ ծառայած լինէին թրքութեան դէմ: Կարող էինք այնպէս անել, որ մեր «սեւ աչքերի» համար այդ ժողովուրդները շարունակէին մնալ ստրուկ: Ո՛չ: Կարող էինք այնպէս անել, որ թրքութիւնը մոռանար մօտիկ անցեալի խրատական պատմութիւնը եւ հաւատար մեզ: Ո՛չ: Ուրեմն, տեղի պիտ ունենար այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ:

* * *

Կայ երրորդ կեղծիքը, որին «պաշտօն եւ ժամերգութիւն» է կատարում քո անդարձ, անապաշխար հայրերի որոշ մասը: Դա մեծ կեղծիքն է Կարսի մասին:

Չի եղել, հայ երիտասարդ, ու չկայ մի ժողովուրդ, որի պատմութիւնը միայն եւ միայն փայլուն յաղթանակներ արձանագրած լինէր: Ժամանակաւոր պարտութեան դառն բաժակը դատարկել են բոլոր ժողովուրդները, ինչպէս եւ աշխարհակալ Հռոմը: Երեկւայ գոռ ու գոռոզ յաղթականը պարտուում է այսօր, առանց, սակայն, կորցնելու վաղւայ յաղթանակի յոյսը: Հարւածներ է, որ կը փոխանակեն ժողովուրդները, եւ վա՛յ նրան, որ միայն ստանում է առանց վերադարձնելու, առանց հակահարւածելու: Այդպիսին իր տեղն արեւի տակ ընդմիշտ կ'ազատէր նրանց համար, որոնք կեանքն ու պատերազմը նոյնանիշ երեւոյթներ են համարում, որոնք խօսում են խաղաղութեան մասին, բայց չեն դադարում պատրաստուելու հարւած տալու կամ իրենց տրւելիք հարւածը յետ մղելու համար:

Եւ սովորութիւն կայ, գրչի ու գիրքի տէր բոլոր ժողովուրդների մօտ իմաստուն սովորութիւն կայ, պատերազմից յետոյ հաշի նստել, պարզել իրենց յաջողութեանց եւ պարտութեանց պատճառները: Յաղթականը կ'ուսումնասիրէ իր յաղթանակի պատճառները՝ վաղը եւս յաղթանակելու համար, պարտւածը կ'անդրադառնայ իր պարտութեան պատճառներին՝ վաղը նրանցից խուսափելու նպատակով: Համաշխարհային պատերազ-

մին մասնակցութիւն բերած կողմերը վաղուց են պարզել ճշմարտութիւնն իրենց գէնքի յաջողութեան ու ձախողանքի մասին, եւ զինուած այդ ճշմարտութեամբ, լռիկ ու մնջիկ պատրաստուում են վաղւայ համար:

Մի տխուր բացառութիւն է կազմում ասուածապահ մեր ժողովուրդը միայն: Տարիներ են անցել Կարսի անկման օրէն, տարիներ, եւ ... այդ բերդի շուրջը տեղի ունեցած ողբերգութեան մասին հրապարակում կայ ամէն ինչ, միայն ոչ ճշմարտութիւն: Մի նշանախեց անգամ: Շատ բան գրուեց, ակելի շատ խօսուեց, եւ դեռ գրում են, խօսում Կարսի անկման պատճառների մասին, բայց ոչ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու մտահոգութեամբ: Կարծիք յայտնեց մտաւորականը, սրճեփղ, դիւանագիտական մարզանքներով զբաղւողը, նպարավաճառը, սափրիչը. չմնաց արհեստ եւ արւեստ, որի ներկայացուցիչը լեզու չթոջէր Կարսի պատերի տակ հայ գէնքի կրած անյաջողութեան պատճառների մասին: Բայց ոչ որ ձեռնահասութիւն եւ արիութիւն ունեցաւ մազաչափ անգամ մօտենալու ճշմարտութեան, ոչ որ ուզեց եւ կարողացաւ տեսնել ճշմարտութիւնը:

- Հայաստանի կառավարութեան անհեռատեսութեան կը պարտինք Կարսի անկումը. պատերազմը դիւանագիտօրէն կազմակերպուած չէր, - ասացին եւ ասում են ոմանք:

- Ձինւորական նախարարի ապիկարութեան երեսից ընկաւ Կարսը, որովհետեւ զօրք չկար, որովհետեւ եղածը զօրք չէր:

- Կարսը թշնամուն յանձնեց բարձր հրամանատարութեան անճարակութիւնը. զօրք կար, բայց կռուեցնող չկար:

Սրանցով չէ սպառուում մեղադրականը: Շա՛տ են նրա կէտերը եւ բազմապիսի:

Եւ ամէն մէկը՝ երեւակայական այս կամ այն պատճառներին վերագրելով հայկական բերդի անփառունակ անկումը, հագաւ դատաւորի պատմունճանը եւ գռեհկօրէն հայիոյեց, զրպարտեց, բամբասեց նրանց, որոնց ձեւականօրէն յանձնուած էր Հայաստանի ծանօթ ամրութեան պաշտպանութիւնը: Եւ ամէն մէկը, որ տգիտութիւն եւ վատութիւն ունեցաւ իրենից դուրս փնտրելու աղէտի պատճառները՝ կրկնեց յիմարութիւններ միայն:

Հետեւա՞նքը: Փողոցում եւ հոգիների մէջ ամէն ինչ - տգիտութիւն, միամտութիւն, կեղծիք, իսկ ճշմարտութիւն՝ բնա՛ւ:

Հետեւէ՞ք, ընթերցող, կատարւող «քննադատութիւններին» եւ փութավճիռ դատաստաններին եւ պիտ մղւէք համոզւելու, թէ հայրերիդ շարքերում կան ամէն գնով ծիծաղելի դառնալու մարմաջով բռնուած մտաւորականներ:

Ինչի՞, սակայն, վերագրել այդ տխուր երեւոյթը. արդեօք, միայն տգիտութեա՞ն: Ճիշտ է, հասկանալի պատճառներով մեր ժողովրդի մի որոշ

մասը - որ անհայրենասիրութիւնն ունեցաւ հեռու մնալու ազգային պայքարից - ամենադոյզն չափով իսկ հասկացողութիւն չունի պատերազմ կոչւած բարդ երեւոյթի մասին: Բայց եւ այնպէս օրւայ դատապարտելի վարքագիծը չի կարելի բացատրել իր տգիտութեամբը միայն:

Այդ տարրերի մէջ տգիտութեան հետ զինակցած է վատութիւնը: Երեք գլխաւոր պատճառներ ունին սրանք - գիտակցօրէն խուսափելու ճշմարտութիւնից:

Սրանց կուսակցական շահը պահանջում է տեւականացնել Կարսի անկման առաջին օրերին ԶԳ կառավարութեան դէմ ստեղծուած հասկանալի դժգոհութիւնը: Այդ դժգոհութիւնը մի զէնք է, որից՝ ազգային իշխանութեան հակառակորդները չեն ուզում զրկւել:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում էք, կայ մտքի անազնութիւն:

- Ընդունել ճշմարտութիւնը հանրապետական բանակի անյաջողութեանց մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները - կը նշանակի պատասխանատուութեան բաժին ընդունել: Ճշմարտութիւնն ընդունողը առաքինութիւն պիտ ունենար զբաղւելու ինքնաուղղումով, վաղը իր աղիտաբեր սխալներն ու պակասութիւնները չկրկնելու համար: Իսկ ինքնաուղղումը պահանջում է մտքի եւ հոգու ճիգեր, մի բան, որ այնքան էլ հաճելի չէ հոգեպէս ծոյլերի եւ նիւթականացածների համար:

Այստեղ էլ տեսնում ենք բարոյականի պակասը:

- Ճշմարտութիւնից երես դարձնելու երրորդ պատճառը - դա իրենց դասալքութիւնն արդարացնելու յանցաւոր միտումն է: Զեռատես պիտ համարւէին, եթէ կարողանային լռել: Չկարողացան եւ մատնեցին իրենց: Իմաստութիւնը չէր, որ նրանց հեռու էր պահել ազատագրական պայքարից, այլ՝ փոքրոգութիւնը:

Յին ծանօթ դասալիքներն են դրանք, որ միշտ էլ փորձել են փիլիսոփայել ու արդարացնել իրենց փախուստը ազգային պարտականութիւններից:

* * *

- Զառաչող ազգերը, ստրուկ, անիրաւուած, իրենց տառապանքին վերջ տալու յոյսով միշտ էլ դիմած են յեղափոխութեան, որպէս ծայրայեղ եւ հերոսական միջոցի, մասնաւորապէս Արեւելքում: Այդ նոյն միջոցին պիտ դիմէր եւ հայ ժողովուրդը:

Փա՛ռք իր խոյանքին, իր զոհերին եւ մայիսեան պատմական շարժումներին:

- Զամաշխարհային պատերազմի բերումով հայ տարրի տեղահանութիւնը օսմանեան սպայակոյտի համար ռազմագիտական անհրաժեշտութիւն լինելուց զատ, աշխարհի հզօրներից ծեծուած ու թքւած թուրք ցեղի

գրգռած բարբարոսութեան յագուրդ տալու հոգեբանական մի միջոց էր, որին անվարան կերպով դիմեց թուրք կառավարութիւնը:

- Կարսի ամօքը Յ.Յանրապետական կառավարութեանը չէ միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդին: Չափոււմ են, բաղխոււմ բանակները, բայց յաղթոււմ կամ պարտոււմ են ազգերը, ցեղերը: Կարսի պատերի տակ պարտուող հայ զինուորն ու զօրավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայութիւնը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջութեան մէջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին:

Ահա՛ ճշմարտութիւնը, հայ երիտասարդ - սպանիչը կեղծիքի, ճշմարտութիւնը, որով զինուած, դու աննահանջ կռւի պիտ դուրս գաս տգիտութեան ու վատութեան դէմ: Դու պիտ սպանես կեղծիք հրէշը, որ սպառնում է մեր ազգի նիւթական եւ բարոյական գոյութեան: Վաղուց է, ինչ այդ եռագլխանի հրէշը, յենուած մեր հասարակական կեանքի գռեհկութեան, չասուածաբար պաշտոււմ է եւ իշխում մեր ժողովրդի որոշ տարրերի հոգու եւ մտքի վրայ: Նա մեհեաններ ունի ցցուած ամէն տեղ, ուր կը սողայ տկար, անարի, անանձ հայը: Նա անսուրբ բազիններ ունի, որոնք դո՛ւ, Աւարայրի հերոս Երէցի սրբազան կատաղութեամբ պիտ խորտակես: Վերջ կեղծիքի թագաւորութեանը մեր կեանքում, որ բազմիցս փորել է հիմերը մեր ազգային գերիշխանութեան եւ կործանել զայն: Թագաւորող կեղծիքի երեսից, հալածական է ճշմարտութիւնը մեր իրականութիւնից: Չկայ, ճշմարտութիւն չկայ՝ մեր կեանքում եւ դրա համար էլ այնքան անլոյս ու անյոյս է մեր կեանքը, դրա համար էլ այնքան տգեղ են մեր բարքերը, այնքան խոպան մեր հոգիները: Չկայ՝ ճշմարտութիւն, դրա համար էլ ներքին համերաշխութիւնը շարունակոււմ է մնալ որպէս սնամէջ խօսք, դրա համար էլ մտքի, զգացումի, ոգու աղքատութիւնն այնքա՛ն աղաղակող է մեր ազգային կեանքում: Չկայ՝ ճշմարտութիւն, եւ դրա համար էլ մեր ժողովրդի մի մասը Մետերլինգեան կոյրերի նման մոլորուած է «տգիտութեան անտառում»:

Կայ փիլիսոփայող եսականութիւն, ատելութիւն, նախանձ, փոքրոգութիւն, քաղաքական շաղակրատանք: Կայ այն ամէնը, որ դժոխքն իսկապէս դժոխք է դարձնում: Կայ այդ ամէնը, որովհետեւ ճշմարտութիւն չկայ: Կայ կեղծիքը եւ - յուրախութիւն թուրքերի - շարունակոււմ է ներքին իրարակերութիւնը: Կայ կեղծիքը - եւ հայութիւնը կը շարունակի գրավաստակ լինել - մի մասը շինարարելով, միւսը՝ քանդելով:

Կեղծիքի մէջ կը շնչեն, կ'ապրեն շատերը - եւ ահա՛, հայութիւնն իր ամբողջութեան մէջ շարունակոււմ է մնալ հոգեպէս տկար, ասել է եւ անկարող ու անարժան անկախ հայրենիք ունենալու: Ծշմարտութեան թագաւորութիւնը մեր կեանքում, իրական եւ անսասան պիտ դարձնի մեր ժողովրդի յաղթանակը իր արտաքին թշնամիների հանդէպ:

- Ճշմարտութիւնը - ա՛հ, երիտասարդ հայութիւն - դա աստուածային այն լոյսն ու ջերմութիւնն է, որով կը սնւի ու կը հզօրանայ հոգին՝ անհատի եւ ժողովրդի:

Կեղծիքը կը ստրկացնի, ճշմարտութիւնը՝ կը փրկի:

Վերջինն ոյժ է, առաջինը՝ տկարութիւն:

Վախկոտն ու ստորը - ահա՛ կեղծիքի աշակերտները:

Ճշմարտութիւնը կը դաստիարակէ արին ու ազնիւը:

Պարտութիւն, ստրկութիւն, տառապանք - ահա՛ կեղծիքին հարկատու ժողովուրդների ճակատագիրը:

Ճշմարտութիւնն, ընդհակառակը, կը հզօրացնէ ու կը փրկի, դարձնելով ազգերին յաղթական:

Առաջինը տխուր ախտանիշն է հոգիների խանգարման:

Երկրորդը, կրկնենք իմաստունի հետ՝ ամենամեծ Աստուծութիւնն է, որ բնութիւնը յայտնաբերել է մարդկութեան համար եւ օժտել զայն ամենամեծ ոյժով:

Ճշմարտութեան մէջ ապրող անհատի եւ հաւաքականութեան հիմքը դրւած է լինում ժայռի, կեղծիքի մէջ խարխափողինը՝ աւազի վրայ:

* * *

Չե՞ս զգում, երիտասարդ ընթերցող, թէ ինչպէ՛ս մահաշունչ կեղծիքից խորշակահար է լինում այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ, վսեմ, հերոսական է մեր կեանքում: Չե՞ս տեսնում, թէ ինչպէ՛ս մանրացել ու գռեհկացել են մեր ժողովրդի որո՛շ տարրերը: Թէ որքան մեծ է ստորութեան ոյժը մեր կեանքում: Չե՞ս զգում, արդեօք, թէ խեղդում ես շրջապատիդ մահաշունչ կեղծիքի մէջ: Կեղծիք՝ մահ ասել է, դանդաղ մահացում, իսկ մեզ պէտք է ապրել որպէս ժողովուրդ:

Տե՛ս, հայրերդ իրար աւելի են ատում, քան արտաքին թշնամուն: Եւ արդէն շատերի մէջ սկսել է խօսիլ ներումը դէպ թրքութիւնը: Նշան՝ ազգային նւաստութեան:

Տե՛ս, թէ ի՞նչպէս ծաղրելի կերպով ինքնաբաւ են շատերը, քչով բաւականացող, փառասիրութեամբ ծոյլ եւ սակաւապէտ:

Որքան անխռով են, մտահոգութեան սուեր իսկ չի նկատում սրանց մէջ՝ իրենց ժողովրդի ապագայի մասին: Կարծէք Թովմաս Մուրի իդէալական կղզում ապրելիս լինէր հայութիւնը եւ ոչ թէ մեր տխուր Արեւելքում, շրջապատւած բարբարոս եւ քրիստոնեաւէր իսլամութեամբ:

Կեղծաւորները ... Յովտ գրի մասին աւելի են աղմկում, քան հայ ժողովրդի վտանգւած ապագայի:

Երբեք ջրի եւ հովի հոսանքին հակառակ չնաւել. յաւետ սպասել

յաջող հովի ու մակընթացութեան - այս է այն «զգաստ քաղաքականութիւնը», որով կ'առաջնորդեն եւ կ'ուզեն առաջնորդել հայութիւնը:

Տե՛ս, թէ ինչպիսի՛ մոլեռանդութեամբ նրանք ազգային գործիչների մեծագործութիւնները սառոյցի, իսկ սխալները մարմարիոնի վրայ են քանդակում: Իսկ նրանց կեցւածքը, ծառայական՝ օտարի, ամբարտաւան՝ հայ մարդու հանդէպ: Իսկ իրենց հոգեւոր ծուլութիւնն ու չքաւորութիւնը սքողելու զաւեշտական ճիգե՞րը: Իսկ սրանց նիւթակրօն վարդապետութիւնը, որ մարդկային կեանքը համարելով մի օրայ ճամփորդութիւն՝ յորդորում է - կե՛ր, խմի՛ր, խնդա՛, աշխարհի եւ ազգիդ ցաւերը թողնելով ուրիշներին: Յետեւա՞նքը: - Մի յոռեմշան վիճակ, մտաբարոյական ընդհանուր քառս, որի մէջ վաղուց է սկսել եղծումն ու խաթարումը մեր ազգային հաւաքական հոգու: Իսկ գիտենք, որ «մի ժողովրդի ոյժը աւելի նւազ չափով է գտնուում իր բանակների՝ քան իր զգացումների ընդհանրութեան, քան ազգային հոգու մէջ: Ազգային հոգին Յռոմէացիներին դարձրեց աշխարհի տէրը. կորցնելով այդ հոգին՝ կորաւ Յռոմը»:

Յետեւա՞նքը. - մի դրութիւն, որ սպառնում է մեզ մահւամբ:

* * *

Ի՞նչ, հայ երիտասարդութիւն, մեռելի ականջի՞ն է հնչում իմ խօսքը: Ո՛չ, ես հաւատում եմ քո ներքին վերանորոգիչ ոյժին, ինչպէս եւ քո ջահիլ թեւերի թափին:

Ես զգում եմ, թէ ինչպէ՛ս, զայրոյթն ու ամօթը, միացած՝ սրբազան ինքնադժգոհութեան՝ այրում են քեզ: Ես տեսնում եմ, թէ ինչպէ՛ս սեղմուում է քո բռունցքը կեղծիք կոչւած հրէշի դէմ: Դու դողում ես կատաղութիւնից եւ արդէն նախաճաշակում քաղցրութիւնը պայքարի, որի մէջ պիտ սպանւի կեղծիք հսկան:

Ահա՛, դու զայրոյթով յետ ես մղում անզիղջ հայրերիդ հոգեւոր խնամակալութիւնը եւ նրան պարտադրում քոնը:

Սկսում է պայքարը որդիների եւ հայրերի միջեւ: Ճշմարտութեան եւ կեղծիքի միջեւ: Կռիւը Դաւիթի եւ Գողիաթի միջեւ!...

- «Ինձ թեթեւ գործ մի տաք, ես ուզում եմ բարձրացնել այն հսկայ լեռը եւ նետել ծովը»:

Ա՛հ, այդ՝ ձայնն է քո ազնիւ փառասիրութեան, հայ երիտասարդութիւն, որի համար անկարելին հայկական բառ չէ:

- Պիտ պարտւի, պիտ մեռնի կեղծիքը մեր կեանքում, որ ապրի մեր ժողովուրդը:

- Ջան, այդ՝ քո ձայնն է, իդէալի ընդունակ երիտասարդութիւն, որ սիրում եմ լսել:

3.

ԿԵՂԾԻՔԸ ԶԻՆԱԹԱՓԱԾ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ

*Ժողովուրդներն աւելի ուժեղ են,
քան ժամանակաւոր դժբախտութիւնը,
կարիքը, բռնութիւնը:*

Քո սկսած պայքարի մէջ, ուղղւած՝ հայրերիդ դէմ, կը զարնւի կեղծիքը: Ծշմարտութիւնը կը տօնէ իր յաղթանակը՝ վերագրաւելով իր գահը մեր հասարակական եւ անհատական կեանքում: Նրա արեւը կը լուսաւորէ մեր հոգեւոր կեանքը, փրկելով մեզ մտաւոր կուրուքիւնից: Կը բացւիւն աչքերը, եւ նրանք, որոնք բաց աչքերով կ'ապրէին աշխարհում, բայց չէին տեսնի - իրերը եւ երեւոյթները տեսնել ու հասկանալ կը սկսին իրենց ճշմարիտ լոյսի մէջ: Շարժիլ կը սկսին ճշմարտութեամբ օժուել գրիչներ: Ստեղծագործ ոգեւորութեան մի հեղեղ կ'անցնի հայ աշխարհի վրայով, աճեցնելով հոգիներն ու կամքերը: Հայ մարդը, ծանօթ՝ ինքնաճանաչութեան օրէնքներին, կը զարգացնի իր ներքին թաքուն ոյժերը, իր ներքին մարդը, որի բաղդատմամբ ինքն այժմ թզուկ է միայն: Կը հրապարակախօսեն վսեմ ու խանդավառ շրթունքներ, եւ երէկի, հակասութիւններով այնքան հարուստ մեր կեանքը կ'իմաստնանայ բարոյական ճշմարտութիւններով: Խօսելուց առաջ ամէն ոք ոսկէ կշռով նախ կը կշռի իր խօսքը:

Մայրերը զգաստութեան եւ ուղղութեան կը հրաւիրեն ազգայնօրէն տկարացածներին, դաստիարակելով իրենց զաւակները, նախ հայրենիքի՝ համար:

Դպրոցը կը դառնայ ազգային ոգու եւ ուխտի դպրոց:

Մամուլը՝ լոյս եւ ջերմութիւն սփռող:

Կինը՝ ընկերն ու օգնականը եւ ոչ աղախինը տղամարդի:

Ուսուցիչն ու աշակերտը կ'ունենան իրենց ընդհանուր ուսուցիչը - լուսաւոր ժողովրդասիրութիւնը, այսինքն, որ բաւարարէր անհատի իմացականութիւնը, ջերմացնէր սիրտը, զօրացնէր յոյսը: Վսեմ ժողովրդասիրութիւն, որից հայութիւնը կարողանար ստեղծել մի հրաշագործ ոյժ:

Հայը կ'ունենայ աւելի բարձր ըմբռնում կեանքի մասին:

Պարտականութեան գիտակցութիւնը կը հետեւի մարդկանց՝ որպէս խստապահանջ Աստուծութիւն:

Գոյութիւն կ'ունենայ մրցումի մի հատիկ ձեւ միայն - բարոյական մրցում: Մարդիկ կը պերճախօսեն գործով միայն, հայրենասիրական եւ առաքինի:

Քննադատութեան լաւագոյն ու արդար ձեւը կը համարւի քննադատելիից աւելի բարձր ու օգտակար լինելը:

Բարեկեցիկ տարրերը եւս, գիտակցած, թէ պէտք է նախ մարդ եւ Հայ լինել եւ ոչ թէ հարուստ՝ կը ձգտեն իրենց երջանկութիւնը ապահովել իրենց ժողովրդի երջանկութեան հոգը տանելով: Ազնիւ փառասիրութիւնից մղւած՝ Հայը կը ճգնի գերազանցել իր հարեւանին արիութեամբ, հայրենապաշտութեամբ ու անձնւիրութեամբ:

Կուսակցականի նշանաբանը կը դառնայ, - կուսակցութեանս հետ, բայց ազգիս համար:

Նւիրո՞ւմ, աւելի՞ նւիրում,- կը լինի մեռնողի վերջին խօսքը:

Երկիւղածօրէն կը պաշտօնի աճիւնը հայրենապաշտ մեռելների, նւիրական աճիւն, որ Հայրենիք կը ստեղծի:

Եւ որպէս հետեւանք ստեղծւած այդ բարոյաշունչ մթնոլորտի, հայ մարտիկն իր կրօնի տակ կը կրի գիտակցական մահը, ասել է եւ յաղթանակը արտաքին թշնամու հանդէպ, ապահովելով գոյութիւնը զօրեղ, յարգւած եւ երջանիկ Հայրենիքի:

* * *

Թօթափած կեղծիքի լուծը, հայութիւնն այժմ իր ամբողջութեան մէջ խորապէս գիտակցած է մեր դարի եւ օրերի հրամայականը՝ հզօրացի՛ր կամ մեռի՛ր: Այժմ նա չի թաքցնում, թէ ինքը պարտեց ու պատժեց խստիւ, քանզի չկարողացաւ օգուտել իր ցեղի ոգու անսպառ ոյժերից: Պատմութեան դառնադառն դասերից խրատւած՝ նա գիտի այժմ, որ անիրաւուած ժողովուրդների արիւնն ու արցունքը պիտի չդադարի մինչեւ որ նրանք ինքնօգնութեամբ ոտքի չկանգնեն, մինչեւ չհզօրանան հոգւով:

Նա չի հաշտուել անիրաւուածի իր դրութեան հետ. հակառակը կը նշանակէր գիտակցօրէն ստորագրել իր մահուան դատաւճիռը: Նա՛ գիտի, որ ժողովուրդներն աւելի ուժեղ են, քան ժամանակաւոր կարիքը, դժբախտութիւնը, բռնութիւնը: Եւ, ահա՛, գերմարդկային ճիգեր է կատարում յաղթահարելու իր տառապանքը եւ օրէ ցօր լցում է ներքին ուրախութեամբ եւ ոյժով:

Նա գիտի, որ դեռ ազգերն ապրում են իրենց կազմակերպւած եսականութեան շրջանը, որոնց «մարդասիրութեան» ապաւինելը միամտութիւն լինելուց զատ եւ վտանգաւոր է: Գիտակցած այդ ճշմարտութիւնը՝ հայութիւնը վճռած է այլեւս չմնալ որպէս նիւթական եւ բարոյական խաղալիք աշխարհի հզօրների ձեռքին, եւ, ահա՛ գործի է դրել իր ցեղային հանճարը, որի ոյժերը եւ կարողութիւնները յարմար առիթ կը սպասէին՝ զարթնելու եւ ծառայելու իրեն:

Նա խաղաղ է այժմ, բայց ուժեղ: Նա սիրում է խաղաղությունը, բայց պատրաստուում է կռիւի, որովհետեւ գիտի որ ամէն ժամ, այս կամ այն պետութիւնը կարող է «բաց թողնել պատերազմի շները»: Նրա ճակտին այժմ, որպէս արդար դատի տէր եւ մարտնչող ժողովուրդի, կայ եւ կը փայլի կատարած պարտականութիւնների կնիքը: Կատարելով իր պարտականութիւնները իր հաւաքական անձի նկատմամբ, նա աստիճանաբար ցրում է իր շրջապատի խաւարն ու հոգեկան անհանգստութիւնը: Նա այլեւս կեղծիքի մէջ ապրող դժբախտ ժողովուրդը չէ, որ իր ուժերի կէսից աւելին կը սպառէր վախի եւ անյուսութեան մէջ: Ձիւնաթափ արած կեղծիքը՝ նա գիտի այժմ թէ ի՞նչ է ուզում աշխարհից, եւ թէ դէպի ո՞ւր է ուղղւած իր հերոսական չուն:

Ճշմարտութիւնը բուժիչ քրի նման սրբել, մաքրել է նրա աչքերը, պայծառացրել նրա հոգեւոր տեսողութիւնը:

Այժմ նա տէր է ճշմարտութիւնների, որ սփոփել, հզօրացնել եւ փրկել գիտեն:

Այժմ նա գտնուում է փրկութեան իսկական ճամբին:

* * *

Այլեւս ոչինչ կարող է խախտել իր ժողովրդի գրանիտ հաւատը: Այժմ ոչինչ կարող է յուսալքել նրան, քանզի խորապէս գիտակցած է, թէ մի ժողովուրդի հայրենի հողը չի կարող ուրիշի մնայուն Յայրենիքը դառնալ: Նա գիտէ, որ Մնայուն Արդարութեան Օրէնքի ոյժով բռնագրաւուած երկրամասերը միշտ էլ, վաղ թէ ուշ, անցնում են իրենց պատմական տէրերի ձեռքը՝ պայմանաւ, որ այդ վերջինի մէջ ժամանակը տկարացրած չլինի սէրը, կարօտն ու պաշտամունքը դէպ Յայրենի Երկիրը:

* * *

Կայ, հայ երիտասարդութիւն, կայ Մեծ Յայրենիքը, որ քոնը պիտ լինի վաղը:

Բայց ասա՛, օրւայ քո հոգեկան կառուցւածքով պիտ կարողանա՞ս նրան տէր դառնալ ու մնալ: Խոստովանի՛ր, արժանի՞ ես նրան:

- Այո՛, եթէ հոգեփոխւեցիր եւ հոգեփոխեցիր ժողովուրդը:

4.

ՆԱԽ ՄԱՐԳ

Կեանքի խորհուրդը կայանում է հոգեւոր եւ ոչ թէ նիւթական շինարարութեան մէջ:

Չի կարելի միաժամանակ վատ մարդ, բայց եւ այնպէս լաւ Յայ լինել: Անկարելի է անհատի համար, առանց կեղծիքի, անձնական կեանքում նիւթակրօն, իսկ ազգային գործերում գաղափարապաշտ լինել: Նա, որ իրեն զգում է որպէս «ժամանակաւոր շունչ եւ կենդանութիւն առած մեքենայ»՝ չի կարող հասարակական ասպարէզում երեւան գալ որպէս կենդանի հոգեկանութիւն: Նա, որ որպէս մարդ, իդէալականացնում է նիւթն ու նրանից բղխող բաւականութիւնները, որ կեանքի նպատակը համարում է կրաւորական հաճոյքները - որպէս Յայ չի կարող լինել անձնէր, արի, հայրենապաշտ: Միեւնոյն մարդու մէջ չեն ապրիր միաժամանակ ստրկամիտն ու ազատատենչը: Նա կ'ան մէկն է, կ'ան միւսը: Սեղմ ասած՝ չի կարելի որպէս մարդ, կեանքում դաւանել անձնական երջանկութեան վարդապետութիւնը, իսկ որպէս գործիչ, առանց կեղծիքի, ընդունել Տոսթօւքուն, թէ մարդկութիւնն ապրում է ոչ թէ երջանկութեան, այլ անսահման կատարելագործման համար: Այո՛, չի կարելի անկատար մարդ, բայց կատարեալ Յայ լինել: Միայն մարդ կոչւելու արժանին կարող է արժանաբար Յայ կոչւել: Դա այբուբենական մի ճշմարտութիւն է, որ երկար իմաստասիրութիւն չի վերցնում:

* * *

Նախ մարդ: Դա նշանակում է զգալ իր հոգու մէջ ներկայութիւնը որեւէ բարձր բարոյական իդէալի: Դա նշանակում է իր էութեան մէջ զգալ անվերջ բոցավառումն այդ իդէալի սրբազան կրակի:

Իդէալ եւ աննւաղ ձգտում դէպ այդ վերջինը, - ահա՛ թէ ի՞նչն է մեզ իրաւունք տալիս մարդ կոչւելու:

Կենդանի արե՛ւ, որ այրում է ներքուստ եւ լուսաւորում ու քերմացնում իր հոգեւոր շրջապատը:

Այդ դէպքում միայն մարդս դադարում է մնալ այն տխուր արարածը, որի ճակտին ծանօթ բարոյագէտի զայրոյթը «կենդանի դիակ» անունն է դրոշմել:

* * *

Նազովրեցիին կ'ուսուցանէր, թէ մարդուս մէջ ապրող հոգին աւելի արժի, քան ողջ աշխարհը:

Նոյնը - գեղեցկագոյն բանն այս աշխարհումն նկարագիրն է, վսեմ ու ազնւական:

Իդէալ, իդէալապաշտութիւն - դա միակ միջոցն է, որի շնորհիւ տգեղ ու տկար հոգիներն ու նկարագրերը կը գեղեցկանան, կը բարձրանան, կը փարթամանան:

Անհմաստ ու դատապարտելի է մարդկային կեանքը, եթէ դա ծառայութիւնը չէ իդէալի, կատարումը բարոյական պարտականութեանց:

«Երկու բան է լցնում իմ հոգին միշտ նոր հիացումով ու յարգանքով - աստղալից երկինքը՝ զլխիս վերեւ, բարոյական օրէնքը՝ սրտիս մէջ», - ասել է մեծ իմաստասերը:

Նոյնը - «վարկիր այնպէս, որ կարողանաս ասել ամէն մէկին՝ վարկիր ինձ պէս»:

Եղի՛ր իդէալիստ, երիտասարդ ընթերցող, քանզի նիւթապաշտը դառնում է մարդ - մեքենայ, կոկորդ ու ստամոքս միայն. իսկ նմանը եւ ապրում է, եւ չի ապրում. իսկ նմանը աւելի անասուն է, քան մարդ: Եղի՛ր իդէալի ընդունակ, եւ բաւական մի՛ համարիր իմացականութեամբ զարգացումը, որ առանց սրտի կրթութեան, աշխարհի չարիքները մեղմացնելու փոխարէն աճեցնում է յաճախ: Եղի՛ր ընդունակ՝ ինքնանորոգումի ճամբով սատար հանդիսանալ հասարակութեան բարոյական վերանորոգումին, խորապէս գիտակցելով, թէ միակ մարդը, որին կարող ես բարձրացնել - դա ինքդ ես: Սկսի՛ր քեզնից: Եւ իմաստունի հարցին, թէ «ի՞նչ կ'ուզէիր լինել կեանքում,- յանուն ճշմարտութեան թոյնի բաժակը դատարկելու դատապարտուած Սոկրատէ՞սը, թէ՞ ճշմարտութիւնից դուրս ապրող խոզաբարոյ մի էակ», դու պատասխանիր - առաջինը:

* * *

Ճշմարիտ է այն կարծիքը, թէ մարդկութիւնը դառնացնող տառապանքների մեծագոյն մասը հետեւեանք է իրերի եւ երեւոյթների սխալ գնահատումի:

Չե՞ս յիշում, ընթերցող, այն ծանօթ պատկերը, որ երջանկութիւնը կը խորհրդանշէ: Կախարդական զօրութեամբ օժտուած կանացի մի թեւաւոր էակ, մի բան ձեռքում, փախչում է՝ իրեն հետ վազեցնելով մարդկային ցեղը:

Փախչում է մտացածին ըղձանոյշը եւ հազարներն ու հազարները

խելայեղորէն վագում են իր յետելից: Յելում են, հառաչում եւ աղմկում - ի՛նձ էլ, ի՛նձ էլ... իսկ թելաւոր էակը ժպտում է ու փախչում, թողնելով իր ետեւը դժբախտների, յուսախաբների, ձախողւածների անթիւ ու անհամար բանակը:

Եւ ահա՛, երեւակայական ըղձանոյշի ժպիտներին ու շնորհին չարժանացածների մի մասը, իր «դժբախտութեան» վերջ տալու համար դիմեց գնդակին, թոկին, դաշոյնին, թոյնին՝ անձնասպանութեան: Մի մասը իրեն յանձնեց արբեցողութեան եւ նման այլասերիչ մոլութիւնների: Մի այլ մասը գագազած, դառաւ թունաւորիչը եւ անէծքը հասարակական կեանքի:

Տղամարդը, որ կարող էր իր մեծագործութիւններով անմահանալ, յաւերժացաւ իր չարագործութիւններով:

Կինը, որ կարող էր առաքինութեան օրինակ ծառայել աշխարհին, դառաւ փողոցի սեփականութիւնը:

Յետեւա՞նքը: - Լիքն են բանտերը, յիմարանոցները, հիւանդանոցները:

Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդպէս: Ինչո՞ւ կը տառապի մարդկային ցեղը: - Որովհետեւ միամիտ մարդը, իրենից, իր հոգուց դուրս փնտռեց եւ կը փնտռի երջանկութիւնը: Որովհետեւ նիւթականացած մարդը չճանաչեց ճշմարիտ երջանկութիւնը եւ իր կեանքը վերածեց դժոխքի:

* * *

Մշտատել անհանգստութիւն - ահա՛ այն սպանիչ տրամադրութիւնը, որ տիրում է արդի հասարակութեան եւ անհատի հոգում:

Մի բան պակասում է բոլորին, բոլորի՛ն:

Անորոշ ձանձրոյթ, ջղայնութիւն, ինքնապատճառ թախիծ,- ահա՛ անհատի հանապազօրեայ կեանքը:

Յարուստն իրեն աղքատ է զգում իր հարստութեան մէջ, նիւթապէս երջանիկը՝ բարոյապէս դժբախտ:

Կա՛յ, կա՛յ մի բան, որ թունաւորում է մեր կարճատեւ ուրախութեան վայրկեանները, սպանում՝ ժպիտը մեր շրթունքների վրայ, խլում՝ մեր քունը, մեր հոգեկան անդորրութիւնը եւ սարսափեցնում՝ անարեւ ծերութեան ու մահուան ուրականներով:

Կա՛յ մի խորհրդաւոր ձեռք, որ աներեւութաբար թոյն եւ արտօսը է կաթեցնում մեր շրթունքներին մօտեցող գինու եւ հաճոյքի բաժակի մէջ:

Կա՛յ մի պատուհասող ոյժ, մի ձեռք, որ դատում է մեզ, պատժում ամէն օր, ժամ, վայրկեան:

Ի՞նչ է նշանակում սա: Ո՞վ է, ի՞նչ է այդ խորհրդաւոր ոյժը:

- Դա մեր խիղճն է, ընթերցող, մեր գիտակցութիւնը, թէ բարի չենք, առաքինի չենք, հայրենասէր չենք. թէ՛ կատարեալ Յայ եւ մարդ չենք:

* * *

Արտաքին երջանկութիւնը, զոր խելագարօրէն կը փնտռեն այն բոլորը, որոնց կեանքի նպատակը հաճոյքներն են եւ ոչ բարոյական պարտականութիւնների կատարումը - խաբուսիկ եւ խոզաբարոյ երջանկութիւն է, որ պէտք չէ լինի առարկան քո ձգտումների: Դու պիտ չճանաչես երջանիկ լինելու մի այլ միջոց, քան ցեղիդ եւ նմաններիդ համար աշխատելն ու տառապելը:

Քո երջանկութիւնը - ծնունդ իմաստութեան - պիտ լինի յանուն ցեղային իղէալի զոհաբերողների գերագոյն երջանկութիւնը, քանզի մարդս տէրն է միայն իր զոհաբերածի, եւ դա՛ է միայն նրա արժէքը, եւ ոչ թէ այն կարողութիւնները, որոնցից իրենից զատ ոչ ոք է օգտւում:

Քեզնից դուրս չկայ եւ պիտի չփնտռես երջանկութիւն:

Փնտռածդ երջանկատու ըղձանոյշը ապրում է մի խորհրդաւոր դղեակում, որ քո սիրտն է, բաժանելով հարեւանութիւնը մաքուր խիղճ կոչւած աստուածութեան:

Քո երջանկութիւնը պիտ լինի՝ ծառայել ժողովրդիդ երջանկութեան: Իսկ դա նշանակում է, թէ քո սերունդը զգւանքով երես պիտ դարձնի իր օրւայ կեանքից, որ նա պիտ թողնի փողոցն իր բազմապիսի հրապոյրներով: Նա պիտ յետ մղի այն բոլոր նիւթակրօն եւ անասնացուցիչ վարդապետութիւնները, որոնք տկարացնում են մեզ, որպէս Յայ եւ մարդ:

Իսկ դա նշանակում է, որ դու պիտ չնմանւես այն սերունդներին, որոնք կորչել են առանց ազգային օգտակարութեան, ինչպէս խռոչներում ընկած արեւի ճառագայթը: Որոնք գոյութիւն են ունեցել, բայց չեն ապրել: Որոնք չեն թողել մի բան, որ ապրէր իրենցից յետոյ:

Դու բարոյապէս ազատ չես դառնալու սերունդը անասնօրէն երջանիկ դատարկապորտների, որովհետեւ եւ ոչ մի ժամանակ քո ժողովրդի գոյութիւնն այնքան լուրջ կերպով վտանգւած չի եղել, որքան այսօր: Ինչպէս եւ երբեք քո ժողովուրդը այնքան հրամայողաբար չի զգացել կարիքը մի ուխտուած եւ հերոսական սերունդի:

Եղել են սերունդներ, որոնք իրենց կեանքը վատնել են խաբէական «կրկներեւոյթներ»ի կամ «թիթեռնիկներ»ի յետեւից վազելով: Դու, սակայն, պիտ լինես անձնական երջանկութիւնը չճանաչող սերունդ: Ահա թէ ինչո՛ւ են ասում քեզ,- վերցրո՛ւ խաչդ եւ հետեւի՛ր ինձ: Այո՛, քո սերունդը պիտ լինի խաչակիր: Նա պիտ քաւի մեղքերն իր հայրերի՝ հանդիսանալով նրանց վերադաստիարակիչը: Իսկ այդպիսին դառնալու համար, պէտք է որ քո ամէն մի օրը լինի «ճերմակ քարով նշանակելի օր». պէտք է

որ քո կեանքը լինի բարոյական լրջութիւն, գրաւչութիւն եւ առողջութիւն: Իսկ այդպիսին լինելու համար՝ ապրի՛ր չմեռնելու, մեռի՛ր ապրելու համար: Կեանքդ նւիրի՛ր բաների, որ չեն մեռնում:

Եղել են սերունդներ, որոնք աւելի ժամանակ են վատնել իրենց արտաքինը յարդարելու, քան իրենց մտքի եւ սրտի մշակոյթի համար: Դու պիտ ապրես ժողովրդիդ համար, այլապէս պիտ երկարի նրա հոգեվարքը եւ շատ պիտ ուշանայ նրա քաղաքական յարութիւնը:

* * *

Հոգեպէս ծոյլերն են ստեղծել **դժուարին** ու **անկարելի** խօսքերը: Քոյր ու եղբայր են **չկամենալն** ու **չկարողանալը**: Հազարամոլոն ճամփորդութիւնն սկսւում է մի հատիկ քայլով: Չկայ՝ անկարելին, երբ կայ զօրեղ ու վճռական կամքը: Գիտցի՛ր, եղել են կամքի հսկաներ, որոնք առաջարկել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն՝ իր արձանը կերտել Աթոս լեռը տաշելով:

«Թագաւորը նա՛ է, ով կարող է»:

Ես ուզում եմ, որ դու լինես թագաւոր սերունդ:

Քանի դեռ գետափին ես - տկար ես: Անցա՞ր - կեսար ես:

Անցի՛ր, հայ երիտասարդութիւն, անցի՛ր Ռուբիկոնը, որի հանդիպակաց ափին քեզ յաղթութեան դափնին է սպասում:

«Յաղթութեան ու պարտութեան միջեւ ամբողջ պետութիւններ կան», - ասել է Բոնապարտը:

Քո վաղւայ յաղթանակի եւ պարտութեան միջեւ հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը կայ, հայ երիտասարդութիւն:

Ահա՛ թէ ինչու քեզ պէտք է յաղթականի լուսապսակ ստեղծել քո ժողովրդի անւան ու ճակտի շուրջը:

Իսկ դրա համար քեզ պէտք է լինել՝ աւելի քան Հայ եւ մարդ:

5.

ԻՆՔՆԱՃԱՆԱԶՈՒԹԻՒՆ

***Սահման չի տրւած ինքնաճանաչ
անհատի հոգեկան ոյժերին:***

Կ'ուզէի, որ դո՛ւ, հայ երիտասարդ, որ դու իւրացնէիր ինքնաճանաչութիւնը՝ որպէս ոյժի, յաղթանակի եւ բարձր երջանկութեան ամենակարճ եւ ամենաստոյգ ճամբան:

Ծանի՛ր զքեզ:

Գիտցի՛ր - ասում է դելփեան այդ պատգամը, գիտցի՛ր, որ մարդս զաճած է իր ներքին հսկայի բաղդատմամբ:

Ծանի՛ր զքեզ:

Կ'ուզէի, որ իմաստասիրական այդ հրամայականը քանդակւած լինէր մեր դպրոցական շէնքերի ճակտին, ապա եւ մեր աշակերտութեան ուղեղի մեջ:

Այն ողորմելիօրէն տկար էակը չէ մարդը, որպիսին ճգնում է զայն ներկայացնել նիւթապաշտական կարճատես գիտութիւնը: Նա գրեթէ ամենակարող է, երբ գիտակցում է, թէ իր մէջ թաքուն ոյժերի մի ամբողջ ծով կայ, որից ազատօրէն օգտւում է ինքնաճանաչ անհատը:

Դու աւելի ուժեղ ես, քան կարող ես երեւակայել եւ զգալ քեզ:

Դու օժտւած ես անսպառ հոգեկան ոյժով, որոնց մեծագոյն մասը անինքնաճանաչութեան պատճառով շարունակում է մնալ քնած վիճակի մէջ եւ անօգտագործելի:

Քեզ տրւած ներքին ոյժերի բերումով դու գրեթէ ամենակարող ես, հրաշագործ, եթէ վստահելով քո ներքին մարդուն, նրա ոյժերից օգտւես միայն բարձր նպատակների համար:

* * *

«Ձեր մէջ ապրում է մի աստուածութիւն, որի միակ փափաքն է ծառայել ձեզ, որ սրտառուչ համբերութեամբ սպասում է, որ կանչէք իրեն»: Զոգեբանական բացարձակ ճշմարտութեամբ կը շնչեն այդ ոսկէ խօսքերը:

Սահման չի տրւած ինքնաճանաչ անհատի հոգեկան ոյժերին: Գիտե՞նալ եւ կամենալ - նշանակում է կարողանալ:

Ինքնաճանաչ լինել - ասել է՝ կարող լինել ցանկացած վայրկեանի գործի դնել այն բոլոր ոյժերը, որոնց տէրն ես - իմաստութիւն, սէր, աշխատունակութիւն եւ այլն:

Ինքնաճանաչութեամբ կարելի է դառնալ մագնիսական մի ամպ, որ չի խորտակւում եւ ո՛չ մի ոյժից:

Անյուսօրէն տգէտները միայն չգիտեն այսօր, որ չօգտագործւող ոյժերի մի հսկայական պահեստ է մարդս, որից դժբախտաբար կարողանում են օգտւել քիչերը միայն:

Մեր ոյժերի մեծագոյն մասը շարունակում է մնալ թնրած վիճակի մէջ, երբ նրանց մասին գաղափար չունենք:

Բայց երբ ձգտել սկսեցինք որեւէ բարձր նպատակի եւ նոր ոյժերի կարիքն զգացինք - մեր մէջ անմիջապէս զգում ենք ներկայութիւնը մեր թաքուն ոյժերի:

Ո՞վ չի զգացել երբեմն իր մէջ կորովի յանկարծական ծովացում: Ո՞վ չի ունեցել երբեմն հանճարեղ ներշնչումներ, յայտնութիւն, պարզատեսութիւն:

Ո՞ւմ յաճախ չի թւացել, որ ինքը որոշ արտասովոր վայրկեաններում ընդունակ է զարգացնելու իր մէջ շատ անելի մեծ ոյժ, քան այն, որ զգում է իր մէջ սովորական վիճակում:

* * *

Մարդս այն է, ինչ որ կամ ինչպէս որ մտածում է իր մասին: Անինքնաճանաչը, որ իրեն կենդանի մեքենայ է համարում, եւ ոչ անելին - դատապարտւած է ապրելու եւ գործելու իր տկար «ես»ի աղքատիկ միջոցներով: Նմանի համար չեն աշխարհի զարմացնող մեծագործութիւնները: Նմանը, անինքնաճանաչ եւ անընդունակ վերանորոգումի, կուրօրէն մասնակցում է իր ամենօրեայ թաղման: Աստիճանական անձնասպանութիւն է նմանի կեանքը:

Իսկ նա, որ զերագոյն երջանկութեան հասնելու համար ձգտում է տիպար կատարելութեան, նա, որ գիտի, թէ բոլոր մարդիկ կատարելութեան կարելիութիւններ են - նա կ'ասի ձեզ՝ ընդունեցի՞ր մի բանի անհրաժեշտութիւնը, նշանակում է որ այդ բանը ոչ միայն կարելի է, այլ եւ կ'իսով չափ արդէն կատարւած:

Ուրեմն, եղի՞ր ինքնաճանաչ, երիտասարդ բարեկամ, հաւատա՛ թաքուն ոյժերիդ, օգնութեան կանչի՞ր քո ներքին մարդուն, որ անելի Աստուծ է, քան տկար արարած, որպէսզի աշխարհը չկարողանայ սահման դնել քո հոգու աւիւնի թափին, թռիչքին:

* * *

Եղի՞ր անկախ՝ հոգեպէս:

Եւ ո՛չ մի տուրք այնպիսիների ազդեցութեան, որոնք անելի բարի չեն, արի չեն, անձնւէր չեն քեզնից:

Յեռո՛ւ բանուկ ուղիներից:

Նրանցից՝ որոնք անընդունակ են խանդավառութեան: Աշխարհն առաջ հրող լծակն է խանդավառութիւնը: Եւ նրանցից՝ որոնք յաճախ են գործածում **դժւար** եւ **անկարելի** բառերը:

Աշխարհը եւ երեւոյթները մի՛ դիտեր ուրիշի աչքերով: Յիմարութիւն է թութակօրէն կրկնել ուրիշի խօսքերը: Անելի մեծ յիմարութիւն՝ կուրօրէն բաժանել այլոց կարծիքը:

Մի՛ լինիր ուրիշի սուերը, արձագանքը, եթէ այդ ուրիշը անգամ աշխարհածանօթ համբաւ լինի:

Ստեղծագործող եւ ո՛չ ընդօրինակող:

Անձնասպանութիւն է նմանելը:

Ունեցիր քո՛նը - խօսք, խօսելու եղանակ: Եւ երբեք քեզ կատարեալ մի՛ համարիր, որ չդանդաղի վերելքը: Կատարելութեան չես ձգտում, եթէ մտահոգեալս նոյնն ես այսօր, ինչ որ էիր երէկ:

Միրի՛ր վեհը, գեղեցիկը եւ հերոսականը նոյնիսկ թշնամիներիդ մէջ: Մի՛ նախանձիր, քանզի աշխարհը ոչինչ ունի, որ չունենար քո հոգին: Թուլութիւն է չարութիւնը: Մեզանում քիչերն են ուժեղ: Դրա համար էլ չար են շատերը, չար, պարսաւասէր, աններող: Մի՛ գարշիր հասարակութիւնից, բայց յաճախ գերադասիր իմաստուն մեծութիւնը: Ասւած է՝ «արծիւը թռչում է մենակ, ագռաւները՝ խմբով»: Գոռոզութիւնը ոյժ չէ, այլ՝ տկարութիւն: Մարդկանց մի՛ նայիր վերելից - դա հեղինակութիւն չէ: Տկարն է ձգտում հաճոյանալ ամբոխի, արժանանալ **փողոցի** ուշադրութեան: Ասպետ եղիր նախ անձիդ նկատմամբ: Դժւարանո՞ւն ես յարգել քեզ - բարոյապէս կորած ես արդէն: Չո՞ւրկ ես ինքնայարգանքի եւ ինքնատիրապետունի զօրեղ զգացումներից - աշխարհն էլ ոչինչ ունի քեզ ուժեղ դարձնելու: Դեռն՛ ունայնամտութիւնից, գռեհկութիւնից եւ ունակութիւնից (*հնց.*՝ սովորականութիւն, շաբլոն - *խմբ.*)՝ երրեակ թշնամին բարձր նկարագրի: Մեռելութիւն է ունակութիւնը: Դու խոկմամբ եւ փորձով հարազատի՛ր ճշմարտութիւնները:

Դեռն՛ եւ հոգով ծոյլերից, որոնք ճշմարտութիւնները, սկզբունքները եւ սրբութիւնները սրբապղծօրէն կ'իջեցնեն մինչեւ իրենց տափակ հասկացողութեանց աստիճանը: Դու բարձրացի՛ր, ձգտի՛ր հասնելու նրանց բարձրութեան, այլապէս զուրկ պիտ մնաս հոգեկան մշակոյթից:

* * *

Ինքնաճանաչութեամբ մարդ դառնում է ներքնապէս խաղաղ, ինքնավստահ եւ աներկիւղ:

Նրա կեանքի նաւը, որ առաջ խաղալիք էր գոյութեան ալիքների ձեռքին, ստանում է հաստատ եւ անշեղ ընթացք:

Ծանի՛ր զքեզ, հայ երիտասարդ:

Քո մէջ մի գանձարկղ կայ, անբաւ ու անհաշիւ հարստութեամբ, բայց դու չես օգտւում նրանից, որովհետեւ քեզ պակասում է այդ արկղի ոսկէ բանալին - ինքնաճանաչութիւնը:

Ծանի՛ր զքեզ ... Նոյնացիք քո ներքին մարդու հետ, եւ դու պիտ զգաս քո մէջ ծովացումը հոգեկան նորանոր ոյժերի. դու պիտ դառնաս աւելի քան զօրեղ եւ ապա պիտ կարողանաս կապել բախտի անիւը եւ քաշ տալ ցանկացած ուղղութեամբ:

* * *

Եղի՛ր պարզակեաց:

Բազում կարիքների տէր անհատներն ու ժողովուրդները կլանւած են լինում ներկայով եւ մոռանում իրենց անցեալն ու ապագան: Ունայնամտանում եւ տկարանում են նմանները:

Դո՛ւ, հա՛յ երիտասարդութիւն, ուխտիդ բերումով, դու պիտ լինես ուժեղ՝ ամենակարողութեան աստիճան:

Իսկ ուժեղ եւ կարող դառնալու իմաստուն միջոցներից մէկն էլ պարզակեացութիւնն է:

Եղի՛ր պարզ, պարզակեաց, որպէս Սպարտացի, քանզի որքան նւազ կարիքներ ունենաս, այնքան աւելի օգտակար կը լինես ժողովրդիդ:

Կարիքներ կան, որոնց բաւարարումը ստրկացնում է մեզ, դարձնելով մեզ գերի՝ մեր կրքերի եւ ցանկութեանց: Իսկ չկայ աւելի աղիտալի բան, քան կրքերի եւ անիմաստ կարիքների լուծը: Կան աւելորդ կարիքներ, զորս ապրեցնում, սնուցում ենք որպէս մակաբոյծներ, որոնց բաւարարումը սպանում է մարդու հոգեւոր ազատութիւնն ու կարողութիւնները: Հազար յիմարութիւններ փնտռողը միշտ էլ կ'ունենայ հազարումէկ կարիք: Իսկ նմանը չի կարող չզգալ իրեն դժբախտ ու տկար:

Նա, որի ամէնօրեայ մտահոգութեան առարկան իր հագուստի եւ կաշի մեռեալ գեղեցկութիւնն է եւ ոչ թէ սրտի եւ մտքի մշակումը - նա կը մնայ աղքատ հոգով, ասել է՝ եւ տկար: Նա, որ սովոր է ականջ տալ ունայնամիտ հասարակութեան եւ ոչ իր ներքին բարոյական օրէնքի ձայնին, - դժբախտ է երիցս եւ տկար:

Նա, որ իր ժամանակն ու միջոցները վատնում է գեղեցկացնելու իր էութեան շրջանակը եւ ոչ պատկերը, արտաքին երեւոյթը եւ ոչ բովանդակութիւնը, նա, որ շարունակելով մնալ յիմարական արձագանքը սնոտիասէր ամբոխի, դժւարանում է իր հանապազօրեայ հացին չաւելացնել եւ «կրկէս»ը - նման բարոյապէս թեթեւամիտը դառնում է մեռեալ թիւ եւ ոչ ստեղծագործ անհատ իր ժողովրդի համար:

* * *

Վայելչասէրների շրջանը - ահա՛ անբարոյականը ու անբարոյացուցիչը, թշնամին մաքրութեան ու պարզակեացութեան: Հեռո՛ւ այդ շրջանից, որ նեխութիւն կը հոտի: Գիտես, Դիոգենէսն իրեն աւելի երջանիկ կը զգար՝ քան իրեն այցի եկած աշխարհակալը:

Զգո՛յ՛ իրապուրիչ երեւոյթներից: Դաւարների տակ յաճախ մահաթոյն օձ է թաքնւած լինում: Թող քո հաճոյքները լինեն մաքուր, ողջապահիկ,

բարոյական: Կրքերն ու կարիքները ծառաներ պիտ լինեն եւ ոչ թէ տէր ու բռնակալ: Եղի՛ր Սպարտացի, եւ բնաւորութեամբ անձնադիր ու մեղկ երիտասարդներին համարիր անգոյ, նետւած՝ Էվրոտ գետը, ուր Սպարտան կը թափէր իր հեղզ եւ երկչոտ զաւակները:

«Երբ երիտասարդները, սանձարձակ կեանքից յոգնած՝ քնքշօրէն կը քնանան փափուկ բարձերի վրայ՝ հաւատո՞ւմ էք, որ եթէ երթանք արթնացնելու որ ելնեն ու քշեն թշնամուն, հաւատո՞ւմ էք, թէ նրանք վեր կը թռչեն տեղերից եւ իրենց մէջ կը զգան ոյժն ու կորովը այն դասական Աթենացիների, որոնք սովոր էին պառկել իրենց գէնքերի կողքին, մերկ գետնի վրայ, եւ գիտէին արհամարհել զգայական հաճոյքները»:

Եթէ վաղը, վերստին, արտաքին վտանգը պայթեց հայ ժողովրդի գլխին - դու վստա՞հ ես, որ հազարաւորները քո շարքերից իրենց վահանն ու դրօշակը չեն խոնարհի թշնամու ոտների առջեւ:

Ես ազատ եմ խոստովանելու, թէ հայ երիտասարդութիւնը եթէ չհոգեփոխւեց, մեր Եռագոյնի առջեւ ծունկի չի բերի թրքութեանը:

Պարզակեացութեամբ եւ մշտատեւ ջանասիրութեամբ էին հզօր եւ անպարտ Դին Դելլադան, Սպարտան եւ Զոռնը: Ձինւոր թէ զօրավար, խաղաղութեան օրերին կը մշակէին դաշտերը եւ առաջին ահակոչը լսելու պէս, կը թողնէին արօրը ու կը կապէին սուրը: Ցինցիմատին գտան դաշտում, արօրելիս, երբ կը փնտռէին իրեն որպէս զօրագլուխ հռոմէական լեգէոնների: Բայց, երբ մի օր Յոյնի եւ Զոռնէացու մէջ տկարացաւ պարզակեացութեան ոգին, երբ այդ առնական եւ խրոխտ ժողովուրդները մեղկացան ճոխութեան եւ քնքշանքի մէջ՝ ընկան, կորան բարբարոսների կրունկի տակ:

Ահա թէ ինչո՞ւ քո սերունդը, հայ երիտասարդ, պիտ լինի պարզակեաց, ազատ՝ կարիքների ու կոքերի լծից - ուժեղ լինելու համար:

6.

ՊԱՏՃԱՌ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔ

Ամրացի՛ր վսեմ մտածումների մէջ:

Մի՛ լինիր սուերը, արձագանքը, նմանութիւնը ուրիշների, որ հարկադրւած չլինես ծիծաղելիօրէն կրելու այլոց գաղափարներն ու տեսակետները, ինչպէս կրում ես ուրիշի ձեռքով պատրաստւած զգեստներդ: Ամենաւէականը՝ որպէսզի արթնանան հոգուդ հեքեաթական ոյժերը եւ ծառայեն քեզ:

Այդ մասին խօսել են քեզ: Աւելացնեն, թէ բաւական չէ դեռ սեփական խոկում ու խորհրդածութիւններ ունենալը: Պէտք է, որ այդ վերջինները լինեն մաքուր, վեհ, արդար: Քանզի մեր նկարագիրն այլ բան չէ, եթէ ոչ գունարը մեր մտածումների: Մեր արարքները ծնունդ են առնում եւ կազմակերպւում նախ մեր ուղեղի եւ հոգու մէջ: Անհատի եւ ազգի ճակատագիրը բնորոշւում եւ դարբնւում է այն մտածումներով, զորս այդ վերջինները երկարօրէն սնուցել են իրեն մէջ:

Տկարութիւն թէ հզօրութիւն, պարտութիւն թէ յաղթանակ, տառապանք թէ երջանկութիւն, - այդ բոլորի հեղինակը ինքը, անհատն է, ժողովուրդը, եւ ոչ սրանց թշնամիները, եւ ոչ դիպածը:

Պատճառ ու հետեւանք - միեւնոյն փոխյարաբերութիւնն ունին ինչպէս նիւթական, այնպէս էլ մտա-բարոյական աշխարհում: Ահա թէ ինչո՞ւ մեր պայքարը պարագաների եւ հետեւանքների դէմ պիտի չլինի ուղղւած, որ դուրս են մեզնից, այլ՝ պատճառների դէմ, որ մեր մէջ են:

Մտածումներից ծնունդ է առնում ցանկութիւնը, սրանից՝ ձգտումը. իսկ այդ վերջինը ունենում է իր այս կամ այն առարկան, որով եւ անհատը մատնում է իր մտածումների բնոյթը:

Պարբերաբար ընդունած ներքին ներշնչումներից մենք մշակում ենք մեզ համար յատկութիւններ, պայմաններ, եւ որպէս արդիւնք այդ բոլորի - մեր ճակատագիրը:

* * *

Հսկի՛ր մտածումներիդ մաքրութեան ու վսեմութեան վրայ: Յաճախ «քաղիանք»ի ենթարկի՛ր մտքերդ, զտի՛ր:

Ամէն մտածում, հենց որ տեղ գրաւեց գլխիդ մէջ, պիտ ձգտի արտայայտել: Չար, ստոր, եսական մտածումները քեզ պիտ մղեն համապատասխան քայլեր առնելու: Արդար, անձնւէր, ասպետական մտածումներն, ընդհակառակը, քեզ պիտ դարձնեն հեղինակը ազնիւ գործերի:

Սովորի՛ր ղեկավարել ուղեղդ: Դժւար չէ դա, քանզի մարդս իշխանութիւն ունի իր մտածումների վրայ:

«Մենք,- ասել է իմաստասէրը,- մենք չենք կարող արգիլել թռչուններին անցնելու մեր գլխի վրայով, բայց իշխանութիւնն ունենք թոյլ չտալու նրանց, որ իրենց բոյնը շինեն մեր գլխի վրայ»:

Այս ձեւով վարւի՛ր մտածումներիդ հետ: Թոյլ մի տար, որ վատերը իրենց բոյնը հիւսեն ուղեղիդ մէջ:

Ամրացի՛ր վսեմ մտածումների մէջ - եւ դու կը տիրես ներքին խաղաղութեան: Իսկ գիտե՞ս, որ որքան հոգեպէս անդորր է մարդս, այնքան ուժեղ եւ ազդեցիկ է նա:

Քո կեանքի արտաքին պայմանները - ինչպէս եւ քո ժողովրդի - հարա-

զատ ծնունդն են քո հոգեկան վիճակի, իսկ այդ վերջինը՝ քո մտածումների:

Արդարեւ, մեզնից ամէն մէկը, մի հոգեբանի պատկերաւոր արտայայտութեամբ, «հաւաքում է քաղցր ու դառն պտուղները իր մտքի տնտեսութեան»:

Տանջանքն ու տխրութիւնը միշտ էլ հետեւանք են վատառողջ մտքերի, որոնք ցոյց են տալիս, թէ անհատը հաշտ ու համերաշխ չէ իր խղճի հետ:

Չեռն՛ւ, ուրեմն, այն ստոր մտածումներից, որոնք բիրտեղանում են որպէս դատապարտելի սովորութիւններ եւ տանջող պայմաններ մեզ համար:

Չեռն՛ւ նւաստ ու երկչոտ խոհերից, որոնք սնուցում են մեր վարանոս ու անվճռական յատկութիւնները, դարձնելով մեզ հոգեւոր ստրուկ, միշտ ենթակայ նւաստացումի եւ զրկանքների:

Միշտ վեհ, ազնիւ, արիական մտածումներ, որոնք բիրտեղանում են որպէս ուրախութիւն, ներքին հանգիստ, քաղցրութիւն, դարձնելով մեր հոգին թարմ, պայծառ ու կորովի:

Երկաթը մաշուում է իր ծնած ժանգից: Մարդս տառապում է իր անկատարելութիւնից, որ արդիւնք է իր անմաքուր, իր «ժանգոտ» մտածումների:

Մտածումը, նայած իր բնոյթին, եւ սպանիչ է, եւ յարուցիչ, փրկիչ:

Չրաշագործ է մտքի ոյժը: Դո՛ւ, երիտասարդ զրուցընկեր, դո՛ւ, որ հրամայողաբար պիտ լինես ուժեղ, դու եւս ապաւինիր վսեմ մտածումի փրկարար ոյժին:

Եւ որովհետեւ ուխտիդ բերումով քեզ վիճակած է եւ ղեկավարի պատասխանատու դեր, սովորի՛ր իմաստնօրէն ղեկավարել նախ սեփական մտածումներդ ու ցանկութիւններդ:

7.

ԱՆՔԱՐՈՅԱԿԵՏ ԽՕՍՔԸ

Մարդս իր խօսքի մէջ դրսեւորում է իր հոգու բովանդակութիւնը:

Ոչինչ այնքան հեշտութեամբ չի մատնում մեր ապրումները, մտածումները, մեր նկարագիրը, որքան խօսքը:

Դա միաժամանակ մեր բարոյական շունչն է:

Մէկին մտերմօրէն ճանաչելու համար, հարկաւոր է լսել նրա խօսքը, անշուշտ երբ որ չի կեղծում:

Մի ընտանիք, մի հասարակութիւն, մի ժողովուրդ ճանաչելու համար պէտք է լսել նրա մէջ հնչող խօսքը:

Երբ որ դա գործածուում է որպէս քօղ մտածումների համար, եթէ դա աւելի արտաքին բարեկրթութեան է ծառայում քան բարոյականութեան, երբ որ դա լսուում է որպէս ծաղր սրբութեանց եւ սկզբունքների դէմ, երբ դա դառնում է ծառայական, օգտախնդիր ու թունաւորիչ, եւ այդ ամէնի պատճառով՝ տարտամ, դա նշան է բարոյական անկման ու ապականութեան:

Երբ մի ժողովրդի մէջ - ինչպէս մեզանում - որոշ տարրեր ազատօրէն ժխտում են եւ սրբութիւն, եւ սկզբունք, եւ Հայրենիք, առանց հասարակութեան ցասումը բորբոքելու իրենց դէմ, երբ մի ժողովրդի մէջ խօսքը աւելի գրգռում է, պառակտում, բաժանում, երբ դա կորցնում է լոյսն ու ջերմութիւնը - դա նշան է, թէ այդ ժողովուրդը նւաստացած է, ընկած՝ իր խօսքի հետ:

Այսպիսին է, չնչին բացառութեամբ, գաղութահայ խօսքն այսօր:

Յետեւա՞նքը: - Հաւասար չափով՝ կեղծիքի ահաւորութիւն եւ ճշմարտութեան թշուառութիւն մեր կեանքում:

Չարութեան թոյն, կատաղութեան լործունք եւ քացախ - ահա՛ թէ ի՞նչ են գործածում որոշ գրիչներ ու գրչակներ:

Էլ ոչինչ է մնացել մեր գռեհկացած իրականութեան մէջ, որ հայիոյած չլինէր:

Պոռոտ, տգէտ ու չար ճառատողներ!

Կարծէք, պէտք է հայիոյել համոզելու կամ տարիամոզելու համար, գրպարտել, անւանարկել:

Կարծէք, անհրաժեշտ է դաստիարակելու համար խօսքը լինի բարձր եւ հայիոյալից, որ կարողանան ընթերցողին խաբել, թէ իրենք արդար են, ուժեղ, հեղինակաւոր:

Այնպէս են խօսում եւ գրում մեր գաղութներում, որ կարծէք իրենք են տէրը աշխարհի ողջ իմաստութեան եւ միակ տէրը Հայաստանի, զոր շատ-շատերը գուցէ եւ չեն էլ ճանաչում, նոյնիսկ քարտէսի վրայ:

- «Ես էլ աքացի տւի նրան, առիւծին: Թող աւանակի սմբակի ոյժն էլ զգայ !?...»:

Այս է շատերի խօսքի իմաստը ու շեշտը՝ իրենց հակառակորդների մասին: Կատաղի՞ գրչամարտ: Գրում են, անձանձիր գրում, մրոտում անվերջ իրենց հակառակորդների մասին, առանց կարդացելու նրանց կողմից, բայց եւ այնպէս ոչ ոք է յուսահատում:

Թուլթոյի երրորդ որդին սկսել էր մամուլի մէջ քննադատել թուլթոյականութիւնը: Հայրը՝ դժգոհ որդու արարքից, գանգատուում է իր մի բարեկամին.

- Կատարւեց, ինչ որ պիտ կատարւէր: Լսեցի որդուս գրածների մասին

Եւ չկարողացայ չկիտել յօնքերս: Սակայն, մի բան ուրախացնում է ինձ: Վէճը վարելու համար որդիս ստիպւած պիտ լինի կարդալու իմ որոշ աշխատութիւնները եւ խորհրդածելու նրանց մասին: Այդ ինձ յուսադրում է, թէ մի օր նա էլ կը հասկանայ ինձ...

Հայ գրիչ շարժողներն ունի՞ն այդ յոյսը, թէ իրենց հակառակորդները մի օր կը հասկանան իրենց: Ի հարկէ՝ ոչ: Հասկանալու համար պէտք է կարդալ հակառակորդի գրածները, մի բան, որ մեզանում չի արւում, իսկ չի արւում, որովհետեւ ծաղրով, հայիոյանքներով խնկւած յօւածները գուցէ եւ հաճոյքով գրւում են, բայց ոչ կարդացւում:

Ընկած է հայ տպագրական խօսքը, որից ամէն մէկն օգտւում է իր ցանկութեանց համաձայն:

Օրւայ հայ խօսքը - երբեմն՝ մերկ սուսեր, երբեմն՝ բութ տապար, եւ միշտ էլ՝ անբարոյաւէտ:

Բանակռուողներին ցաւագինօրէն պակասում է տարրական բարեկրթութիւն, պարկեշտութիւն, արդարախոհութիւն:

Ընդդիմախօսողի մէջ ոչ ոք է ազնւութիւն ու շիտակութիւն տեսնում: Անխնայ են, որպիսին չէին եւ վաղը չեն լինելու թուրքի հանդէպ:

* * *

«Պտոյտի ժամանակ հանդիպակաց բլուրի վրայ նշմարեցի մի հրէշա-
յին պատկեր: Երբ մի քիչ մօտեցայ, նկատեցի, որ դա մարդ է: Հասնելով
նրան՝ տեսայ, որ դա իմ եղբայրներից մէկն է»...

Որքա՞ն հարուստ հոգեբանութիւն եւ գեղեցկութիւն, եւրոպացի քարոզչի այդ անպաճոյճ օրինակի մէջ:

Դադարում է մարդկանց միջեւ գոյութիւն ունեցող սառնութիւնը, երբ նրանք յաճախ են հանդիպում իրար: Տարակարծութիւնները տեղի են տալիս հասկացողութեան: Մեր կասկածը, հակակրանքը, թշնամանքը շարունակում են աճել, երբ դեռ հեռու են իրենց առարկայից: Ընդհակառակը, մեր այդ զգացումները ամէն անգամ աստիճանական շոգիացումներ են կրում, երբ մօտենում են իրենց առարկային:

«Իմ կարծածը չէ այդ պարոնը», - յաճախ ասում ենք այն մարդկանց մասին, որոնցից անհիմաստնաբար խուսափել էինք, որոնց թիրիմացաբար չար էինք համարել: Իսկ մեզանում - Աստուած իմ - մեր իրականութիւնն ավելի զարհուրելի է, քան երկու ցեղերի միջեւ բորբոքւած պատերազմը: Պատերազմող կողմերի համար գոյութիւն ունին զինադադարը, հաշտութիւնը, իսկ մեր կեանքում՝ անվերջ իրարակերութիւն:

Մենք չենք սիրում զինադադարը ներքին ճակատների վրայ, որովհետեւ սովոր ենք ծունկի գալ արտաքին թշնամու առաջ:

Մենք չենք ներում իրար, որովհետեւ ստրուկին յատուկ հոգեբանութեամբ ներում ենք արտաքին թշնամիներին:

«Ամէն օր տեսնում ենք, թէ ինչպէս մարդիկ, յանուն իրենց կուսակցութեան, կատարում են այն, որ չէին կատարի իրենց համար, եթէ դրանով վտանգելու լինէին իրենց կեանքն իսկ»:

Ատելութիւնն ու ռիւը, բոլորին, գրեթէ բոլորին դարձրել են կրքից կուրացած եւ աշառու: Քչերն են այլեւս խտիր դնում միջոցների մէջ, եւ ոչ ոք է ուզում հասկանալ, թէ կրքոտ վէճերի ժամանակ ի սպառ մոռացւում է ճշմարտութիւնը, որ հայկական վէճը ընդհանրապէս թշնամացնում է եւ ոչ թէ համոզում:

Յետեւա՞նքը: Կատարեալ բաբելոնեան աշտարակաշինութիւն, երբ այլեւս մարդիկ իրար չեն հասկանում:

Յետեւա՞նքը: Բարոյական մի մեծ դժբախտութիւն: Հասկանանք, սակայն, որ դրանք դեռ դժբախտութեան ծաղիկներն են, պտուղները կը վայելենք վաղը, մօտիկ ապագայում, երբ մեր երկրի գլխին կը պայթի թրքական վտանգը, երբ կարիք կը զգանք միական, կուռ եւ միախղէալ ժողովրդի:

* * *

Խօսքը միաժամանակ մեր բարոյական պատկերն է. հասկանանք այդ: Ծնունդը մտքի՝ նա իր հերթին ազդում է մեր մտածումների վրայ:

Օրինակ՝ չի կարելի ծաղրել սրբութիւնը եւ շարունակել երկիւղած լինել նրա նկատմամբ:

Չի կարելի քամահրել մէկին եւ շարունակել յարգալից լինել դէպ նրա անձը:

Մեր արտաբերած ամէն մի խօսք, ուրիշներից աւելի մեզ է ազդում:

Չի կարելի զազրախօս լինել եւ բարձր ու կիրթ նկարագիր ունենալ: Ինչպէս եւ չի կարելի անբարոյական, բայց եւ սրբախօս լինել: Գռեհկաբանելով, մարդս խրախուսում է եւ սնուցանում իր ստոր մտածումները՝ ուժեղացնելով նրանց: Խուսափի՞ր վայրաբանութիւնից: Ազնւացրո՛ւ լեզուդ, խօսքդ, իսկ այդ անելու համար, նախ ազնւացրո՛ւ մտաւոր կեանքդ:

Թոյլ մի՛ տար, որ «անկոչ հիւրերը» տեղ գրաւեն ուղեղիդ մէջ: Մտածումների խստաբարոյութիւն, - ահա՛ թէ ի՞նչ պիտ լինի քո մտաւոր կեանքը: Եղա՞ր այդպիսին - դու կը լինես վսեմախոհ, ուժեղ եւ գրաւիչ:

Եղի՞ր ճշմարտութեան քարոզիչը, առաւել՝ ճշմարտութեան ուսուցիչը մեր կեանքում:

Երկու դէպքում էլ՝ եղի՞ր առաքեալ եւ ոչ անաղ ու անհամ դպիր: Երկու դէպքում էլ՝ վսեմաբան: Քարոզիչը բազմութիւններ է փնտռում եւ նրանց ուղղում իր խօսքը: Ուսուցիչը՝ քիչերին:

Առաջինին՝ զանգւածն է պէտք, երկրորդին՝ աշակերտողներ, հետեւորդներ: Աւելի՛ ուսուցիչ: Կեղծիքը զինաթափելուց յետոյ, եղիւր կարեկցող եւ ոչ դատաւոր. կարեկցող ուսուցիչ եւ ոչ անսիրտ մերկացնող: Այդպիսին եղիւր, որովհետեւ գրեթէ անանձնական սխալանքների եւ հաւաքական թերութիւնների արդիւնք է մեր ժողովրդի ապրած անլուր աղէտը: Աւելի բարուք վիճակ չեն ունենում չկատարած պարտականութեանց կնիքը իրենց ճակտին կրող ժողովուրդները: Քո ժողովուրդի մի մասը միայն որպէս Յայ եւ մարդ կատարեց իր պարտականութիւնը եւ այսօր հաւասարապէս կը տառապի՝ միւս մասի տկարութեան եւ անպարտաճանաչութեան երեսից:

Սօսեցի՛ր բոլորին, բոլորին ուղղիւր խօսքդ սիրոյ եւ համերաշխութեան: Եւ եթէ քեզ հարցրին, թէ ի՞նչ պէտք է անել, որ այսուհետեւ մեր ժողովուրդը հեռու մնայ նորանոր աղէտներից - պատասխանիր անմահ Դենոսթենեսի խօսքերով՝ «ոչի՛նչ այն ամէնից, ինչ որ անում էք»:

Երեւա՛ բոլորին, կանչի՛ր, յորդորի՛ր բոլորին, որպէս անհանգիստ հոգին վիրաւոր Յայրենիքիդ:

Եւ թող գիտնան բոլորը, որ քեզ զբաղեցնողը ցեղիդ գոյութիւնն է, որ վտանգւած է:

Ասա՛ ամէն մէկին, մէկ էլ, հազար անգամ կրկնիւր բոլորին, մինչեւ որ հասկանան ու հարազատեն Ռընանի խօսքերի վսեմ իմաստը. «Յոգեւոր եղբայրներ են մի ժողովրդի անդամները: Եւ որպէսզի համերաշխութիւն տիրի եղբայրների միջեւ, անհրաժեշտ է, որ ամէն մէկը որոշ բաներ նոռացութեան տայ եւ նտահոգւի միայն ամենաւէականով»:

Դարձի՛ր - ժամանակի պահանջն է դա - դարձի՛ր կենդանի արձագանքը ճակատագրի մարգարէի, որ վաղուց է քարոզում. «Ժողովուրդներ, պատրաստեցէ՛ք արեան օրւայ համար: Պատրաստեցէ՛ք երկտասան ժամւայ համար: Չիթենու իւղի փոխարէն պատրաստեցէ՛ք արիւն եւ արցունք...»:

Պատրա՞ստ ես դու, հայ՛ ժողովուրդ:

* * *

Ես արդէն լսում եմ քո ձայնը, Յայ՛ երիտասարդ, քո խօսքը, որ ազդում է որպէս ջահել գինի:

Ոգեւորութեան հեղեղ են առաջացնում քո հայրենապաշտ շրթունքները:

Անցնում ես, որպէս կենդանի մագնիս, որ անդիմադրելիօրէն դէպ իրեն է ձգում իր անցած ճամբաների ցանցնւած երկաթի փշրանքները - հոգիները:

Դու դառնում ես այն հրաբերան պերճախօսը, որ, դասական ժողովուրդների պատկերացմամբ, իր շրթունքներից դուրս եկած ոսկե շղթաներով իր յետեւից քաշ կը տար ունկնդիր բազմութիւնները:

Դու այդպիսին պիտ լինես, քանզի միտքն ու սիրտը թեւ ու թռիչք են առնում, երբ վեհ է իրենց առարկան, քանզի չի կարելի ողջ էութեամբ նւիրած լինել մի վսեմ առաքելութեան - եւ չդառնալ ոսկեբերան:

8.

ԱՐԻԱԳԱԽԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ

*Արիութիւն, մեզ պէտք է արիութիւն, այնպիսին,
որը չափաւորելու կարիքն զգայինք:*

Արիութիւնն է ոստայնանկուն ազգերի անկախութեան ու հզօրութեան դրօշը: Անարիութիւնը՝ պատանքն ազգերի:

Այն օրից, ընթերցող, երբ Հայը վախենալ սկսեց մահից, այն օրից օտարը թագաւորեց Հայաստանում:

Ես տեսայ մեր վարած ճակատամարտներում, տեսայ ամենաընտիրը Հայու - մեռնելու մտքի հետ հաշտւած, ամէն գնով յաղթելու անտեղիտաւի վճռականութեամբ դէպ թշնամին խոյացող հայ զինուորը: Ճանաչեցի եւ ամենավատը Հայու - վախկոտութեան յանցանքի մէջ բռնւած անարին:

Առաջինը կը մեռնէր ապրեցնելու համար իր ազգն ու նրա զենքի հմայքը. երկրորդը կ'ապրէր ամէն գնով՝ ապրեցնելու համար թշնամու փառքը: Առաջինը ինձ համար աւելի բարձր էակ է, քան մարդ:

Երկրորդը՝ աւելի անասուն, քան Հայ եւ մարդ:

Եւ քանի կայ այդ վերջինը - թրքութիւնը իր գոյութեան ապահովութիւնը պիտ փնտռի մեր ժողովրդի չգոյութեան մէջ:

* * *

Հանգիստ սրտով պիտ մեռնին, երիտասարդ Հայ, եթէ քո սերնդի օրով **հայօրէն** բառը, մեր ժողովրդի բարեկամների եւ թշնամիների կողմից գործածուի **քաջօրէն** բառի իմաստով: Քանզի գիտեն, թէ քանի դեռ իր ամբողջութեան մէջ քաջ եւ քաջանուն չէ հայութիւնը, նրա համար անցած չէ դեռ աշխարհի քարտէսից ազգովին անհետանալու վտանգը:

Ժողովուրդ, պետութիւն, անհատ - սրանց իրաւունք է տրւում ապրելու եւ ապրում են, երբ պատրաստ են ամէն վայրկեան ապացուցելու, թէ

գիտեն մահւամբ պաշտպանել իրենց գոյութեան իրաւունքը: Այլապէս, սրանք որպէս աւելորդ տեղ գրաւող իրեր, հարկադրուում են ազատելու իրենց տեղն արեւի տակ:

* * *

- Մի՞թէ,- Արաքսի ափին, պահախարոյկի շուրջը կը խօսակցէին հայ զօրավարները,- մի՞թէ անցեալ գիշեր չլսեցաւ գետնի տակէն խուլ որոտում մը, նման զինուց շառաչման:

Վայրագ տիտանն էր, որ կը զարթնէր ու կը կանգնէր ի վեր:

- Անտեղի է ասածդ: Իրեն մօտ կը հանգչի յաղթականն Յայկ ու զինքը սպաննողը: Եթէ զարթնու Նեբրովթ՝ Յայկ չի ննջեր... (Յուլիոս Պարիլի):

Քանի դեռ ամենահամեստ Յայն իսկ - տղամարդ թէ կին - չի կարող այդ խրոխտ անձնապաստանութեամբ անգիտանալ թրքական վտանգը, քանի դեռ «Քաջ, ահաւոր եւ անողոքելին Յայկ, իբրեւ կայծականց Աստուած» չի արթնացել հայ մարդու մէջ - բախտին, այո՛, անարժանաբար, միայն բախտին կը պարտինք մեր գոյութիւնը եւ ոչ մեր բազկին:

* * *

Պատժած անարիութիւն - ահա երկու բառ, որոնցմով պիտ բնորոշել մեր արդի քաղաքական տխուր կացութիւնը:

Վաղւայ մեր վիճակը կարելի պիտ լինի բնորոշել **վարձատրած արիութիւն** բառերով, եթէ մինչեւ այդ վաղը, հայութիւնը հոգեփոխւելով դառաւ արի եւ արիապաշտ:

Արիութիւն! Գրեթէ ոչինչ արժեն մարդկային բոլոր դրական յատկութիւնները, եթէ պակասում է արիութիւնը: Չկան ներգործօն առաքինութիւններ առանց արիութեան:

Եզմարիտ է իմաստուն խօսքը, թէ «մեռեալ են անոնց գործերը, որոնք վախ ունին մահից»:

Անհատ թէ ժողովուրդ - սրանք չեն կարող ինքնիշխան տէր դառնալ իրենց կեանքին, ճակատագրին, մինչեւ որ չյաղթահարեն իրենց անասնական վախը եւ նրա պատճառները:

«Ես շատ թոյլ էի», - մի հրեայ ասում է միւսին: Այդ խօսքերը, ըստ Յայնէի, կարող են յանձնարարւել որպէս moto, հրեութեան մասին գրելիք պատմութեան:

Արդեօք, այս երեք բառերի մէջ պէտք չէ՞ փնտռել եւ հայութեան դարաւոր տառապանքի իսկական պատճառը:

* * *

Անարին - դա խրտուիլակն է, որով կարելի է միայն ճնճուկներից պաշտպանել, բայց ոչ եւ անգղերից:

Անարի լինել եւ անկախ հայրենիք երագել - ծիծաղելի չէ՞ դա:

Անմտութիւն չէ՞ ե՛ւ ոչխար լինել, ե՛ւ գանգատել գայլերից:

Դառար ոչխար՝ պատրաստ են գայլերը:

Արիութեանն է աշխարհն ու անկախութիւնը, քանզի «արիներն են անցնում Աստուծոյ ճանապարհով»:

Անկախ Չայրենիքը - որպէս Աւետեաց Երկիր - տրւում է մեզ, անպատճերում մեր վարած բաղխումներում արիանալուց յետոյ: Իսկ արի է նա, որ իր մէջ սպանել է իր կաշի համար դողացող անասունը եւ գիտի զինաթափել վտանգն ու մահը, ծիծաղելով նրանց երեսին: Իսկ արի է նա, ով զինակցել է Ամենակարող Ոգու հետ:

Արին նա է, որ գիտի լրիւ կերպով արտայայտել իր մէջ ծփացող անծանօթ ծովը ոյժերի:

Արի է ինքնաճանաչը, նա՛, որ ծիծաղում է թւի, նիւթի, զէնքի գերազանցութեան, ինչպէս եւ գիտութիւնների վրայ, եւ ճանաչում է մի հատիկ հոգեբանական արւեստ միայն - մեռնել, երբ պահանջում է պահը, ինչպէս արեւն է մեռնում:

Արիութիւն, որ իր մէջ կրում է իր վարձատրութիւնը - ներքին ուրախութիւնը՝ թէ պիտի յաղթի, եւ արտաքին յաջողութիւնը՝ յաղթանակը:

Չայրենասիրութիւնը միշտ էլ յաղթել է, երբ իր զինակիցը արիութիւնն է եղել:

* * *

- Հռոմէացիք, պաշարւած հին գաղիացիներից, քաշւում են բերդատաճարը Հռոմի եւ զգւանքով յետ մղում թշնամու առաջարկը - զէնքը վայր դնել եւ յանձնել:

Իսկ ծերակուտականները, որոնք չէին կարող զէնքի դիմել, բայց չէին կարող եւ որեւէ կերպով չմասնակցել հայրենի երդիկների համար մղող ճակատամարտին - հազնում են իրենց ամենաշքեղ զգեստները, դուրս գալիս մեծ հրապարակ, ուր դրւած կը մնային իրենց փղոսկրեայ աթոռները, հանդիսաւորապէս կատարում իրենց վերջին աղօթքը եւ վերջ տալիս իրենց կեանքին... Առաքինական այդ օրինակով նրանք հաստատում են թշնամու դէմ ծառացած իրենց որդիներին, թէ որքան քաղցր էր մեռնել Չայրենիքի համար: Եւ յաղթում է Հռոմէական Արծիւը:

* * *

Լոգենգրադում է: Խռպոտ շեփորները, ռազմադաշտային թմբուկները եւ սուր սուլիչները գրոհի հրամանն են տալիս:

Հուռռա՛, յառա՛ջ... Բուլղար զունարտակները շարժւում են առաջ: Գլխապետ Ջաբրանսկին հրաման է ստացել սկսելու գրոհը:

Հրացանածիգների մի վաշտի գլուխն անցած՝ նա խթանում է իր ձին, որ վայրկենաբար փռւում է գետնին, գլուխը ցրւած՝ հրանօթով: Սպան ոտքի է թռչում, վերցնում սուրը, քաշում ատրճանակը եւ նետում առաջ՝ իր զինւորներին հասնելու համար... եւ գնդացիրային մի համազարկից, փռւում գետին՝ ծեծւած ծնօտով:

Նա նորից ոտքի վրայ է արմաթաթախ, բայց դժարանում է խօսել եւ հրամայել բերանացի, եւ ահա՛, որպէս զօրավար Marguerite-ը Floing-ի մօտ, նա նշանացի, մի յաղթական շարժումներով ցոյց է տալիս անրութիւնը, որ պիտ գրաւել:

Եւ նա նետում է առաջ, թաշկինակով սեղմած իր զարհուրելի վերքը: Սուսերամերկ, անմատչելի ու վեհափառ՝ նա հասնում է... Նա առաջինը պիտ լինի, բայց ո՛չ... Մի գնդակ փչրում է նրա ծունկը եւ վերստին փռւում գետնին: Սակայն ահա, յենւած մի զինւորի, նա նորէն գրոհում է: Ընկնում է եւ այս անգամ, երբ յաղթական աղաղակները, վերջապէս, ազդարարում են յաղթանակը բուլղար առիծի...

Մի պատգարակի վրայ, կազմւած թրքական սւիճներից, զինւորները իրենց հրամանատարին տեղափոխում են հիւանդանոց, կիսամեռ, բայց յաղթական:

* * *

Ռուս-ճապոնական պատերազմի սկզբի օրերն են: Պէտք է փակել Պորտ Արթուրի մուտքը: Հարկաւոր են հարիւրի չափ կամաւորներ: Ներկայանում են երկու հազար հոգի: Կամաւորները՝ փոքրիկ խմբակներով նստած շոգենաւերը, թշնամու նավային եւ ծովափեայ մարտկոցների փոթորկային կրակի տակ պիտ հասնին նաւահանգիստ, մուտքի առջեւ պիտի խորտակեն իրենց նաւերը եւ, եթէ կարողացան, պիտ փորձեն վերադառնալ փոքրիկ նաւակներով: Նաւապետ Եաշիրան՝ «Ասամա» զրահաւորի հրամանատարը, ճամբայ դնելով այդ խիզախներին, որպէս հրաժեշտի նշան, տալիս է նրանց խմելու արծաթ գաւաթից եւ ասում. «Եթէ ունենայի հարիւր որդի, պիտ ուղարկէի բոլորին էլ այդ վտանգաւոր ձեռնարկի համար. եթէ ունենայի մէկը, պիտ ուղարկէի եւ նրան:

«Ձեզ ուղարկում են դէպ ստոյգ մահ եւ գիտեմ, որ պատրաստ էք մեռնելու: Այժմ վստահէք երկնքին ձեր կեանքը եւ դէպ գո՛րծ...»:

Ի՞նչ կայ աւելի վեհափառ, քան ճապոնացի զինուորի այդ արհամարհանքը դէպ կեանքը եւ մահը!

Արիները, «Գայ է Նիպոն բանգայ»* աղաղակներով, խորտակում են նաւերը, խորտակում են նաեւ իրենց կեանքը, բայց ապահովում հայրենի գէնքի յաջողութիւնը:

* * *

Բախտ ժպտի խիզախաց:

«Յողմներն ու ալիքները միշտ էլ զօրավիգ են հանդիսանում համարձակ նաւորդներին»: Ինչպէս բնութեան գեղեցկութիւնը միշտ էլ զգեստաւորում է մարդկային մեծագործութիւնները - արիութեան գործերը:

Այն գիշերը, ասում է շւէյցարական աւանդութիւնը, երբ որ երեսուներեք հայրենասէրները, հաւաքւած՝ Լիւցերն լճի ափին, կ'երդէին մեռնել հայրենիքի ազատութեան համար, անսպասելիօրէն քչքչաւ սկսեցին երեք առւակներ, հակառակ որ ձմեռ էր եւ երկիրը ծածկւած խոր ձիւնով: Այդ առւակները մինչեւ օրս էլ կոչւում են սուրբ աղբիւրներ:

Երբ որ Արնուլդը, ուխտւած շւէյցարական լեռնականներից մէկը, Ալպերի գագաթին, սառցակոյտերի շուքի տակ գրկում է դէպ իրեն ուղղւած աւստրիական սիւնների մի ամբողջ խումբ եւ խրում կրծքի մէջ, որպէսզի պատռի թշնամու շղթան իր ընկերների համար, այն ժամանակ այդ հերոսները իրաւունք չունե՞ն իրենց գործի գեղեցկութեան միացնելու եւ շրջապատի գեղեցկութիւնը:

Ամենամշուք իրերի շրջանում, ճշմարտութեան կամ հերոսութեան գործը, կարծէք անմիջապէս դարձնում է երկինքն իր տաճարը, արեւն՝ իր կերոնը... « Բնութիւնը մեկնում է իր ձեռքերը՝ գրկելու մարդը, բաւական է, որ նրա մտածումները լինեն նոյնքան վեհ, որքան իրենը»:

Երեւակայուն եւ օրհնում են քաջութիւնը հեթանոս Յայի, որպէս տղամարդու բարձր յատկութիւն: Նախաքրիստոնէական հայութեան մօտ այն աստիճան զարգացած էին քաջութիւնն ու իր պաշտամունքը, որ Վահագն Արքան, ժողովրդի կողմից արձանացած է հեթանոս երգերի մէջ, որպէս գերբնական ծնունդ «երկնի, երկրի եւ ծիրանի ծովի»: Նախապատկերը քաջութեան, Աստուածացեալ Վահագն, որ իր անհուն քաջութեամբ կը քաղէր վիշապները Յայոց աշխարհէն! Վիշապաքաղ Արքան Յայոց, որի պատկերը կը պաշտէր Տարօնի Վահեվանեան մեհեաններում:

Երեւակայուն են եւ ապրում գեղեցկութիւնը Աւարայրի եւ նրա հերոսների անմեռ գործի, երբ, ըստ Խորենացու, «ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ». երբ հայկական արիութիւնը կը

* Թող ապրէ՛ մեծ ճապոնիան:

սրբացնէր հայ ռազմիկն ու այն վայրերը, ուր կը թափւէր նրա նւիրական արիւնը:

* * *

Այսօր...

Կասկածելի եւ անօգուտ են համարում անարի Յայու հայրենասիրութիւնը:

Արիութիւն - սա պիտ լինի քո սերունդի կրօնը, հայ երիտասարդ: Արի եւ արիադաւան, - այդպիսին պիտ լինի հայութիւնը, եթէ ուզում է որպէս ազգ ապրել եւ վաճի: Հայ երիտասարդութիւն, պիտ կարողանա՞ս, արտաքին վտանգի ժամանակ ձեռքդ խղճիդ գոչել. - ես քո կենդանի սուրն եմ, Հայրենիք, որ քեզ յաղթութիւն պիտ բերի:

Պիտի չկարողանա՞ս, - ի գո՛ւր ես ապրում:

Պիտի չարիանա՞ս, - վայ քո ժողովրդին...

9.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

*Երբե՛ք եւ ոչ մի տեղ՝
առանց հոգելոր Հայրենիքի:*

Քրքրի՛ ազգերի պատմութիւնը եւ երես առ երես պիտ հանդիպես հետեւեալ ճշմարտութեան. ժողովուրդները նախ եւ առաջ իրենց ամենաընտիր որդիների արիւնով կը սրբեն իրենց երկիրը եւ ապա այդ սրբացած հողի վրայ կը բարձրացնեն շէնքն իրենց անկախութեան:

Այո՛, նախ հերոսների եւ նահատակների գերեզմանատուն, ապա՝ ազատ եւ երջանիկ Հայրենիք:

Այլ կերպ չի ստեղծւել եւ ոչ մի հայրենիք, այլ կերպ չի ստեղծւելու եւ եօթնիցս սրբազան քո՛ Հայրենիքը:

* * *

Որո՞նք են լինելու վաղւայ Հայաստանի սահմանները:

- Անոնք, որ պիտ գծեն հայ զինւորի արիութիւնն ու հայրենասիրութիւնը:

Ուիլսըն, բախտ, հայկական սւիճ - սրանցից միայն վերջինի գծած սահմանները կը լինեն իրական եւ կայուն:

Ինչպիսի՞ Զայրենիք կ'ունենանք վաղը:

- Ինչպիսին որ կառուցուում է այսօր մեր մտքի եւ հոգու մէջ:

Երբ որ մեր սիրտը եւ ուղեղը լցնողը ապառաժահիմն ու յաղթական հայրենիքի գաղափարն է՝ վաղւայ Զայաստանը չի կարող աւազահիմն, ապազօր եւ դժբախտ լինել:

* * *

Ազգերն ունեցել են, ունեն ու պիտ ունենան իրենց արժանի ճակատագիրը: Արի եւ հայրենապաշտ, որ ասել է՝ հօր - ահա՛ անկախութեան արժանի ժողովուրդը:

Քեզնից գատ - խրատուում է պատմութիւնը - ո՛չ ոք կարող է բարեփոխել քո դրութիւնը:

Ինքնափրկութիւն - ահա՛ պատմութեան թելադրանքը:

Զայը հասկացա՞ւ այդ - նա կանգնած կը լինի փրկութեան անշեղ ճամբին:

Բայց կան, դեռ կան որոշ տարրեր մեզանում, միամիտ, «յիմա՛ր սրբութեան աստիճան», որ կարծում են, թէ կարելի է ե՛ւ ազգ կոչել, ե՛ւ քաղաքական մուրացիկ մնալ, թէ կարելի է մուրալ անգամ պետականօրէն անկախ ապրելու իրաւունքը: Սրանք կ'ուզէին, որ աշխարհի ուժեղները ե՛ւ շնորհ անէին իրենց, ե՛ւ պաշտպանէին այդ շնորհը արտաքին վտանգից: Սրանք դժբախտութիւն ունեն ուժեղ համարելու հայութիւնից գատ բոլորին, բոլոր ժողովուրդներին: Չեն հասկանում, թէ հօրութիւնն ու տկարութիւնը յարաբերական հասկացողութիւններ են, թէ ժողովուրդներից եւ ոչ մէկն է առանձինն բացարձակօրէն ուժեղ, ինչպէս եւ ոչ մէկն է նոյն ձեւով ամենաթոյլը: Գոյութիւն ունեցող զանազան դաշինքների դրութիւնը թւապէս տկար ժողովուրդներից շատերին է դարձրել ուժեղ եւ ապահով: Տկարացնել ուժեղ հարեւաներին եւ պաշտպանութիւն ցոյց տալ տկարներին ի գին սրանց զէնքի բարեկամութեան - ահա՛, յաճախ, պետութեանց արտաքին քաղաքականութիւնը: Զեռատես ժողովրդի քաղաքականութիւնը իր գործունէութեան համար ընդգրկում է մի առաջնորդող նպատակ եւ, նրա համաձայն, որոշում իր հաւանական թշնամին եւ զինակիցը - նպատակ, որի ուղութեամբ առաջանում է յամառ ու վճռական քայլերով, եւ, օգտուելով սեփական եւ զինակից ոյժերից՝ չէզոքացնում է խոչ ու խոչընդոտներն իր ճամբին: Նա նախապատրաստում է բարեյաջող պայմաններ իր ռազմագիտութեան համար, երբ պէտք է զէնքի դիմել: Դաշինքների միջոցաւ նա ապահովում է այս կան այն պետութեան զինակցութիւնը կան չէզոքութիւնը, օգտագործում հասարակական կարծիքն իր դատի համար, երբ պէտք է պատերազմել: Նա չի արհամարհում ամենատկար զինակցին անգամ, բայց միշտ էլ գերադասում է ուժեղը, այդպիսին համարելով ոչ թէ

թով մեծ ժողովուրդը, այլ նկարագրով, մշակոյթով եւ ռազմունակութեամբ գերազանցը:

Միեւնոյն նպատակի համար աշխատում են երբեմն մէկից աւելի սերունդներ: Յաջողութիւնը կախուած է լինում պայքարը վարողի ծայրայեղ հետեւողականութիւնից եւ յամառանքից:

Քաղաքականութեան մէջ պարտում, ձախողում են այն ժողովուրդները, որոնք չունեն որոշ եւ յստակ նպատակ, կամ երբ ունեցածը խստօրէն ազգային չէ:

* * *

Պատերազմը - դա քաղաքականութեան շարունակութիւնն է եւ մի վճռական միջոց քաղաքականութեան համար: «Նա այնպէս է զարգանում քաղաքականութեան մէջ, ինչպէս երեխան՝ մօր արգանդի մէջ»:

Քաղաքականութիւնն է վարում աշխարհի եւ անհատ պետութեանց բախտը, մեծապէս հեշտացնելով վերջինների սրի գործը:

Ուզում են կրկնել, թէ իմաստուն քաղաքականութիւնից մեծապէս շահել են եւ շահում են թւապէս, թեքնիկ տեսակետով եւ աշխարհագրօրէն տկար ժողովուրդները:

Ուրեմն, մեզ մնում է որոշ ոյժ եւ արժէք ներկայացնել միջազգային փոխյարաբերութիւնների մէջ, ողբերգօրէն մեռակ եւ տկար չմնալու համար:

Այդ նպատակին պիտ ձգտի հայութիւնը, խորապէս գիտակցելով, թէ ազգերն այն են, ինչպէս որ կը զգան իրենց - եթէ չեն՝ կը դառնան վաղը. թէ աղիտալի է տկարութեան ինքնաներշնչումը, որից պիտ ազատուի մեր ժողովուրդը. այլապէս նա կը մնայ անյուսօրէն տկար, ինչպէս որ զգում է իրեն, այլապէս կը մնայ անհայրենիք, այսինքն՝ պարարտացուցիչ աղբ իրենից ուժեղ ժողովուրդների համար:

* * *

Չայրենիք: Այդ հասկացողութիւնը կը պատկանի աւելի բարոյական իրերի կարգին, քան նիւթական:

Դա, հայրենի հողը լինելուց զատ, «որին նախախնամութիւնը շղթայել է մեր մարմինը ու հոգին», միութիւնն է նաեւ նրանց, որոնք ապրել են, որոնք կ'ապրեն եւ որոնք պիտ ապրեն:

«Մեռելների աճիւնն է ստեղծում Չայրենիքը», - ասել է Լամարտինը:

«Ուր հայրեր՝ այնտեղ Չայրենիք», - պատգամել է Նիցշէն:

«Դուք, - ասել է Ժօրէսը, - դուք կապուած էք այդ հողին այն ամենով, որ գոյութիւն է ունեցել ձեզնից առաջ, այն ամենով, որ ստեղծել է ձեզ, այն

ամէնով, որ դուք կը ստեղծէք, անցեալով եւ ապագայով, գերեզմանների անշարժութեամբ եւ օրօրոցների երգով»:

* * *

Չայրենիք: Երկիւղած սեր եւ յարգանք դէպ մեր նախահայրերի յիշատակը, դէպ մեր կրօնը, որ ցեղի սիրտն է, դէպ մայրենի լեզուն, որ հայրենասիրութեան թխմորն է, դէպ տոհմիկ գրականութիւնը եւ արւեստները, որ ցեղի մտքի եւ հոգու կեանքն են, ազգային պատմութիւնը, որ «ցեղի հոգին ամրացնելու ճիգերի պատմութիւնն է», իրար յաջորդող սերունդների հայրենի հողի վրայ թափած քրտինքն ու արիւնը, գեղջուկի հորովելն ու Տիգրան աշխարհակալի սուրը, դէպ Անիի աւերակներն ու Չայկայ եռաթեւ աղեղը, դէպ մեր հեթանոս աստուածներն ու փառատաճարները, անասան հաւատը դէպ մեր մեծ յոյսը... Գումարի՛ր, ընթերցո՛ղ, գումարի՛ր այդ բոլորը եւ կը ստացւի հոգեւոր Չայրենիքը:

Նւաճելի է նիւթական Չայրենիքը, հոգեւորը՝ գրեթէ ոչ:

Երբ կորցնելով իրենց անկախութիւնը, շատ անգամ՝ եւ հայրենի երկիրը, ժողովուրդները կը շարունակեն իրենց հոգու մէջ ապրեցնել աննիւթեղէն, միստիկ Չայրենիքը - նրանց աշխարհագրական Չայրենիքը երկար չի մնար օտարների ձեռքին:

Երբ թրքութիւնն այսօր կաշից դուրս է գալիս սրբելու մեր ցեղագրական հետքերն իսկ մեր պատմական Չայրենիքում, ես ծիծաղում եմ նորա անյատակ տգիտութեան վրայ եւ հարց տալիս. - Պիտ կարողանա՞ս սպանել հայ ժողովրդի պատմական յիշողութիւնը: - Ո՛չ,- նրա փոխարէն պատասխանում է իրականութիւնը: Ասել է՝ իմ երկիրը ժամանակաւորապէս մնալով օտար լծի տակ, չի կարող դառնալ այդ օտարի Չայրենիքը, քանզի Արեւելքի անուղղայ խուժը, որ թրքութիւն կը կոչւի, ոչինչ ունի տւած այդ երկրին - ո՛չ մեծ մեռելներ, ո՛չ միտք, ո՛չ զգացում... այն ամէնը, որ աննիւթեղէն Չայրենիքը կը ստեղծէ:

* * *

Այո՛, մարդկային ոյժերից վեր է մի ժողովրդի պատմութիւնն սպանել, մի ժողովրդի հոգեւոր Չայրենիքը նւաճել: Սակայն, եթէ նոյնիսկ դա հնարաւոր լինէր, արդեօք թոյլատրելի՞ է դա: Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Որովհետեւ սպանել մի ժողովրդի ազգայնութիւնը, կը նշանակի սպանել նրա ցեղային հանճարը, կը նշանակի մարդկութիւնը զրկել քաղաքակրթական մի ստեղծագործ ազդակից, որպիսին կը հանդիսանան ազգութիւնները: Աշխարհն ու իր խաղաղութիւնը ոչինչ կը շահին, եթէ միայն մենք վայր դնենք սուրը, որ մերկացրել ենք յանուն մեր ազգային անկախութեան եւ

ի պաշտպանութիւն մեր ցեղի առանձնայատուկ հանճարի: Չկայ միակի-
ղէալ եւ միական մարդկութիւն: Կան ինքնանկախ ու ինքնիշխան ազգեր
միայն - մի դրութիւն, որ պիտ շարունակւի մնալ նոյնը եւ մեր՝ որպէս
ուրոյն ազգութիւն չքանալուց յետոյ: Միջազգային մրցումներն ու բաղ-
խումները պիտ շարունակւեն տեղի տւած ազգութեան գերեզմանի վրայ:

Մեր օրերում, երբ մեծագոյն թագաւորութիւնները բաժանում են
ճակատագիրն «այն նաւերի, որոնք չափից աւելի են բեռնաւորւած», երբ
մեծ պետութիւնները դատապարտւած են կորչելու, վերածելով ազգային
ուրոյն միաւորների, հայ համայնավարները, որոնք ճգնում են սպանել հայ
ազգայնութեան գաղափարը, կամենալով, որ Հայաստան երկիրը բա-
ժանւած մնայ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, կատարում են միաժամանակ եւ
հակաքաղաքակրթական մի քստմնելի դեր:

Իսկ մենք, դաւանելով անկախ Հայրենիքի գաղափարը, պաշտպա-
նում ենք քաղաքակրթական մի լուրջ ազդակ:

Ազգերի հանճարը ստեղծագործ, իսկ նրա արտայայտութիւնը յորդա-
բուխ է լինում միայն բացարձակ անկախութեան մթնոլորտում: Ահա՛ թէ
ինչու մարդկութեան աւելի օգտակար լինելու համար, ժողովուրդները
պիտ լինեն ինքիշխանօրէն ազատ եւ անկախ:

Անկախութիւնը, անկախ Հայրենիքը, ինչպէս տեսնում ես, հայ երիտա-
սարդ, իրաւունք լինելուց զատ եւ պարտականութիւն է, որից խուսափող
ժողովուրդները կորցնում են իրենց բարոյական գոյութեան իրաւունքը:

* * *

Չկան մեծ ու փոքր ազգեր: Կան հաւասար իրաւունքներով անդամ-
ները մարդկութեան ընտանիքի: Եւրոպական դիւանագիտութեան կեղծ
լեզուն է ստեղծել «մեծ» եւ «փոքր» անունները: Ճշմարիտ մեծութիւն չի
թւական գերազանցութիւնը: Փոքրիկ Յելլադան կ'իշխէր պարսից անձայ-
րածիր թագաւորութեան վրայ: Այսօր էլ երկայնամազ Չինաստանը չի
համարւում ազգերից մեծագոյնը: Կարմիր լաթը երկրպագող սակաւաթիւ
հայերի համար գուցէ եւ թրքութիւնը «մեծ» ազգ է, որին պիտ ծառայի
«փոքրիկ» հայութիւնը. մեզ համար սակայն, Անիի փլատակների մէջ
աւելի մեծութիւն կայ, քան թուրք ցեղի խուժական հոգու մէջ:

* * *

Ձինւորական եմ, չեմ սիրում երկարաբանել. - թող, ընթերցող, թող
միտքերս հայրենասիրութեան մասին արտայայտեն աֆորիզմների
ձեւով.-

- Վաղը պիտ անասնանան ու կործանւեն այն ժողովուրդները, որոնց

որդիներն այսօր ուսումնասիրում են իրենց պատմութիւնը Մարքսից կամ Լենինից եւ ոչ իրենց նախահայրերից սկսած:

- Չկա՞յ հայրենասիրութիւն - չկայ հոգեւոր Հայրենիք: Եղածը լոկ աշխարհագրական սահմաններ են, իսկ նմանը աւազահիմն է, դիւրակործան, անապագայ:

- Չկայ իրէշ, որ կարողանար գերազանցել անհայրենասէրին, որ հոգեբանօրէն անտարբեր է դէպ իր երկիրն ու ժողովուրդը:

- Անհայրենասէր ժողովուրդը, եթէ այսօր չէ, անհայրենիք կը դառնայ վաղը:

- Սուրբ, հերոս, բարեգործ - սրանք կենդանի անհեթեթութիւններ են մեր կեանքում, եթէ միաժամանակ հայրենասէր եւ արի չեն:

- Անհայրենասէր Հայ - այդ դժբախտը կը նմանի այն թագաւորին, որի մասին պատմութիւնն ասում է հեզմանքով, - «միայն զահ բարձրացաւ»:

- Ժողովուրդների մէջ մի ստոր տարր կայ՝ անհայրենասէրները:

- Անհայրենասէր ժողովուրդ, ասել է՝ անիդէալ եւ աննպատակ ժողովուրդ, որ իրենից կը ներկայացնի մի տրցակ, բայց ոչ թէ մի մարմին, «անհատների փոշի», բայց ոչ գրանիտե ժայռ, որպիսին պիտ լինեն ժողովուրդները՝ միջազգային արնոտ փոթորիկներից պաշտպանելու համար:

- Հերիք է որ մի ժողովուրդ դառնայ անհայրենասէր, որպէսզի համար-լի պատրաստի որս եւ նրա երկիրը բաժանւի իր հարեւանների միջեւ:

- Ապագան վտանգւած ժողովուրդը, ինչպիսին է մերը, նորանոր աղէտներից խուսափելու համար մի հատիկ միջոց ունի - բարձր հայրենասիրութիւնը, այնպիսին, որով քաղցրանում են մեր հաւաքական թէ անձնական ցաւերը:

- Հայրենասիրութիւնը ժողովուրդներին ներշնչում է առաքինութիւններ, որոնց շնորհիւ նրանք դառնում են եւ մնում ապահով եւ յարգւած:

- Գինետնային հայրենասիրութիւնը, որ բաւականին դաւանողներ ունի մեր մէջ, այնքան էլ հեռու չէ անհայրենասիրութիւնից:

- Դատապարտելի է նաեւ պայմանական հայրենասիրութիւնը: Հայրենիքը պիտ սիրել անկախ իր քաղաքական ռեժիմից, ինչպէս եւ անկախ մեր քաղաքական համոզումներից:

- Կան այնպիսիները, որոնք իբրեւ թէ սիրում են Հայրենիքը, բայց որովհետեւ սիրում են եւ մարդկութիւնը, գործնականում մնում են անտարբեր թէ՛ դէպի մէկը եւ թէ՛ դէպի միւսը: Հակազգային ոյժ են եւ սրանք: Սխալւում են ազգային պարտականութեանց դասալիքները՝ կեղծ ընկերվարականը, համայնավարը, անիշխանականը: Հայրենասէր լինել՝ չի նշանակում օտար ժողովուրդների թշնամին լինել: Դա նշանակում է, թէ այդ օտարները կարող են մեր թշնամին դառնալ:

- Հզօրանալու մի իմաստուն ճիգ է հայրենասիրութիւնը:

- Ինքնապաշտպանութեան բնագոյից մղւած՝ ժողովուրդները ոյժի եւ կորովի նորանոր աղբիւրներ կը փնտռեն, որովհետեւ գիտեն, որ «Աստուածներն իսկ անցան ուժեղի, յաղթողի կողմը»:

10.

ՉԱՐԱՐԻԵՍ ՏԱԿԱՆՔՆԵՐԸ

Ազգերն ամէնից շատ տառապել են եւ կը տառապեն իրենց տականքների երեսից:

Պատմութեան մէջ նախընթացը չունեցող մի ողբերգութիւն է խաղացուած Հայոց աշխարհում, մի արնոտ խաղ, որի գործող անձինք, որի դերակատարներն են բռնութիւնը, բռնութեան կենդանի գործիքները՝ հայ ժողովրդի տականքը, եւ բռնութեան զոհերը՝ ինքը, հայ ժողովուրդը:

Առաջին դերակատարին պէտք է յարատեւել իր ոճրառատ գոյութիւնը, եւ ահա՛ նա դիմել է աշխարհի պէս հին, ծանօթ միջոցին. նա պաշտօնի ու ծառայութեան է հրաւիրել հայօրէն ու մարդկօրէն ընկածներին, վարձելով սրանց չարարեստ միտքը, կամքը, ցանկութիւնը:

Նոր գիւտ չէ այն բարոյագուրկ գործելակերպը, որին դիմել է հայութիւնը գիշատող կարմիր բռնութիւնը: Նա համարձակ կրկնութիւնն է դասական այն տմարդ միջոցների, որոնց յենւած՝ արւեստապէս յարատեւել են անցեալի բոլոր տեսակի բռնակալութիւնները:

Երկրորդին՝ բռնութեան ծառաներին պէտք է ապահովել իրենց հանապազօրեայ անսուրբ հացը:

Երրորդին՝ ապրելու համար պէտք է անբռնադատօրէն զարգանալու եւ ստեղծագործելու հնարաւորութիւն:

Երեք կողմերն էլ ապրել են ուզում - եւ բռնակալը, եւ իր գործիքները, եւ իր զոհերը:

Անխուսափելի պարտութեան սարսափով խելագար բռնակալութիւնը, իր մոլեգնութեան հետ կրկնապատկում է ժողովուրդի չարչարանքները:

Չարչրկւող ժողովուրդն իր հերթին՝ վերջնական յաղթանակի անմեռ յոյսերով սպառնազէն, կրկնապատկում է իր յամառութիւնը - հրաժարուում զինաթափել հոգեբանօրէն:

Ահա՛, այսպէս, կեանքը Հայոց աշխարհում դառել է միահեծան իշխանութիւն Կարմիրների, Երեսուն արծաթ՝ սրանց գործիքների, ամենօրեայ Գողգոթայ՝ մեր ժողովուրդի համար:

* * *

Այլ պիտ լինէր ժողովուրդների պատմութիւնը, եթէ գոյութիւն չունենային ընկածներն ու ընկածութիւնը մարդկային: Առանց սրանց, գոյութիւն պիտի չունենար բռնութիւնը, որ անզիղջ վատերի սել գործերովն է շնչել բոլոր դարերում:

Աներեւակայելի է բռնութիւնը՝ առանց իրեն ոյժ տւող եւ իր գազանութիւններն արդարացնող չարագործների: Աներեւակայելի է բռնաւորը հոգեբանական մի այնպիսի մթնոլորտում, ուր չի ծախուում մարդը բարոյապէս, ուր մարդը գայլ չէ իր նմանների համար:

Մարդկային ազգը տառապել է եւ կը տառապի իր տականքների երեսից:

Իրենց տականքները - ահա՛ ազգերի իրական թշնամին:

Իրենց տականքները - ահա՛ ազգերի գոյութիւնը յաճախ եւ յաճախ դժոխքի վերածող ամենազօրեղ ազգակը:

Ազգօրէն ու մարդկօրէն ընկածներն են կարելի դարձրել ապերասան բռնակալութիւնը Ներոնների, Ցեզար Բորջիանների, Յամիդների եւ նմանների:

«Պիտ ուզենայի անգրագէտ լինել», - կը բացագանչէր մէկը Յռոմի թագաւորներից՝ մի դժբախտի մահւան դատավճիռն ստորագրելիս: Դա Ներոնն էր, երբ դեռ կ'աշակերտէր Սենեկային:

Մի օր, սակայն, իմաստասէր խորհրդականի փոխարէն Ներոնին կը շրջապատեն ընկածները, չարերը եւ... նա իր հրէշութիւններով կը գերազանցի պատմութեան ծանօթ բոլոր բռնակալներին:

Այսպէս է աշխարհը: Ժողովուրդները կը շարունակեն տառապել իրենց տականքների երեսից: Դեռ ժողովուրդների կեանքը կը շարունակի մնալ մի արնոտ ողբերգութիւն, որի գործող անձինքը երեքն են - բռնութիւնը, սրա ծառաները եւ սրա զոհերը:

* * *

Միշտ էլ, երբ քաղաքական իրերի դժբախտ բերումով օտարն է իշխել Յայաստանում, համարձակ գլուխ է բարձրացրել մեր ժողովրդի տականքը՝ ազգօրէն հերձաւորող, հոգով ստրուկը, տկարը, սեղմ ասած՝ ազգային ինքնագիտակցութեան եւ ինքնայարգանքի զգացումից զուրկ ցանցառաքիւ տարրերը:

Այսօր կարմիր սատրապութիւն է Յայաստան երկիրը եւ բռնութիւնը վերստին կեանքի եւ պաշտօնի է կոչել ծանօթ տարրերը: Այս անգամ, սակայն, ոչ թէ երկրի սահմաններում, ուր այդ տարրերի թիւը - պատիւ

երկրի հայութեան - աննշան է, գոյութիւն չունենալու աստիճան, այլ մեր գաղութներուն: Տարաշխարհիկ հայութեան որոշ տարրերը, անցեալի իրենց պատմական փոքրագութիւնը, իրենց դասալքութիւնը մեր վարած ազատագրական պայքարում՝ «խորքով ու մոխրով» ապաշխարհելու եւ երկրի հայութեան հոգեպէս չարչարակից լինելու փոխարէն, իրենց դաւաճան ընթացքով չարչարել են տալիս նրան:

* * *

Հոգեբանական անդամահատութիւն - ահա՛ երկրում տեղի ունեցողը: Կարմիր հիւսիսից տրւած հրամանի հիման վրայ, բարոյական անդամահատութեան է ենթարկուում երկրի հայութիւնը, նրա հոգեւոր էութիւնը: Բռնի փորձեր են կատարուում մեր ժողովրդի հաւաքական սրտից կտրել, նետել իր բոլոր սրբութիւնները, ինչպէս եւ մարդկային այն բոլոր առաքելութիւնները, որոնց շնորհիւ միայն ազգերը կ'ապրեն իրենց, կը ստեղծագործեն մարդկութեան համար:

Ջոհը կը գալարւի ցաւերի մէջ, մերթ աղերսելով, մերթ սեղմելով բռունցքը:

- Կտրէ՛, պարո՛ն, կտրէ՛, - կ'ասէր բռնապարտեան զինուորը իր վերքը մաքրող բժշկին, - մի քիչ էլ. եւ ահա՛ դուք կը տեսնէք թագաւորը:

- Կտրատէ՛ք, քրքրէ՛ք հոգիս, մի քիչ էլ - եւ դուք իմ էութեան խորքում կը տեսնէք Մայիս Քսանութի հպարտ հեղինակին,- ասում է երկրի հայութիւնը, իրեն հոգեբանօրէն անդամահատութեան ենթարկողներին:

* * *

Շարունակուում է անդամահատութիւնը:

Մէկիկ մէկիկ հայութեան սրտից եւ ուղեղից հեռացնել են փորձում այն ամէնը, որի շնորհիւ միայն, որպէս ազգ նա կարողացել է դարերով դիմագրաւ լինել իսլամ Արեւելքի հայասպան փորձերին:

Ո՞ր մէկը, սակայն, Հայոց սրբութիւններից ո՞ր մէկը արմատախլել հայ հոգուց: Բոլորը: Բայց դա կը նշանակէր դիակի վերածել, սպանել հայութիւնը:

- Մոռացի՛ր Մայիս Քսանութը,- գոչում են, սպառնում երկրի հայութեան, գաղութի ապագայնացած տականքները:

Աղմկում, հայիոյում, բռունցք են սեղմում հայօրէն ընկածները, առանց հասկանալու, որ դա միեւնոյն է՝ թէ ասէին Մասիս լեռան - գնա՛, կորի՛ր տեղիցը:

- Բոլշեւիզմը սպանում է Հին Աստուածները, առանց նորերը տալու, իսկ ազգերը չեն ապրել եւ չեն կարող ապրել առանց Աստուածների,- պատասխանում է երկրի դառնացած հայութիւնը:

- Մոռացի՛ր սրբութիւններդ, մեռելներդ, հերոսներդ, քանզի այդպէս են կամենում հրեայ Ձինովիելը եւ թուրք Քեմալը,- մոլեգնած կանչում են Կարմիրների գաղութային կապարճակիրները, առանց հասկանալու, որ իրենց «մոռացի՛ր»ը նշանակում է «մեռի՛ր»:

- «Տարաշխարհներում օտարացածի եւ այլասերւածի ձեր այլանդակ ապրումներով մի՛ չափէք իմ ազատապաշտ հոգին, լռէ՛ք, եթէ չէք կարող վահան ու պաշտպանութիւն ընծեռել ինձ, լռէ՛ք եւ մի՛ խրախուսէք իմ դահիճների հոգեսպանութեան փորձը: Մի՛ գրգռէք Կարմիր գազանը»:

Չայութեան, մասնաւորապէս Երկրի հայութեան այդ հերոսական կեցածքից կատաղած, ծանօթ «փողոցը» աղմկում է անլսելի. «խա՛չ հան այդ ապստամբ ժողովուրդը, խա՛չ»:

* * *

Ամէն անգամ, երբ կը մտածեմ այդ չարաբաստ հայանունների մասին, կը պատկերացնեմ այն տեսարանը, որ տեղի է ունեցած հրէական ամբոխի եւ Յրէաստանի փոխարքայի միջեւ:

Ամբոխը. - Եթէ,- մատնանշելով Նազովրեցուն,- եթէ ազատ արձակես սրան, կը նշանակի Կեսարի բարեկամը չես:

Պիղատոսը. - Ձեր թագաւորի՞ն խաչ հանել տամ:

Ամբոխը. - Մենք ուրիշ թագաւոր չունենք Կեսարից զատ:

Պատմութիւնը. Ինչպիսի՛ խոստովանութիւն. հրէական շրթունքներից: Դա յանձնումն էր մի ժողովրդի ազատութեան ու պատմութեան: Պիղատոսը հաճոյքով ընդունում է այդ հաստատումը եւ Նազովրեցուն յանձնում խաչելու:

* * *

Նոյն տխուր տեսարանը եւ այսօր, մեզանում:

Նոյն ամբոխը, դատաւորը՝ նոյն: Տարբեր է միայն զոհը գերագոյն: Այսօրւանը Յիսուսը չէ, այլ՝ մեր Անկախութեան Գաղափարը: Նոյն աստուածասպան ամբոխն է, մեր ցեղի վատասերւած տականքը, որ օտարի միջոցով խաչել է տալիս այն ամէնը, ինչ որ ազգային է: Նա կատարում է յանձնումը մեր Ազատութեան ու Պատմութեան եւ շնականօրէն յայտարարում.

- Մենք այլ թագաւոր չունենք Կեսարից զատ:

* * *

Մի սրտառուչ համերաշխութիւն՝ ստելու, դաւելու, քծնելու մի չտեսնած մոլեռանդութիւն, յամառանք եւ վճռականութիւն է տիրում մարդկօրէն ընկած այդ ազգադաւ արարածների շարքերում, որոնք ազգ ճանաչե-

լու եւ սիրելու ո՛չ արժանիքն ունեն, ո՛չ էլ երջանկութիւնը, որոնք մի կտոր անսուրբ հացի եւ իրենց անասնական հանգստի համար միշտ էլ արտաքին թշնամու հետն են եղել: Իրար բերան թքած կարծէք լինեն բոլորը, բոլոր հակամայիսքսանութականները:

Մշակած ու սրբագործած մի գործելակերպ ունեն սրանք, որքան հանճարեղ, այնքան բարոյագուրկ:

- Իրենց դէմ ուղղւած ամէն մի հարւածը, չարամիտ վարպետութեամբ, ընդունել ուղղւած խորհրդային իշխանութեան հասցէին, այդ վերջինը անելի եւս գրգռելու Երկրի հայութեան դէմ:

Քննադատեցէ՛ք, թքէ՛ք, խարազանէ՛ք այդ հոգեպէս բորոտներին, եւ վաղը իրենց թերթերում կը կարդաք, թէ ձեր զայրոյթի քննադատական խօսքը ուղղւած է եղել Յայաստանի օրւայ վարիչների հասցէին:

Ծաղրէ՛ք, ծանակէ՛ք, ձողկէ՛ք այդ հոգեպէս խեղճ արարածներին եւ վաղը իրենց փողոցային թերթուկներում պիտ տեսնէք, որ ձեր զգւանքի խօսքը հայադաւ նպատակով ընդունել են իրենց տէրերի եւ ոչ իրենց հասցէին:

Փորձէք որեւէ տեղ, այս կամ այն առթիւ բանախօսել ամենաակադեմիական միւթի մասին, այդ հայանուն վատերը, անսպասելիօրէն կը նետուեն առաջ, հիստերիկ ճիչեր կ'արձակեն, ռեկլամային աղմուկ կը հանեն, խուճապ կը ստեղծեն, որ ժամեր անց սկսեն իրենց թղթ յարձակողականը - թզուկների արշաւանքը հսկաների դէմ - որ հայիոյեն, հայիոյեն մէկ էլ, մինչեւ եօթներորդ քրտինքը, մինչեւ որ ուժասպառ կը լինեն, մինչեւ որ Երեւանը կը լսի այդ շնորհունակների դոնքիշոտութեան մասին:

Այս է, այսպիսին է մեր ցեղի տականքը, ներքին թշնամին - դրուժան, դաւադիր, հակահայ գործնականում:

Իր անսուրբ հացը կամ քաղաքական սիրախաղը ծանօթ հոսանքի հետ ապահովելու համար, մի աննախընթաց մոլեռանդութեամբ, նա գրգռում է խորհրդային իշխանութիւնը Երկրի ժողովրդի դէմ, իր չարագործութիւնը հակադաշնակցականութիւն համարելով, երբ կատարածը իրապէս հակահայկականութիւն է:

Այսպէս, հայ երիտասարդ, երկրի սահմաններից դուրս որոշ տականքներ Յայաստանի ժողովրդի նկատմամբ կատարում են գրգռիչի դեր:

Քո անողոք դատաստանին յանձնելով սեւ արարքներն այդ տականքների, որոնք տմարդօրէն թոյն ու քացախ կ'աւելացնեն մեր՝ քաղաքականապէս դժբախտ ժողովրդին խմելու վիճակւած դառնադառն բաժակին, զայրոյթի եւ զգւանքի իմ խօսքը կ'ուղղեմ ո՛չ թէ բռնութեան, այլ իր հայակերպ գործիքներին:

11.

ԱՌԻԲԱԾԻՆ ՄԱՅՐԵՐ***Մայրերի ակի մէջ պիտ փնտռել
ազգերի ճակատագիրը:***

Տկարութեան եւ կեղծիքի դէմ սկսածդ պայքարի մէջ մենակ չես դու, հայ երիտասարդ: Դու պիտ ունենաս քո մեծ ու վճռական զինակիցը - հայ մայրը:

Ինչպիսի՜ աստուծային հաճոյք մարտնչողի համար՝ լսել խրախուսիչ ձայնը հայրենակրօն մօր:

Ո՞վ չգիտի, թէ ազգային տագնապների օրերին, երբ հայրենասիրօրէն կը բաբախի տառապող կնոջ սիրտը՝ կորած չէ դեռ ամէն յոյս:

«Միշտ էլ յիշենք, - ասում է գաղիական պատմութիւնը, - յիշենք, թէ մեր հայրենիքը ծնւած է մի կնոջ ստինքից, նրա սիրուց եւ արցունքներից, այն արիւնից, որ նա թափեց մեզ համար»:

* * *

Մօր ազդեցութիւնը - որպէս դաստիարակչուհին եւ հոգեւորիչը մարտնչող սերունդների - նրա հրաշագործ ազդեցութիւնը այն ժողովուրդների համար, ինչպիսին է մերը, կը մնայ միակ լծակը, որ պիտ բարձրացնի եւ մեր ազգային դատը, որի ծանրութիւնը այսօր սարսափեցնում է միայն անհայրենասէրներին:

Բնութիւնը - ասւած է - կնոջ ձեռքով կը գրի տղամարդկանց սրտի մէջ:

Ահա թէ ինչո՞ւ հայ կինը պիտ դառնայ հայրենապաշտութեան տաճարի Վեստեան Կոյսը, նշանակւած՝ անշէջ պահելու նրա սրբազան կրակը:

Չայուհին, որին կարելի է ճանաչել հազարաւոր օտարուհիների մէջ այն կնիքով, որ նրա ճակտին դրել է ձիգ դարերի տառապանքը, որ կարող է փոխարինել խաչափայտի առջեւ իր աստուծանման որդու վերքերը սգացող Տիրամօրը - հայ կինը անելի հերոսուհի, քան թախծութեան մայր պիտ լինի: Նրա շրթունքներից պիտի չպակասեն ժանդարկեան բառերը՝ ուղղւած մեր սերունդներին. «Եթէ յոգնած էք, դադար առէք, բայց մի՛ լքէք կռւադաշտը, մի՛ դասալքէ՛ք»:

Նա միայն պիտի չողբայ վերքերն իր Չայրենիքի, այլ եւ մեր սերունդներին անսահման սէր ու պաշտամունք պիտ ներշնչի դէպ այդ վերքերը:

Նա աւելի պիտ սիրի եւ հպարտանայ, քան կարեկցի:

Նրա հայրենասիրութիւնը եւս - աստուածային կրակ, բոց ու ջերմութիւն - պիտ արթնացնի թմրած առիւծը իր ժողովրդի մէջ, պիտ բարձրացնի մեր առօրեայ կեանքի թափը, պիտ քաղցրացնի ու հեշտացնի անձնագոհութիւնը: Ոգիացած հայրենասիրութիւն, որից ժողովուրդները ստեղծուին են մի հրաշագործ ոյժ, անհրաժեշտ՝ Հայրենիքների անկախութեան ու հզօրութեան համար:

* * *

Յաճախ վիրաւոր, բայց հոգեպէս անպարտելի - միայն նման ժողովուրդներն են յաջողում պատմութեան մէջ:

Յաջողում են նրանք, որոնք ծանօթ չեն յուսահատութիւն կոչուած տկարութեան: Իսկ չեն յուսահատուում ժողովուրդները, որովհետեւ մարդկութեան ընտանիքի բոլոր անդամները, մեր մտաւորականութեան որոշ մասից գատ, գիտեն, որ մէկի հայրենի հողը չի կարող միւսի համար մնալուն հայրենիք դառնալ, որ դա, Յաւիտենական Արդարութեան Օրէնքի ոյժով, վաղ թէ ուշ, վերադարձուում է իր տէրերին, եթէ այդ վերջինների մէջ չի նւազել սէրը դէպ հարազատ երկրամասը:

Իսկ սէր եւ նւիրում դէպ Հայրենիքը, ներշնչում եւ սնուցանում է հայրենասէր մայրը:

Ահա թէ ինչո՞ւ մեր իրականութեան մէջ՝ ՄԱՅՐ անունը պիտ դառնայ ու մնայ սրբազան մենաշնորհը միայն եւ միայն հայրենակրօն մայրերի, եւ ոչ թէ բոլորի:

Իրենց որդիներով պիտ ճանաչել եւ գնահատել կանանց:

Անհայրենասէր ու անարի որդիների մայրը, անկախ՝ իր հասարակական դիրքից, մեր կեանքում պիտի չվայելի յարգանք:

Ամէն ինչ - սէր, խնամք, ակնածանք հայրենասէր մօրը: Եւ ամէն ինչ հայրենասէր մօրից - հերոս որդիներ, յաղթական դափնիներ, անկախ Հայրենիք:

Իդէալ մայրեր ունենանք երջանիկ Հայրենիք ունենալու համար: Այլապէս, քանի դեռ հայրենաշունչ մայրը կը մնայ որպէս «բացակայող աստուածութիւն» հայ ընտանիքների համար, թուրքը պիտ շարունակի իր արնոտ խրախճանքը մեր սգւոր Հայրենիքում:

* * *

Կան ժողովուրդներ, որոնք դեռ հեռու են անկախութեան եւ քաղաքակրթութեան բարիքները վայելելու բախտից, որովհետեւ կնոջ ազդեցութիւնը տկար է նրանց մէջ:

Մի ժողովրդի բարքերը - գովելի թե պարսաւելի - կախում ունեն մայրերից:

Մայրը, միշտ էլ, իր հոգուց մի բան տեղափոխում է իր զաւակների կրծքի տակ:

«Ոչ իմաստասէրներ, ոչ էլ թագաւորներ օգնութեան կանչենք Յայրենիքին, այլ մայրական ազդեցութիւնը միայն»:

Կը կասկածեն այն մօր հայրենասիրութեան մասին, որի զաւակները հայրենասէր չեն:

Կ'ողբան հայրենասիրութիւնը այն ընտանիքների, որոնք հոգեւոր Յայրենիքի մանրանկարը չեն:

Կը գարշեն այն բոլորի հայրենասիրութիւնից, որոնք դեռ թուրքերէն կը խօսեն: Թրքախօս Յայ, հայրենասէ՞ր! ... Ողորմելի, փափկամարմին, ծոյլ հայրենասիրութիւն, որ իր մայրենի լեզուն իւրացնելու ճիգն իսկ չի փորձում: Անհեթեթութիւն: Լա՛ւ է համր, քան թրքախօս լինել:

- Սպարտան կը հասցնէր հայրենապաշտ եւ աներկիւղ մարտիկներ, որովհետեւ մայրերի ցանկութիւնն էր՝ նման սերունդ տալ Յայրենիքին:

«Կեանքի ընկեր ընտրենք կանայք, որոնց կաթը արիւն լինէր, որոնց ծնունդը՝ հերոս եւ վրիժակ»։ այսպէս կ'երգէր հին Գաղիացին:

* * *

Յայ կի՛նը:

Սրա միջոցաւ հոգեփոխենք հայ ընտանիքը: Այդ վերջինի միջոցաւ՝ հայութիւնը:

Սկսենք հայ կնոջից. աշխատենք անդուլ, մինչեւ որ սրա կաթը դառնայ հայրենապաշտութեան սրբազան կաթը:

Յայրենապաշտօրէն դաստիարակենք հայ կի՛նը եւ նրան թողնենք մեր մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործը:

Յայ կնոջ միջոցաւ դարձի եւ զգաստութեան հրաւիրենք զաղութահայութեան ազգայնօրէն տկարացած տարրերը: Նրա պաշտպանութեան ու գուրգուրանքին յանձնենք մեր մայրենի լեզուն, Եռագոյնը, անկախութեան Մայիսը - սրբութիւնները մեր ցեղի:

Ապագան վտանգւած մեր որբախնամ ժողովուրդը - մէկ էլ կրկնենք - չկորչելու համար, հրամայողաբար պիտ դառնայ արիադաւան եւ արիախնամ: Յայ կնոջից սպասենք հոգեբանական այդ հրաշքը:

Ունենանք առիւծածին մայրեր, որոնց արիական որդիները աւելորդ դարձնէին Յայաստանը պաշտպանող արւեստական ամրութիւնները:

12.

ՄԻ ՆԱԽԱԳԻԾ

Կամքեր ու հոգիներ թրծող աշխատանք է պետք, որ պիտ ստեղծի վաղայ համար ազգովին նախապատրաստելու մեր հաւաքական ճիգը:

Դժար թե գտնւի դիտելու եւ տեսնելու ընդունակ մի հայ մարդ, որ չտեսնէր Յայաստան երկրի վրա կախւած մեծ եւ աղիտալի գալիքի սուերը:

Գիտենք, որ օրւայ թուրքիոյ գոյութեան համար աւելի քան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի չգոյութիւնը: Գիտակցում ենք, թէ յանուն իր յանցաւոր գոյութեան, թրքութիւնը դաւել է եւ պիտ շարունակի դաւել մեր ամբողջական գոյութեան դէմ: Որ նա առիթ պիտի չփախցնի՝ ոչնչացնելու եւ Արարատեան դաշտում խճողւած մի բուռ հայութիւնը, հայկական հարցը բացասական լուծումի յանգեցնելու համար: Այլեւս միամիտ չենք կարծելու, թէ մի փոքրիկ եւ անգօր Յայաստանի գոյութիւնը - որպէս բուֆեր պետութիւն - անհրաժեշտ եւ ցանկալի է Տաճկաստանի համար, քանզի գիտենք, որ այդ վերջինի կողմից Յայաստանի անկախութիւնը ճանաչելը ժամանակաւոր մի զիջում էր՝ արւած հայութեան, մի բան, որ թելադրում էր մեր հակառակորդին պատմական վայրկեանը: Ժամ առաջ թրքական զօրամասերը պիտ նետւէին Բաքու՝ դաշնակիցներին զրկելու այն անհրաժեշտ նիւթերից, որոնք այնքան մեծ դեր խաղացին համաշխարհային պատերազմում: Այդ զիջումը պահանջում էին նաեւ զինակիցների ռազմագիտական եւ քաղաքական հաշիւները: Բաքուին տէր դառնալու համար թրքական ոյժերը պիտ ազատւէին հայկական ռազմաճակատներից. ահա՛ թէ ինչի հետեւեանք էր տաճիկների կողմից մեզ արւած ժամանակաւոր եւ ականայ զիջումը:

Դաշնակիցների համար՝ պատերազմի անյաջող ելքի դէպքում, Տաճկաստանը, մեր տկար Անկախութիւնը ստորագրելու փոխարէն, պիտի չտատանւէր գրելու Անդրկովկասում փակւած հայութեան տապանագիրը: Եւ մարդկութեան ծանօթ մասը - որ յաղթական լինելով հանդերձ թրքութեան ներեց հայութեան կէսի բնաջնջումը - իր պարտութեան դէպքում գուցէ եւ շնականութիւնն ունենար ոչ միայն սեղմելու, այլ եւ համբուրելու այն արնոտ ձեռքը, որ բռնամահ դարձրեց մեր ժողովրդի մի մասը:

Տաճկաստանը, չարաչար խրատուած բալկանեան ժողովուրդների ընթացքից, խորապէս համոզուած է, որ Յայաստանը - ինչ աշխարհագրական սահմաններով էլ լինի դա - իրեն համար ցանկալի թումբ - պետութեան դերը չի կատարի:

Տաճկաստանին պէտք է հայկական գերեզմանատուն եւ ոչ մի դէպքում կենդանի թումբ:

Վաղայ Ռուսիոյ սարսափից խթանուած՝ իրերի թելադրանքով նա վերստին պիտ նետուի Անդրկովկաս, օգտուելով երրորդ Ռուսիոյ ժամանակաւոր, բայց անխուսափելի խռովայոյզ վիճակից: Նա պիտ առնի այդ քայլը, որովհետեւ նրա համար աւելի հեշտ է ռուսական վտանգից պաշտպանուել՝ յենուած կովկասեան լեռնային զանգուածին եւ իսլամ զանգուածներին, քան Արարատեան դաշտում, ուր հայ տարրը, հասկանալի պատճառներով, ո՛չ կը զինակցի թուրքին, ոչ էլ կարող է հոգեբանօրէն չէզոք մնալ նրա նկատմամբ: Պարզ է, ուրեմն, որ բացի քաղաքական ձգտումը, թուրքիան ունի զուտ ռազմագիտական պատճառ, վաղն առաջանալու դէպ Յայաստան, կոխելու Երեւանը եւ անցնելու հեռուները:

Այդ բոլորին հետ գիտենք եւ այն, որ կովկասեան իսլամ հանրապետութեանց մէջ քենալական ազդեցութիւնն աւելի մեծ է, քան խորհրդային իշխանութեան. որ Անդրկովկասի ռազմագիտական բոլոր բանալիները այսօր գտնուում են թուրքիոյ ձեռքին - Նախիջեւան, Ադրբեյջան, Դաղստան, շրջաններ, ուր, քենալական սրի վաղայ յաջողութեան համար, անաղմուկ գործի է լծուած համիսլամականների միտքն ու ձեռքը: Գիտենք այդ ամէնը: Պարզ է մեզ համար եւ այն, որ գալիքն աւելի ահաւոր պիտ լինի, քան այն, որ անցկացրինք 1918-ին: Թրքօ-պարսիկ մերձեցմամբ Յայաստանը պիտ կորցնի դէպ արտաքին աշխարհը բացուող իր փոքրիկ դռնակը: Վաղը մեզ սպասուում է անհաւասար եւ դռնփակ գոյամարտը:

Գիտենք այդ ամէնը, տեսնում ենք, թէ ի՛նչպէս աստիճանաբար բարձրանում է թրքական տապարը՝ մեր ցեղի գոյութեան ծառի արմատին իջնելու համար:

Գիտենք այդ ամէնը, անհանգիստ ենք, բայց ոչ ի՛նչ, ոչ ի՛նչ չենք անում գալիք վտանգը ժամանակին զինաթափել կարողանալու համար:

* * *

Եթէ դո՛ւ, հա՛յ երիտասարդութիւն, պիտ շարունակես ապրել փոքրիկ հարցերի, փոքրիկ գործերի եւ նոյնքան փոքրիկ օգուտների սպանիչ մթնոլորտում, երբ կայ մեր հաւաքական գոյութեան սպառնացող մեծ վտանգը. եթէ դու էլ - նման անցեալ սերունդների - պիտ շարունակես փորձել սովորական, փոքրիկ ճիգերով կամ արտաքին օգնութեան յոյսերով լուծել մեր լինել - չլինելու ահաւոր խնդիրը, գլխովին չկորչելու, ինչպէս եւ

մարդկութեան արգահատանքից միանգամընդմիջտ ազատուելու խնդիրը, դու արդարացրած չես լինի ո՛չ քեզ, ո՛չ էլ քո ժողովրդի յոյսերը:

Եթէ ցանկութեան դէպքում դու պիտի չկարողանաս լինել աւելին, քան այն ինչ որ ես - այդ դէպքում վա՛յ ե՛ւ քեզ, ե՛ւ քո ժողովրդին: Ստեղծուած հոգեբանական մթնոլորտում հաւատաւորների եւ վրիժակների սերունդ դառնալու փոխարէն, դու նորանոր զոհեր կը հասցնես թրքական եաթաղանի համար: Սպասողական դրութիւնը ժողովուրդների կեանքում ժամանակաւոր զինադադար է եապէս եւ ոչ թէ զինաթափութիւն եւ ոօն-agir, ինչպիսին է մերը: Ժողովուրդ, բանակ, կուսակցութիւն - սրանք երբեք այնքան ուժականական եւ լարուած չեն լինում, որքան իրենց սպասողական վիճակում, երբ այդ հաւաքականութիւնների մէջ կուտակուած կարողական ոյժերի մի մասը դառնում է կենդանի, ներգործօն, գիտակցական, որի ընթացքում հոգեպէս աճում են, հզօրանում այդ վերջինները:

Խորապէս գիտակցուած չէ մեր անցեալը, ստեղծագործ չէ մեր ներկան:

Դու տկար ես եւ անպատրաստ - ահա թէ ինչո՛ւմն է քո ժողովրդի դժբախտութիւնը:

Դու այսօր այն չե՛ս, ինչպիսին որ պիտ դառնաս հրամայողաբար: Տկարութիւնը, միջտ էլ պատժում է՝ վաղ թէ ուշ: Եւ վաղը քո տկարութեան պատճառով, չարաչար պիտ պատժի մեր ժողովուրդը: Չէ՛, չէ՛, դու իրաւունք չունես տկար լինելու, գօտելոյծ վիճակում՝ երբեք, որովհետեւ քե՛զ պիտ վիճակի վաղը վարելու հայութեան ճակատագիրը: Դու պիտ լինես հզօր՝ հրաշագործելու աստիճան, որպիսին դառնալու համար, իմաստութեանը օգտուել պիտ կարողանաս Գիտութիւնից եւ Դաստիարակութիւնից, որոնք շարունակում են մնալ վերջին խաղաթղթերը մեզ մնան ապագան վտանգուած ժողովուրդների համար:

Դու պիտ առաջնորդես ցեղային բարոյականով, որ պահանջում է զարգացումը որոշ հոգեկան յատկութիւնների եւ արւեստագիտական կարողութիւնների՝ եապէս անհրաժեշտ մեր ժողովրդի գոյութեան պահպանման համար:

Թողած ներքին անփառունակ ճակատները, որոնց վրայ հայրերդ տարիներէ ի վեր ընդունայն կորովաթափ կը լինեն, դու բովանդակ ոյժերդ գործի պիտ դնես, գլուխ հանելու մեր ժողովրդի կատարեալ հոգեբանական եւ թեքնիքական սպառազինութիւնը:

* * *

Գիտեմ, ընթերցող, երկարօրէն ինձ լսելուց յետոյ, պիտ ուզէիր, որ քեզ տրւէր մի գործնական նախագիծ:

Ահա՛ դա, ընդհանուր գծերով, որ գործի եւ փառքի ընդարձակ դաշտ պիտ բանայ քո սերունդի առջեւ:

* * *

1. - Վտանգը

Աւելի քան հաւանական է, վաղ թէ ուշ, թուրքերի ներխուժումը Անդրկովկաս, որի դէպքում Երկրի հայութիւնը դարձեալ պիտ ապաւինի միայն եւ միայն իր ոյժերին՝ չզաղթելու եւ չբնաջնջուելու համար: Ներխուժումը հնարաւոր եւ հաւանական է.

Ա) Ռուսիոյ մէջ մեծամասնականների պարտութեան դէպքում:

Բ) Եւրոպական որոշ պետութեան կամ զինակցութեան կողմից Տաճկաստանը որպէս գործիք Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ գործածուելու դէպքում:

Գ) Տաճկաստանի՝ իր արեւելեան սահմանները ռազմագիտօրէն ապահովելու փորձի դէպքում, որ ասել է՝ Երկրի հայութեան բնաջնջմամբ կամ տեղահանութեամբ, թաթար Ադրբեյջանին միանալու եւ այլ հաւանական դէպքերում:

2. - Վաղւայ մտահոգութիւնը

Վաղ թէ ուշ, հայութեան պիտ տրուի տաճկահայկական հողերի մի մասը, որի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ վարելու համար մեր ժողովուրդը պիտ յենւի նոյնպէս, նախ իր սեփական ոյժերին:

3. - Փոխվրէժի անհրաժեշտութիւնը

Սարսափի եւ պարտողականութեան հոգեբանութիւնից սրբագրուելու համար - հետեւանք՝ դարեր տեւող օտար տիրապետութեանց մեր հայրենիքում, եւ մասնաւորապէս, տաճիկների՝ Չայաստանում պարբերաբար սարքած կոտորածների եւ ունեցած զէնքի յաջողութեան - հայութիւնը, մենակ թէ զինակցաբար, պիտ կազմակերպի իր փոխվրէժի պատմական գործը, հրամայականօրէն պարտութեան պիտ մատնի Տաճկաստանը, որպէսզի հոգեփոխի ու ապահովի իր ֆիզիքական եւ հոգեւոր գոյութիւնը:

4. - Նախապատրաստութիւն

Տաճկական վտանգը, Արեւելքի եւ արեւմտեան իսլամների Չայաստանի վրայով իրար միանալու քաղաքական ձգտումը, հայութեան երկրամասային պահանջը Տաճկաստանից, մեր փոխվրէժի հոգեբանական անհրաժեշտութիւնը - այդ պատճառներից ամէն մէկն առանձին պահանջում է անյապաղ եւ լրջօրէն նախապարաստել վաղւայ համար:

5. - Վաղւայ պատերազմը

Դա, ըստ ամենայնի, պիտ լինի գերազանցօրէն քիմիական:

Չոգեբանականից եւ թեքնիքականից զատ բոլոր տեսակի գերակշռութիւնները - թւական, քաղաքական, աշխարհագրական եւ այլն - պիտ դադարին վաղը վճռական եւ բախտորոշ դեր կատարելուց: Վաղւայ

ճակատամարտերի բախտը պիտ վճռի մարդկային հնարագետ միտքը եւ ոչ կենդանի ոյժը: Արւեստագիտութեան, տարրաբանութեան, էլեկտրօ-արւեստագիտութեան արագ եւ հրաշագործ յառաջադիմութեան մեր օրերում, երբ այդ վերջինների օգտագործման կարելիութիւնները պատերազմում դառնում են անսպասելի, մահացու գործիքների եւ ռազմանիւթերի յարաճուն ճոխացումն ու կատարելագործումը հնարաւոր պիտ դարձնի մեզ նման թեքնիքապէս տկար ժողովրդի գլխովին բնաջնջումը:

6. - Գերազանցելու միջոցներ

Թրքութեան ծանօթ առաւելութիւնները կարելի է եւ պէտք է արհամարհելի դարձնել մեր հոգեբանական եւ թեքնիքական գերազանցութեամբ, որպիսին հնարաւոր է եւ պիտ ձեռք բերել՝

Ա) Մեր գոյութեան եւ բնաշխարհի առարկայական պայմաններին համապատասխանող դաստիարակութեամբ: Վերադաստիարակութեամբ պիտ սրբագրել մեր ժողովրդի հոգեբանութիւնը, դարձնելով նրան իր ամբողջութեան մէջ ազգօրէն ինքնագիտակից, կորովի եւ մարտունակ:

Բ) Եւ անհրաժեշտ մասնագիտութիւններով: Մեր թեքնիքական գերակշռութիւնը պիտ ապահովենք, հասցնելով վաղւայ համար անհրաժեշտ քանակութեամբ հրարւեստագետներ, մեքենագետներ, քիմիագետներ, ռազմագետներ, հանքագետներ, օդագնացներ, ինչպէս եւ ռազմամթերքի, թունաւոր կազերի, մահացու գործիքների արտադրութեանց մասնագետներ:

7. - Վարիչ մարմին

Հայ զանգւածների վերադաստիարակութեան եւ անհրաժեշտ մասնագետներ հասցնելու գործը վարում է Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Վարիչ Մարմինը, ընտրւած՝ տեղական մարմինների կողմից:

8. - Տեղական մարմին

Ստեղծւում է ամէն մի հայաբնակ վայրում, նպատակ ունենալով՝

Ա) Ժողովրդականացնել ազգովին նախապատրաստւելու անհրաժեշտութեան գաղափարը:

Բ) Հսկել տեղի հայ տարրի վերադաստիարակութեան գործին:

Գ) Հովանաւորել իր վայրի խոստմնալի եւ հայրենապաշտ պատանի-երիտասարդներին:

Դ) Ստեղծել նիւթական միջոցներ:

9. - Զինւորական յանձնախումբ

Նշանակւում է վարիչ մարմնի կողմից, որի գործը պիտ լինի՝

Ա) Հայ եւ օտար ռազմագետների աջակցութեամբ մշակել Երկրի հայութեան քիմիական ինքնապաշտպանութեան ծրագիրը:

Բ) Եւրոպական եւ ամերիկեան քիմիարաններում, բարձր թեքնիք դպրոցներում, զինւորական ակադեմիաներում, հրարւեստագիտական գործարաններում հասցնել անհրաժեշտ թույլ մասնագէտներ:

Գ) Իրազեկ լինել այն բոլոր ռազմարւեստային գիւտերին եւ նորոյթներին, որոնցով յարաճուն կերպով հարստանում է եւրոպական եւ նոր աշխարհի զինւորական միտքը:

Դ) Ձիւնւորականացնել բոլոր տեսակի պատանի-երիտասարդական միութիւնները:

Ե) Ստեղծել զինւորական գրականութիւն:

10. - Գրատարակչական յանձնախումբ

Ունենում է իր օրգանը, որով՝

Ա) Դայ միտքն զբաղեցնում է մեր ժողովրդի գոյութեան պաշտպանութեան խնդրով:

Բ) Պայքարում է պարտուողականութեան ոգու, անգրագիտութեան եւ օտարացումի դէմ:

11. - Ազգային ուխտի դպրոց

Անսահմանօրէն անձնւէր, հայրենապաշտ եւ գաղափարական երիտասարդ գործիչներ հասցնելու համար, հաստատել ազգային ուխտի եւ ոգու դպրոց, որի կողմից՝ մեր ցեղի նիւթական եւ բարոյական ինքնապաշտպանութեան գործը դասաւանդւէր եւ հռչակւէր որպէս նոր կրօն:

12. - Նիւթական միջոցներ

Մեր ժողովրդի փրկութեան գործը վարելու համար անհրաժեշտ նիւթական միջոցները պարտադրօրէն հոգում է ի՛նքը՝ հայութիւնը, հետեւեալ ձեւով:

Ամէն մի հայ մարդ, ազգային տուրքի անւան տակ, վճարում է գաղիական մի ֆրանկ: Ամէն հայ ընտանիք՝ այնքան ֆրանկ, որքան անդամ ունի*:

* Չնչին տուրք, բայց հայրենասիրական, գիտակցական, փրկարար:

Կաթիլն ընկնելով ծովը՝ դառնում է ծով:

Նիւթականը չէ պակասելու: Օրւայ հայութիւնը հազարիցս աւելի մեռեալ ծախքեր է կատարում քան պէտք պիտ լինի՝ գծածս նախաշաւղի սահմաններում կազմակերպել ու վարել իր գոյութեան պահպանման գործը:

Միացրե՞ց Դայը իր չնչին նիւթական զոհաբերութեան՝ գիտակցութիւն եւ հայրենապաշտութիւն - ապահովւած է նրա փրկութեան գործը:

Նպատակադրւե՞ց՝ ցեղամիջեան պայքարում չկորչելու համար սպառազինւել հոգեբանօրէն եւ արւեստագիտաբար - հայութեան կը մնայ հայեացքը դարձնել դէպ վերեւ, տեսնելու համար հրեղէն նշանը - այն միջոցը, որով պիտ յաղթի դժարութիւններին ու իր դարաւոր թշնամուն:

* * *

Անտառում նեղ ու դարձդարձիկ ճամբաների վրայ երես առ երես իրար կը հանդիպին առիւծն ու վագրը:

Նրանք կանգ կ'առնեն, գետնին մխլածի պէս, մարմինները կծկած ետելի երկու ճկուն ոտների վրայ, պատրաստ ոստիւնի:

Եիրանները դուրս, մազերը փշաքաղ, բերանաբաց, ամէն մէկը կամեցում է զարհուրելի ծամածռութիւններով ահաբեկել, սրտաթափ դարձնել հակառակորդին եւ խեղդել...

Անսահման զգուշութեամբ, մէկը - միաժամանակ եւ միւսը - իր մի ոտը շարժում է քիչ ետ:

Քիչ անց, անաղմուկ եւ կամաց, նոյնն են կատարում մնացած ոտները: Եւ, գրեթէ աննկատելի՝ հակառակորդի համար, միաժամանակ հեռացում են իրարից: Սակայն, միշտ երես առ երես, մինչեւ որ երկուստեք նահանջը նրանց միջի տարածութիւնը կը դարձնի ակելի մեծ, քան պետք է մի յանկարծական եւ դաւադիր ոստիւնի համար:

Այլեւս հակառակորդները դարձնում են իրենց թիկունքները, վերստացնում իրենց բնական կեցածքը, եւ, քաշելով իրենց թագաւորութեան սահմաններից ներս, կորչում են անտառի մէջ:

* * *

Նոյնը, գրեթէ նոյն բանն է կատարում եւ ազգերի կեանքում, երբ նրանք երես առ երես եւ սպառազէն հանդիպում են իրար, իրենց երկրի սահմանազլխին:

Վա՛յ նրան, ով տկարութիւն ցոյց տւեց. մահ է:

Վա՛յ նրան, ով անկարող եղաւ անթարթափ ու շեշտակի նայելու հակառակորդի աչքի մէջ. մահ է ստոյգ:

Կորած է այն կողմը, որ անզօր է սարսափ ազդելու, ակելին՝ ակելի սարսափելի լինելու, քան հակառակորդը:

Յա՛յ երիտասարդութիւն, վաղը, երբ թրքութիւնը փորձեց պղծել Յայրենիքի սահմանների սրբութիւնը, պիտ կարողանա՞ս ակելի սարսափելի լինել, քան թշնամին: Պիտ կարողանա՞ս վագրային կեցածք ցուցադրել:

Պատասխանի՛ր, պիտ կարողանա՞ս...

13.

ԲԱԽՏՈՐՈՇ ՄՏԱԴՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

***Երբեք տեսնած չէ, որ ժողովուրդն աւելին չտար,
քան կարող են պահանջել իր առաջնորդները:***

Ժողովուրդներն այն են, աւելի ճիշտը՝ դառնում են այն, ինչպիսին որ համարւում են իրենց մտաւորականութեան կողմից:

Մի ժողովուրդ, որ իր ղեկավար տարրերի կողմից համարւում է «փափկամարմին» կենդանիների տեսակից, երբեք չի լինի յաղթական ու յարգւած: Տկար, քաղաքականապէս մուրացիկ եւ դիպւածով գոյութիւնը քարշ տուող - ահա՛ նման ժողովուրդը:

Պարտւում է մի ժողովուրդ, հենց որ իրեն պարտւած է զգում իր մտաւորականութիւնը:

Կորած է այն ազգային դատը, որի ղեկավարները կորած են համարւում զայն: Պայքարում տեղի է տալիս այն կողմը, որի առաջնորդող տարրերն առաջինն են յուսահատւում:

Այո՛, յանձին ժողովուրդների, միշտ էլ չափւում են իրենց մտաւորականութիւնները, յաղթում կամ պարտւում իրենց առաջնորդող տարրերը: Եւ չի պարտւում այն կողմը, որ չի ուզում պարտւել:

* * *

Պիտի չպարտւեր հայ ժողովուրդը եւ հոգեբանօրէն, եթէ նրա մտաւորականութեան մի խոշոր մասը չնետւեր պարտուողական ոգու գիրկը: Դժբախտաբար, այսօր նա ոչ թէ իրեն պարտւած է զգում, այլ եւ պարտուողական:

Նրա որոշ տարրերը մեր պարտութեան եւ բարոյալքումի օրերին ոչ թէ չկարողացան բարոյական շանթարգել հանդիսանալ զանգւածների համար, այլեւ պարտուողականութեան քարոզիչներ եւ բարոյալքիչներ դառան: Զուրկ՝ ապագայի զգացումից, ինչպէս եւ ազգային բարոյականից, նա առանց մի հատիկ իսկ հարւած փոխանակելու փորձի, թշնամուն յանձնեց իր դիրքերը, որին այնքա՛ն մեծացրել էր տկարի իր երկչոտ երեւակայութիւնը: Նա բառացիօրէն բաժանեց ճակատագիրը ծանօթ առակի այն դժբախտ եղնիկի, որը օդի մէջ քամուց տարուբերուող փետուրից սարսափահար, նետւում է... ուղղակի որսորդի գիրկը:

Նա նմանւեց այն զօրամասին, որ ոչխարների հօտի բարձրացրած

փոշու ամպը թշնամի համարելով, փախչում է գլուխը կորցրած եւ ընկնում... թշնամու ամրացրած բանակատեղին:

* * *

Ամենակարող է այն առաջնորդը, որ կարողանում է անպարտելիության հաւատ ներշնչել իր ժողովրդին:

Ժողովրդասպան է նա, որ իր նկուն կեցածքով տկարացնում է իր ժողովրդի ոյժի եւ կարողութեան գիտակցութիւնը:

Վերջինին նմանեց մեր մտաւորականութեան մի մասը: Տեղի տւեց առանց մի հատիկ պատույ վէրք ստանալու, նա փախաւ եւ ոչ նահանջեց կռադաշտից եւ իր դասալիքի հոգեբանութեամբ բարոյալքեց թիկունքը:

«Վա՛տ է մեր ժողովուրդը, տգէտ, անարի», - ամենուրեք յայտարարեց մեր սրտաթափ եղած մտաւորականը:

«Նա չի կռւում, նա չկռւեց եւ ի՞նչպէս կարող էր կռւել տաճիկ բանակի դէմ», - գրեց ու տարփողեց ծանօթ մտաւորականը:

«Լինենք համեստ եւ բաւականանանք քիչով, ո՞վ ասեց, որ անպայման պէտք է անկախ լինել՝ ապրելու համար, ապրենք այնպէս, ինչպէս որ կ'ուզեն թուրքն ու բուլշեւիկը եւ ոչ թէ այնպէս, ինչպէս որ հայ ժողովուրդն է ուզում»... ահա՛ այսպէս գրեց, խօսեց եւ դեռ չարախօսում է անմիտ պարտուողականը:

Տխուր, մեռօրէն տխուր է պարտուողական մտաւորականի պատկերը: Գլուխը կորցրած, նա այսօր ոչինչ չի խնայում վերջնական դարձնելու հայ ժողովրդի պարտութիւնը: Ազգային աստուածութիւնները մի աման ապուրի հետ փոխելուց յետոյ, նա այժմ իր վատութիւնը փիլիսոփայելով է զբաղւած:

* * *

Այլազան են, ընթերցող, պարտուողական հայ մտաւորականի հոգեւոր դիմադրութիւնները:

Մէկն այդ փաղանգից հոգեւոր ստրկութիւն է քարոզում, յորդորելով հայութեան ապրել «խոնարհութեան հովտում» եւ էլ չերազել անկախութեան մասին:

Երկրորդը գտնում է, թէ թուրքից լաւը բուլշեւիզմն է, որի կարմիր փորձարկութեանց համար հայութիւնը հաւատարմօրէն պիտ նիւթեր մատակարարի:

Երրորդը՝ կենդանի հողմացոյց, ե՛ւ այս է, ե՛ւ այն:

Չորրորդը չգիտի, թէ ինչ է ուզում, ամէն ինչ է եւ ոչինչ:

Յինգերորդը... Նոյնն են բոլորն էլ էութեամբ՝ ստրկամիտ, տկար, պարտուողական:

Սրանք կ'ուզեն ապրեցնել հայութիւնը որպէս կենդանի ողորմելիութիւն, արտաքին ողորմութիւններով:

Խօսէք հետները, լսէք իրենց եւ պիտ հասկանաք սրանց խորշակահար հոգին, զոր մատնում են իրենց ամէն մի խօսքի եւ շարժուձեւի մէջ:

Սրանք ասում են, - եթէ ամէն ինչ դեռ կորած չէ, եթէ կարելի է եւ պետք է որեւէ բան անել հայ ժողովրդի ճակատագրի դաժանութիւնը մեղմելու համար, այդ պիտ արւի վաղայ սերունդների ձեռքով, եւ ոչ մեր, որովհետեւ այլեւս չենք ուզում մեր կերն ու հանգիստը զոհաբերել:

Օ՛, այդ եսապաշտ ու անարի արարածները: Եթէ սրանք հնարաւորութիւն ունենային հայ ժողովրդի գոյութիւնը զրոնգ դրամի վերածելու եւ տրամադրելու իրենց հոգեպէս հաշմ եւ դիւրասէր սերունդին՝ այդ վերջինի հացն ու անդորրը ապահովելու համար, պիտի չմեղւէին ասելու՝ «մեզնից յետոյ թէկուզ քրիեղեղ»:

* * *

Ուր մարդիկ խոստովանում են իրենց տկարութիւնը, բայց չեն ամաչում տկար լինելուց - հոգեւոր ստրկութիւն է տիրում այնտեղ: Այդպիսին են մերոնք, մեր պարտողականները, տկար, բայց տկարութիւնից չամաչող:

Չոգեպէս կաթնեղբայր, իրար նման, որոնց մէջ կայ, սակայն, ամենավտանգաւորը: Դա ջատագովն է թրքական կողմնորոշման: Չոգեբանօրէն հասկանալի է եւ այդ անօթալի երեւոյթը հայ մտաւորականութեան որոշ մասի մէջ: Վախը, սարսափը թշնամուց՝ սպանում է դէպ այդ թշնամին տաժած մեր ատելութիւնը: Պիտ ներել թրքութեան եւ մօտենալ նրան, - ասում է այդ վերջինը, - քանզի մեզ ճակատագրւած է նրա անմիջական դրկիցը լինել, տկար հարեւանը:

Մտքի եւ հոգու ինչպիսի՛ աղքատութիւն:

Չեռատես դիւանագէտ չէ խօսողը, այլ՝ ծանօթ պարտողականը, որ չի ամաչում ծիծաղելի դառնալ իր ողբերգանքի մէջ:

Ներե՛լ նրան, որից ծեծւել ես, թքւել, անարգւել:

Ներե՛լ նրան, որին քեզնից ուժեղ ես զգացել եւ ծունկի եկել նրա առջեւ:

Ներե՛լ իր տիրոջը, իր բռնակալին, իրեն յաղթողին: Ինչպիսի՛ մահացու տգիտութիւն եւ բարոյական անկում:

Իսկ եթէ թրքութիւնը, հայ պարտողական, կարիք չզգաց քո ներումի ստրկական արտայայտութեան եւ թքեց քո եւ քո ներումի երեսին: Իսկ եթէ թրքութիւնն ասեց. «Սրի քաշելով հայութեան կէտը՝ ես արձանի ու պսակի արժանի գործ եմ կատարել իսլամի համար: Եւ եթէ վաղը սուրս երկարեց քո միւս կէսի վզին, քո ստրկական ներումը չի փրկի քեզ»:

Եթէ այսպէ՛ս խօսեց Արեւելքի մարդաստիպ բորենին:

Եթէ լեզուն դրւած լինէր միայն ճշմարտութիւններ ասելու համար՝ թրքութիւնը պիտ ասէր մեզ.

- Գիտեմ, որ իմ ներկայութիւնը Եւրոպայում շատ կարճ ժամանակի խնդիր է: Գիտեմ, որ այսուհետեւ առաջանալու մի հատիկ ճամբայ ունեմ՝ ռուսահայութեան գերեզմանի վրայով դէպ Անդրկովկաս: Գիտեմ, զգում եմ եւ այն, որ յետ այսու իմ գործը պիտ լինի - ծեծել Եւրոպական ոյժերից եւ ծեծել հայութիւնը, ծեծել ձեզ՝ վերջնականօրէն պարտւածի սպանիչ հոգեբանութիւնից գերծ մնալու համար: Աւելացնեմ եւ այն, թէ յաղթականի իրաւունքն է՝ զրկել պարտւածին փոխվրէժի դիմելու, ինձ վնասելու հնարաւորութիւնից:

Եթէ դարաւոր թշնամիդ այսպէ՛ս խօսեց քեզ հետ: Եւ կարիք կա՞յ խօսքի՝ թրքութիւնը ճանաչելու համար: Մի՞թէ խօսուն եւ հասկանալի չէ նրա հայադաւ լռութիւնը: Միջազգային բարոյակա՞նը: Բայց այդ երբւանի՞ց է որ գոյութիւն ունի դա: Արեւելքի խուժն ու ստրո՞ւկը, հակաբարոյական թուրքն ու հայ պարտուողակա՞նը հիմքը պիտի դնեն ցեղամիջեան բարոյականութեան: Վա՛յ ե՛ւ այդ բարոյականին, ե՛ւ հայութեան:

* * *

Երբեմն աշխարհի կարեկցութիւնը, երբեմն ծիծաղը շարժող մեր պարտուողականները կիսով չափ քաւած պիտ լինէին իրենց մեղքը, եթէ հայութիւնը ծիծաղելի չդարձնէին իր խոր դժբախտութեան մէջ: Այո՛, ծիծաղելի է տկարի ներումը, ինչպէս եւ նրա հաշտարար ոգին: Մարդկութիւնը, եւ ամենից առաջ թրքութիւնը, իրաւացիօրէն, մեր ներումն ու հաշտ ոգին պիտ վերագրի մեր նւաստութեան եւ ոչ մեր մեծահոգութեան: Տկարին իրաւունք չէ տրւած մեծահոգի լինելու: Նա չի էլ կարող այդպիսին լինել: Մեր ներումը կը շարժէր աշխարհի նողկանքը միայն: Ներելով, մենք հաստատած կը լինէինք, թէ մենք արժանի էինք այն ամենին, ինչ որ ապրեցրեց մեզ թրքութիւնը: Ապացուցած կը լինէինք եւ այն, թէ իսկապէս անկախութեան անարժան հաւաքականութիւն ենք, գոհ՝ մեր վիճակից:

Ներելով, մենք մատնած կը լինենք մի այլ բան, թէ մահացիօրէն տկար ենք, եւ թէ այդպիսին էլ պիտ մնանք յաւէտ: Իսկ մնանը պիտի չյանդգնի անկախ Յայրենիքի մասին երազելու, ինչպիսի աշխարհագրական սահմաններով էլ որ լինի դա:

Ներե՞լ էք ուզում - յաղթէ՞ք նախ:

Բայց թող չանհանգստանան մեր պարտուողականները: Մի օր հայութիւնը պիտ ների թրքութեան, բայց ոչ ծունկի եկած նրա առջեւ, պարտւելուց յետոյ, այլ նրան ծնկի բերած՝ ծեծելուց յետոյ:

Պիտ ներենք մի օր Արեւելքի չարագործին, բայց նրան պարտութեան մատնելուց յետոյ:

Ասւած է՝ «յաղթիր եւ ապա անցիր պարտեալի կողմը»:

Մի յաղթութիւն - եւ մենք կը ներենք թրքութեան:

Կասկածո՞ւմ է մեր անօրինակ մարդկայնութեան մասին հայ պարտուողականը: Թող լսի, ուրեմն, մեր յաղթական նահապետի խօսքը.

«Բայց Յայկ վեհանձն ու բարեպաշտ, կուտայ դիականց պատուաւոր գերեզման բլուրին վրայ: Իսկ Նեբրովթայ մեծագանգւած մարմինը դիապատելով մեծաճոխ հանդերձանօք կը տանեն ի Յայս լեռնակեաց յաղթական արծիւք, ուր հիմա Թորգոմայ արքայական տան մօտ կը ննջէ զքուն յաւիտենական ազատագագ ոխերին թշնամին»:

Ճիշտ այսպէս, հայկաբա՛ր պիտ վարենք եւ մենք թրքութեան մեռելոտի հետ, նրա «մեծագանգւած դիակի» հետ, երբ որ յաղթեց մեր սուրը:

Մենք չենք ջախջախի մեր սւինից վիրաւոր թուրք զինւորի գանգը, որովհետեւ մերը չէ այն շնական վարդապետութիւնը, որ տարբերութիւն չի դներ չարի եւ բարու միջեւ:

Մենք չենք շնանայ նրա գեղեցկուհիների հետ, չենք կրօնափոխի նրա որբերը, քանզի մերը չէ այն ցեղը, որի մէջ դարերով եւ դարերով շունը աւելի՛ ոյժով է եղել, քան մարդը:

Մենք մարդ, աւելի քան մարդ կը լինենք թրքութեան հանդէպ, երբ մեր սուրը նրան ծունկի բերեց մեր առջեւ:

Իսկ մինչեւ այդ օրը, նա մեր գլուխը, իսկ մենք նրա գարշապարը պիտ փնտռենք: Որովհետեւ նա չի կարող մարդ լինել մեր նկատմամբ: Նա չի զղջայ մեզ հասցրած անլուր չարիքների համար, իսկ մենք ներելու համար պիտ ճգնենք լինել նրանից ուժեղ:

Ա՛հ, գիտե՛մ, չկայ աստածօրէն աւելի վսեմ եւ գեղեցիկ շարժումեւ, քան մեր սրից ու գնդակից զարնւած հակառակորդի վերքերը կապելը: Ինչպէս չկայ աւելի բարբարոս արարք, քան վիրաւորներին նոր վերքեր հասցնելը:

Գիտե՛մ, գիտե՛մ, արժի ներել, իրեն ուժեղ զգալու համար: Գիտե՛մ, աստւածային արարք է ներումը, բայց ուժեղի, յաղթականի:

Ներե՞լ էք ուզում - արիացէ՛ք, հզօրացէ՛ք, յաղթէ՛ք նախ:

* * *

Ասում են՝ մեր տխուր Արեւելքում նւաստութիւնը ծառայել է որպէս ինքնապաշտպանութեան միջոց:

Յայ պարտուողականները այդ զագիր զէնքից զատ այլ բան չեն գտել յանձնարարելու մեր ժողովրդին:

Չեն հասկանում կարծեք, որ նւաստութիւն - ասել է շպարւած թուլութիւն, որ միշտ էլ - վաղ թէ ուշ - պատժուում է չարաչար:

Մեր միամիտները չեն հասկանում, որ նւաստութիւնը ժողովուրդների համար աւելին չէ, քան փտած եղեգն, որին կռթնել են հրաւիրում հայութեանը:

Նւաստութիւն, ներողամտութիւն, խոնարհութիւն. - սրանցով գուցէ եւ կարելի լինի երկարել հիւանդութիւնը, բայց այս բարոյագուրկ միջոցները չեն փրկի նրան ո՛չ հիւանդութիւնից, ո՛չ էլ մահից:

Փրկութիւն չէ հոգեվարքի երկարումը: Ինչպէս եւ ցաւերի ժամանակաւոր մեղմացումը, երբ հիւանդութիւնը պիտ շարունակի մնալ եւ սպառնալ մահամբ:

Ցաւերը վերացնելու համար՝ հիւանդութիւնը, պատճառներն են, որ պէտք է բառնալ:

Թուլութիւնն է, որ պէտք է խաչ հանւի:

Անիծւած թուլութիւնը, որի պատճառով դարերով տառապանքի եւ ստորացումի դառն բաժակն է դատարկել մեր ժողովուրդը:

Գիտակցենք վերջապէս, որ ժողովուրդների բախտաւորութեան եւ անբախտութեան, հզօրութեան եւ տկարութեան աղբիւրը գտնուում է իրենց մէջ: Հայ հոգուց դուրս չէ եւ հայ տառապանքի, անլուր քաղաքական զրկանքների աղբիւրը: Հարազատե՛նք այդ ճշմարտութիւնը, հայ երիտասարդ, հասկանանք՝ փրկւելու համար:

Բայց մի՞թէ տկար ժողովուրդ է օրւայ հայութիւնը: Մի՞թէ նա կարող էր եւ տկար մնալ՝ իր կէսը թրքական վայրագութեան սրին յանձնելուց յետոյ: Մինչեւ մեր ցեղի մի մասի ողջակիզումը, դեռ հոգեբանօրէն հասկանալի էր մեր տկարութիւնը: Իսկ այսօր, երբ կայ թրքութեան կողմից մի միլիոն հայութեան ոչնչացումի աղաղակող փաստը, իրեն այսօր էլ տկար զգալ - կը նշանակի ապրելու անարժան լինել:

Չէ՛, չէ՛, չի կարելի հազար եւ հազար զոհեր տալ եւ մնալ նոյնը հոգեպէս: Չի՛ կարելի հազար եւ հազար մեռելներ ունենալ եւ բարոյական անզօրութեամբ տառապել: Դա կը նշանակէր մարդկային ցեղից չլինել:

Ա՛հ, մեռելների անչափելիօրէն զարհուրելի ոյժը:

Մի միլիոն անհանգիստ եւ վրէժխնդիր ուրւականներ - ահա՛ մեր ոյժը, որի նմանը չի ունեցել աշխարհի ոչ մի ժողովուրդ:

Բայց - ամօ՛թ մեզ - հայութիւնը չօգտուեց այդ ոյժէն, չօգտուեց, որովհետեւ շուտ, շատ շուտ մոռացաւ իր մեռելները:

Աշխարհը կը սպասէր, որ այն հրէշային չարչարանքներից, որոնց դատապարտեց մեզ «վայրագութեան, ծուլութեան եւ գողութեան միայն ընդունակ ցեղը», աշխարհը կը սպասէր, որ, ահա՛, հայ մտաւորականութեան շարքերից դուրս կը գան ծայրայեղապաշտներ, անհաշտներ՝ գայլի

հոգեբանութեամբ. կը սպասէր, որ ահա՛ հայ տառապանքը կը ծնի ուխտ-
լածներ, դեմոնական տիպեր՝ սրբազան խենթութեամբ: Կը սպասէր, որ
այլեւս հայութիւնը պիտ սովորի խօսել մարդկութեան հետ այնպէս, ինչ-
պէս որ կարող էր եւ պէ՛տք է խօսէր բազմաբիւր ողջակէզների տէր ժողո-
վուրդը: Բայց, աւա՛ղ, հայութիւնը, աննշան բացառութեամբ, շարունակեց
մնալ նոյնը - տկար ու մուրացող:

Չայութեան ճակատագրի վարողները չգիտցան խօսել աշխարհի
հետ, որ բնագրական արհամարհանք ունի դէպ տկարն ու լալկանը:

Գերմարդկային ցաւերից խելագարածի լեզուով խօսելու փոխարէն,
նա խօսեց կանացի քրիստոնէութեան լեզուով: Գերագոյն վշտի մէջ կատղե-
լու փոխարէն, նա մնաց միեւնոյն «բնականոն ջղեր»ի տէր ժողովուրդը:
Նա չխօսեց բռնամահ եղած հայութեան կէսի լեզուով: Նա, որ կարող էր
այնպէս վարել, որ թուրք պետութեան ներկայացուցիչները, Թուրքիոյ
սահմաններից դուրս չերեւան. նա, որ կարող էր մի միլիոն չարչարամահ
եղած Չայերի ուրականներով - առանց բանակների եւ մարտանաւերի -
սարսափով պաշարել Թուրքիան, կտրելով նրա յարաբերութիւնները
արտաքին աշխարհի հետ. նա, որ կարող էր ահաբեկել մարդկութեան
խղճտանքը վարող հրէշների երեւակայութիւնը, որի վրէժխնդրական
ամեն մի շարժումները հիացումով պիտ լցնէր մարդկութեան սիրտը - նա
ոչինչ արեց իր գերագոյն վշտից մղւած:

Եւ աշխարհը հիացում ու սարսափ զգալու փոխարէն, զգւանք ու
զայրոյթ զգաց մեր նողկալի կանացիութեան հանդէպ:

Ինչո՞ւ այդպէս: Ինչո՞վ բացատրել այդ տխուր երեւոյթը:

- Մեր կուլտուրականութեամբ,- պիտ աճապարեն պատասխանել մեր
պարտողականները:

Կե՛ղծ եւ թքելի՛ կուլտուրականութիւն, որ կայանում է անհամ ոտա-
նաւորներ գրելու եւ մի քանի եւրոպական լեզուներ գործածելու կարողու-
թեան մէջ:

Ծիծաղելի՛ կուլտուրականութիւն, որ մեր ժողովուրդը դարձրել է որբ
եւ որբախնամ:

* * *

Ձայրոյթից չե՞ս դողում դու, հայ՛ երիտասարդութիւն, որ մի միլիոն
արեւակիցներիդ ողջակիզումն իսկ չկարողացաւ խռովել հայրերիդ մի
մասի հոգեւոր մրափը: Դու չե՞ս դողում սրբազան կատաղութիւնից, որ
մեր ցեղի միտքն ու բազուկը, իրենց վրէժխնդրական մոլուցքի մէջ,
սատանայի հետ իսկ զինակցելու փոխարէն, մնացին գերին քաղաքական
թուլթոյականութեան:

Վրէժի ու քանդումի - աշխարհին ծանօթ եւ անծանօթ արւեստներին

աշակերտելու փոխարեն, որ վաղը ի վիճակի լինի հրով եւ երկաթով պատ-
ժելու բարբարոսութեամբ հիւանդ թրքութիւնը, քո սերունդն այսօր, իր
հայրերի շնչով թրծւած, հետեւում է մի կտոր հաց ապահովող գիտու-
թեանց:

Սթափւի՛ր, հայ մարդ, ուշքի՛ եկ, քանի դեռ ուշ չէ, այլապէս՝ մարդկու-
թիւնը, որ դեռ սպասում է քո սրբազան խենթութեան, մի օր, յուսախաբ,
պիտ թքի մեր ժողովրդի անունին:

* * *

Մարդը, որ ստրկացած է պարտուղական հայու մէջ, պիտ մարդկայ-
նանայ:

Հայ մտաւորականութիւնը իր ամբողջութեան մէջ պիտ ազատի
ստրկական եւ սարսափի հոգեբանութիւնից:

Պիտ արիանայ նա:

Պէտք է ազատել եւ ոչ թէ միայն ազատագրել:

Մինչեւ որ հայ մարդը չզգայ իր ոյժի գերազանցութիւնը, չի ազատի
պարտուղական հոգեբանութիւնից, չի փրկւի նա:

Թրքական կողմնորոշում, ներում, հաշտութիւն - այդ ամէնը կոչւած է
սնուցանելու մեր տկարութիւնը եւ նախապատրաստելու թուրք զէնքի
վաղւայ յաղթանակը Հայաստանում:

* * *

Այսպէս, մեր մտաւորականութեան թեւաբեկ մասը, իր առաջնորդու-
թեան ապաւինած ժողովուրդը վաղւայ յաղթանակի համար նախապատ-
րաստելու փոխարեն, կլանւած է մի ամօթալի խնդրով.

- Օտար լուծերից ո՞րն է տանելին, ցանկալին, - ահա՛ հարցը, որով նա
զբաղեցրել է հայութիւնը: Օտար տիրապետութեան դէմ անողոք պայքար
կազմակերպելու եւ վարելու փոխարեն, նա առաջարկում է իր ժողովրդին
ընտրել այս կամ այն օտար լուծը: Փոքրոգութի՛ւն, տգիտութի՛ւն, ստրկա-
մտութի՛ւն:

Այդ հրէշները, միացած՝ հայ պարտուղականի մէջ, նրան մղել են
ժողովրդասպանութեան:

Ժողովրդասպանութիւն, այո՛:

* * *

Ներսէս Մեծը, լսելով Հայաստանի գլխին եկած դժբախտութիւնների
մասին, յունական օժանդակ զօրքերով կը մտնի Հայաստան:

Մերուժանը, հրամայելով բերդի պատերից կախ տալ հայ նախա-

րարների կանանց, կը թողնի Հայաստանի սահմանները եւ օգնութիւն կը խնդրի Շապուհից: Կը հասնեն պարսից զօրքերը եւ դաւաճանը կը շարժւի Հայաստանի դէմ:

Կռիւը կը սկսւի Ձիրաւի տափարակի վրայ... երբ Ներսէս Մեծը կը բարձրանայ Նպատ լեռը, ձեռքերը կը բարձրացնէ դէպ երկինք եւ աղօթելով, կ'իջեցնի ձեռքերը, մինչեւ որ չեն յաղթի Հայերը:

Ահա՛ յաղթելու գաղտնիքը:

Ներսէս Մեծը լեռան վրայ! Ինչպիսի՛ վեհ պատկեր:

Ինչպիսի՛ վսեմական ճիւղ համճարեղ վրձինի եւ մտահայեցութեան համար:

Իսկ առաջնորդի համար՝ սկիզբն ու վախճանը իմաստութեան:

Ռազմավարի համար՝ յաղթելու գաղտնիքը, նշանակը այդ աստուածային գաղտնիքի, որ շարունակում է արձանացած մնալ մեր պատմութեան ոսկէ էջերից մէկի վրայ:

Մեծ Պարթեւը լեռան վրայ! Սիրում եմ ապրել ու վերապրել այդ կախարդիչ պատկերի գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը:

Նրա՛ իմ մէջ առաջացրած խոկումներից թելադրւած, ես յաճախ մտովի կ'այցելեմ մեր հին ու նորագոյն ռազմավայրերը, մեր պարտութեանց եւ յաջողութեանց պատճառներն ինձ համար պարզելու ցանկութեամբ:

Եւ գտել եմ, որ այն բոլոր դէպքերում, երբ Ներսէս Մեծի նման մէկը «բարձրացել է լեռը», երբ մեր ցեղը լարել է իր բովանդակ ոյժերը եւ չի տկարացել հոգով, մինչեւ որ տեղի կը տար թշնամին - մի՛շտ էլ յաղթութեան դիցուհին իր ոսկէ մատներով պսակադրել է հայ զինուորի ճակատը:

Իսկ երբ չի գտնւել պարթեւատիպ առաջնորդը, որ կարողանար լարւած պահել ժողովրդի ոյժերը, չթուլացնել ժողովրդի բազուկը, մինչեւ որ կը տկարանար թշնամին - երբ պակասել է կատարեալ առաջնորդը, պարտութիւնն ու ամօթն են եղել հայ զօրքի բաժինը:

* * *

Մի ժողովուրդ, որ եղել է եւ կարող է լինել ուժեղ, բայց իր մտաւորականութեան մի մասի հոգեւոր ծուլութեան բերումով շարունակում է մնալ տկար:

Եւ աշխարհը ասում է նրան - արիացի՛ր կամ մեռի՛ր:

Ոչ մի չար աստուածութիւն յաւիտենական թուլութեան չի դատապարտել քեզ, հայ՛ պարտողական:

Դու տկար ես, որովհետեւ քեզ պակասում է գիտակցութիւնը ուժեղ լինելու կարելիութեան:

Քեզ տկար ես զգում, որովհետեւ հոգու արիութիւն չես ունեցել թրքութիւնը տկար տեսնելու:

Ոյժը չի պակասում քեզ, այլ՝ ուժեղ լինելու կամքը:
Պակասում է հայրենապաշտութիւնը, որ հզօրացնել գիտի:
Քեզ պակասում է բարձր նպատակը եւ ոչ զայն իրագործելու միջոց-
ները:

Գարշի՛ր, գարշի՛ր թուլութիւնից - եւ պիտ ուզենաս լինել, եւ պիտ
լինես ուժեղ:

Իսկ երբ քեզ հոգով ուժեղ զգացիր, պիտ տկարանայ թրքութիւնը,
որին եւ պարտութեան պիտ մատնես, ներելու համար:

* * *

Ապառաժ լեռան կռթնած չեն մեր մտաւորականութեան եւ այն տար-
րերը, որոնք օրւայ անելիքները թողել են՝ մասամբ գալոց սերունդներին,
մասամբ էլ՝ եւրոպական դիւանագիտութեան:

Կարծէք, սրանք էլ դեռ համոզւած չեն, թէ եւրոպական մարդկութեան
համար միշտ էլ գետին փռւածը, միշտ էլ ընկածն է մեղաւոր:

Տկարը մեղաւոր է, որ տկար է - ահա՛ դատավճիռը:

Իր պետութեան շահը, - ահա՛ գերբարոյականը պետական գործիչ-
ների համար: Սրանց սիրտը - Նապոլեոնի արտայայտութեամբ - գլխումն
է լինում: Սրանց համար, նպատակը բարոյականացնում է այն բոլոր մի-
ջոցները, որոնք իրենց պետութեան ուժեղացման եւ բարեկեցութեան կը
ծառայեն: Ազգային եսականութեան հզօրացումը - սա՛ է տիրող իրապաշտ
քաղաքականութիւնը:

Ահա՛ թէ ինչու այս կամ այն պետութեան ճակատագիրը վարողները
երբեմն իրենց թոյլ են տալիս արարքներ, որ թոյլ չէին տայ որպէս սոսկա-
կան մարդ: Արդ, թէ ինչու պիտ հասկանալ, եւ ոչ թէ դժգոհել եւ անիծել աշ-
խարհը:

Ergo, միամտօրէն չպահանջենք որ աշխարհը լինի այն, ինչպէս որ
մենք ենք ուզում, այլ՝ ազգովին մենք դառնանք այն, ինչպիսին լինել դա՛
է թելադրում:

- Եղի՛ր աւելի բարձր էակ, քան մարդը:

Ի՞նչ, երիտասարդ հայութիւն, պիտ դառնա՞ս մեր դիւցազնախառն
սերունդը, պիտ կարողանա՞ս կատարել ժամանակի պահանջը ու փրկել՝
ապագան վտանգւած մեր ժողովուրդը:

Ցանկութեան դեպքում՝ ԱՅՈ՛:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ

Գերագոյն հաճոյք է ինձ համար՝ վերյիշել - թող յիշեցնեն եւ քեզ, ընթերցող - մի այլաբանական եւ իմաստալի պատկեր. Կարլ Զաուպտմանի ծանօթ թատրերգութիւնից:

Տարւայ այն եղանակն է, երբ բոլորը ձգտում են դէպ լեռները: Անսպասելիօրէն, «Յսկաների Լեռան» վրայ պայթում է փոթորիկը: Մարդիկ ապաստան են գտնում փրկարար տանը: Այնտեղ երգ, երաժշտութիւն, հանգիստ կայ: Դուրսը փոթորիկը կրկնապատկել է իր կատաղութիւնը: Երկնահաս կատարների վրայ յայտնուում է արծաւահայեաց մի տղամարդ՝ ջահել, գլխաբաց, գանգրահեր: Նրա կողքից ընթանում է մի անեհի զամբիկ՝ իր թեթելօրէն թանքուած եւ ապերասան ձին:

Մէկը՝ պատկերը ոյժի, միւսը՝ խելայեղ թռիչքի:

Մարդը կանգ է առնում ժայռերի վրայ եւ խօսում ինքն իրեն: Յայտնուում է մի ուրիշը, սպառազէն հրեշտակի պատկերով: Առաջինը «Լեռների Պահակն» է, երկրորդը՝ համագերմանական Ազատութեան եւ Միութեան թելաոր բանբերը: Նայի՛ր եւ տես,- ասում է այդ վերջինը եւ նշանացի ցոյց տալիս ընկերոջ, բարձրացող փոթորկի ալիքները: Անհամար զինավառ զանգւածներ՝ ատելութեամբ գինով եւ ոգելոր: Նրանք կուտակուում են Արեւելքում, Զարաւում, Արեւմուտքում: Շարժուում են լեռներով, գետերով, ծովերով: Նրանց ոտքի տակ տրորուում է եւ երկինքը, օդը: Գալիս են գերման մշտաջահել հայրենիքի դէմ:

Ժամանակն է, ահագանգի ժամը: Լեռների Պահակը պիտ արձակի իր ճիչը, նա հեռուները պիտ նետի իր աղաղակը.

- «Յայրենիքը վտանգի մէջ է, արթնացէ՛ք»...

Կանչը գնում է, հասնում հեռուները, բայց մնում անարձագանք:

- «Մէկ է՛լ», - թելադրում է Ազատութեան Ոգին:

- «Յայրենիքը վտանգի մէջ է, արթնացէ՛ք»...

Թոյլ արձագանք: Լռել են երգն ու երաժշտութիւնը փրկարար տանը, բայց ոչ ոք դեռ դուրս չի նետել:

Անհանգիստ՝ Լեռների Պահակը նետուում է ձիու վրայ եւ շեփորում զարհուրելի ոյժով.

- «Յէ՛յ, հայրենիքը վտանգի մէջ է, արթնացէ՛ք, փրկէ՛ք»...

Այժմ ոտքի վրայ են բոլորը, բոլորը: Ամէն ոք աճապարում է դուրս եւ ի զէն:

Այժմ ոտքի վրայ է ողջ ցեղը եւ լսում է նրա երգերից ամենագոռն ու էլեկտրացուցիչը:

---

* * *

Դու՛, հա՛յ երիտասարդութիւն, պիտ ուզէի, որ դու լինէիր «Լեռների Պահակ»ը մեր կեանքում:

Եւ պահապան հրեշտակը մեր Ազատութեան ու Միութեան:

Պիտ ուզէի, որ դու յաճախ ու յաճախ հայ աշխարհի ամբողջ տարածութեամբ արձակէիր անհանգիստ աղաղակդ.

**- Զէ՛յ, վտա՛նգ կայ, թրքական վտանգը, սեւ ամպի պէս կախուած
Հայաստանի գլխին, վտա՛նգ, զոր միայն եօթնիցս կոյրերը չեն
տեսնում...**

ՅԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ*

* Տպագրվել է Սոֆիայում, 1932թ.:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Ի՞նչ արժէ հանճարը, երբ նրան կը պակասէ մեծ սիրտը, երբ իր ողիմպիական մեծութեան մէջ նա անկարեկիր է, անխռով, պաղ: Անարժէք չէ՞ դա, երբ իր խօսքն իշխանութիւն չունի հոգիների վրայ եւ չի նպաստեր իր ժողովրդի հոգեւոր ինքնակառուցումին, երբ իր ցեղի ճակատագրի գերզգացողութիւնը չունի, եւ չի սնուցաներ իր ցեղի յաւիտենականութեան ձգտումը:

Միեւնոյն չէ՞, կայ թէ չկայ նմանը, երբ իր շրթունքներին ցեղի խօսքը չէ, եւ չգիտէ վերադաստիարակել, արիացնել ու վարել զանգուածները. երբ անզօր է ինձ, ձեզ եւ հազարներին զինուորագրել տալ մի մեծ ու արդար դատի եւ կարիքի դէպքում, իր ժողովրդի ծոցէն շանթանման հերոսներ քանել:

Արդարեւ, ի՞նչ արժէ հայ հանճարը, եթէ նա հոգետոհմութիւն չունի իր ցեղի անցեալ առաջնորդների հետ, երբ չունի եօթնիցս երջանկալի գիտակցութիւնը, թէ ինքը եղբայրն ու ցեղակիցն է Մեծն Տիգրանի եւ Աւարայրի անմահ Սպարապետի:

Ի՞նչ շահ նմանէն, թէկուզ նա մեծ արուեստագէտ լինի եւ արդար հպարտանքով կարողանայ ասել իր մասին. *Արուեստը՝ դա ես եմ:*

Արդեօք օրհնաբե՞ր է դա, չգիտեմ. քաջ գիտեմ, սակայն, որ նմանը պիտի չդառնար Ահարոնեան՝ հոգեւոր առաջնորդը, տրիբունը եւ մարգարէն իր ժողովրդի:

Ամէն անգամ, երբ մտածումս կը դառնայ հայ մեծագոյն գրագէտի շուրջը, կը մղուեմ մտապատկերել մեծահանճար Միքէլ Անջելօն, որը կուրանալուց իսկ յետոյ, կը շարունակէր ստեղծագործ քաղցրութեամբ շօշափել իր մարմարիոնէ կոճղը:

Ահարոնեանն էլ իր մարմարիոնն ունեցաւ - մեր ցեղի ճակատագիրը: Մե՛ծ արուեստ եւ վիրաւոր Յայրենիք: Այդ վերջինի վերքերն սպիացնելու զօրութիւն պիտի ունենար առաջինը: Նա սպասաւորեց երկուսին էլ, առաջինի միջոցաւ՝ երկրորդին: Մէկը, որպէս միջոց-գրականութիւնը, միւսը, որպէս գերագոյն նպատակ - ա՛զգը: Նա սիրեց երկուսն էլ եւ եղաւ աննախընթացօրէն մեծ իր սիրոյ մէջ: Մեծ արուեստագէտ եւ մեծ վշտակիր: Հայութեան այդ սիրաշատ հանճարը գիտցաւ իրեն տրուած աստուածային շնորհքը ծառայեցնել մեր ցեղի անհատականութեան թարմացումին, եւ ապա նրա վերածնունդի եւ ազատագրութեան սրբազան գործին: Եւ հէնց սրանում է Ահարոնեանի մեծութիւնը որպէս Հայ եւ Գրչի Սարդ:

* * *

Ամէն արուեստագէտ ստեղծագործութեան իր ճամբան ունի, որի վրայ նա - յաճախ իր առաջին իսկ քայլափոխերին - հանդիպում է աներեւոյթ մէկին, որին եւ դարձնում է իր անբաժան ուղեկիցը: Ներշնչող Ոգին է դա: Այդ ճամբի վրայ մէկը հանդիպում է իր սեփական Եսին եւ դառնում երգիչը իր փոքրիկ կարօտների: Միւսը հանդիպում է յաղթական մեղքին եւ ծնունդ տալիս սիրենայի իր երգերին: Երրորդը - դասալիճ գրող, որը վիպական աշխարհ է փնտռում՝ մարդկային կեանքի անիծեալ հարցերից այնտեղ փախչելու համար: Անցողականից դէպի Յաւիտենականը տանող ճամբի վրայ՝ Ահարոնեանը հանդիպեց իր Ցեղի Ոգուն, եւ նրա հետ իջաւ *Արցունքի Հովիտը*, ուր նա ներքին հաղորդակցութեամբ իր ճակատագիրը կապեց Հայութեան ճակատագրին եւ սիրեց զայն մի նոր ու մեծ սիրով, յաւերժ անսպառելի եւ կենարար սիրով:

Ու այնուհետեւ Հայ Մտածումի եւ Ջգացումի բոլոր ճամբաների վրայ նրան առաջնորդեց Ցեղի Ոգին:

Այսպէս, նա յետ մղեց անձնակեդրոն իմաստասիրութիւնը, որը փոքրիկ պատասխաններ ունի մեծ հարցերի համար, նա խորշեց Հեգելէն, որը անդորրապէս կը փիլիսոփայէր Իենայի մէջ, թնդանօթների բոմբիւնների տակ, երբ իր շուրջը գերման հայրենիքը կը կործանուէր: Նա դարձաւ հայութեան Ֆիխտէն, որպէսզի հրեղէն խօսքով իր ժողովրդի սիրտը վառէ ու սրբէ: Ցեղը կռուի էր բռնուած մահուան հետ, եւ Ահարոնեանը մի նոր հոգեւոր ակորդ մտցրեց մեր կեանքի մէջ - սէր դէպ տիտանականը՝ պայքարի եւ զոհաբերութեան մէջ: Ժողովուրդը կը պատրաստուէր *Նոր ճակատագիր* կռել իրեն համար, եւ Ահարոնեանը չուշացաւ հայ հոգեբանութեան պատուաստել հիացումը պայքարի եւ քաղցրութիւնը յաղթանակի: Նա մարգարեացաւ գալիքը եւ երիցս զանգահարեց հայութեան վարած վերջին ճակատամարտերի մասին: Նա երգեց մեր ցեղին յատուկ Վահէվահեան քաջութիւնը եւ հայ ռազմիկները մշակեցին Արուեստից Արուեստը՝ Ժպտադէմ մեռնելու հոգեբանական արուեստը: Նա բորբոքեց ինքնագօրութեան ծարաւը երկու սերունդների հոգում, եւ գիտցաւ ներշնչել, թէ Հայաստան Երկիրը միայն ցանկալի որսավայր չէ իր գայլ հարեւանների համար, ո՛չ էլ յարմար վայր միայն անփառունակ գերեզմաններ փորելու, այլ, որ դա յարմար է նաեւ անկախութեան ու փառքի տաճարներ բարձրացնելու համար:

Արիադաւան եւ արի ժողովուրդ. փոքրաթիւ ազգ - մե՛ծ հոգի: Այսպիսին նա ուզեց տեսնել հայութիւնը, այնպիսին, որ կարողանար սեփական ձեռքով վարել իր ճակատագրի՝ նաւը, որն այլապէս պիտի չկարողանար անվտանգ անցնել պատմութեան Աքիլա Քարիբդիսէն: Եւ այդ իսկ

պատճառով, իր ցեղի կամքն աճեցնելու համար, նա քարոզեց ազգայնորեն բացարձակապես անհրաժեշտը: Նա գրել գիտցաւ սրտերի եւ խղճմտանքների մէջ, եւ գերազանցօրէն հոգեմորոգ եղաւ նրա ցեղաշունչ խօսքը:

Նրա համար, գրականութիւնը, նախքան զամենայն, եղաւ մարգարեացումների միջոց, անյայտութեան մթնշաղի միջից իր ցեղի ապագան նշմարելու մի գերագոյն ճիգ: Գրականութեան մասին ունեցած այդ վսեմ ըմբռնումն էր, որ իր կեանքը վերածեց անվերջ հսկումների, որոնց ընթացքին Յայ ճակատագրի հոգը տանող արուեստագէտը պիտի փորձէր երկիւղածօրէն բարձրացնել ապագան ներկայի աչքէն ծածկող վարագոյրը, եւ այսպիսով որոշ գաղտնիքներ կորզել ժամանակի ծոցէն: Բարձր գրականութիւն. որի մէջ ճշմարտօրէն մեծ են միայն նրանք, որոնց յաջողումն է *ներքին կապի եւ հաղորդակցութեան մէջ դնել անհատը ցեղի հետ, եւ այդ վերջինները՝ Յաւիտենականութեան հետ*: Ճշմարիտ գրականութիւն, որի մէջ մեծ են միայն նրանք, որոնք իրենց տաղանդի զօրութեամբ հարկադրում են մտածումի քրտինքը թափել այնպիսի խնդիրների վրայ, որոնց առջեւ ծիծաղելի են եւ ինքնաբաւ գեղարուեստը, եւ գեղարուեստական հաճոյքը: Ահարոնեանի եւ նմանների համար՝ ազգերի հոգեւոր կեանքի պատասխանատուն գրականութիւնն է, նաեւ մղիչ ոյժը ցեղի կեանքի: Դա զօրաւոր ազդակն է մարդկային ցեղի թէ բարոյական շինարարութեան եւ թէ եղծութեան: Ահա թէ ինչու որքան սուրբ է գրագէտի կոչումը, այնքան էլ մեծ է նրա պատասխանատուութիւնը ազգի եւ մարդկութեան առջեւ:

Ազգային գրականութիւն - դա մեր հոգեւոր ծովն է, ուր գալիս թափուում են ցեղի ոգու վարար գետերը: Միաժամանակ, մեր նաւն է դա, որ մեզ դուրս է բերում լուսաւոր ազգայնականութեան ջրերէն՝ դէպի համամարդկայնութեան ովկեանը, դէպի «տիեզերական թախծ»ի ջրերը, եթէ կ'ուզէք...

* * *

Մովսէսը երկընտրանքի առջեւ...

Ո՞ւր գնալ: Դէպի ժողովուրդը եւ նրա հետ դէպի Անապա՞տ, թէ՞ մնալ Փարաւոնի անդորրաւետ ապարանքում:

Մարգարէն,- ասում է Բիբլիան,- միացաւ ժողովրդին եւ դիմեց դէպի Մեծ Տառապանքը:

Այնուհետեւ 40 տարի ժողովրդի հետ եւ անապատում:

Ահա՛ այդտեղ մարդս ապրում է մէկէ աւելի կեանք եւ մեռնում մէկէ աւելի մահով:

Ահարոնեանը մնաց միշտ էլ ժողովուրդի ու նրա ճակատագրի հետ, եւ

նրա մէջ արթնցուց ցեղը, քանզի գիտէր հայոց աշխարհի իմաստունը, թէ այնտեղ, *այն ճակատամարտերում, ուր ցեղը չի բերում իր մասնակցութիւնը, ժողովուրդների համար անխուսափելի են պարտութիւնն ու կորուստը:*

* * *

Ինքն իր խօսքն է Ահարոնեանը:

Եւ որովհետեւ «գորութեամբ բանի» պիտի ծառայէր իր ցեղին՝ նա դարձաւ դարբինը Չայ գորաւոր խօսքի, եւ այսօր ազատ է կրկնելու Ֆիզուլիի խօսքը իր մասին. «Ես վեհապետն եմ խօսքի թագաւորութեան»:

Չկայ, չգիտեմ, պիտի լինի՞ հայ գրող, որ այնքան հարազատ լինէր մեր ժողովրդին, որքան Ահարոնեանը, որի խօսքի համար աննախընթացօրէն կարճ եղան դէպի հայ սիրտը տանող բոլոր ճամբաները: Եւ հասկանալի է դա: Չէ՞ որ նրա խօսքը ծնունդ է ցեղի ցաւէն եւ սնունդ տառապանքի կաթով:

Չայ ոսկեբերանն է նա:

Նա խօսքեր ունի, որոնք եւ պուրպուրի բազմերանգութիւն ունին:

Խօսքեր, որպէս վառուող կերոններ. խօսքեր, որոնցից արին կը կաթի, խօսքեր, որոնք կը շնչեն, հոգի կու տան: Երբ կը խօսի Մասիսի եւ Արազի, հայ հողի եւ նրա վրայ քրտնող շինականի մասին, նրա հայրենաշունչ երկի մէջ ընթերցողը հայրենի խնկաւէտ սար ու դաշտերի բոյրը կ'առնէ եւ Չայաստանի սրտի տրոփիւնը կը զգայ:

Երբ Չայրենիքի մասին է իր խօսքը՝ չի խօսիր, այլ կը խօսեցնէ, եւ կը մղուէք ընդունելու, թէ կայ մի գերագոյն հեղինակութիւն - ցեղը - որ նրա շրթունքներով կը խօսէ: Կը խօսէ ցեղի մասին եւ կը թուայ, թէ նրա ամէն մի հայեացքը հարցնում է ձեզ. ի՞նչ, չզգացի՞ք ցեղի շունչը, որ ահա անցաւ:

Մե՛ծ տրիրուն, որի հոգին քաղել է այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ ու հերոսական Չայոց պատմութեան մէջ. եւ այդ իսկ պատճառով, որքան ուժեղ է իր ցեղասիրութիւնը, այնքան կատաղի է իր բարոյական զայրոյթը, որ սակայն, իր սիրաշատ սրտէն կը բղխէ:

Նա խօսքի կայծակներ ունի եւ գիտէ շանթել տկարն ու տգեղը, անփառն ու աննուէրը, հակառակայորդորն ու թունաւորիչը մեր ցեղի կեանքում:

Չանգոյն դասական մարգարէների՝ նա նզովել գիտէ, բայց իրեն յատուկ մեծ սիրով գիտէ եւ դափնեպսակել:

Գիտէ կանչել, - այն էլ ինչպէ՛ս:

Մեր Երկրագնդի վրայ, նրա նման, քիչերն են կանչել:

Խօսքի կանչողական ոյժը, միացած կանչողի հերոսական պաթոսին, Ահարոնեանին պիտի դարձնէր մեր Մացցիներն, որն այսպէս կը կանչէր.

«Ելէ՛ք, ուտքի՛, ուտքի՛, ինչպէս փոթորիկը ձեր կլիմայի, զարհուրելի եւ արագահաս»... «Կանչէ՛ք մահը, եւ դա պիտի փախչի ձեզնից»:

Այսպէս կանչեց նա տարիներով, եւ անասելիօրէն տիրական եղաւ մեծ Կանչողի հոգեւոր իշխանութիւնը հայ սրտի ու մտածումի վրայ:

Այո՛, փառքով մեռնողն իր փառքէն, ամէն նահատակ իր սրբութենէն, հերոսն իր սրբազան խոյանքէն - այդ ամէնը մի բան կը պարտին Ահարոնեանի խօսքի արբեցուցիչ ազդեցութեան:

Նա գրել գիտէ խղճմտանքների մէջ եւ իր էջերը Լամընէի խօսքի իմաստն ունին. «Եթէ չարչարուէք, ձեզ հետ կը չարչարուեն եւ ես. եթէ ճակատամարտում էք, ձեր կողքին կը կռուեն եւ ես. անտեսանելի մի շունչ ձեզնից ինձ եւ ինձմէ՛ ձեզ կ'անցնի»:

* * *

Ահեղ է նրա խօսքը - որոտմունք ու փայլատակում, երբ դա հայութեան կէսի ֆիզիքական եւ մտաւոր սպանիչներին է ուղղուած:

Նոյնն է դա, երբ նկարագրելով հայ աւեր գիւղն ու աւանը, կը սպառնայ կարծէք. չէ՛, օտարը չի կարող այդ անհանգիստ հողերի վրայ իր տունը շինել: Մարգարէաշունչ է, երբ ճակատագրին կ'ուղղէ իր հարցը. ի՞նչ, արարչագործութեան տարագի՞րն է Յայը. անհանգիստ հարց, որի պատասխանը օրուայ եւ վաղուայ մեր սերունդներէն կը սպասուի:

Մեծ լաւատես է նա՝ հակառակ որ իր խօսքը Յայաստանի աստուածագարդ բնութեան թախծութիւնն ունի: Նրա համար հայութիւնը դեռ ընդունակ է Յայկագեան արքայացեղի անօրինակ քաջութեան, Բագրատունիների աշխարհաշէն ոգուն եւ Մամիկոնեանների սրտառուչ արիասիրութեան - առաքինութիւններ, որոնց համադրութիւնը միայն կարելի պիտի դարձնէ մեր ժողովրդի ինքնիշխան գոյութիւնը: Նրա համար, իր ոյժերի մեծութեան դեռ անժանօթ Յերակլէսն է Յայութիւնը: Նա համոզուած է, թէ հայ մարդու «կաւ»էն կարելի է հոգեւոր գլուխ գործոցներ կերտել:

Մեծ հաւատաւոր է:

Քրիստոնէական նահատակներէն Վերոնսկին է նա, որ սպանուելիս կ'աղաղակէր միայն. «Յաւատո՛ւմ եմ». որը դաշունահար եւ այլեւս անկարող խօսելու, մատն իր արեան մէջ թաթախած կը գրէր գետնի վրայ. «Ես հաւատում եմ»:

Այս յաղթական հաւատով, ահա՛ նա, տասնամեակներ շարունակ, ուխտի, պայքարի ու կռուի տարաւ հայ ընտրանին:

Եւ իր օրով եւ օրհնութեամբ Յայ Աննիբաղը՝ ցեղի ընտրանին բերեց իր յաւիտենագիր ուխտը - *Նոր ճակատագիր կռել Յայ Յայրենիքի համար:*

Եւ այդ սրբազան Ուխտին ի խնդիր՝ դեռ լսուում է նրա ձայնը - *հպատակութիւն ցեղին, քանզի դա է միակ ճշմարտութիւնը:*

Յնազանդութիւն ցեղին, առանց որի փտութիւն ու անցաւորութիւն ենք ես, դու, բոլորս: Դեռ՝ որպէս բարձր զանգակատներէն իջնող դօղանջ, լսուում է մեծ տրիբունի կանչը. Թո՛ղ, հայ ժողովուրդ, թո՛ղ քո Սրբազան Չայրոյթի Գրքի մէջ գրուած մնայ թուրք անունը:

Չայրոյթը, հաւատա՛, միշտ էլ գտնուում է իր զէնքը: Ի՞նչ են ասում. դա գտնուում է աւելի հատու եւ մեծ թուով զէնքեր, քան պէտք են Արդարութեան գործը տեսնելու համար:

Եւ հաւատում է Չայրը:

Ահա՛ այսպէս սպասաւորեց իր ցեղին Մեծ արուեստի անմահը, եւ այսօր ազատ է կրկնելու Միցկէվիչի խօսքերն իր մասին. «Ես եւ Չայրենիքս նոյնն ենք»:

Չամբոյր, ջերմ համբոյր Չայ Չայրենիքին եւ իր մեծ վշտակրին, որի Արարատեան արեւով օծուն ճակատը այնքան սիրով հանճարի ձեռք շօշափեց:

ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ **Հ. Յ. Գ. ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ**

Դարեր շարունակ փառքի ճանապարհից դուրս մղուած մի ժողովրդի վերածնութեան ճիգերի խտացումն է Դաշնակցութիւնը:

Նա ծնունդ առաւ պատմական այնպիսի մի վայրկեանում, երբ անցեալի մեծ ոգորումները դարձել էին հայ կեանքի հետ այլեւս օրգանական կապ չունեցող քարացած յիշատակներ, երբ խաւարելու աստիճան աղօտուել էին հայկական էութեան գունագեղ երանգները: Սեղմ ասած՝ երբ դեռ կը շարունակուէր մեր ցեղի հոգեւոր նահանջը, եւ այլեւս ակներեւ էր նրա զլխովին ոչնչացումը:

Դաշնակցութիւնը հսկայ մի փորձ էր՝ կանգնեցնելու հայութեան անկման անհիւր. մի փորձ՝ ի մի ձուլելու հայ էութեան միմեանց լրացնող բեւեռները՝ Մամիկոնեան ռազմունակութիւնը եւ Բագրատունեաց կուլտուրական ոգին: Նա մի վճռական ճիգ էր՝ համադրելու մեր ժողովրդի կամքն ու ստեղծագործ հանճարը. մի ճիգ կրօնական համայնքը, որին, բռնութեան քնահաճոյքով, վերածուած էր հայութիւնը, վերստին դարձնելու պետութիւն եւ պատմութիւն կերտող մի ազգ:

Այն օրէն, երբ Մերձաւոր Արեւելքի կրկէսի վրայ երեւաց մոնղոլ թուրքը, մեր պատմութեան մէջ անպակաս դարձան պարբերական

կոտորածը, բռնի մահմեղականացումն ու արտագաղթը: Եւ որովհետեւ տիրապետող ազգը սեփական մշակոյթ չունէր, եւ նուաճուած ազգերին ռայա էր համարում, նա տիրեց ոչ միայն նուաճուածի վեհապետական իրաւունքներին, այլ եւ ժողովրդի կեանքին, պատուին եւ ինչքին: Ասիայէն մեր հայրենիքը խուժած բարբարոսը կը ձգտէր ո՛չ միայն դիմափոխել եւ դիմազրկել քաղաքակրթական արժէքներ ստեղծելու կարող ամէն ժողովուրդ, նա կը միտէր ո՛չ միայն ազգերի հոգին աղարտել եւ արմատախլել ամէն մշակոյթ, նրա մահացու հարուածն ուղղուած էր ո՛չ միայն իր նուաճած ցեղերի գոյութեան այս կամ այն ձեւի դէմ, այլ եւ նրանց ֆիզիքական գոյութեան արմատին իսկ: Նման միջավայրում եւ նման վտանգի հանդէպ, մեր վերածնունդը անխուսափելիօրէն պիտի ստանար բռնի յեղափոխութեան բնոյթ:

Եւ սկսուեց հայոց ազատամարտը:

Այս անհաւասար գուպարի մէջ հայութիւնը ցուցահանեց գծեր, որոնց մէջ արտացոլում են մեր ժամանակակից պատմութեան փառքն ու ողբերգանքը: Պատմութեան հանդիսավայրն իջան հերոսների ամբողջական համաստեղութիւններ, որոնք ըստ բանի եւ գործի, հոգեմորոգ շեշտ մտցրին մեր գունատ կեանքում: Հսկայական էր յեղաշրջումը: Եթէ մինչ այդ հայը կրաւորականութեան մի տիպար էր, հիմա նա կեանքի էր կոչում ներգործօն հերոսականութեան դէմքեր:

Դաշնակցական հայդուկն ու իդէալիստ մտաւորականը ո՛չ միայն պատմական երեւոյթներ էին Հայաստանում, այլեւ՝ հոգեբանական գաղափարատիպեր մի ամբողջ ժամանակաշրջանի համար: Սրանց անձնուրաց նուիրումը հազուադէպ է ժողովուրդների կեանքում: Բարոյական հսկաներ էին սրանք, որոնց գործը բաւական է փառազարդելու նոյնիսկ ամենամեծ ազգերի պատմութիւնը: Ա՛հ, քանիները սրանցից մեր աշխարհի նազովրեցիներ հանդիսացան: Եւ ինչպէս Նազովրեցու մեծութիւնը նրա մէջ չէ, որ պատմութեան մէջ մի քանի փաստեր թողեց, այլ՝ որ զգայապաշտ մարդկութեան նոր իդէալներ տուաւ եւ մի այլ աշխարհի կարօտով հոգիները վառեց, այնպէս էլ մեր նորագոյն պատմութեան այս հերոսներն ու առաքեալները արժէք դարձան ո՛չ թէ իրենց յաջող կամ անյաջող կռիւներով, այլ՝ նրանով, որ առաքիւնութիւնների մի նոր տախտակ դրին իրենց ժողովրդի առջեւ: Նրանց գործի մեծութիւնը ո՛չ թէ փաստերի արձանագրութեամբ պիտի արժէքաւորուի, այլ՝ այն զօրութեանական բարոյականով, որ կը բխի իրենց գործի էութիւնից:

Դաշնակցութիւնը մեր կեանքում ո՛չ թէ հասարակագիտական մի սոսկական երեւոյթ է, այլ՝ ամէնից առաջ եւ ամէնից աւելի՝ մի բարոյական յեղափոխութիւն: Արժէքների գնահատման նոր չափանիշ է Դաշնակցութիւնը, որով՝ եւ նոր արժէքներ ստեղծագործող: Առանց նուիրումի՝ չկայ

բարձր ստեղծագործութիւն, իսկ նուիրումի գաղափարը հայութեան համար հոգեբանութիւն դարձաւ Դաշնակցութեան մարտիրոսագրութեան եւ հերոսականի շնորհիւ միայն: Այդ է պատճառը, որ *Դաշնակցութիւնը, իբր ներքին հոգեկան կարողութիւն, չի խորտակուում անգամ արտաքին պարտութիւնների դէպքում*. այդ է պատճառը նաեւ, որ անկախ պատմական դէպքերի դասաւորումից, նա մնում է իր ստեղծագործ ապագային հաւատացող իդէալիստ հայութեան հոգեւոր կորիզը: Հայութեան հոգեբարոյական այս յեղաշրջման մէջ է ահա Դաշնակցութեան փառքը:

* * *

Դաշնակցութիւնը, սակայն, պիտի ունենար նաեւ իր ողբերգանքը: Չէ՞ որ ամէն հերոսական, ըստ էութեան, ծնունդ է մի ողբերգականի, ինչպէս վերջինս յաճախ արդիւնք է հերոսական մի տազնապի: Մերձաւորին ծառայելու, նրա կեանքը յեղաշրջելու առաքելութիւն ունեցող հերոսականը չունի ասելի ծանր ողբերգութիւն, քան այն, որ բանաձեւել է անտարանիչը. «Յիւրսն եկն եւ իւրքն զնա ոչ ընկալան»... Ա՛հ, սա պատմական մի դէպքի եղերականը չէ միայն, այլ եւ ճակատագիրը բոլոր նուիրական վարդապետութիւնների, բոլոր անձնուէր առաքելների: Ոչինչ, ոչինչ է այնքան խոր, որքան տառապանքը զոհաբերողի, որը իր գործի պաշտամունքը չի տեսնում, որը զոհաբերում է իր նմանների համար եւ մնում չհասկացուած:

Երկար դարեր մեր պատմութիւնը չէր արձանագրել մի շրջան, ուր այնքան հերոսներ իրենց կեանքը երկիւղածօրէն պատարագէին իրենց ժողովրդի փրկութեան գործին. բայց չի եղել եւ մի շրջան, ուր հայութեան որոշ խաւերը այնքան ապերախտ գտնուէին սեփական ժողովրդի ազատագրական փոթորկումների հանդէպ: Այդ տարրերը, ճիշտ է, չսպանեցին Դաշնակցութիւնը, բայց յաճախ խաչեցին նրա գաղափարն ու գործը: Հին Իսրայէլի մէջ մի չարութիւն կար, որ վերջ ի վերջոյ մեսիասպանութեան յանգեց: Հայութեան մէջ չարն ու բարին առեղծուածային մի քառս էր, լի կարելիութիւններով որ, սակայն, բեւեռացումով խանգարում էր հայ զանգուածների միանպատակ կամեցումը եւ զայն, իբր ամբողջութիւն օրօրելով կրաւորականութեան եւ ակտիվիզմի միջեւ, մղում էր չգիտակցուած ինքնասպանութեան: Ընկերաբանօրէն, այստեղ շօշափուում է մեր վերածնութեան խնդիրը, որ, աւա՛ղ, թերի մնաց, եւ որի հետեւանքով մեր Գողգոթան եղաւ անասելիօրէն մեծ, իսկ մեր նուաճումը՝ համեստ: *Հայ յեղափոխութեան երեկուայ տազնապը պայմանաւորեց ո՛չ թէ թշնամու անպարտելիութեամբ, ինչպէս այսօր էլ բարբաջում է հակադաշնակցական ստրկամտութիւնը, այլ՝ հայութեան հոգեբանական հատուածականութեամբ:* Ի՞նչ ճակատագիր կարող էր ունենալ մի ժողովուրդ, որի

զաւակների մի մասը՝ սրտի իւրը բոլորանուէր ազատութեան կանթը լեցրած կը ճենճերէր, իսկ միւսը, ո՛չ թէ միայն անընդունակ զոհաբերելու, այլ եւ յաճախ, որպէս թէ ազգը խարոյկից փրկելու միամտութեամբ, ասպարէզ էր իջնում հրշէջի դերում՝ հայ յեղափոխութեան կրակը մարելու: Այդ եղերական կացութեան պատճառով, հայութիւնը ներքուստ տարանջատուեց երեք մասերի - գաղափարի ակտիվիստներ՝ իմա՛ յեղափոխականները, կրաւորական ստրկականութեան ջատագովներ՝ հակայեղափոխականները, եւ կարելիութիւններով յղի, բայց դեռ այդ երկու բեւեռների միջեւ երերուող հսկայ բազմութիւնը: Ահա՛ կարեւորագոյնը պատճառներից, որ հայ յեղափոխութիւնը շատ դէպքերում մնաց անվճռական եւ պատմութեան ընձեռած նպաստաւոր վայրկեանները չկարողացաւ օգտագործել:

Այստեղ է ահա՛ մեր քաղաքական դժբախտութեանց ենթակայական կողմը:

* * *

Այսօր, 40 տարի յետոյ, կանգնած ենք պատմութեան առաջ: Շատ դէպքեր եկան ու անցան հայոց աշխարհով, դէպքեր, որոնք, սակայն, հայութիւնը իբր ամբողջութիւն, դեռեւս չկանգնեցրին իր փրկութեան ճանապարհին:

Դեռ այսօր էլ հայութիւնը մնում է պառակտուած, այնինչ, չկորչելու համար, հրամայողաբար, նա պիտի դառնայ մի եւ անբաժանելի հոգեւոր օրգանիզմ:

Կան եւ պայքարի մէջ երկու կողմեր:

Մէկը՝ հոգեփոխուած՝ իր հեռաւոր անցեալի եւ երէկուայ հերոսականի պաշտամունքն ունի: Միւսը՝ հայ ստրկականութեան աւանդագահը, որ սեփական պատմութեան մէջ միայն ստրկութիւն եւ պարտութիւն է տեսնում:

Մէկը ձգտում է ինքնահզօրացման եւ նուաճումների՝ յանուն ապագայի: Միւսը երես է դարձրած անցեալից, չի հաւատում ապագային, ցեղի հին փառքը նրան թւում է հեզնանք, իսկ յոյսը՝ արկածախնդրութիւն:

Մէկը՝ վրէժի ծարաւ ունի, սակայն, միայն իբր նախադրեալ իր ազգային գոյութեան եւ մշակոյթի: Միւսը՝ թեւ թօթովում է մշակոյթի մասին, բայց հայրենի հողի համար մի կաթիլ արիւն չունի:

Մէկը ծիգեր է թափում կենտրոնացնելու ցեղի ուժերը մեր հաւաքական գոյութեան սպառնացող թշնամու դէմ, միւսը՝ թշնամի մեր ազատագրական պայքարին, զոհաբերութիւնից խուսափելու մտահոգութեամբ, ներքին ճակատ է ստեղծել, որի վրայ տարիներ է ինչ ընդունայն ուժասպառում է հայութիւնը:

Յերծասիրութեան հին դելը գործի վրայ է եւ այսօր: Դա տարբեր անուան եւ ձեւերի տակ - նոյնիսկ Յայաստանից դուրս - շարունակում է օտարի հայասպան դերը, մեծապէս դժուարացնելով մեր ինքնապաշտպանութեան գործը:

Տեսնել ու զգալ, թէ ինչպէս մտակոյր հայը զենքեր է դարբնում իր հարազատ եղբօր դէմ՝ ընդհանուր թշնամու գործը հեշտացնելու համար - ա՛հ այդ զարհուրելի ողբերգութիւնը դեռ այսօր էլ բաժինն է հայ յեղափոխականի:

Այդ պատճառով, դեռ այսօր էլ, հայութեան քաղաքական ճակատագրէն աւելի՛ դառն է նրա ներքին ճակատագիրը:

Ահա՛, դեռ եւս հայութեան որոշ տարրերի այս չյաղթահարուած ստրկամտութեան մէջ է Դաշնակցութեան ողբերգութիւնը:

Բայց ի՞նչ, զիջե՞լ հակադաշնակցական անարհիւթեան: Ո՛չ, ո՛չ, դա պիտի նշանակէր ազգասպանութիւն կատարել: Չէ՞ որ մեր կուսակցութեան հիմնադիրներն էլ, երբ առաջին անգամ ձեռք կը զարկէին մեր ազատագրական գործին, խորապէս կը գիտակցէին, թէ դարերի ստրկականութիւնը մեծապէս տկարացրել է հայ զանգուածների ազգային գիտակցութիւնը: Սակայն, նրանք հաւատացին մեր վերածնունդին, որ պիտի հոգեփոխէր մեր ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ: Եւ եթէ այսօր տխուր պատմութիւնը մեր ժողովրդի հոգում մի երկուութիւն է ստեղծել, բնա՛ւ չի նշանակում, թէ մենք պիտի լքենք մեզ վիճակուած առաքելութիւնը՝ մեր հոգեբանութիւնը բովանդակ հայութեան հարազատել տալու: Դա չի նշանակում նաեւ, թէ մենք կարող ենք մոռանալ, որ մերազնեայ ներքին ամէն մի հակառակորդ անծանօթ մի եղբայր է, որին հոգեփոխելու պարտականութիւն ունինք:

Յասարակական իդէալները հետապնդող ամէն անհատ կամ կազմակերպութիւն վերջ ի վերջոյ յանգում է ինքնաժխտման: Դաշնակցութիւնը ցայսօր ձգտել է ազգ դառնալ, այսինքն՝ հայութիւնը կաղապարել ըստ իր էութեան: Ազգի մէջ ձուլուելով, ազգն իր մէջ ձուլելու մի փորձ է Դաշնակցութիւնը:

Յանգել այս տենչալի նպատակին՝ նշանակում է վերանալ իբր կազմակերպութիւն եւ մարմնաւորուել իբր ազգութիւն:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ կ'ուզէինք, որ իր քառասնամեակից յետոյ Դաշնակցութիւնը, իբր իր ցեղի առաջապահը, աւելի մեծ թափով ու նուիրումով շարունակէր Յայոց Ազատամարտը, ընդունելով, որ միայն ազատ եւ անկախ հայրենիքում հնարաւոր է մեր ամբողջական ժողովրդի կատարեալ հոգեփոխութիւնը:

ԻՄ ԳԱՒԱՆԱՆՔԸ

Կը խօսիմ մեր նորագիր ընկերներուն եւ կը զգամ, որ անոնք կը խորհրդածեն.

- Գաղափարօրէն կը հաղորդուիմ այսօր: Հաղորդութիւն, սակայն, ի՞նչ է ատոր խորհուրդը:

Հոգեփոխուիլ եւ հոգեխառնուիլ Դաշնակցութեան ու անոր միջոցաւ՝ մեր ցեղին հետ:

Այո՛, ցեղահաղորդութիւն է այդ: Երբ դա կայ, կը նշանակէ, թէ մեր հոգին դարձած է ընդունակ ցեղապրումի:

- Նախ կը խոստովանիմ ճշմարտութիւնը, վասնզի որքան մեծ է ճշմարտութեան անհաղորդներու թիւը ժողովրդի մը մէջ, այնքան յաճախակի եւ սուր են պառակտումի դէպքերն անոր ժոցին մէջ:

Կ'ընդունիմ, թէ մեր նախորդները եթէ ստրուկ չդառնային իրենց եղբայրամերժ եսականութեան, ապա մենք դարերով օտարի ստրուկը պիտի չըլլայինք: Կ'ընդունիմ, որ *հայութեան ծերացած մեղքերը աւելի նպաստած են Հայաստանի կործանումին, քան պարբերաբար մեր երկիրը ներխուժող օտարներու սուրը*: Սեղմ ասած՝ հայութիւնը այսօր էլ իր անհամերաշխ անցեալի մեղքերն է որ կը քաւէ:

- Կը գտնուիմ Դաշնակցութեան սեմէն ներս եւ ահա ինքզինքս կը զգամ Ցեղիս հետ սրբազան դաշինքի մէջ, եւ կ'ընդունիմ թէ՛ *ամէն մէկ եՍ յանցաւոր ապստամբ մը, ամէն մէկ եսականութիւն՝ բարոյական մահափորձ մըն է այն Մեծ Ամբողջին դէմ, որ ազգ կը կոչենք*:

Կը գիտակցեմ, թէ բաժանուելով ցեղէն, անհատը կը մեռնի հոգեպէս եւ ապա կը հաշտուի իր ցեղի մահուան հետ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա՛ կ'ընդունիմ, թէ անհատէն ու ընտանիքէն, կուսակցութիւնէն ու դասակարգէն բարձր կայ եւ պիտի մնայ ցեղը, միակ ճշմարտութիւնը, որու ձայնին չհնազանդուող ազգը կը պատժուի առնուազն քաղաքական մահուամբ: Այդ սրբազան ձայնը զոր միայն հոգեւոր խուլերը չեն լսեր, կը պատգամէ մեզ՝ *թող ազգը կենտրոնացնէ իր բովանդակ ոյժերը եւ տրամադրէ զանոնք իր ինքնապաշտպանութեան գործին*:

Իսկ առ այդ՝ եւ ոչ մէկ օր առանց նոր զէնք մը ճարտարելու թրքութեան դէմ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա հայրենի երկիրս ու Հայութիւնը իմ շունչէս մօտ են ինձ:

Եւ արդէն կը զգամ, թէ սովորական զգացումներէ զատ ունիմ նաեւ

Հայաստանի զգացումը, որ ինձ հետ ծնունդ էր եւ գոր, սակայն, Դաշնակցութիւնը տուաւ ինձ:

Յոգեխառնուեցի Դաշնակցութեան հետ եւ ահա՝ ինձ կը զգամ հպարտ ժառանգորդը այն Մեծ ժառանգութեան, որ ՄԱՅԻՍ 28 կ'անուանենք: Եւ ալ չեմ նախանձիր ինձմէ միւթապէս աւելի հարուստին ու բարեկեցիկին, բայց խորապէս կը ցաւիմ այն բոլորի համար որոնք ինձ հետ, իմ կողքին, Դաշնակցութեան դրօշին տակ չեն այսօր:

- Դաշնակցական եմ: Այդ ըսել է, թէ այլեւս եսաթափ եղած՝ *կ'առաջնորդուիմ ներքեղային բարոյականով*, որ պիտի սրբէ իմ էութիւնը ստրկականութեան կեղտէն եւ եսականութեան հին թխմորէն. այդ ըսել է, թէ *կ'ընդունիմ գաղափարական համամայրութեան օրէնքը, ըստ որի՝ իմ հետագայ կեանքը պիտի ըլլայ՝ ազգախոհ - նուիրում եւ անձանձիր ծառայութիւն իմ ցեղիս՝ կուսակցութեանս միջոցաւ:*

- Կ'ընդունիմ, թէ Դաշնակցութիւնը յայտնութիւնն է հայութեան հաւաքական հոգիին, այն ինքնագիտակից գործիքը, որուն միջոցաւ ցեղիս հոգին առաջ կը վարէ իր պատմական առաքելութիւնը:

- *Անհատի աշխարհայեացքը պիտի համապատասխանի իր ազգի եւ պետութեան նպատակներուն. անոր երջանկութիւնը մէկ հատիկ արդարացուն ունի՝ զայն ծառայեցնել իր ցեղի երջանկութեան:*

Խորապէս կը զգամ, թէ իմ երջանկութիւնը ճիշտ հոն է, որ ես կ'աշխատակցիմ Դաշնակցութեան, եւ որպէսզի իմ գործակցութիւնը արգասաւոր ըլլայ, պարտք կը զգամ ինքնակատարելագործութեամբ գերազանցել Հայութեան արտաքին թշնամիներին, իբրեւ մարտական, բարոյական եւ իմացական ոյժ:

- Դաշնակցական եմ եւ ահա՝ կ'աշխատիմ օր, ժամ, վայրկեան առաջ խօսքիս ջերմութեամբ հալեցնել սառոյցէ այն լեռը, որ իրարմէ կը բաժանէ հայ կուսակցութիւնները:

Կ'ընդունիմ, թէ քաղաքական եւ դաւանական ամէն մէկ խտրութիւն վերջ պիտի գտնէ այնտեղ, ուրկէ կը սկսի հասարակաց միաբանութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը: Կ'ընդունիմ նաեւ, թէ *մերագնեայ ներքին ամէն մի հակառակորդ անձանօթ ընկեր եւ եղբայր մ'է, զոր հոգեփոխելու պարտականութիւնն ունիմ:* Նմանները պէտք է միայն հոգեբանօրէն զինաթափել եւ ոչ թէ զգետնել, ոչնչացնել:

- Հայրենիքի շէնքը պէտք չէ բարձրացնել օտարատեսացութեան ժայռին վրայ, այո՛. բայց եւ այնպէս *հայութիւնը մինչեւ կատարածն աշխարհի պէտք չէ ներէ թրքութեան:* Եթէ այդ արնապարտ ցեղէն, որ կողոպտիչն ու սպանիչը հանդիսացաւ անգէն հայութեան կէսին, եթէ օր մը անկէ բուռ մը անսուրբ մոխիր մնայ, այդ մերժելի մոխրին իսկ դատի պիտի կանչել, անոր հետ նոյնիսկ դատաստանի պիտի նստիլ:

- Կ'ընդունին ազգային գոհաբերության օրէնքը, որու համաձայն գոհասեղանին վրայ կրակը բնաւ պիտի չմարի:

- Վերջապէս, կը դաւանին Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը:

Եօթնիցս կը սիրեն Հայ ժողովուրդը, որն ինձ համար կը մնայ իր ոյժերի մեծութեան դեռ անծանօթ Հերակլէսը:

Կը հաւատան մեր ապագային: Կը զգան ու մտովին կ'ողջունեն Հայաստան Երկիրը, որ կար, որ երջանիկ էր ու մեծ եւ որ այդպիսին պիտի լինի վաղը...

ՄԵՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅԻՍԸ

1921-ի գարունն էր, եւ դեռ Եռագոյնը կը ծածանուէր մեր Հայրենիքի լեռնային երկրամասի վրայ:

Մայիս 28ի լուսաբացին լեռներէն երգ ու երաժշտութեամբ դէպի Սիւնեաց աշխարհի մայրաքաղաքն էին իջնում բուն Ջանգեզուրի, Տաթևի եւ Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը եւ բազմահազար մի զանգուած:

Մարտնչող հայութիւնը, Արարատի փէշերի կարօտը հոգու մէջ, այդ օրը իր գայրոյթը պիտի յայտնէր մարդկութեան խղճին:

Կէսօրուայ մօտ, բուշեւիկեան կացինից ընկած Շիրինի, Խորէնու, Սաքոյի, Աշոտի եւ այլոց եղբայրական գերեզմանի շուրջը ստեղծուել էր սուկնների, սրերի եւ դրօշակների մի ամբողջ անտառ: Նուիրական հողաքմբի վրայ, արեւի տակ վեհօրէն ու հպարտ փայլում էին Սիւնիքի սուրն ու խաչը՝ առաջինը որպէս յաղթութեան, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան:

Ջերմ խօսք կար:

Կար դառնութեան եւ ուրախութեան արցունք:

Այդ օրը ես հասկացայ, որ մի պետութեան բարոյական բովանդակ մեծութիւնը կամ ոչնչութիւնը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մէկի դէմքի վրայ:

Այդ օրը սիւնեցու աչքերի մէջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ գօրոյթն ու թափը:

Այդ օրը յաղթական էր սիւնեցին, քանզի ցեղի ոգին կը շարժէր հայ վաշտերը, քանզի Սիւնեաց աշխարհում սպայէն եւ զինուորէն - հեղինակութիւնէն եւ հնազանդութիւնէն զատ կար մի Երրորդը՝ *Ցեղը, մարտնչող Հայրենիքներում ամենուրեք եւ ամէն վայրկեան, ազգային բացարձակ պարտականութեան անուան տակ, ցցւում է ռազմիկի առջեւ եւ ասում՝ «հնազանդուի՛ր ինձ, եւ պիտի յաղթե՛ս»:*

Ես այդ օրը տեսայ Սիւնիքը՝ իր ոյժի, փառքի իր մեծութեան մէջ: Նա հպարտ էր, որովհետեւ պարտութեան էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ գնդերը, զինաթափել բոլշեւիկեան 11րդ զօրաբանակը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ հերոսական շարժումներով յետ էր մղել դէպի հայ մտաւորականութիւնը երկարող խորհրդային մահաբեր տապարը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ իր մէջքը փրկութեան կամուրջ էր դարձրել նահանջող բիւրոց համար՝ դէպի Պարսկաստան:

Սակայն, սիւնեցուն ծանօթ աչքն այդ օրը նրա դէմքի վրայ իր պատմական գործերի գիտակցութեան հետ կը կարդար նաեւ իր դրութեան ողբերգութեան գիտակցութիւնը:

Այդ օրը բոլորը, ղեկավար թէ զինուոր, տղամարդ թէ կին, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ լուռ եւ անխօս մտածում էին. «Ի՞նչ լաւ պիտի լինէր, եթէ մեր ռազմամթերանոցներն դատարկ չլինէին: Մենք ազատութեան համար թշնամու հարիւրապատիկ մեծ ոյժերի հետ չափուողներս հաց եւ փամփուշտ չունենք»:

Այո՛, շատ բաների հետ կռուի համար Սիւնիքը չունէր նաեւ ամենամահիրածեշտը՝ հաց եւ ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ սիրամարգի պէս իր շքեղ թեւերի տակ պիտի չկարողանայ թաքցնել իր «սեւ ոտները», իր պահեստների դատարկութիւնը: Նա հպարտ էր, որովհետեւ յաղթել էր, բայց դառնացած էր, քանզի հնարաւորութիւն չունէր օգտուելու իր յաղթութիւններից:

Իրերի այս ողբերգական վիճակում, մեր անկախութիւնը պիտի ապրէր երկու ամիս եւս, որից յետոյ խորհրդային կարմիր լաթը, առանց յաղթանակի, չարափառօրէն պիտի ծածանուէր եւ Սիւնեաց աշխարհի վրայ:

* * *

Քաղաքական փոթորիկներից քշուած՝ մեր ազատութեան Մայիսը այսօր կը տօնենք օտար ասիերի վրայ:

Տարագիր ենք, եւ դառնադառն մեր կեանքը - աքսորանքներէն ամենածանրը ու անփառունակը - մի հատիկ արդարացում ունի՝ զայն ծառայեցնել պարզելու համար մեր ժողովրդին վիճակուած աղէտների ներքին ու արտաքին պատճառները:

Այսօր հարկ է եւ պատշաճ փորձել, գոնէ տարին մի անգամ, ըմբռնել եւ հարազատել հետեւեալ ճշմարտութիւնները.

- *Պատմութիւնը որդիների մէջ հալածում եւ պատժում է հայրերի մեղքերը հին:*

Դարերի ստրկութեամբ, անապատում տառապանքներով եւ անհաշիւ զոհերով քաւեց հայութիւնը եւ դեռ քաւում է մեղքերն իր առաջնորդների:

Եւ դեռ պիտի քաւի, քանզի եսաթափ չի եղած ե՛ւ օրուայ հայը, որին վաղը պիտի վիճակուի հայութեան ճակատագիրը վարելու դժուարին դերը:

- Յայ ազգը, որը դարերի իւր քաղաքական տնանկութիւնը աւելի իր առաջնորդների փոխարարբերութեանց այլանդակութեան կը պարտի, քան իր երկրի աշխարհագրական դիրքին եւ արտաքին թշնամիների նուաճողական ախորժակներին, կորցնելով ներքին ստեղծագործ միութեան եւ միաբանութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը՝ կորցրեց իր անկախութիւնը, ապա եւ իր երկիրը:

Աւա՛ղ, հին թթխմորից գերծ չէ հայ հոգին ե՛ւ այսօր: Բաժանասիրութեան դե՛ւն է դեռ առաջնորդում մեր ազգային առաջնորդներին:

- Մեր ներքին իրերակերութեան բերունով՝ միշտ պատրաստի որս մեր գայլ հարեւանների համար՝ դեռ միամտօրէն դժգոհում ենք աշխարհի դէմ, որը քանիցս գործով հասկացրեց մեզ, *թէ ներքին պատճառներով իր ցեղի բովանդակ ոյժերէն օգտուելու անկարող ժողովուրդը բարոյապէս ազատ չէ արտաքին օգնութիւն ակնկալելու:*

Այսօր իսկ, երբ Յայաստանի վրայ վերստին ընկած է ստուերը մեծ եւ ահաւոր գալիքի, երբ մի մութ ամպ է կախուած մեր ժողովրդի գոյութեան եւ իր ապագայի միջեւ, մեր պատմութեան այդ սպառնական շրջանում իսկ չենք ուզում հասկանալ, որ աշխարհում մի հատիկ ոյժ գոյութիւն ունի միայն, որը յետ այսու պիտի լծել մեր հաւաքական ինքնապաշտպանութեան կառքին՝ որպէս ազգ հայօրէն ապրել ու շինարարել կարողանալու համար: *Ներցեղային բարոյականն է այդ հրաշագործ ոյժը - ցեղակոծութիւնը:*

Այս եսամերժ բարոյականը - որով օծուն մի նոր սերունդ միայն կարող է Մայիս 28ի պահակը հանդիսանալ - հրամայողաբար իր պահանջն է դնում մեր գաղափարախօսական եւ վարիչ մտաւորականութեան՝ *օր առաջ երես դարձնել հին էվդեմոնիստական բարոյականից, որը սնուցանելով մեր տկարութիւնները, դարերով մեր միջոցաւ մեր ցեղի թշնամիների յաջողութեան ծառայեց:*

Դա պահանջում է ապրել, մարտնչել ու առաջնորդուել ցեղօրէն:

Դա պահանջում է մեր մտաւորականութիւնից մեծագոյն զոհողութիւն՝ *յանուն եւ ի գոհ մեր Անկախութեան Մայիսի՝ մորթել իր ԵՍը:*

Բերուե՞ց այդ զոհը՝ մեզ պիտի յաջողի տալ աշխարհին, մեր անկախութեան իրաւունքը նաեւ սեփական ոյժերով պաշտպանել կարողանալու ապացոյցը:

Այլապէս - չէ՛, չէ՛, չեն խօսելու այն մասին, թէ ինչ կարող է տեղի ունենալ Յայաստանի եւ Յայութեան հետ - այլապէ՞ս... ընթերցող, լրացո՛ւր խօսքս...

ԵՌԱԳՈՅՆԸ ԿԱՐՄԻՐ ԼԱԹԻ ԳԷՄ

Սիւնիքը կը շարունակէր իր հիասքանչ եւ ծանր գոյամարտը եւ այդ ո՛չ թէ մեր ցեղի մի հատուածի գոյութիւնը փրկելու կամ Հայաստանի անարժան մասը մտնելու համար - կրկնակ նպատակ, որ իրագործուած էր արդէն - այլ յանուն հայ մտաւորականութեան, որը բոլշեւիկեան գազանից մազապուրծ եւ հալածական՝ ապաստան էր գտել մեր լեռնաշխարհում:

Կարմիր բանակը, գտնելով Հայաստանն առանց մտաւոր հայութեան, եկել ու բանակել էր Սիւնիքի պատերի տակ:

Որսը փախցրած շան նման, ցաւեցած ու կատաղած, նա կանգ էր առել Սիւնիքի սահմանների վրայ՝ դունչը դէպ մեր դիրքերը դարձրած: Միայն նապաստակ որսալու սովոր թշնամին, անցեալի արնոտ փորձերից խրատուած, գիտէր, որ Արաքսի սիւնիքեան ափում հայ մտաւորակա-նութիւնը որսալու համար պէտք էր նախ սպանել առիւծը, որ կ'ապրէ սիւնեցու մէջ: Նա գիտէր, նա զգում էր այդ, եւ անոյժ ցասմամբ ու անվերջ, նա հաջեցնում էր իր շները՝ իր բանակը Սիւնիքի վրայ: Այսքանը միայն: Սովորական չէր փախցրած որսը: Չախողած էր մտաւոր հայութեան որսը թրքո-բոլշեւիկեան հրամանատարութեան համար, մեր ժողովրդի ընտիր տարրերի զանգուածային որսը, որի յաջողութեան դէպքում պիտի գլխատուէր հայութիւնը:

* * *

Վաղուց էր կայացուած հայ մտաւորականութեան մահուան դատավճիռը: Պիտի մեռնի՝ մտաւոր հայութիւնը՝ վճռել էին ընկերներ ենվերն ու Ձինովիւնը, երբ կ'ողջագուրուէին թաթար մայրաքաղաքում: Արեւելեան համայնավարների անդրանիկ համագումարից մի քանի օր անց, խորհրդային թերթերից «Կարմիր Առաջապահ»ը կը հրապարակէր հրէշների կողմից արուած հայ մտաւորականութեան դատավճիռը՝ «Դաշնակցութիւնը պիտի ոչնչացուի գլխովին»:

- Պիտի ապրի՝ հայ մտաւորականութիւնը, որ ապրի եւ հայ ժողովուրդը,- իր հերթին վճռել էր Սիւնիքը, եւ իր արծիւների հզօր թւերի պաշտպանութեան տակ առել Արարատեան բազմահազար տարագրու-թիւնը:

- Մեզ յանձնէ՛ք հայ մտաւորականութիւնը, վայր դրէ՛ք ձեր զէնքերը եւ այսպէսով փրկէ՛ք ձեր գիւղերը, որոնք սրի եւ հրի պիտի մատնուին, եթէ չյարգուեց մեր վերջնագիրը:

- ԵՎ ԵԻ ԱՌ,- կը պատասխանէր լեռնահայ գիւղացին, եւ կը շարունակէր սեւ ամպի պէս լեռներից կախուած մնալ ռուս, թուրք, թաթար զօրամասերի գլխին:

Թշնամին կը սպառնար Երասխի ափերի վրայ բեմադրել Շահ Աբբասի օրերը: Նա կաշուից դուրս կու գար հայրենի ջրերի մէջ խեղդելու *հայ ժողովրդի ուղեղն ու սիրտը*, բայց կը դժուարանար ասել իր բանակին. «Կա՛լ նորան»: Ապա, բոց ու կրակ արծակող վերջնագրերին կը յաջորդէին պատուիրակութիւնները, բանբերները, թռուցիկները՝ միշտ էլ յոխորտ ու սաստալի:

Թշնամին կը սպառնար, գրպանին մէջ սեղմելով բռունցքը:

Թուրքն ու թաթարը կը հաջէին իմ վաշտերի վրայ - այսքանը միայն:

- Երկնքից չէ՛ շանթը,- թշնամու բոլոր յայտարարութիւններին կը պատասխանէր Սիւնիքը, եւ կը շարունակէր վարել հայ մտաւորականութեան փրկութեան գերագոյն գործը:

* * *

Այսպէս, Սիւնիքի սահմանների վրայ դէմ յանդիման ցցուած կը մնային մահուան բազուկը՝ զինուած խորհրդային տապարով, եւ պողպատէ թելը արծիւ Սիւնիքի:

Դիւցագնական երկիրը շեշտ կը նայէր թշնամու աչքերի մէջ, նրան սանձուած պահելով իր պատերի տակ, որպէսզի կարմիր մահուան ճիրաններից մազապուրծ հազարները անխռով եւ անկորուստ անցնէին դէպի ապահով հորիզոններ:

Եւ անցաւ, ու փրկուեց արարատեան մտաւորականութիւնը, ուսանողութիւնը, սպայութիւնը:

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ Սով-արքան կ'իշխէր Լեռնահայաստանում, երբ ժողովրդի խոշոր մասի սնունդը կը կազմէր իր դաշտերի բանջարեղէնը միայն, երբ դիրքապահ վաշտերիս կը պակսէր չոր հացն անգամ, երբ մեր պահեստներից մէկում կը ստացուէր հրանօթ փոխադրելու ուղարկուած գիւղացու դիակը՝ ողբերգական զոհը աստուածային պարտաճանաչութեան:

Եւ այդ՝ այդպէս աշխարհից կտրուած մի երկրամասում, ուր կռուողներին կը պակասէր ռազմամթերքը, կենդանի կապը արտաքին աշխարհի հետ, յոյսը՝ դրսի օգնութեան - այն ամէնը, որի չգոյութեան դէպքում արդիական բանակները ժամեր դիմադրելու փոխարէն թշնամու անարգանքին են յանձնում իրենց դրօշակները: Այս դժնդակ կացութեան մէջ, երբ տեղի են տալիս կառավարութիւններն ու բանակները, *սիւնեցին չլքեց իր վահանը եւ դրա շնորհիւ այսօր կ'ապրի արարատեան մտաւորականութիւնը*:

Ոչինչ ունէր Սիւնիքը, գրեթէ ոչինչ, կռիւ վարելու համար, բայց կար ստեղծուած վիճակի լրջութեան, ինչպէս եւ իրեն ընկած դերի բովանդակ գիտակցութիւնը, կար *մերցեղային բարոյականը՝* զէնքերի զէնքը հրաշագործ:

Իմ վաշտերը չլքեցին իրենց վահանը, որովհետեւ մարդկային տկարութեան փոխարէն նրանց կը վարէր ցեղի հրաշագործ ոգին: Նրանք խորապէս կը գիտակցէին, թէ *Յայաստանն առանց իր աշխարհագրական ողնաշարին, ինչպիսին է Սիւնեաց աշխարհը, իսկ հայ ժողովուրդն առանց իր մտաւորականութեան՝ չեն կարող գոյութիւն ունենալ:* Իմ զինուորը յստակօրէն կը գիտակցէր, թէ հաշտուել Սիւնիք ապաստանած տարագրութեան կորուստի հետ՝ կը նշանակէր հաշտուել հայ ժողովրդի չգոյութեան հետ: Դրա համար էլ, նա, որպէս համակ պարտաճանաչութիւն, մնաց պատնէշի վրայ, երբ կը վճռուէր հայ մտաւորականութեան լինել-չլինելու խնդիրը:

Այդ գիտակցութիւնից ահա՛ կը բղխէր նրա հրաշագործ պարտաճանաչութիւնը, որի առջեւ անզօր գտնուեցին թուրք, թաթար եւ կարմիր հորդանները:

ՀԱՅ ԶԵՆՔԻ ՓԱՌՔՆ ՈՒ ՈՂՔԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Բարոյապէս սնանկ է անհատը, երբ նրան պակասում է ազգային հպարտանքի զգացումը - ծնունդ՝ ազգային ինքնաճանաչութեան, որ իր սնունդը առնում է մեր պաշտամունքից դէպի այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ եւ հերոսական Յայրենի Պատմութեան մէջ: Առանց այդ բարձր առաքինութեան, բարոյապէս պակասաւոր է անհատը, որպէս մարդ եւ որպէս անդամ հաւաքականութեան: Այդ նուիրական զգացումը ինձ համար շարունակում է մնալ լուսաւոր հայրենասիրութեան, ցեղային բարոյականի եւ երջանկութեան անսպառ աղբիւր: Դա՛ էր լեռնաշխարհում իմ ժողովրդական գնդերին թեւ ու թափ տուողը: Դա՛ է եւ այսօր՝ իմ վտարանդի կեանքի դառնութեանց միակ մեղմիչը:

Իմ օրն իր որոշ ժամն ունի, երբ մտածումս սիրաշատ մօր պէս կը դիեցնէ ազգային հպարտութեան իմ զգացումը:

Իր սրբազան պահն ունի իմ ամէն մի օրը, երբ մտովին անհուն կարօտով կը սկսեմ իմ պրպտումները Յայոց Պատմութիւնը կերտող դարերի մէջ, քաղցրութեամբ կ'ոգեկոչեմ հայ զինուորին ու զօրավարին, որոնք հոգեկան գեղեցկութեան, անդիմագրաւելի արիութեան ու մեծագործ վեհութեան համբուրելի հետքերն են թողել Յայոց աշխարհում:

Եւ կ'ոգեխառնուիմ նրանց հետ, կը վերապրեմ նրանց գոռ յաղթանակները եւ կարօտով կը բաժանուիմ նրանցից, մի օր անց՝ նրանց ազնուացուցիչ ընկերութիւնը վերստին վայելելու ցանկութեամբ: Այսպէս կը սնուցանեմ ազգային հպարտանքի իմ զգացումը: Չտկարանալու համար՝ կը կատարեմ իմ ամենօրեայ խորհրդաւոր զօրահաւաքը մեր պատմութիւնը զարդարող հոգիների, եւ կը խօսեցնեմ ու կը լսեմ նրանց:

Աստուած իմ, որքան մեծ է արիների համաստեղութիւնը մեր պատմութեան երկնականարի վրայ: Եւ որքան շլացուցիչ է նրանց փայլը: Պսակաւոր են, եօթնվերք են բոլորը, փառքի սպիներ ունին բոլորը: Պարթեւ են, խայտակն, քաջագանգուր: Բիբերի մէջ շանթ ունին, ցասում, դառնութիւն:

Եւ ասում են նրանք.

- Չմնաց, աշխարհում գրեթէ չմնաց ցեղ, որ մեր բազկի ոյժը չզգար:

Պոռոտ Բաբելացին, Յռոմէացիները կաշառող, աղուէսաբարոյ Սասանները, Բիւզանդացիք նենգ, Արաբն ու Սկիւթացին ընչաքաղց, Ալանները, Քուշանները, Կովկասեան լեռնականները աւարառու - այդ բոլորի եւ շատ ուրիշների հետ, անհամար անգամ հարուածներ ու վերքեր փոխանակեցինք: Եւ յաճախ յաղթեց մեր բազուկը:

Սակայն, քիչ անգամ մեր արիութիւնից լիովի օգտուել կարողացաւ մեր ցեղը, քանզի կար ընտանի թշնամին, որի վատութեանց կը պարտի Յայոց աշխարհը իր դարերի քաղաքական խեղճութիւնը: Ջինուորի եւ ռազմավարի մեր բազուկից աւելի օտարն օգտուեց, քան հարազատ երկիրը: Եւ դրա համար էլ մեր քաջութեան հռչակը տարածուեց շատ հեռուները՝ մինչեւ Ասորեստան, Յռոմ, Յրէաստան եւ լեռները Կովկասի: Տե՛ս, որքան շատ են մեր վերքերը՝ ստացուած օտար հայրենիքների համար: Անպարտելի էր օտար բանակը, երբ նրա կողքին օտար զէնքի յաջողութեան համար կը կռուէր եւ Յայը, մանաւանդ, երբ դա կ'առաջնորդուէր հայ զօրավարի կողմից: Մասնաւորապէս Պարսիկն ու Բիւզանդացին չարաչար շահագործեցին հայ արիութիւնը: Այդ ազգերի անկայուն գահերի համար հայ արիութիւնը յաճախ հանդիսացաւ որպէս ուժեղ սիւն:

Մեզ զբաղեցնելով իրենց արտաքին թշնամիների դէմ, նրանք մեր արիութիւնը ծառայեցրին որպէս անխորտակելի պատուար իրարու դէմ: Պարսիկն իր փառքի կէսից աւելին մեզ, մեր արիութեանը կը պարտի: Խոշոր բաժին ունենք եւ յունական փառքի մէջ...

Այսպէս, որքան հպարտ, այնքան տխուր է շեշտը զէնքի իմ եղբայրների, զորս կ'ոգեկոչեն եւ կը լսեմ ամեն օր:

* * *

Դատապարտելիօրէն տկար է ժողովուրդը առանց ցեղագիտակցումի: Առանց ցեղակրօնութեան՝ այլ բան չէ դա, եթէ ոչ-կենդանի զգեստը ցեղի: Սակայն ժողովրդի մէջ արթնացա՞ւ ցեղը՝ մարդկային հոգին սրբուում է բոլոր տեսակի արատներից ու տկարութիւններից. դա դառնում է համակ սէր ու նուիրում դէպի մերձաւորը՝ միշտ պատրաստ մեռնելու այդ վերջինի համար: Այդ դէպքում, անհատը իր մերձաւորի մէջ տեսնում է իր անձը՝ այլ պատկերի եւ անուան տակ:

Արթնացա՞ւ ցեղը՝ ժողովուրդը կարելիութիւն է ստանում կուրծք տալու ամենամեծ վտանգներին եւ յաղթահարում ամենածանր փորձութիւնները, որովհետեւ այդ վիճակում նա իրենից ներկայացնում է մի հաւաքական հոգի՝ ինքն իր մէջ ազատագրուած, ամբողջացած ու յաղթական:

Երբ ցեղօրէն կ'ապրի ժողովուրդը՝ թշնամուց ստացած ամէն մի վերքի ու անարգանքի մրմուռը խորապէս կը զգայ նրա իւրաքանչիւր անդամը:

Այսպէս է ստեղծւում այն հաւաքական Սիրտը, որից ծնունդ են առնում սրտով զօրաւոր Վարդանները, Գայլ Վահանները, Մուշեղները:

Իսկ յայտնուեցի՞ն նմանները՝ այլեւս ժողովուրդը դառնում է ցեղի բարկութեան գործիքը, այլեւս ժողովուրդ-բանակի մէջ իրար են հանդիպում եւ համբուրում Ղեւոնդ Երէցներն ու Մամիկոնեանները - հայ լուսակիրը, սուրբն ու հերոսը - որոնց ղեկավարութեամբ՝ վտանգի բռնուած ժողովուրդը իր ամէն մի հակահարուածի մէջ դնում է իր ցեղի մխացող կատաղութեան ամբողջ թափը:

Եւ յաղթանակում է:

Ասածիս Հայոց Պատմութիւնը վկայ:

ԱՆԵՐԵՒՈՅԹ ԳԱՏԱՒՈՐԸ

Սիւնիքը կը չափուէր թուրք, թաթար եւ կարմիր հորդանների հետ: Կտրուած էինք աշխարհից, պաշարուած: Ռազմամթերք չկար, պակասում էր հացը:

Այդ գերազանցօրէն ծանր օրերից մէկն էր: Շրջագայում էի ճակատէ ճակատ, դիրքէ դիրք՝ զօրամասերս հոգեպէս գօտեպնդելու համար:

Արեւիքի հարաւ-արեւմտեան ռազմաճակատներից մէկում, Ալազեազի բարձունքների վրայ, մօտեցաւ ինձ հարիւրապետներից մէկը.

- Պարոն սպարապետ, անկարելին կարելի դարձնելով մենք թշնամու հետ չափուեցինք մինչեւ օրս. չէ՞ք կարծում, թե այլևս անկարելի է դիմադրել:

Չուզեցի իսկոյն եւ եթ պատասխանել նահանջի մասին մտածող վաշտապետիս, որը կարծես դադարել էր գիտակցել, թէ տեղի տալ այդ կետի վրայ՝ կը նշանակէր թոյլ տալ թշնամուն Արեւիքի հայութեան գերեզմանի վրայով միանալ թաթար Ադրբեջանին: Հրամայեցի կանչել բոլոր ղեկավարներին: Եկան:

Շատերն, առանց արտայայտուելու, մատնում էին իրենց անհանգստութիւնը մեր հետագայ յաջող դիմադրութեան կարելիութեան մասին: *Նախ հոգեպէս են պարտուում եւ ղեկավար տարրերը:* Եւ թշնամու յաջողութիւնը սկսում է հէնց այն վայրկեանից, երբ իր դէմ կռուող բանակի հրամանատարութեան մէջ սկսում է տկարանալ յաղթանակելու հաւատը: Ձօրքը նման դէպքերում բնագոյաբար զգում է, թէ ինքն այլևս բարոյապէս անտէր է, անգլուխ:

Հոգուս աչքերով տեսնում էի պարտութիւնը՝ կախուած մեր գլխին: Մենք պարտուած էինք արդէն. մնում էր, որ թշնամին արիութիւն ունենար հազար քայլ առաջանալու, որպէսզի մենք լքէինք մեր դիրքերը:

Երբեմնակի լուում էր գնդակների չար երգը եւ խռովում գիշերուայ լռութիւնը:

Նահանջելու տրամադիր վաշտապետս սպասում էր պատասխանի: Ես խորհրդածում էի: *Հերիք չէ ասել՝ հրամայում են կռուել, մեռնել:* Նման վայրկեաններում, անզօր են հրամանն ու սպառնալիքը: Փորձով գիտէի այդ, եւ շարունակում էի դեռ մտմտալ: Խոհերս սկսել էին բիւրեղանալ. արդէն գիտէի ասելիքս եւ անելիքս, բայց եւ այնպէս, շարունակում էի լուռ մնալ, երբ կորովաթափ վաշտապետս խզեց լռութիւնը.

- Ի՞նչ էք մտածում, պարոն սպարապետ:

- Այն, հերոս վաշտապետս, որ դու, ինչպէս տեսնում եմ, եւ մի քանի ուրիշները մոռացել էք հայոց պատմութիւնը, որը մեր կռիւներով չէ՛ սկսուել եւ մեզնով չէ՛ վերջանալու: Այս լեռների վրայ կռիւներ են տեղի ունեցել մեզնից առաջ, տեղի պիտի ունենան եւ մեզնից յետոյ: Ասացէ՛ք, ի՞նչ անուն կը տայիք Ղաւիթ Բէգին, եթէ մարդկային այս կամ այն տկարութիւնից մղուած նա Սիւնեաց աշխարհը յանձնած լինէր թուրք ու թաթար հորդաներին:

Մեզնից առաջ այս լեռների վրայ կռուող հայը խորապէս գիտակցել է, թէ *Սիւնիքը յանձնել թշնամուն՝ կը նշանակէ հայ երկրի բանալիները եւ հայ ժողովրդի բախտն ընդմիշտ յանձնել իր իսլամ հարեւաններին:* Նոյն փրկարար գիտակցութեամբ, այս բարձունքների վրայ պէտք է կռուէ, մեռնէ ու յաղթէ եւ վաղուայ հայութիւնը: Ի՞նչ, միայն ձե՞զ է պակասում այդ

գիտակցութիւնը: Մոռացե՞լ էք, թէ կայ հայ ցեղի յաւիտենագիր հրամանը՝ յաղթել կամ մեռնել:

- Ո՛չ, - եղաւ վաշտապետներին պատասխանը:

- Ես բնաւ չեմ մտածում նահանջի մասին, որովհետեւ սովորութիւն ունիմ նման օրհասական վայրկեաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատաւորին՝ ի՞նչպէս են վարուել նման եւ աւելի ծանր վիճակում Վարդաններն ու Դաւիթ Բէգերը:

- Մեռնել, բայց յաղթել:

- Ինչպէ՞ս կ'ուզէիք, որ վարուէին նման դէպքերում այն բոլոր ղեկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակուի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չզիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատաւորի թելադրութեամբ՝ միշտ էլ այսպէս են պատասխանել, այսպէս են պատասխանում ինձ եւ այժմ...

- Ես,- արդարանալ փորձեց վաշտապետս,- ես ուզեցի ասել, թէ այլեւս ռազմամթերք չունենք:

- Բայց ո՞վ ասեց, թէ միայն առատ ռազմամթերքով են յաղթում: Շատ անգամ յաղթում է այն կողմը, որը նուազ է կրակում: Վախկոտն է յաճախակի աղմկում, մատնելով իր անարիութիւնը: Հրացանից, գնդացիից, թնդանօթից չէ՛ որ սարսափում է թշնամին, այլ՝ քար լռութիւնից: Չկայ աւելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնաւորապէս գիշեր ժամանակ, երբ քարը, թուփը, այն ամէնը, որ կարող է զբաղեցնել մարդուս աչքն ու երեւակայութիւնը, դառնում է գրոհող հակառակորդ: Լուռ յառաջացող տասնեակը մի ամբողջ զունդ է, վաշտը՝ մի ամբողջ բանակ պաշտպանուողի համար: Գիշեր ժամանակ յարձակուողի զինակիցներն են՝ խաւարը, լռութիւնը, ժայռերը: *Իսկ երբ նախայարձակուողը մենք ենք՝ այդ լեռների տէրը, մեզ հետ են նաեւ այն բոլորի վրէժխնդիր ստուերները, որոնք մեզնից առաջ հեզնել են մահը եւ ընկել այդ սրբազան բարձունքների վրայ:* Իսկ երբ մենք ենք նախայարձակուողը՝ մեզ հետ է նաեւ մեր լեռների հզօր ոգին: Ուրե՛մն, ռազմամթերքի կարիքը չզգալու համար՝ մնանք հաւատարիմ մեր օրհնուած ռազմավարութեան տարերային ձեւերին: Գիշերամարտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրե՛մն, *յարձակուենք, ինչպէս յարձակոււմ է մահը՝ լուռ եւ անակնկալ:*

- Յարձակուենք,- միաբերան կրկնեցին վաշտապետներս, եւ յուսավառ՝ վերադարձան դէպի իրենց վաշտերը, դէպի կրակի գիծը:

Լուսաբացին, Ալագեազի բարձունքներում թշնամին ծեծուած ու գերուած էր զրեթէ առանց ռազմամթերքի:

Իմ զինուորը այդ օրը օրհնում էր ճակատագիրը, որ չէր յապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամթերք հասցնելու:

Այդ կռուում սիւնեցիւն մի անգամ եւս զգաց, թէ յաղթում է այն կողմը, որը վստահ է ո՛չ թէ իր սպառազէն բռունցքի, այլ՝ իր ներազէն գերազանցութեան:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով ղեկավարուող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրայ սիւնեցիւն այդ օրը հաստատեց, թէ երկաթէ զէնքերի դէմ հե՛շտ է վահան գտնել, բայց ոչ եւ ոգու զէնքերի, որպիսին են ցեղի զէնքերը:

ՄԵՐ ԴՈՒՌՆ ԵՆ ԲԱՄՈՒՄ

Փախչում է մեր նորահաս սերունդը զաղութահայ կեանքի հոգեւոր անապատէն, եւ ծարաւի՝ նա ովասիս է փնտռում Դաշնակցութեան ծոցի մէջ:

Սրբազան գայրոյթով նա փախչում է հայ կեանքի բոլոր տեսակի դպիրներէն ու փարիսեցիներէն - այն բոլորէն, որոնք իրենց յաւետ մեղկ բնաւորութեան բերումով օտար ափերի վրայ շարունակում են տկարութիւն ցուցադրել եւ արհամարհանք շահել, որոնք պատռած սրբազան եռագոյնը, հոգով հեռացած են Հայութեան մեծ ընտանիքէն, որոնց սրտի եւ տան մէջ տեղ չունին հայրենիքն ու հայրենասիրութիւնը, որոնք երջանիկ տգիտութեամբ, իբրեւ թէ կ'ուզեն տարագիր հայը հայ պահել, բայց վատօրէն կ'ուրանան ցեղի Գողգոթան եւ նրա դատը արդարագոյն. նա փախչում է այն բոլորէն, որոնց անունը ու սեւ արարքները Հայոց Պատմութեան կողմից վաղը պիտի մատնանշուին որպէս ամօթը մեր օրերի:

- Ամենուրեք մեր դուռն է բախում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ Դաշնակցութեան մէջ երիտասարդացուցիչ մի բան կայ - Տեղի հզօր շունչը, որովհետեւ, իր հոգեբանութեամբ, ամէն մի երիտասարդ մի անանուն դաշնակցական է՝ բողբոջի մէջ. որովհետեւ Դաշնակցական ասել է՝ խանդավառ *իդէալիզմի մարդ*. իսկ այդպիսին մշտաջահել է հոգուով: Այո՛, ամէն դաշնակցական իբրեւ իդէալի մարդ, երիտասարդ է ինչպէս ամէն երիտասարդ՝ դաշնակցական:

- Մե՛զ է փնտռում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ դաշնակցականութիւն ասել է՝ լրումը հայ կեանքի. որովհետեւ մեր շարքերում կեանքն աւելի՛ կեանք է, որովհետեւ մենք ապրել եւ ապրեցնել գիտենք բարձր կուսակցականութեան բովանդակ խորհրդաւորութիւնն ու բերկրանքը:

Մեր շարքերէն դուրս մեռեալ թիւ է կուսակցականը: Մեզ մօտ, ընդհակառակը, կուսակցականութիւնը ընդգրկում է անհատի ո՛րջ կեանքը,

բաւարարելով նրա սիրտն ու իմացականութիւնը: Եւ հենց այդ է պատճառը, որ մեր շարքերում անհատն զգալով յեղափոխական գործի սրբութիւնը, դողում է իր կոչման վեհութեան առջեւ:

Մեզնից դուրս, կուսակցականը դաստիարակում է ասիական թայֆայականութեան նեղ պատերի մէջ. նա չի մտածում իր սեփական գլխով. նրա համար չէ խղճմտանքի անկախութիւնը. պարզ երամականութիւն է նրա կեանքը: Դաշնակցութիւնը, ընդհակառակը, պահանջում է կիրթ վերաբերմունք եւ բարոյական ստեղծագործ հաւատք: *Մեզ մօտ կառուցում է ներքին մարդը՝ նոր էութեամբ:*

Մեզ մօտ, ղեկավարել ասել է՝ ուսուցանել եւ ապա վարել խղճմտանքների: Սքոլաստիկներ չենք, նաեւ նեղմիտ հատուածամուկ չենք: Մեր ընկերը միայն նա չէ, որ մտածում է մեզ պէս, այլեւ նա, որ գործում է յօգուտ մեր ժողովրդի, նա՛, որ մտածում է, զգում եւ գործում հայաբար:

- Ցեղային բարոյականով օժուկ մեր շարքերում հայ բեռնակիրն ու մտաւորականը եղբայրներ են համացեղ:

Ցեղակիցների՞ մէջ,- ասում ենք մենք,- տե՛ս քեզ եւ արծագանգի նրանց ցաւերին. դա ասել է՝ վերապրի՛ր ցեղիդ ողբերգութիւնը. աւելին՝ թող քո հաղորդութիւնը դառնայ ցեղիդ ճակատագիրը, նաեւ քո մկրտութիւնը: Դա ասել է՝ քո սիրտը պէտք է *պատասխանի ժողովրդիդ ամէն մի սրտազարկին.*

- Երես դարձած Բահադէմ՝ դէպ մեզ է գալիս մեր ոգելից երիտասարդութիւնը, քանզի ցեղի խօսքն է մեր շրթունքներին, որ կը զրնգայ թուրի պէս. քանզի մեր գործը զոհողութեան շունչ ունի, մեր համոզմունքը՝ հրամայական մի զօրութիւն, մեր անունը՝ մի սաստող հեղինակութիւն:

Երիտասարդին յատուկ է երջանկութեան ձգտումը, եւ ահա՛ *Դաշնակցութեան միջոցաւ նա հաղորդակցութեան է գալիս ցեղի հոգու հետ՝* ընդարձակելով իր հոգեկան հորիզոնը, իր մտածողութեան եւ զգացողութեան շրջանը: Իսկ դա ասել է ճշմարիտ երջանկութիւն:

Երիտասարդ հասակին յատուկ է լաւագոյնի ձգտումը. եւ ահա՛ նա նետում է Դաշնակցութեան գիրկը, որովհետեւ այդ վերջինը *լաւագոյնն է,* իմաստը մեր նորագոյն պատմութեան:

Երիտասարդին յատուկ է ինքնագօրութեան ծարաւը. իսկ ինքնագօրանալ կարելի է միայն մեր շարքերում: Որովհետեւ Դաշնակցութիւն, ասել է՝ անձնաւորեալ լուսակրութիւն, նահատակութիւն եւ հերոսականութիւն:

Այդ տարիքին յատուկ է սէրը պայքարի, եւ գիտէ նա, որ ազգերն ապրում են, քանի դեռ նրանց մէջ ապրում է երկու բան՝ պայքարի իմաստուն բնագործ եւ զոհաբերելու ներքին յօժարութիւնը, առաքինութիւններ, որոնց գերակշռօրէն տէր է Դաշնակցութիւնը:

- Մեր դուռն են բախում այն ամենը, որոնք հայ հայրենիք են փնտռում «Մեր հայրենիքը» շրթունքներին, որոնց գոյութիւնը մի հատիկ խորհուրդ ունի՝ *հայրենիք, միակն ու անփոխարինելին, որի համար անհատն ու դասակարգը միջոցներ են միայն:*

Մեր դուռն է բախում երիտասարդ Հայութիւնը, որովհետեւ նրա համար երկու անհանգստացուցիչ հարցեր կան, որոնց պատասխանը միայն մեր շարքերէն կարելի է լսել:

«Ի՞նչ, անպատի՞ժ պիտի մնայ թուրքը»:

«Արդեօք ի զո՞ւր պիտի անցնի մեր Գողգոթան»:

Չէ՛, չէ՛, մենք դեռ չենք մոռացել Թալէաթի շնական խօսքը՝ *«Աքսորա-վայրն է՝ ոչնչութիւն»:* Եւ այդ օրէն սկսած, աւելի քան արդար է մեր թշնամանքը թրքութեան դէմ. այդ օրէն դա մեր մէջ դառել է այն, ինչ որ էր ժողովուրդների մօտ. նա գիտէ, որ առանց *յետադարձութիւն* կոչուող աստուածային *ակտին*, ազգերի հասցրած սերունդները լինում են հոգեպէս տխեղծ, ցաւագար - ներքին մեծագոյն վտանգը ցեղերի գոյութեան համար:

- Մե՛զ է փնտռում երիտասարդութիւնը, քանզի նա գիտէ, թէ փոխ-վրէժը բնախօսա-հոգեբանական մի սուր պահանջ է վերապրելու ձգտող ժողովուրդների մօտ. նա գիտէ, որ առանց *յետադարձութիւն* կոչուող աստուածային *ակտին*, ազգերի հասցրած սերունդները լինում են հոգեպէս տխեղծ, ցաւագար - ներքին մեծագոյն վտանգը ցեղերի գոյութեան համար:

Մեր շարքերն են թափում հայկական իրրիդենտիզմի կուսակիցները, որովհետեւ մենք սպասում ենք վրէժի դատաստանին, եւ հաւատում որ *մեր տառապանքէն հայկական նոր փոթորիկը պիտի պայթի, եւ որ այդ վերջինէն պիտի ծնին հսկաները հայ կամքի, վրէժանդիրները՝ տիտան, զօրաւորները՝ մահացան գիտութիւններով սպառնազէն:*

Մենք սպասում ենք. պիտի յայտնուի՛ Հայ *Գերմարդը* եւ մոխրացնի հայասպան սուրն ու սուիներ թրքութեան ձեռքի մէջ, ապրեցնելով նրան սարսափը հայ վրիժակէն: *Սարսափը դիւական* - դա՛ պէտք է դառնայ հանապազօրեայ պատիժը թալէաթածին ցեղի. դա՛, թուրքին դա՛ պէտք է դարձնի իր սեփական դահիճը ու զոհը միաժամանակ:

- Մե՛զ եւ եռագոյնն է փնտռում երիտասարդութիւնը, որովհետեւ նա ուզում է, որ յանձին Դաշնակցութեան, Հայ արիութիւնը *ջահել առիծով* խորհրդանշուի, երբ թրքականն այսօր այլաբանօրէն գայլով կը ներկայացուի: Երկիւղածօրէն նա Դաշնակցութեան հայրենաստեղծ ձեռքը ու եռագոյնն է համբուրում, քանզի վաղուց է, ինչ մենք մեր նշանաբանն ենք դարձրել ծովակալ Մահուի խօսքը. *«Օգուտ չունի թշնամին կրունկէն զարնել, զայն սրտէ՛ն հարուածելու է»:*

- Այսպէ՛ս, ամենուրեք մեր դուռն են բախում, քանզի հերկելով ջահել հոգիները՝ մենք սերմանում ենք ապագայի համար, եւ բազմայոյս ենք, թէ

վաղը մեր նորահաս սերունդը պիտի կարողանայ կրկնել հին թրակիացիների խօսքը իրենց ցեղի գոյութեան թշնամիներին.

- Ազատ ապրելու եւ պատուով մեռնելու համար՝ մենք երիտասարդութիւն, սիրտ եւ երկաթ ունինք:

ՅԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ

Մեր ազատագրական շարժման ուժականութիւնը հետեւանք է առաւելապէս խորօրէն ապրուած վիրաւորանքի՝ ծնունդ առած մեր ժողովրդի նուաստ եւ ողբալի վիճակէն:

«Մենք տուն մեզ համար չենք շիներ.

Մենք հաց մեզ համար չենք ցաներ-քաղեր.

Մենք մեզի համար չենք ապրեր»:

Այսպէս կ'ողբերգէր մշեցի հայը, իր երգի մէջ դնելով իր վիճակի թշուառութեան ու նուաստութեան բովանդակ գիտակցութիւնը:

Իսկ վասպուրականցին կը բողոքէր.

«Էնկատար ենք խոնարհեր, որ զըմէն մարդ մեզ բեռ կը դնէ. էս մա՞րդ է թէ անասուն, իսկի հարցվործ արող չկայ»...

Եւ որպէս տխուր արձագանգ հայ աշխարհէն բարձրացող այդ հեծեծանքին, մեր վերածնունդի շրջանի գրողներէն Սրուանձտեան կ'ողբագրէր.

«Ի՛նչ կեանք է այս. երանի՛ մրջիւնին եւ արօս թռչունին. նա՛՛ իր կուտը կուշտ կ'ուտէ, սա՛՛ իր սիրական ամուսինը իր հետ կը պահէ: Երանի՛ սարեկին, որ իր ձագերը կը ծնի, եւ փետրիկներով զանոնք կը ծուարէ, իր բնութիւնը եւ լեզուն անոնց կ'ուսուցանէ եւ ազատ կը թռուցանէ»...

Այսպէս, իր անօրինական ցաւերէն եւ ամօթանքէն լեզու ելած հայաստանցին իր հարցումը կ'ուղղէր ճակատագրին. *ինչո՞ւ այսպէս, եւ մինչեւ ե՞րբ:* Դա նշան էր, որ Յայն սկսել է գիտակցել, թէ ինքը կը հալածուի իր անցեալ մեծութեան համար, որ մեր ժողովրդի հոգում տեղի է ունեցել մի մեծ շարժ, որ հայութեան մէջ արթնացել է Յեղը՝ հին, ազնուական ու արի, եւ որ այդ վերջինի արգասաւորիչ շնչի տակ տեղի է ունեցել մեր ժողովրդի հերոսական ինքնայղացումը: Դա նշան էր, որ կայ երկունքը, եւ որ շուտով հայ ժողովուրդը իր անպատում ցաւէն եւ ամօթալի վիճակի սպանիչ գիտակցութենէն կեանքի պիտի կոչի իր ցեղաշունչ հսկաները՝ իր ազատագրական պայքարը վարել կարողանալու համար: Դա նշան էր, թէ *ցեղն օգնութեան կը փութայ տառապանքի եւ նուաստութեան մէջ գալարուող ժողովուրդին*՝ օժելով եւ աշխարհ ուղարկելով մարգարեաշունչ

Քրիստափորներ, Ռոստոմներ եւ Ջաւարեաններ - դարաշրջանային գործերի համար...

* * *

Վերածնութեան կը կարօտէր մեր ժողովուրդը. ասել է՝ նա իր անբողջութեան մէջ դեռ կառուցման լաւ Գիւթ չէր՝ անկախութեան շէնքի համար:

Ո՞վ, ուրեմն, պիտի հոգեփոխէր ժողովուրդը, զայն իր ճակատագրին գիտակից եւ անկախութեան արժանի դարձնելու համար, ո՞վ պիտի առաջնորդէր զանգուածները եւ վարէր անհաւասար պայքարը: - Հէնց ինքը՝ ժողովրդի սրբազան ծոցէն ծնունդ առած յեղափոխական յառաջապահը: Ի՞նչպէս:

- *Կանգնած այստեղ,-* կը բարձրանար կովկասեան ժայռին զարնուած Պրոմէթէի ձայնը,- *ես ստեղծում եմ մարդը ըստ իմ պատկերի եւ նմանութեան:*

Տարիներ է, աւելի քան չորս տասնամեակներ, ինչ *Դաշնակցութիւնը հանգոյն Պրոմէթէի կը շարունակէ կերտել Նոր Հայը՝ ըստ իր պատկերի եւ նմանութեան:* Տարիներ է, ինչ *Դաշնակցութիւնը*, որպէս Յայտնութեան Աստուածը, իր ձեռքի մէջ առած հայ ժողովրդի հոգին, նոր կաղապարի մէջ թափել կը փորձէ դա: Այսպէ՛ս է: Անազատ ամէն մի ազգ իր վերածնունդը ապրելու համար աշխարհի կը բերէ *Նոր մարդը* եւ իր հերթին կը վերամարմնանայ նրա մէջ. *նա կը ծնի ցեղաշունչ մարդը եւ նրա անձի եւ կեանքի մէջ կը փնտռէ իր հոգեւոր սրբագրութիւնը:* Եւ այդ հոգեւոր վերամարմնացումից յետո՛յ է, որ ժողովուրդը կ'օժտուի պայքարի իմաստուն բնագոյով եւ քաղցրօրէն զոհաբերելու տրամադրութեամբ:

Այդ հոգեփոխութիւնից յետոյ անհատն զգում է հոգեկան մի անճառելի բաւականութիւն - եւ այդ այն վայրկեանից, երբ նրա մէջ զարթնում է *նոր գիտակցութիւնը, թէ իր անձը պատկանում է ո՛չ իրեն, ո՛չ էլ իր կուսակցութեան, այլ՝ այդ վերջինի միջոցաւ՝ իր ցեղին:* Ամէն մի ճշմարիտ դաշնակցական ունի այդ քաղցրութիւնը, զոր զգալու համար հայ մարդը ո՛չ թէ միայն պիտի մօտենայ, այլեւ՝ պիտի հոգեխառնուի մեզ: Նրա մէջ տեղի պիտի տայ իր առանձնութեան գիտակցութիւնը. նրա գիտակցութիւնը պիտի խառնուի մերինին, փլցնելով պատը, որ մինչեւ այդ կը բաժանէր եղբայրը եղբօրից: Հոգեխառնուելով մեզ՝ նա կը սովորի ուրախանալ իր համացեղ մերձաւորի ուրախութիւններով եւ ցաւել նրա ցաւերով: Հրաժարուելով իր մեկուսի կեանքից՝ նրա մէջ աստիճանաբար կը խորանայ ջերմ կարեկցանքը դէպի հայ մարդն ու հայ ժողովուրդը: Հոգեխառնուե՞ց մեզ՝ նա այլեւս ինքն իրեն չի զգայ մենակ եւ օտար համամայր զանգուածների մէջ: Նաեւ ոչինչ չի տենչար եսականօրէն,

միայն իրեն համար, ինչպես կը վարուէր մինչեւ իր հոգեփոխութիւնը՝ մինչեւ իր դաշնակցականանալը: Դարձա՞ւ այդպիսին, ասել է՝ նա այլեւս կորցրել է իր անձի առանձնականութիւնը եւ ընդունել, թէ կայ համամայրութեան օրէնքը, որի դէմ չմեղանչելու համար պէտք է ապրել մեծ եւ անմեռ ամբողջի - ցեղի կեանքով...

* * *

Հայ ժողովրդի որոշ խաւերի մէջ ցեղի ոգու շարժն էր սկսուել: *Հայութիւնը ոտքի կը կանգնէր ո՛չ օտարի սադրանքներով, ո՛չ, այլ՝ ցեղի դրդումով:* Ցեղը, յանձին Դաշնակցութեան, ժողովրդի ձեռքը կը դնէր մի պողպատեայ մուրճ՝ իր ճակատագիրը կռել-կոփելու համար:

Կեանքի կոչելով Դաշնակցութիւնը, *ցեղը հոգեւոր թելեր կը հագցնէր ժողովրդի էութեան*, որով նա իր ազատագրական թափն ու թռիչքը պիտի առնէր:

Ցեղի ոգու շարժն կը ծնէր Դաշնակցութիւնը՝ մեր ժողովրդի գոյամարտը վարելու համար: Հայ ճակատէն ստրկութեան արատը սրբող ճակատամարտներ էին պէտք, ասել է՝ պիտի կրկնուէր Աւարայրը, եւ ահա՛, յանձին Դաշնակցութեան, հայ ժողովրդի մէջ կը վերերեւար Վարդանանց Ոգին - երաշխիքը մեր ցեղի մշտնջենաւորման: Եւ կ'արձագանգէր Հայոց աշխարհում ցեղաշունչ հսկաների ձայնը. «*Ե՛ս եմ ճամբան*» - քո նոր բարոյականը:

Այլեւս սկսուել էր *հայ հոգու գարունը:*

Ժողովրդին տրուած էր ցեղի Տապանակ Ուխտին: Կար այլեւս Դաշնակցութիւնը, որ պիտի արժեքաւորէր հայ տառապանքը՝ նրա հաւաքականացման ճամբով. նա պիտի սրբագործէր գերեզմանը՝ հայ մարդու մահուան գիտակցականացմամբ: Կար այլեւս Մեծ Նպատակը, եւ որովհետեւ ժողովուրդները իրենց նպատակի հետ փոխում են իրենց էութիւնը՝ Հայը պիտի դառնար այն, ինչ որ է այսօր - տէ՛ր ինքնանուած Հայրենիքի...

* * *

Մարդկային ցեղերի պատմութիւնը արձանագրած չէ մի հատիկ իրողութիւն, որ իր անարգութեամբ զուգահեռուիլ կարողանար հայութեան դէմ ուղղուած թրքօ-բուլշեւիկ զինակցութեան փաստի հետ: Առաջին անգամ լինելով, իրար ձեռք կ'երկարէին իրենց գաղափարաբանութեամբ հակոտնեայ երկու ուժեր՝ իսլամը եւ բուլշեւիզմը:

Եւ այդ զինակցութիւնը պիտի ճակատ յարդարէր մարդկային ցեղերէն ամենաանհրաւուածի՝ հայ ժողովրդի դէմ:

Համաշխարհային յեղափոխութեան կրողը իր անսպառ ոյժը եւ քաղաքական ազդեցութիւնը նեցուկ պիտի տար թուրք դահիճին՝ հայ զոհը վերջնականօրէն զգետնելու համար:

Եւ այդ բոլորէն յետոյ, Յոկտեմբերեան յեղափոխութեան հերոսները մեծագոյն շնականութիւնը պիտի ունենային, պատմութիւնը խարդախելու գնով, թէ Կարմիր բանակը Հայաստան մտաւ թրքական արշաւանքի առաջն առնելու համար: Ո՛չ, ո՛չ,- կը բողոքէ պատմութիւնը,- թուրք բանակը Հայաստան քաշեց Երրորդ Միջազգայնականը, եւ ոչ ընդհակառակը: Աւելին կայ, թուրքն ու բոլշեւիկը Հայաստան մտան միաժամանակ, զինակցօրէն եւ աշխարհակալելու նպատակով:

Իր զգուելիութեան մէջ այնքան կատարեալ այդ սեւ զինակցութեան երեսէն այսօր իրար զարնուող երկու աշխարհների – հինի եւ նորի – միջեւ իր գլուխը դնելու տեղ չունի հայ ժողովրդի կէսը:

Եւ հէնց այստեղից ծնունդ առաւ մեր անօրինակ ողբերգութիւնը...

* * *

Սակայն, միայն արտաքին թշնամին չէ, որ սեւ թելերով հիւսել կը փորձէ մեր ցեղի ճակատագիրը: Կայ եւ ներքինը, որ այսօր էլ ոչինչ կը խնայէ զաւելչտի վերածելու մեր ողբերգութիւնը: Ամէն անգամ, երբ կը խորհրդածեմ այդ հայանուն չարագործի մասին, կը մղուիմ պատկերացնելու Տրապիզոնը, ուր կոտորածի առաջին օրը, հայ արիւնով զինովցած թուրք խուժանը ձեռք կ'անցնէ մի հայ մարդ, եւ կտրելով նրա մի ձեռքը՝ նրանով կը զարնէ անգէն զոհի երեսին: Յետոյ կտրելով միւս ձեռքը, կը հրամայէ խաչ հանել, մինչդեռ ուրիշները հեզնօրէն կը յորդորեն ուժով աղաղակել, որպէսզի Հայոց Աստուածն իր պաղատանքները լսէ:

Եիշտ այսպէս, թրքօրէն կը վարուի մեզ հետ եւ ներքին թշնամին: *Հակադաշնակցականը - դա կտրուած ձեռքն է հայութեան, որով թշնամին կ'ապտակէ մեզ:* Այսօր դուրս ենք եւ հեռու թրքական եաթաղանի հասողութենէն, բայց եւ այնպէս օտար հորիզոնների տակ ծուարած հայութեան մի մասը կը շարունակէ ապրել թուրքէն մեզ փոխանցուած արատների լծի տակ: Երիցս երջանիկ թուրքը կը շարունակէ մեր ժողովրդի մի մասին հոգով ստրուկ պահել եւ Թուրքիայէն դուրս: Հայ ժողովրդի կտրուած ձեռքով – իմա՛ հակադաշնակցական ձեռքով – թուրքը կը շարունակէ ապտակել ցեղաշունչ հայութիւնը: Ա՛հ, այդ մտակոյր արարածը, որին մեր օրերը հակադաշնակցական անունով է խարանած, նա չի հասկանում, թէ *Դաշնակցութիւնը յայտնութիւնն է Անիներ ու Արտաշատներ ստեղծած, եւ այնքան հերոսներ, լուսակիրներ ու սուրբեր ծնած մեր ցեղի, որն օրուայ հայութեան միջոցաւ արեւի տակ հրեղէն կարօտով եւ կամքով իր հին փառքերը կը փնտռէ: Յեղի կողմից*

ձգուած կամուրջն է Դաշնակցութիւնը, որով հայութիւնը կը փորձէ անցնել դէպի իր մեծ ու երջանիկ ապագան:

Դաշնակցութիւնը - դա քաղցր ու նուիրական դաշնակցութիւնն է ցեղի եւ ժողովուրդի միջեւ:

Դա ցեղի դրոշմն է՝ դրուած ժամանակակից հայութեան էութեան վրայ:

Դա հաղորդակցութեան կապն է, զոր ցեղը վերահաստատեց իր եւ մեր հոգիների միջեւ:

Ցեղի ուղղութիւնն է Դաշնակցութիւնը, որի միջոցաւ ցեղն իր պատասխանատուութեան ենթարկելով ժողովուրդը, այդ վերջինը իր գիտակցութեան, ուժի եւ արժէքի լրումին կը մղէ:

Ահա այդ չի հասկանում հակադաշնակցականը, եւ պիտի չհասկանայ, թէ հրաժարուելով մեր ազգային դատէն, մենք կամովին զահրանկէց յայտարարած կը լինենք հայ ժողովուրդը, աւելին՝ մենք հաստատած կը լինենք, թէ հայ ազգը թագի եւ ազատութեան արժանի չի եղել եւ անցեալի մէջ:

- Զին բուլղարները,- ասում է պատմութիւնը,- կը սպանէին իրենց իմաստուններին, պատճառաբանելով, թէ նրանք աստուածներին են պէտք: Ճիշտ այս ձեւով, բուլղարաբար է վարում հակադաշնակցականը հայ ժողովրդի այն տարրերի հանդէպ, որոնք իմաստութիւնն ու արիութիւնը կը մարմնացնեն, սակայն, առանց պատճառաբանելու, թէ Դաշնակցութեան մահը թրքութեան պէտք է:

Զերիք չէ, որ այդ անարին երէկ մնաց պարզ դիտողի դերում, երբ մենք անհաւասար պայքարի մէջ էինք թուրքի եւ մահուան հետ, այսօր էլ դեռ անասելիօրէն սրբապղծիչ է նրա վերաբերմունքը: Այսօր էլ նա հաղորդ չէ ցեղի հոգուն: Այսօր էլ նրան գրգռում է մեր արդար թրքատեցութիւնը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս կարմիր լաթը՝ եզան...

* * *

Բուլղար յեղափոխութեան առաքեալներէն Տրանդաֆիլովը յայտնուելով Բատակում, յորդորում է ժողովրդին՝ զէնք վերցնել Սուլթանի դէմ: Առ այդ՝ նա սեղանի վրայ է նետում իր դաշոյնը ու ատրճանակը, եւ սկսում երդման արարողութիւնը: - Ո՛չ, ո՛չ,- ընդդիմախօսում է ներկաներէն Կաւալակը,- բուլղարը մենակ չի կարող գլուխ ելլել Սուլթանի հետ: Եւ հրաժարում է երդուել: Բայց քիչ յետոյ, երբ առաքեալն սկսում է երդուեցնել ցանկացողներին, մէկի անզուտութիւնից վայր է գլորում դաշոյնը եւ թաղում առաքեալի ոտքի մէջ:

Տեսնելով արիւնը, Կաւալակը բացագանչում է. «Այժմ պարզ է, որ արիւն պիտի թափուի», եւ բերելով իր երդումը՝ նա միանում է

առաքեալին: Ահա՛ ցեղային փրկարար բարոյականը: Հակառակ իր համոզումին, թէ իր ժողովուրդը մեն-մենակ պիտի չկարողանայ չափուել հզօր Սուլթանի հետ, բուլղարը համբուրում է դաշոյնը եւ ուխտադիր լինում՝ զէնք բարձրացնել բռնութեան դէմ, քանզի «արին պիտի թափի»: Դա ասել է՝ թքելի՛ է անձնական համոզումը, որքան էլ, որ դա անկեղծ լինի, երբ անհաւասար կռուի բռնուած ժողովուրդը մեր օգնութեան կը կարօտի: Երեկ բատակցի բուլղարի բարոյականը չունեցաւ հակադաշնակցական հայը, եւ այսօր իր յանցաւոր չէզոքութիւնը արդարացնել կը փորձէ իր խղճալի համոզումով...

* * *

Այդ հին դասալիքը կենդանի սրբեր չի ճանաչում եւ այժմ: Այսօր էլ նա կրկնում է հռոմէական պատմութիւնից ծանօթ Տարկուլինոսի կնոջ քստմնելի արարքը:

Այդ կինը յարգանք չմատոյց մինչեւ անգամ իր հօր դիակին:

Մի օր, երբ կառքով կ'անցնէր աշխարհակալ Հռոմի փողոցներից մէկով, նրա խորհրդարանի դրան փռուած տեսաւ իր հօր դիակը: Կառքը վարող ստրուկը փորձեց կանգնեցնել ձիերը, բայց իր թիկունքում թնդաց թշուառական աղջկայ ձայնը. «Քշէ՛ կ'ըսեմ, քշէ՛»: Եւ ձիերը սլացան առաջ, կոխկրտելով դիակը, եւ արեան կաթիլները թոցնելով աղջկայ զգեստի վրայ: Այդ սրբապիղծ արարքը տեսնելով, բարոյական կոպտութեանց սովոր հռոմէացիներն իսկ զայրացան եւ այդ փողոցը անուանեցին «Vicis sceleratus» - զէ՛շ, վատահամբաւ փողոց:

Այսօր հայ գաղթաշխարհի մի ծայրէն միւսը հակադաշնակցական լրբենի սաստն է լսում՝ «քշէ՛ կ'ըսեմ, քշէ՛»: Քշէ՛, ոչինչ, եթէ կառքիդ անիւները իրենց տակն առնեն Լոզանում թուրք սրէն զարնուած հայկական դատն իսկ:

Քշէ՛, եթէ նոյնիսկ թրքօ-բուլղերիկ զինակցութենէն զարնուած Սայիս Քսանութն է ճամփիդ վրայ: Քշէ՛ կ'ըսեմ...

Եւ սլանում է հակադաշնակցական կառքը՝ սմբակակոխ անելով ե՛ւ Գաղափար, ե՛ւ Եռագոյն, ե՛ւ մեծ մեռելներ - ազգային ամէն սրբութիւն: Այսպէս, անպատիժ կերպով, ներքին թշնամին, ի նուաստութիւն մեր ժողովրդի, իր կառքն է քշում, եւ պիտի քշէ, քանի դեռ Հայաստան երկրի վրայ օտար լուծը կը ծանրանայ: Vicis sceleratus! – վատահամբաւ փողոց - այս խօսքով կ'արտայայտեն զայրոյթս ամէն անգամ, երբ մեր հանրային կեանքը կը դիտեն:

Քշէ՛, վատոգի՛, քշէ՛, բայց մի մոռանար, որ մի օր, երբ օտարը հեռացաւ Հայաստանէն, կառքդ զարնուելով ցեղապաշտ հայութեան կատաղութեան ժայռին, փշուր-փշուր պիտի լինի: Քշէ՛...

- Նազովրեցիին կը լսէր իր ցեղակիցների ձայնը. նրանք կ'աղմկէին, պահանջելով՝ ազատել Բարաբբային աւազակ, եւ խաչ հանել Յիսուսին:

Ինչ զարհուրելի ողբերգութիւն:

Ա՛հ, դու հաւասար չափով հերոս ու նահատակ կուսակցութիւն, ո՞ւր եւ օրուայ ո՞ր ժամին չես լսում տիրադաւ աղաղակը հակադաշնակցական ամբոխի: Այո՛, ամբոխ, անարգութիւն, վատթարացուցիչը հայ կեանքի, որի արարքների մասին մեր պատմութեան ամենատխուր էջի վրայ գալոց սերունդները միայն երեք բառ պիտի կարդան՝ «Յուդան եւ իր համբոյրը»:

Ամբոխ, որ կը սպառնայ զաւեշտի վերածել մեր անօրինակ ողբերգութիւնը:

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ *մարդկութեան համար այլեւս չկայ նահատակութիւն, կայ պատժուող տկարութիւն միայն*. Երբ այլեւս տկարէն իլուած է նահատակ անունը՝ որպէս վերջին մխիթարութիւն: Եւ այդ մե՛ր օրերում, երբ դեռ խաչի վրայ է հայութիւնը, իսկ Գողգոթայի ստորոտում շնացեղ թրքութեան քրքիջն է լսում: Երբ թուրքի հետ են անարժան ուղեկիցները՝ *զայլն ու ազաւը*. Երբ Քենալը՝ բախտահաս պատահական յաղթութեամբ գինով, իր արնոտ ձեռքը ազաւի թւերին իջեցրած՝ Արաքսի ափէն իր պղտոր հայեացքով Արարատեան դաշտն է չափում, զայն մի օր սեւ հողերի վերածելու երագով...

* * *

Չայ կեանքը, սակայն, ունի եւ մի այլ կողմ, ուր տեղի է ունենում *ցեղի ոգու նոր շարժը*, ուր հոգիների մէջ սկսել է հոսել թրքատեցութիւնը որպէս հրեղէն հեղեղ, նոյնքան զօրաւոր, որքան ցեղապաշտութիւնը մեր: Մեր կեանքի այդ բաժինում *հայ տառապանքն ու ամօթանքը միացած, նախապատրաստում են ծնունդը նոր Չայու*: Մեր տիտանական ցաւէն ծնունդ է առնում մի նոր կրօն – հպարտութեան կրօնը: *Իր սեփական տառապանքի մէջ մկրտուած Չայն է աշխարհ գալիս: Նա իջնում է ցեղի ոգու բարձունքներէն՝ ցեղի խօսքը շրթունքներին*: Նա սէր է աւետարանում, սէր, դէպի ինքնակառուցում, ինքնայաղթահարումի ճամբով: Եւ մահ է քարոզում, *մահ հայ տկարութիւնը սնուցանող բոլոր չաստուածներին՝ հին ու նոր*: Նա գալիս է վերականգնելու մեծութիւնը հայ անունի, որ այնքան հայհոյուած է այսօր:

Չէ՛, այլեւս չի կարելի այսպէս ապրել, քանզի *աննախընթացօրէն սպանիչ է մեր նուաստութիւնը* - ահա՛, այս ցնցող գիտակցութենէն ծնունդ առած *աշխարհ է գալիս ցեղային բարոյականով միւռոնուած Չայը*. Նա՛, որ ներոյժ կերպով ապրած է մեր ժողովրդին վիճակուած ողբերգութիւնն ու ամօթանքը: *Նոր Չայը*, որի դրօշակէն վաղը պիտի կախուի մեր ցեղի յաղթանակը: Այդ օրուայ համար է ապրում եւ գործում դաշնակցականը:

Ղեռ իր լինելիութեան մէջ է Ռաշնակցութիւնը:

Նա ղեռ չի՛ ասել իր վերջին խօսքը:

Ահա՛ թէ ինչու եմ ասում՝ օրհնի՛ր ճակատագիրդ, որ Հայ ես ծնած, բայց որպէսզի օտար ակերի վրայ Հայ մնաս, եղի՛ր Ռաշնակցական:

ՆՈՐ ՀԱՅԸ ՎԱՂՈՒԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

***Տուէ՛ք ինձ ներցեղային բարոյականով
առաջնորդուող մի հատիկ սերունդ,
եւ ես ապահովեմ հայ ժողովրդի
տեղն արեւի տակ:***

Առաջնորդը, որն իր ինչ եւ ինչպիսին լինելը մատնում է մասնաւորապէս մեծ վտանգների ժամանակ, ամէն ինչ է ժողովուրդների կեանքում՝ այբն ու Ֆէն:

Նրա աջն է գծում ճակատագիրն ազգերի:

Նրան կը պարտեն ցեղերն իրենց հրթիռային վերելքը, ինչպէս եւ անկումը շքնդալի: Նա՛ է փառաց ի փառս եւ պարտութիւնէ պարտութիւն առաջնորդում մարդկային այս կամ այն հաւաքականութիւնը:

Նա՛ է անկեալ վիճակից բարձրացնում իր Հայրենիքը, ինչպէս եւ վերջինի բանալիները վատօրէն օտար դժնապաններին յանձնում:

Այո՛, ամէն ինչ է նա՛ ճակատագրողը, կենդանի ճակատագիրն իր ժողովրդի: Նրա հետ է սկսում ժողովրդի փառքի կամ տկարութեան շրջանը: Եւ եթէ յաճախ ժողովուրդների մեծութիւնը վերջ է գտնում կատարեալ առաջնորդի մահուամբ, աւա՛ղ, նրանց դժբախտութիւնը չէ վերջանում ձախաւեր առաջնորդի հետ: Դժբախտ է սխալ եւ անգօրապէս առաջնորդուող ժողովուրդը, որպիսին է մերը: Վա՛յ այն ժողովրդին, որի առաջնորդը կատարեալ չէ՝ ապագան բազում խաչեր ունի պահած նրա համար: Խեղճ է ժողովուրդը, երբ նրա առաջնորդն աւելի փառասէր է, քան համճարեղ, երբ նրա առաջնորդին պակասում է մշակոյթը՝ սրտի եւ մտքի, երբ բռնուած նախանձի չար դեւով՝ նա տառապում է բարոյական դեղնութեամբ, երբ նա դաւանում է անձնական երջանկութիւն խոստացող այս կամ այն գահավիժող վարդապետութիւնը, երբ տկարութիւն ունի մեծ թուալու փանաքի գործերի մէջ, եւ փոքրիկ հանդիսանալու մեծ գործերում: Երիցս խղճալի է ժողովուրդը, եթէ նրա ռազմիկները խոր համոզ-

մամբ չեն կրկնում, թե «ամենամանրիկ համարուած բերդերն իսկ կառուցուած են գրաւուելու համար»:

Անէծք է առաջնորդի տգիտութիւնը, եսականութիւնը, նախանձը: Չի եղել աւելի զարհուրելի թոյն, քան վատ օրինակը առաջնորդի, որ միշտ էլ վարակիչ է: Ազդում է նրա ամէն մի խօսքը, շարժուձեւը, ակնարկը: Երբ վատ է, վատթարագոյն են դառնում այն բոլորը, որոնք դժբախտութիւն են ունեցել նրա առաջնորդութեան յանձնուելու:

Եսակա՞ն է՝ անասնանում են նրա հետ առնչուողները:

Ծո՞յլ է մտաւորապէս՝ հոգեւոր հնավաճառներ են դառնում նրան շրջապատողները:

Անհայրենապա՞շտ է՝ հակահայրենիք հրէշներ են վխտում նրա շուրջը:

Իսկ երբ անարի է՝ զգուելիօրէն երկչոտ են դառնում նրա իշխանութիւնը վայելողները:

Այսքան, ահա՛, ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովուրդների կեանքում:

* * *

Կայ, սակայն, եւ կատարեալ առաջնորդը, այլապէս անհասկանալի պիտի մնար ազգերի պատմութեան մէջ այն ամէնը, ինչ որ վսեմ է, գեղեցիկ, հերոսական: Այո՛, եղել է եւ կայ դա, այլապէս անբացատրելի պիտի մնար որոշ ժողովուրդների նախանձելի վիճակը:

Նախ, ահա՛ նրա հոգեւոր դիմաստուերը մի քանի խոշոր գծերով – նախ կրողը եւ ուսուցիչն է նա ցեղային բարոյականի: Գործել՝ նրա համար նշանակում է փարատել իր շրջապատի մտաւոր խաւարը, թմրութիւնը, տկարութիւնները. դա նշանակում է՝ ոչինչ չթողել իր շուրջը անթուրծ եւ խոտան, ծոյլ եւ մեռեալ վիճակի մէջ:

Ուժեղ ինացականութիւն, մեծ սիրտ եւ բոլորանուէր ծառայութիւն – ահա՛ նա: Նրա մէջ եթէ դեռ չի մեռել, ապա հոգեվարում է Ես-ը: Պարզատես է, վշտակիր, հերոս: Յայտնուելով այս կամ այն միջավայրում՝ նա հոգեբանօրէն փոխում է այդ վերջինը: Նրա ներկայութիւնը ազնուացնում է հոգիները, թելաւորում, գօտեպնդում:

Նրա շնորհիւ անկարելի համարուածը դառնում է դժուարին, դժուարինը՝ կարելի: Շքեղ երազները դառնում են նպատակ եւ երջանիկ իրականութիւն: Նրան յաջողում է փոխել իր ժողովրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը, պատմութիւնը: Սահման չէ դրուած նրա սիրելու եւ զոհաբերելու կարողութեան: Նա ծիծաղել գիտէ մարդկային մեռեալ օրէնքների վրայ: Սիրում է ամբոխը, բայց գիտէ յետ մղել նրա օրէնսդրութիւնը: Իմաստուն է, եւ գիտէ, որ «կան պատմական մոմենտներ, երբ ժողովրդին

ծառայելու լաւագոյն ձեւը հանդիսանում է նրա հայեացքներին վճռապէս հակադրելու մէջ»:

Կատարելութեան ճամբին գտնուելով հանդերձ, նա իր անկատարելութեան գիտակցութիւնն ունի, եւ այդ իսկ պատճառով կը տառապէ խորապէս:

Լիկուրգոսն է դա, որի օրէնքների համաձայն անհատը կը դաստիարակուէր հասարակական նուիրումի եւ հաւաքական երջանկութեան համար: Դա Սնելմանն է, որի բարձր գաղափարների շնչով սրբուած եւ ուժաւորուած երբեմնի աղքատ եւ արբեցող ժողովուրդը Սուօմիի ճահճուտները պիտի վերածէր ճերմակ շուշանների հայրենիքի - Ֆինլանդիայի:

Դա Քանդին է, աշխարհիկ սուրբը վերածնունդ Յնդկաստանի, որը գրանիտէ համոզում ունի, թէ առաջնորդի գերագոյն կամքը կարող է բարոյապէս կերպարանափոխել անգամ կաստայական փակուածութեամբ հիւանդ ժողովուրդը:

Դա նա՛ է, որ պիտի ծնի հայութիւնը, եթէ չի ուզում մեռնել. նա հրամայողաբար պիտի յայտնուի մեր կեանքում, կատարելով փրկարար դերը Լիկուրգոսի, Սնելմանի, Քանդիի եւ նմանների:

* * *

Առաքեալի սիրտ, իմաստասերի գլուխ, աղամանդ ճակատ - ահա՛ կատարեալ առաջնորդը: Նա չկայ, եւ ամբոխացած ու պարտուողական է մեր ժողովուրդը: Նա չկայ այսօր, ու վաղը թշնամին Արարատեան դաշտում կարող է անարգել կերպով կատարել անշուք թաղումը հայութեան մնացորդի: Չկայ կատարեալ առաջնորդը՝ եւ արտաքին վտանգը դառնում է աւելի ահաւոր, եւ դրա համար էլ թշնամու հարուածը պիտի լինի աննախընթացօրէն մահառիթ: Չկայ նա, այլապէս անհասկանալի պիտի մնար այսօրուայ մեր անկերպարան ու անմխիթար վիճակը: Չկայ նա, եւ դրա համար էլ գաղութահայութիւնը՝ գետեր կազմած՝ կ'երթայ թափուելու օտար ծովեր: Չկայ, յուրախութիւն մեր ցեղի գոյութեան թշնամիների, չկայ դեռ ցեղակրօն առաջնորդը: Չկայ նա, կայ, սակայն, սուր կարիքը նրա գոյութեան: Չկայ, բայց պիտի գայ նա, քանզի կայ նրա գոյութեան աղաղակող պահանջը: Նա չկայ, բայց պիտի գայ, քանզի հայը չի ուզում մեռնել. պիտի գայ, պիտի յայտնուի ՆՈՐ ՀԱՅԸ, որպէս ազգային ղեկավար՝ զինուորականի, պետական մարդու եւ մշակութային գործիչի դերերում. նա կը գայ, կը յայտնուի նոր էութեամբ՝ զերծ հին թթխմորէն:

Անձնական երջանկութեան վարդապետութիւնը - ահա՛ թշնամին մեր ցեղի հաւաքական երջանկութեան:

Ցեղօրէն, ցեղի յաւիտենականի, եւ նրա երջանկութեան համար - այդ նշանաբանով նա ձեռնոց կը նետէ մեր ցեղը մաշող հին բարոյագուրկ հասկացողութիւններին:

Էվդեմոնիզմը - բարիկենդանապաշտութիւն - ահա՛ անհատական երջանկութեան հրէշային դաւանանքը՝ հոգեւոր մայրը բոլոր տեսակի հակազգային եւ քանդիչ ուժերի:

Կանգնեցրէ՛ք զինուորին - ո՞վ է դա, որ լքած վահանը, վատօրէն փախչում է կռուադաշտէն. զօրավարին՝ որ նահանջի հրամանն է արձակել. հասարակական գործիչին՝ որ միայն հաց կը հոտի. կենսապաշտին՝ որի համար երջանկութիւնը լրումն է անհատական ցանկութիւնների եւ ո՛չ թէ կատարումը ներցեղային պարտականութիւնների:

Կանգնեցրէ՛ք այն բոլորին, որոնք ապրել գիտեն առանց մտածումի ազնուութեան, որոնք իրենց անզօրութիւնը ատելու քաջութիւն իսկ չունին, որոնք քաղցր խաբկանքի մէջ կը պահեն իրենց ժողովուրդը, եւ հակադարձ ալիքի հարուածէն սարսափած՝ ոչինչ չեն ձեռնարկեր իրենց ցեղի ապագայի համար. նրանց՝ որոնք գիտեն, թէ իրենց ժողովրդի մէջ խորապէս անարգուած է մարդն ու հայը, բայց եւ այնպէս գիշերները քնանալ գիտեն: Կանգնեցրէ՛ք այդ բոլորին, բացէ՛ք սրանց գանկն ու կուրծքը, եւ դուք սարսափով պիտի տեսնէք ւաւերածութիւնը էվդեմոնիզմ կոչուած մոլար վարդապետութեան թոյնի: Բարոյապէս անբանացնելով անհատը՝ այդ թունաւոր ուսմունքը նրան թեքում է դէպի կեղծ աշխարհաքաղաքացիութիւն եւ ապա՝ դէպի ազգային դիմագրկութիւն: Դա եսապաշտ թշուառականներ է ստեղծում եւ ոչ առաքինի եւ անձնադիր քաղաքացիներ, ո՛չ հրաշունչ մարտիկներ:

Ա՛հ, այդ անարգ հասկացողութիւնը երջանկութեան մասին - դա՛ եղաւ մեր երբեմնի արիասիրտ եւ հզօր ցեղը, սրտաթափողը: Խոզաբարոյ երջանկութիւն - հոգեւոր խաթարիչը մեր սերունդների: Սրան կը պարտի հայութիւնը անցեալի իր պարտութիւնները եւ օրուայ իր պարտողական ոգին:

Կա՛մ այդ անկումի վարդապետութիւնը, կա՛մ հայութիւնը: Պիտի մեռնի՛ մէկն ու մէկը սրանցից: Շարունակե՞ց ապրել դա մեր հաւաքական հոգու մէջ՝ պիտի կորչի հայութիւնը: Մեռա՞ւ դա՛ պիտի վերապրի մեր ցեղը:

* * *

Վաղուայ առաջնորդն իր հոգեւոր սնունդը կ'առնէ նախ իր ցեղի, ապա Արեւելքի հոգու աղբիւրներէն:

Արեւմուտքում էլ են սիրում Յայրենիքը, բայց այնպէս, ինչպէս շունը իր թաղն է սիրում:

Ցեղաշունչ Չայու, ինչպես եւ ճապոնացու համար, ընդհակառակը, Չայրենիքը միայն սեփական երկրամաս չէ, ուր «ոսկի են արդիւնաբերում եւ հունձք հաւաքում», այլ՝ սրբազան երկիր, «ուր գտնուում է աճիւնը նախահայրերի»:

Շատ է մեծ հակահայրենիքների թիւը Արեւմուտքում, նոյնը եւ նոր աշխարհում:

Ճապոնացին, ընդհակառակը, ուր էլ որ լինի, ինչով էլ որ զբաղուի, միշտ էլ ենթարկւում է իր Չայրենիքի օրէնքներին:

Այնտեղ, Արեւմուտքում, ուժեղ է մեքենան, այստեղ՝ մարդը:

Եւրոպացին սարսափում է մահէն եւ յաճախ դառնում հեղինակը անարգ գործերի:

Ճապոնացին ապրում է, «երբ որ դա պէտք է, մեռնում, երբ որ դա արդար է»: Ազգերի մէջ միայն ճապոնացին է ասել՝ «եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սէրը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ակելի մօտ է կանգնած մեծ ու զեղեցիկ արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները, այն ժամանակ մահը մեզ համար թռչունի փետուրից էլ թեթեւ կը թուայ»:

Արեւմուտքում ակնբախ իրողութիւն է հասարակական դարվինականութիւնը՝ քողարկուած իրերակերութիւնը: Այստեղ գոյութեան կռիւը ի սպառ չի անասնացրել մարդը:

Ճապոնիան ունի իր Բուշիդօն, մենք՝ մեր Վահագնը:

Նա արիապաշտ է, մենք՝ էինք: Նա ցեղապաշտ է, մենք պիտի դառնանք՝ չկորչելու համար:

Ահա՛ թէ ինչու հայ առաջնորդը մի ձեռքն Արեւմուտքում՝ այնտեղի ճարտարարուեստի նորոյթները իւրացնելու, իր միւս ձեռքում պիտի ունենայ ցեղի բարոյական օրինագիրքը:

Այսպիսին պիտի լինի վաղուայ առաջնորդը, որպէսզի նրա օրով արմատօրէն հոգեփոխուի հայ մտաւորականութիւնը, որպէսզի հայ գործիչը մերկանայ իր Ես-էն՝ անանձնականանալու աստիճան, որպէսզի հասարակական ծայրայեղութիւնը ընդգրկի գործչի բովանդակ կեանքը:

Ո՛չ մարդկային նախիրը բազմացնող կոտորակային անհատը, որ սեփական այո՛ եւ ո՛չ չունի, հոգի չունի, այլ՝ հայն ու մարդը՝ ամբողջական, ինքնուրոյն ու զօրեղ:

Ո՛չ կրաւորաբար խորհրդածողն ու սովեստը, այլ՝ մեծագործութեանց ծարաւի մշակը մշտաջան:

Ո՛չ աշխարհի իրերի եւ անցքերի վրայ նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան աչքով նայող բիւրիցս զգուելի էպիկուրեանը, որն իր բաւականութեանց զոհ է բերել կեանքի ողջ սրբութիւնը, ո՛չ, ո՛չ նմանը, այլ կեանքի լի՛

բաժակը արհամարհել գիտցող իդէալիստը՝ վսեմախոհ: Ո՛չ հոգով գռե-
հիկը, որ եսականօրէն ըմբոստանում է սրբացուցիչ տառապանքի դէմ -
ոսկեղէնիկ շղթան, որ մեր հայեացքը կապուած կը պահէ՝ երկնքին, այլ՝
հոգու պայազատութեամբ շեշտուածը, որ մտովի կը համբուրէ այն
խորհրդաւոր ձեռքը, որն իր հաճոյքների յորդող բաժակը կը փշրէ:

Ո՛չ ելեւմտական խելքի տէր քաղաքական գործիչը, որ զգուշողաբար
պարագաները կը կշռէ ու կը վերակշռէ, ամէն բան թողնելով անորոշ
ժամանակին, այլ՝ արին յառաջահայեաց, որ խիզախել գիտէ:

Ո՛չ հոգեւոր թզուկը, որ յաջողում է բարձրանալ հսկաների վրայ՝ մի
քիչ հեռուն տեսնելու համար, այլ՝ նա՛, որ գիտէ նախատեսել անցքերը եւ
ցանկալի ուղղութիւն տալ նրանց, նա՛, որ փարոսօրէն լուսաւորել գիտէ
իր ժամանակաշրջանը՝ նոր ուղիներ բանալով իր ժողովրդի մտքի բանուկ
ճամբաներէն դուրս:

Ո՛չ այս կամ այն դասակարգի ջատագովը - հիմնախորը Հայրենիքի,
ոչ էլ ներկայով կլանուած կարծայուշ ժողովրդասէրը, այլ՝ ցեղամերձը,
որն իր բոլոր խորհուրդները ցեղէն կ'առնէ:

Ո՛չ անկապաշտը՝ նուաստախոհ, վայնասողը՝ հոգեհաշմ, խուժա-
նավարը՝ շոգմոգ, հերձուածողը՝ որմնացան, ո՛չ էլ նեղահաւատ ու
բաժանատր կուսակցական ցանցարկուն, որը վատօրէն աստ եւ անդ կագ
ու կռիւ կը սերմանէ՝ իր հացն ու հանգիստն ապահովելու համար: Ո՛չ
նմանները, ոչ էլ խորթաբարոյ վարդապետութեամբ զանգուածները
թունաւորող լեւհնադաւան հայրենասպանը, այլ՝ հայը ցեղագոյնիկ ու
խորարթուն, նա՛, որ ունայն է հռչակել այն ամէնը - արուեստ, գրակա-
նութիւն, իմաստասիրութիւն - որոնք աճեցնելով մեր աշխարհածա-
նօթութիւնը, մեզ չեն դարձներ աւելի՛ հայ, եւ աւելի՛ զօրեղ:

Ո՛չ պարտուողականը - համակ վախ եւ եսականութիւն, որը իր
ժողովրդի փրկութիւնը փոքրոգի մոռացումի մէջ կը փնտռէ, այլ՝ նա՛, որ չի
տենչար աւելի գերագոյն ճակատագիր, քան ստեղծագործօրէն հասու-
նանալ յաղթական մահուան համար, նա՛, որի ուղեղի մէջ ամէն արեւծագի
հետ զրնգում է մի սրբազան մտածում՝ պիտի՛ պատժուի՛ թուրքը: Նա՛, որը
ծանօթ մեր ցեղի հոգիի լեզուին, կարող լինէր օրուայ հայ էութեան
վերադարձնել մեր հրաշունչ ցեղայնութիւնը, որ ժողովրդին հակադրէր
ցեղը, որ կարողանար ժողովրդի տկարութեան դէմ հանել հոգեւոր
զօրոյթը մեր ցեղի, որ մեծ էր, եւ է՛ հանապազ:

Այսպիսին պիտի լինի առաջնորդը տառապող եւ իր վերջնական
ազատագրութեան սպասող հայութեան:

Նմանը պիտի լինի դա, որ գալիս է՝ ցեղահաղորդ, ինքնաճանաչ եւ
ինքնագօր:

Եւ նրա օրով կը բորբոքուի պայքարը ՀիՆԻ, որ չէ ուզում մեռնել եւ

ՆՈՐԻ միջեւ, որ ուզում է աշխարհ գալ: Սրբազան պայքարը Ես-ի եւ Մենք-ի միջեւ:

Եւ այդ պայքարէն կը ծնի ՆՈՐ ՀԱՅԸ: Հոգիներում էլ չի՛ մնայ հին թթխմորի հետքն իսկ:

Կը չքանայ ապաշնորհի հասարակական վարձկանը՝ իր տեղը տալով վաստականուէր, յորդեռանդ եւ ցեղապահ մշակին:

Հայ մականը, սուրը եւ գրիչը կը գտնուին կարող եւ սրբամաքուր ձեռքերի մէջ:

Կը զարթնի Ցեղը հայու մէջ եւ կը սկսուի Հայ հոգու արդիւնագորութեան եւ վերելքի փառաշատ շրջանը:

Եւ, որպէս արդար հետեւանք, առաջին անգամ լինելով՝ մարդկութիւնը խորապէս կ'ամաչի մեր հանդէպ ունեցած իր անիրաւութիւններէն:

Ա՛հ, Ցեղայայտնութեան երանելի օր, պիտի ուշանա՞ս, արդեօ՞ք, հեռո՞ւ ես:

**ԱՄԵՐԻԿԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ -
ՑԵՂԸ ԵՒ ԻՐ ՏԱԿԱՆՔԸ***

* Տպագրվել է Սոֆիայում, 1935թ.:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ընթերցող, օրերը՝ որ կ'ապրենք, գրեթե աննախընթաց են հայոց պատմութեան բոլոր ժամանակների մէջ:

Մեզ վիճակուեց՝

- Վկայ լինել մի մեծ վատութեան՝ մեր ժողովրդի մի մասի ամբարիշտ ուրացումին, եւ

- Տմրուր դատարկել բաժակը ազգային մի մեծ ամօթանքի:

Այն օրէն, երբ լեւինեան դաժան կատակերգութիւնը չեկայաչարչար մեր հայրենիքում մի բուռ դերակատարներ գտաւ, այն օրէն հայոց սփիւռքի թատերաբեմի վրայ վերստին երեւաց հայ ուրացողի զագրատիպ դէմքը:

Այն օրէն՝ օտար ափերի վրայ ազգային իդէալով ապրող հայութեան պարտադրուեց մի անօրինակ պայքար - պայքար՝ երրեակ ոյժերի դէմ, պայքար՝ օտար այլասերիչ միջավայրի, արտաքին թշնամիների եւ, միաժամանակ, հայ ուրացողի դէմ՝ ներազգային ճակատի վրայ:

Պայքար կայ հայոց գաղթաշխարհում՝ օտար անապատներում փռուած մեր մենաւոր ովասիսներում: Եւ, աւա՛ղ, այդ պայքարում, յուրախութիւն մեր ցեղի թշնամիների, մենք օտար հարուածներից աւելի՛ մեր թիկունքում զեռացող հայ տականքի հարուածներիցն ենք նեղւում: Այո՛, տականք, որ իր կուրութեան մէջ՝ շարունակում է անասնօրէն լծուած մնալ թրքօ-բուլշեւիզմի ռազմակառքին:

Պայքար կայ, որի մէջ կողմերից մէկը - ազգայնական հայութիւնը - աշխարհն ու երեւոյթները դիտում է իր ցեղի յաւիտենականի բարձունքէն, միւսը՝ իր առօրեական վաղանցիկ հաշիւների անկիւնէն: Մէկն իր որոշ ճամբան եւ ազգային դատն ունի, միւսը՝ անուղի է, աննպատակ: Մէկը կռւում է իր նուիրական դրօշի, միւսը՝ վարձկան է օտար զէնքի տակ: Մէկը իր ցեղային լիարժէքութեան գիտակցութիւնն ունի, եւ իր ցեղին պարտադրուած անարդար ճակատագրի դառնութենէն է առնում պայքարի եւ զոհաբերութեան իր խանդը. միւսը նուաստ՝ իր ընկածութեան գիտակցութիւնն ունի, եւ այդ վերջինից է ստանում վատութեան իր ոյժը:

Ո՞վ, ներցեղային բարոյականով առաջնորդուող ո՞ր հայը ցաւախառն խռովքով չի զգում շունչը այս նոր, այս քաղաքական Աւարայրի:

Այսօր առաւելապէս Ամերիկան է այդ պայքարի թատրը:

Այդ պայքարի առաջին գծի վրայ՝ հայաթշնամի ոյժերի հետ արիաբար չափուող շարքերին են ձօնում էջերը. - մասնաւորապէս նորերին, այն հազարներին, որոնք վերջին երկու տարուան ընթացքում Դաշնակցականի, Ցեղակրօնի եւ Կարմիր Խաչուհու անուան տակ եկան միացան Եռագոյնի բանակին:

Սօֆիա, 1935, Ապրիլ

I

ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

**«Պէտք չէ իրականութիւնը անիծել,
այլ՝ հասկանալ»:**

ԿԱՅՁԵՐԼԻՆԳ

Լափող, կլանող է ամերիկեան միջավայրը:

Յսկայ այդ խառնարանում հայութիւնը աշխարհագրորէն այնքան է ցրուած եւ թուով այնքան կոտորակային է, որ նա իր միջավայրում կենտրոնանալու, որով քաղաքականապէս զգալի ոյժ ներկայացնելու կարելիութիւն չունի:

Աւելի ողբալի է, սակայն, հոգեբանական ցրուածութիւնը: Թուենք մի քանիսն այն գործօններից, որոնք առանձնապէս նպաստում են դրան՝

ա) Ամերիկեան միսիոներական քարոզչութիւնը եւ դրա հետեւանքով ազդու դարձած յարանուանական պաղութիւնը՝ երբեմն պսակուած նեղ-հաւատ անհանդուրժողութեամբ.

բ) Հայաստանի նկատմամբ հեռաւոր թիկունք լինելու պարագան, որ ընկերայնօրէն բարեկեցիկ եւ հայօրէն ուժանալու հակամէտ տարրերի մէջ արտահայաստանեան տրամադրութիւններ է ստեղծել.

գ) Կրօնակրթական հաստատութեանց նուազութիւն, որի հետեւանքով անհատները ազգային կուլտուրական արժէքների եւ հիմնարկութեանց շուրջը հաւաքուելու նուազ պատճառներ ունին, որով՝ մեծ մասամբ զուրկ են մնում ընդհանրական շահերի գիտակցութիւնից.

դ) Յատկապէս հայ միջնակարգ դպրոցների չգոյութիւնը, որ նոր սերունդը մղում է անգլիախօսութեան եւ ամերիկեան մշակութային արժէքներով ապրելու.

ե) Հակազգայնական քարոզչութիւնը, որ յատկապէս վերջերս ոչինչ չի խնայում հոգեբանօրէն աւելի՝ եւս կոտորակելու հայութիւնը:

Աշխարհագրական եւ հոգեբանական այս ցրուածութեան միանում են նաեւ նիւթական աննպաստ պայմանները, որպիսիք են՝

- Տնտեսական տկարութիւն հայ միջակորեար դասի, որի հետեւանքով ազգի մեծագոյն մասը մնում է ճնշուած օրուայ հացի պայքարի մղձաւանջի տակ եւ համակում՝ աւելի գործ փնտռելու, քան թէ գործ ստեղծելու տրամադրութեամբ, որով՝ էապէս զրկում է նախաձեռնական ոգուց, ինչպէս նաեւ անանձնական բարձր նպատակներով տեւաբար ապրելու հնարաւորութիւնից.

- Հայկական առեւտրի ոչ-համագործակցական՝ անհատական նկարագիրը, որ զարգացնում է հոգեւոր մեծասիրութիւն եւ եսական շահապաշտութիւն:

- Հայկական դրամազլխի մեծակշիռ չլինելը եւ նրա ոչ-արդիւնաբերական հակումը, որ դժուարացնելով գործարանային դրութեան ստեղծումը՝ անկարելի է դարձնում հայ մտաւորականի, արիեստագետի, դրամատիրոջ եւ բանուորի ճիգերի համախմբումը - մի բան, որ կարող էր այնքա՛ն նպաստել ազգային կեանքի օրգանական կազմակերպման:

Այսպէս, ամերիկահայութիւնը ցրուած է մարդա-աշխարհագրօրէն, ցրուած՝ հոգեբանօրէն, ցրուած՝ տնտեսականօրէն:

Նա օրգանիզմը չէ՛, այլ մասնատուած օրգաններ. նա ամբողջականութիւն չէ, այլ տարանջատութիւն:

Այս ծանր պայմաններում սակայն, կա՛յ հայութիւնը հոգեբանօրէն կենտրոնացնելու, նրան իբր հասարակութիւն կերպաւորելու մի գործօն - ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ: Կա՛յ նաեւ, ինչպէս տեսանք, ազգօրէն կենտրոնախոյս տարրերի ինքնակազմալուծման ձգտումը - ՀԱԿԱ-ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ:

Ամերիկահայութիւնը, ուրեմն, բաժանուում է երկու մասի - հայ հասարակութիւն դառնալու իդէալով առաջնորդուող ազգայնական հոսանք, եւ ցեղօրէն դիմագուրկ, ապազգայնացած ու տարրալուծուելու հակամետ ցրուածութիւն: Եւ ուրիշ բան չէ ամերիկահայութեան այսօրուայ պայքարը, եթէ ոչ՝ այս երկու մտայնութեանց սուր բախումը:

Հակոտնեայ այս տրամադրութիւնները պատմահոգեբանօրէն պայմանաւորում են նշանակալից այն փաստով, որ *հայութեան մի մասը՝ Ամերիկայում արմատ ձգելու, այնտեղ գաղութ կազմելու նպատակով չի հեռացել երկրից, այլ եղել է պանդխտութիւն*: Ձոռ տաճկական հալածանքի՝ ամերիկահայ *պանդուխտը* անմիջական նպատակ ունէր դրամ շահել եւ երկրում մնացած տան օգնութեան հասնել, իբր աւելի հեռաւոր նպատակ՝ սրտում փայփայելով երկիր վերադառնալու յոյսը: Խռովքոտ այդ տարրի հոգում հայրենի հողի զգացումը դեռ այսօր էլ կենդանի է, որքան էլ «Դէպի Երկիր» կանչը այժմ չի լսում:

Դրա հանդէպ, միւս մասը՝ հայրենիքը թողել է ընդմիշտ, գնացել է դրամ շահելու եւ նոր կեանք վայելելու նպատակով, որով հոգեբանօրէն դարձել է անհայրենիք - *ապահայրենական տարր*: Այժմ էլ նա շարունակում է ո՛չ միայն հայրենակարօտ պանդուխտի հոգեխռովքից զուրկ մնալ, այլեւ ի սպառ մոռացութեան տալով հայոց աշխարհը, ճգնում է մոռանալ նաեւ իր գաղութային հանգամանքը, ծպտուել իբր տեղացի, որքան էլ «*ներգաղթ*» նշանախօսքի համար ընդունակ է սհագին խանդավառութիւն կեղծել:

Հոգեբանութիւնների այս բեւեռացումով պայմանաւորուած ամերիկահայութեան սուր պայքարը՝ իր խորքով մի մասերեւոյթն է այն ահարկու գուպարի, որ ամբողջ մի անցեալում կնքեց հայութեան ազգայնական եւ հակազգային տարրերի փոխարաբերութիւնը, որքան էլ ամերիկացի մակերեսային դիտողին այդ թւում է արեւելեան կրքերի ըմբշամարտութեան սովորական մի տեսարան:

Ասե՛նք, որ ամերիկացու բարոյականը դիմորոշւում է նրանով, որ նա ամէն պայքար համարում է կենսաբանօրէն անհրաժեշտ եւ նրա իմաստը գտնում է նրանում, որ կողմերից մէկն ու մէկը անպայմանօրէն յաղթանակի: Ըստ նրա հայեցողութեան՝ մարդս կռւում է յաղթելու համար եւ նրա բնագոյական համակրանքը միշտ էլ յաղթանակի հետ է: Նա չի սիրում ողբերգութիւնը, սպորտամէնի հոգեբանութիւն ունի եւ դիտող է միայն: Կրկիսապաշտական այս ըմբռնումին հակադրուում է ցեղօրէն հայ մարդու տառապապաշտ հոգեբանութիւնը, որի շնորհիւ հայը ամէն երեւոյթի մէջ բարոյական տարրն է փնտռում, ատում է անհրաւ ոյժը, խոցւում է, երբ անարդարութիւնն է յաղթանակում եւ արցունքի հետ՝ իր սրտի արիւնն է քամում, երբ արդարութիւնն է պարտւում:

Դրա հանդէպ, ցեղուրաց հայը՝ իբր հայկական հոգու բացասական կողմի արտայայտիչ՝ իր երջանկութիւնը պայմանաւորում է իր հոգեւոր մեկուսիութեամբ: Նա ո՛չ ամերիկացու կենսաբանօրէն ուժապաշտ բարոյականն ունի, ո՛չ էլ տառապապաշտ հայու արդարասիրութիւնը: Չարութեան շտեմարան է նրա հոգին, նա սիրում է մեր կեանքում արդարութիւնը խաչուած տեսնել եւ ցնծում է, երբ ստորնութիւնն է յաղթանակում: Անստեղծագործ է. զուրկ ներքին կրակից. անընդունակ՝ ինքնաբոլորքումի: Կարծէք Արարչութիւնը նրան պարզեւատրած է միայն գործիք դառնալու կարողութեամբ: Իբր ներքին չարութիւն՝ նա սիրում է հրահրուիլ արտաքին թշնամուց: Այս է պատճառը, որ նա միշտ էլ զինակցում է մեր ցեղի դահիճներին:

Պայքար կայ հայկական Ամերիկայում, եւ մեր ցեղի այս ներքին չարութիւնը - ցեղի այս չարարուեստ տականքը - վերստին գործիք է արտաքին թշնամու՝ այս անգամ թրքօբուլշեւիզմի ձեռքին:

Հակադաշնակցական հայը հպարտ է, որ օտար, այլ միջավայրում բուլշեւիկեան աստղի շնորհիւ ցեղօրէն ազատ իր կերպարանքը որոշ փայլ է ստացել: Ազգայնական հայութիւնը, սակայն, ապրում է հայ ճակատագրի ծանր ողբերգութիւնը եւ ազգային ամօթանքի դառնութեամբ չափւում է օտարից գօտեպնդուած իր ցեղի տականքի հետ:

Մե՛ծ, յավիտենօրէն մեծ արժէքներ են դրուած այս բորբոքուող պայքարի մէջ - մեր ազգային ոգին, որ բուլշեւիզմը մարել է ճգնում, եւ մեր դատը, որ քենալական թուրքը սպանել է ուզում:

Եւ պայքարը տարուում է այդ մեծ արժէքները խորհրդանշող Եռագոյնի շուրջը:

Պայքար, որի մէջ պարզուեց, որ մեր ժողովրդի մէջ դեռ կան օտարահակ տարրեր, որոնք մեզ հետ չէին երէկ, երբ ազգայնական հայութիւնը աստուածային խոյանքով ոչինչէն Հայաստան ստեղծեց. մեզ հետ չեն այսօր, մեզ հետ չեն լինի եւ վաղը: Եւ որ վաղը, երբ արտաքին վտանգը Հայաստանի դռները զարկեց, այդ անդրօշակ տարրերը մեծապէս պիտի վտանգեն մեր քաղաքա-հոգեբանական թիկունքը:

Մեզ, ապա ուրեմն, մեզ կը մնայ կրկնապատկել մեր արթնութիւնը ամենավճռական դիրքաւորմամբ:

Ինչո՞վ կը վերջանայ այդ պայքարը, որն այլեւս վերածուած է կատարեալ դրօշամարտի: Ո՞վ կը զարնուի այս պայքարի մէջ եւ ո՞վ կը յաղթանակի: Անտեղի՛ հարց, հակադաշնակցական դիրտից գատ ո՞վ չգիտէ, որ երբ կռիւը դրօշակի շուրջն է, յաջողութեան աստուածուհին միշտ էլ պսակադրում է դրօշակակիրի ճակատը:

Դրօշամարտում միշտ էլ դրօշակակիրն է յաղթում:

II

ՀԱԿԱԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հակադաշնակցական հոգեւոր ցրուածութեան եւ քանդուածութեան տեսակէտից ախտանշական է ռամկավարների «Ապագայ» թերթի հետեւեալ ելոյթը.- *«Եռագոյնը թշնամական ցոյց մըն է այն երկիրներու հանդէպ, ուր մենք կը բնակինք: Մենք այլ դրօշ չունինք, քան դրօշը այն պետութիւններուն, ուր տեղաւորուած ենք իբր եկւոր կամ հպատակ»:*

Ընթերցո՞ղ, այդ տողերի իմաստը պէտք է բացատրել ո՛չ թէ ռամկավարի յորանջող տգիտութեամբ, նրա քաղաքական համբակութեամբ, այլ իր հոգեբանութեամբ:

Այս երկու խօսքի մէջ խտացուած է հակադաշնակցական ողջ էութիւնը՝

Աննպատակութիւն.

Քաղաքականապէս աննպատակ էակը, իրօք որ քաղաքական խորհրդանիշի պէտք չունի:

Նուաստութեան հոգեբանութիւն.

Հակադաշնակցականի պատկերումով՝ հայը հաւասարարժէք չէ դրօշատէր ժողովուրդներին, որով՝ նա չի կարող քաղաքական ուրոյն

դատ եւ իդէալ ունենալ: Պատմութիւնը ճշդել է նրա դերն ու արժէքը եւ նրան պարտադրել երկրասող աշխարհաքաղաքացիութիւն - տիեզարական հպատակութիւն: Նա օտարահպատակ է, եւ այլ բան չի կարող լինել: Եւ այսպէս ամենուրեք եւ յաւիտեան:

Ցեղային անլիարժէքութիւն.

Դրօշատէր լինել՝ նշանակում է ցեղային բարձր ընդունակութիւններ եւ մշակութային արժէքներ յաղթականօրէն արձանացնելու կամք ունենալ: Հակադաշնակցականի ըմբռնումով, սակայն, հայր չի կարող յաղթական կամք ունենալ, իսկ եթէ ընդունակութիւններ եւ արժէքներ ունի՝ ապա դրանք պիտի զարգացնի եւ պահի աշխարհի կամքին հլու մնալու իմաստութեամբ: Նրա համոզումով՝ հայր ցեղ չէ, այլ «ցեխ» (յիշել «ցեղակրօն» բառի պղծումն հակադաշնակցական ամբոխի կողմից, ըստ իր պատկերի - «ցեխակրօն»), այսինքն՝ մարդկային տականք: Տականքն, ի հարկէ, միշտ էլ կը մնայ ոտքի կոխան:

Կեղծ բարեկրթութիւն.

Հակադաշնակցականի ըմբռնումով՝ համեստութիւն է ուրիշի երկրում ամէն տեսակի խաբէութեամբ դրամ շահելը, բայց բարեյուսութեան դէմ է Եռագոյն բարձրացնելը, այսինքն՝ սեփական հայրենիքի վերանուաճման մասին մտածելը, որպէսզի հիւրընկալ ժողովուրդները ազատուեն մեր ոչ այնքան ցանկալի ներկայութիւնից:

Կեղծ կուլտուրականութիւն.

Հակադաշնակցականը հաւատացած է, որ Եռագոյնից հրաժարուելիս ազգերը պիտի ընդունեն թէ՛ կ'որդեգրենք իրենց մշակոյթը: Նա իրեն վերագրում է տիրող ազգերի մշակոյթին նպաստող միջնորդի դեր, եւ հպարտանում դրանով: Նա չգիտէ, սակայն, որ կուլտուրան, եթէ ազգային չէ, կուլտուրա չէ, ինչպէս ազգը, եթէ կուլտուրական չէ, ազգ չէ:

Պարտունդականութիւն.

Սարսափից խուճապի մատնուածը լքում է իր հպարտանքը յիշեցնող ամէն բան. կորովաթափը ընդունակ է ո՛չ միայն իր դրօշը լքել, այլ եւ սարսափում է նրա ծածանքից, որովհետեւ դրօշակով մարդս ասում է իր թշնամուն - «Ես այստեղ եմ»: Ցեղօրէն սպառուածը, սակայն, անընդունակ է այդ անել, հէնց այդ է պատճառը, որ հակադաշնակցականը վատօրէն փախչում է Եռագոյնից:

Վախի քարոզչութիւն.

Դրօշապաշտ հայութեան բոլոր ոգորումները հակադաշնակցականին թւում են արկածախնդրութիւն: Թուրքի հետ չափուելու միտքը նա համարում է յիմարութիւն, այսինքն՝ ի յառաջագունէ ընդունում է, որ հայն

անխուսափելիորեն պիտի պարտուի: Անարի է նա. իսկ նմանի ամբողջ իմաստութիւնը խտանում է մի՛ բառի մէջ - Վախ: Իր հասկացած հայութեան ինքնապաշտպանութեան միակ միջոցը նա համարում է վախի քարոզչութիւնը, առանց գիտակցելու, թէ դրանով հայութիւնը նախապատրաստում է նորանոր պարտութիւնների համար:

Քաղաքական անբարոյականութիւն.

Ամէն վախկոտ կենսաբանօրէն անբարոյական է: Նմանի համար քաղաքական անբարոյականութիւնը բնական օրէնք է: Հակադաշնակցականը գիտէ թէ՛ եռագոյնը նաեւ նահատակ Հայաստանի ուրուականն է, որից թուրքը չի կարող չանհանգստանալ: Վերջինին, սակայն, այս մղձաւանջից ազատելու համար՝ ռամկավարը ոչ միայն եռագոյնի քաղաքական խորհուրդն է ծաղրում, այլ եւ ճգնում է մոռացութեան տալ Հայաստանի նահատակութեան յիշողութիւնը՝ փորձելով յաջս մարդկութեան արդարացնել թուրքը:

Խռովարարութիւն.

Որպէսզի կարելի լինի թուրքը արդարացնել եւ նրա ոճիրները մոռացութեան տալ, հակադաշնակցականը փորձում է սրել ամբողջ քաղաքական աշխարհի եւ ազգայնական հայութեան յարաբերութիւնները: Ըստ նրա, «եռագոյնը թշնամական ցոյց մըն է» ոչ թէ Հայաստանը յոշոտող թուրքի, այլ եւ բոլոր «այն երկիրների հանդէպ, ուր մենք կը բնակինք», այսինքն, օրինակ՝ Ամերիկայի, Բրազիլիայի, Արժենտինայի, Ջուիզերիայի, Ռումինիոյ եւն.: Այս ձեւով, նա երազում է ամբողջ աշխարհում հակահայ հալածանքներ տեսնել. այդ դէպքում ի հարկէ աշխարհի «ամենաարդար կարգերը» խորհրդային իշխանութեանը կը լինեն, իսկ աշխարհի ամենաասպետական ազգը՝ թուրքը: Ի՞նչ նպատակ է հետապնդում այս ներքին խռովարարը՝ ինքն էլ չգիտէ, բայց յստակ է մէկ բան - նրա բոլոր ելոյթները ծառայում են հայը ներքուստ զինաթափելու թուրքատեսց հոգեբանութիւնից եւ աշխարհի ատելութիւնները մեր դէմ հրահրելով, մարդկութեան ներշնչել այն համոզումը, թէ եռագոյնապաշտ հայութիւնը համաշխարհային խռովարար է, որով՝ արդար էր, որ նա ջարդուեց եւ էլ աւելի արդար կը լինի, եթէ նա ի սպառ ջնջուի:

Հատուածականութիւն.

Ժխտելով Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարականը խորհրդանշող եռագոյնը, հակադաշնակցականը մատնում է ցեղօրէն կենտրոնախոյս իր հոգեբանութիւնը: Վտարուած հայ ցեղայնութիւնից՝ նա սարսափում է եռագոյնի միացուցիչ իդէալից - անկախ եւ ամբողջական հայութեան հեռանկարից: Պատմականօրէն այս տիպը միշտ էլ եղել է պառակտիչ, հատուածական, ու այդպիսին է եւ այսօր:

Դաւաճանութիւն.

Անհայրենիք դարձած մի ժողովրդի համար չկայ անելի բարձր եւ նուիրական նպատակ, քան իր հայրենիքի՝ իր յաւիտենական սեփականութեան վերստացումը: Ուրանալով եռագոյնի խորհուրդը, հակադաշնակցականը բնականօրէն հոգեկցում է այն տարրերին, որոնք դէմ են Հայաստանի վերականգնումի իդէալին, այսինքն՝ բաժանում է թշնամու տեսակետը մեր ցեղի ճակատագրի նկատմամբ: Իսկ ընդհանուր տեսակետ ունենալ արտաքին թշնամու հետ՝ նշանակում է ներքին հակասութեան մէջ գտնուել իր ցեղի հետ: Այս հակասութիւնն է ահա ակնադբիւրը բարոյական այն սոսկալի անկումի, որ կոչւում է դաւաճանութիւն: Այո՛, ինչպէս տեսնում էք, *չի կարելի հակադաշնակցական լինել առանց դաւաճան լինելու:*

Հակադաշնակցականութեան եութիւնը ընդհանուր կերպով բնորոշելուց յետոյ, հարկ է անելի մանրամասնօրէն հոգեգծել այդ ահաւոր տականքի փոփոխականները, յատկապէս ռամկավարը եւ բոլշեւիկը: Հնչակեանները զանց ենք առնում, որովհետեւ նրանք կէս այս են, կէս այն, եւ ընդհանրապէս *«կէսկէս»* են իրենց քանակով եւ որակով:

III

ՌԱՄԿԱՎԱՐԸ***«Սիթէ այս ամբոխը
իմ եղբայրն է, Տէ՛ր»:***

Մարդկային ազգերին յատուկ է աշխարհն ու երեւոյթները հասկանալու ճիգը:

Նրանց յատուկ է, մասնաւորապէս, իրենց ծախողանքների եւ տառապանքների պատճառները հասկանալու ճիգը:

Մե՛ծ, անասելիօրէն մե՛ծ եղաւ մերօրեայ քաղաքական հայութեան վիճակուած տառապանքը եւ անօթանքը, մասնաւորապէս՝ այդ վերջինը:

Մեր դժբախտութեան պատճառներին գիտակ՝ մենք անելի այդ պատճառների բնոյթն ենք տառապում, քան մեզ պարտադրուած անօրինակ անարդարութենէն: Տառապողին, սակայն, յատուկ է նաեւ մի այլ ճիգ - գիտնալ, թէ միեւնոյն պատճառներով մէկ ուրիշը մարդկային ցեղերէն կամ մի այլ սերունդ իր ցեղէն երբ եւ իցէ տառապե՞լ է իր չափ: Հայը - իր

գոյութիւնը փոթորկող երեւոյթները պատճառագիտօրէն վերլուծող ազգայնական հայը պատասխանում է՝ Ո՛չ:

Ճիշդ է, չկան անտականք ազգեր, բայց հայ տականքը կը մնայ անմըցելի:

Գիտէ՞նք, ներքին թշնամու հետ գործ ունեցել են մեր բոլոր սերունդները, բայց մեր օրերին կը մնայ *unicum*, որի երեսէն, որի ազգադաւարարքների պատճառած ամօթանքի մէջ մենք խաչուում ենք ամէն օր, ժամ, վայրկեան:

Ինչո՞ւ մեզ չի հասկանում ռամկավարը - հայ կեանքի այդ յաւիտենական Չիչիկովը:

Եկաւ Յեղափոխութիւնը - նա հայ յեղափոխականների լեզուն չհասկացաւ:

Եկաւ Ազատութիւնը - նա ազատ հայրենիքի լեզուն չհասկացաւ:

Եկաւ Լոզանը - նա հայ նորագոյն ցաւի եւ ամօթանքի լեզուն չհասկացաւ:

Չհասկացաւ, որովհետեւ նա զուրկ է սրբութեան, ողբերգականի եւ հերոսականութեան զգացումէն:

Ինչո՞ւ է նա ժխտում մեր ազատագրական շարժման արժէքը:

Ինչո՞ւ է անիծում մեր ցեղի ամենասուրբ վկաներին - դաշնակցական նուիրումի հսկաներին, նրա՛նց, որոնք «գերեզմանի մէջ ննջելով՝ սուրն իրենց գլխի տակ դրին», չէ՞ որ «քաջաց բարձն է սուրը»:

Ինչո՞ւ այսպէս. - որովհետեւ այդ տիպը ցեղերի ճակատագրի հերոսականն ու ողբերգականը ըմբռնելու չափ սրտի խորութիւն, հոգու մեծութիւն չունի:

Ռամկավարը գաղափարի հակառակորդ չէ, այլ թշնամի: Պայքարում բարոյական չի ընդունում: Վատութիւնն է իր միակ զէնքը: Իր էութեան դէմ է բացճակատութիւնը: Աշխատում է բերդը ներսից գրաւել, այսինքն՝ հաւատարիմ է այն մեթոդի տառին եւ ոգուն, որ պատմական մեր ամբողջ անցեալում եղել է հայ դաւաճանութեան միակ զէնքը: Իր քաղաքականութեան գլխաւոր միջոցներն են - սեւացում դաշնակցական ղեկավարների եւ շարքերը շոյող քսութիւն: Հակազգային ճակատում՝ ռամկավարն աւելի՛ գործ է տեսնում, քան բոլշեւիկը, ինչպէս եւ բոլշեւիկմի համար նա աւելի՛ է աշխատում, քան իրենք՝ բոլշեւիկները: Նա բարոյա-քաղաքական անընտրող է, նա ձեռք մեկնեց բոլշեւիկին, դարձաւ եւ յամառում է մնալ կարմիր կոչնակի ժամկոչը մեր աշխարհում: Իր պրոպագանդի ձեւերը գերազանցօրէն բոլշեւիկեան են - սեւացրու եւ անցի՛ր: Նա էլ իր արշաւախմբի առջեւից տանում է որոշ սրբութիւններ - էջմիածինը, եկեղեցականը, խաչը, եւ վերջերս՝ նաեւ իբր նորատիպ զէնք - փողոց հանած իր «հարուածային կին»ը:

Ռամկավարի եւ բոլշեւիկի հոգեկցութեան գաղտնիքը նրանում է, որ երկուսն էլ ցուցահանում են հոգեբանութեանց նոյնութիւն. միւթապաշտ՝ երկուսն էլ դասակարգային շահի կազմակերպութիւններ են: Երկուսն էլ անելիք չունեն հայ կեանքում. մէկն իր էութեամբ հակազգային է, միւսը՝ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ՝ փակուած է համարում հայ դատը: Ռամկավարը՝ հակադաշնակցական իր մոլուցքի մէջ՝ նուազ ատելի դարձրեց բոլշեւիկը եւ կուրօրէն դեռ աշխատում է իրեն անելի զգուելի դարձնել, քան է՝ բոլշեւիկը: Նա, մասնաւորապէս վերջին տարիները սկսել է հեզօրէն չակերտել հայկական բոլոր արժէքներու սրբութիւնները: Նա զուրկ է մեծագործութիւններով հիանալու ընդունակութիւնից. նրա էութեան պատշաճում է ռուսական առածը. «սպասաւորի համար չկայ հերոս»: Ռամկավարը - հայոց պատմութեան հասարակ սպասաւորն է, որ հոգեւոր մանրութիւնով է ապրում: Բոլշեւիկի չարածը նա արուած է համարում, իսկ մեր կատարածն՝ ուրանում: Ծառայական հոգեբանութիւն ունի եւ զգուելիօրէն հացկատակ է: Երբ բոլշեւիկներն ասում են, թէ՛ «ամենայն հայոց կառավարութիւն չեն», որ զգուում են «ազգ եւ ազգայնութիւն» գաղափարներից, ռամկավարը թութակում է, թէ խորհրդային իշխանութիւնը ազգային իշխանութիւն է, որ նա մտահոգուած է ազգի ճակատագրով եւ զբաղուած է ազգահաւաքութեամբ: Սա արդէն սովորական զինակցութիւն չէ, այլ օրուայ տիրողին ամէն գնով հաճոյանալու անազնիւ ճիգ: Օտարը հայութեան ազգային դատը ճանաչում է եւ պատկերում Դաշնակցութեան - իմա՛ մեր ազատագրական սերնդի - միջոցով, որն իր հերոսականով Հայաստան ստեղծեց. ռամկավարը, սակայն, ոչինչ է խնայում համոզելու օտարին թէ՛ հայոց ազատագրական ճիգն ու զոհողութիւնները եղած են անարժէք: Այդ տարրը ոչ միայն չի հանդուրժում հայկական տիրապետութիւնը, այլեւ զայրանում է նրա փաստից: Հոգեախտաբանական տեսակետից ուշագրաւ է այն իրողութիւնը, որ մեր հանրապետութեան օրերին, մի հակադաշնակցական պատուիրակութիւն՝ հաւաքուած Վաշինգտոն, դիմում է Սպիտակ Տուն հետեւեալ պահանջներով՝ - Հանրապետական Հայաստան եւ Եռագոյն չեն ճանաչում. պատասխանատու չեն Հայաստանին տրուած փոխատուութեան համար. կ'ուզեն, որ դադարի ամէն աջակցութիւն Հայաստանին (իսկ այդ աջակցութիւնը սովախար որբերին տրուած ալիւրն էր):

Տեսնում էք, որ նա սովորական դասալիք չէ. նա եւ դասալքում է, եւ թշնամանում: Ազգայնականութիւնը ճիգ է պահանջում, նա մասնակից չէ ազգային ճիգին եւ ուզում է, որ դա արդիւնք չտայ, իսկ երբ արդիւնաւորում է մեր ճիգը, նա լցում է ցեղի ահեղ դատաստանի երկիւղով եւ ծեծում օտարի դուռը: Սարսափը ազգային ճիգից, *կենսաբանական բարոյականի պակասը մղում են նրան դիտաւորեալ կերպով կողմ դառնալու*

հնարամտութեան - Դաշնակցութիւնը Հայաստան ստեղծեց, բայց ես էլ կամ, նա ժխտում է իմ գոյութիւնը, ես էլ նրա ստեղծած Հայաստանը չեմ ճանաչում...

Մեր պատմութեան մէջ յաւիտենօրէն բնաեղծուած սրիկան է դա, որ հոգեբանօրէն ոչ միայն օտարահակ է, այլեւ մնում է օտարահպատակ անգամ Հայաստանում: Հէնց այս պատճառով էլ նրա ցայտուն տիպերը դառնում են դաւաճան, աւելի անզօրները՝ եթէ գործի վրայ են, երեւան են բերում դիրքի մակարութիւն եւ պաշտօնապղծութիւն: Նա չի նուիրում, չի ստեղծագործում, այլ մնում է միայն օգտուող: Որպէս ընկերային տարր, հեշտ ապրելու հակամէտ, որով՝ հոգով միշտ էլ փերեզակ, նա կեանքում նախընտրում է շահաբեր աշխատանքը միայն, զարգացնում խաբութեան արուեստը, կեղեքում է ու անուղղակի կերպով հասնում իր հակացեղային նպատակին - յաչս աշխարհի ատելի դարձնել հայութիւնը: *Յովհաննէս Քսակատրը* - ահա՛ իր միակ իդէալը: Ծայրայեղ նիւթապաշտութիւնը՝ իր եութեան անենացայտուն գիծը - նրան միշտ էլ համակուած է պահում նիւթական խորին մտահոգութեամբ, եւ մղում *անձնական շահու աստուածացման*:

Ահա՛, հոգեբանական այս գծերի ընդհանրութիւնն է, որ զինակից է դարձրել ընկերային դիրքով հակոտնեայ երկու տարրերը՝ բուլշեւիկը եւ ռամկավարը - մեր ազգային դատի դէմ:

Մեր ցեղավար ըմբռնումով՝ մենք զոհաբերում ենք անցաւորը յաւիտենականին: Ռամկավարի հոգեբանութիւնը թոյլ չի տալիս ենթակային մի բան զոհաբերել վաղուայ համար: Հէնց այդ է պատճառը, որ նա *քաղաքականութիւն չունի եւ չի կարող ունենալ*, որովհետեւ քաղաքականութիւն չի նշանակում ներկայի չարաշահութիւն, այլ առաւելապէ՛ս ապագայի մտահոգութիւն: Նա քաղաքական *homunculus* է: Մէկ իրաւունք ունի դա, այն, ինչ Տիէրը մի ժամանակ ասում էր լեհական ընչաքաղց քաղքենիութեան՝ - «Հարստացէ՛ք»: Ռամկավարի ընչաքաղցութիւնը, սակայն, նրան դարձրել է նաեւ *քաղաքական շահատակող*: Արեւմուտքում նա հաց է մուրում, իսկ բուլշեւիկների հետ բարեկամութիւն կեղծում, որպէսզի քաղաքական կշիռ ստանայ: Այսպէսով, երկուսն էլ հաշուեյարդարի են նստած մեր անցեալի հետ - մէկը ցեղահայիոյութեամբ է զբաղուած՝ բուլշեւիկը, միւսը՝ հոգեւոր հնավաճառի իր հոգեբանութեամբ, լրդճում է մեր ազգային արժէքները՝ ռամկավարը: Նա կեղծում է նաեւ մի այլ բան, որ իր հասկացողութեան սահմանից վեր է: Երբ մենք ճիգ ենք անում վառ պահել այն հաւատը, թէ ամէն ճակատագիր ու Լոզան սրբագրելի է, նա, ընդհակառակը, ճգնում է քաղաքական յոռետեսութեան մղելու մեր զանգուածները: Գիտէք, թէ իր խանութում որքան լաւատես է ռամկավարը. նա գիտէ, որ անագնիւ ճիգն անգամ կարող է իր ճակատագիրը բարելաւել, բայց

հասարակական գործուն որեւէ ճիգի չի հաւատում: Նա ապրում է այնպէս, ինչպէս մտածում է: Անցեղաճանաչ տոգտի իր ըմբռնումով՝ մեր ցեղը ստորարժէք է - մի սպանիչ ըմբռնում, որ նրան պետք է դարձնէր *անկապաշտ*: Նա իր անկումի գիտակցութիւնն ունի, գիտէ, որ հանրածանօթ է իր ընկածութիւնը. համակուած է ներուելու անյուսութեամբ, որով՝ նաեւ սարսափի հոգեբանութեամբ: Նա բռնուած է հալածուողական մանիայով: Նա կարծում է, որ իրեն հետապնդում են. վախենում է ինչպէս տակաւին չծերբակալուած յանցաւորը: Դէնց այստեղից է նրա կենդանական կոյր ատելութիւնը ազգայնական հայութեան հանդէպ, ինչպէս եւ իր հայիոյելու, սեւացնելու, մատնելու, դաւելու եւ դաւաճանելու մոլուցքը: Նա իբր հոգեպէս քանդուած էակ՝ նաեւ *պատրասպաշտ* է. նա այնպէս է խօսում, իրերն ու երեւոյթները այնպէս է ներկայացնում, որ իբր թէ յաղթական է, մինչդեռ իրականութեան մէջ, ոչ մի յաջողութիւն չունի, եւ հասկանալի է դա: Օտարին լծակցողը եւ ցեղի հոգեւոր իշխանութիւնից վտարուածը չի կարող կենարար կերպով ազդել:

Բոլշեւիկները, որոնք նոյն հոգեմտավիճակն ունեն, կարծում են, որ յանձին ռամկավարների մի լուրջ զինակից են գտել, եւ այդ համարում են իրենց քաղաքականութեան մէկ նուաճումը հայ կեանքում: Այն բոլոր տարրերը, սակայն, որոնք այսօր բոլշեւիզմի հետ են, երէկ էլ մեզ հետ չէին - հնուց ի վեր եւ մինչեւ հիմա: Դոգեբանօրէն մեկուսի եւ հացից է՛ն կողմը չտեսնող այդ տարրը վաղուց է դուրս եկել ցեղային հարազատութեան գծից: Բոլշեւիզմի շնորհիւ, սակայն, այս տարրը գոյութեան իրաւունք, արդարացում եւ երեւութական կշիռ ստացաւ: Նոր ոչինչ կայ դրանում: Ներքին դաւաճանը օտարից միշտ էլ արդարացում եւ կշիռ է ստացել, մանաւանդ, երբ պատմական որոշ լուրջ վայրկեաններում անհրաժեշտ է եղել գործածուելու իր ցեղի դէմ: *Ռամկավարը վախճանաբանութիւն չունի*, այդ իսկ պատճառով՝ նա անկարող է գնահատել մեր ցեղի գոյամարտի նշանակութիւնը, որովհետեւ սրա խոստացած բարիքները հեռաւոր են եւ այսօրուայ համար ո՛չ շոշափելի: Այդ նոյն պատճառով, նա նախատեսելու կարողութիւն չունի: Այդպիսին նրան դարձրել է միւթապաշտութիւնը:

Անազատունակ է. ստրուկ, կարող է թերեւս ազատութեան ըմբռնումը ունենալ, բայց ապրումը՝ ո՛չ:

Անկուլտուրունակ է. սովորական միջակութիւններ է տալիս. նրանից չեն ծնի «իմացական առիւծներ», նրա հոգին զուրկ է արժէքներից, որով՝ արժէպաշտութիւնից:

Անզոհաբերող է. իր կամքը ընկերային-հասարակական ուղղութիւն չունի, ասել է հաւաքականութեան զգացումից զուրկ է: Այդ է պատճառը, որ նա հոգեպէս մեկուսի է եւ հակացեղային: Նա ատակ է միայն չարախոր-

հուրդ միաբանութեան, նա միանում է միայն քայքայելու եւ քանդելու համար, թանձրացեալ օրինակ՝ «Միացեալ ճակատը»:

Ըստ Բերգսոնի ներհայեցողական իմացականութեան՝ «Ատելութիւնը բաժանում է, որի հետեւանքով, ճանաչումը դառնում է անկարելի կամ սխալ»: Ճանաչել նշանակում է միութեան մէջ լինել նրա հետ, որին ուզում ես ճանաչել, որով՝ ով ատում է՝ չգիտէ, չի ճանաչում: Հակադաշնակցականը կարող է յաւիտենապէս սողալ մեր պատմութեան մթին անկիւններում, բայց երբեք ճանաչել հայ ցեղի հոգեւոր դիմագծութիւնը, երբեք հարազատել մեր խօսքի հոգեբանութիւնը, որովհետեւ տկարի եւ ստրուկի ատելութիւնն է նրա էութեան միակ զօրաւոր գիծը: Եթէ նա իր ցեղը ճանաչելու, սիրելու, նրա համար զոհաբերելու կարողութիւնը ունենար, նա հակադաշնակցական չէր լինի: Ի զուր է մեր պրոպագանդը՝ մեր խօսքը նրան դարձի բերելու, նա մեզ ո՛չ կը հասկանայ, ո՛չ կը ճանաչի, ո՛չ էլ կը միանայ: Նրանք, որ հաւատում են նման հոգեբանական հրաշքի՝ կա՛մ կեղծում են, կա՛մ էլ միամիտներ են:

Հակադաշնակցականի հոգում ոչինչ կայ ցեղային, աստուածային: «Արծիւ, առիծ» գաղափարներն անգամ նա խուսափում է գործածել իր մշակած գրականութեան մէջ: Նա հոգեւոր աղուէս է, որ աղէտից առաջ քուն է քաշում, չարագուշակ բո՛ւ, որ աղէտից յետոյ մարգարէի փետուրներ է հագնում եւ վայում: Նենգագործ է նա. քաղաքական երկչտութիւնը եւ մտածումի անմաքրութիւնը մղում են նրան խարդախելու իր հակառակորդի բոլոր ասածները: Օրինակ, երբ մենք ասում ենք՝ հայութիւնը պէտք չէ զինաթափուի, նա ոռնում է, թէ՛ Դաշնակցութիւնն ուզում է նոր կոտորածների պատճառ դառնալ, չնայած որ գիտէ, թէ աշխարհի փոթորկումը մեզնից անկախ է եւ, որ նոր պատերազմը կարող է մեզ անակնկալի բերել: Նա խարդախում է մեր յօդուածները, նախադասութիւնները, բառերն անգամ: Այդ կողմից նա լուսեղբայրն է բոլշեւիկի, չէ որ բոլշեւիկը, ըստ Պրիաբրաժենսկու՝ «Երկաթ աւելով սրբում է այն ամէնը՝ ինչ համաձայն չէ իր տեսակետին»: Բոլշեւիկն ասում է՝ *չեն հասկանում, որով ժխտում են. ռամկավարը տրամաբանում է՝ տրամադիր չեն հասկանալու, որով պէ՛տք է ժխտեն*: Այդ տարրը, որ մինչեւ բոլշեւիզմը Հայաստանի մէջ եւ նրանից դուրս ստրկագրաստային հնազանդութիւն էր ցուցադրում, բոլշեւիզմի երեւումով՝ վայրագ, այլ անզօր ընդվզում ունի հայութեան այն մասի դէմ, որ նոր ճիգեր եւ զոհողութիւն է պահանջում յանուն ցեղի ապագայի: Նա զբաղեցրեց եւ շարունակում է զբաղեցնել քաղաքական հայութիւնը ներքին ճակատի վրայ, վրիպեցնելով նրա ուշադրութիւնը իր փրկութեան միակ զէնքից - ինքնապաշտպանութիւնից: Իր չէզոքութեամբ նա փաստօրէն զինակցեց թուրքին: Այսօր էլ նա անտարբեր է մեր ճակատագրին կապուած

հարցերի նկատմամբ, եւ չի հասկանում, որ անտարբեր մնալ՝ ասել է թշնամանալ: Անձնական եւ անմիջական բարիքներ ձեռք ձգելու համար, նա քանի՛, քանի՛ անգամ կենսական վնասներ հասցրեց հայ դատին եւ ապագային: Նա լրտեսների մի լեգեոն հասցրեց հայութեան դահիճներին: Քաղաքականապէս տգէտ, բայց օժտուած փերեզակի ճարպիկութեամբ՝ նա այսօր լծուել է նոյն անարգ գործին, միաժամանակ շահագործելով մեր ժողովրդի որոշ խաւերի տկարութիւնն ու միամտութիւնը: Իր բոլոր գծերով՝ ռամկավարը ժառանգորդն է հայոց պատմութեան այն զազիր մրուրի, որի հոգեբանութիւնը բնութագրում է ինքը՝ Մամիկոնեան մեծ սպարապետ Վահանը - «Ուրացութեան շնորհիւ պաշտօնի հասնողները (պարսից Պերոզ թագաւորի քաղաքականութեան շնորհիւ) սովորաբար կեղծաւորներ են եւ անպիտաններ, որոնց հետ նոյնիսկ հաց ուտելուց կը զարշեն հայոց ռամիկ շինականները»:

Հակազգայնական այդ չարագործը դեռ այսօր էլ սիրում է երեւալ ազգային ղեկավարի դերում, չնայած որ ցեղը նրան վաղուց է վտարել իր հոգեւոր սեղանակցութիւնից: Գիտենք, որ անցեալի եւ ապագայի, սկզբի եւ վախճանի մասին անասուններն անգամ տարտամ ըմբռնում ունեն. ռամկավարն ու բոլշեւիկը զուրկ են դրանից. երկուսն էլ հասկացողութիւն չունեն մարդու եւ մարդկային ցեղի մէջ գոյութիւն ունեցող *ազգայնօրէն աստուածայինի* մասին: Վայրի եզը անապատում կանգ է առնում, հոտոտում է իր ցեղակցի ոսկորները եւ գոռում, ողբում, հակադաշնակցական տականքը զուրկ է անասունի այս սրբազան բնագոյից իսկ: Բուլղարական մի առակ ասում է. «Նա, որ իր ամբողջ կեանքում արայավաճառութեամբ է զբաղուել, նրան մի՛ տաք զնահատելու բեհեզը»: Ռամկավարը մեր կեանքում եղաւ, է՛ եւ կը մնայ հասարակ արայավաճառ. նա չհասկացաւ, չի հասկանում եւ պիտի չհասկանայ մեր ցեղային բեհեզի գեղեցկութիւնը, մեր դառն ճակատագրի քաղցրութիւնը, մեր մեծագործ ցեղի խոյանքների իմաստն ու արժէքը:

Ահա դիմագիծը հակացեղային այն տականքի, որ կոչւում է հակադաշնակցութիւն:

Հակադաշնակցականի էութեան ամենաշնական գիծը, սակայն, նրա իւրահատուկ *թրքասիրութիւնն է*:

«Թուրքն եկաւ եւ ամէն ինչ աւեր ու սուգ դարձաւ»՝ ողբերգում էր յոյն մեծ բանաստեղծը: Հակադաշնակցականը Հայաստանի կործանումի փաստից յետոյ էլ անընդունակ է ցնցուել այս խօսքի բովանդակած ողբերգութիւնից: Յոյն զանգուածը ապրեց իր բանաստեղծի շնչով եւ ողբը վերածուեց պայթուցիկ ոյժի, որ մոխիրների տակից հանեց նոր Հելլադան:

«Թուրք, դու Ալլահի անիծեալ պատկեր, քո սեւ օրն է՛լ կուգայ» -

այսպէս ողբերգեց հունգար ժողովուրդը, մինչեւ մի օր կ'ողջունէր իր անկախութեան օրը:

Հակադաշնակցական հայը մեր մոխրացած հայրենիքի համար ո՛չ միայն ողբ չունի, այլեւ շնականօրէն ծաղրում է հայրենապաշտ հայի ողբն ու տառապանքը, ամէն օր նրա ականջին կրկնելով՝ «Բարեկամ, թուրքը լաւ դրացի էր, մեղաւորը քո յեղափոխութիւնն է»:

«Երբ, ասում է Սինաս Չերագ, արդի կեղծ կամ անկեղծ թրքասիրութեան շրջանը անցնի, մեր ցեղը ծնունդ պիտի տայ ճշմարտապէս անաչառ եւ իրապէս իրազեկ պատմիչներու, որոնք արժանապէս գնահատեն իր փրկութեան համար կատարուած գործերը, առանց գործիչներուն փոքրօգի միտումներ վերագրելու» (Ազգային խնդիրներ, էջ 41):

Հակադաշնակցականի համար այս շրջանը երբեք, երբեք պիտի չանցնի: Եթէ նա ցնցուել է հայկական աղէտից, այդ նրա համար չէ, որ Հայաստանն է խորտակուել, այլ նրա համար՝ որ ինքը անձնապէս վնասուել է: Ըստ իր հայեցողութեան, այս վնասը հետեւանք է հայ յեղափոխութեան եւ կարող է դարձանուել թուրքը սիրաշահելով միայն: Այստեղից է ահա՛ նրա օրգանական ատելութիւնը հայ յեղափոխութեան հանդէպ: Ո՛վ պիտի հատուցանի նրան, ո՛վ պիտի վճարի, յեղափոխական հայութիւնը, որ միջոցներ չունի - երբեք: Բայց թուրքը մի օր կարող է մոռանալ անցեալի վատ յիշողութիւնները եւ վերադարձնել նրա ստացուածքը: Այստեղ է նաեւ աստառը այն խորհրդաւոր ճիգի, որ թափում է հակադաշնակցականը յաչս մարդկութեան արդարացնելու թուրքը: Ի՞նչ շահ անցեալի արիւնալի յիշողութիւնները հրահրելուց, մինչ մոռացումը կարող է օգտաւետ ներում ընձեռել նրան: Ա՛հ, այդ հոգեւոր վարձկանը, որ իր դիրքը աշխարհի չարի եւ բարու հանդէպ միշտ էլ որոշում է այս հարցով՝ «Ո՛վ ինձ կը վճարի»:

Հակադաշնակցականը - դա այն պատմական տիպն է, որին Վոլա լերան վրայ իր հոգեվարքում անիծեց բուլղարական ազատութեան Բոտեւը: Բուլղար հայդուկային առաջին վճռական ընդվզումն է Թուրքիոյ դէմ: Յեղափոխական խումբը կռուի է բռնուել, կռիւը անհաւասար է, հայդուկների 90 տոկոսը այլեւս պաղ դիակների է վերածուած, վիրաւորուած է եւ հրամանատար Բոտեւը: Այդ վիճակում, սակայն, նա դեռ շարունակում է օրհասական կռիւը, արձակում են վերջին գնդակները եւ յեղափոխական մարտիկների վերջին հռնդիւնները: Ահա՛, ահաւորօրէն այդ վեհ վայրկեանին՝ հոգեվարող Բոտեւին մօտենում է բուլգար մի սայլապան եւ հարցնում՝ «Հապա ո՞վ կը վճարի ինձ, ես հաց փոխադրեցի գինուորներիդ համար»: Պատմութիւնն ասում է՝ Բոտեւը մեռնելուց առաջ անիծեց իր ժողովրդի անազատունակ, անզոհաբերող, նիւթականացած տարրերը: Նզո՛վք եւ իր վերջին գնդակի հետ փչեց իր շունչը:

Ահ, Բոտեւի նզովուած սայլապանն եղաւ եւ հակադաշնակցականը մեր կեանքում: Մեր պատմութեան ամենագերագոյն վայրկեանին, երբ ցեղը օրհասականօրէն իր գոյամարտը կը վարէր, յաճախ լսուեց նրա անհծեալ ձայնը՝ «ո՞վ ինձ կը վճարի»: Եւ հոգեբանական այն մթնոլորտում, որ պիտի ստեղծուէր յեղափոխական ողբերգութիւնից յետոյ, ինչպէս բուզար, այնպէս էլ հայ երկնքի տակ, այս երկու աղաղակները մնում են արձանացած իբր յաւիտենական պայքարի կանչեր - *յեղափոխական առաքեալի եւ վարձկան սայլապանի*: Մէկը իր արիւնն է շռայլում, միւսը՝ հոգեվարող իր սայլի վարձքն է պահանջում: Է՛՞ զագրելի տականք, ի՞նչ ենք պարտական քեզ - սայլիդ վա՞րձքը, բայց չէ՞ որ դու ոչ թէ արիւնդ, այլ սայլդ իսկ չտրամադրեցիր արիւնդդ հայրենիքիդ: Ո՞ր էիր երէկ, դու անհծեալ յաւիտեանս, երէկ, երբ դաւադրուած հայութիւնը մի աստուածային խոյանքով Արարատեան երկիրը վերստին ցեղի տունը դարձրեց: Ղարաքիլիսայի եւ Սարդարաբատի հերոսամարտերէն մարմնիդ վրայ կայ մի հետք - մի վէրք, պատուոյ մի սպի: Երէկի մեր փառքերի արեւն ճակտիդ վրայ կայ մի հատիկ ճառագայթ: Իսկ այսօր - ա՛հ, դու պղծադաւան թշուառական, դու մեր վէրքերն ես հայիոյում: Եւ մտածել, որ մեր հանդէպ սնուցած ատելութիւնդ պիտի յանգէր ախտաւոր թրքասիրութեան - իրօք որ սպանի՛չ է այս մտածումը:

Յայկական թրքասիրութիւն - Եւ այդ այն ժամանակ, երբ թուրքը՝ յանձին իր երիտասարդ մտաւորականութեան՝ հայութեան եւ Յայաստանի մասին այսպէս է մտածում.

- «Դաշնակ էֆէնդիներ, չէք կրնար պատմութիւնը խեղաթիւրելով հայրենիք ստեղծել, եթէ այն համոզումն ունիք, թէ անպատճառ օտարների շնորհիւ պիտի կարողանաք պահել ձեր գոյութիւնը, շէնքեր շինեցէք Երեւանի մէջ, որ թուրքական հին նահանգ մըն է եւ տարակոյս չունինք, թէ մօտերս պիտի ստանայ իր նախկին անունը: Եթէ հարկ է հայրենիք մը ստեղծել ձեր երեւակայած վայրին մէջ, անկէ առաջ փաստեցէք, թէ՛ ձեզի կը պատկանի ձեր կենտրոնն եղող Երեւանը» («Պիրիլիք» - թուրք ուսանողութեան օրգան):

Անդրօշակ հայ, չէ՛ս սարսափում, տրամադիր չէ՛ս քո «սիրած» Երեւանի համար գէթ մէկ վայրկեանով մոռանալ «սայլիդ վարձքը»: Ահ, զարհուրելի է, զարհուրելի - սթափումի փոխարէն ռամկավարը աւելի՛ է խորացնում իր հոգու թրքացումը: Գիտէինք, որ վաղուց իջնել եւ աղաղակել՝ «վար առէք հայկական եռագոյնը», հոգեբանօրէն ասել է՝ պարզեցէք թուրքի դրօշը: Այս սինլքորը հաշտուել է այլեւս այն մտքին, որ դա մի օր կարող է բարձրանալ նաե՛ւ Երեւանի վրայ. եւ ահա, կարծէք, առ ի կանխապատրաստութիւն այդ գալիքի, նա գաղութահայ դպրոցներում փորձում է մտցնել «*Բարի լոյս*» (աւելի ճիշտ պիտի լինէր ասել թրքալոյս) դասագիր-

քը, յորում հայ մանուկը պիտի սովորի հետեւեալ ձօնը՝ թուրք դրօշակին, թուրք հայրենիքին եւ Աթաթուրք Քեմալին.

- «Աստղիկ մը ճակտին՝ մահիկն անուշակ,

Երկնքէն իջած է մեր դրօշակ.

Անոր տեսքն անգամ կը բաւէ,

Որ թուրք զինուորներն առիւծներ դառնան:

Մեծ կազին ճամբան գծած է արդէն,

Յառաջ պիտի երթանք մենք ամէն ատեն»:

Իսկ «Պիրլիք»ն ասում է, որ Ղազիի ճամբան տանում է դէպի Երեւան:

«Բարի լոյս»ն ասում է. «Հայ մանուկ, հայրենիք ունիս - Թուրքիան, դրօշակ ունիս - մահիկն անուշակ, մեծ հայրիկ ունիս - Քեմալն Աթաթուրք...»

Իսկ հայ նահապետը, նա վաղորդ, վաղորդ է մեռել ռամկավարի հոգում: Այժմ նա փորձ է անում իր նախահայրերի գերեզմաններն իսկ դուրս նետել իր սրտից:

Այսպէս, եթէ Խ. Հայաստանում սովորեցնում են հոկտեմբերիկներին ասել՝ «Լեւինն է հայրս», Հայաստանից դուրս, հակադաշնակցականը իր երեխային ասում է՝ «Քեմալն է հայրդ»: Հոգով թրքացած այդ վատը, որ երբեմն «հայրդի» բառով շաղակրատել զիտէ, փաստօրէն որոշել է իր մանուկը լամուկի վերածել: Տեսնել ու զգալ, որ ուրացութեան այդ զազիր գործին յատկապէս լծուել է Բարեգործական կոչուածը, որը հայ բարեպաշտ մեռելների կողոպուտով եւ կտակներով է ապրում: Իրօք որ երկրագնդի վրայ տակաւին չապրուած զարհուրանք է:

Հակադաշնակցականի այդ հոգեւոր թրքացումը մեզ հիշեցնում է քաղաքական գործիչ Կիրովի «Գայլը՝ առաջնորդ» պատմուածքը: - «Խոյը ճգնում է համոզել ոչխարներին, որ իրենց առաջնորդ ընտրեն գայլը: Երբ ոչխարները զայրոյթով ետ են մղում այդ առաջարկը՝ խոյը խուժանավարում է - «Լսեցէ՛ք, ես ձեզ ասացի, որ գայլը ընտրէք առաջնորդ, զարհուրելի ի՞նչ կայ սրանում: Խնդիրը դիտեցէք պատմականօրէն: Պատմութիւնն ի՞նչ է ասում գայլի մասին. նա ասում է, թէ՛ դա մի արյունարբու գազան է, որ ապրում է աւարով: Լա՛ւ հասկացէ՛ք, աւարով է ապրում: Բայց ի՞նչ է աւարը, դա՛ իւրացումն է ուրիշի սեփականութեան: Գայլը ապրում է ուրիշի սեփականութեան իւրացումով: Սակայն, ինչպէ՞ս է դրուած մեր խնդիրը: Մենք ուզում ենք նրան դարձնել մեզ առաջնորդ: Է՛, ասացէք, խնդրեն, սրանից յետոյ տեղի՞ն է որեւէ վախ»:

- Բրա՛վօ, ճի՛շդ է, միաձայն մայեցին բոլոր ոչխարները՝ խորապէս յուզուած, եւ ընդունեցին խոյի բանաձեւը երկարատեւ ու դրդագին ծափերով»:

Խուժանավարող խոյը - ահա՛ ռամկավար մտաւորականը:

Կենսաբանօրէն անբարոյականը պատմութեան մէջ շատ յաճախ դեկավարուում է այս խոյի հոգեբանութեամբ եւ բարոյապէս տկար հոտն էլ ոչ-խարի պէս հետեւում է նրան:

Չարը, զօրաւոր չարը պաշտում է: Քաղաքականօրէն յիմարը միշտ էլ վայրենավայել պաշտամունք ունի չար ուժերեւոյթների հանդէպ: Պաշտում է, որովհետեւ գտնում է, որ զինաթափել չի կարող: Հոգեպէս կոյր է նա եւ կարճայուշ: Նմանն ընդունակ է ատել իր ցեղի Աստուածը, ներել իր դահիճին եւ սիրել նրան: Այսպէս է *ահա հակադաշնակցական տականքի թրքասիրութիւնից ծնունդ առնում ազգայնական հայութեան ամօթանքի ողբերգութիւնը: Այդ ամօթանքը խորապէս ապրելու մէջ է, սակայն, նաեւ մեր ոյժը:*

IV

ՀԱՅ ԲՈՒՇԵՒԻԿԸ

Մեզ համար չկայ սոսկական բոլշեւիզմ - կայ թրքօբոլշեւիզմ:

Մեր դէմ գործող բոլշեւիկը մենակ չէ: Ուր խօսում է եւ գործում նա, այնտեղ նրա կողքին, ստուերի մէջ խօսում եւ գործում է թուրքը - ահա՛ թէ ի՛նչն է աւելի վտանգաւոր եւ զարշելի դարձնում բոլշեւիզմը մեզ համար:

Առանձին չի լսում բոլշեւիկեան հայամերժ խօսքը. այո՛, թուրքը, թուրքը, թուրքն է ամէն տեղ: Ուր երեւում է բոլշեւիկը, ուր խօսում է նա, այնտեղ աներեւութաբար ներկայ է թուրքը, այնտեղ շահում է թուրքը եւ շնօրէն ծափ տալիս: *Մեզ համար չկայ բոլշեւիզմ - կայ թրքօբոլշեւիզմ, չկայ բոլշեւիկ - կայ թրքօբոլշեւիկը:*

Այդ կարմիր չարիքն այսօր յարձակողական է մասնաւորապէս Ամերիկայում, ուր դա փոխադրել է մեր դէմ սկսած պայքարի ծանրութեան կենտրոնը:

- *Անտարբերութիւն դէպի ճշմարտութիւնը* - ահա՛ ամենակարկառունը նրա հոգեբանութեան գծերից: Բոլշեւիկը ոչ միայն ճշմարտագանց է, այլ եւ ճշմարտութեան թշնամի, եթէ դա իր հաշուին չի գալիս: Նա վարպետօրէն տիրապետում է խոստանալու, սուտի, կեղծիքի արուեստին: Նրա չափ մեր աշխարհում ո՛չ ոք է կարողացել օգտագործել *անասնականը մարդու մէջ*: Նա գիտէ զօրահաւաքել մարդկային բոլոր տեսակի կրքերն ու ատելութիւնները իր հակառակորդի դէմ: Նա չէ՛ տեսաբանում, չէ՛ լուսաբանում,

նա միայն յարձակուում է եւ սեւացնում: Նա ոչ միայն չի լուսաբանում, այլ եւ լուսաբանելու բաղձանք չունի:

Բուլշեւիզմը - կոպիտ ոյժի տիրապետութիւնը սարսափի միջոցաւ - մեր ժամանակի ամենամեծ չարիքն է, որի դէմ պայքարելն անելի դժուար է, քան մարդկային ցեղի որեւէ թշնամու: Դա մի նոր հեթանոսութիւն է, մի խելագար վերադարձ դէպի վայրենացում եւ ընկերային գայլութիւն: *Դա աշխարհ եկաւ եւ իր իշխանութիւնը տեւականացնելու նպատակով արդարացրեց յանցանքն ու յանցագործը*, եւ հակաբարոյական այս ակտով լենինեան փարախը քաշեց մարդկայնօրէն եւ ազգայնօրէն տկար բոլոր տարրերը եւ նրանց վերածեց քանդիչ ոյժի: Մի հատիկ չափանիշ ունի նա - շահը, նիւթական շահը: Տաքտիքի մի հիմնական սկզբունք - հակառակորդը մեղադրել այն վատութիւնների մէջ, որոնք ինքն է կատարում: Թրքատիպ ջարդարար է, զանգուածօրէն մարդիկ է ոչնչացնում եւ իր հակառակորդներին փակցնում «ոճրագործ» ածականը: Զինակցում է թուրքին, եւ Դաշնակցութիւնը հռչակում ֆաշական: Հոգի է տալիս Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ հետ բարեկամանալու համար, եւ մեզ անուանում է Մուսոլինիի եւ Հիթլերի դաշնակից: Սուտն ու կեղծիքը ոչ թէ պայքարի սոսկական զենքեր են նրա համար, այլ նրա երկրորդ բնաւորութիւնը: Աննման քարոզիչ է եւ լրտես, հաւասարապէս: Իր նպատակների համար նա օգտագործում է իր կինը, երեխան անգամ: *Լրտես է ոչ թէ արհեստով, այլ հոգով*: Իր անասնական եսապաշտութիւնը նրան դարձրել է անխտրողական: Այդ է պատճառը, որ նա լրտեսում է իր մօրը, հօրը, քրօջը: Սատանայօրէն վճռական է, որովհետեւ փոխվրէժի սարսափն ունի, որովհետեւ քաջ գիտէ որ բուլշեւիզմի պարտութեան դէպքում կը վտանգուի ոչ թէ իր ընկերային դիրքը միայն, այլեւ իր ֆիզիքական գոյութիւնը: Ճանաչում են շնորհօքն Լենինի հայազգի բուլշեւիկներ, որոնք իրար հանդիպելիս հռոմեական աւզուրների նման դժուարանում են չծիծաղել միմեանց վրայ: Բոլոր հայ բուլշեւիկները իրենց ստահակ լինելու գիտակցութիւնն ունեն: Մեր կարմիր կարապետների համար չկայ քաղաքական բուլշեւիզմ. *նրանց դաւանածը հոգեւոր կարգի բուլշեւիզմ է*: Հայաստանից դուրս սփիւռքի մէջ գործող մեծամասնականների հարիւրին առ հարիւրը այդ տիպի արտանկարներն են: Բայց եւ այնպէս ձեւացնում են, թէ նպատակագիտակ բուլշեւիկ են:

«Թող չլինի՝ Ֆրանսան, միայն թէ՝ հանրապետութիւն ունենանք»՝ ասում էին ֆրանսական ժողովրդի քաղաքական որոշ տարրերը, Նապոլէոն Գ.ի մահից յետոյ: Իրենց գործով նոյնն են ասում եւ ամերիկահայ բուլշեւիկները - *«Հայաստանը կարող է եւ չլինել, միայն թէ բուլշեւիզմ ունենանք»*: Դրանք էապէս ո՛չ խորհրդային Հայաստանն են սիրում, ո՛չ էլ

Հայաստանի ժողովուրդը, այլ խորհրդային իրաւակարգը, միայն իրաւակարգը:

Բոլշեւիկի համար կեանքը դասակարգային կռիւ է, պատերա՛զմ, իսկ պատերազմում ամէն ինչ թոյլատրելի է: Այդ պայքարում նա ճանաչում է մի հատիկ օրէնք - օրէնքը կոպիտ ոյժի, եթէ ինքը զօրաւոր է, օրէնքը ստորնութեան, ուր եւ երբ ինքը տկար է: Նա դէմ է տարրական մարդկայնութեան, սադիստ է եւ իր անգթութիւններով ձգտում է ահաբեկել իր հակառակորդը: Ահաբեկիչ է, ըստ նրա՝ ահաբեկչութիւնը բնական մի երեւոյթ է, քաղաքական մի պահանջ՝ պայքարում: Ահա՛ թէ ինչո՞վ է բացատրւում նրա հոգեկցութիւնը թուրքին: Այդպիսին լինելով հանդերձ, բոլշեւիկը ճիգովիտօրէն դատապարտում է անհատական ահաբեկչութիւնը եւ նոյնիսկ բարոյախօս է դառնում, երբ դա գործադրւում է ի՛ր դէմ: Նա օգտւում է կեղծ բարոյական զայրոյթից իբրեւ քաղաքական կամ մարտական տաքտիքայի միջոց: Օրինակ, մսագործի սառնասրտութեամբ նա տասնեակ հազարաւոր կղերականների կեանքը հնձեց, իսկ մի ինչ-որ Դուրեանի համար ահագին աղմուկ հանեց:

Յաճախ լուրջ զաւեշտներ է խաղում, այն իմաստով՝ որ իբր թէ կարելորութիւն է տալիս հանրային կարծիքին եւ այդ անում է ոչ թէ նորածինի պէս անմեղ երեւալու մտօք, այլ իր ճիւղաղութիւնը չմատնելու համար: Նրա համար պայքարում չկայ՝ մեղաւոր եւ անմեղ, կայ զօրաւորը եւ տկարը, չկայ՝ բարոյական եւ անբարոյական, կայ յաղթական եւ պարտեալը: Նա բարոյական բաւարարութիւն չի փնտռում ո՛չ պայքարում, ոչ էլ բարեկամութեան մէջ, այլ իրական շահեր, միայն շահեր: Մասնաւորապէս մեր գաղութներում, ուր բոլշեւիկը այնքան էլ ցանկալի ապրանք չէ տիրապետող ժողովուրդների համար, հայ բոլշեւիկը ծնունդ է տուել հոգեբանական մի նոր արուեստի: Ծանօթ միջատների պէս նա գիտէ ընդունել գոյնը ամէն միջավայրի: Նա սովորական ծպտեալ չէ, այլ նմանակեղծ (սիմուլեանտ): *Նա չի բաւարարւում արտաքին գոյնով, այլ եւ ձգտում է նմանուել ուրիշին, անգամ իր թշնամուն, եթէ այդ հարկն է պահանջում:* Նա յաճախ մեզ ներկայացնում է օտար իշխանութիւններին՝ իբր բոլշեւիկ, իսկ իրեն ազգայնական հայ: Իր շրջապատը մոլորեցնելու նպատակով, նա գործի է դնում իր խաբուսիկ ոյժերը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս նեղն ընկած կատուն, որ իր փքումով եւ փշաքաղումով ճիգ է անում իրեն աւելի մեծ եւ զօրաւոր ներկայացնելու, քան թէ է: Նա բռնուած է եւ բանաւոր սադիզմով, խօսքի Ռօբեսպիեռն է, ռմբային լեզու ունի, նրան յաճախ յաջողւում է քողարկել իր տկարութիւնները իր խօսքի զոռութեամբ:

- «Հայաստանը՝ Անտանտի փոքրիկ շնիկը պիտի խեղդուի, փոշիացուի մէջտեղից»՝ գրում էր Բաքուի հայատառ «Կոմունիստ» թերթը, 1920-ին, այն օրերին, երբ բոլշեւիկները ճիգ էին անում Հայաստանի

վրայով միանալու քենալական թուրքիոյ: Այսպէս են խօսում հայ բոլշե-
ւիկները: Խօսքի գոռութիւնը յատուկ է բոլոր բոլշեւիկներին, ամենամեծն
մինչեւ ամենէն աննշանը:

Իրենց ոչնչութիւնը քողարկելու համար նրանք անվերջ խօսում են
«Մեծն Ռուսաստանից»: Դռնփակ եւ յոշոտուած Հայաստանի դրութիւնից,
հայ ժողովրդի կոտորակային ցրուածութիւնից, երկրի ազգաբնակչու-
թեան աննշան թուից ցնցուելու փոխարէն՝ նրանք սուտ խենթեր են ձեւա-
նում եւ իրենց «աշխարհի մէկ վեցերորդականի տերը», 160 միլիոննոց
հսկայի յաղթական եւ երջանիկ անդամն են համարում, ճիշդ այնպէս,
ինչպէս մի ժամանակ սակաւաթիւ մօնտէնեգրօցիները ասում էին իրենց
մասին՝ - «Մենք եւ ռուսները 160 միլիոն ենք»:

Ինչ գաւեշտախառն ողբերգութիւն - շղթայակապ եւ ծուլատուած Հա-
յաստանի վիճակը հայ կարմիրներին թոււմ է յաղթական երգ: Սրանք չե՞ն
նմանում այն խենթին, որ մի օր Նիւ Եորքի մէջ փորձում էր ոչնչացնել
Ազատութեան արձանը, աղաղակելով՝ «Կեցցէ՛ ազատութիւնը»: Միեւնոյն
ճիգն է տեսնում հայ բոլշեւիկների այն պնդումի մէջ թէ՛ թուրքը իրենց
զինակիցն է: Նրանք գիտեն, որ թուրքը ռուսի զինակիցն է եւ ոչ թէ Հայաս-
տանի: Նրանք ծանօթ են Կարսի հայասպան դաշնագրի կէտերին - *Հայաս-
տանը մասնատուած եւ նկուն պահելու Մոսկուայի յանձնառութեան*:
Նրանք գիտեն, որ ամէն թուրքի մէջ Երեւանի նկատմամբ կայ այն զգացու-
մը, ինչ որ կայ Վանի, Մուշի, Կարնոյ եւ Կարսի մասին: Գիտեն, ճանաչում
են թուրքը, բայց, ներքին ճակատում իրենց ոչնչութիւնը քողարկելու հա-
մար, հպարտանում են թուրքի հետ ունեցած իրենց երեւակայական բա-
րեկանութեամբ: Նոյն նպատակով նրանք իրենց զինակից են համարում
ցեղերի եւ ազգերի բոլոր տեսակի հակազգայնական տարրերին եւ,
ազգայնական հայութեան դէմ պայքարելիս՝ ասպարէզ են քաշում
սեւամորթին եւ ճերմակամորթին անխտրաբար՝ ցոյց տալու համար, որ
մենակ չեն: Մինչ ազգայնական հայութիւնը իրեն թոյլ չի տալիս անգամ
մտածել, թէ կարելի է օգտուել օտարացեղ ազգայնական տարրերից կամ
իշխանութիւններից: Ես ճանաչեցի ամերիկահայ բոլշեւիզմն ու բոլշեւիկը:
Նրանց բոլոր ժողովները աղքատ են ծիծաղ շարժելու աստիճան՝ թէ՛
թուապէս եւ թէ՛ գաղափարական տարողութեամբ: Սակայն, իրենց խեղ-
ճութիւնը քողարկելու համար, նրանք իրենց ժողովները բաց են անում
«ընկ. Ստալինի պատուոյ նախագահութեամբ»: Թուապէս մի բան երեւա-
լու համար, նրանք իրենց ժողովներին բերում են օտարազգի ներկայա-
ցուցիչներ, կազմում են թխովի հեռագիրներ եւ կիսագոյն կամ բոլորովին
անգոյն կազմակերպութիւնների անունից՝ ծափողջոյններ ուղարկում
Մոսկուա, Թիֆլիս, Երեւան:

Ձեր հարցումին թէ՛ ինչո՞ւ չեն գնում իրենց երազած դրախտը,

պատասխանում են՝ «Մենք մնում ենք այստեղ համաշխարհային յեղափոխութեան համար պրոպագանդ մղելու»: Հակառակ իրենց այս մանակային մեծամտութեան, զգուելիօրէն երկչոտ են: Հարիւրից մէկը չէր գտնի, որ դատարանում խոստովանի իր բոլշեւիկ լինելը: Նոյնը՝ նաեւ ազգայնական հայի ներկայութեան: Սրանց համար չէ Կոշուտի պատուիրանը - «Մի՛ գրիր եւ մի՛ խօսիր չհասկացածդ բաների մասին»: Ամէն բանի մասին անգիտաբար խօսելու մէջ իրենց տգիտութիւնը սքօղելու նպատակով, *նրանք աւելի ժխտում են, քան պաշտպանում*: Այդպէս են վարում, որովհետեւ ժխտելիս հարկադրուած չեն գիտութեան կամ տրամաբանութեան դիմելու: *Իրենց ժխտականութիւնը հետեւանք է նախ իրենց բարոյական քանդուածութեան*, ապա իրենց մտքի աղքատութեան: Չկա՛յ Աստուած, բարոյականութիւն չկա՛յ, ազգութիւն չկա՛յ. չկա՛յ - ինչո՞ւ չժխտել այդ ամէնը, երբ այնքան հեշտ է դա: Հայիոյել բոլոր տեսակի ազգային արժէքներն ու սրբութիւնները - *թթելու անցնել* - հակազգայնական հայն այսպէ՛ս է հասկացել բոլշեւիզմը: Նա հոգեւոր վանդալ է - կոխում է եւ անցնում բոլոր սրբութիւնների վրայից եւ շնաբար բացագանջում. «Ինձնից յետոյ՝ ջրհեղե՛ղ»: Այս է հայ մարդու դաւանած բոլշեւիզմը:

Պօղոս առաքեալի խօսքը՝ գողցուած է եւ յաճախ գործածուած Լենինից թէ՛՝ նա որ չի աշխատում, պէտք չէ՛ որ ուտէ, հայ բոլշեւիկի համար չէ ասուած: Մասնաւորապէս Ամերիկայում նրանք չեն աշխատում, բայց ուտում են, եւ այն էլ ինչպէ՛ս: Հայութեան անենաանաշխատ, անենածոյլ տարրը Ամերիկայում հայ բոլշեւիկն է, որ ապրում է նահանգի նպաստով կամ մութ միջոցներով: Ի զուր է Մաժձինին պնդում թէ՛ մարդս միայն ստամոքս չէ, այլ եւ գլուխ, սիրտ, հոգի: Հայ բոլշեւիկը մարդկային ամբողջ կեանքը վաղուց է վերածել ստամոքսի: Ամերիկայում յաճախ չգիտէի խօրէնացու հետ ողբա՞լ թէ՛ Սօնտէքիոյի հետ զգուել, երբ ինձ պատմում էին, թէ Հայաստանից վերադարձած ոմն Մարտիրոսեան՝ բեներից հացի մի կտոր է ցոյց տալիս միամիտներին հաւատացնելու թէ՛ խորհրդային Հայաստանն էլ հաց ունի, թէ «կարմիր հացը» նուազ չափով աւազ ունի եւ աւելի համով է, քան էր «Դաշնակցութեան սեւ հացը»: «Շատերն ասում են թէ՛ Հայաստանում հաց չկայ. հացի այս կտորը այնտեղից են բերել»: Այս հրէշը չէր հասկանում, որ առանց ուզելու՝ խորհրդային Հայաստանի թշուառութիւնն է մատնում: Այո՛, Հայաստանի ողբերգութիւնը հէնց նրանում է, որ զանազան Մարտիրոսեաններին յանձնարարւում է ապացուցանել թէ՛ մեր դժբախտ հայրենիքումն էլ մարդիկ հաց են ուտում:

Վերջին տարիները՝ ամերիկահայ բոլշեւիկները մի բանի մէջ մասնագիտացան - *խօսքի եւ գործի անպարարութեան*: Իբրեւ թէ մարդ են

ուղարկում Հայաստան, իբրեւ թէ մարդ են բերում այնտեղից, հանրօրէն անծանօթ, անանուն մէկը տեղափոխում է Քալիֆորնիա, մէկ ուրիշը գալիս Ֆրանսայից - ահա՛ նմանները հռչակւում են Հայաստանից նոր վերադարձածներ եւ ժողովուրդը ժողովի են կանչում՝ լսելու խորհրդային հայրենիքի բարեկամին: Մանր հասարակական աճապարարութիւնների այս մեթոդը անհրաժեշտ է դարձել այն պատճառով, որ բոլշեւիկները փորձով համոզուել են այլեւս թէ՛ իրենց խօսքը զանգուածների վրայ ազդեցութիւն չունի: Նրանք զարգացրել են նաեւ *զգացումների չարաշահութեան արուեստը*, սիրում են անվերջ ճառել ներգաղթից, չնայած որ գիտեն թէ ազգահաւաքումը անհնար է, թէկուզ ռուսեթուրք դաշինքի համաձայն (այն է՝ չզօրացնել Արարատեան Հայաստանը): Թուրքն էլ լսում է այդ մասին, բայց չի ջղայնանում, որովհետեւ գիտէ, որ *ներգաղթի ամբողջ աղմուկը ըստ էութեան քաղաքական շանտաժ է*: Ընդհակառակը, Քեմալը պատճառներ ունի երախտապարտ մնալու հայ բոլշեւիկներին, որոնք Հայաստանի խեղանկարային շինարարութեամբ - Նոր Տիգրանակերտ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Խարբերդ, Նոր Արաբկիր, Նոր Մալաթիա - ձգտում են հայութեան մոռացնել տալ իր յաւիտենական հայրենիքը, նրան հաշտեցնելով արեւմտեան Հայաստանը ընդմիջտ թուրքին թողնելու մտքին: *Քաղաքական այս կաւատութիւնից* նիւթապէս օգտուում է ինքը՝ հայ բոլշեւիկը, կողոպտելով հայ միամիտ տարրերը, որոնք զոհ են դառնում իրենց խղճալի հայրենասիրութեան, առանց գիտակցելու, որ *խարբերդից հրաժարուելը եւ Նոր Խարբերդով խանդավառուելը ոչ թէ հայրենասիրութիւն չէ, այլ եւ հայրենադաւութիւն, ոչ թէ գիտակցուած հայրենասիրութիւն չէ, այլ կոյր հայրենաքանդութիւն*: Իր գաղափարախօսկան տկարութեամբ պայմանաւորուած զգացումների այդօրինակ շահագործումով, իրոք որ, հայ բոլշեւիկը տգէտ տարրերի վրայ թողնում է հայ ազգի ապագայով մտահոգուողի տպաւորութիւն, չնայած որ «*Բանուոր*» թերթը առիթ չի փախցնում կրկնելու՝ - «Մենք ազգ չենք խաղցներ, ազգը վաղուց ենք դուրս նետած խորհրդային Հայաստանէն»:

Կը բաւէ՝ ամփոփենք մեր խօսքը:

Խորհրդային իշխանութեան կողմից ազգայնական հայութեան դէմ տարուող պայքարի առաջադրութիւններն են՝

ա) Ազգայնական ղեկավարութեան սեւացում - հայութեան՝ դէպի Դաշնակցութիւնը ունեցած հաւատքը տկարացնելու նպատակով.

բ) Գաղութահայութեան ամբոխացում՝ իր քաղաքական որսորդութիւնը հեշտացնելու համար:

Այսքանը՝ գաղութահայ ներքին կեանքում:

Իսկ համաբոլշեւիկեան չափանիշով, խորհրդային իշխանութիւնը - իբր բարձր քաղաքականութեան առաջադրութիւններ - ճգնում է՝ գաղու-

թահայութեան ամբոխացումով *նաեւ հոգեպէս նուաճել երկրի հայութիւնը:*

Երկրորդ՝ օգտուելով մեր ցրուածութեան հանգամանքից, որին այնքան կարելորութիւն է տալիս Մոսկուան, նա ուզում է սփիւռքի հայութիւնը վերածել միջազգային բուշտիկեան գործակալութեան, լծելով նրան իր լրտեսութեան եւ պրոպագանդի կառքին:

Առ այդ՝ նա առայժմ, իբր գործունէութեան մեթոդ, որդեգրել է *հայկական ներքին տկարութիւնը ցցել մեր ցեղի դէմ:* Այժմ նա նկրտում է պարբերական հրծիգութեամբ լարուած պահել հայկական ներքին բարելոնը, պառակտումը հասցնել անկամրջելի անդունդի խորութեան, եւ այսպիսով, *ազգայնական հայութիւնը զրկել իր ոյժերը արտաքին ճակատի վրայ կենտրոնացնելու կարելիութիւնից:*

V

ՅԵՂՈՒՐԱՅ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

- «Մի ռազմաշունչ ցեղի մէջ - ասում է Ֆաբր դ'Օլիվէն - երկու հակառակորդներ բռնուած են վէճի: Կատաղած, նրանք սկսել են հարուածներ փոխանակել: Բայց ահա՛ մի հերարծակ կին նետում է նրանց միջեւ եւ բաժանում նրանց: Դա մէկի կինն է, միւսի՝ քոյրը: Նրա աչքերը բոցեր են արծակում, ձայնը հնչում հրամայողաբար: Դա աղաղակում է, հեւալով եւ ընդհատ խօսքերով հասկացնում, թէ անտառում տեսել է *ցեղի նահապետին*, թէ իրեն յայտնուել է երբեմնի յաղթական ռազմիկը:

«Դա չի ուզում - ասում է կինը - որ երկու ռազմիկ եղբայրներ կռուեն իրար հետ, դա պահանջում է, որ եղբայրները միանան ընդհանուր թշնամու դէմ: Մեծ նահապետի ուրուականն ինձ ասաց այդ ամէնը - աղաղակում է զայրացած կինը: Ինքն ինձ ասաց, ես տեսայ նրան»: Եւ դա հաւատում է իր ասածին, համոզուած՝ դա համոզում է կռուի բռնուածներին: Յուզուած եւ կարծէք մի անդիմադրելի ոյժից սանձահարուած՝ հաշտուած հակառակորդները ձեռք են մեկնում իրար»:

Ահա թէ ի՞նչ կը սպասէինք հայ կնոջից:

Այս ազնուական դերը կը սպասուէր ամէն հայ կնոջից, բայց, աւա՛ղ, անցքերն եկան հաստատելու, թէ կան կանայք, որոնք հակադաշնակցական իրենց ամուսինների չափ քանդուած են հոգով:

Չակազգայնական հայութեան հոգեախտելոր կեանքի ամենատխուր եւ միաժամանակ նողկալի կողմը՝ դա ապազգայնացած հայ կնոջ երեւալն է պայքարի կրկեսում: Նա փողոց իջաւ, փողոցայնացնելու

Եւ այժմ տիղմի մէջ է: Ծշմարիտ հայը չի կարող չզաւարուել ամօթից եւ ցաւից այդ կանացի հրէշի արարքները տեսնելիս: Նա երեւաց փողոցում այլացեղ տականքների հետ՝ իր ազգային սրբութիւնները հայիոյելիս, նա երեւաց դատարանում՝ իբր վարձկան վկայ՝ ինը հայ մարդկանց կեանքի թելը կտրել տալու նպատակով, նա մասնակցեց ցոյցերի՝ իր այլասերած եութեան բովանդակ զգուելիութեամբ՝ առարկայ օտարների ծաղրին, նա ասպարէզ իջաւ կատարելապէս կապկացած, երբ իր կեղծ սուզը ցուցադրելու նպատակով սեւեր էր հագել եւ մէջքը չուան անցկացրել, երբ տունէ տուն ընկած ստորագրութիւններ էր հաւաքում, բողոքի ժողովներ հրաւիրում, ուրացողի պատկերը ծախում, ազգայնական տղամարդկանց հայիոյութիւններ ուղղում, երբ իր երեխային «դրօշակն ու դաշնակը» հայիոյել էր սովորեցնում:

Ես տեսայ նրան իր ընկածութեան մէջ եւ յիշեցի հռոմէական զօրավար Անտոնիոսի կինը՝ Ֆոլվիան, որ իր վրէժխնդրական մոլուցքի մէջ՝ ասեղով գլխատուած Կիկերոնի լեզուն էր ծակոտում: Յիշեցի շեքսպիրեան տիպերից լէյդի Մակբետը, որ մսագործի պաղութեամբ՝ դաշոյնը խրել էր տալիս իր զոհի մարմնի մէջ: Յիշեցի Լիր արքայի դուստրը՝ գիշատիչ, անհոգի, եսասէր, Վալտեր Սկոտի հերոսուհին՝ լէյդի Աշտոնը՝ ամբողջապէս տգիտանք եւ չարութիւն: Վերջապէս՝ Տոլստոյի հերոսուհին՝ Գոլովինան - լրբենի, դատարկապորտ, հաճոյապաշտ: Իր զագրելիութեամբ, սակայն, այս բոլոր տիպերին գերազանցում է ամերիկահայ ցեղուրաց կինը:

Ծանօթ դատավարութեան օրերին՝ դատարանում եւ դատարանի դրան՝ ամէն օր, առաւօտեան, կարելի էր տեսնել մի խումբ վիուկատիպ կանանց, որոնք յիշեցնում էին Բրօքէն լեռը, որի վրայ, ըստ գերմանական աւանդութեան, Մայիս մէկի գիշերը հաւաքւում էին բոլոր վիուկները եւ պար բռնում Մէֆիստոֆէլի շուրջը: Նրանք հաւաքւում էին այս կամ այն մարդու բախտի թելը կտրելու: Նիւ Եորքի փողոցներն ընկած այդ կանայք յիշեցնում էին Գորգոնաներին - յունական դիցաբանութեան մէջ դժոխքի սարսափները մարմնացնող քոյրերին - որոնք մագերի փոխարէն իրենց գլխին իրար պլլուած օձեր էին կրում: Եւ դա ճիշդ է, իդէալապէս ճիշդ: Եղաւ ժամանակ, երբ փողոցներում ազգայնական հայ մարդը առանց հայիոյուելու սրանց մօտից չէր կարող անցնել: Կորցրած կնոջական ամօթխածութիւնը՝ սրանք դարձել էին պղծախօս եւ պղծագործ: Օգտուելով ամերիկեան օրենքից, որ կնոջ գերակշիռ դիրք է տալիս, կնամարդ ռամկավարի վախկոտութիւնը մարտի ասպարէզը յանձնեց իր կնոջ, եւ վերջինը փլուզուեց հոգեպէս եւ փռուեց ամերիկահայ իրականութեան մէջ իբր շղթայագերծուած ապականութիւն: Նա սարսափով ետ քաշուեց միայն այն ժամանակ, երբ ազգայնական տղամարդը

ստիպուած որոշեց այս ընկածների լրբութիւնը պատժել շիկացած երկաթի խարանով:

Այդ օրերին էր, երբ Ամերիկայի ազգայնական հայութիւնը յղացաւ *վատութեան մի միւզէի* գաղափարը, ուր պիտի հաւաքէր անկման այդ շրջանի յիշատակները - հոգով այլազգիացած տղամարդկանց ու կանանց անուններ, պատկերներ, աղտեղաբան թռուցիկներ, անստորագիր նամակներ, պատռուած եւ անարգուած եռագոյններ, իբր այլասերուած հոգու վաւերագրեր՝ հեռախօսային հայիոյանքների եւ անէօքների յուշեր, սուտ վկայութեանց, դաւադրութեան, լրտեսութեան դէպքերի եւ անթիւ սեւ արարքների նկարագրութիւններ եւն. եւն...

Թող կարդան սրանք զարհուրանքով գալոց սերունդները, որպէսզի աւելի խորօրէն ապրեն հայ ցեղի գողգոթան, որպէսզի անազատ վիճակի վիժած սոսկումները վերյիշելով, նրանք իրենց գոյութեան խորհուրդը խտացնեն աստուածային այն բառի մէջ, որ կոչուում է *ազատութիւն*:

VI

ԳՈՒՐԵԱՆԸ ԳՈՒՐԵԱՆԻ ԳԷՄ

“J'accuse”:

ԶՕԼԱ

Երբ մէկը թշնամանում է մէկին՝ դա հասկանալի է: Բայց երբ ժողովրդի մի մասը չի բաւականանում օրէնքի նախատեսած խստութիւններով, այլ հաւաքում է մի քանի տասնեակ հազար ստորագրութիւններ, ծախու է հանում մեռածի մօրուքի թելերը, օգտուում է թրքատիպ գորգավաճառի գրպանից, թրքախօս տականքների լումաներից, օտարացեղ խաժամուժից, մութ աղբիւրներից՝ թրքական թէ բոլշեւիկեան, գաղութից գաղութ ցուցադրում է սպանեալի լէշի պատկերը՝ դրամ եւ բողոքի հեռագրեր մուրալով, երբ զարկում է բոլոր դռները՝ օտար թերթերի, եկեղեցիների, համայնքների եւն., երբ մեռած Ղեւոնդի արժէքը յաջս օտարների բարձրացնելու նպատակով շահագործում է անգամ լուսապսակ եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի անունը - սրա գործերն ամերիկեան մամուլում նրան վերագրելով, երբ հոգեւոր ճիւղութեան բոլոր կերպերը, մարդկային ցած հոգու բոլոր հնարամտութիւնները փորձում է մոխրացած տեսնելու երկու ընտիր հայորդիներ - ա'հ, այս բոլորն, իրոք որ, անմարդկային է, անըմբռնելի:

Այս կեղծ մոլեռանդութիւնը, իբր ախտաբանական երեւոյթ, յիշեցնում է իսլամ խուժանավարներին, որոնք մեռած մի հաւատացեալի դիակը ծակոտում էին դաշոյնի հարուածներով եւ ցուցադրում իբր քրիստոնեաներից սպանուած մահմեդական, ողբում, լալիս, ոռնում, աղաղակում՝ մինչեւ որ յաջողէին սադիստական հոգեվիճակ, ոճրային պսիխոզ ստեղծել իսլամ տգէտ ամբօխի մէջ - կոտորած եւ թալան առաջացնելու նպատակով: Բոլոր դէպքերում, երբ առաջնորդը անազնիւ խուժանավար է եւ ամբօխը խաւարամիտ՝ մասնակի մի պատահար դառնում է առիթ հանրային կրքերի բորբոքումի, հոգեւոր ընդհանուր համաճարակի:

Մոլեռանդութիւն արուեստաւորելու առիթը ամերիկահայ տականքի համար հանդիսացաւ խորհրդաւոր սպանութիւնը մի կղերականի, որ տխուր հետքեր էր թողել Բուլզարիայում, Ջմիւռնիայում, Մանչեստրում, որ Ամերիկայում գործիք դարձած հակահայ մութ տարրերի ձեռքը, ամէն ինչ արեց *եկեղեցու միջոցաւ կիսել, բաժանել հայ եկեղեցին*, որի մէջ սպառուած էր Յիսուսի շունչը եւ ամէն ինչ տեղի տուած հայութիւնը կոտորակելու, ներքուստ փլուզման ենթարկելու բոլշեւիկեան քաղաքականութեան: Այդ վեղարաւոր գործակալի ներքին մարդը ցոյց տալու համար՝ նախ խօսեցնել տանք իրեն, նախ լսենք իր ինքնամերկացման վկայութիւնը:

«*Տաթել*» կրօնական տարեցոյցի մէջ գրած «Յայ եկեղեցւոյ փոթորկայոյզ գիշերը» իր յօդուածում, Դուրեանը ասում է.- «*Յայ եկեղեցին ստուգիւ կ'անցընէ մրրկայոյզ շրջան մը Յայ խորհրդային Յանրապետութեան սահմանադրութեան այն օրէնքին գործադրութեան հետեւանօք, որով եկեղեցական եւ կրօնական բոլոր հաստատութիւններն ու շէնքերն պետականացուեցան: Այս պարագան Յայ եկեղեցւոյ համար ճգնաժամ մըն է ինչ ինչ տեսակէտներով*» (Ե-րդ տարի, 1929թ., Յալէպ-Սուրիա): Նա ընդունում է, որ «ճգնաժամ» կայ, բայց, իբր բոլշեւիզան, փոխանակ հայ եկեղեցու տագնապը ուղիղ կերպով ներկայացնելու՝ ճգնում է մոլորանք ստեղծել:

Որպէս թէ եղածը բռնագրաւում եւ կողոպուտ չէ, այլ պետականացում: Որպէս թէ չգիտէ, թէ եկեղեցու պետականացում նշանակում է՝ առանձնաշնորհումներ տալ, ինչպէս Տրդատի օրով, երբ հայ եկեղեցին պետականացաւ, եւ ոչ թէ իրաւագրկուեց: Իբր թէ «Յայ խորհրդային Յանրապետութեան սահմանադրութեան» տրամադրութեամբ եղած է այն, երբ աշխարհը գիտէ, որ գոյութիւն չունի «Յայ խորհրդային սահմանադրութիւն», որ եղածը համախորհրդային օրէնքն է, որով կառավարում է եւ Երեւանը, որը, իբր մասնիկը Խ. Միութեան եւ ո՛չ թէ իբր ինքնավար հանրապետութիւն, չի կարող իր մասնաւոր սահմանադրութիւնն ունենալ: Նա այս կեղծիքն անում է կանխելու ժողովրդական զայրոյթը՝ մտածելով, որ

գաղութահայերը առանձնապես խռովուելու հիմք չեն ունենայ, որովհետև հայ եկեղեցին գրաւում է ո՛չ թէ բուլշեւիկների թելադրութեամբ, այլ «Յայ խորհրդային սահմանադրութեան» օրէնքով: Բայց լսենք խ. իշխանութեան հակակրօնական այդ քայլն արդարացնող հետեւեալ յիմարութիւնը.- *«Պետութիւնը իր ձեռքը եկեղեցիի շէնքերուն վրայ դնելով չէ թէ բուն եկեղեցիին ոգին իր ճանկերուն մէջ խեղդած կ'ըլլայ, ինչպէս կը կարծեն ոմանք, այլ այդ գործադրութեամբ մեծապէս նպաստած կ'ըլլայ ճշմարտապէս կենդանի եւ ժողովրդական եկեղեցւոյ մը վերաշինութեան: Եկեղեցւոյ շէնքերը պետականացուելով բուն եկեղեցին գրաւուած չի նկատուիր: Եկեղեցի ըսուածը չէ, եկեղեցին ժողովուրդին ոգին է. եւ այս ոգին այնքան կը զօրանայ, որքան նիւթական կապանքներէ կ'ազատի»:*

Նա այստեղ ցոյց է տալիս թէ՛ իր բոպիկութիւնը, թէ՛ բուլշեւիզանութիւնը: Դուրեանը տգէտ է ձեւանում եւ իբր թէ չի հասկանում, որ եկեղեցիների շէնքերը գրաւելը պետականացում չէ, այլ բռնագրաւում, կողոպուտ: Նա իբր թէ չգիտէ, որ խ. իշխանութիւնը եկեղեցին չի պետականացնում, այլ սպանում. իբր թէ չգիտէ, որ նա անաստուած է, անկրօն: Ամէնից եղկելին, սակայն, այն է, որ վեղարաւոր այս չարագործը իղեալիզմ կեղծելով՝ ընկնում է *րուհճիական բանդագուշանքների մէջ*: Նա եկեղեցու փրկութիւնը տեսնում է նրա նիւթական կործանումի մէջ եւ խուժանավարում *«ոգին այնքան կը զօրանայ, որքան նիւթական կապանքներէն կ'ազատի ու նիւթական կապանքներէն ազատուելու փրկարար միջոց մըն է եկեղեցւոյ պետականացումը»:* Սա՛ է «ճշմարտապէս կենդանի եւ ժողովրդական» եկեղեցին, երբ Դուրեանի տարփողած «պետականացումը» ասել է բուլշեւիկեան կողոպուտ: Նշանակում է, որ հայ եկեղեցին մինչեւ այսօր ո՛չ «ճշմարտապէս կենդանի» եղած է, ոչ էլ «ժողովրդական», այսինքն՝ օրինակ, Մեծն Ներսէսը, որ հայ եկեղեցու նիւթական բարօրութիւնը նախանձելի դրութեան հասցրեց, կամ Խրիմեանը, որ հայ եկեղեցու նիւթական հարստութիւնը փրկելու համար ռուս գիշատիչ կառավարութեան դէմ մաքառեց՝ նիւթական կապանքներից կաշկանդուած անզօր ոգիներ էին կամ քրիստոնէապէս անկենդան եւ մարդկօրէն հակաժողովրդական եկեղեցականներ: Ըստ այսմ՝ րուհճիների խօսքը, թէ *թուրքերի կոտորածով հայոց հոգիներն ազատուեցին մարմնական եւ նիւթական կապանքներից՝* Դուրեանի սրտին խօսող մի ճշմարտութիւն է: Այդ դէպքում, ինչո՞ւ երախտապարտ չմնալ թուրքին, որ՝ օրինակ, թուրքաց Յայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները հիմնահատակ կործանելով, հայ եկեղեցին ազատեց «նիւթական կապանքներէ», եւ հայութիւնը ջարդելով՝ դարձրեց «ճշմարտապէս կենդանի ժողովուրդ»: Չկայ աշխարհում աւելի զազրելի արարք, քան մարդկային ճակատագրի գրքի եղծումն ու

պղծումը: *Դուրեանը Աւետարանի եղծանիչն է եւ հայ պատմութեան պղծիչը*: Դուրեանը երախտապարտ է տաճիկներին: Դուրեանը բոլշեւիկների եկեղեցաքանդ քաղաքականութեան պաշտպանն է: Դուրեանը նրանց գործիքն է: Դուրեանը հայ եկեղեցու եւ նրա նահատակների թշնամին է:

Անհոգի դաւաճանի յատկանշական գծերից մէկն էլ ինքնահակասումն է: Լսենք հիմա, թէ ի՞նչ է ասում մինչեւ այժմ «Եկեղեցեաց պետականացումը» փրկարար միջոց համարող այս տգետը, ընդամենը երեք պարբերութիւնից յետոյ.- *Նախ պետք է գիտնանք, որ Յիսուս առաջինը եղաւ Եկեղեցին պետութենէն զատորոշողն, երբ ըսաւ, «տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն Աստուծոյ»*: Այսպէս, Յիսուսը «զատորոշեց» Եկեղեցին պետութիւնից եւ ըստ Դուրեանի՝ լա՛ւ արեց: Բոլշեւիկները պետականացուցին Եկեղեցին եւ ըստ Դուրեանի՝ փրկեցին նրան: Յիսուսը կայսրի բաժինը տալիս է կայսեր, Աստու բաժինը՝ Աստուծուն: Դուրեանն այդ արդար է համարում. բոլշեւիկները կայսրի բաժինը ուտելուց յետոյ, խլում են նաեւ Աստու բաժինը: Դուրեանն այդ էլ արդար է համարում: Տեսէ՞ք, թէ խղճմտանքի անմաքրութիւնն ինչպէ՛ս է պատժում, ծիծաղելի դարձնում տկար էակին: Դուրեանը թէ՛ Յիսուսի զատորոշումն է ընդունում, թէ՛ բոլշեւիկների պետականացումը, թէ՛ նրա «ո՛չը», թէ՛ սրա «այո՛ն», թէ՛ Աւետարանը, թէ՛ բոլշեւիկեան դեկրետը: Դուրեանը թէ՛ քրիստոնեայ է, թէ՛ բոլշեւիկ, թէ՛ աստուածապաշտ է, թէ՛ անաստուած: *Դուրեանը գռեհիկ տեսակի ստահակ է* - ահա՛ ճշմարտութիւնը:

Այս վեղարաւոր շառլատանը շարունակում է.- *«Եկեղեցին երբ կը հեռանայ իր կոչումէն, հոգեւորական կալուածէն, եւ երբ կը մտնէ քաղաքական կալուածին մէջ, ան իր վսեմ սկզբունքէն շեղած կը նկատուի եւ կը դատապարտուի վտանգուելու: Եկեղեցին պետք է միշտ լուրջ եւ չէզոք մնայ եւ չի վստահի քաղաքային (ուզում է ասել «քաղաքական») համակրութեանց»...*

Երէկ այսպէ՛ս էր մտածում - եթէ երբեւիցէ յուղայացածը կարող է սեփական մտածում, համոզումի անկախութիւն ունենալ - իսկ մի քանի տարի յետոյ, ամերիկահայ եկեղեցին դարձնում է «քաղաքական կալուած»: Երէկ պետք էր այդպէս մտածել, որովհետեւ անհրաժեշտ էր «տեսականօրէն» արդարացնել իր ըմբռնած պետականացման քաղաքականութիւնը՝ այսինքն՝ հայ եկեղեցու նիւթական կործանումը եւ բարոյական անկումը: Յետոյ, երբ խորհրդային սահմաններում հայ եկեղեցին պետականացաւ, այսինքն փրկուեց իր նիւթական հարստութեան կապանքներից եւ դարձաւ հոգով թեթեւացած մուրացկան, երբ կիսամեռ եղած հայ հոգեւորականութիւնն իր կաշին փրկելու համար՝ նետուեց բոլշեւիկեան քաղաքական ուռկանի մէջ եւ տնկուեց ազգային Եռագոյնի,

որով՝ մեր ցեղի բոլոր սրբութիւնների խորհրդանշանի դէմ, Դուրեանը պէտք է որ հայ եկեղեցին փոխադրէր Չիկագոյի աշխարհահանդէսի կալուածը:

Ամէն անսկզբունք մարդ իր գործունէութեան ընթացքում դեկավարում է միմիայն տակտի թելադրանքով: Իսկ տակտը Դուրեանի պէս աննկարագիր մարդուն երբեմն դարձնում է «լուրջ եւ չէզոք», երբեմն էլ անլուրջ եւ խառնակիչ:

Բայց Դուրեանի չէզոքութեան խորհուրդ բանին գտնուում է նրա հետագայ խօսքերի մէջ.- *«Սխալ է ազգային շահերը նոյնացնել եկեղեցւոյ շահերուն հետ, կամ փոխադարձաբար եկեղեցին գործիք դարձնել ազգային շահերուն, ինչպէս սա վերջին յիսուն տարուան մէջ այնքան շեշտուեցաւ այս ուղղութիւնը: Եղան շրջաններ՝ որում ականատես իսկ եղայ եւ ցաւօք նոյնիսկ բողոք բարձրացուցի, երբ աշխարհի առջեւ ցոյց մը ըրած ըլլալու նպատակաւ եկեղեցիներն փակուեցան եւ պաշտամունքներն դադրեցուեցան ազգային դատին համար: Ասիկա մեծագոյն սխալն էր, որ եղաւ, եւ ի՞նչ մեծ վիրաւորանք մը մեր Փրկչին անուան եւ Աւետարանին: Եկեղեցին չի կրնար փակուիլ ազգային դատի պաշտպանութեան համար»:*

Սակայն, այս ազգուրաց լրբութիւնից մի քիչ յետոյ, նոյն Դուրեանը գրում է.- *«Յիսուս ալ հայրենասէր մը եղաւ. անոր արտասուքը երուսաղէմի վրայ հայրենասիրական ցոյց մըն է»:* Այսպէս, երբ Յիսուսն է արտասուում իր հայրենիքի համար՝ ոչինչ կայ անբնական, երբ հայ եկեղեցին է ողբում իր հօտի, իր հայրենիքի անչափելի վիշտը, որից Յիսուսի սիրտը կարող էր պայթել, այդ՝ «վիրաւորանք մըն է Փրկչին անուան եւ Աւետարանին»: Դուրեանը հիանում է Յիսուսի հայրենասիրական ցոյցի վրայ, Դուրեանը «ցաւօք» բողոք է բարձրացնում, երբ հայ եկեղեցին է նման ցոյց անում: *Դուրեանը կեղծում է հայոց քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութիւնը, ասելով թէ՝ «ազգային եւ եկեղեցական շահերի նոյնացումը շեշտուեց սա վերջին յիսուն տարուան մէջ»,* այսինքն՝ մօտաւորապէս հայ յեղափոխութեան սկզբնաւորութիւնից ի վեր: Դուրեանը թշնամի է Ներսէս Վարժապետեանի եւ Խրիմեանի, Իզմիրլեանի եւ Գեւորգ Ե. Վշտակրի քաղաքականութեան: Դուրեանը դէմ է Ներսէս Աշտարակեցուն, Ներսէս Շնորհալուն, Ղեւոնդ Երեցին, Յովսէփ Կաթողիկոսին, Սահակ Պարթեւին, Մեծն Ներսէսին եւ բոլորին, բոլորին, որոնք մեր պատմութեան մէջ սրբացան հայ հայրենիքի դատի համար մաքառելով, տքնելով: Դուրեանը լռելեայն սրանց բոլորին համարում է «Փրկչի անուան» վիրաւորանք հասցնող, Աւետարանի ոգուց շեղուող: Դուրեանը չի հասկանում *հայ-քրիստոնէայ* դարձուածքի խորհուրդը: Նա չի ուզում գիտնալ, որ *սկզբից ի վեր հայութիւնն ու իր քրիստոնէութիւնը*

ծուլուած են ի մի բնութիւն: Նա չգիտէ, որ այս երկուսի ճակատագիրը նոյնացած է: Երբ Տարոնի ժողովուրդն է բնաջնջւում, կործանւում է նաեւ Ա. Կարապետի վանքը:

Իբր բոլշեւիկներին վաճառուած մարդ՝ Դուրեանը նրանց հակահայրենական եւ հակազգային քաղաքականութիւնը արդարացնելու նպատակով, շահագործում է անգամ Քրիստոսի հեղինակութիւնը՝ *«Եկեղեցւոյ գլուխը Յիսուս Քրիստոս եւ ոչ հայրենիքը»:* Այս հայրենուրացը՝ հասկանալով, որ հայ հայրենիքի եւ բոլշեւիզմի շահերն իրենց էութեամբ խոտորնակ են, որ նրանց միջեւ հաշտութեան եզր չի կարող լինել՝ ճգնում է նախ յանուն Քրիստոսի գերակայութեան՝ *Եկեղեցին բաժանել հայրենիքից, որպէսզի այնուհետեւ կարողանայ նրան լծել բոլշեւիկեան կառքին՝ հայ ազգայնականութեան դէմ ցցելով Յիսուս-Լենին զինակցութիւնը:*

Իբր ցեղորէն ընկած տիպ՝ նա ուզում է Քրիստոսն անգամ դարձնել բոլշեւիկեան գործակալ եւ լծել կոմունիստների հայաստանասպան քաղաքականութեան:

Դուրեանը հայ եկեղեցական չէ: Դուրեանը մասօն էլ չէ: Ամէն մասօն հայրենիքը չի զոհաբերում: Դուրեանը հայ-քրիստոնեայ չէ, այլ ծպտուած բոլշեւիկ: *Բոլշեւիկն է բոլոր բարձր գաղափարները օգտագործում ստորին նպատակների համար:*

Եւ Դուրեանն արդէն կանգնած է բոլշեւիզմի եւ քրիստոնէութեան հաշտութեան եւ միաբանութեան փաստի առջեւ: Լսէք, թէ ի՞նչ է ասում նա.- *«Պէտք է գիտնանք, որ Եկեղեցին սկզբամբ հակառակ չէ եւ չի կրնար ըլլալ խորհրդային Չանրապետութեան բոլոր վարչաձեւերուն: Խոստովանիք, որ Չայկական պետութեան քաղաքային մարդոց մէջ լուրջ եւ անձնուէր հեղինակութիւններ կան, որոնք կը խորհին ինչպէս երկրին, նոյնքան եւ Եկեղեցին համար»:*

Աշխարհը մինչեւ այսօր այս բանից տեղեկութիւն չունի, մինչդեռ Դուրեանը 1928 Յունիս 10.ին - իր յօդուածի թուականը - Մանչեստրում լուծել, վերջացրել է եկեղեցու եւ բոլշեւիզմի միացման խնդիրը: Եկեղեցին դէմ չէ խորհրդային «բոլոր վարչաձեւերուն», իսկ բոլշեւիկ հեղինակաւոր անձերն էլ մտածում եւ աշխատում են «Եկեղեցիի համար»: Դիմք կայ այլեւս հայրենիքին կառչելու, երբ ապահայրենական բոլշեւիզմը եկեղեցին դրել է շատ աւելի նախանձելի, երջանիկ վիճակում, երբ օր ու գիշեր նրա մասին է մտածում: Կեղծելու մէջ սատանայի չափ յամառ է այս թշուառականը: Զամաշխարհօրէն յայտնի է, որ բոլշեւիզմը ըստ էութեան քրիստոնէութեան հակասումն է, որ առաջինի նիւթապաշտութիւնը եւ վերջինի գաղափարապաշտութիւնը տրամագծօրէն հակառակ, զիրար ժխտող ըմբռնումներ են: Աշխարհը գիտէ, որ բոլշեւիկները կրօնը հռչակած են թոյն, եկեղեցին՝ հոգեւորականութեան շահատակութեան

վայր, եկեղեցականությունը՝ ժողովրդի թշնամի, բոլորը գիտեն, որ եկեղեցիները վերածուծ են կինոների, ակումբների, անգամ բաղնիքների, որ խ. իշխանությունը մասնավորապես շնական ծաղրանք ունի Յիսուսի եւ իր խաչելութեան մասին, որ դա այդ բոլորը համարում է յիմարական հեքիաթներ, որ բուլշեիկները ստեղծած են «անաստուածական» շարժում, որ քրիստոնեայ հոգեւորականութեան մեծ մասը ենթարկուած է զանգուածային ջարդի. որ հենց Յայաստանում բազմաթիւ քահանաներ իրենց կաշին փրկած են աստուածուրաց մեղայագրով: Դուրեանի համար այս բոլորը նշանակում են «խղճի եւ կրօնի ազատութիւն»: Ըստ սասունցիական առակաբանութեան, Դուրեանը այն յիմարն է, որ կարասի մէջ գլուխը խօթած եզն ազատելու համար՝ կտրում է նրա վիզը եւ աղաղակում, «ե՛զը փրկուեց»: Մորթուած է քրիստոնէութիւնը, եւ այդ փաստը Դուրեանն արձանագրում է իբր «խղճի եւ կրօնի ազատութիւն»: Դուրեանը քրիստոնեայ չէ: Աւելին՝ նա բարեկամն է, զինակիցը քրիստոնէութեան դահիճների:

Դուրեանը շարունակում է- *«Պետութիւն մը, որ պայքար կը բանայ կրօնքի դէմ, պետութիւն ըլլալէ կը դադրի եւ կը դառնայ կրօնական աղանդ մը»*: Ճիշտ է ասում Դուրեանը եւ այս մէկ նախադասութիւնը թողնում է այն տպաւորութիւնը, որ նա միամիտ մի մոլորուած է, որ նրա սայթաքումները արդիւնք են այն բանի, որ նա բուլշեիզմի էութեան մասին հասկացողութիւն չունի, իսկապէս Դուրեանը չգիտէ՞, որ բուլշեիզմը սոսկական պետականութիւն չէ, ոչ էլ սովորական քաղաքական կառոյց, այլ ամենից առաջ՝ մի ընկերային վարդապետութիւն: Նա չգիտէ՞, որ կոմունիզմի դաւանաբանութեան հիմքը, այսպէս կոչուած, պատմական նիւթապաշտութիւնն է, որն իր էութեամբ մի ընդվզում է քրիստոնէական գաղափարապաշտութեան դէմ: Նա չգիտէ՞, որ ճիշտ այն օրէնքով, որով այս գաղափարապաշտութիւնը ծնունդ է տուել քրիստոնէական դաւանանքին, հենց նոյն օրէնքով էլ նիւթապաշտութիւնից ծագել է կոմունիստական դաւանանքը: Որով՝ եթէ քրիստոնէութիւնը կրօն է կամ աղանդ, այդպիսին է նաեւ մարքսականութիւնը: Եւ հենց այդ պատճառով էլ, բուլշեիկեան աղանդը թշնամի է քրիստոնէութեան - դա անաստուածութիւն է, սա՛ աստուածապաշտութիւն: Իսկապէս, այս հասարակ բաները Դուրեանը չգիտէ՞: Չգիտէ՞, այլապէս ինչո՞ւ է ասում թէ՛ *«Յանրավարականներու մօտ կը հանդիպինք հոսանքներու, որոնք բացայայտօրէն հակառակ են աւետարանական սկզբունքներուն»*: Ինչպէս երեւում է, նա բաւական բաներ գիտէ, եւ եթէ չգիտնալ է ձեւացնում, ապա այդ նրա համար, որ յոյս ունի նուաստութեան ճարպիկ մի խաղով «Երուսաղէմը գրաւել»:

Դուրեանը հաւատում է, որ հեռու չէ այն օրը, երբ եկեղեցուն

հակառակ բոլշեիկ հոսանքները «մեծարանք պիտի ընծայեն» նրան: Եթե այդպես է՝ ապա էլ ինչո՞ւ կառչած մնալ ազգայնական հայութեան, ինչո՞ւ այժմեանից իսկ չմիանալ բոլշեիկներին: Դուրեանը թշնամի չէ բոլշեիկներին, որովհետեւ նրանք մի օր քրիստոնեայ պիտի դառնան: Դուրեանը թշնամի է ազգայնական հայութեան, որովհետեւ ներկայի քրիստոնեաներ են: Դուրեանը հասկացել է աշխարհի անցաւորութեան իմաստը եւ դարձել է կրօնական ապագայապաշտ: Դուրեանն այն սնանկ փերեզակն է, որ իր կորած ապառիկների հաշուին խաչագողութիւն է անում: Դուրեանը բոլշեիկեան գործակալ է դառնում, որպէսզի մի օր՝ անաստուածներին քրիստոնեայ դարձնի: Դուրեանը այն հովիւն է, որ իր ոչխարները ազատելու նպատակով զինակցում է գայլին:

Եւ սա այն մարդն է, որ քարոզում է.- *«Մեր եկեղեցւոյ պետերը հեռու պէտք է մնան քաղաքական կամ ազգային ոեւէ գործէ, անոնք ներշնչուած պէտք է ըլլան Յիսուսէ Քրիստոսէ: Ասով միայն պէտք է վստահութիւն ներշնչեն իրենց շուրջը եւ այն պետութեան՝ որուն հետ կապուած են իբր քաղաքացի»:*

Այս խօսքերը գրող Դուրեանը այն մարդն է, որ Չիկագոյի ցուցահանդէսում դէմ կանգնեց հայ դրօշին: Դուրեանը չգիտէ՞, որ դրօշակին դէմ լինել նշանակում է քաղաքականութիւն խաղալ: Նա չգիտէ՞, որ օրինակ մէկը, որ համակիր է բոլշեիկներին՝ քաղաքականութեան է խառնուում, ինչպէս նաեւ մէկը, որ թշնամի է բոլշեիկներին՝ դարձեալ քաղաքականութեան է խառնուում: Երբ մէկն ասում է, որ դրօշակը քաղաքական մի ցոյց է եւ դէմ է նրան՝ իր դէմ լինելովը ինքն էլ որոշ քաղաքականութեան է հետեւում, ինչպէս մէկ ուրիշը, որ կողմնակից է նրան՝ իր կողմնակցութեամբ դարձեալ քաղաքական որոշ ճակատի վրայ է կանգնում: Մէկը, որ կողմնակից է Ռուզվէլտին՝ քաղաքական որոշ դիրք է բռնում, մէկը որ դէմ է նրան՝ դարձեալ քաղաքական դիրք է բռնում: Երբ մէկն ասում է՝ թո՛ղ ծածանի մեր դրօշակը՝ քաղաքական նպատակ է հետապնդում - նա ուզում է, որ «կործանուի Տաճկաստան», երբ մէկ ուրիշն ասում է՝ թո՛ղ նա վար իջնէ՝ նա էլ քաղաքական նպատակ է հետապնդում - ուզում է որ Հայաստանը կործանուած մնայ: «Քաղաքական կամ ազգային որեւէ գործէ հեռու» մնալ՝ նշանակում է չէզոք դիրք բռնել: Չէզոքը նա է, ով թէ՛ մէկ տեսակէտի եւ թէ՛ միւսի հանդէպ անտարբեր է: Նմանի համար բոլորովին միեւնոյն է թէ՛ դրօշակը բարձրանո՞ւմ է, թէ՛ չի բարձրանում, թէ Ռուզվէլտն է նախագահ թէ՛ մի ուրիշը, թէ Ռուսաստանը բոլշեիկներին կը մնա՞յ թէ՛ չի մնայ: Բայց ի՞նչ է անում Դուրեանը, նա ասում է.- *«Պարոններ, ես չէզոք եմ եւ պահանջում եմ, որ այս դրօշակը վար առնուի»:* Նա ասում է.- *«Ես քաղաքականութեան չեմ խառնուում, անզլիահպատակ եմ եւ ամերիկահայոց Առաջնորդը, բայց վստահութիւն*

եմ ներշնչում բուշելիկներին: Երբ անգլիական դեսպանն է գալիս՝ ես խանդավառուելու հիմք չունեմ, երբ Լիտվիցիներն է գալիս՝ ես պարտաւոր եմ նրան ողջունել, սեղանակցել»: Դուրեանը ոչ միայն ցեղօրէն է անհուատարիմ, այլեւ քաղաքացիօրէն: Նա այն դժբախտներից է, որոնք գործում են իրենց ասածին հակառակ, եւ ասում են իրենց գործածին հակառակ: Նրանցից, որոնք իրենք իսկ դառնում են իրենց գլխին պատուհաս - *Դուրեանը՝ Դուրեանի դէմ, Դուրեանը՝ Դուրեանին դատաւոր, Դուրեանը՝ Դուրեանին մերկացնող:*

* * *

Բուշելիկեան քաղաքականութիւնը՝ կաթողիկոսական գահը որպէս խայծ ծառայեցնելու՝ շեղում է հայ բարձրաստիճան հոգեւորականութեան որոշ տարրերը ազգային գծից: Շատերը դառնում են մութ գործիք, որոնցից ոմանց դիմակազերծ արեց Չեկայի հիասթափուած գործակալ Աղաբեկովը: Սրանց միջացով խ. իշխանութիւնն իր պրոպագանդն է տանում արտասահմանում: Յատկապէս Գէորգ Ե. Վշտակիր Կաթողիկոսի տկարութեան օրերին եւ մանաւանդ նրա մահից յետոյ, երբ հոգեւոր իշխանութիւնը կենտրոնացաւ «Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդի» ձեռքը՝ բուշելիկներն յարմարագոյն առիթը գտան խորացնել իրենց գործակալների գայթակղութիւնը՝ նրանց հմայելով կաթողիկոսական գահի հեռանկարով: Այդ հովերով տարուեցին ո՛չ միայն Մեսրոպ Մագիստրոսը, այլեւ անբարոյական Ղըլըտճեանը, Դուրեանը եւ ուրիշները: Խ. իշխանութիւնը էջմիածնին նորանոր զիջումներ պարտադրելու նպատակով, ձգձգեց կաթողիկոսական ընտրութիւնը, մինչեւ որ սակարկութիւնը որոշ արդիւնքի կը յանգէր: Երկար խաղերից յետոյ, էջմիածնը ստիպուեց տեղի տալ, եւ 1929թ.ին արտասահման հասաւ նրա առաջին կարմիր ծիծեռնակը - Գերագոյն Յոգեւոր Խորհրդի սպառնագիրը, որից պարզուում էր, որ էջմիածնին պարտադրուած է լծուել պայքարի՝ ընդդէմ ազգայնական հայութեան: Դրանից անմիջապէս յետոյ բեմադրուեց կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Բուն գործակալները չընտրուեցին, եւ կարիք էլ չկար, որ ընտրուէին, նրանք այնպէս էին ընկել Չեկայի ցանցերում, որ այլեւս իբր հասարակ գործակալներ կարող էին օգտագործուել՝ առանց մեծ վարձատրութեան: Ոմանք արդէն վտարուած արտասահմանից, ինչպէս Մագիստրոսը Պարսկաստանից, կամ ուղղակի փախած, ինչպէս Ղըլըտճեանը: Իսկ Դուրեանի պէս անձերն էլ, որոնք իրենց կապը իսպառ խզել էին ազգայնական հայութեան հետ, այլեւս ո՛չ միայն չէին կարող դարձ ունենալ, այլեւ իրենց դիրքը մի կերպ պահելու նպատակով, ստիպուած էին ամբողջովին անձնատուր լինել իրենց տիրոջ - Չեկայի հրահանգներին:

Հասկանալի պատճառներով՝ խ. իշխանութիւնը մեծ ուշադրութիւն պիտի դարձնէր ամերիկահայ գաղութի վրայ, որ համեմատաբար մեծազանգուած է, նիւթական առատ միջոցներ ունի, որից կարող էր օգտուել: Ապա որ՝ հայ դատն այնտեղ տակաւին իր բարեկամներն ունի, ու վերջապէս՝ նա Դաշնակցութեան կարեւորագոյն ամրոցներից մէկն է: Սրելով ներքին պայքարն Ամերիկայում, խ. իշխանութիւնը հաւատացած էր, թէ կարելի պիտի լինի վարկաբեկել հայ դատը ո՛չ միայն յաջս ամերիկեան հասարակական կարծիքի, այլեւ Հայաստանի ջերմ բարեկամների: Կար նաեւ այն համոզումը, որ եթէ յաջողուի Դաշնակցութիւնն այնտեղ քարին զարկել՝ Չեկան ընդհանրապէս տկարացրած կը լինի Դաշնակցութիւնը: Այս պատճառներով, նա իր կարմիր թաթը երկարեց Ամերիկա եւ գործակալ եպիսկոպոսն իր արբանեակներով լծեց գործի:

Բոլշեւիկները նախ ջնջել տուին «Նահատակաց Տօնը» - եւ առաջին գործադրողը գաղութում եղաւ Դուրեանը, առանց հասկանալու, որ եկեղեցին նահատակներով է եկեղեցի, որ նահատակ չունեցող եկեղեցին ամէն ինչ է, բայց ո՛չ եկեղեցի, որ հայ եկեղեցին ազգային եկեղեցի է, որ ազգային բացառիկ մի աղէտի զոհերը, որպիսիք են վերջին կոտորածների զոհերը, որոնք ընկան ո՛չ միայն իրենց զուտ ազգային, այլեւ կրօնական հաւատին հաւատարիմ մնալու գաղափարականութեան հետեւանքով - եկեղեցական նահատակներ են: «Հայ-քրիստոնեաներ» էին նրանք, որոնք մեռան ո՛չ միայն իրենց «հայութեան», այլեւ «քրիստոնեութեան» համար: Այս փաստն ուրացող *Դուրեանի եկեղեցին ո՛չ հայ եկեղեցի է, ո՛չ էլ քրիստոնէական*: Դուրեանը ո՛չ միայն ազգային դաւաճան է, այլեւ կրօնական, նա ո՛չ միայն բոլշեւիկների կամակատարն է, այլեւ թուրքի, թուրքը չի կարող հանդուրժել, որ նրանց յիշատակն ապրի՝ ապրեցնելով ժողովրդի մէջ վրեժի զգացումը՝ թրքութեան հանդէպ: Թրքասիրական պրոպագանդի ամենախելացի ձեւն է՝ հայութեան ասել - «Մոռացի՛ր նահատակներդ»: *Դուրեանը թրքասիրական ախտից բռնուած հայ բարձր հոգեւորականների ամենակարկառուն ներկայացուցիչն է:*

Դուրեանը ճշտօրէն նկատում է՝ *եկեղեցին՝ դա «ժողովուրդն» է*, բայց չի հասկանում, թէ երբ ժողովուրդը ցաւի յիշողութիւն ունի եւ եկեղեցին անտարբեր է մնում՝ նա այլեւս ժողովրդական եկեղեցի չէ, երբ ժողովուրդը դրօշակ ունի եւ եկեղեցին ճգնում է նրան անդրօշ դարձնել՝ նա այլեւս ժողովրդի թշնամին է: Դուրեանը չհասկացաւ, որ երբ ժողովուրդը անդրօշակ է, այսինքն աննպատակ, եկեղեցին էլ անդրօշակ է, որով՝ աննպատակ ու անսուրբ: Որքան զգուելի է անդրօշ ժողովուրդը, նոյնքան ե՛ւ աւելի զգուելի է ե՛ւ անդրօշ եկեղեցին: Ժողովուրդը՝ որ զուրկ է բարձր իդէալից՝ դատարկ է մարդկայնութիւնից, եկեղեցին՝ որ զուրկ է մարդկայնութեան բարձր իդէալից՝ դատարկ է աստուածային շնչից: Դուրեանը

չհասկացաւ այս բոլորը եւ իբր կրօնական էակ նուիրուեց սատանայի ծառայութեան, իբր մարդ՝ հասարակական չարագործութեան, իբր հայ մարդ՝ հայ ցեղի դահիճներին:

Թուրքն ու բոլշեւիկը դէմ են մեր նահատակների յիշատակին՝ նրանց սգատօնին - դէմ է նաեւ Դուրեանը:

Նրանք դէմ են մեր դրօշակին - դէմ է նաեւ Դուրեանը:

Նրանք դէմ են մեր ցեղի ժամանակակից պատմութեան հերոսականին - Մայիս 28-ին - դէմ է նաեւ Դուրեանը:

Եւ այդ էր պատճառը, որ Չիկագոյի աշխարհահանդէսի իր գայթակղութեան առթիւ՝ նա արժանացաւ թուրք մամուլի ծափողջոյններին:

Իր ըմբռնումը եկեղեցու եւ եկեղեցականի կոչումի մասին՝ այս դժբախտին պիտի մղէր Ջմիւռնիայում թողնել ժողովուրդը եւ փախչել: Ո՞րն էր աւելի սիրում - չգիտեմք, բայց թողեց թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը: Նա կաշուապաշտ էր, ո՛չ աստուածապաշտ, նա եսասէր էր, ո՛չ ժողովրդասէր: Եկեղեցին «ժողովուրդն» է - եթէ այո՛, ինչպէ՞ս եղաւ, որ նա լքեց նրան: Յոյն մետրապոլիտ Խրիսոստոմոսը հասկացաւ, թէ եկեղեցին եւ ժողովուրդը նոյնն են, մնաց իր հօտի հետ եւ ստացաւ նահատակի լուսապսակը: Նրա համար եկեղեցականի կոչումը վտանգուած հօտի տառապանքի խաչն է. *Դուրեանը տառապել չգիտէ, խաչը նրա համար պաշտօնապղծութեան միջոց է, խաչը նրա ձեռքում մոլորանքի գործիք է*: Հայր Գապոնի զէնքն էլ խաչն էր, որով այդ գործակալ հոգեւորականը մոլորեցրեց տասնեակ հազարաւոր բանուորներ եւ առաջնորդեց դէպի սպանդանոց: Գապոնը խաչով իր զոհերը քաշեց դէպի «յեղափոխութիւն», նոյն զէնքով Դուրեանն ուզեց սրբաթափ անել ամերիկահայութիւնը եւ նրան առաջնորդել դէպի բոլշեւիզմ:

Եւ այդ մարդը, որ թուրքի եւ բոլշեւիկի չափ ատեց մեր դրօշակը, որ իր ձեռքի խաչը ցցեց մեր սրբազնագոյն զգացումների դէմ, որ յաջս ազգայնական հայութեան այլեւս կնքած էր իր բարոյական մահկանացուն, մի օր Նիւ Եորքում պիտի սպանուէր նաեւ Ֆիզիքապէս:

Այս խորհրդաւոր սպանութիւնը, որ վերագրուեց ինը անմեղ հայ մարդոց, որ թուրք-բոլշեւիկեան գործակալների հրահրումով ոտքի հանեց հակազգայնական հայ տականքը՝ իր սուտ վկաներով եւ այլ անպատմելի մեքենայութիւններով, բոլշեւիկների էութեան ծանօթ եւ տարրական ողջամտութիւն ունեցող մարդուն կարող է մղել միմիայն հետեւեալ խորհրդածութեան: Նախ՝ *բարոյապէս մեռած այս մարդու ֆիզիքական մահուան մէջ իր տէրերը - բոլշեւիկն ու թուրքը - աւելի շահ ունէին, քան ազգայնական հայութիւնը*: Աշխարհը գիտէ, որ բոլշեւիկները ոչնչացնում են իրենց բոլոր գործակալները, որոնցից օգտուել են սպառնիչ կերպով կամ որոնց ընկածութիւնն այլեւս ակնյայտնի դառնալու շնորհիւ՝ իրենց

դատն ու պրոպագանդը այլևս չահելու փոխարեն կորցնում է միայն: Բուլշեիկները նմանում են այն վայրենիներին, որոնք որսի մեկնելուց առաջ ճարպ են քսում իրենց կուռքերի շրթներին, իսկ անյաջողութեան դէպքում՝ անսիրտ կերպով զանակոծում նրանց: Բուլշեիկեան «ճարպից» յետոյ՝ իր ընկածութեան մէջ դիմակազերծուած Դուրեանը՝ պէտք է որ արժանանար նրանց «զանակոծման»:

Ո՞վ սպանեց՝ հարցի պատասխանը կարելի է ստանալ նաեւ Էջմիածնի Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդից, որին անդամ է նաեւ Չեկայի գործակալ Ղըլըտճեանը:

Էջմիածինը կեղծ չէզոքի յանցապարտ դիրքը բռնեց, երբ ամերիկահայութիւնը յանձնուած էր կրքերի ջրապտոյտի, երբ կրքերը ոռնում էին եւ պատճառ տալիս, որ Վաշինգտոնում նստած թուրք եւ բուլշեիկ դեսպանները շնորէն հռհռան:

Էջմիածինը, որ սովորութիւն ուներ յաճախ ամենադատարկ բանի համար իր պատուիրակը գաղութ հանելու, այս անգամ մնաց Պիղատոսի դերում, մինչեւ որ բուլշեիկեան դաւադրութիւնը բեմադրուէր Նիւ Եորքում: Նա ո՛չ միայն չյարգեց մեծամասնութեան կամքը, քուէն, այլ ականջը խցեց ազգայնական հայութեան բազմիցս արած դիմումների դէմ: Ընդհանրապէս նա արհուրթիւն չունեցաւ կրաւորական չէզոքութիւն իսկ պահպանելու, այլ անբարեացական եղաւ բոլոր այն թեմակալ առաջնորդների հանդէպ, որոնք տրամադրութիւն ցոյց չտուին 30 արծաթով վաճառուելու, որպիսին է օրինակ՝ հայ եկեղեցու հսկաներէն՝ Ատրպատականի Մելիք-Թանգեանը: Էջմիածինը չկարողացաւ անգամ Բուլղարիոյ Յովակիմեան Արքեպիսկոպոսը պաշտպանել հակազգայնական տարրերի դաւերից, որոնք տարօրինակօրէն սրբակրօն այս նահապետը մղեցին յուսահատ մահուան: Միւս կողմից՝ նոյն Էջմիածինը խորհրդային արտաքին ներկայացուցչութեանց միջամտութիւնն ու հովանաւորութիւնը ապահովեց հայօրէն եւ կրօնապէս ընկած բոլոր այն առաջնորդների համար, որոնք, ինչպէս Յունաստանի դելը - Մազլըմեան - դժոխքի վերածեցին մեր գաղութները: Անգամ Դուրեանի կործանումից յետոյ՝ Ամերիկայի առաջնորդական փոխանորդ նշանակեց Գալֆայեան կոչուած եկեղեցական սիբարիտը, որի տեսքից ամենաբարեպաշտ քրիստոնեան իսկ կարող է մղուել իր Քրիստոսն ատելու: Դրա հանդէպ նա սկսեց եւ շարունակում է հալածել հայ եկեղեցու հաւատարիմ սպասաւորներին: Նա կարգալոյծ յայտարարեց Մարդուկէսեան վարդապետին եւ ուրիշներին, որոնց վայելած ժողովրդականութեան ու յարգանքին հազուադիւս բարձրաստիճան հոգեւորականներ արժանացած են:

Մենք կ'ուզէինք Էջմիածինը տեսնել նահատակ, քան կողմ, իսկ ամենասարսափելին՝ գործիք եւ այն էլ որի՞ դէմ - ազգայնական հայութեան:

Դարերը պիտի չմոռանան այս փաստը: *Կաթողիկոս կայ - բայց կաթողիկոսություն չկայ: Հայաստանում որոշ եկեղեցիներ կան - բայց եկեղեցին չկայ: Կան պատեր եւ զմբէք - բայց տաճար չկայ: Կան նուիրապետական աստիճաններ եւ տիտղոսներ - բայց հոգեւորականը չկայ: Կարճ՝ կայ սրբաթափ եղած եկեղեցին իր կաշուապաշտ եկեղեցիականութեամբ: Ուր էր եթէ հակառակը տեղի ունեցած լինէր, ինչպէս եղաւ Ռուսաստանում, Վրաստանում, ուր եթէ եկեղեցուն եւ եկեղեցականութեան նահատակութեան դառն ճակատագիրը վիճակուեց, բայց յաջս ժողովրդի նրանք հոգեպէս մնացին կանգուն:*

Արդեօք, հայոց վերջին Կաթողիկոսը պիտի մոռանար, թէ եկեղեցին նահատակութեամբ է ապրում: Նա՞ պիտի մոռանար բուլշեւիկների բռնամահ արած Գիւտ եպիսկոպոսի արդար արիւնը: Նա՞ պիտի հարկադրուէր կեղծ երեմիականների կարդալ Դուրեանի պէս հասարակ մի ուրացողի դիակի վրայ: Եւ եթէ չի կեղծում, եթէ Երեւանի համար օրհնութիւն չէ ամերիկահայութեան համար ստեղծուած պառակտեալ վիճակը, ինչո՞ւ չի հրամայում, որ օր, ժամ, վայրկեան առաջ հոգին յանձնուի սուտ սուրբի դիակը: Չի՞ ըմբռնում, որ մինչեւ այդ դիակը չթաղուի՝ ամերիկահայ կեանքը կրծող չարիքը չի թաղուի:

Զգիտենք՝ ովքե՞ր են ուրացողի տեքնիք սպանիչները, բայց մի բան է յայտնի - նրա *հոգեւոր սպանիչը ինքը՝ իս. իշխանութիւնն է:*

Զգիտենք՝ ովքե՞ր շահ ունէին նրա սպանութիւնից, բայց մէկ բան է պարզ, որ հակադաշնակցական տականքը բաւական շահեց նրա անսուրբ դիակի շնորհիւ:

Հոգեբանօրէն հասկանալի է նաեւ նոյն տականքի ճիգը՝ ուրացողը «սրբացնելու»: Դուրեանը, որ Եռագոյնին անարգանք հասցնելու օրից կնքել էր ուրացողի իր մահկանացուն, ազգայնական հայութեան համար դադարել էր ապրել՝ մինչդեռ իր սպանութիւնը ծափահարուեց թուրքից, բուլշեւիկից եւ հայ տականքից: Վերջինս ուրացողի այդ արարքը եւ Եռագոյնը դնելով նժարի վրայ, գտաւ, որ առաջինն է ծանր կշռում: Միշտ էլ այսպէս է վարուել աստուածասպան ամբոխը: *Ամէն անարգանք սրբութեան դէմ՝ սրբութեան սպանութիւն է:* Անասնացած ամբոխը միշտ էլ սրբութեան սպանիչ է, բաւական է, որ նա անասնատիպ մի առաջնորդ ունենայ: Մինչեւ բարոյապէս սպանուածի մահը՝ այդ ամբոխը ժխորեց, աղմկեց: Սակայն ինչո՞ւ է շարունակում իր ոռնոցը նաեւ նրա դիակի շուրջը: Արդեօք, նրա՞ համար, որ ցաւում է, զնահատում - ո՛չ, ի հարկէ: Յանձնին Դուրեանի նա տեսնում է ուրացողի, մեղսակցի իր դէմքը եւ ինքնապաշտպանուելու կոյր բնազդից մղուած, կառչել է նրա դիակին: Դա մի ճիգ է՝ իր անկումի գիտակցութիւնը խեղդելու: Արդարացնել իր զոհը - նշանակում է արդարացում գտնել իր անկման համար: Յանցակցութիւնը

Դուրեանի հետ այս ամբոխի երեւակայութեան մէջ բորբոքում է նաեւ նրա ճակատագրի սարսափը: Նրա մահուան մէջ տեսնում է նաեւ իր իսկ պատիժը, եւ ահա ճգնում է աղմուկի մէջ մոռացնել տալ այդ: Կայ նաեւ մի այլ պատճառ: Հակադաշնակցական տականքը չունեցաւ, չունի եւ պիտի չունենայ սուրբը եւ հերոսը: Եւ ահա իր հոգեւոր չտեսութեան շնորհիւ՝ այս պատահական ուրացողը նրան թուում է երկնքից ընկած բարիք՝ մի «սուրբ», որի դիակը վերածուեց կանխիկ դրամի: *Փերեզակը սրբացնում է ամէն բան, որ կարելի է վերածել դրամի:* Իսկ Դուրեանի դիակը կշտացրեց եւ շարունակում է լիացնել շատերին:

Բայց ի զո՛ւր ճիգ: «Մեռելներ կան, որոնց մէկ էլ պէտք է մեռցնել» - ասում է Սիամանթօն: Հէնց այդ կարգի մեռելներից է Դուրեանը: Հայոց պատմութիւնն աւելի անողոք եւ արդար է, քան ապրող ժողովուրդը: Նա կը գա՛յ, կը գա՛յ վաղը, կը բանայ միացեալ խաչագողների ձեռքով թաղուած ուրացողի գերեզմանը եւ նրա դիակի հետ կը վարուի այնպէս, ինչպէս դարերի հեռաւորութեան վրայ վարուել է բոլոր ուրացողների հետ:

Դրօշասպան Դուրեանը պիտի չկարողանայ խուսափել մեր պատմութեան թուրից:

VII

ԱՆԳՐՕՇԱԿ ԶԻՆՈՒՈՐԸ

Չէ՛, դաշնակցական չեղած, չի կարելի ճշմարիտ գինուոր լինել:

Հռչակաւոր նկարիչ՝ Լէօնարդօ դա Վինչին կ'աշխատէր իր «խորհրդաւոր Ընթրիքը» պատկերի վրայ, սակայն, աշխատանքը դանդաղ կ'ընթանար:

Երբ նրան խնդրեցին արագացնել նկարի աւարտումը՝ պատասխանեց - «Պատկերս աւարտելու համար պակասում է մի հատիկ գլուխ, այն է՝ Յուդա Իսկարովտացու գլուխը, հէնց որ գտայ այդ գլուխը, պատկերս կ'աւարտեն մի օրէն»:

Եւ, իսկապէս, մի քանի օր անցած, Լէօնարդօն գտնում է փնտռած մարդը եւ նրա վրայ գծում *Յուդայի գլուխը* - մի դէ՛մք, որի վրայ կարելի է կարդալ *երեսուն արծաթի* ահաւոր պատմութիւնը, մի հրէշային դէ՛մք, որի վրայ *ուրացումն ու մատնութիւնը* իրենց յաւիտենական կնիքն են զարկած:

Զգում են, ընթերցող, խորհրդածութիւններս՝ հակադաշնակցութեան

մասին երկարեցին, սակայն, զգու՛մ եմ եւ այն, որ պատկերս պակասաւոր պիտի լինէր, եթէ նրան չաւելացնէի «Յուդայի գլուխը»:

- Ամերիկայում ես տեսայ ե՛ւ *անդրօշակ զինուորը*՝ նախկին լեգեոնականը: Յայ Լեգեոնական Սիուֆինը նոյնպէ՛ս հոգեւոր ճեղքուածք էր տուել՝ պառակտուել: Լեւինի շունչը՝ անապատէն եկած խորշակի նման՝ զարկել էր եւ Յայ Ձէնքի մարդուն: Վերջին տարիները կարմիր սատանան քար էր խառնել եւ այդ Սիուֆեան մէջ: Ճեղքուածքը առաջացել էր լեգեոնականների մի մասի ուրացումով - Եռագոյնից հրաժարուելու վատութեամբ:

Անդրօշակ զինուոր - անիծապարտ բուլշեւիզմը մեզ պիտի պարգեւեր եւ այդ անմարդկային ամօթանքը:

Ունէինք անաստուած եկեղեցականը - Դուրեան, ունէինք Սուրբ Գիրքը, բուլշեւիզմը եւ թրքութիւնը հաշտեցնելու աշխատող խմբագիրը - Քիւրքճեանը, Լեւինին եւ *weesky*-ին մեծ պատիւ ընծայող «*Բանուոր*»ը, իր զաւակները լափելու տրամադիր կինը, եւն.: Ի լրումն չարեաց - ունեցանք եւ անդրօշակ զինուորը:

Գիտենք, որ ժողովուրդների ոգին արսօլիւտ չէ, որ դա ենթակայ է վերելքի եւ անկումի, որ դա կախուած է մի շարք գործօններից՝ հոգեւոր, ընկերային, քաղաքական, եւն.: Գիտենք այդ, բայց եւ այնպէս չէ՛ կարելի հաշտուել այն մտքի հետ թէ՛ զինուորն էլ կարող է այսպէս ընկնել: Իր ծիրանին ծախու հանած արքան - իր սուրը սակարկող զօրավարը - իր դրօշակը պատռող զինուորը՝ հաւասարապէ՛ս զգուելի են, բոլորն էլ:

Անդրօշակ - անցե՛ղ, անպատի՛ւ, անհայրենիք: Անդրօշակ - անսի՛րտ, անսո՛ւրբ, անհոգի: Անդրօշակ - անարի՛, աներկի՛նք, անդէ՛մ:

Միջազգային այդ անդիմութիւնը - անդրօշակ հայութիւնը - սիրում է կապկել օտարին եւ յաճախ գերազանցել նրան: Նա անդրալեռնական է, ծայրայեղապաշտ, ի հարկէ, բացասական իմաստով: Երբ օտարը, զգաստացած, մի օր թիկունք է դարձնում իր երէկուայ կուռքերին՝ օտարին աշակերտող հայը շարունակում է կառչած մնալ իր փոխառիկ յիմարութեանց: Նա քարանում է: Դարձի, զղջումի ճամբով հոգեւոր հերոս դառնալու փոխարէն՝ նա յամառում է մնալ *ցեղային դասալիք*: Յայ մարդու այս հոգեւոր քարացումը հետեւանք է՝ նախ իր քաղաքական տգիտութեան եւ պարտուողական ոգուն: Նա կոյր է՝ չի տեսնում, թէ ի՞նչ է կատարում իր շուրջը: Այսօր ոչ ոք է գլուխ կոտրում ընկերային հին վարդապետութեանց վերաբերող վերջակէտի կամ ստորակէտի վրայ: Այսօր ընկերվարական Մագդոնալդը այնպէս է ծառայում բրիտանական կայսրութեան, ինչպէս զինուորն՝ իր դրօշակին: Բրիանը - ո՞ր բռնապարտապաշտ ֆրանսացին սրանից աւելի ջերմօրէն սիրեց ժան դ'Արկի եւ Նապոլէօնի ծածանած դրօշը:

Իտալիայում - ուր նորահաս սերունդը սնունդ է կլասիկ Յոզեֆի պաշտած եգ գայլի կաթով - հայրենապաշտութիւնը կազմում է պետական դաւանանքի հիմքը: Գերմանիայում, հայրենապաշտութիւնը հասել է գայրուցքի: Այնտեղ ցեղն է Աստուած: Ճամբայ՝ ցեղիս, ճամբայ՝ տւէք, կամ կուրծքովս կը բանամ - գոռում է գերման գինուորը: «Ձարկ թշնամիներին եւ պաշտպանիր Ունգարիան»՝ ասում է ունգար վերաքննչականը: Հայրենիքն է օրուայ աստուածութիւնը՝ Լեհաստանում, Չեխիայում, Բալկանեան երկրներում, Ասիայում - ամենուրեք: Նոյնը կարմիր ցարերի երկրում, ուր ընկերային յեղափոխութիւնը սկսուեց միջազգայնականութեան անունով, իսկ այսօր հայրենասիրութեան մշակումը պարտադրուում է պետական դեկրետներով, ուր Ստալին, Տուխաչեւսկի, Վորոշիլով քնարական գինովութեամբ ճառեր են ասում ռուս հողի եւ հայրենիքի մասին: Այսպէս է ամենուրեք - *աշխարհն ազգայնանում է:*

Մարդկութիւնը - եւ ամէնից առաջ եւրոպական ազգերը թիկունք են դարձրել այն անիրականանալի քիմերաներին - մաքսիմալիզմ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ - որոնք իրենց համարձակ, բայց կեղծ մարգարէութիւններով աւելի քան կէս դար մոլորանքի մէջ պահեցին երջանկութեան ծարաւի աշխարհը: Արեւմուտքն այսօր հնչեցնում է իր ահազանգը - ուսուպիստները մեզ հասցրին անդունդի եզրը, յե՛տ, յե՛տ, դէպի իրական կեանքը, յե՛տ, սո՛ւտ է, խաբուսի՛կ է, էլ մի՛ անսաք սոցիալիզմին - լինի դա մարքսեան թէ լենինեան: Պէ՛տք է ծառայել մարդկութեան, այո՛, սակայն, դա պիտի տեղի ունենայ մեր ցեղի միջոցաւ՝ մեր ցեղին ծառայելով:

Այս է օրուայ իրականութիւնը՝ համաշխարհօրէն: Բայց, հակադաշնակցական տականքի համար ոչինչ է փոխուել եւ փոխուում - ինչպէս իր հոգում: Եւ հասկանալի է դա, չէ որ մարդս իրենից դուրս տեսնում է միայն այն, ինչ որ կայ իր հոգու մէջ: Անդրօշակ տականքը մնում է անտարբեր, երբ աշխարհում դարազլխային անցքեր են տեղի ունենում: Ռուս բուլշեւիկը իր հողն ու հայրենիքն է երգում, իսկ բուլշեւիզմի այբուբենին հազիւ ծանօթ հայն Ամերիկայում իր ազգային դրօշակն է պատռում:

Գիտենք, գիտենք, որ հայկական բուլշեւիզմը՝ հացի խնդիր է, ծուլութեան իրաւունք՝ կեանքի պայքարի համար վատ գինուած թշուառականների համար: Գիտենք այդ, բայց եւ այնպէս մահու չափ դժուար է հաշտուել անդրօշակ հայ գինուորի գոյութեան հետ: Հայը, հասկանալի պատճառներով, պիտի մնայ իր վահանի, իր դրօշակի տակ, անգամ այն դէպքում, եթէ հոգեբանական հրաշքով թուրքն իսկ բուլշեւիկանայ:

Մասարիկն ասում է՝ «Ասացի՞ր՝ ես չեմ եմ - պէտք է գիտնաս, թէ ի՞նչ պէտք է անես, պէտք է ծրագիր ունենաս: Ի՞նչ անելդ գիտնալու համար պէտք է յստակ ըմբռնում ունենաս ազգիդ առաքելութեան մասին: Իսկ այդ առաքելութեան մասին ուսուցանում է պատմութիւնը»:

Ասացի՞ր՝ հայ՛ եմ - պէտք է ուխտ ունենաս. եւ Կատոնի պէս ամէն օր պիտի կրկնես՝ Cartago delenda est! Եւ Կարթագինէ ասելով՝ պիտի հասկանաս Թուրքիան: Եւ պիտի պատրաստուես մի օր - աշխարհը միշտ էլ բարեկամ չի մնայ թուրքին - մի օր պատուհասելու թրքութիւնը: Ինչպէ՞ս՝ հարցիդ կը պատասխանեն երկու իմաստուն խորհրդականներդ - Սիրտդ ու ժամանակը: Առ այդ՝ հայ մարդը յետ այսու մի հատիկ արժէք պիտի ունենայ - թէ որքա՞ն նա վտանգաւոր է Թուրքիոյ համար: Այո՛, այսպէ՛ս, չկեղծենք. «Չայլամի քաղաքականութիւնը» չի՛ փրկի մեզ: Եթէ թուրքն իրեն ազատ զգաց Արաքսն անցնելու, նա կը կատարի եւ արեւելահայութեան թաղումը: Ահա՛ թէ ինչո՞ւ հայ անհատի գերազանցութիւնը թուրք մարդու վրայ՝ դառնում է պատմական անհրաժեշտութիւն: Ահա՛ նաեւ թէ ինչո՞ւ հայ զինուորի անունը կրելու արժանի է նա՛, ով հայ արիւնի վրէժխնդիր է, ով դաւանում է թէ՛ թրքութիւնը պէ՛տք է եւ կարելի է պատժել Թուրքիոյ սահմաններէն ներս:

Անդրօշակը՝ զինուոր չէ՛: Ամերիկաբնակ հայ սակաւաթիւ դրօշուրաց լեզունականները իրենց ընթացքով հաստատեցին այն, որ *զէնք կրել՝ չի նշանակում ճշմարիտ զինուոր լինել*: Ձէ՛նքը չէ մարդս զինուոր դարձնողը: Կայ մի այլ բան - ոգին, մարտական խմորը, արիութիւնը, հայրենի հողի զգացումը, սրբութեան զգացումը, իր կեանքէն աւելի՛ իր դրօշակը սիրելու եւ նրա համար ամէն վայրկեան մեռնելու յոժարանքը:

Եռագոյնը պատռող նախկին լեզունականները մատնեցին երեք բան՝

- Որ իրենք ճշմարիտ զինուոր չեն եղել.

- Որ իրենք արժանի չեն դրօշակ կրելու.

- Որ իրենք, ընդհանրապէս, անդրօշակ են, անարի՛, անզօ՛ր - որեւէ դրօշակ պաշտպանելու իրենց կեանքի գնով:

Չակադրօշակեան այս վատութիւնը, հարուածելով ճշմարիտ լեզունականների հպարտութեանը, աւելի՛ եւս դողդեց նրանց ազգայնական մոլեռանդութիւնը եւ մղեց դէպի մեզ: Արձագանքելով Դաշնակցութեան կանչին՝ նրանք Եռագոյնը իրենց աչքի մէջ, եկան՝ վիշապն զգետնող հերոսի վճռականութեամբ կանգնելու Դաշնակցութեան կողքին, ազգայնական պատմէշի վրայ:

Եկան եւ հաստատեցին՝

- Որ չէ՛ կարելի ճշմարիտ զինուոր լինել՝ դաշնակցական չեղած.

- Որ միայն մե՛ծ սրտերը գիտեն, թէ ի՞նչ ասել է դաշնակցական լինել.

- Որ միայն արիները գիտեն, թէ ի՞նչ է դաշնակցականութիւնը:

VIII

ԱԽՏԱԲԱՆԱԿԱՆՔ

«Անհատների պէս - ասում է Ֆուլյեն - ազգերն էլ մի հոգի, մի «ես» ունեն, եւ այդ հոգին ու «եսը» կազմում են ցեղի հաւաքականութիւնից: Այնտեղ, ուր այդ հաւաքականութիւնը ընկնում է իր պատմական արժէքների բարձրութիւնից, ազգը գտնւում է անկումի շրջանում եւ նրա հոգին խանգարում բարոյական հիւանդութեամբ»:

Ահա՛ մի դատավճիռ օրուայ հակադաշնակցութեան մասին:

Հակադաշնակցութիւնը - իբր ուրոյն հոգեվիճակ - կարող էր ւխտաբանօրէն շեշտուել, եւ շեշտուեց բոլշեւիկների կողմից մեր գաղութներում ստեղծուած հոգեբանական մթնոլորտի շնորհիւ:

Մեր դարը զանգուածների եւ անբոխների դար է: Ամբոխից կարելի է օգտուել երկու ձեւով - դրական եւ բացասական: Բոլշեւիզմը այդ վերջինից օգտուեց եւ շարունակում է օգտուել բացասական ուղղութեամբ: Ռաձգտում է տեւականացնել *ընկերային պսիխոզին* նպաստող հոգեբանական մթնոլորտը, գիտնալով, որ հոգեբանօրէն բնականոն մարդ էակից կարող է միայն մի՛ վերաբերմունքի արժանանալ - *մերժումի*: Հայութեան այն մասը, որ իր ճակատագրով եւ հասարակական դրութեամբ - կոտորածների խելացնորող յիշողութիւն, տեղահանութիւն, տնտեսական անկայուն վիճակ, նոր միջավայրին յարմարուելու յաճախ ապարդիւն ճիգ - դարձել է ջղայնապէս անկայուն եւ հոգեպէս խախտուած տարր՝ մեծապէս օգտագործուեց բոլշեւիզմից ո՛չ դրական ուղղութեամբ: *Ուր չկայ պսիխոզի վիճակ՝ բոլշեւիզմը ճգնում է ստեղծել, ուր կայ՝ նա շտապում է ձեռք առնել պսիխոզի ենթակայ տարրերի ղեկավարութիւնը*: Այս տեսակետից յատկանշական է, որ մինչեւ Նիւ Եորքի դէպքը՝ ծանօթ տականքների ղեկավարութիւնը գտնւում էր ռամկավարների ձեռքում, սակայն, երբ դէպքից յետոյ գերագրգիռ վիճակ ստեղծուեց եւ ւխտաւոր տականքը փողոց իջաւ, ղեկավարութիւնը անմիջապէս անցաւ բոլշեւիկներին, եւ այդ օրից սկսած՝ խ. իշխանութիւնը խելագար ճիգ է թափում տեւականացնելու *պսիխոզային մթնոլորտը*, որ կարողանայ ընկերահոգեւխտային տրամադրութիւնների վարակչութեամբ ցնցումի մէջ պահել ցեղայնօրէն եւ ջղայնապէս անկայուն տարրերը: Այո՛, դժբախտաբար, ընկերային հոգեխանգարումը իրողութիւն է ամերիկահայութեան այն մասի համար, որ ազգային պարտականութեան բեռը նետել է իր ուսերից եւ սարսափով փախչում է ցեղօրէն մտահոգուելու ճիգից:

Այդ հոգեխանգարման ւխտանշանները անհատի մէջ արտայայտու-

թին են ստանում, երբ որոշ հաւաքականութեան մէջ ախտաբանական այդ երեւոյթը աստիճանաբար զարգանալով յանգում է ընկերային պահիտզի, որում, ըստ մի շարք հոգեախտաբանների - Լըբօն, Սիգէլ, Տարդ, Կինկէլ - ենթական մատնում է հետեւեալ գծերը.

1. - *Գիտակցութեան տկարացում*, որի դէպքում բանականութիւնը չէ՛ վարում ախտաբանական ենթակային, այլ դիպուածական գրգռուածութիւնը:

2. - *Զգացումների եւ գաղափարների միակողմանի ուղղութիւն*: Այս դէպքում՝ ենթական կորցնում է շրջահայեցողութեան ընդունակութիւնը, պատասխանատուութեան զգացումը եւ, իբր խտացուած կիրք, կուրօրէն մղուում իր նտասեւեռման առարկային՝ թէկուզ մարդկութեան անդարմանելի չարիք հասցնելու եւ աշխարհի ամբողջ բարոյակարգը ոտնահարելու գնով:

3. - *Բարձր զգացումների անկում*, որի շնորհիւ նա դառնում է ընկերայնօրէն անպիտան, բարոյապէս անընտրող, գրկւում է սրբութեան զգացումից, ինչպէս նաեւ գեղագիտական ճաշակից, կորցնում է հոգեւոր վայելքի ընդունակութիւնը եւ դառնում է - եթէ այսպէս կարելի է ասել - *հոգեւոր գիշակեր*:

4. - *Գերագրգռութիւն*: Կորցնելով բարձր գաղափարներով ապրելու ընդունակութիւնը, ենթական դառնում է անտարբեր հանդէպ բարձրի, հեռաւորի, եւ յափշտակւում ներկայով միայն: Իբր այդպիսին՝ նա կորցնում է բարոյական չափի գիտակցութիւնը եւ ղեկավարւում է այն բանով, ինչ նրան մասնաւոր գրգիռ է տալիս՝ տուեալ վայրկեանում: Յաւիտենականութեան մասին զգացում չունի, իսկ պատմութիւնից խրտնում է: Նրա հոգեւոր տեսողութեան շրջագիծը այսօրուանից դէնը չի տեսնում, որով անընդունակ է ապրելու իր ցեղի անցեալով, համակուելու նրա ապագայով:

5. - *Յուզականութիւն*: Սիրում է վայրկենական ապրումների տեղատարափը. յոյզից յոյզ է անցնում եւ յաջորդաբար մոռանում դէպքերը. տեւական ապրումի ընդունակութիւն չունի, ո՛չ էլ հասկացողութիւն ողբերգականի մասին. լալիս է եւ ծիծաղում՝ առանց լուրջ պատճառի, արագաշարժ է, բայց միշտ էլ ձախաւեր, գործում է եռանդով, բայց առանց կարելոր նպատակի, աղմկարար է՝ շփոթի եւ քայքայումի ազդակ:

6. - *Կրքերի յորդահոսութիւն*: Անժուժ է, զուրկ է բարոյական ոյժից, որով եւ տոկալու, համբերելու առաքինութիւնից: Ներմղական է, ձգտում է արագօրէն իրականացնել իր մէջ բոյն դրած ամէն կիրք, ցանկութիւն:

7. - *Դատելու անկարողութիւն*: Չի հասկանում պատմական դէպքերի իմաստը, հակում չունի տրամաբանելու, ո՛չ էլ ճշմարտութեան ընկոյզի վրայ ատան կոտրելու, անկարող է իրականը անիրականից զատորոշելու,

դիրահաւատ է եւ յատկապէս հաւատում է այն բանին, որ իր հաշուին գալիս է: Այդ բոլոր պատճառներով՝ *բնական յարմարութիւն ունի գործիք դառնալու:*

8. - *Անյարկի վայրագութիւն եւ շնականութիւն:*

9. - *Թեթեամտութիւն*, որ բացատրում է ենթակայի հոգեկան տկարութեամբ: Չունենալով ինքնավար բարոյական եւ ինքնականութիւն, ենթական դառնում է եռանդի մուրացկան: Թեթեամտութիւնն էլ նրա մէջ ծայրայեղութեան է հասցնում հրահրուելու բաղձանքը, որպիսի պատճառով նա դառնում է՝ *ամէն չարիքի գործիք:*

Ահա՛, մօտաւորապէս, այն հոգեախտանշանները, որոնք վերլուծելու կարող դիտողը կը նկատի ամերիկահայութեան անդրօշակ տակաւքների մէջ:

Հակադաշնակցականը իբր փխտաբանական տիպ՝ եսական է եւ հաճոյապաշտիկ. հոգեպէս խո՛ւլ է, անկարեկից է, չի զգացում մերձաւորի տառապանքից, անհամբեր է, անհանդուրժող, վայրագօրէն անարդար, ատող, չար, նրա մէջ գլուխ է բարձրացրել նախրայինը. նա իրեն թելադրուած գաղափարները, կարծիքները, հաւատալիքները կամ ընդունում է ամբողջութեամբ, անքննադատաբար, կամ ամբողջութեամբ մերժում:

Մխտաբանական այդ հոգեվիճակի շնորհիւ, նա հեշտութեամբ յանձնում է զանազան պատրանքների, երբ այդ պահանջում է իր ղեկավարը: Օրինակ, նա հաւատում է, որ կարելի է Դաշնակցութիւնը գլխատել, Ամերիկայէն դուրս հանել, ծովը թափել, այդ նպատակով ստորագրութիւններ է հաւաքում, հանրագրութիւններ կազմում, չնայած որ տասնեակ տարիներով Ամերիկայում ապրող այդ եղկելին գիտէ որ, նման անհեթեթութիւնը դէմ է երկրի օրենքին. գիտէ, բայց հաւատում է: Նրա հոգեւոր աշխարհն հարուստ է ցնորական բազմազան գաղափարներով, բանդազուշանքներով, նա հաւատում է ամէն բանի, ինչ որ յարմար է իր հոգեբանութեան. ինչպէս շեշտեցինք մի տեղ, նա զուրկ է չափի եւ իրաւախոհութեան զգացումից, որովհետեւ ներքին հրամայականով, այսինքն իր խղճմտանքի ձայնով շարժուելու եւ գործելու փոխարէն, նա ղեկավարում է արտաքին դրդումներով: Այս տարրը զգալիօրէն ներգործօնացաւ եւ փողոց իջաւ Նիւ Եորքի դէպքից յետոյ: Արդեօք, դժբախտ մի հոգեւորականի մա՞հը յատկապէս հոգեցնցումի ենթարկեց նրան, թէ այն ամէնը, որ այդ առիթով դրսեւորեց՝ անթեղուած կար նրա մէջ: Արդեօք պայմաններ կը պակասէին նրան՝ իր հոգու ողջ չարութիւնը արտավիժելու համար: Գիտէինք, որ նա մեզ հետ չէր ազատագրական կռիւներում. գիտէինք, որ նա այժմ էլ մեզ հետ չէ՝ մեր ազգային մաքառումի, մեր ողբերգութեան, մեր վերափրկչական ոգորումների, մեր ինքնապաշտպանողական ճիգերի մէջ: Արդեօ՞ք, Նիւ Եորքի դէպքից

յետո՞յ միայն փլաւ այդ տարրերի հոգին, թէ նա փլած էր վաղուց: Արդեօք, հիմա՞ միայն նա միացաւ մեր ցեղի թշնամիներին, հիմա՞, երէկ էլ նրա հետ չէ՞ր. ապա ի՞նչ էին հայ մատնիչները - ցեղի երեսից ընկած հրէշների այն լեզունը, որ մութի մէջ գործեց հայոց յեղափոխութեան դէմ, մինչեւ որ իսլամ մոլեռանդութեան քարի վրայ կը սրուէր այն ահաւոր դանակը, որով թուրքը ո՛չ միայն հայ յեղափոխականները պիտի մորթօտէր, այլեւ մի օր ամբողջ արեւմտահայութիւնը պիտի քաշէր պատմութեան մէջ իր զարհուրանքով եզակի սպանդանոցը:

Չէ՛, չէ՛, նրա էութիւնը վաղուց էր դատարկուել բարոյական այն յենակներից, առանց որոնց անհատի եւ ամբոխի մէջ գլուխ է բարձրացնում անասնականը:

Հակադաշնակցութիւնը - հասկանանք, հասկանանք այդ - որպէս ցեղալքումի արտայայտութիւն, նշանակում է՝ հրաժարում ցեղի արժէքներից եւ սրբութիւններից, նրա վախճանաբանութիւնից - այն ամէնից, որ ազգերի յաւիտենականութիւնն է ապահովում:

IX

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դաշնակցութեան շուրջն է դառնում հայոց ճակատագիրը:

Մեր ըմբռնումը՝ ապագայի մասին, որով պայմանաւորուում է մեր տքնութիւնը ապագայի համար - ահա՛ թէ ի՞նչն է կառուցանում մեր ճակատագիրը:

Այդ ըմբռնումն է մեզ - որպէս անհատ եւ հաւաքականութիւն - քշել տալիս պատմութեան առջեւից կամ նրա յետեւէն: Դա՛ է մեզ դարձնում ստեղծագործ կամ անպտուղ, մարտիկ կամ դասալիք, մուրացկան կամ արքայ, ի մի բան՝ յաղթական կամ պարտեալ:

Ապագայի պրոբլէմը - հայ հայրենիքի, հայ ճակատագրի պրոբլէմն է մեզ համար. աւելի պարզ՝ դա հայ եւ թուրք յարաբերութեանց պրոբլէմն է. - երկու ժողովուրդների, որոնք այլեւս չեն թագցնում, որ իրենցից *մէկի հետագայ գոյութիւնը պայմանաւորուելու է միւսի մահով*: Այդ իսկ պատճառով՝ մեծապէս խռովուած է ազգայնական հայը, ամէն բանից առաջ, է՛լ աւելի՝ դաշնակցական հայը: Դաշնակցականը - դա հայն է, որ ընթանում է պատմութեան առջեւից, որպէս զինուոր՝ իր ցեղի ձայնին

հնազանդ: Իր ցեղի գոյութեան եւ ապագայի հետ կապուած խնդիրներով ապրող հայն է դա: Ապագայի դրան արթուն հսկող, խռովքոտ հայը - հարազատ զաւակն իր քաղաքական նախահայրերի - նախադաշնակցութեան: Հայրենաբաղձ հայն է դա՝ սեփական երկրի ճակատագիրը ազատօրէն տնօրինելու տենչանքով: Հայ մարդը, որ իր ցեղի ճակատագիրը դարձրել է իր սեփական ճակատագիրը, որ կապուած է մնում իր ժողովրդին՝ նրա դժբախտութեան եւ պայքարի օրերին, անձնուիրաբար ծառայում, զոհաբերում եւ մեռնում նրա համար, երբ հարկն է պահանջում:

Հայը, որ խորապէս ապրում է ողբերգութիւնը երկրի հայութեան՝ հերոսաբար կառչած Արարատի փէշերին, եւ՝ տարագիր հայութեան, որ Նազովրեցու պէս դեռ շարունակում է նախանձել բոյն ունեցող երկնքի թռչուններին: Հայը, որ հայրենիք ասելով, միշտ էլ պատկերում է Եօթնիցս սրբազան մի երկիր, որը սիրաշատ մօր նման կանչում է իր զաւակներին - «Եկէ՛ք, եկէ՛ք, ես ձեր մայրն եմ, իմ մշտաբուխ ստինքները կաթ ունեն բոլորի՛դ համար»:

* * *

Դաշնակցութեան ոյժն ու հմայքը Ամերիկայում ամէն բանից առաջ այն բարձր ըմբռնումի մէջ է, որ իր մասին արդարօրէն կազմած է ազգայնական հայութիւնը: - *Չէ՛ կարելի հակադաշնակցական դառնալ, առանց ուրացող դառնալու:* Այսպէս է մտածում ամերիկահայը եւ, որպէս քաղաքական աղօթք, ամէն օր կրկնում՝ «Աստուած երկու բան չտայ հայութեան - Արաքսին՝ կամուրջ, Դաշնակցութեան՝ պարտութիւն»: Այո՛, թող ժամանակները այդ երկու բանը չտան մեզ, որովհետեւ Հայաստանը Պարսկաստանին միացնող մի կամուրջի գոյութեան դէպքում՝ այլեւս դժուար թէ մարդ մնայ մեր չեկայավար հայրենիքում, իսկ առանց Դաշնակցութեան՝ այլեւս ազգ չենք լինի, այլ՝ մարդկային փոշի:

Ազգայնական ամերիկահայը գիտակցում է, որ Դաշնակցութեան պարտութիւնը պիտի դառնայ հայ ոգու եւ դատի վերջնական պարտութիւնը - նա խորապէս գիտակցում է այդ, եւ այդ իսկ պատճառով կանգնած է Դաշնակցութեան կողքին:

Ի՞նչ է, սակայն, Դաշնակցութիւնը:

- *Հայ ցեղի մշտնջենաւորման նախամտահոգութիւնը, նրա յաւիտեանական տքնութիւնը, նրա ինքնահզօրացման, ինքնաազատագրման եւ լիարժէքաւորուելու ճի՛գն է դաշնակցութիւնը:*

Ցեղերի ստեղծագործ ոգին անցումներ ունի՝ դէպի գոյութեան բարձր ձեւերը: Դաշնակցութիւնը հէնց այդ անցումն է մեր նորագոյն պատմութեան մէջ:

Դա ցեղի յաւիտենական անբաւականութիւնն է սեփական ճակատագրից, որ յատուկ է կենսաբանական բարոյականի տէր բոլոր ժողովուրդներին:

Դա ցեղի ազնուութեան - նրա տքնաջանութեան, մարտունակութեան եւ ազատունակութեան բարձրագոյն աստիճանն է՝ ժողովրդի մէջ: Դա մեր ցեղի յիշողութիւնն է, որով ժողովուրդը չի՝ մոռանում անցեալի իր մեծութիւնը, չի՝ հաշտուում իրեն պարտադրուած անփառունակ վիճակի հետ: Ամերիկահայ ցեղակրօնի համար՝ հենց այդ անհաշտուողականութիւնն է դաշնակցականութիւնը:

Մարդկութեան հանդէպ ազգն իր պարտականութիւնը չի կատարի, եթէ իր ձեռքից հանէ սեփական ճակատագրի դէկը՝ եթէ դա յանձնէ օտարին: Իր ցեղի պատմութեան ընթացքը վարելու արիութիւնն է դաշնակցականութիւնը:

Ո՞վ չգիտէ, որ դեռ սուրն է գծում ազգերի յաւիտենականութեան ճամբան: Իր ճամբի վրայ ցցուող վտանգներին եւ անիրաւութեանց կործք տալու քաջութիւնն է դաշնակցականութիւնը: Դա տուրքն է մտքի, սրտի եւ արեան, որ պահանջում է ցեղերի ինքնապաշտպանութիւնը: Դա այն հոգեբանական վահանն է, որով մեր ցեղը պաշտպանուեց դարերով:

Մեր ցեղի ինքնապաշտպանացման ծարաւն է դաշնակցականութիւնը: Դա հայ մարդու անհանգիստ, մշտախռով մտածումն է Հայաստանի մասին:

Դա ցաւն է, որ ապրող հայ մարդն է զգում ի տես վիրաւոր Հայաստանի: Եւ վիշտը մեռնողի, թէ իրեն քիչ բան յաջողուեց կատարել հայրենիքի համար: Դա ճիչն է սրտաճաք Անդրանիկի, թէ «Գործս կիսատ մնաց»:

Եւ առաւելագոյն զոհաբերութիւնը, որ ցեղահոգ հայը ժպտադէմ կատարում է Հայաստանի համար:

Դա՛ պատմութեան հայացիք եւ Հայաստանակործան ընթացքը յաղթահարելու մեր ճիգն է: Մեր մղումն է ցեղի ինքնակենտրոնացման եւ ինքնափրկութեան:

Դա՛ ցեղի ինքնանուաճումի ճիգն է, նրա արթնութիւնը, որ չի դադարում ամենակենտրոնախոյս տարրերին ուղղելու իր զգաստացուցիչ կանչը՝ «Եկէ՛ք առ իս»:

Դա զաղութահայութեան հոգեւոր ուղեհարթումն է՝ դէպի Հայաստան: Մեր ցեղի հայրենաստեղծումի խաճիկը. օրուայ հայութեան ազատագրելու աննուաճ կանչն է դաշնակցականութիւնը:

Այսպէ՛ս է հասկացում դաշնակցականութիւնը Ամերիկայում:

Այս ըմբռնումը՝ դաշնակցականութեան մասին, հայ մարդուն մղել է դաւանելու թէ՛ ամէն մեղանչում Դաշնակցութեան դէմ՝ մեղանչում է ցեղի դէմ:

* * *

Ամերիկահայ դաշնակցականը սիրում է աշխատել իր անձի վրայ եւ իր վրայ կատարած աշխատանքով էլ նա չափում է դաշնակցականի իր պիտանիութիւնը: Նրա համար իր անձի վրայ աշխատելը - դաշնակցական աշխարհայեցողութեան եւ առաքինութեանց մշակումը - դարձել է հրամայական պահանջ, մասնաւորապէս այժմ, երբ հայ կեանքի *ներքին չարիքը*՝ հակադաշնակցականութիւնը - դարձել է ակտիւ եւ անցել յարձակողականի:

Ամերիկայում եւ չտեսայ ինքնաշխատութիւնը թերագնահատող ընկեր: Ամէնքը գիտակցում են, որ պատմութեան վայրկեանի՝ մեր առջեւ դրած ծանր խնդիրները պահանջում են կուսակցական աւելի՛ մեծ կուլտուրականութիւն: Ինքնաշխատութիւնը չէ՛ թելադրում, ինչպէս տեղի է ունենում բոլշեւիկների մոտ: Դաշնակցականը զբաղւում է ինքնաշխատութեամբ, ոչ թէ օտար գաղափարախօսութեանց ազդեցութեան տակ ընկնելու երկիւղից, այլ իր տեսաբանական հորիզոնը ընդլայնելու ներքին ցանկութիւնից, ջանալու ներքին ուրախութեան զգացումից:

Այնտեղ, ամէն ընկեր ինքնիրեն զգում է որպէս արժէքաւոր միաւոր այն մեծ ուխտի մէջ, որ կոչւում է Դաշնակցութիւն: Բարձրօրէն ընկերական է նա: Ջերմ ընկերականութիւն, հաւատաւորութիւն եւ խանդավառութիւն - ահա՛ նրա կուսակցական բարոյականի երրեակ սիւները: Նրա զոհաբերութեան չափը մնում է անծանօթ մեր շատ գաղութների համար:

Դաշնակցականը, Ամերիկայում, իր գործն ու զոհաբերութիւնը չափում է ոչ թէ իր կարողութիւններով, այլ իր պարտականութեան չափով, որ միշտ էլ աւելի մեծ է եւ աւելին է պահանջում:

Այսպիսով, դաշնակցականութիւնը Ամերիկայում դարձել է մի տեսակ միւրիդիզմ - աննահանջ պայքարի եւ աննուազ զոհաբերութեան խանդ:

Քաղաքական խորհողութեան ընդունակ՝ նա անսխալ կերպով սահմանել է թրքօբոլշեւիզմի կողմից մեզ պարտադրուած պայքարը, նրա արժէքը եւ իմաստը: Նրա համար իրերի վիճակը լիովին պարզ է: Նա սիրում է եւ գիտէ խորհել, եւ ոչ թէ դատել պատրաստի բանաձեւերով: Պայքարի մէջ դրած է առողջ միտք, տաք սիրտ եւ Վարդանանց մարտական բարոյականը՝ *«խիզախ քաջութեան վատութիւն չխառնել»*: Մշտարթուն է, գիտէ, որ պայքարը «տօն օրեր» չունի: Ներկայացնելով ազգն ու ազգայնականութիւնը՝ նա միշտ էլ տիրապետող դիրքերի վրայ է, այսինքն՝ վայր չի իջնում իր կոչումի եւ պատմական արժէքների բարձունքից: Նա խստօրէն կարգապահ է: Նա նմանում է աւելի ֆրանսական զինուորին, քան՝ գերմանականին: Առաջինը՝ իր հրամանատարը

կորցնելուն պես՝ անցնում է նրա տեղը: Նման դեպքերում - իր պետերի վիրաւորուելու, սպանուելու դեպքում - գերման զինուորն իրեն զգում է անտէր, անզուխ, ամբոխանում եւ դադարում կազմակերպուած ոյժ լինելուց: Ֆրանսականը, ինչպէս ասացի, փոխարինում է իր ամենաբարձր պետերին: Վերդենի շուրջը բորբոքուող ճակատամարտերում եղան դեպքեր, երբ շարքային պարզ զինուորը փոխարինեց իր գնդապետին եւ զօրամասի վերաբերմունքը մնաց նոյնը դէպի նոր հրամանատարը: Այս է ճշմարիտ կարգապահութիւնը: Դաշնակցականի կարգապահութիւնը մեքենական չէ, արտաքին չէ, դա՛ արտայայտութիւնն է մի բանաւոր անհրաժեշտութեան. դա արտայայտութիւնն է զիտակցօրէն ու կամաւորապէս ընդունուած պարտականութեան: Կարգապահութիւն ասելով՝ մեր ամերիկաբնակ ընկերը հասկանում է շարքերի բացարձակ վստահութիւնը դէպի իրենց ղեկավարները: Ռեմարկեան զինուոր չէ նա, եւ պատահական անյաջողութիւնները միշտ վերից վար չի փնտռում: Նա չի ասում՝ «սպանէրն առաջ», որովհետեւ գիտէ, որ իր մարմինները առաջնորդում են, եւ ոչ թէ ղեկավարում՝ հեռուից: Նա նպատակագիտակ է եւ դրական է իր նպատակադրութիւնը: Տանելով իրեն պարտադրուած անօրինակ պայքարը՝ նա, ինչպէս ամէն դաշնակցական, հետապնդում է ո՛չ թէ ապախորհրդայնացումը, այլ իրականացումը Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի գաղափարի: Նա համակուած է ուժեղ հայրենաբաղձութեամբ: Նրա համար հակադաշնակցականութիւնը՝ այն ներքին պատմական չարիքն է, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում, տարբեր անուան եւ ձեւի տակ, մեծապէս դժուարացրել է մեր ցեղի չուն՝ իր յաւիտենականի ճամբի վրայ: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ նա ներքին չարիքին մօտենում է ոչ թէ մակերեսայնօրէն, այլ ապրելով մեր ողբերգութեան խորութիւնը, զիտակցում է, որ հայ կեանքի հազար զլխանի չարիքը կը վերանայ մեր ճակատագրի բոլոր հանգոյցների քակումով - Միացեալ եւ Անկախ Հայրենիքի ստեղծումով միայն:

Ամերիկահայ դաշնակցականը գաղափարական կեանք ունի, ինչպէս եւ զգացումների մեծ հարստութիւն, բայց չի սիրում լաց լինել անցեալի վրայ եւ ամէն բանում անցեալն օրինակել: Նրա մէջ նկատուում է հոգեկան մեծ լարուածութիւն: Դրա հետ՝ նա անասելիօրէն ընկերահաղորդ է: Ծանօթ դատավարութեան օրերին մեր շարքերը - պատիւ իրենց - հսկունի ամիսներ բոլորեցին:

Նա չի հաւատում թուղթ բանաձեւերի «փրկչական» զօրութեան, ինչպէս՝ նպաստաւոր պայմանների «կախարդական» ոյժին՝ - նա աշխատում է, աշխատում եւ աշխատում:

Իրեն պարտադրուած պայքարում նա ցուցահանեց հոգեբանական խորին հասունութիւն: Նա մի հատիկ չափանիշ ունի - դաշնակցական բարոյականը: «Դու պէտք չէ՛ անես այն, ինչ կարող է վնասել Դաշնակ-

ցութեան» - նրա համար ասել է՝ «դու պետք չէ՛ անես այն, ինչ կարող է վնասել ազգիդ»:

Նրա կեանքի ամենախռովիչ հարցն է - Հայաստանից դուրս ես ապրո՞ւմ եմ այնպէս, ինչպէս որ պէտք է ապրել յաւիտենական հայ մարդուն: Եւ նա գիտէ, որ այս հարցի լուծումը պէտք չէ փնտռել շրջապատի աննպաստ պայմանների, այլ՝ իր ցեղային գիտակցութեան մէջ: Նա գիտէ նաեւ, որ այդ հարցի լուծումից է կախուած իր վարած գոյամարտի ելքը՝ յաջող թէ անյաջող:

Նա անասելիօրէն հպարտ է իր երեք «Հայրենիք»ներով - երեք ազգային օրհնութիւններ ամերիկահայութեան համար - որոնցով յաջողել է օտար հեռաւոր ամերիկացիներին իր աննիւթեղէն հայրենիքն ստեղծել:

Հոգեբանական յարմարումն անծանօթ է նրան - ցեղակրօնութիւնը վկայ: Յարանուանականութիւն եւ հատուածականութիւն չգիտէ, նա *համահայ է*: Հայնէի հայրենապաշտ զօրականն է, որ հայրենիքից դուրս՝ տոչորում է իր հողի կարօտով եւ դժուարանում է մեռնել: Մինչ հակադաշնակցականը վատաբար երգում է կոմունիստական գրականութիւնից առնուած հետեւեալ տողերը. «Միեւնո՛յն է - հանգիստ կը պառկեմ եւ օտարութեան մէջ, հողն այստեղ թէ այնտեղ - միեւնո՛յն է»: Հայրենի կարօտը ոչ միայն ամերիկահայ դաշնակցականին պահում է պանդխտի հոգեվիճակում, այլեւ մղում է նրան տառապել նաեւ մեռած հարազատի *գերեզմանի պանդխտութիւնից*:

Դաշնակցական Բաբկէն Տէր Մանուէլեանի ցեղակրօն զաւակներն էին, որ իրենց հօր գերեզմանից ինձ «ափ մը հող» տալով, ասացին - «Եթէ հնարաւոր չէ Հայաստանի հողին՝ գէթ խառնէք Քրիստափորի գերեզմանի հողին»:

Հէնց այդ է դաշնակցականութիւնը:

X

ՑԵՂԱԿՐՕՆ ՈՒԽՏԵՐ

- «Ես հազար անգամ յանձն պիտի առնեի բռնութեան վտանգը, քան՝ ցեղիս այլասերումը»:

ԳԱՆԴԻ

«Յայ կեանքը, սակայն, ունի ե՛ւ մի ուրիշ կողմ, ուր տեղի է ունենում *ցեղի ոգու նոր շարժը*, ուր հոգիների մէջ սկսել է հոսել թրքատեցութիւնը որպէս հրեղէն հեղեղ, նոյնքան զօրաւոր, որքան ցեղապաշտութիւնը մեր: Մեր կեանքի այդ բաժնում *հայ տառապանքն ու ամօթանքը միացած, նախապատրաստում են ծնունդը նոր հայու: Մեր տիտանական ցաւից ծնունդ է առնում մի նոր կրօն - հպարտութեան կրօնը: Իր սեփական տառապանքի մէջ մկրտուած հայն է աշխարհի գալիս: Նա իջնում է ցեղի ոգու բարձունքներից՝ ցեղի խօսքը շրթունքներին: Նա սէր է աւետարանում, սէր դէպի ինքնակառուցում՝ ինքնայաղթահարումի ճամբով: Եւ մահ է քարոզում, մահ հայ տկարութիւնը սնուցանող բոլոր չաստուածներին՝ հին ու նոր: Նա գալիս է վերականգնելու մեծութիւնը հայ անունի, որ այնքան հայիոյուած է այսօր:*

Չէ՛ այլեւս չի կարելի այսպէս ապրել, քանզի աննախընթացօրէն սպանիչ է մեր նուաստութիւնը - այս ցնցող գիտակցութիւնից ծնունդ առած աշխարհ է գալիս ցեղային բարոյականով միւռնուած հայը: Նա՛, որ ներոյժ կերպով ապրած է մեր ժողովրդին վիճակուած ողբերգութիւնն ու ամօթանքը - նո՛ր հայը, որի դրօշակից վաղը պիտի կախուի մեր ցեղի յաղթանակը: Այդ օրուայ համար է ապրում եւ գործում դաշնակցականը:

Դեռ իր լինելիութեան մէջ է Դաշնակցութիւնը - նա դեռ չի ասել իր վերջին խօսքը:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ եմ ասում՝ օրհնի՛ր ճակատագիրը, որ հայ ես ծնած, բայց որպէսզի օտար ավերի վրայ հայ մնաս, եղի՛ր դաշնակցական» («Ցեղի ոգու շարժը»):

*Այսպէս էի գրում ընդամենը երեք տարի առաջ: Նախատեսում էի ծնունդը նոր հայու: Սպասում էի ցեղայայտնութեան: Եւ յայտնուեց *ցեղակրօնը:**

Ընթերցող, ճանաչո՞ւմ ես ամերիկահայ ցեղակրօններին, որոնք անճառելի քաղցրութեամբ ասում են իրենց մասին՝ «մենք լեզու ենք»:

որոնց ցեղական «Լսիր»ը զրնգում է, որպես բարձր զանգակատնից իջնող ղողանց եւ Մեծ Ուխտի առջեւ ծռուն հազարաւոր ծունկեր, խոնարհեցնում հազարաւոր ճակատներ, սարսռեցնում հազարաւոր սրտեր: Գանաչո՞ւմ ես ամերիկահայ ցեղապսակ սերունդը, որն աշխատում է դառնալ արդարութեան գործիք՝ այն խուժ ազգի դէմ, որ փորձեց գոյութեան գրքից մեր ցեղի անունը սրբել:

«Չայերը հպարտ զգալու որչա՛փ իրաւունք ունին, եթէ անգամ մը գիտնան, թէ իրենք փառապանծ անցեալ մըն են ունեցած: Բայց չեն գիտեր, դժբախտաբար»:

Անգլիական արդի մեծագոյն մարդաբաններից պրոֆ. Չետտընի այս խօսքին, որպէս պատասխան, ամերիկահայ նորահաս սերունդը յայտարարում է՝ *«Ես ճանաչում եմ իմ ցեղը, ես հաւատում եմ իմ ցեղին, ես պաշտում եմ իմ ցեղը, ես ցեղակրօն եմ»:*

Նա յայտարարում է, որ այլեւս ըմբռնել է էմըրսոնի խօսքի իմաստը, թէ՛ *“Every man is un bundle of his ansestors”*. Նա սկսել է հասկանալ, որ ամէն անհատ իր նախահայրերի կծիկն է, նա ըմբռնել է ժառանգականութեան օրէնքի այն ոյժը, որով նախահայրերի զօրութեանականութիւնը փոխանցւում է անհատին, որպէս կենսաբանական կարողականութիւններ. նա ըմբռնել է, որ *մարդկային բոլոր կենսակարողութիւնները միայն ցեղի արեւի տակ են ծնւում, ծաղկում եւ բացւում:*

Նա հասկացել է թէ՛ ցեղը եւ ժամանակը յաւիտենակից են. թէ՛ անանց է ցեղի ազդեցութիւնը. թէ՛ ցեղն է ժողովրդի ուժերի աղբիւրը. թէ՛ մարդկօրէն եւ ազգայնօրէն զօրաւոր է նա՛, ով ազատ է ասելու - *ցեղի՛ս գաւակն եմ եւ ահա՛, օտարութեան մէջ իսկ, ի՞ր կաթը կը ծծեմ:* Նա հասկացել է թէ՛ անհատը կտրուելով իր ցեղից, իր գոյութեան նախաղբիւրից - ապրելով մեկուսի, առնուազն դժարացնում է իր հոգեւոր աճումը: Եւ ընդհակառակն՝ մնալով մշտահաղորդ ցեղի գերագոյն ոյժերին - նա՛ անհատը ապրում ու ապրեցնում է ցեղի յաւիտենական արժէքները եւ հէնց դրանով էլ նպաստում է իր *հոգեկան ինքնահսկայացումին:*

Նա սկսել է հասկանալ, թէ անհատների եւ ժողովուրդների վերելքն ու անկումը պայմանաւորւում են իրենց հարազատ ցեղի մասին կազմած ըմբռնումով: Որքան բարձր է անհատների եւ ժողովուրդների հասկացողութիւնը իրենց *գերագոյն ծնողի* - ցեղի մասին - նոյնքան հոգեպէս կայտառ, զօրաւոր, ստեղծագործ են նրանք: Ժողովուրդների բարոյականը, որոնց հոգեւոր կեցուածքը, պայմանաւորւում են նոյնպէ՛ս իրենց ցեղի մասին կազմած պատկերումով: Եւ հէնց այս պատկերումը, ցեղաճանաչումի այդ հոգեւոր հայելիացումն է կռում ու կոփում ժողովուրդների նկարագիրը, որով ե՛ւ ճակատագիրը:

«Ես ցեղակրօն եմ», - այսպէս են խօսում Նոր Աշխարհի հայ մանուկը,

պատանհին, երիտասարդը - մեր ցեղի բարեկամներին՝ ուրախութիւն եւ թշնամիներին՝ ցաւ պատճառելով:

Այսօր, երբ հայ ճակատագրի վերել կախուած է եռագլխանի վտանգը - թուրքը, բոլշեւիզմը եւ հակազատագրական տարրերի պարտուողականութիւնը - ամերիկահայ նորահաս սերունդը ճիգեր է թափում հանդիսանալու կենտրոնը՝ ցեղային ոյժի, քաջամողջութեան եւ գեղեցկութեան:

Այսօր, երբ բոլշեւիկները՝ հայութեան տականքն իրենց տապարին կոթ դարձրած, փորձում են մեր ցեղի հոգեւոր անտառը կտրել՝ ամերիկահայ ցեղակրօնութիւնը ճիգ է թափում իր ուխտերի միջոցով կեանքի կոչել *կրօնա-քաղաքական թէ յարանուանական կաշկանդումներից զերծ ամբողջական հայը, նոր հայը, որ զօրէ դիմանալ մերօրեայ աշխարհի քայքայիչ պայմաններին*: Նա ցեղաճանաչ է, նա գիտակցում է, որ իր ցեղը ամենադաժան պայմաններում իսկ եղել է եւ մնում է ինքնատիպ ստեղծագործող, *որ ինքը զաւակն է այն մեծ նախահայրերի, որոնք հոգեվարելիս լալիս էին, որ չեն մեռնում ձիու վրայ՝ գոռ ճակատամարտում*: Նա գիտակցում է, որ ինքը ցեղային բողբոջն է սրտի, մտքի եւ կամքի այն հսկաների, որոնք մի հատիկ փառք ճանաչեցին.- «Պատուոյ վերքերով զարդարել իրենց մարմինները եւ կռիւներում իրենց ճակտի քրտինքը սրբել նիզակներով»:

Քիչ է խօսում ցեղակրօնը, որովհետեւ գործնապաշտ է, ջանապաշտ, որովհետեւ «ջանքն է, որ իրապէս մեր մէջ ստեղծում է նոր էակը, մարդկային անասունի մէջ պատրաստում մարդու յայտնութիւնը եւ մարդու մէջ՝ դիւցազնի արշալոյսը»:

Նա խօսում է՝ ուսանելու եւ ուսուցանելու համար, իսկ ուսանում եւ ուսուցանում է գործելու համար: Նա այնպէս է խօսում, որ իր ձայնի մէջ իր ունկնդիրները իր ցեղի ձայնը լսեն: Նա խօսում է այնպէս՝ որ իր լսարանը զգայ, թէ *կայ գերագոյն հեղինակութիւնը - ցեղը*, որ խօսում է ցեղակրօնի շրթունքներով: Ցեղային ինքնայարգանք, ինքնավստահութիւն եւ նկարագիր - ահա՛ թէ ի՞նչ է մշակում ցեղակրօնը իր մէջ:

Ասուած է՝ «Ամերիկան կ'աշխատի, աշխատութիւնը կը պատուէ եւ գիտէ զայն կազմակերպել»: Նոյնը կարելի է ասել եւ ցեղակրօնի մասին: Նա իր գործն անթերի կերպով կատարելու կամք ունի: Նա ատում է անաշխատութիւնը եւ արհամարհում անջանութիւնը: *Լեցուն քսակի սնոտի հպարտութեան փոխարէն՝ նրա մեծագոյն հպարտանքն է՝ դժուարութիւններ յաղթահարել*:

Ամերիկեան միջավայրում, նրան գրաւողը երկնամերձ շէնքերն ու տիտանական կամուրջները չեն, այլ ամերիկացու ընկերա-մարդկային ճիգը, որի ծնունդն է իր նիւթական վիթխարի քաղաքակրթութիւնը:

Ցեղակրօնը սկզբունքի բարձրութեան է հասցրել իր ժամանակը օգտակարապէս գործածելու ձեւը: Նա ունի իր սրբավայրը - իր ուխտը - որում նա կռուում ու կոփում է *յարանուանական, դասակարգային եւ ընկերային եսականութիւններից զերծ նոր հայը*:

Ցեղակրօնը չի սիրում նրանց, որոնք ցեղը սիրում են իրենց զգացումի ոյժով, բայց մտքի տկարութեամբ, ինչպէս եւ նրանց, որոնք սիրում են մտքի ոյժով, բայց կամքի տկարութեամբ: Ցեղակրօնը նրանց հետ է, որոնք ցեղը սիրում են իրենց անհատականութեան բովանդակ ոյժով - մտքի, զգացումի եւ կամքի բովանդակ թափով:

Ցեղակրօնի համար *հայ կոչուելու արժանի չէ նա, ո՛վ մեր երկրագնդի վրայ հայ անունից անելի մի այլ բան է սիրում*: Ցեղակրօնը՝ իր կեանքից անելի իր ցեղն է սիրում:

Օտար միջավայրի գունատ արտացոլումը չէ ցեղակրօնը, այլ հայ ցեղայնութեան ճառագայթումն՝ օտար հորիզոնների տակ: Նա համակուած է պարտականութեան խոր գիտակցութեամբ՝ նրանց հանդէպ, որոնք էին եւ չկան եւ նրանց՝ որոնք չկան, բայց պիտի գան: Այդ իսկ պատճառով՝ նա ապրում է անելի բարձր կեանքով, նա իր կեանքին միացնում է *անցեալի խորհուրդը եւ ապագայի հրայրքը*:

Նրա կեանքում անելի գեղեցկութիւն, ուրախութիւն եւ քաղցրութիւն կայ: Եթէ ամէն ոք, ինչպէս ասում է Շիլլերը՝ իր մէջ կրում է մի իդէալական մարդ - ապա՝ ամերիկահայ ցեղակրօն սերունդը իր մէջ կրում է վաղուայ անխառն *ցեղամարդը*:

Իմ արիւնի մէջ, ասում է ցեղակրօնը, կան ու կը մնան հետքեր Անիէն, Մամիկոնեաններէն, Մայիս 28ի սերունդէն - իմ ցեղի մեծութիւնէն:

Այդ իսկ պատճառով՝ բոլոր հայրենիքներէն եւ քաղաքական սահմաններէն ներս՝ նա մնում է հպատակն իր ցեղի:

Նա ձգտում է՝

ա) *Ցեղակրօնութեան միջոցաւ զարգացնել իր մէջ այն բարոյականութեանական յատկութիւնները, որոնք կերտած են մեր ցեղի դիմագծութիւնը*:

բ) *Հայկական առիւտութեան դրական ոյժերը վերածել կենդանի ոյժի*:

գ) *Կեանքի կոչել հոգեւորապէս եւ կենսաբանօրէն զօրաւոր հայը, որպիսին պահանջում է իրերի նոր վիճակը գաղթաշխարհում՝ առաջ եկած մեր տեղահանութեան, կոտորածների եւ տարտղնումի բերումով*:

դ) *Աճեցնել օտար այլասերիչ ազդեցութեանց հակազդող հայ ոգու դիմադրողական ոյժը*:

Ասենք անցողապէս, որ ցեղակրօնը չի սիրում լսել միջավայրի այլասերիչ ազդեցութեան մասին: Այո՛, դա ազդում է, բայց դա անզօր կը լինի սպանել ինձ, քեզ, նրան, եթէ մենք ապրում ենք ցեղօրէն:

Ցեղերի պատմութիւնը մեզ սովորեցնում է, թէ առանձին մարդը, ինչպէս եւ ժողովուրդը այնքան հզօր է եւ արդիւնազօր, որքան իր էութիւնը բաց է իր ցեղի հոգեւոր մակընթացութեան առջեւ:

Ցեղակրօնը չի սիրում ցեղօրէն անկերպարանը, նւաստը եւ վախկոտը - մասնաւորապէս այդ վերջինը: Այդ իսկ պատճառով՝ ցեղակրօն ուխտերի մէջ խստիւ արգիլուած է «մի՛ վախճար» խօսքը: Վախենալ մէկի համար՝ ցեղակրօնի հասկացողութեամբ՝ ասել է թշնամանել նրան:

Վախը ենթակային դարձնում է անակտիւ, ինքնապաշտպանուելու անկարող. դա սպանում է նրա պայքարելու կամքը եւ խղճմտանքի անկախութիւնը, կարճ՝ ամէն վսեմ զգացում: Նա յաճախ անհատների միջոցով հոգեպէս հարուածում է, կազմալուծում ազգը: Ըստ ցեղաբանների - *վախի թագաւորութիւնը տարածւում է մինչեւ ցեղերը*: Դա արտայայտուում է կա՛մ տարերայնօրէն, կամ պարբերաբար: Վերջին ախտանշական ձեւը - նախերգանքն է ցեղի հոգեվարքի: Դա նշան է, որ ազգն այլեւս ազգ չէ, այլ մարդկային նախիր:

Իսկ նախրանում են ազգերը, երբ մնում են անցեղահաղորդ: Երբ ցեղահաղորդ չէ ազգը՝ նրա մէջ ցեղի ոյժերը - Տիգրան, Վարդան, Վահան կամ Մեսրոպ, Նարեկացի, Շնորհալի - մնում են քնած:

Ցեղակրօնութիւնը գալիս է հրահրելու այդ ոյժերի զարթօնքը եւ նրանց արտայայտութիւն տալու:

Ցեղային կարողութիւնների եւ առաքինութիւնների զգացումն ու արտայայտութիւնը պահանջում են որոշ հոգեբանական մթնոլորտ: Ցեղակրօնութիւնը ձգտում է հէնց այդ մթնոլորտը ստեղծել:

Նա ճգնում է աշխարհ բերել *ցեղամարդը - ամբողջական հայ մարդը* - որի մէջ եւ միջոցով պիտի արտայայտւեն ցեղի բովանդակ դրական ոյժերն ու յատկութիւնները:

Անցեղահաղորդը քարշ է տալիս իր մանր եւ պարզ գոյութիւնը: Նա չի ճանաչում աւելի բարձր եւ ընդարձակա-հորիզոն կեանք: Նմանը տկար է եւ դժբախտ, քանզի դեռ չի զգացել իր միութիւնը ցեղի հետ: Նաեւ երկչոտ է անցեղապաշտը, որովհետեւ չգիտէ օգտուել իր էութեան մէջ մթերուած կենսաբանական եւ հոգեւոր ոյժի ակնադբիւրից, նրա շտեմարանից - իր ցեղի ոյժից:

* * *

Երկար այն ճամբան, որ մեր ցեղն է կտրել, անցել, իրաւունք է տալիս ցեղակրօնին հաւատալու, որ դա հիւթասպառ եղած չէ, որ, ընդհակառակը, նրա հողը անախտ է, մաքուր, իսկ հունտը՝ ազնիւ, զօրաւոր: Ցեղակրօնը լաւատես է խորապէս եւ հաւատում է իր գործին: Նա սովորելու կամք - աւելին գիտնալու եւ կարենալու ծարաւ ունի: Նրա

պրոպագանդը առաւելապէս անձնական օրինակի պրոպագանդ է: *Նոր ուխտակից գտնել* - ահա՛ մի գործ, որի մէջ ցեղակրօնը յոգնել չգիտէ: Նա համոզուած է իր դաւանանքի փրկարար ճշմարտութեան: Նա տառապում է՝ տեսնելով *ցեղի ստիճից կտրուած հայ մանուկը, պատանին, երիտասարդը*: Ոգեկոչական է ցեղակրօնի խօսքը՝ խռովիչ, հոգեփոխող եւ՝ նոր ապրումի ու հոգեւոր լիութեան սնուցիչ: Չէ՞ որ ցեղն է նրա հոգեւոր կեանքի աղբիւրը: Ցեղաշունչ է իր խօսքը. դա խորիել է ստիպում: Նա չի սիրում պայքարի մտնել հին սերունդի - իր նախորդների թողած զէնքերով միայն, նա գիտակցում է թէ՛ անարդիական զէնք, ասել է անզինութիւն, անզէն բազուկ: *Նա աշխատում է գիտութեան զինարանէն առնել իր կռուի զէնքերը*:

Այսպէս վարուելով հանդերձ, նա չի մոռանում, որ «մարդս ինքն է իր առաջին զէնքը»:

Յաղթել՝ ասել է գերազանցել: *Գերազանցելու ճիգ է ցեղակրօնութիւնը*: Պէտք է գերազանցել իր ցեղի արտաքին թշնամիներին, իսկ այդ բանում յաջողելու համար՝ պէտք է գերազանցել իր նախորդ սերունդին: Այդպիսով միայն ճշմարտօրէն յարգած կը լինենք մեր նախորդներին: Բաւական չէ հիացիկ վերաբերմունք, անգամ պաշտամունք ունենալ դէպի անցեալ սերունդը - պէտք է գերազանցել նրան: Յէնց սա է կեանքի առաջադիմութեան օրէնքը, եւ յարգանքի այն պսակը, որ իւրաքանչիւր յետնորդ պարտաւոր է դնել նախնեաց յիշատակների կոթողին:

Ցեղակրօնի համար *չկայ արեւի մեծ վատութիւն, քան հոգեւոր խզումը սերունդների միջեւ*: Նորահաս սերունդը կտրուե՞ց անցնող կամ անցած գնացած սերունդներէն - նա էապէս կտրուում է մինչ այդ գոյութիւն ունեցող ցեղի արժէքներէն ու սրբութիւններէն, կրօնէն ու բարոյականէն: *Հին սերունդէն կտրուողը դառնում է հոգեպէս անհող եւ անուղի*: Էականը հոգեհաղորդակցութիւնն է սերունդների միջեւ, որի շնորհիւ վերջինները փոխանցում են *ցեղի յաւիտենական բոցը*, ինչպէս մոմը բոց է առնում մոմէն: Անդարմանելի չարիք է հոգեխզումը ժողովուրդների կեանքում՝ հին եւ նոր սերունդի միջեւ, որովհետեւ *մի՛ է, միեւնո՛յն է, օրգանապէս իրար կապուած արանդութեանց, բարոյականի եւ արժէքների խախտման հոգեբանական հիմքը*:

* * *

Գերազանցօրէն հայկական է ցեղակրօնութեան գաղափարը: Այդ շարժումը կաղապարուած է մեր ցեղի էութեան վրայ: Դեռ խօսք չկար ֆաշիզմի եւ հիթլերականութեան մասին, երբ ցեղակրօնութեան գաղափարը 1919ին ոտքի էր հանել մեր *Դաւիթ Բեգեան ուխտերը* Սիւնեաց աշխարհում, այն ուխտերը, որոնց զարկերի տակ փրկուեց բազմահազար

հայ մտաւորականութիւնը բոլշեւիկեան տապարէն, ինչպէս եւ Ադրբեյջանին թողնուած հայոց լեռնաշխարհը ճանաչուեց որպէս Հայաստանի անբաժան մասը: Փոխառիկ գաղափարները - սոցիալիզմ, կոմունիզմ - չեն փրկի մեզ, նրանք օտարներէն փոխ առնուած տեսաբանական զգեստներ են, որոնք այնքան են խօսում մեր հոգուն, մեր արիւնին, որքան սովորական զգեստը՝ մեր մարմնին:

Յեղակոծութիւն ասելով՝ Լեռնահայաստանում ժամանակին հասկանում էին *ցեղային առիւծութիւն*: Ամերիկայի մեր ուխտերի խորհրդանշանն էլ առիւծն է, որ վեդական կրօնի մէջ կը խորհրդանշէր երեք բան՝ *կռիւ թշնամու դէմ, պաշտամունքի հասնող սէր եւ գերագոյն հրաժարում անձնական «ես»ից*:

Իսկ բազրատունեան զինուորի համար, Անիի շրջանին, առիւծը կը խորհրդանշէր՝ հայ մարդու հաւատը դէպի իր ցեղի ոյժը:

* * *

Յեղակոծութիւնը - յաջողապէս ուղղուած այս շարժումը դարձել է մի դպրոց ամերիկահայ նորահաս սերունդի համար: Դա՝ ամերիկահայութեան ցեղահոգ «եղիցին» է:

Ցեղի հետքերով - ահա՛ թէ ի՞նչ ասել է ցեղակոծութիւն: Ցեղը, ցեղային արիւնը, ցեղի կամքը՝ աստուածացուած - ահա՛ դա՛ մի այլ բացատրութեամբ: Դա ասել է՝ խանդավառ ծառայութիւն եւ հնազանդութիւն ցեղին. դա պաշտամունքն է ցեղի - իր ոյժի, հանճարի եւ բազուկի: Դա մեր հաւատն է՝ դէպի մեր ցեղի կարողութիւնները:

Պաշտել ցեղը, ասել է՝ բոլորանուէր յանձնուել ցեղի կամքին եւ աշխատել, որ այդ կամքը դառնայ ինքնագոր եւ յաղթական: Յեղակոծը - ներկայացուցիչը իր ցեղի ոգու - դաւանում է թէ՛ Հայաստանը էր, է՛ եւ պիտի մնայ՝ մինչեւ վախճանը ժամանակների:

Յեղակոծը, որի պաշտամունքի տարրերն են - ցեղային հանճար, ոյժ եւ արիութիւն - իր մէջ նշակում է *զօրութեան մարդը*: Նրա մօտ կենդանի է ոյժի զգացումը:

Նա զգում է, որ մօտենում է օրը՝ վերջին վճռական ճակատամարտի, որի համար չի ուզում անպատրաստ գտնուել:

Յեղակոծը, դա հայն է՝ նոր կենսազգացողութեամբ, հայր, որ իր մէջ սկսել է զգալ հայ երկրի ընդերքում քնած երկաթը: Հայր, որի էութեան մէջ ցեղի առիւծ-կամքն է արթնացել - ճակատելու, նորաստեղծելու եւ յաւերժանալու կամքը:

Հոգով արծիւ հայն է դա, որ նոր է իջել ցեղի պատմութեան բարձունքներից եւ ահա՛ թեւահարում է վերստին դէպի վե՛ր, դէպի հայոց

պատմութեան կատարները: Դա գորշ առօրեայից, կեանքի թմբիից, հոգեւոր մեռելութիւնից արթնցած հայն է, որ շնչում է խոր, որի աչքերը վառում են նոր յոյսի խանդից, որն իր կրօնի տակ զգացել է իր ցեղային ոյժերի ալեկոծուող ծովը, որը՝ նոր կենսազգացութեամբ՝ ապրում է մի նոր կեանք - ոյժի, արիութեան եւ հպարտանքի: Դա վահագնապաշտ հայն է - ուժապաշտը, զոհապաշտը: Յեղահոգ Հայն է դա, որ յայտարարեց - «Լոզա՞նը - ո՛չ, երբե՞ք»: Նա՛, որ զայրոյթով մերժում է աշխարհի անիրաւութեան դատակնիքը իր ցեղի ճակատագրի մասին: Յեղապրումի ընդունակ հայն է դա, որ մի օր իր աչքը օտար հորիզոններից դարձրեց դէպի մեր երկիրը - մտասուզուեց մեր պատմութեան ալեծուփ ովկիանում, եւ մեր ցեղի կեանքի մագաղաթին նայելով, իր էութեան խորէն աղաղակեց,-

«Ես կարդացի ցեղիս թողած աստուածային հետքերը երկրագնդի վրայ, տեսայ, համբուրեցի, պաշտեցի - ես դարձայ ցեղակրօն»:

XI

ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՏԱՄՔԸ

(Մի հատուած իմ «Յեղային Արթնութիւն» յօդուածաշարից)

Մի ժողովուրդ, որ ինքզինքը դեռ չի նուաճել - *իսկ ինքնանուաճումը հնարաւոր է ինքնաճանաչումի ճամբով միայն* - ընդունակ չէ՛, արժանի չէ՛ մեծագործութիւնների:

Ժողովուրդների - ասենք եւ մի այլ ճշմարտութիւն - հոգեւոր արդիւնագորութիւնը մե՛ծ է այնքան, որքան բիրտեղացած, պայծառացած է նրանց ցեղային գիտակցութիւնը, որքան բացայայտուած է նրանց նախաէութիւնը, հոգին:

Հազար խորհուրդ ունի հայ հոգին, որ իր խանդավառ մարգարէին է սպասում, որը պիտի յայտնուի մի օր եւ այն բացայայտ է մեզ:

Հայութիւնը ցեղաճանաչութեամբ միայն կարելիութիւն պիտի ստանայ իր էութեան չգիտակցուած ոյժերը լծելու իր ցեղին վիճակուած անհաւասար գոյամարտի գործին: Այո՛, դեռ ցեղաճանաչ չենք, դեռ կանչում ենք մեզ, ծայն ենք տալիս, փնտռում, բայց դեռ չենք գտել մեզ, դեռ չենք ճանաչել մեզ, որպէս ցեղ:

Փնտռում ենք *Յաւիտենական Հայը*, փնտռում ենք նրան իր հեթանոս դարերում, իր քրիստոնէութեան մէջ, իր պատմութեան լոյսի տակ, իր գրականութեան մէջ, իր իմաստասիրութեան եւ վարած ճակատամար-

տերի, իր ինքնիշխանութեան եւ ստրկութեան, իր կոտորածների, արտագաղթերի եւ հայրենաշինութեան մէջ - փնտռում ենք նրան իր բնաշխարհում եւ օտար հորիզոնների տակ, փնտռում ենք, բայց դեռ չենք գտել: Գիտենք, սակայն, որ միայն ինքնաճանաչութեամբ կարելի է տիրապետել այն տարերքին, որ յաւիտենական է հայ էութեան մէջ - մեր ցեղայնութեան:

Ցեղօրէն անինքնաճանաչ՝ դեռ կոյր հայ հոգու խորքերում, եւ այդ իսկ պատճառով՝ անզօր մերօրեայ ճակատագրական խնդիրների առջեւ, որպէս ժողովուրդ, մենք շարունակում ենք մնալ *նուաստ ու նահատակ*, երբ աշխարհը պահանջում է լինել *ինքնայարգ եւ յարգանք պարտադրելու աստիճան զօրաւոր*:

Անասելիօրէն զօրութեանական՝ բայց դեռ իր ինքնայաղթահարումը գլուխ չհանած՝ հայ էութիւնը իր անսպառելի շինարարական եռանդը մսխում է ընդունայն: Մեր ժողովուրդը դեռ շարունակում է արիւնի տուրք տալ իր ցեղային անինքնաճանաչութեան: Ա՛հ, դեռ շարունակում է հայոց ողբերգութիւնը, - մի անօրինակ ողբերգութիւն, որ մեր ազգային ոյժի եւ հպարտութեան փոխարէն՝ մեր տկարութիւնն ու նուաստութիւնն է սնուցանում: Արդ՝ մեկնելով այն կենսաբանական ճշմարտութիւնից, թէ՛ երբ ժողովուրդների մէջ տկարանում է ցեղի շունչը - սկսւում է նուազիւ սերունդների կենսունակութիւնը, հոգեպէս մանրանում են անհատները, շեշտւում է նրանց վատասերումը եւ վրայ է հասնում անժամանակ զառամութիւն, - մեկնելով այդ ճշմարտութիւնից՝ քեզ, նորահաս սերունդ, ցեղիդ ձայնն են բերում: Ես քեզ ցեղակրօնութիւն են քարոզում: Ցեղակրօնութիւն, որով անհայրենիք հայութիւնը հոգեւոր զրահ կը հագնի՝ օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութիւններին յաջողապէս դէմ դնելու համար:

Այդ դաւանանքը, քո միակ դաւանանքը, որեւէ հանգիտութիւն չունի այլ վարդապետութիւնների հետ. իսկ եթէ կրօն է դա, ապա դա կրօնն է ցեղային հպարտութեան, ոյժի եւ արիութեան, դա կրօնն է հայ նորահաս սերունդի:

* * *

Ցեղակրօնութիւն -

Լոզանում եւ Լոզանից յետոյ, անասելիօրէն վիրաւորուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ապտակուած, ցնցուած հայ հոգու ծնունդն է դա:

Չէ՛, այլեւս այսպէս ապրել չէ՛ կարելի, ապրել առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին

հայարտութեան - առանց սեփական կեանքի - չէ՛, այսպէս չէ՛ ուզում ապրել նորահաս սերունդը:

Անցեղաճանաչ՝ անզօր ու նուաստ է հիւնը. մեզ պէտք է *նոր հայր*, որին սպասում ենք ցեղակրօնութիւնից: Սեզ պէտք է *ցեղակրօն հայր*, որ զօրէր դիմանալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին:

Ցեղակրօնութիւն -

Ցեղիս ճանաչումն է դա, ճանաչումը մի գերիվերոյ ոյժի, էութեան.

Երկրորդ՝ այդ ոյժ-էութիւնից ծնած լինելուս գիտակցութիւնն է դա.

Ապա՝ այդ ոյժ-էութեան ցմահ հաւատարիմ մնալուս ուխտն է դա:

* * *

Ա.

Ես ցեղակրօն եմ -

Եւ ահա՛ կ'երդնում Վահագնի աջի վրայ՝ երբեք չմեղանչել ուխտիս դէմ - ապրել, գործել ու մեռնել որպէս ցեղամարդ:

Բ.

Ինձ համար անհատականութեան եւ ազատութեան ամենաբարձր արարքը - դա հնազանդուելն է ցեղիս:

Գ.

Ես ցեղաճանաչ եմ, եւ ահա՛ գիտեմ, թէ մե՛ծ է իմ ցեղը, թէ իմ ցեղն աւելի՛ն է տուել մարդկութեան, քան ստացել է նրանից. գիտեմ, որ հայոց նորագոյն յեղափոխութիւնը վերջին գործը չէ իմ ցեղի էութեան. գիտեմ, թէ ի՞նչ բաների ատակ է իմ ցեղը:

Դ.

Ես ցեղահաւատ եմ, եւ ահա՛ պաշտում եմ ե՛ւ մի այլ աստուածութիւն - ցեղիս արիւնը, որի անարատութեան մէջ է իմ ցեղի ապագան:

Ե.

Ես ցեղահաղորդ եմ, եւ ահա՛ զգում եմ, որ իմ անձը աւելի՛ իմ գերագոյն ծնողին - իմ ցեղին է պատկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին:

Զ.

Իմ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրով զբաղուելու պարտականություն ունիմ ես, եւ ահա՛ պայքարում եմ մի մեծ ճակատագրի համար, որին արժանի է իմ ցեղը:

Է.

Յեղակրօն եմ, ասել է՝ ուր էլ որ լինեմ, ընկերային ինչ դիրք էլ որ ունենամ, ես խանդավառօրէն կը մնամ հպատակն ու մարտիկն իմ ցեղի:

Ը.

Յայաստանից դուրս, սփիւռքի մէջ, ինչ վիճակում էլ որ լինեմ՝ մեծահարուստ, բարեկեցիկ թէ օրավարձով աշխատող բանուոր՝ անդարձ պանդխտութիւն չեմ համարի տարագրի կեանքս: Չէ՛, վերադարձ կայ:

Թ.

Կը դաւանեմ, որ իմ սերունդը աւելի՛ մեծ պարտականութիւն ունի, քան ունէր անցնող ազատագրական սերունդը: Պարտականութեան մէջ՝ ցեղակրօնի իմ բաժինը - առիծի բաժինն է, ամենամեծը:

Ժ.

Յեղակրօնը, որի նշանաբանն է - աւելի՛, էլ աւելի զօրութիւն - պաշտամունք ունի իր ցեղի մարտական ոյժի, իմա՛ Յայ Յեղ. Դաշնակցութեան հանդէպ:

ԺԱ.

Չոհապաշտ եմ ես, եւ ահա՛ երկիւղածօրէն կ'ոգեկոչեմ նրանց, որոնց պաշտամունքը յաւիտենական է, որոնք առիծացան իրենց արիութեան մէջ, աստուածացան իրենց հոյակապ նուիրումի մէջ - որոնք իրենց արիւնը շռայլեցին մեր ցեղի գոյութիւնը եւ պատիւը յաւիտենականացնելու համար:

ԺԲ.

Յեղակրօնն էլ է ձգտում երջանկութեան - տեսնել թէ ինչպէ՛ս աճում է իր ժողովրդի զօրութիւնը եւ արդարօրէն ընդարձակում է Յայաստանը:

ԺԳ.

Ցեղով է ապրում, ստեղծագործում եւ յաւերժանում ժողովուրդը: Մարդկային մշակոյթի գործում զօրութեանական ոյժ է ցեղայնութիւնը: Արդ, թէ ինչու ցեղային անհատականութեան եղծումը՝ ցեղակրօնը համարում է ոճիր՝ ուղղուած մարդկութեան եւ, ի մասնաւորի, իր ժողովրդի դէմ:

ԺԴ.

Ցեղակրօնը խորշում է այն բոլոր վարդապետութիւններից եւ հոսանքներից, որոնք միտում են մեր նորահաս սերունդը հեռու պահել ցեղի կազդուրիչ ստիճքէն - կաթէն:

Նա խորշում է հայ իրականութեան մէջ գեռացող այն բոլոր ոյժերէն, որոնք թէպէտեւ հասարակական դիրքով հակոտնեայ, բայց ընդհանուր հոգեբանութեամբ միացած ճակատ է յարդարած մեր լուսաւոր ազգայնականութեան դէմ:

Աւելի՛ պարզ: Ազգայնականութեան երկու ձեւերից՝ - ազգայնական անհատապաշտութիւն եւ եսապաշտութիւն - ցեղակրօնը ողջունում է առաջինը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասաւոր ձգտումը՝ հաւատարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր պատմական տիպը, եւ պաշտպանել իր հաւաքական անձի ազատութիւնը:

Ցեղակրօնի այդ ձգտումը լիուլի համապատասխանում է համամարդկային բարոյականի եւ յառաջդիմութեան բարձր սկզբունքներին:

ԺԵ.

Մե՛ծ է ցեղակրօնի իմ թշնամանքը, ինչպէս մե՛ծ է իմ պաշտամունքը:

Ցեղիս թշնամիներ են - թուրքը, բոլշեւիկը եւ սրանց հայադաւ գործակալները, ամէն անուան ու ծպտումի տակ - որոնց վճռաբար կը հակադրեն իմ զօրութեանական ցեղապաշտութիւնը:

- Ինձ համար գոյութիւն ունի հարցերի հարցը՝ հապա բախտահաս թո՞ւրքը:

- Ես խորշում եմ բոլշեւիզմից, որովհետեւ հակամարդկային է: Երիցս ատում եմ դա, որովհետեւ հակահայ է՝ թուրքի չափ, որովհետեւ թուրքի հետ զինակցած մտաւ Յայաստան, որովհետեւ նրանից ցայսօր օգտուեց ցեղիս գերեզմանափորը - թուրքը, միայն թուրքը:

Ցեղադրուժ բոլշեւիկը իր շնական հրաժարիմքն ունի.

Ես՝ իմ վճռական այրն՝ ցեղիս.

Նա իր թուղթէ անգօր եղիցին ունի.

Ես՝ իմ հանապազօրեայ ազատագրական աշխատանքը ցեղիս համար:

Զգուելիօրէն բացասական է բոլշեւիկը, եւ դիմազուրկ՝ հոգեպէս:

Յեղակրօնը մարդկութեան ներկայանում է ցեղադրոշմ ճակատով:

ԺԶ.

Պարտուողականութիւն, կրաւորական տառապանք, սարսափի հոգեբանութիւն, լալկանութիւն, մտքի անիշխանականութիւն, կրօնական անդէնականութիւն, դասակարգային եւ յարանուանական եսականութիւն - այդ ամէնից խորշելով խորշում է ցեղակրօնը:

ԺԷ.

Յեղակրօն եմ, ասել է՝ պարտիմ, կամիմ, կարող եմ գերազանցել, եւ պէտք է գերազանցեմ ցեղիս թշնամիներին - նախ թուրքին:

ԺԸ.

Ուժապաշտ՝ տկարութիւն ու նահանջ չի ճանաչում ցեղակրօնը: Նրա մօտ կենդանի է ծարաւը՝ ոյժի, քաղցրութիւնը՝ զոհաբերութեան, եւ ճիգը՝ ցեղի ոյժերի կենտրոնացման:

Արտաշիսեան իր նախնիքների մեծութեան հետամուտ՝ նա պատկառում է իր ցեղէն, եւ աշխատում ամէնուրեք արժանաւորապէս ներկայացնել դա:

ԺԹ.

Նրա համար նուիրական է հայոց նորագոյն քաղաքական գոյառութեան օրը - Մայիս 28-ը - եւ այն խորհրդանշող սրբազան Եռագոյնը, որ է՝ սրբութիւն, քաղաքական դատ եւ վախճանաբանութիւն, միաժամանակ:

Ի.

Հայ մարդու հետ ցեղակրօնը խօսում է հայերէն, որովհետեւ գիտակցում է, թէ լեզուի մահը արագացնում է ժողովուրդների հոգեւոր մահը:

ԻԱ.

Ինքնամսխումի մէջ ազատ չէ՛ ցեղակրօնը:

Քաջառողջ լինելու իրաւունք եւ պարտականութիւն ունի նա, որի ձեռքին է գալոց սերունդների ճակատագիրը:

ԻԲ.

Նրա համար նախասիրելի են այն գիտութիւնները, արուեստներն ու արհեստները, որոնք կարելի է ծառայեցնել իր ցեղի հզօրութեան եւ յաղթանակին: Ցեղակրօնը՝ մարտիկ է կամ պատրաստուում է դառնալ այդպիսին:

ԻԳ.

Անձնական կամքի մշակութեամբ՝ ցեղակրօնը սատարում է հայ ոգու հսկայացումին:

Ցեղի կամքի աստուածացումը - ահա՛ թէ ինչի է ձգտում նա:

Այդ անմեռ կամքին ահա՛, որ չմեռաւ դաժան դարերի հարուածների տակ, եւ չթողեց որ հայութեան մէջ Մամիկոնեանների ռազմաշունչ ոգին մեռնի, ցեղակրօնն ասում է վճռաբար՝ այո՛ եւ ամէն:

XII**ՀԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ ԱՐԾՈՒԻԿՆԵՐ**

***Դուք ուզում էք ծառայել ձեր հայրերի՞
հայրենիքին. բարի՛. այդ դէպքում
ծառայէք ձեր զաւակների հայրենիքին:***

ՎԻԼԷ

Մանկական դաստիարակութիւնը, իբր ազգային խնդիր, այն բովանդակութիւնն է, որով ազգայնական ամերիկահայութիւնը շօշափում է իր ապագայի սիրտը: *Ազգային դաստիարակութեան նպատակն է՝ կաղապարել, ձեւաւորել մանուկի ցեղային գիտակցութիւնը - այսինքն՝ մարդ էակի կենսաբանական բովանդակութիւնը կերպարել, տիպարօրէն, ցեղայնօրէն:*

Մի ժողովրդի ապագան կախուած է ցեղային այն թախմորից, որ դաստիարակութեան միջոցով դրուում է մարդ-էակի էութեան մէջ՝ սրա ամենաճկուն հասակում: Ցեղակրօնութեան միջոցաւ՝ ամերիկահայութիւնը ձգտում է իր մանուկի մէջ զարգացնել հենց ցեղային թախմորը - ժառանգականութեան տուեալները:

Մանուկին յատուկ է ամէն ինչ ընդունել անքննադատաբար, մասնաւորապէս արտադարոցական նիւթերը: Բաւական չէ, որ դաստիարակութիւնը ըստ ձեւի եւ մանկավարժօրէն նպատակայարմար լինի, պէտք է նախանձախնդիր լինել յատկապէս բովանդակութեան մասին, իսկ դաստիարակութեան բովանդակութիւնը - դա հոգեցեղային կարելիութիւններն են: Մեթոդն այն չափով արժէք ունի, ինչ չափով որ դա նպաստում է բովանդակութեան յայտնաբերման: *Ամէն նիւթ մանկան գիտակցութեան համար ձեւաւորիչ ոյժ ունի:* Այդ իսկ պատճառով, ամէն բանից առաջ անհրաժեշտ է նիւթերի ընտրութիւնը, իսկ ընտրողն ամէն բանից առաջ նկատի պիտի ունենայ մանուկի ցեղա-հոգեբանական յատկութիւնները: Նիւթը պիտի նպաստէ մանուկի զգացական խորութեան: Պէտք է խուսափել բոլոր տեսակի անբովանդակ նիւթերից, որոնք եթէ չեն քանդում, գէթ թուլացնում են մանուկի հոգեւոր կարողութիւնները:

Մեր հետապնդած դաստիարակութիւնը նախ պիտի մշակէ հայ մանուկի ցեղաշունչ սիրտը, ինչ որ հասուն տարիքում դժուար է ստեղծել, եթէ չասենք անկարելի: Իսկ ցեղաշունչ սիրտ ստեղծելու գործում դաստիարակչական բոլոր ազդակներից - ընտանիք, հասարակութիւն, աւանդութիւններ, դպրոց - *մայրն է ամենավճռական դեր խաղացողը:*

Այլ ժողովուրդների կեանքում ընտանիքը միայն լրացնում է դպրոցի գործը: Բայց ամերիկահայութիւնը ազգային դպրոցներ չունի, որով՝ ընտանիքը, որ առաւելապէս ասել է մայր՝ պիտի փոխարինէ եւ դպրոցը: Եւ այդ *ընտանիք-դպրոցի նպատակը պիտի լինի ուժեղացնել հայ մանուկի հոգե-ցեղային դիմադրականութիւնը:* Իսկ այդ անելու համար՝ դա հրամայողաբար պիտի դառնայ հոգեկան եւ ցեղային առողջութեան աղբիւր:

Մայրը տալիս է նիւթը - ցեղանիւթը, դաստիարակիչը՝ հոգին: Այս երկուսն են կռում, կոփում ցեղի ճակատագիրը՝ մանուկի միջոցաւ: Այս երկուսի միջոցաւ տարւում է նաեւ ցեղի գոյամարտի նախապատրաստութիւնը:

Հայրը, որպէս ընտանիքէն դուրս գործող, նուազ դաստիարակչական ազդեցութիւն ունի իր զաւակների վրայ, քան մայրը:

Այդ իսկ պատճառով, Արծուիկների կազմակերպութիւնը ամերիկահայ ազգայնական կնոջ - Կարմիր Խաչի ցեղահոգ գործն է:

Ամերիկահայ ազգայնական կինը կատարում է երկու գործ՝

ա) Նա ճիգ է անում ընտանիքը վերածել դպրոցի:

բ) Նա ճգնում է թափ տալ ցեղակրօն շարժման, նոր կեանքի եւ հոգեւոր վերանորոգութեան այս գործին:

Կարմիր խաչուհին սկսել է գիտակցել, որ ինքը վերանորոգչական կարեւորագոյն ազդակն է, ինչպէս եւ գլխաւոր կռողը ցեղային առաքիլութիւնների: Լծուած նորահաս սերնդի դաստիարակութեան գործին՝ նա իր հոգու հետ՝ իր զաւակին տալիս է մեր ցեղային առաքիլութիւնների տախտակը:

Չկայ՝ ազգային ապագայի կառուցում՝ առանց մօր, առանց հոգեփոխուած՝ նաեւ բանապէս ցեղայնացած կնոջ:

Մայրն աւելի է մօտ իր երեխային, նա աւելին է տալիս նրան. այդ իսկ պատճառով, երեխան աւելի իր մօր պատկերն է:

Այդ գիտակցութեամբ ահա՝ Զայ Կարմիր Խաչը, որ 1934ի ընթացքում կրկնապատկեց իր թիւը, նոր սերունդի դաստիարակութեան զուգահեռ՝ աշխատում է ստեղծել *հոգեփոխուած մայրը*: Նա գիտակցում է, որ վերանորոգումը պէտք է սկսել հասարակական առաջին բջիջից՝ ընտանիքից, իսկ ընտանիքում նախ իրենից՝ հայ կնոջից: Այս նպատակով էլ նա տքնում է հոգեցեղօրէն վերարարչագործել ամերիկահայ կինը:

Կարմիր Խաչի ստեղծած շարժման մէջ ցեղօրէն կայտառանում է նաեւ հայ կինը: Այդ շարժումը պատրաստում է ցեղային ոգու դաստիարակչուհին: Ամերիկայի կարմիր խաչուհու համար է նաեւ գերման կնոջ ուղղուած նոր տասնաբանեայի առաջին պատուիրանը - «Դու պէտք չէ մոռանաս, որ մօր եւ կնոջ քո պարտականութիւններից զատ՝ պէտք է մասնակցես ազգիդ կեանքում տեղի ունեցող ճակատագրական անցքերին»:

Եւ կարմիր խաչուհին աշխատում է իր բախտորոշ բաժինը բերել իր զաւակներին տուած ցեղայարմար դաստիարակութեան գործին: Նա աշխատում է դառնալ ցեղամայր, որպէսզի իր զաւակները դառնան ցեղաճանաչ, ցեղահաւատ, ցեղակրօն:

Նա հասկացել է, որ գերագոյն է մօր առաքելութիւնը - որ նա կոչուած է իր *երեխայի դաստիարակութեան միջոցաւ կառուցելու իր ցեղի ապագան*: Այո՛, երեխան ներկայացնում է ապագան. նա մի խոստումնալի կարելիութիւն է, մի ժպտացող յոյս՝ լաւագոյն ապագայի: Եւ երեխայի հէնց այդ հանգամանքն է իրեն դարձնում *սրբազան* ժողովուրդների համար: Կեանքի բոլոր մեծագործութիւնները, յաղթանակները՝ ցեղերի ոգու արծուային թեւաբախումներ են: Ամերիկահայուհին հասկացել է այդ եւ ճգնում է *արծուամայր* դառնալ եւ իր արծուիկին սովորեցնել լայնաթռիչ խոյանքը՝ յանուն իր ցեղի Մեծ Վաղուան:

Զայ Կարմիր Խաչի ամէն մասնաճիւղ պարտադրօրէն ստեղծում է արծուիկների բոյն, իր թեւի տակ, վարում է նրանց կեանքը, դաստիարակում նրանց: Աւելացնենք, որ արծուիկների կազմակերպութիւնը

մէկ մէկ տնկարաններ են ցեղակրօն ուխտերի համար: Տասներեք տարին անց՝ արծուիկները միանում են ցեղակրօն ուխտերին: Այդ շարժումը մեծ խանդավառութիւն է ստեղծել թէ՛ մանուկների թէ՛ շրջապատի մէջ: Արծուիկը սովորում է ճանաչել եւ սիրել ցեղը, ապրել նրա արժէքներով: Իրենց պաշտամունքը Եռագոյնի հանդէպ արտայայտելու համար յաճախ նրանք իրենց անուանում են «*Եռագոյնի մանուկ*»:

- *Americas future lies an its youths.*

Նայելով հայ արծուիկի աչքերին, որոնք իրենց ցեղի հոգու խորքն են արտացոլում, մենք հպարտօրէն կարող ենք ասել, որ աւագի վրայ դրուած չէ ամերիկահայութեան շէնքը, որ նա ապագայ ունի, որովհետեւ արծուաբոյններ - արծուիկների սերունդ ունի:

Աշխատէ՛, աշխատէ՛, աշխատէ՛ կարմիր խաչուհի, որ վաղը Հայաստանը արծիւների բոյն դառնայ:

XIII

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ

**«Պիտի ապրեն, քանի դեռ
Մասիսը չի կործանիր»:**

ՈՐԲԵՐԵԱՆ

Նորահաս սերունդի առջեւ բանալով իր դուռը, Դաշնակցութիւնը նրա առջեւ էապէս բացեց Հայոց ապագայի դուռը: Այդ սերունդի մէջ բացառիկ տեղ է գրաւում ուսանողութիւնը - մեր վաղուայ մտաւորականութիւնը: Մեր կանչին, առաջինը լինելով, արծագանգեց Բոստոնի ուսանողութիւնը, որ այժմ գործում է «Ահարոնեան Ակումբ» անուան տակ:

Բոստոնին հետեւեց Նիւ Եորքի ուսանողութիւնը: Այժմ ջանքեր են թափւում միութիւններ ստեղծելու այն բոլոր համալսարանական քաղաքներում, ուր հայ ուսանողութիւն կայ:

Ամերիկահայ ուսանողութեան մի մասը - բարեբախտաբար անցան մասը - տեղաւորուած է հայ կեանքի ապագային բեւեռի վրայ: Ցեղօրէն կոյր՝ այդ տարրը հայկական երկնակամարի վրայ լուսատուներ չի տեսնում:

Նիւթապաշտութեամբ թունաւորուած՝ նա ուսանում է հացի, միայն հացի համար: Նա բանիւ եւ գործով հաստատել է Ֆիխտէի խօսքը, թէ՛

«Այս կամ այն փիլիսոփայութեան ընտրութիւնը կախուած է մարդու անձնական յատկութիւններից»: Իր հոգեբանութեան համաձայն՝ նա ընտրել է *Նախանձի եւ հացի փիլիսոփայութիւնը - բոլշեւիզմը*: Այդ ուսանողութեան հոգեւոր կեանքը կարելի է բնորոշել մի հատիկ բառով - *ինքնաուճայնացում*: Մի՛ սէր ունի - ժամանցը, հաճոյալի ժամանցը: Նրա համար «հաւասար են՝ երկինքն ու չուանը»: Գերագոյնը կեանքում՝ իր անձն է: Իր ծագումից զատ ոչինչ ունի հայկական: Անարժէք է, կորած ցեղի համար, որով՝ պարարտ հող է *«Լեւհմեան սերմունք»*ի համար:

- Ուսանողութեան միւս մասը - ցեղօրէն առողջ տարրը - թրծուծ է Դաշնակցութեան շունչով: Սրանց համար *Չայոց ցեղայնութիւնը մարած հրաբուխ չէ՛, ոչ էլ կիսաշէջ, այլ անընդհատ գործող հրաբուխ*:

Ցեղի ներքին աճումը - հակառակ անպատում արհաւիրքների - իրողութիւն է: Չդադարեցրին նրա աճումը՝ ո՛չ կոտորածները, ո՛չ տեղահանութիւնը, ո՛չ էլ տարագրութիւնը: Դա նշան է, որ մեր ցեղն իր ընդերքում կրում է, կարողական վիճակում, պահեստի հոգեւոր եւ կենսաբանական հսկայական ոյժեր: Հասկանալի է, որ նման ցեղի զաւակները չէին կարող չգիտակցել, թէ՛ *աններելի տգիտութիւն եւ վատութիւն է - սեփական արժէքների ուրացումով օտարութեան մէջ կեղծ իրաւահաւասարութիւն փնտռելը*:

Ազգայնական ուսանողութիւնը գիտէ, որ համամարդկային քաղաքակրթութեան ճամբան միագիծ չէ, որ ամէն ազգ զարգացման իր ուրոյն եղանակն ունի, եւ որ ոչ մի արդարացում ունի ազգային առանձնայատկութիւնների զոհաբերումը այս կամ այն օտար մշակոյթին, որքան էլ այդ վերջինը մեծ լինի:

Օտարը միշտ էլ բնագրական, այլ արդար արհամարհանք ունի այլասերուածի հանդէպ, անկախ նրա ընկերային դիրքից: Ճշմարիտ իրաւահաւասարութիւնը այլացեղ ազգերի եւ անհատների միջեւ հնարաւոր է միայն եւ միմիայն սեփական արժէքների միջոցաւ:

Այս ըմբռնումն է զօժել «Ահարոնեան Ակումբ»ին պատկանող ուսանողութեան ճամբան:

Եւ ո՛չ մի գիջում ի հաշիւ մեր ցեղային անհատականութեան եւ արժանապատւութեան - ահա՛ նրա նշանաբանը:

Ցեղաճանաչ՝ այդ ուսանողութիւնը իր ցեղային անեղծ էութեամբ աշխարհն ընդունում է անմիջական կերպով - թարմ կենսազգացողութեամբ:

Նա զգում է մեր ապրած *ժամանակի մեծութիւնը*, եւ աշխատում է՝ *աննշան սերունդ* չկոչուելու համար: Աշխատում է, քանզի գիտէ, որ պատմութիւնը վաղը վերստին ազգերը դատաստանի պիտի կանչէ եւ պիտի ոտնակոխէ, տրորէ այն ամէնը, որ տկար է, անզօր, անպատրաստ:

Նա զգում է գալիքը, որն աննախընթացօրէն փոթորկաբեր պիտի լինի: Սօսեմուն են նոր աշխարհաւերութեան օրերը:

Եւ նա խորապէս գիտակցում է, որ ոճիրի համազօր տգիտութիւն կը լինէր կարծել, թէ՛ հայութիւնը *լենինեան շանթարգելի* շնորհիւ կարող է զերծ մնալ աշխարհի գլխին պայթող փոթորկից:

* * *

Տիեզերիմաստութեան պէտք չկայ հասկանալու համար, թէ՛ *մեր օրերը - նոր վերածնունդի, նոր ոգեկառուցումի օրեր են*: Վերանորոգումի ճիգ են կատարում բոլորը, անխտիր, բոլոր ազգերը - զօրաւոր թէ՛ տկար, յաղթական թէ՛ պարտեալ:

Աշխատանքն է եռում ազգերի ծոցի մէջ - ոգով աշխատանքը, որով աշխատող ազգերը կռում, կոփում են իրենց մօտաւոր ապագայի դէմքը, որ ասել է՝ իրենց հոգեւոր դէմքը: Դասակարգային եսականութեամբ բռնուած՝ դեռ երէկ նրանք ինքնաթշնամական հարուածներով իրենց դարաւոր քաղաքակրթութիւնը կը վտանգէին, իսկ այսօր՝ ցեղի ճակատագրի ընդհանրութեան զգացումով զինուած, գործի է լծուած, որպէս մի՛ մարդ: Գրկած իրենց պատմութեան անիւր՝ նրանք ճգնում են զայն դարձնել դէպի իր բնական ճամբան:

Աշխատում են ազգերը, առաջին հերթին ֆաուստեան խռովքով, աշխատում են նրանց մտաւորականութիւնները - տքնում, քրտնում այն *մեծ օրերի* համար, որ գալիս են:

«Ոյժն է կրօնք, վա՛յ տկարին» - ահա՛ օրուայ նշանաբանը: Գնարիտ մտաւորականութիւնը - իր անունին արժանի - ցեղի ոգու գրականութեամբ, ցեղի խօսքի բոցով հրդեհում է ապրումները, մասնաւորապէս, նորահաս սերունդի եւ նրան նուիրումի, զոհաբերութեան ու գործի մղում:

Երբէք, երբէք, մարդ էակի հայեացքն այնքա՛ն վճռականութեամբ դարձած չէր եղել դէպի *կեանքի ամենամեծ ոյժը, ամենամեծ արժէքը, ամենամեծ աստուածութիւնը - աշխատանքը*: Հայրենիքները դարձած են մէկ մէկ հսկայ դարբնանոցներ, ուր դարբին-ազգերը ճակատագրի սալին իրենց ծանր կռանն են իջեցնում: Ոտքի վրայ է ազգը - մեծ, քրտնաթոր, յաղթական: Այլեւս իրար հասկացել են ու միացել՝ ժողովուրդն ու ընտրանին, պարտականութիւնն ու գիտակցութիւնը: Նման վիճակում են իրականանում համերաշխութիւնն ու հաւասարութիւնը՝ ընկերային խաւերի միջեւ: Նրանց աշխատանքի առաջացրած ներքին ջերմութիւնից սկսել է հալուել դասակարգերի միջեւ ցցուած սառոյցէ լեռը: Այդ աշխատանքի մէջ, վերջապէս, պիտի յաջողուի սպանել մարդկային երջանկութեան թշնամին - Մեղուզան: Այլեւս աշխատանքը դառնում է օրինութիւն: Աշխատողը նրա մէջ դնում է իր այրական ուրախութիւնը, իր

խանդավառութիւնը, իր մտածումը՝ իր հոգին: Աշխատանքը թափանցում է աշխատողի էութեամբ, որով՝ աշխատող ազգը դառնում է ինքնաճանաչ:

Չէ՞ որ անխօս ինքնախոստովանութիւն, ինքնաարձանացում, ինքնաարտայայտութիւն է աշխատանքը:

Այսպէս, ոգու այդ նոր աշխատանքի մէջ ընկերայնօրէն սրբում են, երիտասարդանում, վերածնունդ - *ազգայնանում են ազգերը*:

* * *

Աշխարհն ազգայնանում է:

Օրինակներ: Ահա՛ Ֆրանսան, ուր ֆրանսիստների - «բանուորի, գիւղացու եւ զինուորի» շարժումը տարածւում է ինչպէս հրդեհն՝ անտառում: Այդ միութեան անդամները, որպէս խորհրդանշան, կրում են հին ֆրանկների զինուորական տապարը - այն ծանր եւ հատու զէնքը, որ մի ժամանակ կ'երգէին գաղիական դիւցազներգակները - «Մեր հայրերը կը կռուէին երկսայրի տապարներով. նրանք ընկան ճակատամարտերում եւ արծիւները նրանց մահը ողբացին»: Ժռուէի հայրենիքի իսկական խորհրդանշանն այսօր, վերստին, հին, ծանր եւ երկսայրի տապարն է, որով ֆրանկները ժամանակին գոռ Յռոմի դռները խորտակեցին: Տապար - դա հոգեբանօրէն նշանակում է - գարկ, ֆրանսացի, որ Ֆրանսան ապրի:

Երէ՛կ էր, երբ երկու ընկերվարական ղեկավարներ - Փարիզի երեսփոխան Սոնտանիոն եւ Բորդոյինը՝ Մարկէն - յայտարարեցին իրենց ընտրող բանուորութեան՝ «Մենք ապրում ենք մէկը պատմութեան ամենամեծ անկլինադարձերից: Չենք կարող ժխտել փաստը, թէ նոր զօրաւոր իշխանութեան գաղափարները կենդանացուցիչ կերպով տարածւում են ողջ աշխարհում: Չէ՞ք խորհում, որ դա իր հասարակական արդարացումն ունի: Երբ մարդ վտանգի մէջ է՝ նախ եւ առաջ նա մտածում է իր մերձաւորների մասին: Թոյլ տւէք մեզ մտածելու մերոնց մասին, ձեր մասին, եւ զոհաբերելով սքոլաստիկան, դարբենք նոր կեանք: Լինենք կնքահայրը նոր հասարակութեան՝ դրուած ազգային հիմունքների վրայ»:

Մարկէն, որ վերջերս ծառացաւ Երկրորդ Միջազգայնականի դէմ, ասում է մի այլ տեղ՝ «Հասել է ժամը, երբ պէտք է վերջ տալ կեղծիքներին, քարացած ու խուլ դոկտրիններին: Չէ՞ք զգում խռովքը վաղուան օրուայ: Գնացէ՛ք, դիտէ՛ք երիտասարդութեան մէջ, որ չի ուզում այլեւս խմել դառն բաժակից, եւ դուք էլ կը տեսնէք սարսուռը նոր օրուայ, կը տեսնէք աչքերի փայլը նրանց, որոնք կոչուած են դառնալու դարբինը մի նոր եւ պայծառ ապագայի: Աճապարե՛ք - *երբ մի ազգ կործանւում է՝ նրա ինքնապաշտպանութեան համար ձեռք են առնւում գերագոյն միջոցներ*: Հասկացէ՛ք, մեզ փրկելու համար պէտք է նոր երգ երգել»:

Այսպէս է աշխարհի ամենաառաջաւոր մասուն - Եւրոպայուն: Եւ ո՞ւր, ո՞ւր «նոր երգ» չի երգուում, ո՞ւր հայրենիքի փրկութեան համար ձեռք չեն առնուում «գերագոյն միջոցներ», ո՞ւր, մեր երկրագնդի վրայ, հակադաշնակցական հոգիներից դուրս, ո՞ւր չի գործում կեանքի բնաշրջունը: Ժողովուրդները ազգայնանում են, որովհետեւ նոր ցեղաբախումների վտանգ կայ: Ազգայնանում են՝ ինքնապաշտպանուելու, փրկուելու համար: Ցեղաշարժ կայ ամենուրեք: Ցեղը - ընտանիքէն, տոհմէն, ժողովրդէն, պետութենէն վեր - *ցեղը, որպէս ուժածնութեան եւ ուժադարմանումի միջոց*: Ինչպէս երէկ, այսօր էլ ցեղի ինքնապաշտպանուելու կարողութիւնը պայմանաւորուում է ազգային անհատի ինքնապաշտպանուելու կարողութեամբ:

Վայ այն ազգին, որ իր մէջ ոյժ եւ միջոց չի գտնում ինքնապաշտպանուելու համար - թշնամու դէմ, բոլշեւիզմի դէմ, օտար վատասերիչ ազդեցութեան դէմ: Իր գոյութեան համար պայքարում է ծղօտը, ցողունն անգամ: Բնութեան հիմնական օրէնքն է՝ ինքնապաշտպանութիւնը:

Կ'ուզէի, որ այդ ամէնը գիտակցէիր, եւ լա՛ւ գիտակցէիր, ամերիկահայ ուսանողութիւն: Կ'ուզէի, որ այդ բոլորի հետ գիտակցէիր եւ այն, որ հին աշխարհի վերակառուցման մեր օրերում հայութեան պէտք են Ոգու հզօր առաջնորդներ, հոգեւոր Սամսոններ, մտքի, սրտի եւ կամքի հսկաներ: Պէտք են առաջնորդներ, որոնց անձնաւորութիւնը լոյս, ջերմութիւն եւ հաւատք ճառագայթէր, որոնք տէ՛ր լինէին իմացական կեցուածքի, կարողանային գրել, կախարդել, գործել, կազմակերպել, որոնց խօսքը թափանցուած լինէր երկաթէ տրամաբանութեամբ եւ զրնգար որպէս դամասկեան սուր: Առաջնորդներ, որ պաշտուէին: Առանց նմանների - ոգո՛ւ առաջնորդների - ազգերը դատապարտուած են քարշ գալու պատմութեան յետեւից:

Երբ չկան հսկաներ՝ ազգը դիտում է աշխարհն ու երեւոյթները հալածուող կենդանու պղտոր աչքերով, եւ իր օրերն սպանում հին, մաշուած բառեր ու բանաձեւեր որոճալով: Երիցս դժբախտ է անմարգարէ ազգը՝ նա տեսիլներ չի՛ ունենայ: Սակայն, զգուելի՛ է մարգարէն, որ Աստուած չունի, կամ չաստուած ունի - նմանը կեղծ է եւ անզօր: Զօրաւոր է կենդանի Աստծու - կենդանի ցեղի անունով մարգարեացողը միայն: Նա՛, ով ուզում է վարել, առաջնորդել, պէտք է լինի *ցեղի ոգու ներկայացուցիչը*: Մեր օրերում ղեկավարել կարող է նմանը միայն: Կ'ուզէի, որ ամերիկահայ ուսանողութիւնը իր շարքերից մեզ զօրաւոր, կամային ղեկավարներ տար:

Ամերիկահայ ուսանողութիւնը - վաղուայ մտաւորականութիւնը - իր անունն արդարացնելու համար՝ հայ կեանքում պիտի կատարէ այն, ինչ դեր կատարում են ուղեղն ու սիրտը մարդկային էակի համար: Նա

հրամայողաբար պիտի դառնայ *գիտութեան եւ ցեղային պարտականութեան մարդ*: Եւ որպէս այդպիսին, առաջին հերթին նա պիտի հայացնէ օտար համալսարաններում ձեռք բերած իր գիտական պաշարը, ապա գիտական մտքի քիմիարանից պիտի անցկացնի հայութեան օրուայ «ճշմարտութիւնները»: Պիտի հիմնաւորէ ու աշխատէ համազգայնացնել Դաշնակցութիւնը, որպէս ազգային կենդանի դաւանանք: Վերջապէս՝ նա պատճառագիտօրէն պիտի բացատրէ հայ կեանքի չարիքներն ու թերիները, պիտի սրբագրէ ու վարէ զայն:

Ահա՛ այն մեծ դերը, որ վերապահուած է ամերիկահայ վաղուայ մտաւորականութեան - ուսանողութեան: Նա այսօր *դաւանում է՝*

- *Որ իր սերունդին վիճակուած է ապրել իր ցեղի պատմութեան ամենագերագոյն ժամանակաշրջանը:*

- *Եւ որ իր սերունդը ճակատագրապէս կապուած պիտի մնայ իր ցեղին:*

XIV

ՄԻ ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ

Մեր օրերը շատ տեսկետներով յիշեցնում են Հայոց պատմութեան V-րդ դարը:

Առաջին կէտը, որ մատնանշում է նմանութիւնը մեր ժամանակի եւ Աւարայրի օրերի, դա *հայութիւնը բաղկացնող տարրերի հոգեւոր բեւեռացումն է - ազգայնական եւ հակազգայնական*: Հայ կեանքի այս շերտաւորումը Աւարայրի շրջանի պատմագիրը բնութագրում է հետեւեալ երկու յատկանշական սահմանումով: Նա ազգայնական հայութիւնն անուանում է՝ *ուխտապահ*, հակազգայնականը՝ *ուրացող*: Սասանեան Հարստութիւնը, Հայաստանի ապագայ համաիրանացման ու ծուլումի ճամբան հարթելու պետական առաջադրութեամբ, ճգնում էր հայութիւնը բաժանել երկու անհաշտ հատուածների, ինչպէս վարում է եւ խորհրդային իշխանութիւնն այսօր:

Այդ առթիւ մեծապէս խռովուած էին հայութեան ազգայնօրէն արթուն տարրերը, ինչպէս եւ այսօր:

Հայաշխարհի գլխին գալիք փորձանքների նախազգացումը հրդեհել էր ազգը, ինչպէս եւ այսօր:

Վարդանը յանուն համօրէն հայութեան էր բարձրացրել դրօշակը, ինչպէս եւ Դաշնակցութիւնն այսօր: Ազգային շարժման մասնակցում էին

ժողովրդական բոլոր խաւերը՝ հոգեւորական, իշխան, ազատ, սեպուհ, ռամիկ, ինչպէս եւ այսօր: Արտաքին թշնամին գործ ունէր հայ ժողովրդի ծառայած խղճմտանքի հետ, ինչպէս Խ. իշխանութիւնն՝ այսօր: V դարու ցեղապաշտ հայութիւնը - դա «Արտաշատի ժողովն» է, ուր հայը խրոխտում է. «Այս հաւատից ո՛չ ոք կարող է մեզ խախտել... Անկարելի է, որ մեր Աստուածը փոխենք մարդու հետ»:

Դա՛ այսօրուայ մարդկային հասկացողութիւնների լեզուով, նշանակում է, թէ՛ աշխարհը ոչինչ ունի, որի հետ ազգայնական հայութիւնը փոխել ուզէր իր աստուածային եռագոյնը:

Ահաւոր է այդ շրջանի, մանաւանդ, ցեղաշունչ կղերի ազդեցութիւնը: Նա՛ է քաջալերիչը ժողովրդի, եւ խորհրդատուն՝ բանակի: Ղեւնդ երեցն է Հայաստանի հոգեւոր տէրը. նրա ծայնն է դրողել, շարժել, ոտքի հանել Հայաշխարհը. նրա սրբազան զայրոյթն է այդ ժամանակաշրջանի *աստուածապետական դաժան օրէնքի* խարիսխը՝ «Հայրը թող չխնայի ուրացող որդուն, որդին՝ հօրը, ծառան՝ տիրոջ»... Օրուայ անաստուած եւ յուդայացած եկեղեցականը չկար երէկ՝ Վարդանանցին. սակայն, դեւոնդատիպ եկեղեցականներ, թէկուզ նուազ թիւով, բայց կան եւ այսօր: Ցեղի եւ նրա հաւատի փրկութեան համար հայ եկեղեցին ոտի տակ է առնում յիսուսական ներողամտութեան բովանդակ բարոյականը եւ դառնում է *քրիստոնէութեան զինուած բազուկը*: Ահաւոր մի ոյժ, որի հանդէպ յանկարծակիի եկած թշնամին ասում է. «*Եթէ իրենք՝ աստուածներն էլ մեզ օգնութեան գան, անհնար է մոգութեան օրէնքները հաստատել հայոց մէջ. մարդիկ, որոնք ո՛չ կապանքներից են զարհուրում, ոչ տանջանքներից վախենում, որոնք մահը կեանքից նախամեծար են համարում - ո՞վ կարող է նրանց դէմ կանգնել*»:

Հայոց պատմութեան դատավճիռն այդ շրջանում որոշ է եւ զարհուրելի՝ «Սատանան - Վասակի մասին ասում է Եղիշէն - ձեռք առած էր իբրեւ վահան, հագած էր դա իբրեւ զրահ՝ դառնալով նրա կամքին իբրեւ կատարեալ զինուոր»:

Օրուայ հայ քաղաքական վասակութեան մասին, նուազ դաժան չպէտք է լինի եւ վաղուայ մեր պատմութեան դատաստանը:

Դազար Փարպեցու սրբազան զգուանքը բառ է կերտում ուրացողը դիմագծելու - «աղուեսակնիք»: Այսպէս, այն ժամանակ էլ ուրացող հայը եղել է երկչոտ ու խարդախ:

Հայ պատմագրի ատելութիւնը ցեղուրաց հայու հանդէպ, ստեղծել է նաեւ մէկ ուրիշ որակում՝ «ցուրտ մարդիկ»:

«Ցուրտ» է նաեւ օրուայ ուրացողը - հակադաշնակցականը, հայութեան ներքին եռանդը պաղեցնողը - նա եւ դասալիք է, եւ դասալքութեան մղող:

Սու՛գ է ուրացող նախարարների տան մէջ. տնեցիները նրանց ընդունում են լացով. «ոչ ոք չէր ուզում նրանց սեղանակից լինել՝ ո՛չ կին, ո՛չ որդի, ո՛չ ազատ, ո՛չ ծառայ, ո՛չ սպասաւոր»:

Վարդանը Աւարայրի ճակատամարտէն առաջ, իր բանակին ուղղած ճառի մէջ ասում է. «Մեր ծառաներն իսկ կը խրտնէին ու մեզմէ հեռու կը փախչէին»:

Հայ կանայք - ինչպէս կարմիր խաչուհիներն այսօր - ոչ միայն գարշում էին մոզերի երեսը նայել, այլ իրենց տղաներն ու աղջիկները նրանց մօտից չէին անցկացնում»:

Հայ սպարապետն է խօսում՝ «Կռին այլեւս նիւթի վրայ չէ, այլ պատիւ, հայրենիք, կրօնք պաշտպանելով մեռնել, եւ քաջութեամբ անմոռաց անուն թողնել»:

Խանդավառ է - ինչպէս ցեղակրօններն այսօր - եւ նորահաս սերունդը. «Պատանիները վազելով դէպի մկրտութեան ավազանն՝ աղաղակում էին. «Այս գիշեր քրով, վաղն առտու՝ արիւնով»»: Եւ սպարապետը որ սեփական ոյժի գիտակցութիւնն ունի, յիշեցնում է հայ բանակին՝ «Մենք աւելի շատ յաղթական ելած ենք քան թէ պարտուած»:

Ճակատամարտից առաջ նա չի մոռանում՝ իր հոգու ամբողջ բիրեղութեամբ ասել իր մարտիկներին՝ «Միայն թէ մեր խիզախ քաջութեան վատութիւն չխառնենք»:

Եւ սկսւում է կռիւը: Վարդանի արդար վրէժխնդրութեան հարուածից Վասակն ազատուում է թագնուելով պարսից «փղերի թիկանց ետեւը», ինչպէս միշտ արել եւ անում է ցեղուրաց հայը: Նա վատօրէն դաւաճանում է իր ցեղին եւ նրա հարուածներից ազատուելու համար ապաւինում է օտարին՝ թշնամու թիկունքին - երէկ պարսիկին, այսօր բոլշեւիկներին:

Յատկանշական է, որ արտաքին թշնամին աւելի առարկայական է դէպի հայը՝ քան ուրացող հայը:

Պարսիկ մոզերն հայոց մասին ասում էին. «Անպարտելի՛ են», իսկ ուրացող Գդիհոնը յոխորտում էր. «Ես Վահանի եւ բոլոր հայոց հետ ոչ թէ նետով կը կռուեմ, այլ նետիս կոթովը բոլորին կը ցրուեմ»:

Խօսքի գոռութիւնը յատուկ է բոլոր ժամանակների ուրացողներին: Նոյնպէս չէ՞ն յոխորտում նաեւ մեր օրերի Գդիհոնները - Բոլշեւիկները:

Եօթը հարիւր մոզեր «Վռամական Հուրը» Հայաստան բերելով, Նաւասարդից Նաւասարդ, այսինքն մէկ տարուայ ընթացքում, պիտի թաղէին հայ հոգին: Բայց այդ օրից անցել են աւելի քան հազար Նաւասարդներ եւ մեր ազգութիւնը կայ ու կը մնայ: Այսօր Վռամական Հրոյ փոխարէն բոլշեւիկ մոզերը Լենինեան հոգեւոր մոխիրն են բերել Հայաստան: Ուրացողը, օտարի կրակով ու մոխիրով սնուող հայը, միշտ էլ կոխել, անցել է մեր ցեղային արժէքների վրայից, եւ սողացել թշնամու

ուղքի տակ: Հայ դասական ուրացողներից Մերուժանը մասնաւոր ատելութիւն ունէր հայկական արժէքների եւ սովորութեանց հանդէպ: Նա ճգնում է ծպտուել իբր պարսիկ՝ սովորութեամբ եւ ճաշակով: Հոգեբանական այդ տիպը ապրում է եւ այսօր: Նա արհամարհանք ունի սեփական արժէքների եւ սրբութիւնների հանդէպ - անկապաշտ ռամկավարն ու բուլշեւիկը: Սրանց որդիներն այսօր թուրք դրօշի գովքն են երգում: Մերուժանաշունչ չէ՞ր այն սինլքորը, որ Ամերիկայում մեր ընկերների դատապարտութեան լուրն առնելով, Եռագոյնը փռում է իր տան մուտքին եւ հրահրում իր քաղաքական դաւանակիցները զինարբուքի: Մարդկօրէն անասնացածները կոխելով Եռագոյնի վրայ՝ ներս են մտնում եւ բազմում ռամկավարի անսուրբ սեղանի շուրջը: Կայ ամենագլուխին: Հայ ուրացողը միշտ էլ եղել է *քաղաքական կաւատ*: Երբ օտարը տրամադիր է եղել հաշտուել պայքարող հայութեան հետ՝ ուրացողը նրան յիշեցրել է իր կորուստները, որ հայերն են պատճառել: Մերուժանը յաճախ այս լարի վրայ էր խաղում. նա սուգ էր կեղծում պարսից տուած զոհերի համար եւ հրահրում Շապուհի կրքերը:

«Հարցրէ՛ք Անդրանիկից, Նժդեհից, ինչո՞ւ այնքան թուրք գիւղեր աւերակ դարձրին», ասում է Մանուէլեանը՝ իր «Մղձաւանջ» պատմութեան մէջ: Զգուելի՛ կաւատութիւն: Հայկական ջարդերը, աւելի քան երկու հազարամեակների մշակոյթի կործանումը, միլիոնների լլկաբար կառափնատումը՝ 1915-ի զարհուրանքը սովորական մի ակտ է, իսկ մի քանի հարիւր թուրք գիւղերի աւերումը, ա՛հ, հայօրէն թշուառականացածի համար՝ անմարսելի, անսովոր մի երեւոյթ է: Տառապում է նա, որ թուրքը թեթեւօրէն պատուհասուած է: Աւելին՝ նա մղձաւանջ է ապրում: Զգուելի չէ՞:

Տիգրանում, 452-ին ապստամբութեան ղեկավարների դատն է տեղի ունենում: Ուխտապահները շղթայակապ են, Վասակը շքախումբով, եւ հայոց թագն ստանալու տենչով վառուած, յոխորտ: Բայց, ահա՛ մերկացում է նա իր շքագգեստներից եւ կնաբար նստած մատակ ձիու վրայ՝ նետում է բանտ: Հայ պատմագիրն ասում է՝ նա մեռաւ որդնալից, չարատանջ մահով, գլուխը ծեծելով: Մեռաւ ժառանգելով դարերի անձօքը: Օտարից թագ ակնկալեց եւ թուք ստացաւ:

Վասակը օտարի «փղերի թիկանց ետեւը» - հակադաշնակցականը բուլշեւիկի պաշտպանութեան տակ:

Այս նգովեալ փաստը պիտի չմոռանայ մեր պատմութիւնը:

Վասակը թքուած Շապուհից - V դարու այս անողոք դատավճիռից պիտի չխուսափի եւ մեր օրերի ներքին վատութիւնը - հակադաշնակցականութիւնը:

Անհնար է, որ վաղը մեր պատմութիւնը այս փաստն էլ չարձանագրի:

Վասակը սեւացած հայոց պատմութեան մէջ - ֆիզիքապէս սպանուած օտարէն, բարոյապէս՝ իր ցեղէն:

Իսկ Վարդանը - յաւիտենօրէն սուրբ, եւ զօրաւոր:

Այսպէս է: Յաճախ խաչուում է Աստուածութիւնն անգամ: Յաճախ գերագոյնը, գերարժէքը ենթարկւում է ամենաստորինի իշխանութեան, սակայն, կայ, գործում է *ողբերգականութեան դիալեկտիկան*, որի ոյժով պայքարում ընկած հերոսի կորուստը վերածւում է բարոյական յաղթանակի:

Այսպէս է: Արի եւ արիադաւան ժողովուրդը գնահատումի իր դիալեկտիկան ունի: Նա գիտէ արիամարիել *կեղծ մեծութիւնն ու արժէքները*՝ թէկուզ նրանք տուեալ պատմական ժամանակաշրջանում յաղթական լինեն: Ինչպէս եւ գիտէ գնահատել ու պաշտել *յաւիտենապէս արժէքաւորը, մեծը, սուրբը*՝ թէկուզ մարդկային տականքների կողմից նրանք հայիոյուած լինեն: Դարերով ու դարերով այս է եղել հայ ժողովուրդի գնահատումի եղանակը:

Դա տարբեր չէ՛ կարող լինել եւ այսօր:

Չէ՛, անհնար է, անհնար, որ մեր ցեղի գահը թափուր մնայ, երբ Վարդանների պաշտամունքը կայ:

Չէ՞ որ ամէն սրբութիւն, ամէն զօրութիւն ձգտում է յաւերժանալու:

Ինչպէս ամէն յաւիտենականութիւն ուզում է պսակաւորուել:

Իսկ ամէն պսակաւորում լինում է արիւնի ճիգով - *դաշնակցակա-նութեամբ*:

XV

ԽԱՉԻ ՍՏՈՐԸ

Ամերիկա՛, ո՞ր է արդարութիւնդ:

Ինը հայորդիներ խստագոյնս պատժուած մի հասարակ ուրացողի համար:

Ի՞նչ, քո երդուեալները չդողացի՞ն իրենց խղճմտանքի առջեւ, երբ ելեկտրամահուան դատապարտեցին նրանց, որոնք դեռ երէկ քո դրօշի համար էլ կուրծք տուին շնացեղ թուրքին:

Չէ՛, չէ՛, Արարչութեան օրէն ի վեր տեղի ունեցած չէր նման վատութիւն:

Գիտցի՛ր, սակայն, որ քո դատարանէն գատ, ուր մեր մե՛ծ ցեղի այլասերած տականքը իր ատելավառ կրքերի ողջ ապականութիւնը թափեց, կայ եւ Հայոց պատմութեան դատաստանը:

Քո մեծութեան մեջ որքան միամիտ ես դու, Ամերիկա: Իսկապէս, չգիտե՞ս, որ դատապարտածդ հայերը՝ զոհերն են թրքո-բուլղարական դաւի: Չհասկացա՞ր, թէ ինչ-ինչ պատճառներով չկարողացար արդարութիւն անել դաւադրուած հայութեան:

Քո դատարանում, որ ասել է՝ քո հոգում, պաշտպանութիւն գտաւ հայ *փերեզակի հերմեսացուպը* - նիւթական շահի խորհրդանշանը՝ մեր *աստուածային եռագոյնի* դէմ: Եւ կարող է լինել, որ վաղը, յուրախութիւն բուլղարիզմի գործակալների՝ երկու հայ կորիւններ մոխիր դառնան քո հնարած ելեկտրական աթոռի վրայ:

Ի՞նչ, չե՞ս լսում թուրք եւ սովետ դեսպանատներէն բարձրացող մեֆիստոֆէլեան հռհռոցը՝ քո արդարութեան հասցէին:

Գիտե՞ք՝ յաճախ այսպէս է գործում օտար արդարութիւնը: Ոչինչ - քաղաքական գիշերը ո՛չ յաւիտեանս տեւէ: Աշխարհը դառնում է, ժամանակը գործում: Դեռ երէկ էր, ինչ նա մի շարք գահեր գետին զարկեց: Կոյրերը, միայն կոյրերը չեն տեսնում, թէ ինչպէս պատմութեան որդը կրծում է խորհրդային իշխանութեան հիմերը: Ոչինչ, մենք կը սպասենք սեփական արդարութեան, որ պիտի գործէ վաղը՝ մեր Յայրենիքում՝ ապախորհրդայնացած Յայաստանում:

* * *

Մերժուեց վերաքննութիւնը եւ... մեր երկու ընկերների թիկունքում սպառնալիօրէն ցցուեց խաչը:

Եւ խաչի նսեմ ստուերը փռուեց ազգայնական հայութեան հոգե-աշխարհի վրայ:

Ա՛հ, գիտե՛մ, ցեղադաւան ամերիկահայութիւն - գիտե՛մ, չէ՛ որ դեռ երէկ քեզ մօտ էի, քեզ հետ էի, երբ կարմիր շէյթանը դաւադրեց քեզ - գիտե՛մ, այժմ սիրտդ ուռած է զայրոյթից եւ բարկութիւնդ կը մխայ:

Գուցե եւ վաղը սուգ հագնի ճակատդ, բայց, թող չկորանայ դա - տղամարդ պայքարողին վայել չէ՛ տկարութիւնը: Վե՛ր գլուխդ, չէ՞ որ դու այն ազգն ես, որ գիտէ յաւիտենականութեան բարձունքէն դիտել աշխարհն ու անցքերը: Գլուխդ վե՛ր, ուր մշտաբուն մի աչք կայ, որ հսկում է թշնամիներիդ վրայ: Վե՛ր, որտեղից մի սաստող ձեռքի ստուերն է կախուել թշնամիներիդ գլխին:

Տեսնո՞ւմ ես միայն հացով ապրող երկրասող տականքը: Լա՛ւ, դիտիր, - նրանք այնպէս են շարժում, կարծես, ներքնապէս մի ծանր բեռ կրէին:

Ա՛հ, ներքին չարութեան համար քաղցած այդ չարարուեստ տականքը - նա վաղուց է ոռնում դատարանների դրան եւ երկու որդիներիդ արիւնն

է պահանջում: Նա յոգնեց սպասելէն: Իր չարութեան քաղցը յագեցնելու համար՝ օր, ժամ, վայրկեան առաջ նա ուզում է մեր արդարների աճիւնը տեսնել:

Եւ, ո՞վ գիտէ, գուցէ վաղը աշխարհի ամենահարուստ նահանգի պետն էլ չուզեց զգալ վեհափառութիւնը մեր ողբերգութեան՝ այն ժամանակ կը մոխրանան, կը մեռնեն Եռագոյնի նոր վկաները - Մատթէոսն ու Նշանը:

Եւ գիտէ՞ք ինչպէս - ինչպէ՛ս հայ լեզունականն է մեռնում՝ ստոյիկեան խրոխտութեամբ եւ ժպտադէմ:

Ես տեսայ, ես ճանաչեցի նրանց: Ամերիկան թողնելէս առաջ, զնացի հրաժեշտի՝ մեր բանտարկեալներին, եւ երկարօրէն, ծունկ ծնկի, խօսեցի մահուան դատապարտուած երկուսի հետ: Աստուած իմ, ի՞նչ տղամարդիկ են: Սրանց ոտքի հետքերը պիտի համբուրէին գողուղի ռամկավարն ու պղծադաւան բոլշեւիկը, եթէ զուրկ չլինէին մեր ցեղի ճակատագրի զգացումէն: Ժամեր տեւող մեր տեսակցութեան ընթացքին նրանց կողմից ո՛չ մի խօսք եղաւ այն մասին, թէ ի՞նչ աշխատանքներ են տարւում դուրսը՝ իրենց ճակատագրի դաժանութիւնը մեղմացնելու համար: Այո՛, այդ մասին եւ ո՛չ մի ակնարկ:

Երկուսն էլ, սակայն, խորապէս ազդուած էին Վարանդեանի մահէն:

- «Ինչպէ՞ս է Ահարոնեանը, յոյս կա՞յ, որ նորէն գրիչը ձեռքն առնէ»՝ հարցրեց Մատթէոսը:

- «Արդե՛ծք, յոյս կա՞յ, որ մօտիկ ապագայում Իտալիան կամ մի այլ ոյժ զարկի թուրքին»՝ հարցրին երբ ոտքի վրայ էինք եւ կ'ողջագուրուէինք բաժանուելու համար:

- «Այո՛, տղայք, աշխարհը դառնում է. անկիւնադարձի առջեւ է մարդկութիւնը. մեզ կը մնայ աշխատել եւ պատրաստ լինել»: Այս խօսքերով բաժանուեցի մեր երկու ցեղահոգ ընկերներէն, որոնց աչքերի մէջ ցաւով կարդացի այրող կարօտը զէնքի, ծածան Եռագոյնի, կռուի թուրքի դէմ:

Մատթէո՛ս, Նշա՛ն - ահա՛, ամերիկահայութիւն, երկուսը սրտով մեծ ու զօրաւոր զաւակներէդ, որոնք վաղը, ներքին թշնամուդ ցանկութեամբ, պիտի մեռնեն, եթէ ամերիկեան մի նահանգապետ նրանց մահն ուզեց:

Ի՞նչ արած, գիտես, որ ժամանակը ազգերի վրայ կոխելով է անցնում: Նրա ոտքի կապարեայ ծանրութեան անժանօթ չես դու: Այս անգամ էլ նա ոտքը սրտիդ վրայ, ազգային վէրքիդ կոխեց: Վա՛յ քեզ, եթէ ոյժ եւ արիութիւն չունեցար խրոխտալու, որ քո սիրտն աւելի՛ ուժեղ է քան ժամանակի զարշապարը: Այո՛, այսպէ՛ս է վայել այն ազգին, որ աշխարհի անարդարութեան հետ պայքարի մտած՝ դժբախտութիւն ունի նեղուելու եւ իր տականքէն:

Բարոյական ա՛յս կեցուածքն է վայել քուրմին, որ քաղցրաբար իր զոհն է նատուցանում: Ձոհարարի քո վիճակում հաւասարապէս աններելի են՝ տրտունջն ու տկարութիւնը:

Ո՛չ Յովբի մռայլ շեշտը, ո՛չ էլ Բայրոնեան յուսահատութիւն - ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը:

Գիտցի՛ր, սակայն, որ այն օրը, երբ գոծադրուեց մահապատիժը՝ մի *խորհրդաւոր ծայն* զարհուրանքով պիտի գոռայ թշնամիներիդ ականջի մէջ - *memento*-յիշի՛ր:

Այն օրէն ծանօթ տականքները վատաբար պիտի դողան իրենց հետապնդող ձեռքի ստուերէն:

Երկու ուրուականներ, ամէն գիշեր, նրանց դռները պիտի զարկեն:

Նրանք ամէն օր պիտի մեռնեն, պիտի մեռնեն՝ դեռ չմեռած:

Այն օրը, երբ քեզ, ամերիկահա՛յ երկու զաւակներիդ մահը գուժեցին՝ դու կը բարձրացնես ճակատդ, գուրգուրանքով կը նայես Եռագոյնիդ, զայն մտովի կը խոնարհեցնես արիներիդ համբուրելի աճիւնի առջեւ, ապա կը բարձրացնես - ամենաերկիւղածօրէն կը համբուրես, մէկ է՛լ, եօ՛թն անգամ, եւ կը յանձնես օրուայ իր պահակին՝ ցեղակրօ՛ն զաւակներիդ:

Այսպէ՛ս է վայել այն ազգին, որ յանուն իր յաւիտենականի գիտէ իր զաւակներէն ամենաընտիրները զոհաբերել:

Այսպէ՛ս է կատարում ամէ՛ն մարտիրոսութիւն:

Այսպէ՛ս է ստեղծում ամէ՛ն հերոսական:

Այսպէ՛ս են յաղթանակում ազգերը:

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ
ԹՐՔՕԲՈԼՇԵՒԿ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԼՈՅՍԻ ՏԱԿ**

*Թող ներուի ինձ, եթե պատմական ճշմարտությունը
պաշտպանելու համար, ականայ մեղանչեցի
համեստության դէմ:*

* Տպագրվել է Սոֆիայում, 1937թ.:

Ita est*

**«Բոլշեիզմը յղացան հրեաները,
իրագործեցին թաթարները, իրենց
կաշիի վրայ կրեցին սլաւները»:**

ՋՈՍԲԱՐՏ

Համաշխարհային պատերազմի վախճանը կը սպառնար դառնալ
Թուրքիոյ արդար վախճանը:

Ջարիուրելի էր դա պարտեալների, մասնաւորապէս, Թուրքիոյ
համար:

1918, հոկտեմբերին, Սուդրոսում փորուեց սուլթանական Թուրքիոյ
անփառունակ գերեզմանը:

Այդ օրուանից Օսմանեան պետութիւնը վերածուեց մի դմբաց
երկրի՝ յաղթականների համար:

«Թշնամիները,–այդ առթիւ գրում է քենալական պատմագիրը,–
թուրք պետութեան հասցրին մահացու հարուած: Նրանք ուզեցին նոյն
հարուածը հասցնել նաեւ թուրք ժողովուրդին»:

Սուդրոսի հաշտութեան պայմանագրի ոյժով, յաղթականները ազատ
էին իրենց զրահապատ թաթը դնել թրքական երկրի ամէն մի կէտի վրայ:

Վերջիների – համաձայնական պետութիւնների – հաճութեամբ 1919,
մայիսին, յոյները գրաւեցին Իզմիրը: Նոյն տարին, Անգլիան եւ Ֆրանսան
համաձայնութեան եկան բաժանելու թուրք երկիրը, որով առաջինը
ստացաւ առիծի բաժինը՝ Սիջազետքը, Պաղեստինը, Անդրյորդանանը եւ
Մուսուլի քարիւղային աղբիւրները:

Ամիսներ անց՝ Անգլիոյ կրունկը ծանրօրէն կը կոխէր նաեւ Պոլսի եւ
Չանաք Կալէի երեսը՝ իր դրօշի տակ առնելով Անատոլեան երկաթու-
ղագծի ամբողջ երկարութիւնը:

Ի լրումն թուրք ժողովրդի այդ արդար դժբախտութեան՝ Լոնդոնը
Սուլթանի հետ կը կնքէր մի գաղտնի համաձայնութիւն, որով Թուրքիան,
ընդունելով Անգլիոյ մանդատը, կը պարտաւորուէր խալիֆայութեան
հոգեւոր եւ բարոյական բովանդակ ուժերը լծել բրիտանական շահերի
կառքին:

Վերջապէս, Թուրքիոյ պիտի պարտադրուէր Սելրի դաշնագիրը:

Դա այլեւս Օսմանեան պետութեան թաղման ղօղանջն էր:

* Այդպէս է:

Ֆրանսան գրաւած էր Սուրիան եւ հարեւան Կիլիկիան:

Իտալիան՝ Ադալիան:

Յոյները, յաւելուածաբար՝ արեւելեան Թրակիան, մինչեւ Չաթալջա:

Թուրքիա ասելով այլեւս պէտք էր հասկանալ Անատոլիայի անմշակ հիւսիսային կէտը՝ Սեւ ծովի ափով:

Այլեւս աշխարհագրորէն ծուատուած ու քաղաքականապէս սատակ էր Թուրքիան:

Այսպէ՛ս, պատմութիւնը այսպէս կը պատժէր իր անօրինակ չարագործութիւններով մեր երկրագնդի երեսը պղծող այն շնացեղ ազգին, որը մի ժամանակ իր գայլութեան, իսկ վերջին երկու դարերին, եւրոպական պետութեանց անհամաձայնութիւնների շնորհիւ յաջողած էր ամբողջ ժողովուրդներ եւ մշակոյթներ բնաջնջել:

Կատարուած էր պատմութեան արդարագոյն դատաստանը - Թուրքիան այլեւս ե՛ւ կար, ե՛ւ չկար:

Այդ օրհասական վիճակի մէջ, սակայն, նրան օգնութեան պիտի հասնէր «թրքացեղ Լենինը»:

Սովետները, դեռ 1918ին, Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով հրաժարուել էին այն բոլոր իրաւունքներից, որ ձեռք էր բերած ցարական Ռուսիան Նեղուցների եւ Փոքր Ասիայի նկատմամբ:

Այդ առթիւ «Թիւրք հանրապետութեան պատմութեան»^{*} ծանօթ հեղինակը՝ արտայայտելով իր ժողովրդի երախտագիտութեան խորին զգացումը՝ «Թիւրքիոյ սեւ օրերի միակ բարեկամ»ին, մի շեշտուած հպարտանքով պնդում է, թէ «Լենինը սերած է ռուսացած թուրք ծնողներից»: Լենինը թրքացեղ - ահա լուծումը մինչեւ օրս անլուծելի համարուած առեղծուածի:

Մարդկութիւնը չգիտէր այդ եւ կը դժուարանար բացատրել թրքօբոլշեւիկ հոգեկցութեան գաղտնիքը:

Մասնաւորապէս հայը կը դժուարանար առեղծանել հանելուկը – թէ ինչո՞ւ թուրքի չափ հայատեաց եւ հայասպան եղաւ եւ բոլշեւիզմը. ինչո՞ւ երկուսն էլ իրենց հարուածը նախ մեր ժողովրդի ուղեղին՝ նրա մտաւորականութեան իջեցրին. ինչո՞ւ բոլշեւիզմէն միայն եւ թուրքը շահեց. ինչո՞ւ: Այդ «ինչու»ների պատասխանը այլեւս տուած է թուրք պատմագիրը:

Լենինը թրքացեղ - այժմ լուծուած է հանելուկը:

Այսպէս է գործում ատաւիզմը:

^{*} «Թուրք հանրապետութեան պատմութիւն»ը, էջ 7, redigé par la Société pour l'Etude de l'Histoire Turque. Istanbul, 1936.

Թուրքը՝ ռուսին մի խառնածին պարգեւեց, ռուսը թուրքին՝ մի քաղաքական բարերար, մի ազատարար:

Ճշմարտութեան դէմ բնաւ չէ մեղանշում թուրք պատմագրողը, երբ Լենինին համարում է թրքացեղ – նրա խօսքին դարերով ռուս մարմնի եւ հոգու վրայ ծանրացած թաթարական լուծը վկայ:

Բոլշեւիզմը փրկեց Թուրքիան եւ ո՛չ թէ բախտահաս Քեմալը:

Միթէ՞ հասկանալի չէ, որ եթէ Թուրքիան իրեն ապահով չզգար Ռուսաստանի կողմից, եթէ կնքուած չլինէր թրքօ-սովետ զինակցութիւնը՝ Իզմիրի գրաման օրը, իր սակաւաթիւ զինակիցներով Պոլսէն Սամսոն փախչող «գորշ գայլ»ի ճիգերը պիտի մնային անպտուղ:

Այդ զինակցութիւնից ընդամէնը մի տարի յետոյ, քեմալականները, շնորհիւ բոլշեւիկների զինական, ֆինանսական եւ մասնագիտական առատ օգնութեան, Սաքարիայում պարտութեան մատնեցին յոյներին, որով երէկի կիսասատակ Թուրքիան վերստացաւ իր գերիշխանութիւնը ամբողջ Փոքր Ասիայի վրայ, մէջը լինելով նաեւ մեր երկրամասերը՝ Կարսն ու Արդահանը:

Այսպէ՛ս ոտքի ելաւ թուրք անկեալը:

Այսպէ՛ս, թուրք պատմաբանի իսկ վկայութեամբ, *հայոց ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց Մոսկուայի կողմից Քեմալին ընծեռուած կարմիր թելարկութեամբ.*

Ita est:

ԹՐՔՕ-ՔՈՒՇԵՒԻԶՄԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՄ

Խորհրդային իշխանութեան, նրա թերթերի, բազմապիսի փողհարների եւ ջատագովների կողմից, թերեւս, ազգայնական ոչ մի գործիչ այնքան կրքոտ յարձակումների եւ զրախօսութեանց չէ ենթարկուել, որքան տողերս գրողը:

Մէկ ու կէս տասնեակ տարի է անցել այն ողբերգական օրից, ինչ մենք թողեցինք Հայաստան երկիրը, բայց եւ այնպէս, կարմիր իշխանութիւնը չէ՛ մոռացել, չէ՛ մոռանում, եւ դժուար թէ մի օր ի սպառ մոռանայ ինձ:

Եւ հասկանալի է դա, աւելի քան հասկանալի: *Առաջին գնդակը՝ Կարմիր բանակի դէմ, արձակեց իմ զինուորը. եւ բովանդակ Ռուսաստանում եւ Անդրկովկասում վերջինը լինելով, նա թողեց կռուադաշտը:*

Իմ ժողովրդական վաշտերն էին, որ ջարդեցին, զինաթափեցին եւ գերեցին XI Կարմիր բանակի գրեթէ բոլոր զօրամասերը, եւ, հակառակ հանրապետական Հայաստանի կառավարութեան եւ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ կնքուած պայմանագրին – որով Չանգեզուրը

թողնուած էր Ադրբեջանին – իմ ժողովրդական բանակը, զէնքի ոյժով, խորհրդային իշխանութեան պարտադրեց իր կամքը – *Սիւնիքի կցումը Յայաստանին:*

Յայաստանի առաջին խորհրդայնացումից յետոյ, գրաւելով եւ ամբողջացնելով հայկական լեռնաշխարհը՝ ես ստեղծեցի ինքնավար Սիւնիքը, որը պիտի հանդիսանար որպէս հոգեբանական հրահրիչը Յայաստանի փետրուարեան համաժողովրդական ընդվզումի: Իսկ Երեւանի երկրորդ անկումից յետոյ՝ դա ծառայեց որպէս փրկութեան կամուրջ թրքո-բուլշեւիզմի գազանից մազապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար:

Յայոց պատմութեան ամենապատասխանատու մէկ վայրկեանին, երբ թուրքն ու բուլշեւիզմը կը դաւէին մեր ցեղի գոյութեան դէմ, դա - հերոսական Սիւնիքը - որպէս հեքեաթային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռների վրայ՝ թշնամու դէմ, իսկ միւսը նախախնամաբար երկարեց Արաքսի վրայ, որ Արարատեան դաշտէն պոկուած բազմահազար մտաւոր եւ մարտական ընտրանին անվճար ու անաղէտ անցնի Պարսկաստան:

Այսպէս, այն կորովի դիմադրութիւնը, որին Կարմիր բանակը չէր հանդիպած Ռուսաստանում, տեսաւ մեր լեռնաշխարհում, ուր նա տասնեակ հազարներով սպանուածներ, գերիներ ու մեծաքանակ ռազմական աւար թողեց:

Մի ամբողջ տարի, մեր ժամանակներին գրեթէ անծանօթ դիւցազնութեամբ, Սիւնիքը հեզմեց Մոսկուայի անդրկովկասեան ոյժերը, նրան պատճառելով ծանրածանր կորուստներ, ջղայնութիւն եւ ամօթանք:

Ահա՛ թէ ի՞նչն է պատճառը, որ մինչեւ օրս էլ խորհրդային վարչաձեւի եւ հացի ամէն կարգի եւ երանգի բարեկամները ու գովիչները բանաւոր ու գրաւոր խօսքի թոյն են փսխում իմ հասցէին:

Մենք - ես եւ խորհրդային իշխանութիւնը - հին, կէս մոռացուած թշնամիներ չենք:

Ես էի եւ շարունակում եմ մնալ լեռնեան գաղափարաբանութեան անհաշտ թշնամին:

Մենք միայն զէնքի թշնամիներ չէինք, չենք: Նմանները շատ շուտ են մոռանում թշնամանքը, եւ երբեմն էլ գիտակցում:

Մենք թշնամիներ ենք նաեւ քաղաքական դաւանանքով, աշխարհայեցողութեամբ:

Եթէ այսօր դադար են առել զէնքերը, զարնում են, չափում են գաղափարները:

Եւ, որովհետեւ բուլշեւիկները պայքարում մարդկայնութիւն եւ բարոյական չեն ճանաչում - նրանց համար չկան իդէական հակառա-

կորդներ, այլ՝ դասակարգային թշնամիներ միայն - նրանց թուղթ գրոհները դեռ շարունակում են եւ պիտի շարունակուեն:

Մեր փոխադարձ թշնամանքը ունի իր երրորդ սնուցիչը – թո՛ւրքը, որի հետ զինակցած Կարմիր բանակը երեւաց մեր դէմ, ռազմաճակատներում, Հայաստանում:

Մեր ողբերգութիւնը պայմանաւորուեց Լենինի «թրքացեղութեամբ» - իմա՛ Բոլշեւիզմի թրքաշնչութեամբ, որ ասել է՝ նրա հայատեացութեամբ:

«Խորհրդ. Ռուսաստանը,- ժամանակին կը շեփորէր «Չանգեզուրի Կոմունիստ» հայատառ թերթը,- *պէտք է պաշտպանի եւ պաշտպանելու է Տաճկաստանի ազատագրական շարժումը: Դրա համար էլ Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է ունենայ մշտական եւ անմիջական կապ Տաճկաստանի հետ, որի ճանապարհը Չանգեզուրն է, Նախիջեւանի վրայով*»^{*}:

Խորհրդ. իշխանութիւնը, ի մասնաւորի հայ մեծամասնականը գիտէ, զգում է, որ թրքո-բոլշեւիկեան զինակցութեամբ հայութեան եւ հայ հայրենիքին հասցուած չարիքը հեշտութեամբ չի՛ ներուի, չի՛ մոռացուի:

Մոսկուան եւ իր հայանուն գործակալները գիտեն, որ կենսաբանական բարոյականի տէր հայութիւնը չէ կարող ներել նրանց, որոնք օգնութեան ձեռք երկարեցին թուրքին՝ իր պատմութեան ամենադժուարին մէկ վայրկեանին, եւ *հայոց նորագոյն ողբերգութեան գնով իրականութիւն դարձրին թրքո-բոլշեւիզմի հայադաւ եղբայրակցութիւնը*:

Բաքուում, Երրորդ Ինտերնացիոնալի նախաձեռնութեամբ, 1920, Սեպ. 1-8 գումարուած Արեւելեան ժողովուրդների համագումարը եկաւ հաստատելու երեք բան՝

Ա - Որ Մոսկուայի մէջ կնքուած թրքո-սովետ գաղտնի զինակցութիւնը ստորագրուած էր վերոյիշեալ համագումարից առաջ.

Բ - Որ Մոսկուան վճռած էր Հայաստանը նուաճել Թուրքիոյ զինակցութեամբ, եւ

Գ - Որ Մոսկուան թուրքերին քաշեց, բերեց Հայաստան:

Մի քանի մէջբերումներ, առնուած այդ համագումարի սղագրուած արձանագրութիւններից, կը հաստատեն խօսքերիս բացարձակ ճշմարտութիւնը.

Չինովել. «Դուք գիտէք, ընկերներ, որ սովետական կառավարութիւնը օգնում է Քեմալին»:

Էնվէր փաշա. «Ընկերներ, ես սեղմում եմ այն բոլորի ձեռքը, որոնք մեզ հետ կ'աշխատեն մինչեւ սկսուած կռուի վախճանը...

^{*} «Չանգեզուրի կոմունիստ», N 2, 1920, 20 Նոյեմբեր:

Մենք ընդունում ենք, թե Ադրբեջանը պատկանում է ադրբեջանցիներին»^{*}:

Իբրահիմ Թալի. Անգորայի ներկայացուցիչը, որը համագումարը Հայաստանի դեմ գրգռելու եւ նախապաշարելու հաշուով ասում է. «Համաշխարհային իմպերիալիզմը իր ձեռքն երկարեց Թուրքիոյ կենսական շնչերակին եւ միանգամայն ուժասպառեց նրան:

Արեւմտեան կապիտալիստները վճռեցին թուրք գիւղացիութեան դեմ դարձնել իրենց օժանդակողներին - արեւմուտքէն՝ վեցնիզելիստներին, իսկ արեւելքէն՝ հայ դաշնակներին:

Անատոլիան վճռած է պաշտպանել իր ճակատագիրն ու անկախութիւնը մինչեւ իր վերջին զուակի մահը, որով *Սովետ Ռուսիոյ կողմից իրեն երկարած բարեկամական ձեռքը նա ընդունում է կատարեալ անկեղծութեամբ*»:

Չիւնովե. համագումարի վերջին նիստում. «Այստեղ յաճախ է լսում Հայաստանի մասին: Գոյութիւն չունի մի եւ անկախ Հայաստան:

Մի կողմից կայ բանուորագիւղացիական Հայաստանը, որին մենք եղբայրական ձեռ ենք երկարում, միւս կողմից՝ անիծեալ, դահճական, դաշնակցական, բուրժուական Հայաստանը» (փոթորկային ծափահարութիւններ):

Եոսուֆ Քենալ – թրքո-բուլղարիկ զինակցութեան ստորագրողը - այդ միեւնոյն օրերին, Բաքուէն կը հեռագրէր իր կառավարութեան, թէ այլեւս վճռուած է Հայաստանը նուաճել պատերազմով, որի դէպքում նախայարձակ պիտի լինի Թուրքիան, Կարմիր բանակին թողնելով՝ Հայաստանը նեղել հիւսիսէն:

Այդ մասին Մոսկուայէն տրուած հրահանգի մանրամասնութիւնները Քենալը կը հաղորդէ Քեազին Գարապէթի փաշային:

Թրքո-սովետ զինակցութիւնը արագ կերպով իր բաղդին թողնուած Հայաստանի դեմ դարձնելու նպատակով, այդ օրերին Մոսկուայէն Բաքու եւ Բաքուէն Ղարաբաղ ու Նախիջեւան կ'երթեւեկէին մի շարք դաւադիր զինուորա-քաղաքական թուրք գործակալներ – նախկին ջարդարարներ:

Վերջինները կապ կը պահէին Ադրբեջանում կենտրոնացած Կարմիր բանակի, Ադրբեջանի յեղկոմի նախագահ Նարիմանովի եւ Հայաստանի ճակատի վրայ գործող թրքական ոյժերի զօրահրամանատարութեան հետ:

Մոսկուան այդ ջարդարարների ձեռքով պիտի գրէր մեր հայրենիքի նոր ճակատագիրը՝ եղերական:

^{*} *Էնվերի խօսքը վերաբերում է Զանգեզուրին, որի մեծ մասն այդ ժամանակ գրաւուած էր Կարմիր բանակի կողմից:*

Լսենք սրանցից մի քանիսին.

Դոքտ. Նազրմ. «Մոսկուայի կառավարութեան դիմելով՝ օգնութիւն եւ զէնք ուզեցինք»:

Քիւչիւք Թալէաթ. «Ես յանձնարարեցի Քեազիմ Գարապէթիր փաշային, որ բոլշեւիկների հետ շփման մէջ մտնէ: Այդպէս էլ եղաւ»:

Նայիմ Ջեւաթ բէյ. «1920 Յուլիսին, Գարապէթիր փաշային դիմելով, նրա հաւանութիւնը ստացայ:

Երբ Ղարաբաղ հասայ՝ նամակ մը ստացայ: Այդ նամակը ուղղուած էր Ջաւիտ բէյին, որ այդ ատեն Պայազիտ կը գտնուէր: Նամակը կը յանձնարարէր շփման մէջ մտնել նահանջող բոլշեւիկեան ոյժերու հետ: Կացութիւնը Պայազիտ հաղորդեցի:

Ասոր վրայ Գարապէթիր փաշայէն հեռագիր մը ստացայ, որով կը հրամայէր՝ «Նայիմ ճէվատ բէյ ինչ կ'ուզէ թող ընէ բոլշեւիկեան նահանջող բանակը * Նախիջեւան թող բերէ»:

Գարապէթիրի հրամանի վրայ՝ Նուրի փաշան, թուրք եւ թաթարներից բաղկացած իր ոյժերը կը քաշէ Նախիջեւան եւ այսպէսով կը կապուի թրքական Բայազիդի հետ:

Կարմիր բանակը վերստին կը շարժուի Ջանգեզուրի դէմ, եւ այսպիսով Հայաստանը կը դրուի երկու կրակների միջեւ:

Օրեր յետոյ՝ միեւնոյն Նայիմ բէյը կը հեռագրէ Գարապէթիր փաշային. «Ձէնք եւ ռազմամթերք առնելով, յառաջացէք»:

Ջեւատ բէյ. «Յետոյ շփման մէջ մտայ բոլշեւիկեան հրամանատարութեան հետ:

Գարապէթիր փաշան՝ Խալիլ փաշային, Նարիման Նարիմանովին եւ բոլշեւիկեան բանակի հրամանատարութեան ուղղեալ երեք նամակներ գրած էր:

Այդ նամակներով բոլշեւիկներուն հետ գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջատագովէր, եւ Խալիլ փաշայի կողմէ կատարուած ծառայութիւնների համար անոր շնորհակալութիւն կը յայտնէր:

Ասկէ զատ, թնդանօթի, զէնքի եւ ռազմամթերքի փոխադրութեան ատեն, օգտագործելու նպատակաւ, Ադրբէջանի մէջէն ճամբայ բանալու անհրաժեշտութիւնը պարզող երեք նամակներ ստացայ:

Ապահովեցի, որ Օգոստոսին, թրքական եւ բոլշեւիկեան բանակները իրարու միանան:

Յետոյ իմ ստացած հրահանգներու համաձայն, Խալիլ փաշայի հետ աշխատեցայ, որ *երկաթուղիով ալ ապահովուի երկու բանակներու միացումը եւ Հայաստանը չկարենայ ասոր ընդդիմանալ:*

* Ջանգեզուրէն:

Այս նպատակով Մոսկուա գացինք: Էնվեր փաշան արդէն հոն կը գտնուէր»^{*}:

Ահա՛ եւ XI Կարմիր բանակի զինուորայեղափոխական խորհրդի անդամ՝ Յեկկերի վկայութիւնը Լենին-Քեմալ զինակցութեան մասին.

«... Ձանգեզուրուն յիրաւի տեղի է ունեցել մի անօթալի դէպք, որի համար մենք մեզ չենք գովում: Խօսքս տաճկական գնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Ձանգեզուրով Քեմալի մօտ:

Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար: Գնդին կարգադրուած է եղել անցնել Նախիջեան:

Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ տեղի կ'ունենան դժբախտ դէպքեր կամ թիրիմացութիւններ, որ թէ ազգաբնակչութիւնը եւ այդ գունդը միմեանց դէմ զենք կը բարձրացնեն այն էլ Կարմիր բանակի անուան տակ: 1921, 15 փետր.»:

Թրքօ-սովետ հակահայ դաւի մասին, վերջապէս, վկայելու կանչենք նաեւ՝ հայ քաղաքական հոսանքներից մէկին.

«Քողը - Ձանգեզուրի եւ Ղարաբաղի ժողովրդին ուղղուած իր կոչի մէջ ասում է հայ սոցեալ-դեմոկրատ բանուորական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն,- պատռուել է եւ մերկանդամ իրողութիւնը հրապարակ է նետուել:

Կեղծիքը բացուել է եւ ցինիկ խաբեբայութիւնը թագցնել անկարելի է:

Մայիսեան խառնակութիւնների օրերին հայ բոլշեւիկները չէին հաւատում եւ պրովոկացիա էին համարում այն ուլտիմատում հեռագիրը, որ նոյն խորհրդային դարձած Ադրբէջանն ուղղել էր Յայաստանի կառավարութեան՝ Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը մաքրելու համար հայկական ուժերից. *այժմ ոչ միայն Ադրբէջանն է թրքական եւ ռուսական մեծ ոյժեր կենտրոնացրել Ղարաբաղի եւ Ձանգեզուրի ուղղութեամբ*, այլեւ հայ բոլշեւիկ կոչուած տականքները իրանց եռանդուն ծառայութիւնն են մատուցանում օտար ոյժերին:

Առաջ հայ բոլշեւիկները չէին ընդունում եւ աշխատում էին հերքել այդ փաստը, որ ռուսական բոլշեւիզմը գիտակցել եւ դաշնակցել է տաճկաթաբարական պանիսլամիզմի հետ - արեւելքում միացած գործելու համար:

Այժմ ոչ միայն չեն հերքում կամ ուրանում այդ փաստը, այլ եւ Բաքուում բուն դրած հայ տականքները, իրանց «Կոմունիստ»ի մէջ, օրն ի բուն ազիտացիա են մղում եւ ոյժեր կազմակերպում Յայաստանի դէմ, որպէս պետական անկախ միաւորի, եւ ջերմ փափաք յայտնում

^{*} Այս յայտարարութիւնները տրուած են Էնկիւրիի անկախութեան դատարանի առջեւ դատուող հակաքեմալականների կողմից, 1926ին:

Հայաստանի վրայով ճանապարհ հարթել դեպի Անատոլիա եւ կամուրջ ձգել Ադրբեջանի եւ Տաճկաստանի միջեւ:

Հայ դեմոկրատիայի բոլոր թշնամիները խմբուեցին մեկտեղ հայ պետականութեան մահացու հարուած տալու համար:

Ռուսական բոլշեւիզմի եւ թուրք-թաթարական պանիսլամիզմի մերձարեւելեան նպատակները զուգահիշում եւ համերաշխում են իրար:

Այդ դիւային ծրագիրների իրականացման զոհ է բերում հայ երկիրը:

Այդ իմաստով, հայկական դատին ու ազատագրութեան հաւասար թշնամիներն են եւ բոլշեւիզմը, եւ պանիսլամիզմը:

Բոլշեւիզմը, եւրոպական դեմոկրատիայից կատարելապէս նախատուած ու արհամարհուած, յուսախաբ՝ փարել է արիւնռուշտ պանիսլամիզմին եւ նրանից է օգնութիւն աղերսում:

Ապստամբ պանիսլամիզմը՝ մահուան դատապարտուած միջազգային յաղթանակով հզօրների կողմից, գալարուելով իր հոգեվարքի ժամերին, յոյսը դրել է ռուսական բոլշեւիզմի վրայ:

Երկուսն էլ պատմութեան չար անէծքի դատավճռին են ենթարկուած:

Ահա՛ սեւ դաւը, ահա՛ դիւային զինակցութիւնը, որի գործակալների կողմից Անդրկովկասում թափուած հակահայ աշխատանքների շնորհիւ, Բաքուում կենտրոնացած XI Կարմիր բանակը, մի օր, պիտի շարժուէր Չանգեզուրի դէմ, թրքական ոյժերի հետ՝ հարաւէն ու հիւսիսէն ռազմագիտական արքանի մէջ առնելու Հայաստանը:

Ահա՛ հայադաւ զինակցութիւնը՝ թրքօ-բոլշեւիկ վկայութեանց լոյսի տակ:

Այլ վաւերագրերի եւ վկայութիւնների կարիք կա՞յ: Չեն կարծում:

Մեր դաւադրուած հայրենիքի համար ստեղծուած այդ ծանրածանր պայմանների մէջ թոյլատրելի՞ է հարցնել, թէ Սիւնիքը պիտի ծառանա՞ր Կարմիր բանակի դէմ, թէ՛ ոչ:

- Այո՛, դա վճռաբար պիտի կտրէր քենալական ոյժերին օգնութեան փութացող Կարմիր զօրքերի ճամբան, եթէ հաշուի առնելով ոյժերի փոխյարաբերութիւնը, անգամ համոզուէր, թէ գերազանցապէս անհաւասար այդ կռուում իր լեռնոտ բոյնը ամբողջապէս կը վերածուի Լեռնիդասեան մի կիրճի, եւ որպէս նուիրական կտակ ու յիշատակ, նա դարերին իր աճիւնը կը թողնի:

Նա պիտի կռուէր եւ կռուեց դիւցազնաբար, որովհետեւ չէր կարող տկարանալ, երբ իր հայրենիքն էր դաւադրուած:

Նա կռուեց, որովհետեւ թուրքը, Երրորդ Միջազգայնականի սադրանքներով, մահուամբ կը սպառնար Հայաստանին եւ անոր անկախութեան:

Եւ, ի՞նչ խօսք, որ նման պայմաններում մի սիւնեցի, մի նոր Մելիք Ֆրանգիւլ կարող էր տկարանալ, վաճառուել, դաւաճանել: Սիւնիքը՝ երբեք:

Նա միշտ էլ եղած է հաւատարիմ իր ցեղին - հայոց պատմութիւնը վկայ:

Մի վսեմ փառասիրութեամբ՝ նա պատնէշի վրայ մնաց եւ այն օրերին, երբ իր ճակատագրի ղեկավարութիւնը յանձնած էր ինձ:

Փառք իրեն:

III

«Ճճիք որք չունին զօրութիւն, ունին խայթոց»:

Ուրացողներ կան, որոնց ժամանակին դատած է Եղիշէն՝ նրանց ճակտին խարանելով՝ «Յաճախ վարդապետներ ու վարդապետութիւններ փոխող»:

Արդար լինելու համար, պէտք է ասել, որ նմանները չար չեն, բայց նաեւ արդարակորով չեն:

Սրանք պատկանում են այն հոգեբանական տիպին, որն իր տկարութեան բերումով դառնում է անպայքարունակ եւ հեշտութեամբ յարմարուն քաղաքական վայրկեանին ու միջավայրին:

Նմանը միշտ էլ օրուայ ամէն կարգի յաղթականի եւ իշխանաւորի հետ է:

Նա չէ՛ ծախուում, չէ՛ գնուում:

Այդ իսկ պատճառով մեծ չէ իր սակարանական արժէքը:

Սա պատկանում է անարծաթ ու ականայ ուրացողների ստորոգութեան:

Սրա ուրացումը սահմանափակուում է նրանով միայն, որ դառնում է գաղափարի զէնընկեց, դասալիք, որով որոշ բարոյալքում է առաջացնում իր նախկին գաղափարակիցների շարքերում:

Սակաւ չէ նման քաղաքական ուրացողների թիւը մեր կեանքում:

Ուրացողներ էլ կան, որոնց անկումը տեղի է ունենում «երեսուն արծաթով», որոնք, սակայն, ստանալով իրենց ուրացումի գինը՝ քաշուում են մթութեան մէջ եւ լռութեան կնիքը դնում իրենց շրթներին:

Իբրեւ կրաւորական տիպի ուրացողներ՝ սրանք չեն փորձում արդարացնել իրենց անկումը:

Գոյութիւն ունի երրորդ կարգի ուրացողը, որն իր չարագործութիւններից յետոյ դառնում է աւելի յանդուգն իր ընկածութեան մէջ:

Սա չէ բաւականանում իրեն արած «արծաթ»ով, եւ աշխատում է ամէն կերպ շահեցնել այն:

Առ այդ, նա շարունակում է մնալ հրապարակում - յաճախ պայքարի առաջին գծի վրայ - եւ աղմկում իր ուրացումը արդարացնելու համար:

Սրա անկումը պէտք է բացատրել ոչ թէ իր մտաւոր, այլ՝ բարոյական կարճատեսութեամբ:

Սա՝ զինակցելով իր ուրացումը գնող արտաքին թշնամուն, պայքարում է նրա դատի, նրա յաղթանակի համար:

Այդ վերջինը ակտիւ տիպի ուրացող է, որով՝ աւելի՛ զգուելի եւ աւելի՛ վտանգաւոր:

Ուրացողների այդ կարգից է Գ. Տէր Մինասեան կոչուածը, որն իր ուրացումից յետոյ սկսած է ընդունայն փորձեր կատարել՝ իր որդեգրած կարմիր դաւանանքի քղամիդով իր հոգեւոր նեխութիւնը ծածկելու համար:

Այդ ուրացողի ելոյթը եկաւ ինձ վերջնականօրէն համոզելու, թէ *բոլշեւիզմին յարող ամէն դժբախտ էակ դառնում է ճշմարտութեան ու բարոյականի թշնամի*, հացկատակ ու բանասարկու՛, - հոգով կործանուած:

Խօսքս այն հատ ու կենտ իդէալիստների մասին չէ, որոնց համար համայնավարութիւնը մի «հոյակապ գառանցանք» է, այլ նրանց՝ որոնց համար բոլշեւիզմը ամէն բանից առաջ մարդ արարածի մէջ նիրհող անասնականը բաւարարելու խնդիր է - նախ հացի խնդիր:

Բոլշեւիզմի հայ գործակալներից ամենէն ծերը - այդ իսկ պատճառով ամէնից զգուելին - Տէր Մինասեանը այդ գիտէր, երբ դեռ գտնուում էր «նամարդ թշնամուց ոտնակոխ ու պղծուած»* Սիւնիքում, ուր դեռ իմ ձայնն էր արձագանգում հայրենի լեռների եւ ժողովրդի *հերոսական* հոգու մէջ:

Նա գիտէր եւ այն, որ *արդարացնել խորհրդային իշխանութիւնը կը նշանակէ արդարացնել այն բոլոր մարդատիպ հրէշներին, որոնք եկել, դաւաճանել եւ ուրացումի ճամբով անցել են ասպրելու հայոց պատմութեան խաւարի մէջ:*

Նա գիտէր - եւ մեզ հետ արդար կատաղութեան կայծակունք էր թափում Լենինի եւ նրա հայացեղ ճետերի գլխին - նա գիտէր, որ *ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը կը նշանակէ կանխաւ արդարացնել օտար իշխանութեանց այն բոլոր տեսակի հայանուն գործակալներին, որոնք վաղը եւ յաւէտ կարող են յայտնուել մեր ցեղի կեանքում:*

* Ուրացողի բառերն են:

Մի դաժան հարկադրանքով, մեր ժողովուրդը ճանաչեց եւ հանդուրժում է կարմիր իշխանութիւնը, բայց չարդարացրեց եւ պիտի չարդարացնի զայն:

Իսկ տէրմինասեանները, զուրկ իրենց ծնող ցեղի առաքինութիւններից, ոչ թէ միայն ճանաչեցին՝ ժամանակին իրենց կողմից իսկ բիրիցս անիծուած իշխանութիւնը, այլ եւ արդարացրին նրան:

Աւելին. նրանք, օտար իշխանութեան աչքին քաղցրանալու շնական հաշուով, միաժամանակ հայիոյեցին ու դատապարտեցին մեր երէկը, մեր հայրենին, մեր նուիրականը:

Ուրացումի անբարոյութեան ոյժով՝ այդ հրէշները մղուեցին շփոթելու քաղաքականութիւնը՝ վարդապետութեան, ճանաչումն՝ արդարացումի հետ:

Յեղային արժանապատուութեան ու բարոյական սկզբունքների պակասը նմաններին դարձրեց ոչ թէ միայն օտարին յոտնկայս ծառայելու տրամադիր, այլ՝ եւ իր հարազատ ժողովրդի պատմութիւնը կեղծող՝ ճշմարտութեան թշնամի:

Հացը, անսուրբ հացը սրանց մոռացնել է տուել - ե՛ւ գիտեն, ե՛ւ չգիտեն սրանք, որ *չկայ անելի մեծ պղծութիւն, քան հարազատ ժողովրդի պատմութեան չարամիտ աղաւաղումը:*

Կեղծել պատմութիւնը, ասել է՝ եղծանել պատմաստեղծ ժողովրդի կենսաբանական բարոյականը, հարուածել նրա արթուն բնազդը, վտանգել նրա հոգեւոր առողջութիւնը, խեղել հոգին, ծռել նրա զարգացման ճամբան, անհրաւել նրա մեծ մեռելներին, որոնք ընկան, որ հայրենիքը սրբանայ ու ապրի, շփոթի մատնել պատմութեան ենթակայի ներկան եւ խաբել զալոց սերունդներին: Միով բանիւ, դա ասել է՝ բաց աչքով թշնամանել հարազատ հայրենիքին, դա ասել է՝ ծառայել իր ցեղի արտաքին թշնամիներին:

Այդ կարգի ուրացողներից է խորհրդ. իշխանութեան գործակալ Գ. Տէր Մինասեանը, որի հակազգայնական հաջոցին, որպէս պատասխան, գրուում են այս տողերը:

* * *

Ընթերցո՛ղ, ես տեսայ հոգւով ազատը ստրկութեան մէջ, եւ սիրեցի մարդը:

Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ եւ զարշեցի մարդէն:

Ստրուկը – ով հաւասար չափով չի ատել ե՛ւ սրան, նա էապէս չի պայքարել բռնութեան դէմ:

Պատմական մոմենտներ կան, օրինակ՝ մեր ժամանակաշրջանը, երբ բռնաւորէն անելի ստրուկն է զգուելի:

Եօթնիցս զգուելի է հոգեւոր ստրուկը – նա՛ որն ազատութեան մէջ իսկ ապրում է, խորհում, գործում ստրկօրէն. նա՛ որի կրօնքին թէւ չէ ճնշում բռնաւորի թաքը, բայց եւ այնպէս, նա միշտ էլ իրեն զգում է ծունկի եկած «զօրաւորի» առջեւ. նա՛ որը ծանրապէս կոխող զարշապար է փնտռում՝ լիզելու, սուտ աստուածութիւններ՝ փառաբանելու, կեղծ մեծութիւններ՝ պսակադրելու:

Ինքնաստրկացած մարդկային մի անասուն, որն այդ բոլորը կատարում է մի շնավայել քօնքով՝ ողորմութիւն ստանալու համար: Եթէ հերոսներ ունեցել են բոլոր դարերը, ապա անհոգի գործիքներից զուրկ չեն եղել բոլոր տեսակի իշխանութիւնները, հացկատակներից՝ բոլոր արքունիքները:

«Ամբոխին ու թագաւորին քօնողները գործադրում են բոլոր միջոցները. խուժանավարը գինետան կուրտիզան է, իսկ կուրտիզանը՝ պալատական խուժանավար,- ասել է Գիւլարդիինին:

Քաղաքական նման մի կուրտիզանի մի քանի ցցուն գծերով յաւերժացրած է ռուս հռչակաւոր քննադատ Դոբրոլիւբովը: Աւստրիական բանաստեղծ Եակովն է այդ պերճաղիճը, որ Գարիբալդիին կոչած էր «դժոխքի ծնունդ», «մարդագայլերի ընկեր», եւլն., իսկ օրեր յետոյ, նրան ձօնեց խանդավառ երգեր, երբ Գարիբալդիի թշնամին՝ թագաւորը փախած էր Նեապոլից:

- «Ո՛վ զօրաւոր պաշտպանդ ազգերի ազատութեան, որին ժողովուրդները պաշտում են արդարօրէն»:

Սակայն, մի քանի օր անցած, երբ Ֆրանսիսկը յաջողում է վերադառնալ Նեապոլ՝ Եակովը խղճի ամենայն անդորրութեամբ վերստին հնչեցնում է իր քնարի հակագարիբալդեան լարը.

- «Նորէն, թագաւորի հետ նորէն խաղաղութիւնը ու կարգ, կանոնը տիրեցին»:

Մի ուրիշը, ժամանակին, այսպէ՛ս է գրել Սիւնիքի եւ իր ղեկավարի մասին.

- «Վերջապէս հասանք Տաթևի պատմական վանքը, ուր եկաւ նոյնպէս սպարապետ Նժդեհը:

Նժդեհի անունը, իրօք, պաշտանքի առարկայ է դարձած սիւնեցոց համար:

Մի հեքեաթային հերոս է նա, որ իր կրակ ձիու վրայ հեծած ամեն տեղ է:

Անոր խօսքը պատգամ է, անոր ներկայութիւնը՝ յոյս ու ոգեւորութիւն: Նա ինքն ալ հաւատացած է կարծես, որ ինքն անխոցելի է:

«Մահէն չի՛ վախեցողը ամենէն շատ կ'ապրի», - կ'ըսէր նա:

Սիւնեաց ժողովուրդը «խուստուփի արծիւ» կ'անուանէ զայն, ի

յիշատակ այն օրերու, երբ Նժդէիը իր փոքրաթիւ խմբակով քաշուէր էր Խուստուփ լեռը, ուր Պրոմէթէոսի նման պահեց ազատութեան կայծը, մինչեւ որ մի օր ալ իջաւ այդ բարձունքէն եւ հրդեհեց ողջ Սիւնիքը ազատութեան եւ անկախութեան բոցով:

Ժողովուրդի այդ պաշտամունքը իր հերոսի մէջ կերտեր է մի տեսակ բեկական կամք, որին հպատակիլ շատ կը սիրէ սիւնեցիները:

Առանց Նժդէիի կամքին տերեւ չի շարժիր Սիւնեաց մէջ, եւ ժողովուրդը գոհ է, որ այդպէս է:

Սիւնեաց ինքնավարութիւնը Նժդէիի ծնունդն է»*:

Տարիներ յետոյ, այս տողերի հեղինակը, հայ գաղթաշխարհում, իր հացն ապահովելու համար, պիտի միանար նրանց, որոնք շահաւետ արհեստ են դարձրել իմ անձի դէմ հաջելը:

Ահա՛ եւ Գ. Տէր Մինասեանը, որը տարիներ առաջ այսպէս կ'ողջունէր կարմիր լծից ազատագրուած Ղափան-Գենուազը եւ իր առաջնորդին.

«Ողջոյն ազատագրուած Ղափան-Գենուազին**:

Ողջոյն քեզ Ղափան, Դաւիթ բէկ, Թորոս իշխանների օրրան: Ողջոյն քո սէգ ու հպարտ լեռներին, որոնց ամէն մի քարը ներկուած է հարազատներիդ արիւնով:

Ողջոյն Խուստուփի լեռներն ապաւինած, որդեկորոյս ծնողներին՝ արնոտ աչքերը Բարգուշատին, Աջանան, Ուղուրչային սեւեռած Ղափանի սրտաբէկ քաջերին:

Ողջոյն յօշոտուած, հիւժուած երկրագործ ու խաշնարած ժողովրդին, որ երկու տարուց ի վեր, հայրենիքի փրկութեանն ի սպաս դրաւ իւր սիրասուն զաւակն ու քրտնաթոր աշխատանքի վաստակը:

Ողջոյն, բիւր ողջոյն քեզ, Ղափան-Գենուազ-Գողթանի եօթն անգամ սիրուած հրամանատար հերոս Նժդէի, բեղմնաւոր էին քո ցանած սերմերը եւ ատոք եղան նրանց տուած պտուղները:

Դու ե՛ս եւ կը մնաս Ղափան-Գենուազի պատմութեան մէջ «երկրորդ Դաւիթ բէկ» «Աժդահայ փաշա» եւ «ամէն կռոււմ յաղթող փաթիշահ», տիտղոսներ, որ տուան՝ քեզ պաշտելու չափ սիրող զինուորութիւնն ու ժողովուրդը»...:

Այս մարդն էլ տարիներ յետոյ յուղայաբար իր տէրը պիտի ուրանար:

Այս են եղել բոլոր ժամանակների Եակովները, Թռչնիկներն ու Գեղեճները:

* «Հայաստան», թիւ 185, Ֆիլիպէ. Հայաստանի «Նահանջ Բիւրոց»ը ինքնավար Սիւնիքի ընդմէջէն. Թռչնիկ, 1921, 10 Յունիս, Թաւրիզ:

** «Ազգ», թիւ 43, 1920, Նոյ. 15, Թաւրիզ:

Անցեղ են նրանք, եւ յատուկ բոլոր ժամանակներին ու միջավայրերին:

Երէկ Գարիբալդիի հետ, նրան փառաբանող ու դափնեպսակող, երբ նա յաղթական էր: Այսօր Գարիբալդիի դէմ, ստգտանող ու թշնամանող, երբ նա լքած է Նեապոլը:

Այսպէս են եղել հոգեւոր ստրուկներն ու պորտաբոյծները բոլոր դարերում եւ բոլոր ցեղերի մէջ:

Եւ մարդկային զգուանքը Դիոգիւնեսի, Թեսալոսի եւ այլոց շրթունքներով մի շարք անարգական անուններ է տուած նրանց՝ «մկունս պալատականս», «շունս արքունիս», «որսողս պարգեւաց», «աղուէս սովեալս» եւն.:

Հասկանալի է, որ դարեր տեւող օտար լուծերի ազդեցութեանց պատճառով, այդ անարգ մարդատիպերի թիւը մեր ժողովրդի մէջ աւելի՛ մեծ, որակն աւելի՛ բարձր պիտի լինէր:

* * *

«Աղուէս սովեալս» - ահա՛ ներքին մարդն այն դժբախտ ուրացողի, որ Հայաստանի խորհրդայնացման ամօթափառ 15-ամեակի առթիւ, «Յուշեր անցեալից» խորագրութեամբ, հակադաշնակցական «Ապագայ»ի մէջ լոյս է ընծայել մի երկար յօդուածաշարք, «հայ մարդ» կեղծանունով:

Գեղէոն Տէր Մինասեան կոչուած դաւանափոխն է դա, որը ուրացութեամբ իր անձի մէջ *մարդն ու հայը* բարոյապէս սպանելուց յետոյ, հոգեբանական ծպտումի օրէնքով իրեն «հայ մարդ» անունն է տուել: Նա իր յուշապատումը սկսում է հետեւեալ առաջադրութեամբ. «Կ'ուզէի մեր ընթերցող հասարակութեան ներկայացնել Ձանգեզուրի կռիւների թռուցիկ, բայց ճշգրիտ պատմութիւնը յընթացս 1918-19-20-եւ-21 թուերի. այլեւ մասնաւորապէս Նժդէհի անձնաւորութիւնը ու նրա կատարած դերը 1921ին»:

Ընթերցող, մէկ էլ կարդանք ուրացողի վերջին խօսքերը. «...նրա կատարած դերը 1921 թուին»:

Ինչպէս տեսնում էք, յօդուածագիրն իր տէգ ու նիզակները ուղղած է ոչ թէ 1919-20ին գործող Նժդէհի դէմ, երբ դեռ հակաբոլշեւիկեան կռիւներ չկային Ձանգեզուրում, այլ նրա 1921ի գործունէութեան դէմ, երբ Սիւնիքը կը չափուէր Կարմիր բանակի հետ:

Այդ մարդը, որ Ձանգեզուրում ծանօթ էր «աղուէս Գեղէոն» անունով, եւ որի խորամանկութիւնը 1918ին, մի արդար մտրակով պատժած էր Անդրանիկը՝ ինչպէս ամէն հասարակ հաւատուրաց, 1925ին բռնեց քաղաքական ուրացումի ճամբան: Նա հրապարակային մի յայտարարու-

թեամբ բուլշեիկեան «Գաղափար» թերթի մէջ իրեն հռչակեց բուլշեիկները բարեկամ, թշնամի՝ Դաշնակցութեան:

Եւ անմիջապէս, որպէս «երեսուն արծաթ», Երեւանից նրան տրուեց խորհրդային իշխանութեան համար քարիւղ գնելու այնքան շահաշատ պաշտօնը, որն ամենայն վարպետութեամբ ցայսօր վարում է Աստա-րայում:

Այդ օրէն ահա Գեղէնը դողի մէջ է իր ոսկերէր պաշտօնի համար:

Եւ պատճառ ունի դողալու, որովհետեւ քաջ գիտէ, թէ իժի չափ յիշաչար բուլշեիկները դեռ չեն մոռացել, որ ինքը ուղիղ երկու տարի «Նժդէհի ձիու ասպանդակներն է բռնել», ինչպէս «Յուսաբեր»ի մէջ ասել է Սիւնեցին:

Այդ օրէն նա դեգերում է հաւատացնել իր նոր տէրերին, թէ ինքը դէմ է եղել Ձանգեզուրի հակաբուլշեիկեան կռիւներին, որ ասել է՝ եւ՛ Նժդէհին:

Սրանովն պէտք է փնտռել՝ Հայաստանի խորհրդայնացման 15-ամեակի առթիւ, Տէր Մինասեանի թոյլ տուած քաղաքական շնու-թեան իմաստը:

Տեսէք, թէ ի՞նչ է կատարում:

Երեւանում բուլշեիկները տօնում են Հայաստանի անկման տարե-դարձը:

Այդ օրը թրքօ-բուլշեիզմը գերեզմանեց Հայաստանի անկախութիւնը՝ Թուրքիային կցելով մեր հողերի մեծագոյն մասը:

Թրքօ-բուլշեիկ միացեալ յաղթանակի օրն է, եւ Երեւանում տօնական աղմուկ կայ:

Պէ՛տք է հաւատարմութեան նոր տուրք տալ Կարմիր իշխանութեան:

Պէ՛տք է հայիոյել, սեւացնել այդ իշխանութեան թշնամիներին - եւ ահա՛ Գեղէն վարժապետն էլ շտապում է իր ձայնը միացնել Կարմիր օրուայ առթիւ յարուցուած մեծ աղմուկին:

Իժի թոյնը շրթներին՝ նա գրում է, գրում է, որովհետեւ իրեն ապսպրուած է գրել, որովհետեւ չի կարող չգրել, որովհետեւ տօն օրերին իր խօսքը անելի լաւ կը լսուի, անելի հեշտ կը հասկացուի, եւ ամենէն գլխաւորը՝ լա՛ւ կը վարձատրուի:

Գրում է բուլշեիկեան ծեր ծաղրածուն, գրում է ոչ թէ պատմութեան, այլ՝ իր Կարմիր տէրերից ստացած հացի համար:

Սակայն, չարաչար սխալւում է Տէր Մինասեանը, կարծելով, թէ պատմութիւնը զբաղւում է ամէն կարգի աղուէսներով ու աղուէսու-թիւններով:

Եհիշտ է, դա յաւերժացնում է նաե՛ւ «առիւծ խեղդող աղուէսներ»ին (որոնց մեծ փառասիրութիւնը, յանուն Հայաստանի թագի, յաճախ իրենց

մղած է զինակցել անգամ արտաքին թշնամիներին) բայց ոչ եւ հաւագող աղուէներին, որպիսին եղաւ Սիւնեաց նորագոյն հերոսականի դէմ, 15 տարի յետոյ, այն էլ արտասահմանից հաջող «հայ մարդուկը»:

Աշխարհը գիտէ, որ երբ մարդկային անկումը տեղի է ունենում հացի համար, ենթական մղում է ամէն տեսակի հրէշուքեան:

Յոգեբանական ճշմարտութիւն է դա:

Ճշմարիտ է եւ այն, որ *ծերացած չարութիւնը աւելի հացախնդիր եւ շնական է լինում:*

Երկրի, Գեղեճն, Երկրի եւ Երկնքի միջեւ կարելի է բաժանել մարդկային սիրտը, բայց ոչ եւ՝ հայրենիքի ու բուշելիզմի:

Դժբախտ մարդ, դու այդ վերջինը փորձեցիր, փորձեցիր ճշմարտութեան ընկոյզի վրայ փտած ատամներդ փշրել:

Չգիտէի՞ր, յիմա՛ր, որ քո ստութեան ետեւէն ճշմարտութիւնը կը հասնէր կրնկակոխ՝ փաստաթուղթերի ոյժով զինուած:

Յրէ՛շ, քեզ համար միեւնո՞յն է, թէ որի՞ն կը կցուէր Սիւնեաց աշխարհը, Յայաստանի՞ն, թէ թաթար Ադրբէջանին:

Գոհ չե՞ս, որ իմ վարած կռիւների շնորհիւ միայն Սիւնիքն այսօր կազմում է մայր Երկրի անբաժան մասը:

Չե՞ս ընդունում, որ հայ բուշելիկն իսկ կարող է գարշել ապսպրանքով իմ դէմ թխածո տողերէն:

Չէ՞ որ Լեռնահայաստանում ապրող ամէն մարդ գիտէ, թէ որքան ժամանակ որ ես Կարմիր բանակի դէմ արիւնալի կռիւներ եմ վարել, այնքան ժամանակ դու ծառայաբար իմ ձիո՛ւ սանձերն ես բռնել, ինձ համար յաղթական կամարներ բարձրացրել, իմ յաղթանակները երգել:

Եւ այսօր, երբ իմ արիւնով պաշտպանած դատի համար անգամ խանջեաններ են նահատակուում, երբ ազգայնական հայը, մասնաւորապէս եղերաբախտ խանջեանի մահէն յետոյ, պիտի կարողանար պատկերել Սիւնիքի կատարած գործի մեծութիւնը - դու քեզ ազատ ես համարել բանսարկելու իմ մասին:

- «Նա կապել էր կարմիր գօտի եւ ձգտում էր նոյն ժողովրդի արեան գնով թագ դնել գլխին»:

Թա՞գ - դժուար թէ թագի կարիք զգար նա, որի խօսքը, քո՛ իսկ վկայութեամբ, օրէնք էր ժողովրդի համար. նա, որն իր գլուխն ամենայն վստահութեամբ կարող էր դնել ամէն մի սիւնեցու ծունկին:

Թագ ու ձեւական իշխանութիւն փնտռում են այն ոչնչութիւնները միայն, որոնք անթագ իշխել, թագաւորել չգիտեն:

Նա, որ Սիւնիք էր մտել առանց բանակի, առանց նիւթական միջոցների, անգամ առանց հացի եւ ռազմամթերքի, եւ զօրահաւաքի ենթարկելով ցեղի ոգին՝ յաջողած էր թրքութիւնից մաքրել Գեղւածորի, Բարգուշատի

Եւ Յաքեառուի մօտ երկու հարիւր գիւղերը, դժուար թէ թագի կարիք զգար:

Իմ թագը՝ կրօնապէս ինձ կապուած գինուորն էր, որ իմ ծայնին մէջ իր ցեղի ծայնը լսեց եւ այնքան շուտ իւրացրեց կռոււմ մահուան հետ կատակելու աստուածային արուեստը:

Իմ թագը՝ դա Սիւնեաց ժողովրդի դէպի իր ղեկավարը ունեցած հաւատն էր:

«Իմ թագը գլխիս չէ, այլ՝ սրտիս մէջ», - պիտի ասէր Գեօթէն: Հայաստանում, ուրացո՞ղ, թէկու՞զ այսօր, դաւանածո՞ղ լեւհնականութեան օրով, կը յանդգնէ՞ր խօսելու իմ անձի դէմ:

Եւ, բարոյապէս ազա՞տ ես խօսելու:

Որքա՞ն արդար կը լինէր, ապերախտ, եթէ ձեր գիւղի ճամբաների վրայ փռուած անասնաղբի մէջ գեռացող միջատը մէկէն գլուխը վեր բարձրացնէր եւ հայիոյութիւններ ուղղէր արեւին:

Մոռացա՞ր, ուրացո՞ղ, որ դու էլ փրկուած ես իմ սրի շնորհիւ, մոռացա՞ր, որ «Նահանջ Բիւրոց»ի օրերին, հազարների հետ, դու էլ անարժէք կաշիդ փրկելու համար, կոխեցիր մէջքիս վրայ - որպէս փրկութեան կամուրջի - եւ անցար Պարսկաստան:

Երբ փրկուածն ապերախտում է իր փրկչին, մատնում է, որ ինքն արժանի չէր փրկութեան, արժանի չէ ապրելու:

Գեղէն, ես արգահատում եմ արարքիդ վրայ:

Եւ միաժամանակ՝ մտածում. իսկ եթէ՝ անձիս դէմ հաջելով մարդիկ իրենց ծերութիւնն են ապահովում: Միթէ՞ իւրատեսակ բարեգործութիւն չէ կարելիութիւն տալ մարդկանց, որ հաց ունենան, թէկու՞զ իրենց երէկուան տէրը մատնելով, ուրանալով:

* * *

Ըստ իր առաջադրութեան՝ յօդուածագիրը պիտի խօսէր Զանգեզուրի եւ Նժդեհի մասին, սակայն, գիտակցելով, որ դրանով չի բաւարարուի դժուարահաճ Երեւանը, նա անուանարկութեան իր քարերը վատաբար դարձնում է նաեւ հանրապետական Հայաստանի, նրա անկախութեան, կառավարութեան, ապա «Փրկութեան կոմիտէ»ի, Վրացեանի «փախցրած վալիտա»ի, Ռուբէն Տէր Մինասեանի «ճատրակ»ի եւ այդ կարգի հազար ու մէկ բաների դէմ:

Նա այսպէս է բանասարկում.

- «Հայկական հանրապետութիւնը, որ ծնունդ առաւ թուրք դիւանագիտութեան հարկադրանքի տակ եւ ընդամենը երկուքուկէ տարուայ կեանք է ունեցել (1918 Մայիս 28ից մինչեւ 1920 Նոյեմբեր 28ը) շարունակ կռիւների մէջ է եղել արտաքին ճակատներում, Տաճկաստանի, Վրաս-

տանի, Ադրբեջանի հետ, իսկ ներսում՝ Ջօղում, Ջանգիբասարում, Բէիք-Վեդիում, Շարուր-Նախիջեւանում եւ Ջանգեզուրում:

Այս բոլոր կոհուների մէջ նա պարտուել է եւ ապա գաղթի ճամբան է բռնել՝ տանելով իր հետ մի քանի հազար գիւղացիներ եւ զինուորներ»:

Տեսա՞ք, թէ ինչպէս է գրուում-կեղծուում մեր երեկուայ պատմութիւնը:

Մելիք Ֆրանգիւլի կաթնեղբայրն է յուշագրողը:

Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Ամէն ուրացող - ազգայնօրէն անբարոյացած ամէն էակ - իր ցեղը հռչակում է կենսաբանօրէն անբարոյական:

Ամէն դաւաճանող իր ժողովուրդը համարում է անարժան:

Նա այդ անում է իր անկումը արդարացնելու բնագրական հաշուով:

Նա այն հրէշն է, որ բռնուած անառաքինութեան մէջ, ասում է դատաւորներին. «Մեղքն իմն չէ, մայրս էլ առաքինի չէր»:

Ճշմարտութեան զգացումից զուրկ՝ ծեր ուրացողը օտարի չափ իսկ արդար չէ դէպի իր ժողովրդի անունն ու պատմութիւնը:

Նա էլ, հայոց պատմութեան կողմից անիծուած մեր դասական ուրացողների նման, նա՛ էլ միայն «պարտութիւն ու գաղթ» է տեսնում մեր ցեղի կեանքում, եւ լրբօրէն հեգնում «միայն երկուքուկէս տարուայ կեանք» ունեցող մեր անկախութիւնը:

Ուրացողին յատուկ չարութեամբ՝ նա ճգնում է արժեքազրկել այն ամէնը, որ վերջին տարիները դաւադրուած հայութիւնը ապրեց որպէս ազատագրական պայքար, որպէս հերոսութիւն եւ ողբերգութիւն:

Նա գիտէ, որ փառայեղ յաղթանակներ ունեցել ենք եւ մենք. նա, հէնց ինքը, յաճախ մեր զէնքի յաջողութեամբ գինով, իմ զինուորների ոտներն է համբուրել, եւ ներբողներից ամենաշքեղները հիւսել մեզ համար:

Նա գիտէ, նա չի մոռացել այդ բոլորը: Քիչ յետոյ կը կարդաք իր տողերն այդ մասին եւ կը տեսնէք մեզ համար հիւսած իր դափնիները, մեզ տուած իր փառակիր անունները:

Նա գիտէ, որ անմարդկային պայմանների մէջ, յուսահատ հերոսամարտերով անկախ հայրենիք ստեղծող ժողովուրդը արժանի է յաւիտենական փառաբանանքի ու խունկի, բայց եւ այնպէս ուրացողաբար նա թշուառաբանում է, թէ հայը իր անկախութիւնը կը պարտի թուրք դիւանագիտութեան:

Նա վկայ եղաւ Լեռնահայաստանի՝ թրքօ-բոլշեւիկ հորդանների դէմ վճռաբար ծառանալու այնքան հերոսական շարժումեւին:

Հաւատափոխը գիտէ այդ բոլորը, գիտէ ճշմարտութիւնը, բայց խոստովանելու քաջութիւն չունի, որովհետեւ այսօր հաց տուողը խորհրդային իշխանութիւնն է, ո՛չ թէ ճշմարտութիւնը կամ տարագիր Նժդէիը:

* * *

Վերջապես, տեսնենք, թե ինչ է բարբաջում ուրացողը Նժդեհի մասին:
 - Աղբբեջանեան հորդաների,- ասում է նա,- եւ Ղափանի թիկունքում գտնուող Գեղւածոր-Նախիջեւանի թրքութեան յաճախակի յարձակումները ու ոտնձգութիւններն էին պատճառ, որ Ղափանի ժողովուրդը եւ նրա ղեկավար մարմինները ճառեցին եւ երգեցին Նժդեհի գովքը եւ սինեմայի արագութեամբ բարձրացրին նրան գնդապետի, սպարապետի եւ զեներալի աստիճաններին»^{*}:

Մերոպեան տառերին ծանօթ ամեն մարդ Տէր Մինասեանի այդ տողերից վճռապէս կ'եզրակացնէ, որ`

ա) գոյութիւն ունէր Սիւնիքին սպառնացող մի մեծ վտանգ:

բ) Նժդեհը յաջողած էր զինաթափել այդ վտանգը:

գ) Եւ այդ իսկ պատճառով, «ժողովուրդն ու նրա ղեկավար մարմինները» իր գովքը կ'երգէին:

Գիտէ ողջ լեռնահայութիւնը, որ Սիւնիք մուտք գործածու առաջին օրերից մինչեւ մեր այդ երկրամասի խորհրդայնացումը, Տէր Մինասեանը, որպէս ժողովրդի եւ նրա ղեկավար մարմնի մի անդամը, եղած է իմ խնկարկուն:

Պատասխանիս պիտի կցեմ պատմութիւնը կեղծելու աշխատող այդ թշուառականի մի շարք գրութիւններից մէկը-երկուսը, որ ընթերցողը տեսնէ, թէ վերջինս ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս կը խնկարկէր նրան, որին խորհրդային իշխանութեան կողմից այսօր խժբծելու է կոչուած:

Աղուէսանուն «հայ մարդուկ»ը, ուղիղ 15 տարի յետոյ, ինքնամատչօրէն, լոյս ընծայելով ժամանակին իրեն գրածու երկտողը^{**}, ինձ անուանում է «խռովարար»:

Խռովարա՞ր. այո՛, երկու տարուայ ընթացքում չորս անգամ տուած են բարձր «խռովարարութեան» ապացոյցը:

- Երբ Խատիսեանի կառավարութեան կողմից հրամայուած էր գաղթեցնել պաշարուած Գողթանի հայութիւնը, ես «խռովարարաբար» անգիտացայ այդ հրամանը, եւ Գողթանի հայութեան փոխարէն սրբեցի,

^{*} Տէր Մինասեանի տգիտութեան ներելի է սպարապետութիւնը աստիճան համարել: Դա պաշտօն է. այդ չգիտէ ուրացողը, բայց գիտէ, որ գնդապետի աստիճանը ինձ տրուած է Դանրապետական Դայաստանի խորհրդարանի, իսկ զօրավարի աստիճանը՝ Լեռնահայաստանի խորհրդարանի կողմից:

^{**} «Առաջ քաշելով քեզ, կարծեցի, թէ քեզնից մի բան դուրս կը գայ, բայց սխալուեցի. Նժդեհ»:

տեղահանեցի թրքութիւնը, որով ոչ թէ միայն փրկուեց այդ շրջանի հայութիւնը, այլեւ գողթանցուն կարելիութիւն տրուեց կառչած մնալ Յայաստանի ամենաառաջնակարգ ռազմագիտական կէտերէն մէկին:

- Զօրավար Ղազարովը, տեղեկանալով, որ ես պատրաստուում եմ Ղափանի իմ ոյժերով շարժուել դէպի Գողթան՝ այդ վերջինը թրքական սրէն ու սովէն փրկելու համար՝ արգիլեց իմ արշաւանքը:

Նա իր արգելքը կ'արդարացնէր ռազմամթերքի պակասի եւ ձմեռ ժամանակ Կապուտճիկ լեռէն անցնելու անկարելիութեան կրկնակ պատճառներով:

Ես անգիտացայ եւ ա՛յդ հրամանը:

- Լեզրանի եւ Յայաստանի կառավարութեան միջեւ կնքուած պայմանագրի հիման վրայ՝ Յայաստանի զինուորական նախարարը, Դրոյի միջոցաւ, կը հրամանագրէր՝ թողնել Սիւնիքը եւ վերադառնալ Երեւան:

Վերին իշխանութեան ա՛յդ հրամանն էլ արժանացաւ իմ «անհնազանդութեան»:

- Վերջապէ՛ս, երբ վիրաւոր էի, եւ Երեւանեան զօրամասի հրամանատարութիւնը ինձ կ'առաջարկէր թողնել Սիւնիքը եւ վերադառնալ Յայաստան, ես «խռովարար»աբար Յայաստանի մայրաքաղաքի փոխարէն ընտրեցի լեռները, քաշուեցի Խուստուփ, որպէսզի հետագայում ստեղծուէր ինքնավար Լեռնահայաստանը, որպէսզի Ադրբեջանին թողնուած մեր Լեռնաշխարհը ոյժով կցուէր Յայաստանին, եւ որպէսզի հոգեբանօրէն կարելի դառնար փետրուարեան հակաբոլշեւիկեան պոռթկումը ու հայ մտաւորականութիւնը փրկուէր գլխովին ոչնչացումից:

Այսպէ՛ս, Սիւնիքում, մէկից աւելի անգամներ ես «խռովարար» հանդիսացայ, որպէսզի ճշմարտապէս կարողանամ ծառայել մեր հայրենիքին:

Թէ իմ «խռովարարութիւն»ից ի՞նչ շահեց Յայաստանը՝ գաղտնիք չէ եւ ուրացողի համար:

Տէր Սինասեանը չգիտէ, որ *իմացականութեամբ ու սրտով փոքրիկ էակներին է միայն յատուկ՝ կուրօրէն կատարել վերէն տրուած ամէն հրաման:*

Սրբագրելի է մարդկային ամէն հրաման, թէկուզ դա տրուած լինի մի երկրի կառավարութեան կողմից:

Կարող է սխալուել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանութիւնն անգամ:

Մարդկային իմացականութեան դէմ խորապէս մեղանշում է նա, ով իրեն տրուած հրամանը չէ գործադրում ստեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնաւորապէս, երբ մի երկրի եւ ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կայ, դաւաճանութիւն է՝ զինուորական կանոնագրի այս կամ այն յօդուածի տակ վատօրէն թաքնուելը կամ անձնական պատասխանատուութիւնից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում՝ ղեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պետք է լինի՝ ի՞նչ կը թելադրէ երկրիս ու ցեղիս յաւիտենական շահը, եւ ոչ թէ միայն՝ օրուայ իշխանութիւնը:

Կան վայրկեաններ, կան քաղաքական անցքերի այնպիսի ձախող դասաւորումներ, երբ իշխանութիւնները իրենց անզօր են զգում, աւելին՝ դառնում են տատանուող, զիջող, պարտուողական:

Իշխանութիւններ կան, որոնք իրենց ենթակայ պետերից սպասում են մարդկօրէն կարելին միայն:

Կան այնպիսիները, որոնք, անժանօթ մարդկային հոգեւոր մեքենան շարժող ոյժերին, ձեր անձի մէջ կարող են տեսնել սոսկական պետը, ինչպէս եւ ձեր ղեկավարութեան յանձնուած զօրքերի ոյժը նրա թուով, նրա տեխնիկայով միայն:

Վերջապէս, կարող են ափսոսալ ձեզ, խնայել, ձեզ պահել վաղուայ համար: Այդ բոլոր դէպքերում ձեզ կը մնայ, որ դուք, եթէ ճշմարիտ ղեկավար էք, որ դուք չափսոսաք ձեր անձը, որ դուք ներշնչէք ձեր զօրքին, ձեր ժողովրդին, թէ *միայն թուական հաշիւներով կռիւ մղելը կամ կռուից խուսափելը՝ պղծութիւն է մարդկային պատմութեան եւ զայն շարժող հրաշագործ ոգու դէմ:*

Պե՞տ էք, ապա ուրեմն, ձեզ կը մնայ,- վստահ ձեր ցեղաշնչութեան,- լուծել «նիւթ - ոգի» անտիթէզը, եւ նետուել դէպի վտանգը, մնալ պատմէշի վրայ, որ ասել է՝ դառնալ «խռովարար»: Հասարակ հացկատակներին տրուած չէ հասկանալ, որ իր երկրին, իր հոգին, իր ժողովրդի իրաւունքին կառչողին - վտանգը դիմագրաւողին, միայն մտքով անբարոյացածները կարող են խռովարար կոչել:

Նրանց տրուած չէ հասկանալ այդ կարգի խռովարարութեան վեհութիւնն ու փրկարարութիւնը: Չեղէոններին տրուած չէ նաեւ՝ տարբերել առաջնորդը պաշտօնեայից, ասպետը՝ հասարակ ծիաւորից:

Ճշմարիտ առաջնորդներ չեն նշանակուում - նրանք փնտռուում են, յայտնուում, պարտադրուում: Նշանակուում են պաշտօնեաները միայն, որոնք մի բան գիտեն՝ մեքենաբար կատարել վերից տրուած ամեն հրաման:

Եթէ Սիւնեաց աշխարհում, ես ինձ պետ, պաշտօնեայ համարէի, ես կատարած պիտի լինէի բարձր իշխանութեան ծանօթ հրամանները, որ ասել է՝ ես պիտի հաշտուէի Սիւնիքը Ադրբեջանին կցուած լինելու փաստի հետ:

Եւ այդ դէպքում, ինչ խօսք, որ ուրացողները ինձ «խռովարար» անունը չէին տայ:

«Նա, Նժդեհը, չէ ուզել ոչ ոքի հաշուի առնել. նա Լեռնահայաստանի երկրորդ համագումարում յայտարարել է.

«Օրէնքն իմ կամքն է եւ իմ զինուորի նիզակը»:

Այսպես է նկարագրում անցքերը ու վարքագրում ինձ բուլշեիկեան ծեր գործակալը:

Անաչառութեան դէմ չմեղանչելու համար՝ Գ. Տէր Մինասեանի մասին վկայ կանչենք հէնց իրեն՝ Գ. Տէր Մինասեանին:

Թողնենք, որ այդ մարդը ինքնավկայութեամբ մերկացնէ ու դատէ իր անձը:

Այժմ դիմենք մի քանի վաւերաթղթերի՝ նախ տեսնելու համար, թէ նա, իսկապէս, դէ՞մ է եղել իմ վարած հակաբուլշեիկեան կռիւներին, թէ՞ ոչ:

IV

1920, Յուլիսի սկիզբները, Կարմիր բանակը գրաւեց Գորիսը, եւ նրա մի զօրամասը, Յուլիս Ցին, անսպասելիօրէն մտնելով Ղափանի նախադուռը կազմող Խոտանան գիւղը՝ կ'առաջանար դէպի Ղափանի հանքերը:

Իմ հեծելախումբը Չալին-Գեօլի մօտ կտրեց կարմիրների ճամբան, եւ գործի դնելով մի տասնեակ պայթուցիկ տակառներ՝ հարկադրեց թշնամուն նահանջել դէպի Խոտանան:

Այդ դէպքից մի օր անց ստացուեց Կարմիր զօրքերի կոմիսարի գրութիւնը, որով կը հրամայէր «ճամբայ տալ Վերին Խոտանանուն գտնուող զօրամասին անցնելու Մեղրիի վրայով՝ Օրդուբատ-Ջուլֆա»*:

Գրութիւնը յանձնուեց Ղափանի Ազգային խորհուրդին, որը Յուլիս 12ին, Առաջածոր գիւղին մէջ, գումարեց մի արտակարգ ժողով՝ նախագահութեամբ ծանօթ Գեղէոն Տէր Մինասեանի, քարտուղարութեամբ Վ. Փարսադանեանի: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց.

ա) «թոյլ չտալ կարմիրներին մտնելու Ղափան.

բ) Վերին Խոտանանը եւ նրան հետեւող միւս գիւղերը, եթէ եղան, կը համարուեն հայրենիքի դաւաճան եւ թշնամի»**:

Ստանալով շրջանի հաւաքական եւ անվերապահ կամքն արտայայտող այդ որոշումները, Յուլիս 12ին երեկոյեան Կարմիր զօրքերի պետին ուղարկեցի մի վերջնագիր - հեռանալ Ղափանի սահմաններից:

Նշանակած ժամանակը դեռ չլրացած, բուլշեիկները խուճապահար կը փախչէին դէպի Գորիս, իրենց հետ տանելով իմ բանագնացին՝ երկրաչափ Սմբատ Մելիք-Ստեփանեանին:

* *Լեռնահայաստանի գիւղուորական շտաբի արխիւ:*

** *Ժողովի արձանագրութիւններից:*

Տեսնո՞ւմ էք, որ *առաջին գնդակը, առաջին պայթուցիկ տակառը, առաջին վերջնագիրը Կարմիր բանակին ուղղելու հերոսական որոշումը ստորագրուած է եղել նաեւ Գ. Տէր Մինասեանի կողմից:*

Առաջաձորի պատմական ժողովի նախագահը, 15 տարի առաջ, «Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի» է հռչակած այն հայ գիւղը, ուր, հակառակ բնակչութեան կամքին, հելուզակաբար, իր ոտն էր դրել՝ քեմալականներին օգնութեան փութացող Կարմիր զօրամասը:

Իսկ այսօր, 15 տարի յետոյ, նա ելած է ուրացողաբար լիզելու իր ստորագրութիւնը՝ իր հասցէին ընդունելով իր իսկ կայացրած դատաւճիռը - «Հայրենիքի դաւաճան ու թշնամի»:

* * *

Մութին մէջ, քեմալական գործակալները, կը շարունակէին իրենց հայադաւ աշխատանքները:

Պէտք էր օր առաջ Կարմիր զօրքը հասցնել Նախիջեւան:

Այդպէս կ'ուզէր Քեազիմ Գարապէքի փաշան:

Յուլիս 29ին, Կարմիրները մեծ ոյժերով վերսկսեցին իրենց յարձակողականը Ղափանի դէմ, այս անգամ՝ արեւելքից:

Կռիւներն անհաւասար էին, կատաղի, բորբոքուն, որոնք տեւեցին 72 օր:

Հացի եւ ռազմամթերքի չգոյութեան պատճառով՝ ժողովուրդը հարկադրուեց վար դնել զէնքը եւ վերցնել մանգաղը՝ իր հունձքը հաւաքելու համար:

Սակաւաթիւ հետեւորդներով՝ ես քաշուեցի Խուստուփ լեռը:

Այս տեղ էլ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը:

Կարմիրները, գրաւելով Ղափանը, հոգեբանական մի հեռատես հաշուով, կ'աճապարէին գրաւել Մեղրիի շրջանը - Արեւիքը եւ մեզ «սրբել, թափել Արաքս»ը, ինչպէս այդ օրերին կ'արտայայտուէր բոլշեւիկեան ռուսատառ թերթերէն «Կարմիր աւանգարդը»:

Խուստուփի վրայ թողնելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արեւիք՝ խորհրդակցութեան հրաւիրելու այդ շրջանի Փրկութեան կոմիտէին:

Ինձ հետ է Գողթանի վշտակիրը՝ Աշոտ Մելիք-Մուսեանը, որի նախագահութեամբ, Սեպտեմբեր 6ին, Կալեր գիւղում գումարուեց Արեւիքի ներկայացուցչական ժողովը:

Այս տեղ էլ ժողովին ներկայ է Տէր Մինասեանը:

Նա, ապագայ դաւանափոխը, ամբողջովին բաժանում է արեւիքցիների կարծիքը. աւելին, նա պահանջում է՝ «հարց տալ Բաղաբերդի

ժողովրդին, թե ինքը ի՞նչ է ուզում. ուզո՞ւմ է մնալ հաւատարիմ իր ազատագրման, իր ինքնապաշտպանութեան գործին, թե՞ ուզում է նետուիլ թշնամու գիրկը»^{*}:

Արդար էր Տէր Մինասեանի զայրոյթը այն հայ գիւղախմբի դէմ, որը Ղափանի կռիւների ժամանակ, առանց ուզելու, մերկացրել էր մեր ձախ թելը եւ այսպէսով հեշտացրել թշնամու առաջխաղացումը:

«Ազգադաւութիւն» համարելով Բաղաբերդի արարքը, նա՝ Տէր Մինասեանը, դատ ու դատաստան կը պահանջէր վերջինի համար:

Եւ ժողովը որոշեց՝ «Արեւիքը, իր ոյժերը դնելով ռազմական դրութեան մէջ, բռնում է բոլոր դիրքերը»:

Այսպէս, Արեւիքն էլ վճռեց ծառանալ Կարմիր բանակի ճամբի վրայ:

Ու այդ առթիւ մեզ հետ, բոլորիս հետ ուրախ է նաեւ Տէր Մինասեանը, որն այդ օրերին որոշ առաքելութեամբ իմ կողմից ուղարկուեց Թաւրիզ:

Կարմիր բանակը չուշացաւ իր ներկայութիւնը զգացնել տալու մեզ:

Նա, գրեթէ միաժամանակ, սկսեց իր գրոհները թէ՛ Օրդուբատի եւ թէ՛ Բարթաղի կողմից: Նա ոտքի հանեց Ջանգելանի ողջ թաթարութիւնը եւ Օրդուբատի թրքական ոյժերը, որոնց անվիճելի սեփականութիւնը կը համարէր Ջանգեզուրը:

Կռիւ էր, կռիւ, որի նմանը քիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը:

Թշնամին կաշուից դուրս էր գալիս Արեւիքի, որ ասել է՝ մեր դիակների վրայով միանալու քենալականներին:

Արեւիքի հերոսական որդիները գերազանցեցին ամէն ակնկալութիւն, թշնամուն զարմանք, հարեւան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով:

Վերջապէս, ջարդուեց թշնամին, եւ անփառունակ կերպով իր ոյժերի բարոյալքուած մասը փախցրեց Ղափան:

Հայ զէնքի այդ փայլուն յաջողութեամբ եւ կարելիութիւն ստացայ՝ ծրագրել ու գործադրել Ղափանի վերագրաւումը:

Այժմ մերն է եւ՛ Ղափանը:

Էլեկտարականացած է լեռնահայութիւնը, սարսափած՝ Կարմիր բանակը:

Ահա՛ ռազմական այդ վայրկեանը բնորոշող մի հատուած 28րդ Կարմիր հրացանաձիգ դիւիզիայի պետ Նեստերովսկու հրամանագրէն.^{**}

^{*} Ժողովի արձանագրութիւններից: Լեռնահայաստանի զինուորական շտաբի արխիւ:

^{**} Լեռնահայաստանի զինուորական շտաբի արխիւ:

- Համարեայ ամբողջ Ձանգեզուրում բռնկուել է ապստամբութիւնը: Ապստամբած հայերը գրաւել են Անգեղակոթը, Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը եւ Օխչի եւ Մեղրի չայի աւազանները:

Նիւվաղի գիւղի շրջանում գործող 252-րդ հրացանաձիգ եւ կովկասեան երկրորդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզուած է:

Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատուած է, նրա վիճակը անյայտ է:

25-րդ հրացանաձիգ գունդը կռուում է թշնամու հետ Տանձաւերից դէպի հարաւ գտնուող Ինջաբէլի բարձունքներում:

20-րդ դիւիզիայի կովկասեան բրիգադային հրամայուած է Արաքսի ափով առաջանալ եւ Յոկտեմբեր 16ին լինել Նիւվաղիի շրջանը, ուր իրեն ենթարկելով 252-րդ հրացանաձիգ եւ կովկասեան երկրորդ գնդերը, վճռականութեամբ եւ դաժանութեամբ ջարդել Նժդեհի բանդաները*:

Այդ գործողութիւնից յետոյ, հարուածելով Ղափանի շրջանը, վերջ տալ ապստամբութեան:

Մեր դիւիզիային հրամայուած է՝ պատրաստել հարուածող բռունցք, ուժեղ թափով ջնջել ապստամբութիւնը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտի, կանգ չառնելով ամբողջ գիւղեր աւարի ենթարկելու առաջ, յիշելով այն, որ *աններողամտութիւնն ու դաժանութիւնը նամանաւանդ Կովկասի մէջ կը հասցնեն լաւ հետեւանքի:*

Գրաւուած գիւղերի մէջ սովէն ապահովել զօրամասերը ի հաշիւ ապստամբների»:

* * *

Կարդացիք կարմիր զօրավարի հրաման-մարտագիրը, լսեցիք նրա խօսքի անշանթ ամպոպները:

Մարդկային խօսքն իր հոգեբանութիւնն ունի:

Այդ հրամանը մատնում է իր հեղինակին - հրամանատարին:

Անգօր «Լենկթենուրականութիւն» շնչող այդ մարտագիրը մատնում է այն խուճապային ու սարսափահար հոգեվիճակը, որ այդ օրերին ստեղծուած էր գլուխը կորցրած կարմիր զօրահրամանատարութեան մէջ:

Մեր գէնքի յաջողութեան լուրը կ'արձագանքէր անգամ Թուրքիայէն:

Ահա՛ թէ ի՞նչ է ասում բժ. Արտաշէս Բաբալեանը «Մի տարի գերութեան մէջ» իր յօդուածաշարքում.

- Նորէն կենդանութիւն առաւ Եակուտիէն:

Մեզնով սկսան հետաքրքրուիլ:

* *Լեռնահայաստանի զինուորական շտաբի արխիւ:*

Յաճախ գալիս էր գնդապետ Էմին բեյը եւ կարդում մեզ Ջանգեզուրի դէպքերի մասին տեղեկագիրներ:

Նա ոգեւորուած՝ պատմում էր մեզ հայերի քաջութեան մասին:

Պաշտօնական զեկոյցները այլեւս չէին ասում «դաշնակները քաջութեամբ յետ մղելով թշնամու յարձակումները, ջարդեցին բոլշեւիկեան գնդերը եւ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու գերիներ վերցրին»*:

Այդ օրերին էլ մեզ հետ է Տէր Մինասեանը - անշուշտ, ի հեռուստ:

Մեր նոր յաղթանակներով զինովցած՝ նա գրում է. «Սիրելի՛ Գարեգին, Եպիսկոպոսը եւ ամբողջ գաղութը խորապէս գնահատում են քո եւ Ղափանի ժողովրդի հերոսական կռիւները՝ Ղափանի ազատագրման գործում: Թաւրիզ, 23 Սեպտ. 1920»:

Հասնում է նրա երկրորդ գրութիւնը. «Սիրելի՛ Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թաւրիզը՝ Մեղրու եւ Ղափանի յաջողութեան լուրերով:

Ղափանի վերագրաւումը եւ ձեռք բերուած զինամթերքի եւ աւարի լուրը ուղղակի յուզեցին մեզ, բոլորիս:

Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովւում է Նժդեհի անունը:

Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական թուպներին քո կողքին չենք:

Է՛հ, Գարե՛ ջան, յաջողութիւն քո սկսած գործին եւ բարի ելք: Համբոյրներով՝ միշտ յարգող եւ սիրող Գ. Տէր Մինասեան: Թաւրիզ, 16 Հոկտ. 1920: Յ. Գ. Ներսէս սրբազանը, օգտուելով առիթից, օրհնում է քեզ, քո քաջարի զօրքին, եւ համբուրում քո ճակատը»:

Ահա՛ Տէր Մինասեանը, երբ դեռ ծախուած չէր թրքօ-բոլշեւիզմին, երբ դեռ հայ էր եւ մարդ:

Ըստ իր վկայութեան՝ իմ գործը ազատագրական էր, իմ վարած կռիւները՝ հերոսական:

Նրան յուզմունք ու ցնծութիւն է պատճառել իմ ամեն մի յաղթանակը: Նրա «սիրտն է պայթում», որ «այդ պատմական վայրկեաններին» իմ կողքին չէ:

Եւ, այդ բոլորից յետոյ, հաշտուել այն մտքի հետ, թէ իմ վարած ամենաօրհասական կռիւների օրերին, իր ծննդավայրէն – վտանգի, կրակի, մահուան գծէն դուրս գտնուող իմ խնկարկուն, մի օր, շնութիւն կ'ունենար հաջելու «ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովուող» անունի դէմ...

Չէ՛, չէ՛, նման անկումների հետ մարդկօրէն չէ՛ կարելի հաշտուել:

* «Հայրենիք» անսագիր, Բ. տարի, 1924, թիւ 7:

* * *

Ամրանալով Ղափանում, գալիք արիւնայեղութիւններից խուսափելու ցանկութեամբ, կարմիր զօրահրամանատարութեան յղեցի հետեւեալ վերջնագիրը. «Ձեր զօրքերի ներկայութիւնը Սիւնիքի սահմաններում այլեւս անհանդուրժելի է: Հրամայում են, եթէ չէք ուզում XI բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի եւ գերութեան մատնել, անմիջապէս դատարկել Ձանգեզուրը. հակառակ դէպքում, ստիպուած կը լինեն կռուով տիրել ձեր ձեռքում գտնուող երկրամասին»:

Իմ այդ վերջնագրին խորհրդային զօրահրամանատարութիւնը պատասխանեց սրով, ուղարկելով իմ դէմ Բաքուէն հասած նոր ոյժեր – թրքական զունդը՝ Ձաւալ փաշայի հրամանատարութեամբ եւ հռչակաւոր Կուրոչկինի հեծեալ բրիգադան:

Տաթեւի եւ Գորիսի միջեւ, եռաբլուր դաշտի վրայ, տեղի ունեցաւ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում Կարմիր բանակը մի անգամ էլ զգաց Սիւնիքի զարկերի թափը:

Իմ վաշտերը, թրքական դիակներ կոխելով, մտան Գորիս:

Վիրաւորուած ու գերի է նսե՛ւ Ձաւալ փաշան:

Ազատագրուած՝ ցնծում է ողջ Ձանգեզուրը:

* * *

«1920թ. Դեկտ. 25ին Ձանգեզուրի հայ ժողովրդի ցանկութեամբ, Տաթեւի պատմական վանքում կայացաւ համազանգեզուրեան համագումարը, ուր ներկայ էին Ձանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գիւղօրայքից ընտրուած եւ ուղարկուած 100 պատգամաւորները, Ձանգեզուր-Գողթանի սպարապետ Նժդեհը, Ձանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդամենը 118 հոգի: Կէսօրուայ ժամը 2ին ժողովը բացում է բուն Ձանգեզուրի գիւղացիական ժամանակաւոր խորհրդի նախագահ Տ. Մելիք-Հուսէիմեանը՝ եւ առաջարկում ընտրել համագումարի դիւանը:

Ձայների մեծամասնութեամբ ընտրուում են. նախագահ՝ Եգոր Յարութիւնեան եւ Տիգրան Մելիք-Հուսէիմեան, քարտուղարներ՝ Սամուէլ Մաշուրեան եւ Նիկոլայ Դօրոնց:

Նախագահը, նիստը բաց յայտարարելուց յետոյ, համառօտ կերպով բացատրում է համագումարի պատմական նշանակութիւնը եւ առաջարկում է անցնել օրակարգի հետեւեալ հարցերի քննութեան.

1) Ձեկուցում Հայաստանի քաղաքական կացութեան մասին եւ համագումարի բռնելիք դիրքը:

- 2) Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւը:
- 3) Իշխանութեան կազմակերպումը:
- 4) Սպարապետի հրահրումը:
- 5) Ինքնավար Սիւնիքի խորհրդարանի դիւանի ընտրութիւն:
- 6) Իշխանութեան կենտրոնատեղի:
- 7) Փոխ յարաբերութիւններ`
  - ա) Հայաստանի Հանրապետութեան,
  - բ) Ադրբեջանի Հանրապետութեան,
  - գ) Պարսկաստանի կառավարութեան,
  - դ) հարեւան թուրքերի հետ, եւ այլն:

* * *

«Մի շարք ներկայացուցիչների երկար եւ բազմակողմանի արտայայտութիւններից յետոյ, համագումարը երկար ծափահարութիւններով եւ «հուրրա»ներով, միաձայն ընդունում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Զանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, շնորհիւ մի շարք տականքների եւ ազգուրացների, որոնց հրահրանօք, առանց ազգաբնակութեան կամքը եւ ցանկութիւնը հարցնելու, Զանգեզուր մտան սովետական զօրամասերը, 5 ամսուայ ընթացքում դատարկեց դառնութեան բաժակը մինչեւ նրա վերջին կաթիլը: Սովետական հրամանատարութիւնը հէնց առաջին քայլից գաւառիս գիւղացիութեան նկատմամբ սկսեց իր աւերիչ, քայքայիչ քաղաքականութիւնը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լեւկթեմուրեան եւ Արեւելքի բարբարոսների արշաւանքներն ու գործելակերպը:

Հայ աղքատ գիւղացիութեան տնտեսապէս քայքայուած շրջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր եւ կապիտալիստների դէմ մղուելիք քաղաքականութիւնը գործադրում աղքատ, անօգնական գիւղացիների եւ այրի կանանց դէմ:

Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարաւ մեր աղքատ գիւղացու միակ եզը, կովը, ձին ու աւանակը, գրաւեց մեր անասունների կերը, եւ թողեց մեզ մերկ եւ զուրկ ամէն ինչից:

Սովետական հրամանատարութիւնը, մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լօզունգները, աւերեց, հողին հաւասարացրեց մեր գիւղերը, եւ իր գրաւածների հանդէպ մեզ չտուաւ մի թել անգամ:

Նա անկարող եղավ ամբողջ Զանգեզուրին տալ մի գրուանքայ նաւթ անգամ, չնայելով մեզ նաւթ, մանուֆակտուրա եւ այլ մթերքներ տալու խոստումներին: Այս բոլորից յետոյ մենք համոզուեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն յափշտակելու մեր կեանքը եւ գոյքը, թալանելու մեզ եւ ի սպառ ոչնչացնելու:

Սովետական կառավարութիւնը իրեն յատուկ արեան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ եւ տասնեակներով կոտորեց նրանց, չխնայելով մեր գրական վաստակաւոր գործիչներ խորէնուն, Շիրինեանին եւ տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքօներին յոշոտելուց: Առանց քննութեան եւ որոշ մեղադրանքների մեր ռանչպար գիւղական երիտասարդներից տասնեակներ գլխատուեցան եւ փոսերը թափուեցան, եւ վերջում իր հայակործան յաղթանակը կամենալով առաջ տանել, մեր գաւառը մտցրեց 1000-ով տաճկական ասկեարներ, որոնք իրենց հայու Աստուած էին անուանում:

Սովետական կառավարութիւնը, մոռանալով տաճկական դարաւոր հայաջինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ, դէպի հայ գիւղերը ուղղեց տաճկական ասկեարներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Յալիձոր, Եայջի, Չէյվա եւ ուրիշ գիւղերում իրենց բարբարոս եւ գազանային ինստինքները գործադրեցին հայ կնոջ եւ կոյս աղջիկների վրայ, նրանց պատիւը ոտի տակ տալով:

Կոխտեցին, ցեխի հաւասարեցրին մեր պապեկան ամէն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատկառանք եւ պատիւ:

Սովետական կառավարութիւնը իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնութիւնները եւ տարածուած սիֆիլիսը կատարեալ կերպով առաջ տանելու համար եւ վախենալով ժողովրդական բռնկումներից, հարիւրաւոր անմեղ մարտիկներ բանտ ձգեց ու խեղդեց, սպառնալով ազգաբնակչութեան իր տեռորներով որեւէ ցոյցի եւ ապստամբութեան դէպքում կոտորելու նրանց:

Ձանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը չկարողանալով տանել նման բարբարոսութիւնները, որոշեց դուրս վնդել սովետական Ռուսաստանի զօրքերին եւ նրա դիմակի տակ թաքնուած աղրբէջանեան վարձկաններին, որոնք աւերեցին իր երկիրը, եւ ազատեց իր օջախն ու պատիւը: Տարւոյս Յոկտեմբեր 10ից սկսած ապստամբական դրօշ պարզելով՝ իր սիստեմատիկ բռնկումներով մինչեւ տարւոյս Նոյեմբեր 21ի գիշերը դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այդ զօրամասերը, որոնք իրանց հինգամսեայ ներկայութեամբ նրան կորստեան դուռը հասցրին:

Սովետական Ռուսաստանն ու Ադրբէջանը չբաւականանալով այս ամէնից, ցանկացան գլխատել ու ի սպառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը եւ ներս հրաւիրեցին տաճկական հորդաներին Քեմալի գլխաւորութեամբ Յայաստան, եւ Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Յայաստանին ընդունելու այսպէս կոչուած «խորհրդային» իրաւակարգը, մի ռեժիմ եւ ծրագիր, որոնց չէ կարող այլեւս հանդուրժել թէ՛ մեր երկիրը եւ թէ՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը:

Ի նկատի առնելով վերոյիշեալները, եւ այն, որ Ձանգեզուրը երեք

տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրոյն կեանքով եւ շարունակելու է մնալ նոյնը, համազանգեզուրեան համագումարը իր սոյն օրուայ նիստում որոշեց.

1) Ձանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, լինելով անկախ մինչեւ քաղաքական հնարաւորութիւն կ'ունենայ միանալու իր մայր երկրին՝ Հայաստանին:

- Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Ձանգեզուրի նախկին սահմանները:

2) Համագումարը լսում է շրջանային խորհուրդների համառօտ զեկուցումները եւ դիտողութիւնները իրենց գործունէութեան մասին եւ առնում է ի գիտութիւն:

3) Մտքերի փոխանակութիւններից յետոյ համագումարը միաձայն ընդունում եւ հաստատում է ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւի հետեւեալ գլխ. կէտերը.

- Սոյն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սիւնիքի բարձր օրէնսդրական մարմին-պարլամենտ, որին վերապահել Սիւնիքի բաղդի լիակատար տնօրէնութիւնը:

ա) Համագումարը միաձայն որոշում է հրաւիրել իր ազատարար, իր հերոս Նժդեհին որպէս Սիւնեաց սպարապետ եւ բուռն ծափահարութիւններով իր կատարեալ վստահութեան քուէն տալով, նրան իր բաղդն է յանձնում:

բ) Ձինուորական բոլոր տեսակի գործերը տարւում են սպարապետի ղեկավարութեամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում պրեզիդիումին:

գ) Ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերեալ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը եւ գործադրութիւնը թողնել սպարապետի կարգադրութեանը»...

* * *

Այդ պատմական համագումարը, որին նախագահեց Գ. Տէր Մինասեանը, անվերապահ կերպով կը հաստատէ որ՝

ա) Սովետական զօրքերը մտել են Ձանգեզուր առանց ազգաբնակչութեան կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու:

բ) - Սովետական հրամանատարութեան քաղաքականութիւնը եղել է «աւերիչ, բարբարոս, լենկթեմուրեան:

գ) Սովետական իշխանութիւնը ստեղծած է արեան բաղնիքներ:

դ) Բոլշեւիկները 1000ով տաճկական ասկերներ են մտցրել Ձանգեզուր, եւ որ

ե) Տաճկական հորդաներին Հայաստան հրաւիրեցին Ռուսաստան

ու Ադրբեյջանը, եւ Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու խորհրդային իրաւակարգը:

Ահա սովետների դէմ ուղղուած այն ծանրածանր, այլ արդար մեղադրականը, որ հաստատուած է Տէր Մինասեանի նախագահական ստորագրութեամբ:

Նկատեցիք, անշուշտ, որ համագումարի բոլոր որոշումները առնուած են բացարձակ քուէով, միաձայնութեամբ:

Տեսաք, այստեղ էլ մեզ հետ է ուրացութեան թեկնածուն, ergo, նա դեռ թշնամի է խորի. իշխանութեան: Այս էր, ընթերցող, հացի համար այսօր պատմութիւնը խեղաթիւրելու հարկադրուած թշուառականը 15 տարի առաջ, երբ դեռ չէր խորհում, չէր զգում, չէր գործում կարմիր փայտիկի շարժումով, երբ դեռ ընդունակ էր հերոսական որոշումներ ստորագրելու եւ հերոսներ դափնեպսակելու:

Ահա, որպէս հոգեբանական արձագանգ, Տէր Մինասեանի խմբագրականը* այդ համագումարների մասին.

«Ապրիլ 27-ը հայ իրականութեան պատմական օրերից մէկն է. այդ օրն էր, որ մարդկութեան քաղաքակրթութեան դիւրեմ թշնամիների, ռուս բոլշեւիկների անարգ լծից ազատուած Լեռնահայաստանի գիւղացիութիւնը եկաւ անվարան եւ առաւել քան երբեք վճռական՝ մի անգամ եւս յայտնելու աշխարհին իր ազատ եւ անկախ ապրելու կամքը:

Տաթևի հնամենի կամարների տակ՝ ուր թերեւս ապրում է մեր անյաղթ նախահայրերի, Դաւիթբեգերի եւ նմանների ըմբոստ ոգին, Սիւնիքի եւ Վայոց Ձորի քաջամարտիկ որդիները, գիտակից թոպէի լրջութեան, ընտրեցին իրանց համար նոր կառավարութիւն, խոստանալով տալ նրան ամէն աջակցութիւն, վերջնական յաղթանակը ձեռք բերելու համար:

Երկրի դէկը յանձնուել է եւս այն անձնաւորութեան, որը այլեւս ոչ մէկ դափնիի չի կարօտում, ապացուցելու համար, որ ինքը արժանի եւ զտարին յաջորդն է այն քաջերի սերունդի՝ որ դարերի ընթացքում ապրեց ու պայքարեց այս աննուած լեռներում եւ երկու սրբութիւն միայն ճանաչեց, նախ անհուն սէր եւ պաշտամունք դէպի ժողովուրդը եւ յետոյ նոյն ինքն այդ ժողովրդի ազատութիւնը՝ որի համար ոչինչ չխնայեց»...:

Տէր Մինասեանի գրչին են պատկանում նաեւ հետեւեալ տողերը.

«Մեր քերթողահայր Խորենացու նկարագրութեան համաձայն, դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը յայտնի պիտի լինի ամէն մի հայ գրագէտի, թէ ինչպէս երկնքի եւ երկրի ու ծիրանի ծովի բռնուած երկունքից ու բոցավառ եղէգնից ծնուեց նանուկ Վահագնը:

* «Ազատ Սիւնիք»:

Ինքնավար Սիւնիքի ազատ եւ անկախ կառավարութիւնը եւս պակաս հրաշքով եւ առասպելական երեւոյթներով չծնուեց ու գոյութիւն ստացաւ:

Ջանգեզուրի գիւղացիութիւնը իր տառապանքների, իր տուած զոհերի եւ իր վերջին արեան բաղնիքների եւ Բարդղղիմէոսեան գիշերներով ծնեց ինքնավար Սիւնիքը, ու գերազանցօրէն անհաւասար ոյժերի դէմ կռուելով եւ մաքառելով, դաւաճան եւ մատնիչ հարազատի դէմ ծառանալով ու յաղթելով, նա, Ջանգեզուրը եւս անցաւ առասպելական ու գիւղացիների յատուկ պատմութեան շարքը»...

* * *

Ազատ ու ինքնավար է Սիւնիքը:

Յաղթական՝ նա իր վաշտերն է հասցրել Լեռնային Ղարաբաղ: Լոյս է տեսնում Սիւնեաց կառավարութեան անդրանիկ կոչը, խմբագրուած Տէր Սիւնասեանի կողմից.

«Չայ՝ ժողովուրդ,

Ամսոյ 21ին, Գորիսի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցում, հանդիսաւոր մաղթանքից յետոյ, ժողովրդի հոծ բազմութեան եւ զինուորական վաշտերի ներկայութեան, օծուեցաւ Սիւնիքի կառավարութեան կողմից սպարապետին տրուելիք գօտին եւ դրօշակը, որից յետոյ նախագահը օծած գօտին կապեց սպարապետի մէջքը եւ դրօշակը յանձնեց նրան:

Չայ՝ ժողովուրդ, այդ օրը եւ այդ փառաւոր տօնը եզակի տեղ պիտի ունենայ Սիւնիքի համար:

Կառավարութիւնս ժողովրդի անունով յանձնելով սպարապետին ազատ Սիւնիքի եռագոյն դրօշակը, դրա հետ նրան յանձնեց եւ մեր քաղաքական բաղդը, Ձեր պատուի, նամուսի պաշտպանութիւնը, համոզուած լինելով, որ ձեր սպարապետը, ինչպէս մինչեւ այսօր, այնուհետեւ եւս, իր հերոսական քաջութեամբ, կը շարունակէ փառաւոր յաղթութիւններով ապացուցել աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը տոգորուած ազատ եւ անկախ հայրենիք ունենալու տենչով, պատրաստ է զոհաբերել այն ամէնը, ինչ որ հարկաւոր կը լինի հասնելու ցանկացած նպատակին:

Սպարապետն ընդունելով Սիւնիքի պաշտպանութեան դրօշակը, ուխտեց եւ երդուեց՝ միշտ բարձր պահել կառավարութեան եւ ժողովրդի կողմից իրեն յանձնուած դրօշակը:

Սիւնիքի՝ ժողովուրդ, բոլորուեցէ՛ք Ձեր սիրելի սպարապետի շուրջը, թեւ ու թիկունք հանդիսացէք նրան, որ կարողանայ կատարել այն ծանր պարտականութիւնը, որը դրուած է նրա վրայ Ձեր եւ հայրենիքի կողմից:

Կեցցէ՛ Սիւնիքի ազատարար Նժդեհը, կեցցէ՛ Սիւնիքի ազատասէր հայ ժողովուրդը:

1921. Փետր. 23ին, Գորիս»:

Այդ կոչից ընթերցողը կ'եզրակացնէ, որ
ա.- Սպարապետը հերոսական քաջութեամբ է վարել Սիւնիքի
կռիւները.

բ.- Նա ազատարար է.

գ.- Առ այդ՝ կառավարութիւնը որոշած է իր եւ ժողովրդի անունից
սպարապետին յանձնել Սիւնիքի եռագոյն դրօշակը.

դ.- Սպարապետին տրուելիք դրօշակն ու գօտին օծուած են
ժողովրդի հոծ բազմութեան եւ զինուորական վաշտերի ներկայութեան.

ե.- Եւ որ նախագահը՝ Գ. Տէր Մինասեանն է գօտին կապել սպարա-
պետի մէջքը եւ դրօշակը յանձնել նրան:

Այս է պատմական իրողութիւնը:

Սակայն, տարիներ յետոյ, Տէր Մինասեանը բոլշեւիկին յատուկ
շնականութեամբ պէտք է ուրանար նրան տրուած դրօշակը ու հայիոյէր իր
ազատարարին:

Աւելին՝ նա պէտք է խեղաթիւրէր մեր երեկուայ պատմութիւնը:

V

Անցքերն արագօրէն կը յաջորդէին իրար:

Քեմալական զօրքերը կը նեղէին Յայաստանը: Մոսկուայի հրաւերով,
թուրք բանակը հրով եւ սրով կը մտնէր Յայաստան, եւ նրա առջեւից
դաւաճանաբար, որպէս փողհար եւ մուսետիկ, կ'ընթանար մեր ցեղի
տականքը:

Մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը հարուածելու ցանկութեամբ՝
կոմունիստական կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի գաւառական
կոմիտէն՝ հայ զինուորների մէջ կը ցրէր հետեւեալ կոչը. «Զինուորներ,
գիւղացիներ եւ գաղթականներ, դաշնակցական խայտառակ կառա-
վարութեան խմբապետներից կազմուած զօրքը նահանջում է Քեմալի
զօրքերի ահաւոր յարձակումից... Բաւական չէ, որ նրանք հայ աշխա-
տաւոր ժողովրդի գլխին չարիք դարձան, այժմ էլ խաբում են ձեզ՝
ասելով, թէ գալիս են թուրքերը հայ աշխատաւորութեանը թալանելու եւ
կոտորելու:

Մենք կոչ ենք անում ձեզ՝ չհաւատալ դաշնակների հազարաւոր
սուտերին, որովհետեւ եկողները ոչ թէ թալանչի աւագակներ են, այլ՝
գիւղացիների, զինուորների եւ բանուորների ընկերներ՝ թուրք աշխա-
տաւորներ:

Նրանք գալիս են ոչ թէ ձեզ կոտորելու, այլ՝ թալանչի դաշնակների
ձեռքից ձեզ ազատելու:

Դուք լաւ հաւատացեք, որ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում եւ գրաւուած միւս տեղերում նրանք ո՛չ թալանել են եւ ո՛չ էլ կոտորել, այլ՝ հաստատել են բանուորա-գիւղացիական կարգ ու կանոն...: Նորից կոչ ենք անում ձեզ՝ տեղերից չշարժուել, մնալ հանգիստ, չգաղթել...: Կոչ ենք անում բոլորիդ այժմ հաւաքուելու բոլշեւիկների դրօշակի տակ, որոնք միայն կարող են ձեզ փրկել»...^{*}:

Այսպէս, Մոսկուան այսպէս կը բոլշեւիկացներ հայ գիւղացիութիւնը՝ իր առջեւից քեմալական սուրն ու սարսափը քշելով:

Նա ո՛չ թէ հեշտացրեց թրքական առաջխաղացումը, այլ եւ հրէշային պրոպոկացիաներով մոլորանքի ու տատանումի մատնեց յանկարծակիի եկած հայութիւնը:

Նա տմարդօրէն կը խաբէր, յայտարարելով, թէ թուրքերը Կարսում խորհրդային կարգ ու կանոն են հաստատել:

Եւ խաբուելով՝ չկռուեց, չգաղթեց հայութիւնը - մնաց ու քեմալական սուլիմների հարուածների տակ իր քաղաքական միամտութիւնը քաւեց:

Թուրքերն անցան Արփաչայն ու Ախուրեանը եւ մտան Ալեքսանդրապոլ:

Եւ հարաւէն ու հիւսիսէն արշաւող թրքո-բոլշեւիկ բանակների հարուածների տակ, 1920, Դեկտ. 2ին, Չայաստանի կառավարութիւնը մեր երկրի իշխանութեան ղեկը յանձնեց բոլշեւիկներին:

«Յեղափոխական» Մոսկուան այսպէս վարուեց մանուկ Չայաստանի հետ:

Նա՝ իսլամ Արեւելքը դաշնակիցների դէմ զօրաշարժելու փոխարէն, թուրքն ու թաթարը շարժեց «դաշնակ Չայաստան»ի դէմ, բաժանեց, կիսեց դա, առիւծի բաժինը թողնելով թուրքերին:

Չասկանալի է, որ Չայաստանի անկումով Սիւնիքի դրութիւնը աւելի եւս պիտի ծանրանար:

Այժմ դա կտրուած էր ամբողջ աշխարհից: Դա մենակ էր այժմ, ողբերգօրէն մենակ, մենակ քաղաքականապէս, անզինակից՝ կռուադաշտում:

Մայր երկրի անկման նախօրեակին՝ մարտնչող Սիւնիքի համար հաց ու ռազմամթերք ճարելու առաքելութեամբ Երեւան ուղարկուած մեր դժբախտ Աշոտը կը վերադառնար ձեռնունայն, մեզ բերելով Չայաստանի պարտութեան ու խորհրդայնացման գոյժը:

Աշոտի հետ, գրեթէ միաժամանակ, 1920, Դեկտ. 16ին, ուղիղ հեռագրաթելով կը հասներ խորհրդային Չայաստանի զինուորական կոմիսար Ալիս Նուրիջանեանի եւ Դրոյի կոչը՝ ուղղուած Սիւնիքի գիւղացիութեան եւ հրամանատարութեան:

^{*} *Լեռնահայաստանի զինուորական շտաբի արխիւ:*

Ահա՛ նրա մի հատուածը. «Թող յայտնի լինի բովանդակ Ձանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարուած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն: Հին կառավարութիւնը նետել էր երկիրը արեան ու արցունքի անդունդը: ...Ձեր ժողովրդի միակ փրկութիւնը կախուած է Կարմիր բանակի եւ Սովետական Ռուսաստանի օգնութիւնից: Սովետական Ադրբեյջանը զիջել է Սովետական Հայաստանին Ձանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը: ...Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չէ հետապնդում, բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք Յեղկոմի ձեռքով ձերբակալուած ու յանձնուած են ժողովրդական դատի: Մենք կոչ ենք անում Ձանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան դրօշի տակ կանգնել, մերձանալ Ռուսաստանին եւ Ադրբեյջանին»...

Աւիս-Դրոյի այդ կոչով սկսուեց բանակցութիւնների երկրորդ շրջանը:

Այժմ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը կ'աշխատէր հեշտացնել Կարմիր բանակի գործը:

Այլեւս մեզ հետ գործ ունէին «Հայ» մարդիկ:

Այլեւս մեզ հետ կը խօսէին հայերէն, Երեւանից եւ ոչ թէ թաթար Բաքուից:

Բայց եւ այնպէս կը դժարանայինք հաւատալ բոլշեւիկների խօսքին:

Ձեր կարելի հաւատալ, չէինք հաւատում, որովհետեւ հազարումէկ առիթներ էինք ունեցել համոզուելու, որ բոլշեւիկը թրքօրէն նենգ է:

Մտնելով Բաքու՝ Կարմիր բանակը հայկական Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը յայտարարած էր «ադրբեյջանեան գաւառներ»:

Այդ դէպքից հինգ ամիս յետոյ, երբ պէտք էր խաբէպատիր խոստումներով կաշառել մեզ՝ կարմիրները լեռնահայութեան մէջ ցրած թռուցիկներով միեւնոյն մեր հողամասերը թուղթի վրայ յայտարարեցին Հայաստանի անբաժան մասը:

Սակայն, ամրանալով Հայաստանում, նրանք թքեցին իրենց յայտարարութեան վրայ - Ղարաբաղը կցելով Ադրբեյջանին, իսկ Նախիջեւանը դարձնելով «Նախկրայ» - առանձին «գրպանային հանրապետութիւն», ենթակայ Ադրբեյջանի քաղաքական թեւարկութեան:

Աւելին կայ:

Հայաստանի նախկին կառավարութեան եւ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ 1920, Օգոստ. 10ին կնքուած պայմանագրի ոյժով, Խորհրդային իշխանութիւնը Սիւնիքն էլ հռչակած էր ադրբեյջանեան հողամաս:

Ահա՛ թէ այդ առթիւ ինչ է ասում կարմիր 28-րդ հրաձիգ դիւիզիայի քաղաքական բաժինը. «Ռուս Կարմիր բանակը, որ ջարդեց բարոն Վրանգելի տասնեակ հազարաւոր ճերմակ գվարդիայի բանդաները,

կարող կը լինի պաշտպանել նաեւ Սովետական Ադրբեյջանը*:

Իսկ կարմիր ռազմաճակատամասի պետ Սիմեոնովը, ընդունելով Ադրբեյջանի իրաւունքն ու գերիշխանութիւնը Սիւնիքի վրայ, իր 1920, 26 Նոյ. պաշտօնագրով կը յայտնէր ինձ. «Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Յ. Կարմիր բանակի զին. հրամանատարութիւնը եւ Ադրբեյջանի սովետական իշխանութիւնը երաշխաւորում են կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի եւ ապստամբներին անարգել վերադարձ իրենց բնակավայրերը»:

Ինչ խօսք, որ Սիւնիքը բնա՛ւ տրամադիր չէր օտար երկրամասեր նուաճելու:

Նա իր անդրանիկ համագումարում յայտարարած էր, թէ «ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են նախկին Զանգեզուրի սահմանները»:

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, Կարմիր բանակը, որ փաստօրէն դրուած էր Ադրբեյջանի կառավարութեան տրամադրութեան տակ, կը շարունակէր Զանգեզուրը համարել Ադրբեյջան, եւ նրա նկատմամբ հետապնդել նուաճողական քաղաքականութիւն:

«Չաշտութեան» դիմումները Կարմիր բանակի կողմից կը շարունակուէին:

1920, Նոյ. 26ին, Սիմեոնովը կառաջարկէր՝ 1- «դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները, եւ դիմել բանակցութիւնների, 2- բանակցութիւններ վարելու համար ուղարկել ներկայացուցիչներ Զաքուղ գիւղը, ուր ձեր համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ կու գան Ռ.Ս.Ֆ.Ս.Յ. Կարմիր բանակի ներկայացուցիչները»:

1921, Յունուար 22ին, N բրիգադայի հրամանատար Սիմեոնովը կը գրէր ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան. «Յետեւելով իմ գաղափարների, ես առաջարկում եմ ձեզ, դադարեցնել ամէն տեսակի ռազմագործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ եւ փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու»**:

1921, Յունուարի մէջ, Սիւնիք կը ժամանէր Կարմիր բանակի կողմից ուղարկուած Գր. Վարդանեանի պատուիրակութիւնը, բերելով իր հետ հետեւեալ առաջարկութիւնները՝ 1 - դադարեցնել ապստամբական կռիւները Ղարաբաղում, 2 - Սիւնիքը յայտարարել խորհրդային, 3 - ընդունել 11րդ Կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը (եթէ ցանկանայի)»:

Այդ պատգամաւորութիւնը իր հետ բերած էր մի գրութիւն Դրոյից, որի մէջ, ի միջի այլոց, գրուած է. «Վերջին թոպէին, պետութեան գլուխը անցած դաշնակ կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները, Նոյեմբեր

* *Լեռնահայաստանի զինուորական շտաբի արխիւ:*

** *Նոյն տեղում:*

26ի ժողովում, խոշոր մեծամասնությամբ որոշեցին ընդունիլ Ռուսաստանի օրինենտացիան: Հայաստանը յայտարարուեց խորհրդային, հիմնուած այն հանձնարարութեան վրայ, որ միայն յեղափոխական Ռուսաստանը կը զգայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատաւորութեան շահերը: Ներկայումս Մոսկուայում հաւաքուում է կոնֆերենցիա, որտեղ պետք է լուծուի Հայաստանի սահմանների խնդիրը, Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Հայաստանի մասնակցութեամբ»...

Այս գրութեամբ եւս - այս անգամ Դրոյի միջոցաւ - կ'առաջարկուէր «Սիւնիքն անմիջապէս յայտարարել խորհրդային»:

1921, Յունուար 22ին, Շուշի քաղաքի եւ նրա շրջակայքի կայազօրի պետ եւ զինուորական կոմիսար Պոտեշինի ստորագրութեամբ, կարմիր բանբերների ձեռքով ստացուած է հետեւեալ գրութիւնը. «Անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբութիւններուն եւ վերահաստատել կապ մեզ հետ: Եթէ ցանկանում էք ունենալ բարեկամական յարաբերութիւններ եւ կապուել մեզ հետ՝ յայտնեցէք գրաբերիս միջոցաւ:

Շուշի-Գորիս հեռագրային կապը կարող են վերականգնել տալ»:

Վերջապէս, 1921, Փետր. 15ին «XI Կարմիր բանակի Զինուորայեղափոխական խորհրդի եւ սովետական գերագոյն իշխանութեան կողմից լիազօրուած» Հեկկերը կը պատասխանէր «քաղաքացի Նժդէհին եւ քաղաքացի Տէր Սինասեանին». «...Դուք կը մեղադրէք մեզ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրաւելու խնդրի մէջ որպէս թուրքերի արշաւանքին օժանդակող»:

Խորհրդային իշխանութեան ուղղած իմ այդ ծանր մեղադրանքը ջրելու նպատակով, Հեկկերը դիմած է ծիծաղելի բացատրութիւնների, եւ կրկնած կարմիրների հին յանկերզը՝ «Զանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտութեամբ զօնելու համար կը խնդրեն ձեզմէ որեւէ մէկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կը սպասեմ Ձեր գալստեան»:

Ինչպէս տեսաք, Հեկկերը խօսում է ո՛չ թէ միայն Կարմիր բանակի, այլեւ՝ սովետ. գերագոյն իշխանութեան անունից:

Իր այդ երկարապատում գրութեան մէջ նա, յանուն Կարմիր բանակի զօրահրամանատարութեան եւ Մոսկուայի, խոստովանում է, որ «Զանգեզուրում, յիրաւի, տեղի է ունեցել մի ամօթալի դէպք, որի համար մենք մեզ չենք գովում: Խօսքս տաճկական գնդի մասին է, որ մենք ուղարկած ենք Զանգեզուրով Քենալի մօտ:

Որ մենք վճռականօրէն հաշուեյարդարի ենթարկեցինք այդ դէպքը՝ սրան ապացոյց կարող է ծառայել. զօրաբաժնի պետի հեռացումն իր պաշտօնից: Ուրիշ որեւէ գործի մէջ, թերեւս. մեզ վրայ լուրջ մեղադրանք բարդել կարելի չէ»:

Կանգ առնենք. կը բաւեն վկայութիւնները:

Կողք-կողքի դնելով բուլշեիկ գորականներից եւ քաղաքական գործիչներից ստացուած պաշտօնագիրը, կարելի է հանգել մի հատիկ անսխալ եզրակացութեան. այն է, որ բուլշեիկ ղեկավարների աստիճանի հետ, որպէս օրէնք, բարձրանում է եւ իրենց մաքիաւելիականութեան աստիճանը:

Սովետական գերագոյն իշխանութեան անունից խօսող Ջինուորայեղափոխական խորհրդի անդամը «գերագոյն» լրբութեամբ թրքական գնդի ներկայութիւնը Ջանգեզուրում կը ճգնէր արդարացնել «ուրիշ ճամբայ չկար»ով:

Ծիծաղ է շարժում Յեկկերի այն պնդումը, թէ թրքական գունդի հետ կապուած «ինցիդենտ»ը հաշուեյարդարի ենթարկած է Բաքուն: Իրողութիւնը այն է, որ այդ գորամասի երեք քառորդը, ինչպէս եւ իր հրամանատար Ջաւալ փաշային, պատմական Ուչթափալարում, դաժան ու արիւնալի հաշուեյարդարի ենթարկեց Սիւնիքի յաղթական սուրը:

Իր այդ գրութեան մէջ, Սոսկուայի ներկայացուցիչը ասած է եւ հետեւեալը. «Ձեր ուշադրութիւնն են դարձնում այն անհանդուրժելի վերաբերմունքի վրայ, որ սիւնեցիները ցոյց են տուել մեր բանագնացներին:

Կարմիր զինուորներին հարց ու փորձ են արել սպառնալիքի ազդեցութեան տակ. մէկից էլ վերցրել են նրա ոտի փաթաթանները»:

Կարդանք, կարդանք մէկ էլ, եօթն անգամ, այդ հատուածը՝ ճանաչելու համար սովետ իշխանութիւնը, որին մի հատիկ զինուորի «ոտի փաթաթաններ»ը աւելի պիտի զբաղեցնէին, քան թաթարների եւ քեմալականների կողմից գրաւուած հայկական հողամասերը, քան Յայաստան երկիրը:

Ընթերցող, այժմ կը դժուարանա՞ս ասել, թէ ո՞րն է աւելի շնական, Եւրոպայի այն ծանօթ դիւանագէտը, որ չուզեց իր մի զինուորի ոսկորները փոխել Յայաստանի հետ, թէ՞ թրքացեղ Լենինը, որին իր մի զինուորի փաթաթանները աւելի զբաղեցրին, քան մարդկութեան կողմից այնքան անիրաւուած մեր ցեղի գոյութեան պրոբլեմը:

Այսպէս, շարժանկարի արագութեամբ իրար կը յաջորդէին պատուիրակութիւնները, բանագնացներն ու պաշտօնագրերը:

Սակայն, այդ չէր խանգարում, որ բանակցութեանց ընթացքին իսկ, մութի մէջ շարունակէր գործել բուլշեիկեան մաքիաւելիականութիւնը:

Անցողակի ասեմ եւ այն, որ Կարմիր բանակի քաղաքական բաժինը կատարում էր նաեւ քեմալական պրոպագանդիստի դեր:

Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի գիւղացիութեան ուղղած իր մի կոչի մէջ* նա ասում է. «Միւսնոյն ժամանակ քեմալն աշխատում է իր բանակը

* «Կանգնիր, աշխատաւոր»:

միացնել Ռուսաստանի եւ Ադրբեյջանի Կարմիր բանակներին, որպէսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անգլիական, ֆրանսական եւ միւս՝ Արեւելքը ճնշող կապիտալիստներին»...

Նոյն կոչի մէջ կը կարդաք ե՛լ այս տողերը. «Ինչո՞ւ դաշնակներն ատում են Քենալին եւ Կարմիր բանակին: - Որովհետեւ մեր բանակն ու Քենալը բոլոր ազգերի աշխատաւորութեան համար ազատութիւն են բերում, ազատութիւն՝ բուրժուազիայի լծից: Վայ՛ նրան՝ ով սուր կը բարձրացնի աշխատաւորական հանրապետութեան դէմ»:

Այդ կարմիր «Վայ»ը ուղղուած էր զարկող Սիւնիքի հասցէին: «Աշխատաւորական հանրապետութիւն» ասելով, Կարմիր բանակը հասկանում էր Ադրբեյջանը, իսկ Ադրբեյջան ասելով՝ նաե՛ւ Չանգեզուրը:

Եւ այս բոլորից յետոյ, ռուս եւ քենալական ուժերը - երեւի իրենց ճամբան կորցնելով - պիտի մտնէին Չայաստան եւ, եւրոպական կապիտալիզմի փոխարէն, պիտի ջախջախէին Չայաստանի մանուկ անկախութիւնը:

Կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը կատարում էր նաեւ պրովոկատորի դեր:

Այն օրերին երբ դա «բարեկամական» ձեռք էր մեկնել մեզ, երբ պաշտօնապէս եւ այնքան յաճախակի դիմումներ էր կատարում Սիւնեաց կառավարութեան, հայ գիւղացիութեան ուղղած իր մի թռուցիկի մէջ կը սպառնար՝ «մաքրել Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթէ ապստամբները չհրաժարուեն աւերումներից եւ թրքական կոտորածից»*:

Այսպէս, բոլշեւիկեան արտառոց տրամաբանութիւնը, «ազգայնական աւերումներ ու թրքական կոտորած» էր անուանում մեր սրբազան ինքնապաշտպանութիւնը, որ առաջ էր տարւում հայրենի երկնքի տակ:

Նման պրովոկացիաներով թաթար Բաքուն պարբերաբար կը գրգռէր Կարմիր բանակը լեռնահայութեան դէմ:

Կարմիր զօրահրամանատարութիւնը երեւան եկաւ նաե՛ւ քաղաքական շանտաժիստի դերում:

«Ներկայ րոպէին, - կը գրէր ինձ 28րդ կարմիր զօրաբաժնի պետը,- ռուսական սովետ. կառավարութիւնը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցութիւններ վարելով Չայաստանի եւ տաճիկ յեղափոխական զօրքերի միջեւ:

Մի՛ խանգարէք այդ հաշտութեան գործը»**:

Նոյն օրերին, միեւնոյն իմաստով, ինձ կը գրէին Դրոյի ստորագրութեամբ՝ «քանի դեռ Չանգեզուրը չէ ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը՝ դեռ կասկածով պիտի վերաբերուին Չայաստանին»...

* «Ամէն մի ապստամբի ուշադրութեան»:

** 1920, 26 Նոյեմբեր:

Այդ միեւնոյն գրութեան մէջ կը կարդանք նաեւ հետեւեալը. «Ձանգեզուրի բռնած դիրքը «կոզեր» է տալիս տաճիկների ձեռքը՝ չհեռացնելու իրենց զօրքերը մեր երկրից»:

Իսկ իմ դէմ գործող ծանօթ զօրաբաժնի զինուորական կոմիսարը, իր համար 21 պաշտօնագրի մէջ, վրան բաց կերպով կը սպառնար ինձ. «Առաջարկում եմ 48 ժամուայ ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած հիւանդ, վիրաւոր եւ Յոկտ. 15ից կռիւներում, գերի ընկած զինուորներին, Գորիսում մնացած բոլոր գոյքն ու ռազմամթերքը: Նաեւ յիշեալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Ձանգեզուրից կանոնաւոր զօրամասերը*:

Հակառակ պարագայում, ռուս սովետական կառավարութիւնը կը հրաժարուի Հայաստանի եւ Տաճկաստանի յեղափոխական զօրքերի միջեւ կնքուող հաշտութեան միջնորդութիւնից: Սպասում եմ պատասխանի»:

Այսպէս, առանց դիւանագիտական փափկամտութեան իսկ, XI կարմիր զօրահրամանատարութիւնը - որի միւթական եւ հոգեւոր ողջ մեխանիզմը գտնուում էր թաթար Նարիմանովի ձեռքում - կը սպառնար ինձ՝ հասկացնելով, որ եթէ վար չդնեմ զէնքս՝ թուրք բանակը կը քաշեն, կը բերեն Երեւան:

Ճանաչում էի, ճանաչում էի խորհրդային մաքիաւելիական իշխանութիւնը, եւ նրա բոլոր սպառնական թէ կեղծ բարեկամական դիմումներին պատասխանում. «Սիւնիքը խորհրդային իշխանութեան առջեւ կը բանայ իր դռները, երբ՝ 1) Ձանգեզուրը կը յայտարարուի Հայաստանի անբաժան մասը, 2) թրքական զօրքերը կը հեռացուեն Ալեքսանդրապոլից, 3) հայ մտաւորականութիւնը ազատ կ'արձակուի բանտերից, եւ 4) աքսորուած հայ սպայութիւնը կը վերադարձուի Հայաստան»:

Այս էր իմ եւ Սիւնեաց ժողովրդի անփոփոխ պատասխանը - այդ օրերի մեր ազգային կատեխեզիսը:

Տարբեր տեսակէտ չունէր նաեւ Գ. Տէր Մինասեանը, որն այսօր, 15 տարի յետոյ, խորհրդային կոչուած դիւային իշխանութեան դատն է փաստաբանում, առանց անդրադառնալու, թէ չարագործին պաշտպանողը բարոյապէս իր վրայ է առնում նրա կատարած բոլոր չարագործութիւնները:

Ահա՛, ընթերցո՛ղ, տարրական մարդկայնութիւնից, ինչպէս եւ քաղաքական բարոյականից զուրկ, թուրքի բարեկամ մեր թշնամին - բուլշեւիկների իսկ որակումով՝ «Նե՛ռը», որի հետ չափուեց Սիւնիքը:

* Ձանգեզուրում կանոնաւոր զօրամասեր չկային:

VI

«Եւ առջեւներս դժոխք»

ԵՂԻՇԷ

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ էր կատարուում դժբախտ Չայաստանում:

- Այն, ինչ որ իրերի երկաթէ տրամաբանութեամբ պիտի կատարէին երկու գործօններ՝ հայ համայնավարի քաղաքական տգիտութիւնը եւ նրա դասակարգային կոյր թշնամանքը:

Վա՛յ այն երկրին, ուր ընկերային յեղափոխութիւնը ղեկավարուում է տգէտ եւ մոլի բանամարտիկների կողմից:

Դեռ խոր ճշմարտութիւն է շնչում Պոլիվիի դասական խօսքը կարթագենացիների մասին. «Քաղաքական ազատութիւնը ու հոգեւոր կուրութիւնը բացարձակօրէն անյարիր բաներ են»:

Քաղաքականապէս կոյր եւ անբարոյ՝ հայ բոլշեւիկները մեր թշուառ հայրենիքում անենայն ճշտութեամբ կրկնեցին Ռուսիան՝ իր ընկերային բոլոր տեսակի սարսափներով ու այլանդակութիւններով:

«Յեղափոխութիւնը իր թշնամիների հետ չէ վիճում, ոչնչացնում է նրանց», - այսպէս էին տրամաբանում բոլշեւիզմի հայ գործակալները:

Իբրեւ օտարի կենդանի արձագանգը, օտարի հաւատով զինուած՝ բոլշեւիզմի հայ լակոտները կը փորձէին միօրէն, եւ ընդմիշտ, տափանել հայ ժողովրդի հոգեկան աշխարհը, առանց գիտակցելու, թէ քաղաքականութեան մէջ տեսակի խնդիրները ստանում են առժամեայ լուծում, թէ բոլշեւիզմն էլ որպէս սոցիալական երեւոյթ, յաւիտենական չէ, թէ նոր մարդն ու հասարակարգը չեն ստեղծուում միօրէն, թէ չէ կարելի հրամանագրերով ժողովրդին կեանքի նոր ձեւեր պարտադրել, սեղմ ասած՝ թէ բոլշեւիզմի հրամցրած լուծումն էլ վերջնական չէ, եւ չի կարող լինել:

Չայ բոլշեւիկները Չայաստանում չուշացան հաստատելու Լենինի խօսքը՝ թէ՛ «ձախ համայնավարները մտածել չգիտեն»:

Մեր «ձախ»երը, որոնք Չայաստանի խորհրդայնացումից շատ առաջ փայտէ ձի էին նստել յանուն համաշխարհային յեղափոխութեան՝ իրենց տիրապետութեան օրով մեր երկիրը վերածեցին մի կատարեալ ձիարշաւարանի:

* «Մեր օրերի ամենագլխաւոր խնդիրը», Լենին:

«Նրանք,- երեւանեան համայնավարների մասին ասում է Կասեանը,- կը ձգտէին կուրօրէն զարդարել սոցիալական ստոր միջավայրը անհամեմատ բարձր միջավայրի փետուրներով», այսինքն՝ ամենայն տգիտութեամբ կը շփոթէին Հայաստանը - իմա՝ «ստոր միջավայրը» Ռուսաստանի - «անհամեմատօրէն բարձր միջավայր»ի հետ:

«Շատ էին մեր սխալներն ու խանդի վատնումը,- խոստովանում է բոլշեւիկ մտաւորականը,- մանաւանդ որ մեր դոքտրինեորները չէին կարողանում հաշուի առնել իրականութիւնը»:

Ըստ այդ վերջինի՝ Երեւանի բոլշեւիկները բռնուած էին «գերյեղափոխական քոր ու եռով», եւ կազմում էին ղեկավարութեան մեծամասնութիւնը:

Հայ բոլշեւիկներն աշխատում էին Հայաստանում արհեստական կերպով «յեղափոխական տենդ» ստեղծել:

Նրանք չէին ուզում հաշուի առնել մեր երկրի իրական պայմանները, մեր «ազգային ուրոյնը» - ասենք Լենինի ոճով:

Աթարբեգեանի հոգեկից Աւիսին է պատկանում հետեւեալ բանաձեւը. «Հայաստանում չկայ՝ ազգային հարց, Հայաստանում կայ միայն սոցիալական հարց»:

Այդ զոյգ քաղաքական հոգեհիւանդները իրենց արարքներով մեծապէս նպաստեցին սպանութեանց ու հալածանքների պսիխոզի ստեղծման:

Այլեւս եղածը բոլշեւիզմ չէր, այլ՝ խելագար բլանկիզմ, աւելին՝ քաղաքական եւ ընկերային խուլիզանութիւն:

Լենինականութեան հայ առաքեալները կ'աշխատէին Հայաստանում կեանքի կոչել «Նոր» հայը՝ անաստուած, անընտանիք, անհայրենիք:

Պարզ են այդ երեւոյթի պատճառները:

Ապստամբուած ամէն մի ստրուկ հեշտութեամբ դառնում է ծայրայեղապաշտ ու բարբարոս:

Հայ բոլշեւիկների հոգեւոր ստրկութեամբ պիտի բացատրել ոչ թէ միայն նրանց բլանկիզմը, այլեւ՝ արտառոց սադիզմն ու անօթալի թրքասիւրութիւնը:

Գրոհ՝ երկնքի դէմ, բարոյականի դէմ, ազգայնական ոգու դէմ:

«Երբ յեղափոխութեան մեծ ներշնչողը՝ մեր ընկեր Լենինը արտասահմանից Ռուսաստան վերադարձաւ, իր առաջին խօսքն եղաւ՝ կեցցէ՛ քաղաքացիական կռիւր:

Այդ կռիւր կը կրթէ մեր հոգին, մեր միտքը:

Ձոհերն անխուսափելի են – ցաւել դրանց համար չարժի, քանի որ զլխաւորը յեղափոխութեան յաղթանակն է:

Քաղաքացիական կռիւր - դա այն է, ինչ որ ասում են, թէ Նեռն եկել է աշխարհ:

Քաղաքացիական կռիւը մի Նեռ է՝ չար, կործանիչ ոգի»*, - այսպէս կը բարբաջէր կարմիր հայը:

Այսպէս, հայ բոլշեւիկը, թաթարը եւ թուրքը կը շարունակէին գրգռել կարմիր Նեռը՝ Չայաստանի եւ հայութեան դէմ:

Եւ այդ օրերին, որպէս հոգեբանական արձագանգ, XI Կարմիր բանակի պաշտօնական օրգանը կը հրատարակէր Յ.Յ.Դ.-ի մահավճիռը, տրուած Բաքու, Ձինուորայեղափոխական խորհրդի կողմից.** «Կարմիր բանակը գլխովին ոչնչացմամբ կը հատուցանէ դաշնակ կոնտր-յեղափոխութեան»:

Մի կուսակցութիւն, ինչպիսին է կոմունիստականը, որի հայ անդամների համար Չայաստանը հայրենիք չէր, այլ՝ յեղափոխական խելայեղութիւնների մի կրկէս, որի համար «ժողովուրդը ոչինչ է, իսկ դասակարգն՝ ամէն ինչ», որի համար «պատմական անհրաժեշտութիւն է դասակարգային կռուի խորացումը», որը քաղաքացիական կռիւը համարում է իր «հոգու եւ մտքի կրթիչ»ը, եւ քաղաքացիական կռիւ ասելով հասկանում էր «Նեռը՝ չար եւ կործանիչ», մնան մի կուսակցութիւն, որը ճանաչում է միայն եւ միմիայն ջունգլիների օրէնքն ու վայրագութիւնը, չէր կարող բաւականանալ մեր հայրենիքի անարիւն խորհրդայնացմամբ:

Դա պիտի հրահրէր, դաւադրաբար պիտի ստեղծէր քաղաքացիական կռիւը՝ իր չարքերը դասակարգայնօրէն կրթելու եւ իր «Նեռ»ային չարութիւնը յագեցնելու համար:

Գեղէնները ժամանակին համաձայնում էին ինձ հետ, երբ խոր ցաւով դիտել էի տալիս, թէ Չայաստանի դժբախտութիւնը նրանում է, որ բոլշեւիկները Չայաստան մտան առանց մի հատիկ գնդակ արծակելու:

Այո՛, հազար անգամ այո՛, եթէ Արարատեան դաշտը առաջին անգամ տեղի տար կռուով, նա յետագային աւելի նուազ արիւն կու տար բոլշեւիզմի գագանին:

Դժբախտաբար, թուրք զօրքերի ներկայութիւնը Չայաստանում հարկադրեց օրուայ նախասովետական կառավարութեան՝ երկրի դեկը առանց կռուի յանձնելու բոլշեւիկներին, որով զրկեց վերջիններին իրենց «յեղափոխական լիցն ու լարուածութիւնը» դատարկելու կարելիութիւնից:

Չայաստանը «նուաճող» բոլշեւիկների համար դեռ կար ու կը մնար *արեան պահանջը*, որ նրանց պիտի մղէր քաղաքացիական կռուի:

Պէտք էր ժողովրդին զգացնել տալ, որ «Նեռն է աշխարհ եկել»:

* «Ձանգեզուրի կոմունիստ», 1926, Նոյ. 7, թիւ 1:

** «Կարմիր աւանգարդ», 1920, Յոկտ. 20:

Եւ այդ զգաց Չայաստանը: Եւ եթէ բոլշեւիկեան արնոտ տապարը գործի չդրուեց մեր երկրի խորհրդայնացման հէնց առաջին օրը՝ դա ուներ իր լուրջ պատճառը:

Կար Սիւնիքը, որի «քթն դեռ ծուխ կը բարձրանար» - կար բոլշեւիզմ կոչուած գաղտնի յաղթական զսպիչը:

Ահա այդ մասին Չայաստանի Յեղկոմի նախագահ Ս. Կասեանի 1921, Յուն. 29 թուակիր հեռագիր-հրամանը, տրուած Դարալագեազի զինկոմին եւ գայեղկոմին. *«Քանի դեռ չէ գրաւուած Ձանգեզուրը, Դարալագեազում, որը կազմում է չգրաւուած երկրամասի թիկունքը, վարել ամենամեղմ քաղաքականութիւն»:*

Խստիւ արգելոււմ է աջից, ձախից ձերբակալումներն ու բռնագրաւումները: Դէպի քաղաքացիները ցոյց տալ կորրեկտ վերաբերմունք:

Ձերբակալել միայն նրանց, որոնք բացայայտ կերպով պրոպագանդ են վարում իշխանութեան դէմ:

Այն պաշտօնատար անձինք, որոնք կը խուսափեն կատարել սոյն հրամանը, կ'ենթարկուեն յեղափոխական ամենախիստ պատասխանատուութեան»^{*}:

Կասեանի ներքին մարդը ճանաչելու համար կը բաւէ իր այդ մի հատիկ սաղայելական հրամանը:

Ինչ որ իշխանաւորն է, այն էլ՝ իր հրամանը:

Կարմիր իշխանաւորը իր պաշտօնատարներին յանձնարարում է «ամենամեղմ» քաղաքականութիւն, բայց դա կատարում է ոչ par principe - ոչ սկզբունքօրէն:

Նա արգիլում է «ձերբակալութիւններ ու բռնագրաւումներ», բայց ոչ ընդհանրապէս, եւ ոչ ընդ միշտ:

Նա արգիլում է բարբարոսութիւնը ոչ թէ նրա համար, որ դա մարդկօրէն անթոյլատրելի է համարում, այլ՝ որովհետեւ տուեալ մոմենտում օգտակար ու նպատակայարմար չէ գտնում դա:

Նա արգիլում է բարբարոսութիւնը որոշ վայրկեանի որոշ միջավայրի համար:

Նա «ամենախիստ պատասխանատուութեամբ» է սպառնում նրանց, որոնք կը խուսափեն կատարել Երեւանի կամքը, բայց սպառնալիքը վերաբերում է այսօրուան միայն - քանի կայ մարտնչող Սիւնիքը, բայց ոչ եւ վաղուան - երբ Սիւնիքը խաբէութեամբ զինաթափ լինի:

Դա ասել է - սպանիր, ուր եւ երբ կարող ես սպանութիւն կատարել անպատիժ կերպով:

Բռնագրաւիր, երբ եւ ուր բազուկդ բռնող ու զինաթափող չկայ:

^{*} *Լեռնահայաստանի զինուորական գլխաւոր շտաբ:*

Կարող ես անպարկեշտ լինել, հալածել, անհրաւել, հարուածել, երբ եւ ուր վախ ու պատասխանատուութիւն չկայ, օրինակ՝ Երեւանում:

Բայց ոչ եւ Սիւնիքում, ուր անպարկեշտին, բռնագրաւողին ու սպանողին պատուհասող բազուկ կայ:

Ահա՛ Կասեանի հոգեբանութեան լեզուն:

Երբ այս է ձախութեան հիւանդութիւնից զերծ նախարարապետի բարոյականը, կը մնայ երեւակայել ձախութեամբ տառապող լակոտների քաղաքական հրէշութիւնը, որին զոհ գնացին մեր լուսապսակ Յամա-զասպները, Խորէնիները, Սաքօները:

Լենինի՝ իր հայ ճտերին չափաւորութիւն յանձնարարող ծանօթ երկու նամակները ուշացած էին:

Այժմ տեսնենք, թէ կարմիր Երեւանում ի՞նչ էին որոճում ինքնավար Սիւնիքի մասին:

Լսենք Ս. Վրացեանին.

«Երեւանի բոլշեւիկներին չափազանց զբաղեցնում էր Ձանգեզուրը: Օր չէր անցնում, որ Ձանգեզուրի մասին չգրուէր «Կոմունիստ»ում եւ չխօսուէր միտինգների մէջ: Խօսւում էր նոյնպէս, թէ XI բանակը Բաքուից զինուորական գործողութիւններ է պատրաստում Ձանգեզուրի դէմ, իսկ մինչ այդ փորձում էին խաղաղ ճանապարհով ընկճելու զանգեզուրցի-ներին:

«Ինձ յայտնի էր, որ Դրօն էլ Բաքուից քայլեր էր արել զանգե-զուրցիներին ընդունել տալու բոլշեւիկեան կարգերը: Բոլշեւիկներից ոմանք էլ ուզում էին օգտուել նաեւ ոչ-բոլշեւիկ մտաւորականների աջակցութիւնից: Եւ այս միտքը, ինչպէս ասում էին, պաշտպանում էին Կասեանը եւ արտ. գործ. կոմիսար Մռաւեանը: Ձանգեզուր ուղարկելու համար տրւում էին Դ. Անանունի, Վ. Սինախորեանի եւ իմ անունները:

Ինձ անպաշտօն կերպով ուղղուած հարցումին՝ ես տուի սկզբունքա-յին համաձայնութիւն: Սակայն, իբրեւ նախապայման Ձանգեզուր գնալու, ես անհրաժեշտ էի համարում, որ Յայաստանի Յեղկոմը երաշխաւորի տալ զանգեզուրցիներին տեղական ինքնավարութիւն, եւ վերջ դնի հալա-ծանքներին Յայաստանում: Ինձ հաղորդեցին, որ Կասեանը ընդունելի է համարում այս պայմանները, բայց հանդիպում է խիստ դիմադրութեան Աթարբեգեանի եւ մանաւանդ Աւիսի կողմից, որը պահանջել է Ձանգե-զուրը զէնքով գրաւել»:

Ձանգեզուրի խնդիրը մասնաւորապէս կատաղեցրած էր Աթարբե-գեանին:

«Փետր. 4ին ես արդէն Աթարբեգեանի մօտ էի,- ասում է Վրացեանը: Ինքը իբրեւ համառուսական խորհուրդների լիազօր ներկայացուցիչ պարտականութիւն ունի կռուելու ամէն կարգի «հակայեղափոխութեան»

դէմ: Խորհրդ. իշխանութեան համար հերթական խնդիր է «Ձանգեզուրեան հակայեղափոխութեան» վերացումը: Իհարկէ, Կարմիր բանակը այնքան ոյժ ունի, որ արեան մէջ կարող է խեղդել Ձանգեզուրը, բայց իր ցանկութիւնն է հարցը խաղաղ միջոցներով լուծել: Մինչեւ գարուն, երբ XI բանակը շարժման մէջ է դրուելու, պէտք է սպառել բոլոր խաղաղ միջոցները: Իրենց շրջանում խօսք է եղել նաեւ իմ ոյժերից օգտուելու մասին, բայց նախքան պաշտօնական առաջարկութիւն անելը ինքը կը կամենար անձամբ խօսել հետս եւ շօշափել իմ տեսակետները:

«Ես պատասխանեցի, թէ ոչ թէ ինքս եմ առաջարկել իմ ժառանգութիւնը, այլ ընդառաջ եմ գնացել ինձ արուած առաջարկութեան: Ստեղծուած հանգամանքներում Հայաստանը պէտք է յենուի խորհուրդների վրայ... Քանի Ադրբեջանն ու Հայաստանը խորհրդային են, Ձանգեզուրը չի կարող մնալ թշնամական վիճակում... Հարկաւոր է խաղաղ եղանակով լուծել Ձանգեզուրի հարցը: Այդ նպատակով պէտք է Ձանգեզուր ուղարկել պաշտօնական մի պատուիրակութիւն, որին կարող եմ մասնակցել ե՛ւ ես: Պատուիրակութեան մէջ անպայման պէտք է մտնի ե՛ւ բոլշեւիկ ներկայացուցիչ: Եւ որպէսզի պատուիրակութիւնը յաջողութիւն ունենայ, անհրաժեշտ է ստեղծել հոգեբանական նախապայմաններ, այսինքն՝ վերջ տալ Հայաստանում կատարուող բռնութիւններին ու բանտարկութիւններին...: Մասնաւորապէս,- ասելացնում է Վրացեանը,- բոլշեւիկները պէտք է յանձն առնեն մինչեւ մեր վերադարձը Ձանգեզուրից ոչ մի սպանութիւն չկատարել...»

Աթարբեզեանը իմ առաջին առարկութիւնները ընդունեց հիմնաւոր, եւ համաձայնուեց, որ պաշտօնական պատուիրակութիւն ուղարկուի, բայց տատանւում էր մէջը բոլշեւիկ դնել, վախճալով, որ զանգեզուրցիները կը սպանեն նրան:

«Դուք,- Վրացեանի խօսքը կտրում է Աթարբեզեանը,- կ'ասէք Ձանգեզուրում, որ ինչ համաձայնութիւն որ կնքուի Հայաստանի Յեղկոմի եւ զանգեզուրցիների միջեւ, ես եմ երաշխաւորում. ես՝ համառուսական խորհուրդների լիազօր ներկայացուցիչս»*:

Վրացեանի մէջբերած փոխասացութիւնից պարզում է նաեւ այն, որ Աթարբեզեանը, առանց քաշուելու համառուսական խորհուրդների «լիազօր»ի իր հանգամանքէն, առաջարկել է Վրացեանին՝ «այնպէս անել, որ իբրեւ թէ բոլշեւիկներից գաղտնի փախել է Ձանգեզուր»:

Տեսնո՞ւմ էք, որ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան հայանուն մարդակերն էլ զերծ չէ մաքիաւելիականութիւնից:

Այսպէս, Չեկան կը գործէր:

* «Հայրենիք», 1923, թիւ 4:

Երեւանում այլեւս արիւն կը հոսէր:
 Լուրեր էին հասնում, թէ այսօր-վաղը պիտի գնդակահարուեն Շանթը,
 Աղբալեանը, Յայր Աբրահամը եւ ուրիշները:
 Այս էր իրերի դրութիւնը Յայաստանում:
 Սիւնիքը, թէւ ինքը անհաւասար կռուի մէջ, չէր կարող անտարբեր
 մնալ: Պէտք էր աճապարել, պէտք էր կանխել հայ մտաւորականութեան
 «գլխովին ոչնչացումը» հետապնդող Աթարբեգեան կոչուած հրէշին:
 Սիւնիքը խորապէս կը գիտակցէր այն պատմական անելիքի մեծու-
 թիւնը, որ քաղաքական մոմենտը դրած էր իր առջեւ:
 Պէտք էր աճապարել, պէտք էր յետ մղել դէպի հայ մտաւորականու-
 թիւնը երկարող մահաբեր բազուկը:
 Այդ նպատակով ահա՛ - Երեւանի համար դէպի Սիւնիք փրկութեան մի
 դուռ բանալու նպատակով - իմ գորքերը գրաւեցին Վայոց ձորը, իջան Նոր
 Բայազէտ, իրենց վրայ քաշեցին, զբաղեցրին բուշեւիկեան ոյժերի մի
 մասը, եւ այսպիսով կարելիութիւն ընձեռեցին Երեւանի ապստամբ
 ոյժերին՝ բռնելու նահանջի ճամբան եւ քաշուելու Սիւնիք:

* * *

Յայաստանի երկրորդ անկումով, Սիւնիքի դրութիւնը է՛լ աւելի կը
 ծանրանար: Կը ծանրանար, սակայն, նաե՛ւ պատմութեան կողմից մեր
 ուսերին դրուած գերագոյն պարտականութիւնը:
 Թշնամին, խեղդելով Յայաստանի համաժողովրդային ըմբոստա-
 ցումը, կը փութար անօրինակ աղետով պսակել երեւանեան «Նահանջ
 բիւրոց»ը:
 Ի՛նչ խօսք, որ յաջողութեան դէպքում, բուշեւիկները արժէքազրկած
 պիտի լինէին Սիւնիքի երկամեայ հերոսականը: Է՛լ աւելին. յաջողութեան
 դէպքում, նրանք պիտի թաղէին Սիւնիքի՝ Յայաստանին միանալու յոյսը:
 Վայրկեանը գերագոյն էր եւ պատասխանատու:
 Իսկ նման վայրկեաններում, ամէն կարգի փոքրոգութիւն՝ դաւաճա-
 նութիւն է հարազատ ժողովրդի հանդէպ:
 Երբ մի երկրի աշխարհագրական թոքերի - ինչպիսին է Սիւնեաց
 աշխարհը Յայաստանի համար - եւ նրա մտաւորականութեան լինել-
 չլինելու խնդիրն է լուծուում, այլեւս չէ կարող խօսք լինել նորանոր զոհերի
 մասին: Մի ժողովուրդ, որ իր ընտրանին մահացու հարուածից փրկելու
 համար չգիտէ զոհեր տալ, կենսաբանօրէն անբարոյական է, որ ասել է՝
 ապրելու անարժան:
 Սիւնիքին - փա՛ռք իրեն - երբեք չպակասեց այդ բարձր բարոյականը:
 Նա, թէւ վիրաւոր, բայց յաղթական, մնաց իր պատմէշի վրայ նաե՛ւ
 մայր երկրի երկրորդ անկումից յետոյ:

Պա պահանջում էր ո՛չ թե միայն իր փառաւոր յաղթանակների շարքը, այլ՝ եւ Չայաստանի ապագան:

Եւ հէնց այդ նպատակով, այդ ծանր օրերին, երբ Սիւնեաց աշխարհով, հեղեղի պէս, դէպի Արաքսը բազմահազար արարատեան գաղթականութիւնն էր հոսում, նա քաղաքական իմաստութիւն եւ արիութիւն ունեցաւ հրաւիրելու իր երկրորդ համագումարը:

VII

«1921թ. Ապրիլ 26ին^{*}, հրաւիրանօք ինքնավար Սիւնիքի խորհրդարանի դիւանի, Տաթևի վանքում կայացաւ Լեռնահայաստանի հայ ազգաբնակչութեան արտակարգ համագումարը, ուր ներկայ էին 64 գիւղերից 95 պատգամաւորներ եւ սպարապետ Նժդէհը:

Կառավարութեան նախագահ Գ. Տէր Մինասեանը բանալով համագումարը, առաջարկում է ընտրել նախագահութիւն: Առաջարկուած թեկնածուներից միաձայն նախագահ է ընտրուում պ. Ս. Մելիք-Եօլջեանը, ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ՝ փոխ-նախագահ բժ. Մինասեան, քարտուղարներ՝ Տ. Սազանդարեան եւ Վ. Վարդապետեան:

Նախագահը նիստը բաց յայտարարելով, բացատրում է ներկայ համագումարի աւելի քան պատմական եւ եզակի նշանակութիւնը եւ Լեռնահայաստանի կատարելիք մեծ դերը:

Ապա խօսք է առնում Սպարապետ Նժդէհը:

Սպարապետի մանրամասն զեկուցումից յետոյ ժողովրդականները աւելորդ են համարում լսել գործադիր մարմինների եւ կառավարութեան վարիչների առանձին-առանձին զեկուցումները ու անցնում են օրակարգի խնդիրներին:

«Պարենաւորման համար սպարապետը յայտնում է, որ մինչեւ նոր հունձը հնարաւոր է Չայաստանի հանր. կառավարութեան նիւթական օգնութեամբ հաց ձեռք բերել, եւ միաժամանակ, ըստ հնարաւորութեան, աշխատել կազմակերպել պետական տրանսպորտը եւ ժողովրդին ազատել փոխադրական ծանր պարտականութիւնից:

Այս յայտարարութիւնը ընդունուում է միաձայն կերպով:

Կառավարութիւն կազմելու ձեւի առթիւ խօսք է յարուցուում եւ մի շարք ճառերից յետոյ հանգում են հետեւեալ եզրակացութեան.

Քանի որ Սիւնիք-Լեռնահայաստանի ամբողջ բախտը եւ հայ

^{*} Համագումարի արձանագրութիւններից:

ազգաբնակչության ֆիզիքական գոյութիւնը հաւատացած եւ վստահած են Սպարապետին, որն իր ամբողջ գործունէութեամբ միշտ էլ հանդէս է եկել որպէս մի անձնագոհ, տոկուն եւ նախանձախնդիր ղեկավար, ապագայ ընտրուելիք կառավարութեան կազմը եւս վերապահել նրան:

Չայների մեծամասնութեամբ որոշումն է՝ 1. Ինքնավար Սիւնիքը այսուհետեւ անուանել Լեռնահայաստան: 2. Կառավարութեան անդամները՝ նախարարներ: 3. Համագումարը յայտարարել որպէս Լեռնահայաստանի խորհրդարան: 4. Կառավարութիւն կազմելու համար վարչապետ ընտրել պ. Սպարապետին:

Հարց է ծագում Սպարապետ Նժդեհին տալ զօրավարի աստիճան: Խորհրդարան-համագումարը մտքերի եւ կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ միաձայն որոշում է պ. սպարապետին տալ զօրավարի աստիճան եւ պարգեւատրել նրան «Խուստուփեան արծիւ» երկաթ շքանշանով:

Մի ժամով տրուում է ընդմիջում, որից յետոյ կարդացւում է ողջոյնի հեռագիրը՝ ուղղուած Լեռնահայաստանի Դաւիթբեգեան զօրքին եւ ղեկավարներին, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

Համազանգեզուրեան Տաթևի 2-րդ Խորհրդարանը սրտանց ողջունում է իր կուռ, անյաղթելի եւ տոկուն բանակի ռազմիկներին եւ լիայոյս է, որ այդ անյաղթ բանակը, որ մինչեւ օրս իր փառապանծ յաղթանակներով աշխարհն է զարմացրել, այսուհետեւ էլ պատրաստ կը լինի նոր հրաշքներ, նոր զարմանքներ ցուցադրելու քաղաքակիրթ աշխարհին, իր կատարեալ ու վերջնական հարուածը տալով հայ աշխատաւորութեան թշնամիներին:

Կազմուած է կառավարութիւն:

Մեր ինքնավար Սիւնիքն այսուհետեւ կոչուելու է Լեռնահայաստան, որը իր քաջարի զօրքով, իր անպարտ առիւծասիրտ մարտիկներով սպառնանք պէտք է լինի մեր բոլոր թշնամիների համար:

Մեր ազատարար Սպարապետ Նժդեհին տրուած է զօրավարի տիտղոս եւ «Խուստուփեան արծիւ» շքանշան:

Այս սուրբ տաճարում նա ուխտեց եւ իր սրբազան խօսքն ասաց՝ Ձեզ հետ միասին, սեւ օրուայ համար հայութեան բաժին համարուած Սիւնիքը դարձնել հայութեան վերածնութեան օրրան»:

* * *

Տաթևում իմ կողմից նշանակուած կառավարութիւնը դեռ նոր էր վերադարձել Գորիս, երբ Գնդեվազի ռազմաճակատի պետը հեռախօսեց, թէ «Երեւանից սահմանագլուխ են հասած մեր երկու յայտնի մտաւորա-

կաններ Դաւիթ Անանունը եւ Ա-Ղօն*։ կ'ուզեն տեսակցել Լեռնահայաստանի կառավարութեան հետ»։

Կարգադրեցի ընդունել։

Վերջինները յայտնեցին, թէ Հայաստանից Հերիեր գիւղն է եկած Ա. Կարինեանը՝ Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան, իսկ Վ. Սելնիկովը՝ ռուս Կարմիր բանակի կողմից։

Նրանք եկած էին բանակցելու իմ կառավարութեան հետ։

Երեւանից մեզ «խաղաղութեան համբոյր» էին բերել։

Այդ օրերին խորհրդային մամուլի օրգանները կը գրէին, թէ Կարինեանի պատուիրակութիւնը հրահանգ ունի՝ Լեռնահայաստանի կառավարութեան հաղորդելու Լենինի երկու ծանօթ գրութիւնները, որոնցից մէկով քաղաքական ներում կը շնորհուէր խորհրդային իշխանութեան հակառակորդներին, իսկ միւսով կը հրաւիրուէր Չանգեզուրը միանալ Խ. Հայաստանին։

Մայիս 6ին, իմ կառավարութիւնը քննութեան առաւ Երեւանից եկած առաջարկը եւ իր կողմից բանակցելու նշանակեց իր պատգամաւորութիւնը՝ ծանօթ Գ. Տէր Մինասեանի նախագահութեամբ։

Երկու պատգամաւորութիւնները իրար հանդիպեցին Ղալաջուղ գիւղում։

«Առաջին նիստը** կայացաւ Մայիս 12ին, առաւօտեան ժամը 10ին։

Փոխադարձաբար լիազօրութիւնները ստուգելուց յետոյ, փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշուում է նիստերի նախագահութիւնը տանել փոխն ի փոխ, իսկ բանակցութիւնները վարուում են հայերէն լեզուով։

Առաջին նիստին նախագահ ընտրուում է Լեռնահայաստանի կառավարութեան պատուիրակութեան անդամ Գեղէոն Տէր Մինասեանը։

Նախագահ. Պաշտօնական նիստը յայտարարում են բացուած։ «Հայաստանի սովետական կառավարութեան ընկեր դելեգատներ, ողջունում են Հայաստանի սովետական կառավարութեան ներկայացուցիչների գալուստը Լեռնահայաստան։ Յոյս ունեն, որ այս երկու դելեգացիաների խորհրդակցութիւնը հնար կը տայ հաստատելու մի այնպիսի փոխ-յարաբերութիւն, որ հնարաւոր կը լինի ստեղծել վերջնական խաղաղութիւն։ Լեռնահայաստանը եւ մասնաւորապէս

* Դաշնակցական յայտնի գործիչ Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեանի ծածկանունը։ Ծան.՝ խմբ.։

** Արձանագրութիւն՝ Լեռնահայաստանի եւ խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանց լիազօր ներկայացուցիչների բանակցութեանց, Ղալաջուղ. 1921թ. Մայիս։

Ձանգեզուրը իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջն է հանդիսանում բոլոր անցումների, որոնք գալիս են անցնելու դեպի Մերձաւոր Արեւելք: Ձանգեզուրը իր հարեւան երկրամասերի նկատմամբ ունի նաեւ ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւն:

Ռուսական յեղափոխութեանց ընթացքում մի քանի անգամ եւ մի քանի կողմից փորձեր են եղել տիրելու այդ լեռնաշխարհին: Առաջին անգամ անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները Անդրկովկասում քանիցս ցանկացան եւ դիմեցին ակտիւ քայլերի յանձնելու Ձանգեզուրը եւ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեյջանին, բայց Ձանգեզուրի զինուած գիւղացիութիւնը ընդդիմացաւ ամենավճռական կերպով:

Դրանից յետոյ, Ադրբեյջանի նացիոնալիստները քեցին իրենց բանակները դեպի Ձանգեզուր ու Ղարաբաղ եւ ամէն անգամ ջարդուած նահանջեցին: 1919 թուին Ադրբեյջանի կողմից եղաւ վերջին փորձը, երբ 12 հազարանոց բանակով արշաւեցին Ձանգեզուր, բայց մեր զինուած աշխատաւորութիւնը, հէնց Գորիսի պատերի տակ, ջարդեց նոցա: Երբ մի փառաւոր օր Ադրբեյջանը կարմրեց եւ դարձաւ սովետական, այդ անուան տակ, եւ շահագործելով բոլշեւիկեան լոզունգները, ռուսական կարմիր զօրամասեր ուղարկեցին Ձանգեզուր, որոնց յաջողուեց տիրել եւ ժամանակաւորապէս տէր դառնալ Ձանգեզուրի մի մասին, բայց կռիւը շարունակուած էր Ղափանի լեռներում, որը հետզհետէ ծաւալուեց նորից: Ժողովուրդը տէր դարձաւ իր երկրի մեծ մասին եւ ապա 1920թ. նոյեմբերեան ժողովրդական ընդհանուր ապստամբութեան հետեւանքով եկուոր զօրամասերը դուրս քշուեցին վերջնականապէս Ձանգեզուրի սահմաններից: Ընկեր պատգամաւորներ, մեծամասնական զօրամասերի հինգամսեայ ներկայութիւնը Ձանգեզուրում ո՛չ միայն ֆիզիքապէս բռնացաւ Ձանգեզուրի հայ աշխատաւորութեան կամքի վրայ, այլեւ, բառիս իսկական իմաստով, տնտեսապէս եւ կուլտուրապէս քայքայեց ծայր աստիճան մեր գիւղացիութիւնը:

Եկուոր մեծամասնականների խոշոր խոստումները մնացին լոկ խօսքեր»...

Ահա՛ մի փոքրիկ քաղուածք այդ նիստերի երկուստեք հաստատուած արձանագրութիւններից, որի մէջ արձանացած կը տեսնէք *Տէր Միմասեանի հակաբոլշեւիկ կեցուածքը նաեւ այդ օրերին*:

Նրա՛ Կարմիր բանակին վերագրած վայրագութիւնները դարերի ձեռքն իսկ պիտի չկարողանայ քերել, սրբել մեր պատմութեան էջերից:

Դատախազի իր դերը արդարօրէն կատարելուց յետոյ, նա իմ կառավարութեան անունից հաշտութեան նախապայմաններ է առաջարկել խորհրդային պատգամաւորութեան, որոնց բնոյթի մասին ընթերցողը կարող է գաղափար կազմել՝ աչքէ անցընելով Խ. Հայաստանի ժողովրդա-

կան կոմիսարների խորհրդի յայտարարութիւնը՝ ուղղուած Սիւնեաց իշխանութեան:

Եռօրեայ բանակցութիւններից յետոյ, Կարինեանի պատգամաւորութիւնը վերադարձաւ Երեւան՝ իր կառավարութեան տանելով մեր կոնկրետ պահանջները:

Կարմիր պատուիրակութեան կողմից մեզ խոստացուած «շուտափոյթ պատասխան»ի փոխարէն, Մայիսի վերջերին Սիւնիք վերադարձաւ ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանեանը, որին տարի առաջ, Խոտանանից նահանջելիս, առեւանգել էր կարմիր զօրամասը:

Վերջինին տրուած էր հետեւեալ մանդատը. «Թուղթս ներկայացնող ինժ. Սմբատ Մելիք-Ստեփանեանը Խ. Հայաստանի Յեղկոմի համաձայնութեամբ մեկնում է Ջանգեզուր՝ լեռներում եւ գիւղերում թաքնուած գիւղացիներին եւ քաղաքացիներին համոզելու, որ վերադառնան իրենց տեղերը եւ զբաղուեն խաղաղ աշխատանքով:

Առաջարկում է բոլոր զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութեանց՝ արգելք չյարուցել քաղաքացի Ս. Մելիք-Ստեփանեանի ճամբին եւ ցոյց տալ նրան ամէն տեսակ աջակցութիւն իր վրայ առած առաքելութիւնը ի կատար ածելու համար:

Նախագահ Խ. Հայաստանի զինուորա-յեղափոխական կոմիտէի՝ Ալ. Միասնիկեան (Ալ. Մարտունի), Արտաքին գործոց ժողկոմ՝ Մռաւեան: 1921, 14 Մայիս, Երեւան»:

* * *

Թող ընթերցողս զսպէ իր զգուանքը եւ կողք-կողքի դնէ Կարինեանի պատուիրակութեան եւ Մելիք-Ստեփանեանի տրուած մանդատները՝ կարմիր իշխանութեան խարդախութեան չափը ճշտելու համար:

Առաջին պատուիրակութիւնը բազմանդամ է: Նա եկած է ոչ-բոլշեւիկ միջնորդների հետ - Դաւիթ Անանուն եւ Ա-Դօ - որպէսզի իրեն աւելի հաւատ ընծայուի:

Երկրորդը՝ միանձնեայ է, որին, մեզ հասկանալի պատճառներով, խորհրդ. իշխանութիւնը ազատած է Բաքուի բանտէն, բերած է Երեւան եւ այնտեղից որոշ առաքելութեամբ ուղարկած է Սիւնիք:

Առաջին պատուիրակութիւնը գործ ունէր մի անկախ, խրոխտ ու յաղթական երկրի կառավարութեան հետ, որի բարեկամութիւնը կը փնտռէր: Երկրորդը եկած է «համոզելու լեռներում թաքնուածներին, որ վերադառնան իրենց տեղերը»:

Կարմիր պատուիրակութիւնները ծնունդ կ'առնէին միեւնոյն նախադրելուն՝ Երեւանէն, Միասնիկեանի կառավարութենէն: Իսկ Երեւանը մեզ կը ներկայանար երկերեսանի Եանուսի դէմքով:

Որի՞ն հաւատար Լեռնահայաստանը:

Մայիս 12ին իմ եւ Երեւանի պատուիրակութիւնները, ծունկ-ծնկի, բանակցած էին՝ սակարկելով Լեւոնի կամքը եւ Լեռնահայաստանի շահերը:

Մայիս 15ին, Կարինեանի պատուիրակութիւնը, մեր պահանջները շակած՝ վերադարձաւ Երեւան: Իսկ Մայիս 14ին, Երեւանը, որ դեռ չգիտէր եւ չէր կարող գիտենալ, թէ ինչո՞վ են վերջացած Սիսիանի բանակցութիւնները - որովհետեւ դեռ չէր լսել իր պատգամաւորներին – կը ստորագրէր Մելիք-Ստեփանեանի մանդատը, եւ նրան որոշ «առաքելութեամբ» կ'ուղարկէր Լեռնահայաստան:

Վերջինը, որպէս բնիկ սիւնեցի, ծանօթանալով երկրի եւ ժողովրդի դրութեան հետ, «Յ.Ս.Ս.Յ.ի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի»^{*} կը տեղեկագրէր.

«Այստեղ ես տեսնում եմ ժողովուրդ, կառավարութիւն եւ զօրահրամանատարութիւն՝ միաբան:

Ամէն ինչ նորմալ է այստեղ:

Այստեղ չկան խաներ, բեգեր, կապիտալիստներ, բուրժուաներ, կուլակներ: Չկայ այն ամէնը, որ տկարացնում է ժողովրդի ռազմական թափն ու ոյժը: Ժողովրդի տրամադրութիւնը կատարելապէս յեղափոխական է... Լեռն. ինժեներ՝ Ս. Մելիք-Ստեփանեան, 1921, 3 Յունիս»:

* * *

Սյապէս սկսուած՝ կը շարունակուէին բանակցութիւնները: Եւ ոմանք կը սպասէին, թէ այս անգամ բուլշեւիկները կը յարգեն իրենց ստորագրութիւնը:

Սակայն, շատ շուտ պարզուեց, որ մեր գործը միայն Երեւանի կառավարութեան հետ չէ, այլ՝ նաեւ Կարմիր բանակի, որը կը ղեկավարուէր թաթար Ադրբեջանի կամքով:

Յարգելով մեր պահանջները՝ խորհրդային իշխանութիւնը ստորագրած կը լինէր Կարմիր բանակի պարտութիւնը. ահա՛ թէ ինչու Երեւանը կ'ուշացներ իր պատասխանը:

Գիտէինք, որ *Կարմիր բանակի զօրահրամանատարութիւնը մարտական էլք է փնտռում՝ իր զէնքի պատիւը փրկելու համար:*

Մեզ համար գաղտնիք չէր եւ այն, որ Աւիս-Աթարբեգեան՝ «ձախութեամբ հիւանդ» խմբակի ազդեցութիւնը Երեւանում դեռ զգալի է, որ ձախերի դասակարգային կատաղախտը բուժելու սահմանուած լեւոնեան գոյգ նամակները չէին հասել իրենց նպատակին:

* Պատճէնը՝ Լեռնահայաստանի կառավարութեան:

Մեզ ծանօթ էր նոյնպէս Միասնիկեանի կառավարութեան եւ ռուս XI Կարմիր բանակի զօրահրամանատարութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող ներքին անհամակամութիւնը:

Պէտք է հաստատագրել, որ այդ պարագան յաճախ մեծապէս դժուարացրել էր թէ՛ մեր եւ թէ՛ Երեւանի գործը:

Երեւանին յղած մեր պահանջների պատասխանին կը սպասէինք, երբ ստացուեց Յեղկոմի մէկ կոչը՝ ուղղուած Լեռնահայաստան ապաստանած արարատեան գաղթականութեան:

Այդ կոչից պարզուեց, որ Հայաստանի կոմիսարների խորհուրդը մասնաւոր դէկրետով «դաւաճան եւ թշնամի» է հռչակել Հայաստանից Ձանգեզուր փախածներին, եւ կը սպառնար «Նժդեհի դրօշի տակ մնալու դէպքում» բանտարկել նրանց ընտանիքներին եւ բռնագրաւել նրանց ստացուածքը:

Այլեւս պարզ էր, որ *Հայաստանի Յեղկոմը իր յաճախակի բանակ-ցութիւններով կը ձգտէր ժամանակ շահել, եւ մի օր մեզ մղել անձնատուութեան՝ առանց զիջումների:*

Այդ կը պահանջէին կարմիր զէնքի պատիւը եւ թաթար Ադրբեջանի շահը:

Հազարաւոր տարագիրների՝ Թաւրիզից Երեւան դառնալուց յետոյ, այլեւս խ. իշխանութեան համար չէր կարող գաղտնիք մնալ, որ Լեռնահայաստանը տառապում է սովից եւ ռազմամթերքի պակասից:

Ծանօթ մեր այդ ծանր դրութեան՝ Երեւանը շէյթանաբար կը ձգձգէր մեզ տրուելիք պատասխանը:

Նա կ'ուզէր, ժամանակ շահելով, ազատուել Կարմիր բանակի համար անպատուաբեր՝ մեր պահանջները յարգելու հարկադրանքից:

Իսկ մենք դեռ չէինք դադարել գիտակցելու, թէ մեծապէս մեղանշած կը լինենք մեր ժողովուրդի ապագայի դէմ, եթէ չօգտուէինք Լեռնահայաստանի ձեռք բերած ռազմական հմայքից:

Լեռնահայութիւնը իր երկրի եւ ապագայի պաշտպանութեան խորին մտահոգութեամբ անձնական վտանգը անգիտացաւ եւ այս անգամ:

Պէտք էր, ամէն գնով պէտք էր յարգել տալ մեր պահանջները:

Դրա համար էլ, վերջին անգամ լինելով, Լեռնահայաստանը շարժման մէջ դրեց իր Դաւիթբէգեան վաշտերը:

Պէտք էր զգաստացնել խ. իշխանութիւնը, պէտք էր նրան զգացնել տալ, որ գոռ կռիւներում թրծուած Լեռնահայութիւնը իր համար ստեղծուած ամենածանր դրութեան մէջ իսկ գիտէ զարկել ու յաղթել:

Եւ մէկ էլ, ու վերջին անգամ, զարկեց Սիւնիքը: Յունիս 15-16ին, Գնդեվազի մեր զօրամասերը խորտակեցին բոլշեւիկեան ոյժերը:

Այդ նոյն օրերին, թշնամին, որ մեծ ոյժեր էր կենտրոնացրել

Օրդուբատ ու Բարթաղ՝ Արաքսի հայկական ափը գրաւելու եւ այսպիսով մեզ Պարսկաստանից կտրելու ցանկութեամբ, անցաւ յարձակման՝ Արեւիքի դէմ:

Իմ ոյժերը ջարդեցին թշնամուն եւ այդ ճակատների վրայ:

Կարմիրները ռազմագործողութիւններ սկսեցին եւ Ջաբուղի ուղղութեամբ՝ բուն Ջանգեզուրի դէմ:

Յունիս 18ին, թշնամու՝ Որոտանի ափին կենտրոնացած ոյժերը ցրելու նպատակով, մի թեթեւ զօրամասով մտայ Բարգուշատ, ուր յանկարծակիի եկած թրքութիւնը աղ ու հացով դիմաւորեց մեզ եւ հպատակութիւն յայտնեց:

Այսպէս, իմ ոյժերը յաղթեցին բոլոր ճակատների վրայ, վերցնելով հազարի չափ գերիներ, մի քանի լեռնային թնդանօթներ, ռազմամթերք եւ այլ կարգի աւար:

Տնօնւմ է լեռնահայութիւնը:

Գորիսը՝ տօնում է հայ զէնքի նոր յաղթանակը:

Կառավարութիւնը շնորհաւորում է մեզ. «Սպարապետ Նժդեհին - Հայաստանի կառավարութիւնը լսելով Ձեր կազմակերպած, Ձեր հոգով սնուած եւ ձեր գաղափարներով ոգեւորուած քաջարի արեւմտեան բանակի Վայոց Ձորում տարած մեծ յաղթութեան մասին՝ պարտք է համարում յայտնել Ձեզ շնորհակալութիւն, եւայլն»*:

Մեր այդ նոր յաջողութեան առթիւ Խ. Հայաստանը ահազանգ է հնչեցնում: Նրա թերթերն ու թռուցիկները անզօր կատաղութեան փրփուր ու ցեխ են ժայթքում:

Նա «կարմիր զօրքերի օղակ»ով, «երկաթ բռունցք»ով սպառնում է վերստին երեւանում գործի դնել կարմիր տապարը:

Ահա՛ թէ ինչպէս է արտայայտուում մեր նոր յաղթանակի մասին «Խորհրդային Հայաստանը».**

«Ստոր եւ զազրելի նենգութեամբ դաշնակցական մաուզերիստները յարձակուել են մեր սահմանապահ գիւղերի եւ պահակների վրայ, եւ ներս են խուժել Դարալագեազ:

Հայաստանի կառավարութիւնը, ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը ամեն բան արել է իր կողմից՝ խաղաղ կերպով դադարեցնելու քաղաքացիական կռիւր: Նրա ուղարկած դելեգացիային Ջանգեզուրի դաշնակցականները առաջին անգամ կերակրել են ընդհանուր խօսքերով»:

* Ի դիմաց վարչապետի՝ Ս. Մելիք-Եօլչեան:

** 1921, Յունիս 19, N 106:

Խղճալի՝ արդարացում:

Մենք Կարինեանին ճամբու էինք դրել ամենակոնկրետ պահանջներով, որոնք սակայն, լենինեան ալխիմիայի ոյժով, Երեւանում դարձել էին «ընդհանուր խօսքեր»:

Իր դաւամտութեան մէջ բռնած ու արդարօրէն ծեծուած թշնամին հայիոյելով, դէպքերը խեղաթիւրելով եւ սպառնալով հանդերձ՝ սկսած էր զգաստութեան նշաններ ցոյց տալ: Որպէս հետեւեալնք մեր յաղթական ռազմագործողութեանց, նա կ'աճապարէր Գորիս եւ Թաւրիզ հասցնել իր ուշացած պատասխանը:

Իր պաշտօնական օրգանի* առաջին էջի վրայ կը կարդայինք՝ «Կեցցէ Խ. Չայաստանը եւ նրա անբաժան մաս աշխատաւոր Զանգեզուրը»:

Ձոյգ դեկլարացիաներով - մէկը թուագրուած 12 Յունիս, միւսը՝ 13 Յունիս - խորհրդային իշխանութիւնը Լեռնային Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կը յայտարարէր կցուած Չայաստանին:

Մեր սկսած ռազմագործողութիւններից չորս օր անցած, Երեւանի Յեղկոմը Ատրպատականի թեմական առաջնորդ Արքեպիսկոպոս Ն. Մելիք-Թանգեանին կ'ուղարկէ ծանօթ երկու յայտարարութիւնները, որոնց հիման վրայ վերջինը կը յղէ «ժողովրդական կոմիսարների նախագահ քաղաքացի Միասնիկեանին, պատճէնը՝ սպարապետ Նժդեհին» հետեւեալ հեռագիրը. «Ստանալով կոմիսարներիդ խորհուրդի 1921, Յունիս 13, հրատարակած դեկլարացիան Զանգեզուրի մասին, Վրացեանի համաձայնութեամբ սուրհանդակ ուղարկեցինք Նժդեհի մօտ, պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու եւ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու առաջարկութեամբ: Սրա հետ միասին այդ հարցի առթիւ Գրիգոր Վարդանեանին յանձնեցի իմ գրաւոր առաջարկութիւնը 2 եզ: Ներսէս, Թաւրիզ, 1 Յունիս 1921»:

* * *

Ահա՛ պատմական երկու կարմիր փաստաթուղթերը, որոնք պարունակում են խորհրդային իշխանութեան կողմից մեզ արուած զիջումները.

1. «Ադրբէջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան Յեղկոմի դեկլարացիայի եւ Չայաստանի ու Ադրբէջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւնների կառավարութիւնների մէջ եղած համաձայնութեան հիման վրայ, յայտարարում է, որ Լեռնային Ղարաբաղն այժմեանից կազմում է Չայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անբաժան մասը:

* «Խորհրդային Չայաստան», թիւ 106:

Հ.Ս.Խ.Յ. Ժողկոմների խորհրդի նախագահ՝ Ա. Միասնիկեան (Ալ. Մարտունի), քարտուղար՝ Ս. Ղարաբեկեան:

1921թ. Յունիս 12, Երևան»:

2. «Հ.Ս.Խ.Յ. Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի յայտարարութիւնը Ձանգեզուրի իշխանութեան.

Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան կառավարութիւնը սոյն գրութեամբ նորից դիմում է Ձեզ եւ առաջարկում Ձանգեզուրում ապաստանած բոլոր ըմբոստ տարրերին՝ վերջ տալ ապստամբութեանը խաղաղ կերպով եւ հպատակուել երկրի միակ օրինական իշխանութեանը՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեանը: Խորհրդային Հայաստանը հայ բանուորների եւ գիւղացիների, համայն հայ աշխատաւորութեան իշխանութիւնն է: Եւ որպէս այդպիսին, նա գործադրել է եւ կը գործադրէ բոլոր ջանքերը մշակելու այն կենսածելը, որն աւելի հարազատ եւ մօտ է ժողովրդի պահանջներին եւ տեղական պայմաններին:

Նկատի առնելով Ձանգեզուրի գիւղացիութեան առանձին կարիքները. Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը կարելոր է համարում յայտարարել, որ նա իր կողմից հնարաւորութիւն է տալիս Ձանգեզուրի աշխատաւորութեանը մշակել ուրոյն համայնական կենցաղ: Ձանգեզուրի բոլոր բնակչութիւնը պէտք է ունենայ իր տեղական մարմինները, իր առանձին կենսածելը:

Սակայն այդպէս լինելով հանդերձ, Ձանգեզուրը պիտի կազմէ Խ. Հայաստանի անքակտելի մասնիկը: Նա պիտի կապուած լինի ամենասերտ կերպով բանուորա-գիւղացիական իր հայրենիքի հետ: Այդ կապը պիտի ամրացնեն իրենք՝ Ձանգեզուրի գիւղացիները, որոնց հնարաւորութիւն կը տրուի ձեռնարկել ինքնապաշտպանութեան եւ լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները:

Հ.Ս.Խ.Յ. կառավարութիւնը այժմեանից յայտարարում է, որ Ձանգեզուրում ամենալայն չափով կը կիրառուի ընդհանուր զինավարժութեան սկզբունքը, որի համաձայն՝ երկրի ամէն մի քաղաքացի պիտի դառնայ իր տեղավայրի գոյութիւնը պաշտպանող ռազմական ոյժ:

Բայց պաշտպանելով այդ սկզբունքը, Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը չի կարող թոյլատրել իր տերիտորիայի սահմաններում օտար կազմակերպութիւնը: Ձանգեզուրում գործող այժմեան զօրամասերը պիտի ենթարկուեն մեր ընդհանուր հրամանատարութեանը: Եւ նրանք ձուլուելով մեր զօրքի հետ պիտի կազմեն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան կարմիր զօրաբանակի անբաժան մասը:

Միաժամանակ, Ձանգեզուրում կը գործադրուի ամենայն վճռակա-

նութեամբ ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակուել է Հայաստանում:

Խորհրդային կառավարութեան դէմ կռուող բոլոր գործիչները ո՛չ միայն ազատ կը լինեն որեւէ հալածանքից, այլ եւ կարող են անարգել մնալ Ձանգեզուրում: Ոչ ոք դրանցից չի արտորուի երկրի սահմաններից այն չափով, որչափ նրա աշխատանքը չի ուղղուի Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան դէմ:

Ելնելով այդ հիմնակէտից, խ. կառավարութիւնը համապատասխան ձեւով է լուծում նաեւ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ մամուլի ազատութեան խնդիրը: Բոլոր քաղաքական այն հոսանքները, որոնք կը կտրեն վերջնականապէս իրենց կապը միջազգային ինպերիալիզմի հետ, բոլոր այն կազմակերպութիւնները, որոնք կը պաշտպանեն խորհրդային գիծը, իրաւունք կ'ունենան միանգամայն ազատօրէն գործել Հայաստանում: Այդ հոսանքները կ'ունենան թէ՛ իրենց առանձին կազմակերպութիւնները եւ թէ՛ ազատ մամուլը: Ինչ վերաբերում է Ձանգեզուրի ակերուած վայրերին եւ լքուած գիւղերի բնակիչներին, Հայաստանի խ. կառավարութիւնը գտնում է, որ Ձանգեզուրից հեռացած նախկին բնակչութեան վերադարձը չափտի կատարուի հակառակ տեղացի աշխատաւորութեան ցանկութեան:

Ձանգեզուրում ապրող հայ գիւղացիութիւնը կարող է ապահով լինել, որ նրանցից չի խլուի ոչ մի հողավայր:

Ի լրումն շեշտուած կէտերի՝ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը յայտնում է, որ ներկայումս համայն Կովկասում հաստատուած է ամուր եւ անպարտելի խորհրդային իշխանութիւն: Հայաստանը միացած է եղբայրական կապերով հարեւան պետութիւնների՝ Խորհրդային Վրաստանի եւ Խորհրդային Ադրբեջանի հետ: Լեռնային Ղարաբաղը վերջին համաձայնութեամբ Հայաստանի խորհրդային կառավարութեան կողմից յայտարարուած է Հայաստանի անբաժան մասը:

Չկայ այլեւս, բացի Ձանգեզուրից, որեւէ վայր, որ հակառակ լինէր բանուորա-գիւղացիական իշխանութեանը: Նոյնիսկ Շարուր-Նախիջեւանը՝ այն շրջանը, որն իր ակտիւ գոյութեան պատճառաւ ստեղծել է ակելորդ եւ անտեղի տարակուսանքներ, կիրառել է լիովին խորհրդային սկզբունքը: Դա խորհրդային մի վայր է եւ որպէս այդպիսին նա հարազատ եղբայրն է Խորհրդային Հայաստանի, եւ ոչ մի վտանգ Խորհրդային Նախիջեւանի կողմից չի կարող սպառնալ հայ գիւղացիութեանը: Այդ գիտակցում է եւ վերջինը, որն այժմ երկար շարաններով վերադառնում է իր վայրերը եւ տեղական իշխանութեան աջակցութեամբ վերահաստատուում է իր հին բնակավայրերում:

Այդպիսի պայմաններում, երբ ամենուրեք հաստատուել է հզօրաւոր

խորհ. իշխանութիւնը, երբ Խորհրդային Չայաստանը խմբել է իր շուրջը հայաբնակ խոշոր վայրերը եւ դառել է իրական հայրենիք համայն հայ ժողովրդի համար, երբ իմպերիալիստներից եւ հին բռնապետներից ազատագրուած հայ աշխատաւորութիւնը ունի իր սոցիալիստական պետութիւնը, ուր տիրում է հայ լեզուն, Ջանգեզուրի ապստամբութիւնը եւ նրա մեկուսացումը խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարութեան գործին եւ նրա բոլոր հատուածների վերջնական միացման:

Ուստի, Բ.Ս.Խ.Չանրապետութեան ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը այլեւս չի կարող հաշտուել հին դրութեան հետ եւ առաջարկում է Ձեզ անյապաղ տալ պարզ պատասխան այս պաշտօնական դիմումին:

Բ.Ս.Խ.Չ. ժողկոմխորհրդի նախագահ՝ Միասնիկեան (Ալ. Մարտունի) ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի անդամներ Պ. Մակինցեան, Ա. Բէկզատեան, Ս. Սրապիոնեան (Լուկաշին), Ա. Կարինեան:

Քարտուղար՝ Միք. Ղարաբէկեան:

13 Յունիս 1921թ., Երեւան»:

* * *

Ընթերցողը կարդաց զոյգ փաստաթղթերը:

Այժմ կ'ուզէի, որ նա որպէս մարդ, մասնաւորապէս որպէս հայ մարդ, բաղդատութեան դմէր այդ կարմիր պաշտօնագրերը հայոց աշխարհի մերօրեայ սեւ իրականութեան հետ:

Ճշմարիտ հայը կարող է տարակուսել, որ վաղուայ հայ պատմագիրը, իր ձեռքին ունենալով այդ փաստաթուղթերից մէկն ու մէկը, Եղիշէի սրբազան զայրոյթով դատ ու դատաստանի պիտի նստի խորհրդային կոչուած իշխանութեան հետ, եւ տայ հետեւեալ դատավճիռը. «Նրանց անունը կարմիր էր, գործերը՝ սեւ. թող յաւէտ անհիծուած լինեն նրանք»:

Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող կարմիր գրութիւնը վաղուց է մոխրացել, հէնց իր գրուած ու կնքուած օրը:

Մեր այդ երկրամասը, որպէս քաղաքական կաշառի եւ պրոպագանդի միջոց, վայրկեանի ռազմավիճակի թելադրանքով, փոխն ի փոխն, խոստացուած եւ տրուած է եղել թէ՛ մեզ եւ թէ՛ թաթարներին:

Այդ իսկ պատճառով, մեր օրով նա ունէր, մի տեսակ, երկտէր վիճակ:

Այսօր, սակայն, նա մնում է զատուած Չայաստանի մայր տերիտորիայից:

Մի անմարդկային, մի դաժան անարդարութեամբ՝ խելագար Մոսկուան կտրեց իր մօտից Չայաստանի քաջաքաջ որդու կարօտավառ հայեացքը, եւ դա շղթայեց Ադրբեջանին:

«Դու ինքնավար ես», - ասացին դարաբաղցուն, բայց նրան զլացան Չայաստանին միանալու ազատութիւնը:

Թաթարասիրական հաշիւներով՝ մեր այդ ամենաարժէքաւոր երկրամասը դրուեց այնպիսի դրութեան մէջ, որ Չայաստանը կարիքի դեպքում չկարողանայ ռազմագիտօրէն օգտուել նրանից, եւ որ Ադրբեջանը՝ գրաւելով Ղարաբաղը, միշտ էլ վտանգած լինի ո՛չ թէ միայն Սիւնիքը, այլեւ՝ ողջ Չայաստանը:

Այո՛, Ղարաբաղի օրուայ դրութիւնը աւելի նպաստաւոր է թաթար Բաքուի, քան Երեւանի համար:

Այդպէս ուզեց Մոսկուան եւ այդպէս էլ եղաւ:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ դեկլարացիային, պէտք է ասել, որ դա ժամանակին քաղաքականապէս լիուլի կը բաւարարէր մեզ:

Մենք, մի ամբողջ տարի, Կարմիր բանակին ուղղած մեր ամէն մի հարուածի հետ կրկնած էինք՝ *Սիւնիքը պիտի կցուի՝ Չայաստանին*:

Խորհրդային իշխանութիւնը այժմ դեկրետով կը պատասխանէր՝ «Սիւնիքը կցում է Չայաստանին»:

Մենք պահանջել էինք՝ «Լեռնահայաստանը չէ զինաթափում, այլ՝ ստանում է զէնքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Չայաստանի կառավարութիւնից»: Այժմ մեզ կը խոստանային՝ «հնարաւորութիւն կը տրուի ձեռնարկել ինքնապաշտպանութեան եւ լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»:

Մեր պահանջին՝ Լեռնահայաստանում Կարմիր բանակ չի կազմակերպւում, այլ ընդունւում է ընդ. զինման միլիցիոն սիստեմը», նրանք կը պատասխանէին՝ «Չանգեզուրում ամենալայն չափով կը կիրառուի ընդհանուր զինավարժութեան սկզբունքը, որի համաձայն՝ երկրի ամէն մի քաղաքացի պիտի դառնայ իր տեղավայրի գոյութիւնը պաշտպանող ոյժ»:

Մենք՝ Լեռնահայաստանի գիւղացիութեան սակաւահողութեան պատճառով կը մերժէինք թաթար փախստականների վերադարձը, եւ խորհրդ. իշխանութիւնը կ'արձագանքէր. «Ինչ վերաբերում է Չանգեզուրի աւերուած վայրերին եւ լքուած հողերի բնակիչներին, Յ. Խ. կառավարութիւնը գտնում է, որ Չանգեզուրից հեռացած նախկին բնակչութեան վերադարձը չպիտի կատարուի»:

Մենք կ'ուզէինք՝ «մամուլի, խօսքի եւ ժողովների ազատութիւն»:

Եւ ժողովրդական կոմիսարների վեց ստորագրութեամբ օժտուած դեկրետով մեզ կը տրուէր «իրաւունք՝ միանգամայն ազատօրէն գործել Չայաստանում. ունենալ առանձին կազմակերպութիւններ եւ թէ ազատ մամուլ»:

Խ.Յ. կառավարութիւնը, նկատի առնելով Չանգեզուրի գիւղացիու-

թեան առանձին կարիքները՝ «հնարաւորութիւն է տալիս Ձանգեզուրի աշխատաւորութեան մշակել ուրոյն համայնական կենցաղ:

Ձանգեզուրի բոլոր բնակչութիւնը պէտք է ունենայ իր տեղական մարմինները, իր առանձին կենսածելը՝ որ աւելի հարազատ եւ մօտ է ժողովրդի պահանջներին եւ տեղական պայմաններին»:

Իր երկրորդ դեկրետի մէջ, խորի. իշխանութիւնը շօշափած է նաեւ Շարուր-Նախիջեւեանի խնդիրը. «Դա խորհրդային վայր է, եւ որպէս այդպիսին,- կը փութար հանգստացնել մեզ կարմիր իշխանութիւնը,- նա հարազատ եղբայրն է Խ. Չայաստանի»:

Չայաստանի դռների մօտ նստած քեմալական աւանպոստը հանդիսացող Նախիջեւեանը իր հայրենիքի եղբայրը համարել կարող է ապագային, ներկայապաշտ, անցեղահոգ կառավարութիւնը միայն: Վայրկեանի քաղաքականութիւն վարող կառավարութիւնը իրեն պարտական չէ զգում միտք եւ բազուկ յոգնեցնել իր ղեկավարութեան յանձնուած երկրի եւ ժողովրդի պաշտպանութեան պրոբլեմի վրայ:

Ղարաբաղը թողնելով կղզիացած՝ առանց օրգանական կապի Չայաստանի հետ՝ Մոսկուան մեծապէս կը տկարացնէ Չայաստանի ինքնապաշտպանուելու կարելիութիւնները:

Իսկ մեր երկրի տերիտորիալ մարմինէն կտրելով Նախիջեւեան-Շարուրը եւ յանձնելով Ադրբեջանին՝ նա գիտակցօրէն Չայաստանը դրած էր ռազմագիտօրէն զինաթափ վիճակի մէջ, թրքօ-թաթար կրակների միջեւ:

Չայ բոլշեւիկներն էլ մեզ պէս գիտէին, որ Չայաստանի համար աւելի մեծ եւ մահացու վտանգ գոյութիւն չունի, քան Նախիջեւեանը:

Միասնիկեանի կառավարութիւնը իր անզօրութիւնը ու դաւաճանութիւնը արդարացնելու մտօք կը ճգնէր միամտացնել մեզ. «Եւ ոչ մի վտանգ Խորհրդային Նախիջեւեանի կողմից չի կարող սպառնալ հայ գիւղացիութեան»:

Երկրորդ դեկլարացիան պարունակում է մի այլ խոստում:

Մեր վերջին զարկէն զգաստացած, Չ. ժող. կոմիսարների խորհուրդը առատութեան եղջիւր կը դատարկէր մեր ապստամբ գլխին: Մեզ տրուած քաղաքական բաւարարութիւնը կատարեալ դարձնելու միտումով, նա դիւանագիտական նրբութեամբ շօշափած է անգամ հայկական խնդիրը, մեզ խոստանալով հետեւեալ քաղաքական կանխոյթը՝ «մեր հայրենիքի բոլոր հատուածների վերջնական միացումը»...

Տեսնո՞ւմ էք, նա մեզ տալիս էր աւելին, քան ուզել էինք, քան կը սպասէինք:

Այլեւս բաւարարուած էր լեռնահայութեան ու իր առաջնորդի մեծ, այլ արդար փառասիրութիւնը:

Ի գուր չէր գործել հայ զէնքը:

Արդիւնաւորուած էին մեր երկամեայ ռազմական ճիգերը:

Այժմ մի նոր դեկրետով չեղեալ կը յայտարարուէր՝ տարի առաջ, Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Յայաստանի միջեւ կնքուած չարաբաստիկ պայմանագիրը, որի գորութեամբ Սիւնեաց աշխարհը թողնուած էր Ադրբէջանին: Քաղաքական այդ ակտից յետոյ, իր մայր երկրին միացած մեր յաղթական երկրամասը, մի ծանր հարկադրանքի տակ, խորհրդային իշխանութեան առջեւ պիտի բանար իր դռները:

Է՛լ անելիք չունէի ես:

Ինձ կը մնար ժողովրդին յայտնել, թէ կը վերադառնամ՝ եթէ Ադրբէջանը փորձեց իր թաթը երկարել դէպի Սիւնիք, եւ բաժանուել հայրենի լեռներից...

VIII

Տարիներ են անցել:

Խորհրդային իշխանութիւնը վատօրէն դրժած է - Սիւնիքի կցումէն զատ - իր բոլոր հանդիսաւոր յանձնառութիւնները:

Նա թքած է այն կնիքի վրայ, որով 1921, Յունիս 12ին, վաւերացրեց իր գոյգ յայտարարութիւնները՝ Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի մասին:

Հաւատարիմ իր դիւային բնութեան՝ նա շատ շուտ հաստատեց, որ գիտէ ստել, խաբել անգամ դեկրետներով:

Նա դեռ այսօր էլ «Նեռ է՝ չար ու կործանիչ»:

Այդ իսկ պատճառով, դեռ այսօր էլ մեր չեկայաչարչար հայրենիքում, ինչպէս մէկուկէս տասնամեակ առաջ, «ծախութեամբ հիւանդ» տարրերի վայրագութիւնն է իշխում:

Ի՛նչ են ասում:

Մեր ժողովրդի վիճակն այսօր աւելի՛ ծանր է, աւելի՛ անմխիթար:

Այսօր մեր ժողովրդին արգիլուած է Աշուղ Ջիւանիի «Ձախորդ օրերը» իսկ երգել:

Այսօր,- պիտի ասեր Աբովեանը,- «Հող ունինք խլուած, կեանք ունինք մեռած»:

Երէկ այնտեղ, երկրում ազատ էր գոնէ համայնավար հայը:

Իսկ այսօր, մեծ վրացու, աւելի ճիշտը՝ վրացի եռապետութեան քմահաճոյքով, Հայաստանում իրենց գլխի տէրը չեն անգամ համայնավարները:

Այժմ այնտեղ փչում են «դաւանական» այլ հովեր:

Նոր ժամանակները նոր, հեթանոս պահանջներ դրին Երեւանին:

Քաւական չէ՛,- հիւսիսից սաստեցին նրան,- քաւական չէ՛ համայնավար լինել, պէտք է լինել նախ Ստալինապաշտ:

Եւ այժմ քաղաքականապէս զարնուած մեր հայրենիքում ասիական ժանտախտի վարակչութեամբ տիրում է Ստալինախտը:

Այժմ այնտեղ մարդիկ հարկադրուած՝ մրցում են ստալինապաշտութեան մէջ:

Վա՛յ նրան, ով թերացաւ օրեկան եօթն անգամ, մուսուլմանի մոլեռանդութեամբ նամագի նստել Ստալինի պատկերի առջեւ:

Վա՛յ նրանց, որոնք չգիտեն ուղտի պէս ծունկ ծռել նաեւ կարմիր ցարի կովկասեան փոխարքայի՝ Բերիայի առջեւ:

Վա՛յ Յայաստանին, եթէ յանդգնեց երազել իր Ղարաբաղի, Ախալքալաքի եւ Նախիջեւանի մասին, կամ տրտունջ բարձրացնել Ստալինի կողմից եօթնիցս բարերարուած Վրաստանի համար միայն հուն միւթեր արտադրող արիկեան գաղութի դեր կատարելու դատապարտուած իր դառն բախտի դէմ:

Վա՛յ այդ բոլոր դէպքերում, եւ մա՛հ այն բոլորին, որոնք կը փորձեն իրենց կարմիր տիրոջ յիշեցնել կէս մոռացուած հայոց երկրի եւ ժողովրդի մասին:

Մեր ժողովրդին տրուած չէ իր ապագայի մասին մտածելու, մտահոգուելու եւ խռովելու իրաւունք:

Փաստօրէն, նրան արգիլուած է ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը:

Դժոխագգի բոլշեւիկի, վրացու եւ թաթարի համար հանդուրժելի է միայն անզօր, անտէր եւ անապագայ Յայաստանը:

Ահա՛ թէ ինչու, ժամանակին, թրքացեղ Լենինի հաճութեամբ մեր երկրի ռազմագիտական բոլոր բանալիները յանձնուեցին օտար դժնապանների:

Վերջերս երկրի հայութեան - փա՛ռք իրեն - լուռ խռովքը, խանջեանի միջոցաւ, փորձեց խորհրդային նոր սահմանադրութեան հեղինակից պահանջել այդ բանալիները, եւ չեկիստի գնդակներն եղան իրեն պատասխան:

Եւ լա՛ւ է, որ այդպէս եղաւ:

Յաճախ, ժողովուրդներին խորապէս ցնցելու, նրանց մահաքունը փարատելու, նրանց մտածողութիւնը յեղափոխելու համար՝ սիրտ պայթեցնող դրամաներ են պէտք:

Խանջեանի արիւնոտ ողբերգութիւնն էր պէտք, որպէսզի կարմիր հայն իսկ համոզուէր, թէ Մոսկուայի համար հայութիւնը այնքան արհամարհելի է, որ իր ճակատագիրը ամենաթեթեւ չափով իսկ չէ շօշափում ստալինեան նոր սահմանադրութիւնը:

Ընդվզեց խանջեանի մարդկային - ինչո՞ւ չասել՝ նաեւ հայկական - արժանապատուութիւնը:

Եւ լա՛ւ է - փա՛ռք ճակատագրին - որ այդ այդպէս եղաւ:

Չհաւատա՞նք, որ Հայաստանի առաջին համայնավարի մահառիթ զայրոյթը մոխրացրեց հայ մեծամասնականութիւնը քաղաքական ու գաղափարաբանական կուրուքեան մէջ պահող լեւինեան աչքակալները:

Խանջեանը իր արիւնով քաւեց իր հակազգային մեղքը, իր բուլշեփութիւնը:

Եւ երկրի հայութիւնը, որ այնքան կ'ատէր Կոմկուսի միահեծան քարտուղարին, վերջինի թաղման, հակառակ իշխանութեան կողմից ցոյց տրուած շնական վերաբերմունքին եւ անխօս արգելքին, մասնակցեց բազմահազար զանգուածով:

Այդ օրը իշխանութիւն եւ ժողովուրդ իրար աչքի մէջ նայեցին եւ զգացին, որ օտա՛ր, մահացուօրէ՛ն օտար են իրար:

Նա՛, որ մինչեւ զոջումը Մոսկուային էր, իր մահէն յետոյ դարձաւ Հայաստանին, դարձաւ իր ժողովրդի մարդը եւ համարուեց կարմիր իշխանութեան թշնամի:

Նա, որ տարիներ շարունակ մահու եւ կենաց գուպար էր վարել մեր դէմ - նրա՛նց դէմ, որոնք ժամանակին իրենց արիւնով Սիւնիքի, Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի դատն էին պաշտպանել, տարիներ յետոյ, ի պաշտպանութիւն մեր այդ միեւնոյն երկրամասերի, պիտի ծառանար Մոսկուայի դէմ եւ մեռնէր մեր սրբազան դատի համար:

Այսպէս, Կրեմլի հայաստանեան ամենազօր մարզպանը արնոտ զոջումի ճամբով վերադարձաւ իր երկրին, իր ցեղին:

Մնացին իր երէկուայ ծառաները - կարմիր իշխանութեան անհոգի գործակալները, գործիքները - Տէր Մինասեանները:

Չհաւատա՞նք, որ այդ վերջինները - թէկուզ Խանջեանի երկարամեայ տիրասէր ու ծառայական ընթացքը կրկնելով՝ մի օր, վաղ թէ ուշ, պիտի բռնեն զոջումի ճամբան:

Այո՛, պիտի վերադառնան բոլորը, եթէ ցեղօրէն եւ մարդկօրէն մեռած չեն:

Պիտի վերադառնան բոլո՛ր ուրացողներն ու մոլորուածները, եթէ ցեղի հոգիէն ու մարմինէն են:

Պիտի վերադառնան դէպի իրենց արդար ու *մեծահոգի ցեղը, որի համար նահատակի, հերոսի եւ սուրբի չափ սիրելի է նաե՛ւ զոջացեալ ուրացողը:*

Պիտի վերադառնան բոլո՛րը. հայոց պատմութիւնը սպասում է նրանց:

Պիտի՛ վերադառնան. Խանջեանի արիւնը վկայ:

* * *

Այս վաւերագրութիւնը լոյս է տեսնում ոչ թէ pro domo sua, ոչ թէ պաշտպանուելու, այլ՝ պաշտպանելու համար լեռնահայութեան մեծափառ մի գործը՝ նրա նորագոյն գոյամարտի արժէքը:

Արդար հպարտանքով եմ խօսում այդ գոյամարտի մասին ո՛չ թէ նրա համար, որ ես եմ վարել դա, այլ՝ որովհետեւ Յայը, Յայն է յաղթանակած այդ գոռ գոյամարտում:

Գ. Տէր Մինասեանն էլ փրկութիւնը թրքօ-բուլշէւիզմի տապարից կը պարտէ ինձ:

Տեսնուած չէ որ փրկիչը պաշտպանուի փրկուածի դէմ, որքան էլ այդ վերջինի ապերախտութիւնը մարդկօրէն ընդվզեցուցիչ լինի:

Որպէս իմ ժողովրդի անուան եւ նրա զենքի պատուին նախանձախնդիր զօրական՝ պարտականութիւն համարեցի պատռել դիմակն այն թշուառականների, որոնք իրենց հոգեւոր կուրութեան բերումով, հայոց պատմութեան մէջ միայն «պարտութիւններ ու գաղթեր» են տեսնում:

Ամէն տգէտ դաւաճան չէ, բայց ամէն դաւաճանող միաժամանակ ե՛լ տգէտ է, սրտով տգէտ:

Այդպիսին է Գ. Տէր Մինասեանը, որին տրուած չէ հասկանալ, որ հարազատ ժողովրդի վարած ազատագրական կռիւների արժէքը կասկածի տակ դնել, դրանք արկածախնդրութիւն համարել, նշանակում է՝ հարուածել իր ժողովրդի ազգային ինքնազգացողութիւնը. նշանակում է՝ իր ժողովրդին մղել սեփական ոյժերի ստորագնահատման, ինքնանուաստացման եւ աղիտալի պարտուողականութեան. իսկ դա նշանակում է՝ վտանգել իր ժողովրդի գոյութիւնը, ապագան:

Բոլոր ժամանակների գեղեղները՝ իրենց ուրացումն ու դասալքութիւնը արդարացնելու նպատակով, իրենց ժողովրդի վարած անգամ հերոսական կռիւները յայտարարած են «արկածախնդրութիւն», առանց հասկանալու, որ հենց կողմերի անհաւասարութիւնից է ծնունդ առնում պատերազմը:

Վատերը չեն հասկանում, որ եթէ անհաւասար ոյժերի միջեւ տեղի ունեցած ամէն կռիւ համարուէր արկածախնդրութիւն՝ թուապէս տկարի հաշուին, որ եթէ թուապէս տկարին զլացուէր յանդգնելու, հակահարուածելու իրաւունքը, այն ժամանակ կը մեռնէր արիութիւնը, է՛լ Աւարայրներ ու Վարդաններ չէինք ունենայ, է՛լ հերոսներ ու հերոսականներ չէին ստեղծուի, զոհն ու զոհաբերութիւնը կը կորցնէին իրենց անունն ու վեհութիւնը, Յայրենիքն՝ իր պաշտպանը, արդարութիւնը՝ իր ախոյեանը, իրաւունքն՝ իր տէրը. այն ժամանակ աշխարհը կը կորցնէր այն ամէնը, որ հերոսական է ու վսեմ մարդկային ցեղերի պատմութեան մէջ,

այն սրբազանը, որով սնուում է եւ դաստիարակում մարդկային հոգին: Պատմութեան նպատակը՝ ստրուկների - ժողովուրդ թէ անհատ - գոյութեան տեւականացնելը չէ, այլ՝ նրանց ազատագրումը արինալի ընդվզումների ճամբով:

Ջորաւորի հետ չափուելու գեղեցկութիւնէն երբեք զուրկ եղած չէ մարդկութիւնը:

Մասնաւորապէս մեր դարում, մեր օրերում չկայ աւելի մեծ առաքինութիւն, քան յանդգնելու, զօրաւորին հակահարուածելու, բռնացողին զարկելու, ինքնապաշտպանուելու վճռականութիւնը:

Սրբազան է ինքնապաշտպանողական ամէն գոյամարտ: Այդպիսին էր իմ վարածը Սիւնեաց աշխարհում: Երկու տարի տեւող կռիւների առաջին շրջանում պէտք էր թրքօ-թաթար վտանգից փրկել Սիւնիքի հայութիւնը:

Երկրորդ շրջանում - ինքնավար Սիւնիքի օրով - պէտք էր մահացու անդամահատութիւնից փրկել Հայաստանը՝ Մոսկուայի կողմից Ադրբեյջանին տրուած Սիւնեաց երկիրը:

Երրորդ շրջանում - Լեռնահայաստանի օրով - պէտք էր հոգեբանօրէն հրահրել եւ ռազմագիտօրէն կարելի դարձնել Հայաստանի Փետրուարեան ապստամբութիւնը, ապա փրկութեան կամուրջ հանդիսանալ բոլշեւիզմի գազանից մազապուրծ եղած հայ մտաւորականութեան համար:

Սիւնիքի գոյամարտը, որի աննախընթաց յաջողութեան գաղտնիքը պէտք է փնտռել մեր Դաւիթբէգեան վաշտերի քաջութեան ու մեր գործադրած՝ թշնամու համար անծանօթ ռազմավարութեան մէջ, տեղի է ունեցած արդիական կռիւներ վարելու հնարաւորութիւնը ժխտող ծանր պայմաններում:

Սա տարուել է շրջագծածեւ ճակատի վրայ, առանց խոր թիկունքի, աշխարհից կտրուած, դռնփակ:

Ձուրկ հացից ու տեխնիկ միջոցներից՝ Սիւնիքը, առանց արտաքին օգնութեան, իր եռագլխանի թշնամուն ծեծած է նրանից խլած զինամթերքով: Եւ եթէ մեռնողների իրաւունքն է՝ գիտնալ, թէ ինչո՞ւ է մեռնում - իմ ամէն մի զինուորը գիտակցել է այդ, եւ «գիտացեալ» մահը դիմաւորել աստուածային արհամարհանքով:

Իմ գործադրած՝ Սիւնեաց երկրի տեղագրութեան ու ժողովրդի հոգեբանութեան յարմար՝ ռազմավարական ձեւերի շնորհիւ, մեր ունեցած զոհերի թիւը եղած է չնչին:

Ընդհակառակը՝ հսկայական է եղած թշնամու կորուստը:

Թշնամին՝ իր թուական, տեքնիկ եւ քաղաքական գերազանցութիւնից զատ, ունէր նաեւ մի այլ պլիւս՝ շնական արհամարհանք դէպի մարդկային բոլոր տեսակի սրբութիւնները:

Նա զգալով իր զենքի անզորությունը, իր պաշտօնական օրգանի մէջ, կրկնակ խորագրութեան տակ՝ «Զօրաւոր զենքը - Մեր կռուի ձեւերը», կը խոստովանէր. *Կարմիր բանակի դիմաց խորամանկ ու յամառ թշնամին՝ Նժդէհ, Դրօ եւ այլ հին գայլերը լաւ գիտեն պատերազմական գործը*: Սրա համար էլ բելօզվարդիական այդ աւազակների դէմ անհրաժեշտ է ունենալ ամուր ոյժ: Մենք չպէտք է մոռանանք, որ ապստամբների յաջողությունը կախուած է ժողովրդի տրամադրութիւններից: Այդ իսկ պատճառով, Կարմիր բանակի նպատակը պէտք է լինի թշնամու կենդանի ոյժերի ոչնչացումից զատ, *ապստամբութեան դեկավարների դէմ հանել ազգաբնակչությունը*^{*}:

Այս էր թշնամին, որի «զօրաւոր զենք»ը իր բանակը չէր, այլ՝ վատութիւնը, դաւը, աղուէտութիւնը. այս էր բոլշեւիկը, որի «կռուի ձեւեր»ը հայհոյութիւն էին մարդկային արիութեան եւ բարոյականի դէմ:

Անցողակի ասենք, որ այդ օրերին՝ Անդրանիկը ո՛չ թէ Ջանգեզուրում, այլ Հայաստանում չէր: Գիտենք նաեւ, որ նա դէմ չէր Կարմիր բանակին: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, Կարմիր բանակի զօրահրամանատարութիւնը նրան եւս կ'անուանէր «հայ ժողովրդի դահիճ»:

«Բազմաչարչար հայ ժողովրդի դահիճները՝ Դրօ, Նժդէհ, Անդրանիկ եւ այլ ծառաները գիշատիչ ինպերիալիստների»^{**}:

Մենք երբեք չանգիտացանք ռազմական ետիկայի պահանջները:

Իմ զինուորը մնաց մարդ բոլոր կռիւներում, եւ բոլոր դէպքերում:

Իմ ժողովրդական բանակը միշտ էլ յաղթեց նաեւ բարոյապէս՝ իր թշնամիներին դէպի հայ զենքը յարգանք ու հիացում պարտադրելով:

Թաթարները, որոնք իմ զինուորի գարշապարի ծանրութիւնը զգացին իրենց մօտաւորապէս երկու հարիւր գիւղերի սեմին, «անկեղծօրէն կը խոստովանէին իրենց պարտութիւնն ու փախուստը»^{***}:

Թուրքերը խօսեցին «հայերի քաջութեան մասին»^{****}:

Հարեւան պարսիկները մեր կռիւներն անուանեցին «մեծ քաջագործութիւններ»:

Կարմիր բանակի համար մենք եղանք՝ «հին գայլեր, որոնք լաւ գիտեն զինուորական արուեստը»^{*****}:

* «Կարմիր աւանգարդ», 1920, N 52:

** Նոյն տեղում:

*** «Ազատ Սիւնիք»:

**** «Հայրենիք», 1924, թիւ 7:

***** «Կարմիր աւանգարդ», 1920, 30 Հոկտ., Բազու:

Կասեանի կառավարութիւնը մեր գէնքի յաջողութիւնները վերագրեց Անգլիոյ ամենագոր մատին. “Es gelang uns aber dennoch, den Feind zu verdrängen, der in den Beggelande fluchtete, wo ihm die Hilfe der englischen Imperialisten zuteil wurde”: Kassian*:

«Բայց եւ այնպէս յաջողեցանք թշնամին փախցնել դէպի Լեռնաշխարհ, ուր իրեն օգնութեան եկան անգլիական իմպերիալիստները»:

«Մոսկուայի թերթերը,- կը գրէր Ս. Վրացեանը,- գտնում են, որ Լեռնահայաստանի հերոսական եւ զարմանք պատճառող...»:

Այսպիսին էին իմ վարած կռիւները Լեռնահայաստանում, ուր - հաստատագրեցե՞ք եւ այդ - պետական կանոնաւոր բանակ չէր իմ ղեկավարածը, այլ՝ մի շինական ժողովուրդ, որը գէնքից զատ հարկադրուած էր գործածել նաեւ իր արօրն ու մանգաղը: Պէտք էր ժողովրդի ծոցից դուրս քաշել նոր պետեր, որովհետեւ ցարական զինուորականները վաղուց էին թողել, հեռացել: Պէտք էր մարգել, թօժել, հասցնել ժողովրդական նոր ղեկավարներ, որոնք կարողանային Լեռնահայ զանգուածների մէջ ոտքի հանել, արթնցնել մեր ցեղի նիրհած ռազմախանդ ոյժերն ու առաքինութիւնները:

Թշնամու անվերջօրէն կրկնուող յարձակումների դէմ հրամայողաբար պէտք էր ստեղծել անցեալի ցեղային արժէքներով, փառքերով ու սրբութիւններով թաթախուն մի մթնոլորտ, որի մէջ սիւնեցին մահն անգիտացող խոյանքների մղուէր:

Եւ արուեց այդ բոլորը:

Արուեց, որ Սիւնիքը Հայոց պատմութեան եւ Հայաստանի համար կատարէ ա՛յն, ինչ որ կատարեց:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

«Կարմիր բանակը իր լաւագոյն ընկերների սպանութեան համար դաշնակ հակայեղափոխութեան կը հատուցանէ գլխովին ոչնչացմամբ»:

---

* “Protokol der III kommunistischen Internationale” գրքի մէջ, լոյս ընծայուած 1921, Յունիս 22ին, Մոսկուայում գումարուած Երրորդ Միջազգայնականի կոնգրեսի կողմից:

* * *

- Ընթերցողը տեսնում է, որ Կարմիր բանակը, որը որպես կենդանի զենք Մոսկուայի կողմից դրուած էր թաթար Նարինանովի եւ Անգորայի կառավարութեան ներկայացուցիչ Իբրահիմ Թալիի տրամադրութեան տակ, իր պաշտօնական օրգանի* միջոցաւ, դեռ Հայաստան չմտած, կը սպառնար ոչնչացնել ամբողջ Ղաշնակցութիւնը, որ ասել է՝ ազգայնական ու պայքարունակ հայութիւնը:

Ծանօթ լինելով բուլշեւիկների յետագայ գործունէութեան, ո՞վ կարող է կասկածել, որ Բագուի եւ Միլլիի փայտիկով շարժուող Կարմիր բանակը տառաջօրէն պիտի չգործադրէր Ղաշնակցութեան մասին արձակած իր մահաւճիռը, եթէ դիւցազնական Սիւնիքը չսանձէր նրան, եւ ռազմագիտա-հոգեբանական կարելիութիւն չընծայէր Երեւանին՝ իր «Փետրուար 18»ը կազմակերպելու, ու վտանգուածները Սիւնիք ապաստանելու:

Այո՛, եւ երկրի մտաւորականութիւն, եւ մարտական ոյժեր, եւ Հ.Յ.Ղաշնակցութիւն - այդ բոլորը իրենց գոյութիւնը կը պարտին Սիւնիքին, միայն Սիւնիքին:

Երկու խօսք ե՛ւս:

Եթէ ժողովրդի արիւնը թափել թոյլատրելի է միայն եւ միմիայն այն դէպքում, երբ հարկադրաբար պէտք է պաշտպանել նրա երկիրն ու ֆիզիքականը - 1919, 1920, 1921-ին մեծապէս վտանգուած էր Սիւնիքը:

Եւ նա, Սիւնիքը, իմ դեկավարութեամբ, զինաթափեց իրեն սպառնացող վտանգը - յաղթանակեց:

Եթէ ժողովրդի առաջնորդը իրեն մատնում է առաւելապէս իր հայրենիքի նեղ ու ճակատագրական օրերին՝ լեռնահայութեան ճակատագիրը եւ վարեցի մեր պատմութեան ամենապատասխանատու մէկ վայրկեանին:

«Աշխարհի ամենազարմանալի բաներից,- ասում է Լակորդերը,- մէկն էլ այն է, որ երբեք ո՛չ մի պետութիւն, ինչպէս եւ ո՛չ մի յաջողութիւն չէ կարողացել իրեն ենթարկել պատմութիւնը եւ նրա միջոցաւ գալոց սերունդները խաբել»:

Սիւնիքի գոյամարտը պատմութեան կը պատկանի:

---

* «Կարմիր ասանգարդ», 1920, 30 Հոկտեմբեր:

ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ*
(ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

* Տպագրվել է Երեւանում, 1993թ.:

Հայաստան եւ ճշմարտութիւն - ահա՛ իմ աստուածութիւնները:

Հայրենասէր չես, եթէ կեանքդ տրուած չէ ի սպաս սրանց, որոնցից մէկին ծառայել կարելի է միւսի միջոցով միայն:

Խորհրդանիշ՝ ինձ համար չէ նշանակում մտածել միայն: Դա, միաժամանակ, եւ ինքնախորացում է, երկունք, որ հնարաւոր է դարձնում ներատեսութիւնը:

Սիրո՛ւմ եմ գաղափարը, որ աշխարհ է գալիս ներքին գողգոթայի ճամբով կամ էլ փայլատակում է ուղեղիդ մէջ - մտքիդ իբրեւ շանթող յայտնութիւն:

I

ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

**- «Յեռո՛ւ ստութիւնից եւ լի նրանով,
ինչ ընդդէմ է ստութեան»:**

ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Պատմութիւն - դա անաւարտ վէպ չէ, այլ՝ չաւարտուած ճակատա-
մարտ:

Եւ իր էջերը՝ ռազմադաշտեր, որոնք արիւնով են ներկում եկող-
անցնող սերունդները:

* * *

Ազգերի կեանքն՝ ըստ էութեան՝ գօտեմարտ է մահուան հետ:

Նրանք - ազգերը միայն այն չափով են կենսունակ ու ստեղծագործ,
ինչ չափով վերապրած եւ իմաստաւորած են իրենց անցեալը, իրենց
պատմութիւնը:

* * *

Պատմագրել՝ նշանակում է կռուի մտնել ժամանակի հետ՝ թոյլ
չտալու համար, որ նա մարդկային ազգի անցեալն սպանի: Ժողովրդի
անմահութեան կոթողն է պատմութիւնը:

Վայ այն ժողովրդին, որի անցեալն իր համար լոկ մի գերեզման է
անխօս: Չկայ աւելի մեծ ծառայութիւն՝ իր ժողովրդին, քան պատմագրու-
մը նրա անցեալ կեանքի: Նոր Խորենացիներ, Եղիշէներ թող ճակատա-
գիրը չզլանայ մեզ:

* * *

Շշմարիտ պատմագրութեան դէմ մեղանջում ենք, երկու դէպքում.
Նախ՝ երբ անգիտանալով անցքերը վերլուծող, կապակցող, համադրող
եւ տեսականօրէն ընդհանրացնող մտքի դերը՝ նրան հաղորդում ենք
վիպական գունաւորում, որով այն՝ պատմութիւնը վերածում ենք մի
երկարաշունչ պատմավէպի: Կամ էլ՝ երբ անգիտանալով սրտի դերը,

պատմութիւնը դարձնում ենք պեղումների եւ հանածոների մի մեռեալ նկարագրութիւն, այսինքն՝ ցամաքեցնում ենք ժողովրդի ոգեշնչման աղբիւրը, որպիսին պէտք է որ լինի պատմութիւնը: Նաեւ իմաստասիրելու կարող - ահա՛ թէ որպիսին պիտի լինի պատմագրողը: Իր անունն արդարացնելու համար՝ պատմագրութիւնը պիտի լինի, միաժամանակ, նաեւ պատմութեան փիլիսոփայութիւն: Անցքերին թափանցել իմաստասիրական վերլուծող մտքով, եւ նրանց մասին խօսել սրտի լեզուով: Այսպիսին էր Միշլէն: Մարդկային կեանքի պէս՝ պատմութիւնն էլ ո՛չ լոկ սրտի, ո՛չ էլ միայն մտքի գործ է, - դա սինթէզն է երկուսի:

Անցքերն ու անձերին հասկանալու համար բաւական չէ միայն տեսութիւնը, պէտք է նաեւ համազգալ նրանց:

Ընդունենք եւ այն, որ պատմութեան նշանակութիւնը ոչ միայն ճանաչողական է, այլեւ՝ դաստիարակչական, վերանորոգչական:

* * *

Պակասաւոր է այն հայը, ով հայրենի պատմութեան իմաստասիրութիւնը, նրա հետագայ զարգացման ուղիները հասկանալու համար չի վերապրել իր ժողովրդի ողջ անցեալը:

Շատ բան խնայուած կը լինէր հայութեան - տառապանք, արիւններ, կորանք - եթէ հայ մտաւորականութիւնը դեռ անցեալ դարի երկրորդ կեսից երեւան եկած լինէր ընդհանրապէս պատմութեան, եւ ի մասնաւորի՝ հայոց պատմութեան իմաստասիրութեան լրիւ սպառազինութեամբ:

* * *

Պէտք է վերապրել եւ վերիմաստաւորել հայրենի պատմութեան ողջ հոլովոյթը:

Պէտք է Հայկի հետ ծառանալ Ներսիսի դէմ, Տիգրանի հետ՝ ընդարձակել Հայաստանը, Արտաշէսի հետ՝ բարեկարգել այն, Բագրատունիների հետ Անին հրաշակերտել եւ ապա՝ նրա կործանումը ողբալ... Ի մի բան՝ պէտք է վերապրել մեր պատմութեան բոլոր բախտորոշ անցքերը - նրա վերելքներն ու անկումները, նրա փառքերն ու տառապանքը, նրա աննկուն ընդվզումներն ու կուլտուրական հարուստ շինարարութիւնը:

Այսպէս՝ մինչ մեր օրերը:

Այսպէս են ճշմարտօրէն Հայաստանում Հայ սիրտն ու գիտակցութիւնը:

Այսպէս է ստեղծուում համահայր, ամբողջական հայը:

* * *

Գուժկանը - ամենաողբերգականը Հայոց պատմութեան դերակատարներից, որի դերը Հռոմում, արտաքին վտանգների ժամանակ, կատարում էր ծիրանագոյն դրօշը՝ պարզելով Կապիտոլիումի վրայ:

«Ահա՛, հասաւ գուժկանը... Ի նշան սգոյ պատռեց օձիքը եւ հող ցանեց գլխին»*:

Ո՞վ է այդ եղերականը, եւ ի՞նչ է խորհրդանշում նրա երեւումը յեղակարծ:

Գուժկան - դա խռովուած անձնաւորումն է իր ժողովրդի հաւաքական գիտակցութեան, նրա արթուն բնազդի, նրա ապրելու կամքի:

Հասեհան է վտանգը - շուտով կը պայթի ամպրոպը, եւ ահա՛ Հայաստանով մէկ տարածուում է կարմիր գոյժը՝ մրրկելով ու մտրակելով բոլոր կամքերը:

«Ելէ՛ք, ելէ՛ք, եւ օրհասակուուի պատրաստուէք... Նուա՞լ, ո՛չ, ո՛չ, ես արդէն ողբացի ամէն հայու փոխարէն, եւ՝ պատռելով օձիքս՝ զգացի ցաւը ո՞ղջ ազգի... Ելէ՛ք, վատութիւն է վայել, երբ հարուածող բազուկներ ունենք. մա՛հ, մա՛հ՝ մեզ մահուամբ սպառնացողին: Ելէ՛ք, յանուն կեանքի, նրա բարեշրջման, նրա կատարելութեան, ելէ՛ք... Մահէն աւելի կեանքն է զօրաւոր, ելէ՛ք»...

Այսպէ՛ս է ապրել, վերապրել, յաւերժացել հայը:

Այսպէս, ամէն անգամ, երբ յայտնուել է գուժկանը՝ իր հիմք-պատուանդանից սասանուել է հայութիւնը, ցնցուել, իր մէջ յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները, եւ՝ իր վաղեմի մեծութեան վայել մի ամենի ծառացումով, ելել մահուան ճամբաներն է կտրել՝ մահէն էլ զօրաւոր...

---

* Հայոց պատմութիւն:

II

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

*Ժողովուրդը կը նմանի իր երկրին,
որն իր ներքին ուժերի աշխատանքով
բարձունքներ է կարկառում:
Մասիս թէ Մեսրոպ - հաւասարապէս
սրբազան կատարներ, որոնց տրուած է
գոյութեան բարձունքներուն պահել
հայ միտքն ու հայեացքը:*

Կան դանդաղ զառանդ ու մեռնող ժողովուրդներ - նրանք, որոնց անցեալ գոյութեան դպրոցը՝ իրենց երկրի աշխարհագրական դիրքի եւ արտաքին այլ ազդակների շնորհիւ եղել է նուազ դժուարին: Պատմութեան կողմից բարերարուածներն են դրանք՝ տէր միջակ մորալի, որոնք կորցրած իրենց անհատականութիւնը, շարունակում են ապրել իրենց անցեալի վարկով միայն:

Ամէն ժողովուրդ իր ուսերի վրայ է կրում իր պատմական բախտի բեռը:

Նուազ ոգելից եւ խոստումնալի է այն ժողովուրդը, որը գնալով չի երիտասարդանում հոգեպէս, որին պակասում է իր պատմական առաքելութեան գիտակցութիւնը:

Նմանին, զլանալով իր յարգանքը, աշխարհը ասում է՝ ապրելու եւ ստեղծագործելու համար նախ ճանաչիր եւ ճանաչել տուր քեզ:

* * *

Փոխադարձ է ազդեցութիւնը երկրի եւ այն մշակող ժողովրդի միջեւ: Հնագոյն ժամանակներում, ինչպէս եւ քաղաքակրթութեան լուսաբացին, առաւել չափով զօրաւոր է եղել բնութեան ազդեցութիւնը մարդու վրայ:

Անհամար թելերով է կապուած իր գետերին, իր Վոլգային ռուսական հոգին:

Ծովի, ծովեզրերի ծնունդ է յոյնը:

Անապատն է կաղապարել արաբի էութիւնը: Իսկ հայ էութիւնը մշակելու գործում ազդեցութեան առիծի բաժինը ընկել է Հայոց լեռներին:

Մասիսն է դայեակը հայ հոգու:

* * *

Ծով է ժողովուրդը: Ինչպես հողմերից առաջացած ալիքները չեն դրսեւորում ծովի ողջ դինամիկան, նրա զօրութիւնը, այնպես էլ ժողովուրդների առօրեական մանրագործութիւնները չեն սպառում այն ամէնը, որ տեղի է ունենում նրանց հոգու խորքում:

Կան խորքային ալեկոծութիւններ, որոնք ընդգրկում են բովանդակ ծովը:

Կան նաեւ հոգեշարժեր - պատերազմ, յեղափոխութիւն, վերածնունդ, որոնց ընթացքում ժողովուրդը իւր էութիւնն ու ուժերը բացայայտում է առաւելագոյն չափով:

Այո՛, ծով է ժողովուրդը: Դա հոգու միասնութիւն է: Ով չգիտէ, ով չի զգում այդ՝ թող հեռու մնայ նրանից:

* * *

Ժողովուրդն է մեր ժամանակների աստուածութիւնը: Թէեւ նրա մասին եւ նրա անունից խօսում են իր բոլոր զաւակները, քիչերը, սակայն շատ քիչերն են էաբանօրէն ճանաչում նրան:

Ժողովրդին, ինչպես եւ բնութեանը ճանաչել կարելի է իր ամբողջութեան եւ խորքի մէջ:

Այսպէս միայն, եւ ոչ՝ այլ կերպ:

Երկու են դէպի նրա խորք-էութիւնը տանող ճամբաները - իր պատմութիւնը եւ իր աչքերը՝ գերագոյն պահերում:

Առաջինը վկայում է թէ ի՞նչ էր նա անցեալում եւ ի՞նչ կարող էր մնացած լինել նրանից: Երկրորդը խօսում է այն մասին, թէ ի՞նչ է նա այժմ եւ ի՞նչ կարող է դառնալ վաղը:

Ժողովրդի ա՛ջքը, որի արտայայտչականութիւնը տրուած չէ մարդկային խօսքին:

Կան գերագոյն պահեր - ժողովրդի գոյութեան ու ճակատագրին սպառնացող արտաքին վտանգի ժամեր, երբ դա լայնանում է, խորանում արծուի աչքի պէս, երբ այդ վերջինը իր բնին, իր ձագերին երկարող թշնամու ձեռքը, ժանիքը, մագիլն է տեսնում:

Նման դէպքերում ժողովուրդն ամբողջապէս աչք է դառնում, որին նայելու արհուրթիւն չի պակասում սակաւաթիւներին միայն:

Նրա հայեացքից փախչում, թաքնւում են այն բոլորը, որոնք մինչեւ այդ կ'աղմկէին, կը խուժանավարէին հրապարակում - կրկեսայինները, ինքնակոչները, սովորականները:

Եւ, իրենց դիրքերի վրայ՝ վտանգի պահուն՝ մնում են զօրաւորները միայն:

«Իմ զաւակը չէ նա, ով ինձ համար մեռնելու հրաման չի աղերսում ինձանից», - անխօս ասում է հրաբխի պէս արթնացած ժողովուրդը: Եւ գործում՝ իր ապրած դարերի իմաստութեամբ՝ սահմանելով եւ պարտադրելով գերպարտականութեան գործեր:

Նման վայրկեաններին նա զօրաւորների մէջ փնտրում է զօրաւորագոյնին եւ նրա ափի մէջ դնում իր ճակատագիրը:

Այսպէս է աշխարհի գալիս ճշմարիտ առաջնորդը:

Խորքի կանչին արձագանգում է խորքը - ժողովուրդ եւ առաջնորդ գտնում են իրար՝ միանում, ամբողջանում էութեանական մի միասնութեան մէջ:

Այսպէս է ստեղծում հաւաքական սիրտը: Նման պահերին է սրբազանում ապրումը, խօսքը, գործը:

Նման մթնոլորտում են յղացւում հերոսները եւ ծնունդ առնում գործերը հերոսական:

* * *

Ես տեսել եմ մեր ժողովրդին նման հոգեվիճակում. տեսել նրան՝ իր բիբերի մէջ, տեսել խռովքոտ տողանցն իր սերունդների, տեսել ռազմի իր սուրբերին եւ գայլերին՝ Վարդաններին եւ Վահաններին...

Եւ ժողովրդի հզօր շունչով օժուած՝ երկու անգամ անհաւասար ճակատամարտերի եմ առաջնորդել նրա զաւակներին: Ղարաքիլիսէի օրհասական օրերին, երբ թուրք հորդանների հետ մա'հը կ'անցներ Ախուրեանը, ու երկու տարի անց՝ Սիւնիքում, ուր պանթուրանականները կը նկրտէին լեռնահայութիւնը վերածել դիակների կամուրջի՝ թուրք եւ թաթար հայրենիքների միջեւ:

Եւ երկու դէպքում էլ հայ մարդը կատարել է ռազմի մեծագործութիւններ, քանզի մեզ հրամայել ու վարել է աչքը ժողովրդի:

* * *

Ժողովուրդն աւելին է, քան իր պետութիւնը, իր իշխանութիւնը, անգամ իր կուլտուրան:

Իր ոգու յայտնութիւնը դժուարացնող բազմազան արգելքների պատճառով նրան յաջողում է իրականացնել իր կարողական ուժերի մի չնչին մասը միայն: Պետութեան - ճշմարիտ պետութեան, բանականութեան եւ մարդկայնութեան վրայ կառուցուած պետութեան դերը հենց այդ արգելքները աստիճանաբար վերացնելու մէջ է կայանում:

Ժողովուրդ - դա Անտէյն է առասպելական: Պարտում է նա, հէնց որ կտրուեց հողից: Իսկ այդ վերջինը՝ հայրենի հողը խորհրդանշում է կուլտուր-ազգային այն բոլոր արժէքներն ու սրբութիւնները, որ ստեղծել է ինքը ժողովուրդը:

* * *

Անհատը պարտական է իր ընթացքն արդարացնել իր ժողովրդի առջեւ, իսկ ժողովուրդը՝ իր պատմութեան:

* * *

Ժողովրդից է ամեն յաղթանակ, անկարող ղեկավարից՝ ամեն պարտութիւն:

* * *

«Ես գրում եմ մի ձեռքով, պայքարում՝ երկուսով»:
Այսպէս, Վիկտոր Յիւզովի պէս վարուիր, երբ ժողովրդի գերագոյն բարիքներն են պաշտպանում:
Ժողովրդի համար՝ զոյգ ձեռքով - այսպէս բոլոր դէպքերում:

* * *

Կեանքում, խղճմտանքէս զատ ես ճանաչեցի երկու այլ դատաւորների եւս՝ Աստուած եւ ժողովուրդ: Առաջինի դէմ մեղանչեցի, երկրորդի դէմ՝ երբեք:

III

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Նա ծնուեց մարդու առաջին մտածումի հետ՝ թէ սուրբ է հայրենի հողը:

Նա ստեղծուեց այն օրը, երբ մարդն առաջին անգամ լինելով գիտակցօրէն ու ժպտադէմ մեռաւ հայրենի հողի համար: Հայրենիք չէ սոսկ երկիրը, դա հայրենիք է դառնում այն հոգեւոր արժէքներով, որոնցով նրան օժտում է ժողովուրդը:

Երկիրը - դա հայրենիքի աշխարհագրական զրահն է: Հայրենիքը - այդ երկիրը մշակող ժողովրդի ոգին է, նրա մշակոյթը:

* * *

Ժողովրդի հոգեւոր ստեղծագործութիւնը՝ ահա՛ հայրենիքը՝ իր սկիզբն առած նրա բանարուեստի, ձեռագիր գրքերի, սուրբի, լուսակիրի, հերոսի, նրա առաջին ականդութիւնների հետ:

Հայաստան երկիրը հայրենիք դարձրին Մեսրոպի այբուբենը, Մամիկոնեանների ուխտը, Բագրատունիների շինարարական մեծագործութիւնը:

* * *

Իբրեւ հասկացողութիւն՝ հայրենիքն ընդգրկում է ո՛չ միայն անցեալն ու ներկան, այլեւ՝ գալիքը: Դա ժողովրդի պատմական առաքելութիւնն է ըստ իր վախճանական նպատակի՝ զարգացող մի յաւերժութիւն է Հայրենիքը: Դա եկող ու անցնող սերունդների անմահութիւնն է, որն իբրեւ գաղափար եւ գործ ժողովուրդը դրոշմում է նիւթի վրայ, խօսքի մէջ, եւ այն ապրեցնում իբրեւ անմեռ յուշ, իբրեւ պատմութիւն:

* * *

Հայրենիք չէ կայսրութիւնը: Հայրենիքը խորացող էութիւն է: Դա արտաքին նուաճում չէ, այլ՝ ինքնանուաճում, ինքնամշակում:

Հրէութեան համար՝ հայրենիքը խորհրդանշող «լացի պատ»ը աւելի մեծ հոգեւոր տարողութիւն ունի, քան Չինաստանը՝ չինացիների համար:

Աշխարհակալութիւն - ահա՛ հայրենիքների թշնամին՝ հարազատ թէ օտար: Վերջ ի վերջոյ կործանում է աշխարհակալող ամէն երկիր - Բաբելոն, Ղոն, Բիւզանդիա, որովհետեւ նա սպանում է եւ իր սեփական հայրենիքը:

Խելագար անձնասպանութիւն է աշխարհակալութիւնը, հոգեսպանութիւն:

* * *

Մարդկային գործերի մէջ հայրենիքի պաշտպանութիւնն է ամենասրբազանը:

Հայրենիքի չափ նուիրական է եւ պատերազմը հայրենական: Հաւաքական աւազակութիւն եւ սպանութիւն է այլ կարգի ամէն պատերազմ:

Եւ ճշմարիտ հերոսները նրանք են միայն, որոնք մեծագործում են եւ առաքինանում իրենց վտանգուած հայրենիքը պաշտպանելու ժամանակ:

Չերոսի անունը պիտի զլանալ աշխարհակալական պատերազմի մասնակցող ամեն զորականի: Սպանութեան եւ կողոպուտի ելած բանակը կարող է քաջ աւազակներ ու մարդասպաններ տալ, բայց ոչ եւ հերոսներ:

* * *

Չայրենիքը չի տրուում այնպէս, ինչպէս ժառանգուում է հայրենական հարստութիւն: Դա ձեռք է բերուում ամեն մի սերունդի եւ նրա առանձին անդամի կողմից. ձեռք է բերուում հայրենաճանաչումով, հայրենապաշտութեամբ, նրան արժանի դառնալու ձգտումով: Կարելի է հայրենիքում լինել, բայց հայրենիքից չլինել, կարելի է հայրենիքում ապրել, բայց եւ այնպէս հոգեհաղորդ չլինել նրան:

Կարելի է, վերջապէս, իրաւապէս հայրենատէր լինել, իսկ հոգեպէս՝ անհայրենիք:

Արժանի չես հայրենիքիդ, եթէ այն չես դաւանում իբրեւ գերագոյն նպատակ, իսկ անձդ՝ իբրեւ միջոց:

* * *

Սոցիալապէս որքան արդար՝ այնքան զօրաւոր է հայրենիքը: Գերերջանիկ է մարդը, որ կարող է ասել. «Իմ հայրենիքում արեւը ծագում է բոլորի եւ ամեն մէկի համար. այնտեղ երկիրը մշակելու եւ հոգեպէս մշակուելու ազատութիւն ունեն ես»:

* * *

Չայրենիք ստեղծել՝ նշանակում է բեկոր առ բեկոր յայտնաբերել, իմաստաւորել, պատմականացնել իր երկիրը: Նշանակում է այնպէս հարազատել իր երկիրը, որ նրանում ոչինչ չմնայ անյայտ, անխօս, մեռեալ: Նշանակում է վայր առ վայր նուաճել երկիրը, շունչ եւ իմաստ տալով նրանց:

Ի մի բան՝ հայրենիք ստեղծել՝ նշանակում է հարազատել իր երկիրը եւ հարազատանալ նրան: Այսպիսով ահա՛, նոյնանում են ժողովրդի ոգին ու հայրենիքը: Սրանց դարաւոր փոխներգործութեան արգասիք է հայրենիքը:

* * *

Որքան վսեմ է մի ժողովրդի հասկացողութիւնը հայրենիքի մասին, այնքան զօրաւոր է նրա երկիրը, նրա հայրենասիրութիւնը:

* * *

Իմ հայերնիքը - դա մարդկայնօրէն այն լաւագոյնն է, որ կայ
Չայաստանում:

* * *

Կեսարը կ'ուզէր լինել առաջինը գիւղում, եւ ոչ երկրորդը՝ քաղաքում:
Չեթանոսական փառասիրութիւն: Ես կը ցանկանայի լինել վերջինը
Չայաստանում, միայն թէ ազատ եւ անկարօտ լինէին նրա բոլոր
զաւակները:

Նման հայրենիքում բաւարարուած կը լինէին բոլոր փառասիրու-
թիւնները եւ ապահովուած՝ բոլորի երջանկութիւնները:

* * *

Ների՛ր, Տէ՛ր, ների՛ր ինձ, եթէ մի օր հայրենիքիս օգտակար լինելու
համար մեղանչեմ քո դէմ: Արդար է հայրենիքին ծառայել ամէն ինչով,
բացի ստորութիւնից:

* * *

Մեռի՛ր այնպէս, որ մահդ էլ ծառայի հայրենիքիդ - ահա՛ իմ դաւանած
հայրենասիրութիւնը:

Չերոսական գործերէն աւելի ոգեշնչող է մա՛իը հերոսական:

IV

ՄԵՐ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԸ

Ժամանակին Աստուած էր նախահայրը - Աստուածը իր ցեղի, տոհմի,
եւ իր պաշտամունքը՝ կրօն:

Թէեւ մի օր մարդը դադարեց Աստուած կոչել իր նախահօրը, վերջինը,
սակայն, շարունակեց պահել իր սրբազան հանգամանքը:

Զատեցէք նախահայրերի աճիւնը հայրենի հողից եւ դուք կ'ունենաք
երկիր մշակելի, բնակելի, բայց ոչ հայրենիք:

Չայրենիքը ստեղծուում է հողը, նիւթը յաղթահարելով, երկիրն
արժէքաւորելով, իմաստաւորելով, նրան խորհուրդ եւ սրբազնութիւն հա-
ղորդելով միայն: Իսկ սրբազանն աշխարհում նոյնպէս նախահայրերից է:

Նրանցից է գերագոյն քաջութիւնը՝ հերոսութիւնը, որի դասինները չեն թառամուլմ երբեք:

Ձօրավիգ ունենալով նրանց ոգին՝ յոգնութիւն չգիտեն ռազմիկը՝ կռուլմ, կուլտուրայի մշակը՝ խաղաղութեան մէջ:

Նրանք են ստեղծիչը մեր պատմութեան, նրանցից՝ մեր գիրն ու գիրքը, նրանք են մտաւոր լոյսը մեր կեանքի, նրանցն է գերագոյն իշխանութիւնը՝ յաւերժ, առանց որին եւ թագ, եւ հանրապետութեան նախագահ, եւ դիկտատոր - աշխարհիկ ամէն մի իշխանութիւն մնում է անվաւեր եւ անգօր:

Ճմարտութեան պէս ծերութեան անհաղորդ՝ նրանք խորհրդանշում են ո՛չ միայն իրենց ժողովրդի անցեալը, այլեւ՝ ապագան, վերայայտնուելով աշխարհ եկող ամէն հայ էակի մէջ: Անմահ՝ նրանք հանդիսանում են աղբիւրը մեր ազգային ոգու անմահութեան:

Նրանք են սկզբնաւորողը հայկականութեան: Արդ, թէ ինչու պաշտամունքի պակասը դէպի նախահայրերը ասել է՝ սիրոյ եւ յարգանքի պակաս դէպի հայկականութիւնը:

* * *

Գերագանցի՛ր նախորդներիդ: Կռուի՛ր այնպէս, որ քո ընթացքով հեշտացնես քեզնից յետոյ միեւնոյն նպատակի համար կռուողների գործը - ահա՛ մարտերի եւ մարտիկի բարոյական իմպերատիվը:

Այս բարոյականով մեր պատմութեան մէջ առաւելապէս Մամիկոնեան գօրավարներն են առաջնորդուել: Աւարայրը հոգեբանօրէն նախապատրաստուած էր Սուշեղի, Վասակի, Մանուէլի եւ այլոց հերոսականով: Վարդանն ու Վարդանանքը իրենց հերթին, նախապատրաստեցին, հեշտացրին Վահան Մամիկոնեանի պայքարը, որը պիտի հարկադրէր Տիգրանին՝ հրաժարուել Յայաստանը իրանականացնելու մտքից:

Իբրեւ օրէնք՝ գերագանցի՛ր նախորդներիդ՝ խիզախութեամբ, նուիրումով, հայրենահոգութեամբ:

Գերագանցի՛ր - դա ոգու հրամայականն է, նրա յարաճուն զարգացման, կատարելագործման հրամայականը:

Ո՛վ չի գերագանցում իր նախորդներին՝ նա անարգում է նրանց անունը՝ մեղանչելով ոգու զարգացման օրէնքի դէմ:

* * *

Ամէն անգամ, երբ Մասիսներին են նայում, ներքին հայեացքիս առջեւ բարձրանում են վեհափառ ճակատները մեր նախահայրերի: Եւ, կրկնում են հանգոյն գոթական ռազմիկի. «Ես կ'ուզէի նրանց հետ լինել» - իմ փառապսակ նախահայրերի հետ:

* * *

Եթե թերիներ ունեն - այդ կը պարտեն ինձ, իսկ այն, որ լաւ ու
լաւագոյն է իմ մէջ՝ նախահայրերիս:

Արդ, թէ ինչու ճակատամարտերուն շահածս ամէն մի դափնին,
երկիւղածօրէն, նրանց յայտնի թէ անյայտ շիրիմներին դրի ես:

V

ՀԱՅԸ*

***Նկարագրի անկախութիւն - ահա՛ էականը:
Երբ պակասում է դա՛ ասել է պակասում է այն
անփոխարինելին, առանց որի ժողովուրդները
ուրոյն մշակոյթ չեն ստեղծում:***

Ժողովուրդների ճակատագրի աստղը պէտք է փնտրել ոչ թէ երկնքի
վրայ, այլ նրանց կրօնքի տակ - նրանց նկարագրի մէջ:

Իսկ նկարագիրն այն է, ինչ որ ստեղծում են տուեալ երկրի աշ-
խարհագրական դիրքն ու պատմութիւնը: Ժողովրդի ոգին է նկարա-
գիրը, որ ենթական արտայայտում է իր հոգեւոր ստեղծագործութեան
միջոցով:

Ամէն նկարագիր իր հիմնական գիծն ունի, որը նրբերանգաւորում ու
շեշտում է ենթակայի յատկութիւնները եւ իշխում նրանց վրայ:

Ո՞րն է հայկական նկարագրի հիմնական գիծը:

- Լրջութիւնը, հայու մտաւոր եւ բարոյական լրջութիւնը, որն ամէն
բանից առաջ ծանրախոհութիւն է ենթադրում:

Խօսքիս ճշմարտութիւնը վճռապէս հաստատում են՝

- Հայ ժողովրդի գործերի հազարամեայ վկան՝ իր պատմութիւնը
եւ իր էպոսը, որի հերոսների բարքն ու գործերը խոր յարգանք են
պարտադրում.

- Իր հեթանոս աստուածները, որոնց նա օժտել է իր բարձր հոգե-
գծերով.

---

* Սի հատուած իմ «Հայկական նկարագրի հիմնական գծերը» ձեռագրից:

- Վերջապես, իր ինքնատիպ ճարտարապետութիւնը, որի կոթողները, չէն թէ կիսաւեր, կը նմանուեն հսկաների, որոնք հայոց երկնքի տակ նստած՝ ձեռն ի ծնօտ՝ կարծես աշխարհի բաներն են խոկում:

Այո՛, լուրջ է հայը՝ մտաբարոյապէս:

Եւ, հէնց այդ բախտորոշ հոգեգծով էլ պայմանաւորուեց իր քաղաքական ճակատագիրը:

* * *

Հայը ոգու ժողովուրդ է, իսկ ոգուն ներյատուկ է տառապանքը:

Բոցից, երկունքից, ցաւից ծնաւ իր Վահագնը - ահա՛ հայու կենսազգացողութիւնը, նրա աշխարհիւրացումը:

Նրա համար չէ լոկ կեցութեան ուրախութիւնը: Հայու համար՝ աշխարհի հետ հաշտ եւ ուրախ լինելու համար բաւական չէ կուշտ լինելը:

Ժողովուրդներ կան, որոնք կեանքն ու աշխարհը ընդունում են այնպէս, ինչպէս որ նրանք տրուած են բնօրէն, ինչպէս որ նրանք կան առարկայօրէն:

Իր էութեան բերումով՝ հայն իր գոյութեանը հաղորդում է որոշ սրբազանութիւն եւ նպատակ՝ ձգտելով իմաստաւորել եւ կատարելագործել այն:

Հայն իդէալի ժողովուրդ է, իսկ իդէալը ենթադրում է ոգու խռովք, նպատակասլացութիւն, լաւագոյնի կարօտ:

Աշխարհը տրուած է ո՛չ միայն վայելելու, այլեւ՝ կատարելագործելու, բարեշտկելու այն - ահա՛ հայու աշխարհըմբռնումը, նրա էտիկական բարձր հասկացողութիւնը, որի հետեւանքով այնքան վաղ մարդկայնացաւ նա՝ կանխելով գրեթէ իր բոլոր հարեւաններին: Հայը հաւասարապէս տառապում է ինչպէս իր գոյութեան ծանրածանր պայքարի առթած ցաւից, այնպէս էլ՝ աշխարհի եւ մարդկային ազգի անկատարելութեան գիտակցութիւնից:

Նրա համար աշխարհը դեռ այն չէ, ինչպիսին կարող է լինել, եւ պէտք է որ լինի:

Միերը՝ հայկական էպոսի հերոսը - իմա՛ ինքը հայ ժողովուրդը - մերժում է գոյութիւն ունեցող աշխարհակարգը՝ լաւագոյնի պահանջ զգալով եւ առաջադրելով:

* * *

Հայուն ծանօթ չէ չարութեան ուրախութիւնը: Չարախնդալ, չէ՛, նա կ'ուզէ իր գոյութեան թշնամիներին իսկ միայն պարտուած տեսնել, բայց ոչ եւ՛ դժբախտ:

Արժաթ չկայ հայ մարդու ծիծաղի մէջ: Ծիծաղը հայու մէջ աւելի մտածումն է առաջացնում, քան սիրտը: «Ա՞յս է աշխարհը, մարդը» - ահա՛ նրա ծիծաղի հոգեբանական լեզուն, իմաստը:

Հայ հոգում տեղ չունի արտաքին նախանձը: Վաղուց է, ինչ հայը նախանձողին - իր արքային - Արտաւազդին շղթայի զարկած պահում է վիհերում: Նախանձում է չարը, նաեւ՝ հոգեպէս տկարը: Հայը խորշում է թէ՛ մէկից, թէ՛ միւսից:

Ժողովուրդներ կան, որոնք իրենց բացասօրէն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիները, կենսաբանական անհրաժեշտութեամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյութեան պաշտպանութեան: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարութիւնն իբրեւ պայքարի գէնք: Ի գուր են շները լիզում Արտաւազդի շղթաները - արթուն է հայ դարբինը:

Հայ էութեան այդ չարամերժ գիծը - որ պատիւ է բերում ենթակային - մեծապէս դժուարացրել է իր դարաւոր գոյամարտը: Չարի ու բարու իր հասկացողութեամբ, դեռ այսօր էլ հայը մղւում է ամենայն անշահասիրութեամբ - անքաղաքագիտօրէն - դիրք ճշտելու մէկի թէ՛ միւսի հանդէպ, առանց հաշուի առնելու գոյութիւն ունեցող առարկայական պարագաները:

Իր այդ հոգեգծի պատճառով՝ նրա մտածողութիւնն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով եւ՝ անաշխարհայարմար բնոյթ:

* * *

Աչքը կո՛ւշտ ժողովուրդ - ահա՛ մի ուրիշը - ամենահայկականը հայու գովելի յատկութիւններից:

Խօսեցրէ՛ք իր էպոսը, իր ֆոլկլորը եւ պիտի համոզուէք, որ հայու համար հացը՝ կեցութեան բարիքների շարքում առաջինը չէ՛:

«Ձեռքը բարձրացրեց Դաւիթը՝ մանուկ, ուզեց ոսկին վերցնել. հրեշտակը, հեռացնելով ձեռքը, դրեց կրակի վրայ, մատը կրակին սեղմեց եւ այրեց մատը. մատը բերանը դրեց եւ լեզուն այրեց. լեզուն այրուեց՝ սակաւ համրացաւ նա: Եւ սկսան նրան կանչել կակազ Դաւիթ»^{*}:

Այսպէ՛ս, պատժելով իր ապագայ հերոսի միամիտ արարքը՝ հայը հաստատել է իր անընչասիրութիւնը, իր հոգեկան պայագատութիւնը:

Հայոց արքան՝ Հայաստան հրաւիրելով Նազովրեցուն, ասում է - թէեւ շատ մեծ չէ իր երկիրը, բայց կը բաւի երկուսին:

* «Սասունցի Դաւիթ»:

Մի ուրիշ թագակիր՝ Տրդատը, աշխարհակալելու սահմանուած իր սուրը նետում է Սեպուհ լեռների մէջ:

«Չագուած ու կո՞ւշտ ես՝ գոհ եղիր, հո՞ղ է մնացածը», - ասում է միջնադարի հայ երգիչը՝ Նաղաշ:

«Չարուստ է նա, ով լուսաբացից համեստ աշխատանքի է լծուել իր անդաստանի մէջ», - ասում է անանուն իմաստասէրը՝ ինքը ժողովուրդը:

«Եթէ հիւրեր եկան՝ հաց տուր, կերա՞ն հացը՝ մինչեւ դուռը տար», - ասում է Չէնով Օհանը:

«Աստծուց ենք ես էլ, հացս էլ, ով կարիք ունի, թող վայելի»:

Գիտենք՝ անցորդին է պատկանում թոնրից հանուած հայ շինականի առաջին հացը: Ահա՛ հայը, եւ ահա՛ եւ հացը հայու համար, հացը՝ առնուած բառիս ամենահայկական իմաստով:

* * *

Չոռմէացին մի առաքելութիւն գիտէր՝ իր կեանքը տրամադրել իր պետութեան, աստուածացնել այն եւ լինել հպարտ նրանով:

Դասական յոյնի համար եւ գերագոյնն աշխարհում իր քաղաք-պետութիւնն էր, որի փառքի եւ հզօրութեան համար աշխատելով կ'առաքինանար անհատը:

Չայաստանի քաղաքական անկախութեան կորուստի փաստով՝ հայու համար դարերով ու դարերով պետութեան դերը պիտի կատարէր ազգութիւնը:

Ազգային գոյութեան խնդիրը - ահա՛ թէ ինչն է կազմում հայոց պատմութեան առանցքը:

Այդ իսկ պատճառով հայ մարդու համար բարձրագոյն արժէքը, սրբութիւնը, հեղինակութիւնը պիտի դառնար հայկականութիւնը՝ իբրեւ գիտակցուած եւութեանկան միասնութիւն:

Գիտենք, ժամանակին իսլամը փոքրասիական աշխարհամասի վրայով անցաւ իբրեւ մի տարերային հեղեղ՝ իր ճամբին իրեն խառնելով բոլոր օտար գետերը եւ թաւալեց դէպի ծով: Մահմեդականացան գրեթէ բոլոր ժողովուրդները: Միայն Արածանին եւ Արաքսը պահեցին իրենց ջրերի սրբութիւնը: Չայաստանը, սակայն, կղզիացուեց, պաշարուեց իսլամութեան ծովով: Այսպէս լինելով հանդերձ, հայութիւնը մնաց իբրեւ գրանիտէ ժայռ՝ իրեն խեղդել փորձող ծովում:

Եւ, այնուհետեւ, քանի-քանի եղեռններ, վայրագութեան նախճիրներ պայթեցին Չայաստանի գլխին:

Մի բազմադէտ երկիր, որն ըստ արաբ պատմագրի, դարերով ծեծեցին, տրորեցին «օտար սմբակներն ու կայծակները»: Այս պայմաններում գերապրեց հայ ազգութիւնը:

Աններելի սխալ է կրօնական կրքով բացատրել հայու հաւատարմութիւնը քրիստոնէութեան հանդէպ: Հայ հոգուն անծանօթ է ֆանատիզմը. վկայ թոնդրակեցիների շարժումը, միջնադարի մեր կենսահաստատ պոեզիան, եւ մերօրեայ ժամանակայարմար հայ եկեղեցականութիւնը: Տիրապետող գիտակցութիւնը հայու մէջ վաղուց է ինչ ազգայինն է, եւ ո՛չ կրօնականը, ինչպէս որոշ ժողովուրդների մօտ: Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնէութիւնը: Հայկականութիւնն է հայու ճշմարիտ կրօնը:

Արդ, թէ ինչու եմ ասում՝

- Չկան «հայեր», կայ Հայը:

Խորհրդածում եմ հայկականութեան մասին եւ միտքս հանգչում է նրա ամենաազնուական անօթների վրայ:

Ահա՛ մեր նախահայրերը լուսադաւան - Մեծն Ներսէս, Սահակ, Մեսրոպ. ապա՛ հերոսական փաղանգը Մամիկոնեան զօրավարների - Մուշեղ, Վարդան, Վահան - կենդանի վահանը Հայաստանի պաշտպանութեան, Աշոտ՝ մարտերի բոցերում երկաթացած. իսկ նոր եւ նորագոյն ժամանակներում՝ Աբովեան, Խրիմեան, Ալիշան, Պատկանեան, Ջաւարեան... Վերջապէս, յեղափոխականն ու ռազմիկը միշտ մահապատրաստ, որոնց համար Հայաստանը աստուածութիւն էր, Հայկականութիւնը՝ կրօն:

Եթէ գեղեցիկն այն է, որ հարազատօրէն համապատասխանում է իր սեռի-տեսակի գաղափարին, ապա՛ հայօրէն հարազատ է նա, ով՛ հանդիսանալով ներկայացուցիչն ու կրողը հայկականութեան՝ վերջինը արտայայտում է առաւելագոյն չափով:

Գերազանցն իր տեսակի մէջ - ահա՛ ճշմարիտ հայն իբրեւ ոգի եւ կերպար:

* * *

Հայն իր Վահագնը ուներ - աստուածը քաջութեան: Քաջ եւ քաջապաշտ է նա:

Հոգեկան այդ պաթոսին՝ քաջութեան կը պարտի հայը իր բազմավտանգ գոյութիւնը: Քաջ են, ընդհանրապէս, ոգու ժողովուրդները: Սրանցից է հայը՝ գերազանցօրէն: Հեթանոս հայու քաջութիւնը չտկարացաւ նաեւ քրիստոնէական Հայաստանում: Սխրագործելու իր տենչանքին զուգահեռ՝ դա ընդունեց արտայայտութեան մի նոր ձեւ եւս - նահատակութիւնը կամաւոր, որն իր խորքի մէջ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ՝ գիտակցական մահուամբ քաջաբար անմահանալու ձգտումը: Ըստ էութեան՝ մահամերժ ոգու խիզախանքն է - քաջութիւն թէ նահատակութիւն:

Հայն իր ամենասիրելի ու սրբացրած հերոսին անուանել է քաջ, եւ այսպիսով տուել իր գերագոյն գնահատականը ոչ միայն քաջին, այլեւ՝ քաջութեան, ընդհանրապէս:

* * *

Օտար լծերի տակ երկարօրեն ապրած ժողովուրդներին յատուկ է մի հոգեգիծ, որը հոգեգիտութիւնը անուանում է «ստրկական երկիւղ»:

Այդ անօթալից արատից, այդ չարիքից զերծ է հայ էութիւնը, որովհետեւ օտար իշխանութեանց լուծը կրելով հանդերձ, նա չէ դադարել իրեն զգալ աւելի բարձր իր երկրին բռնօրեն տիրողից:

Տրդատներից մինչեւ Մամիկոնեանները, եւ Դաւիթ Բէկից մինչեւ մի բուռ յեղափոխականներով «Բանկ Օտոման»ը գրաւող Բաբկէն Սիւնիճ՝ քաջութիւնը հայու համար եղել է այն, ինչ որ է համը պտուղի համար՝ բնօրեն: Այնպիսի մեծագործութիւն պիտի կատարեմ, որ նրա մասին խօսեն երկնքում անգամ՝ ասում է Վարդանը Սասանեան արքունիքում: Նաեւ ասպետական է հայավայել քաջութիւնը: Հայ էպոսի հերոսը առաջին հարուածը զիջում է Մսրամելիքին, առանց մտածելու, թէ դա կարող է մահացու լինել իրեն համար: Այժմ հարուածելու հերթը Դաւիթին է, սակայն, միջամտում է հակառակորդի քոյրը, եւ հայ հերոսը խնայում է իր առաջին երկու հարուածները Մսրամելիքին:

- Հէ՛յ, հէ՛յ, - ձայն է տալիս Դաւիթը, նախազգուշացնում թշնամուն, թէ գալիս է: Հին գող է Մսրամելիքը. հայ հսկան՝ բարեմիտ, միամիտ կոչուելու աստիճան:

Այսպիսին է հայու քաջը՝ արդարօրեն հպարտ, բայց ոչ՝ բարձրագլուխ, գոռոզ:

Զարկ միայն նրան, որն ի վիճակի է պատասխանելու զարկիդ - ահա՛ հայու մորալը:

* * *

Ժողովուրդները եւս մտածում ու գործում են ըստ իրենց աշխարհայեցողութեան, որն այլ բան չէ, բայց եթէ նրանց տեսական, նրանց մտածողութեան նկարագիրը:

Հայոց ընդհանուր նկարագրի հիմնական որոշիչներից մէկն էլ շինարարական տենչանքն է՝ անշէջ, անսպառ:

Ինչո՞վ է պայմանաւորում այդ պաթոսը, ի՞նչն է սնուցանում այդ խանդը, եւ որո՞նք են նրա հոգեբանական նախադրեալները:

- Նախ՝ աշխարհի, մարդու եւ կեանքի մասին իր կառուցած էթիկական հասկացողութիւնը:

Պատմութեան նպատակաբանական սկզբունքին հաւատարիմ՝ հայն իրեն զգում է աւելի իբրեւ պարտականութեան, քան միայն անձնական երջանկութեան ձգտող էակ: Արդ, թէ ինչու հայու մորալը էւրեմնոնիստական չէ - երջանկապաշտական չէ:

Նա ունի գիտակցութիւնը իր առաքելութեան, որի աստիճանական իրականացման մէջ է տեսնում երջանկութեան իր իրաւունքը: Նա վոլունտարիստական տիպ է: Եթէ սիրէր փիլիսոփայութիւնը՝ նա պիտի նախընտրէր Ֆիխտէին - նրա կամապաշտական իմաստասիրութիւնը: Ծանրածանր պայքար, վտանգներ, եւ իբրեւ սրանց բնական հետեւանքը՝ մշտակայ տառապանք - ահա՛ բովանդակութիւնը հայոց պատմութեան, ահա՛ երրեակ դաստիարակիչները հայ կամքի: Աշխատանքն է օրէնքների օրէնքը հայու համար: Կուրօրէն ու կրաւորաբար չենթարկուել իր դժխեն ճակատագրին, այլ՝ պայքարել նրա դէմ, պայքարել շինարարելով: Այսպէս են վարուում հայաբարոյ ժողովուրդները միայն:

Հայու համար շինարարութիւնն է գերագոյնը պայքարներից, եւ յաւերժացողը յաղթանակներից: Շինարարել նշանակում է՝ ճգնել յաղթահարելու իր տառապանքը: Երբ խզուած է արտաքին, քաղաքական ազատութիւնը՝ որոշ տիպի ժողովուրդներ այն փոխարինում են ներքին ազատութեամբ, - մի բան, որ ենթակային տալիս է շինարարութիւնը: Այս դէպքում դեր է կատարում նաեւ հոգեւոր կոմպենսացիայի օրէնքը. իրաւագրկուած՝ գործելու մի բնագաւառում, ենթական երեւան է գալիս մի այլում: Անկարող սեփական հայրենիքում իր կարողութեանց ու կորովի համար ասպարէզ գտնել՝ հայ տաղանդը եւ քաջութիւնը տեղ գտան ու երկար ժամանակ մնացին բազմած Բիւզանդիոնի գահի վրայ:

* * *

Չար ու աւերիչ են լինում ստեղծագործելու անգօրութիւնից տառապող ժողովուրդները միայն:

Հայաստանի հարեւաններից եւ նրա հեռակայ ոսոխներից, դժբախտաբար, քիչերն էին զերծ այդ չարանիւթ տկարութիւնից:

Ահա՛ թէ ինչու արիւնը, աւերն ու աւարը անպակաս եղան Հայաստանից: Այս պայմաններում իսկ, իր էութեան հաւատարիմ՝ հայը պիտի մղուէր շինարարել եւ վերաշինել անդադրում: Նա, որ մի ժամանակ ասել էր՝ «Անին շէն, աշխարհ աւեր», պիտի չկարողանար հաշտուել իր երկրի կիսաւեր վիճակի հետ: Իր պատմութեան կարելիութեանց սահմաններում՝ հայն այսպէս է հատուցել իր գոյութեան թշնամիներին. «Քանդեցին, ահա՛ աւելի լաւը կը կառուցեն»: Կառուցանել աւելի լաւը քան էր կործանուածը - այն եղաւ հայու նշանաբանը պատմականօրէն: Եւ, հետամուտ աւելի անթերին կառուցելու, հայը պիտի ճարտարանար, պիտի կատարելագործէր իր շինարարական տաղանդը: Վկայ՝ Բագրատունիների բազմաշէն մայրաքաղաքը, Կիլիկիոյ Սիսը, Տարսոնը, որոնք յարաբերօրէն այնքան կարճ ժամանակամիջոցում կուլտուրապէս օրեկան-տարեկան դարձան:

Պա այլեւս սովորական շինարարութիւն չէր, այլ՝ մշակութային հրաշագործութիւն:

* * *

Յոգեւորապէս չափահաս եւ ազգօրէն ինքնատիպ - ահա՛ թէ իբրեւ ինչպիսին է մեզ ներկայանում հայը իր պատմութեան դեռ արշալոյսին:

Չկայ՝ դիմագուրկ արուեստ. եթէ կայ՝ մեռեալ է դա: Հայն ունի ուրոյն դէմք, շեշտուած անհատականութիւն, իր շինարարութիւնը՝ իւրայատուկ ոճ:

Շինարարելիս, ստեղծագործելիս՝ նա սիրում է *ex ipso fonte bibere**:

Լուսաբաղձ ժողովուրդ, որն ապրել, պայքարել, շինարարել է գիրքը ձեռքին: Նա գործել ու ստեղծագործել է՝ միտքը երկնքում, ձեռքը երկրի վրայ՝ պիտի ասէր Ալիշանը:

Մեր երկրագնդի վրայ երկու ուժեր չեն յոգնում – ժամանակն ու հայը՝ մէկը կործանելով, միւսը՝ վերաշինելով:

* * *

Պատմութեան նպատակն է ժողովուրդներին եւ մարդկային անհատներին վարել դէպի ներքին բարոյական ազատութիւն, առանց որի սակաւարժէք է արտաքին ազատութիւնը:

Երբ մի ժողովուրդ՝ հոգեկան կուլտուրայի զօրութեամբ տիրած է բարոյական ազատութեան, օտարի լուծը, բռնութիւնը կարող է միայն խոչընդոտել նրա պատմական չուն, բայց ոչ ե՛ւ ուժաթափել, խեղդել նրա ոգին: Այդ ներքին ազատութիւնը ձեռք է բերում շինարարութեամբ եւ ստեղծագործութեամբ միայն:

Որքան պոռթկա, որքան խորհուրդ կայ հայ շինականի կեանքում: Նա սրբազնութեան շունչ է հաղորդում իր աշխատանքին՝ երկիրը մշակելիս անգամ:

Երկրագործել դեռ այսօր էլ հայու համար նշանակում է՝ ազնուացնել բնութիւնը, եւ ուրախ պտղառատութիւն տարածել:

Միհր-միթրայական այդ վեհ հասկացողութիւնը աշխատանքի մասին գալիս է հեթանոս դարերի խորքից:

Իսկ ճարտարապետել - հայկական, ինչպէս եւ հեգելեան իմաստով - նշանակում է՝ սրբել, սրբագործել երկրի որոշ կէտերը, որպէսզի այնտեղ Աստուած ու աստուածայինը բնակեն:

---

* *Խմել սեփական ակնաղբիւրից:*

Այսպէս, այս նպատակով է տաճարներ կառուցել հայր - տաճարներ, որոնց զմբէթները ո՛չ միայն ձգտում են դէպի երկինք, ինչպէս գոթականը եւ անտիկը - այլեւ՝ անխօս խօսում նրա մասին:

Սահմանակցել իդէալականին, սրբազանին եւ յաւերժին, նրանց շունչը խառնել իր առօրեական կեանքին, նրանցով սնուցանել իր ստեղծագործական աւիւնը - ահա՛ հայ հոգին:

Յաւերժանալ շինարարելով, ստեղծագործելով - ահա՛ հայկականը, չափազանց հայկականը:

Միայն նման ժողովուրդը, որը սիրում է աշխարհն ու իրերը դիտել *sub specie aeternitatis* - յաւերժութեան բարձունքից՝ կարող էր պատմութեան ամենադժուարին պայմաններում ոչ միայն վարել իր անհաւասար զոյամարտը, այլեւ հարուստ ստեղծագործութեան փառահեղ էջ բանալ համաշխարհային մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Շինարարութեան բնածին հերոս է հայը:

VI

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՈՂԵՐ*

Ի՞նչ կարող է, եւ ի՞նչ չի կարող մարդը: Այդ հարցին պատասխանելուց առաջ պէտք է ճշտել՝ ո՞ր մարդուն է վերաբերում դա:

Չկայ վերացական մարդը. մարդն ընդհանրապէս կայ կոնկրետ, կայ որոշ մարդը:

Խորապէս տարբերում է ո՛չ միայն այսինչ մարդն այնինչից, այլեւ՝ նոյն անձն իրենից՝ ըստ իր տարբեր հոգեվիճակների: Ահա՛ մարդը, որը յաջողել է յաղթահարել իր ներքին արգելքները՝ հոգեկան ծուլութիւնը, կոյր կենսասիրութիւնը, մահուան երկիւղը եւ այլն:

Ահա՛ մի ուրիշը, որի հոգու վրայ դեռ ճնշում է ներքին արգելքների լուծը: Տարբերութեան մի ամբողջ ծով է բաժանում այդ երկուսին:

Երբ մեր ոգին գերի է ներքին կոյր ուժերի-արգելքների՝ յաճախ մարդկօրէն կարելին մեզ թւում է անկարելի:

Փորձեցէ՛ք, սակայն, յաղթահարել ձեր ներքին արգելքները՝ արտաքին արգելքներն ու դժուարութիւնները պիտի թուան նուազ դժուարայաղթ:

* Առնուած իմ նոյնանուն ձեռագրից:

Ոգի՛ն է գծում մարդու կարողութեան սահմանները - նրա բարոյական կարողութեան:

* * *

Ճշմարտութիւնը հասկանալուց մինչեւ այն ընդունելը, եւ այդ վերջինից մինչեւ այն գործադրելը ամուսնազր յօթն օրուայ ճանապարհ է:

* * *

Սոկրատին սպանող հասարակութիւնը այլեւս սոկրատներ չծնաւ. նա ամլացաւ հոգեպէս: Արդա՛ր պատիժ:

* * *

Ճշմարտօրէն ազատ է նա՝ միայն, ով չի զգում բռնութեան առկայութիւնը:

Ազատ կարող է լինել հզօրագօր ոգու տէրը միայն:

Յոգով տկարների համար մարսելի սնունդ չէ ազատութիւնը:

* * *

Զգալ, որ հոգի ունես - ահա՛ թէ երբ եմ բացում, խօսում, ժպտում ճշմարիտը, բարին, գեղեցիկը:

Անհոգի,- ասում է պարզ ժողովուրդը եւ դրանով անսխալօրէն բնութագրում այնպիսիներին, որոնք կարող են իրենց չարագործութիւններն ու դաժանութիւնները ներոնականութեան հասցնել:

Յոգու համար՝ երկնքի կապտութեան հետ մրցող շուշանը բոյս չէ՛ միայն. արեւի հետ ամէն օր առաջինը համբուրուող լեռը՝ հողեղէն կարկառ, բարձունք չէ՛ միայն: Յոգին - որին մատչելի է ամէն խորք, բարձունք, հորիզոն - հոգին է բանալին տիեզերքի, թարգմանը բնութեան:

Զգալ, որ հոգի ունես - ա՛յս է մարդկայնացնում մեզ, միայն ա՛յս:

* * *

Պատմական գործիչը պատկանում է ո՛չ միայն իր դարաշրջանին, անցեալին, այլ՝ իբրեւ էութիւն՝ նաեւ ապագային:

Իբրեւ զարգացող ոգի նա երեւան է գալիս բոլոր եկող-անցնող սերունդների մէջ, որով՝ նա միշտ էլ ժամանակակից է:

Պատմական անձը քարեղէն արձան, քարացած էութիւն չէ, այլ՝ յաւերժաշունչ ոգի:

Այլ կերպ մօտենալ պատմական անձերին՝ կը նշանակէ մեղանչել

նրանց ոգու դէմ: Հինգերորդ դարի կրօնաշունչ Մամիկոնեանները մեր օրերում պիտի առաքինանային իբրեւ քաղաքական հերոսներ:

* * *

Ուզո՞ւմ ես գործել ճշմարիտը, ապա ուրե՛մն կանգնեցո՛ւր ճամբիդ հանդիպած ամէն մեկին եւ ասա՛:

«Բարեկամ, լաւ է Դիոգինէսի տակառով բաւականա՛մալ, քան Արիստիպոսի նման քարշ գալ թագաւորների ետեւից ու հացկատակել նրանց սեղանների շուրջը»:

Դու գործած կը լինես գեղեցիկը, եթէ յաջողես մտքիդ ուժով յաճախ դէպի վեր, դէպի կեցութեան կատարները բարձրացնել խոնարհ ճակատները մարդկանց:

Իսկ եթէ գործել ուզես բարին՝ մի՛ զլանար ամրացնել թելը հանդիպածդ ամէն վիրաւոր արծուի:

Այսպէ՛ս վարուիր թէկուզ մտովի, եւ դու ծառայած կը լինես թէ՛ մարդկային ազգին, թէ՛ մարդկայնութեան:

* * *

Երկու բան չեն ներում մարդուն՝ իր ստորութիւնները, որոնցով սնւում է իր բարոյական տկարութիւնը, ապա՝ իր տկարութիւնը, որից ծնունդ են առնում իր ստորութիւնները:

* * *

Գա՞հ թէ՞ ոգու մեծութիւն. դրուած այս երկընտրանքի առջեւ՝ ես պիտի ընտրէի վերջինը: Ի՞նչ արժեն գահերը, երբ նրանց վրայ բազմում են յաճախ մարդկային ցեղի ամենաեղկելի ներկայացուցիչները:

* * *

Ասում են՝ կշտացած առիւծը կորցնում է իր կատաղութիւնը:

Իսկ մարդն անկշտում է. որքան խժռում, որքան հարստանում՝ այնքան կատաղում է նա:

Չէ՛, մարդուն բարի չես դարձնի՝ նրա կերն աւելացնելով:

* * *

Կորցնելով սրբութեան զգացումը՝ մարդն անխուսափելիօրէն դառնում է շնական եւ մարդատեսաց:

* * *

Մարդկային անհատը չէ դադարում միջոց լինելուց նաեւ այն դէպքում, երբ երեւան է գալիս իբրեւ հանճար:
«Աստուածներ»ը Աստուած չեն:

* * *

Փախի՛ր նրանից, որին զգուանք չի պատճառում եւ ոչ մի ապականութիւն՝ շօշափելի թէ բարոյական:
Նմանը անընտրող է լինում կեանքում, նաեւ՝ ապականարար:

* * *

Իր խորքի մէջ մոլար է ամէն վարդապետութիւն, կրօնական թէ ընկերային, որը մտաւոր կուրութիւն է պահանջում իր դաւանողներից:
Այո՛, կեղծ է, հակամարդկային նմանը, որով եւ՝ մերժելի:

* * *

Կայ բռնութեան ամենագարհուրելին, ամասնացուցիչը ու անարգիչը մարդկային ազգի՝ մտաւոր բռնութիւնը, որը բանաւոր էակներիւն մտածողութեան մի որոշ ձեւ եւ ուղղութիւն պարտադրելով՝ խեղում է նրանց ոչ միայն մտապէս, այլեւ՝ հոգեպէս:

* * *

Ստորութիւն, երկչտութիւն, դաժանութիւն - ահա՛ երրեակ կրքեր՝ կոյր հրէշներ, որոնք ծնում են իրարից: Երբ մէկը երկչտ է, նա չի ուշանայ հռչակուելու ստորութեան իր գործերով: Իսկ ստորը անխուսափելիօրէն պիտի դաժանանայ: Ներոնը՝ երկչտութեան, ստորութեան ու դաժանութեան այդ հրէշը քաջութիւն չունեցաւ՝ իր ամենաանարգ վիճակի մէջ իսկ՝ անձնասպան լինել:

Դաշոյնը՝ ստրուկների ձեռքով՝ վերջ դրեց նրա կեանքին:

* * *

Անէ՛ծք, եօթնիցս անէ՛ծք այն ճոխ սեղանին, որի շուրջը տեղ չունեն այն պատրաստողները միայն:

Ի՞նչ, միթէ նման սեղան չէ օրուայ ընկերային կեանքը:

* * *

Մարդն օգտուել գիտե ե՛լ թոյներից՝ հիւանդութեանց դէմ: Վաղուց է ինչ նա մահուան դէմ հանել է հէնց մահուան զէնքը - թոյնը՝ այն չափաւորելով, բարեխառնելով:

Տարբեր են հոգեւոր աշխարհում գործող թոյն-չարիքները, որոնք մնում են բարոյապէս սպանիչ բոլոր դէպքերում:

Չէ՛, չի՛ կարելի չափաւորել, բարեխառնել չարիքը: Ըստ էութեան՝ չափ չունի չարիքը - իր բոլոր ձեւերի տակ մե՛ծ է դա:

Միեւնոյն ճամբով է ընթանում կեանքը թէ՛ աշխարհակալի, թէ՛ այլոց ողորմութեամբ ապրող մուրացիկի - գերեզմանատան ճամբով: Ի զուր աշխարհ եկած չես լինի, եթէ այդ ճամբին մի հատիկ ծաղիկ աւելացնես կամ նրանից մի տատասկ հեռացնես:

Չաւատա՛ - մարդն ու աշխարհը աւելի են շահում շատերի համեստ, բայց մարդկօրէն բարի գործերից, քան սակաւաթիւ անհատների մեծագործութիւններից: Չի՛ լինում ե՛լ բարութեան փոքրը. դա էլ միշտ մեծ է ըստ էութեան, մե՛ծ իր ամէն մի արտայայտութեան մէջ: Բուդդան, մի կարապի կեանքը փրկելով՝ դրեց սկիզբը սրտի կրօնի, սիրոյ իմաստասիրութեան:

* * *

Ընկեր ու բարեկամ փնտրի՛ր տառապանքի, ճշմարտութեան եւ կատարելութեան ճամբաների վրայ: Ընկերացի՛ր ամէն տառապողի, ճշմարտութեան հետամտողի հետ, եւ միայն նմանների առջեւ բաց էութեանդ դռները:

Այս ճամբաներից դուրս, սակայն, եղիր ե՛լ փականք, ե՛լ բանալի շրջապատիդ համար:

* * *

Ճշմարտօրէն ազատ է նա միայն, ով ազատ է մահուան երկիւղից:

* * *

Չեմ սիրում միայն ձեւական օրէնքի կողմից սահմանուած պարտականութիւնները: Ի՞նչ կը կորցնէր աշխարհն իր հոգեւոր գանձերից, եթէ նման պարտականութիւնները մնային անկատար: Ձեւական օրէնքի հողի վրայ, լաւագոյն դէպքում, աճում են բացասական առաքինութիւններ միայն, որոնք հերոսական մի հատիկ տող չեն աւելացրել

աշխարհի պատմութեան: Ձեւական ո՞ր օրէնքն է պահանջում, որ մարդկային անհատը մեռնի իդէալի, սրբութեան, հայրենիքի համար: Մի՛ գողանար - ահա՛ ձեւական օրէնքը, որը մարդը հեզնում է իր գոյութեան առաջին իսկ օրումանից: Գերագոյն արժէքների համար՝ ներքին մղումով, կամովին մեռնում է ո՛չ թէ ձեւական օրէնքի հպատակը, այլ մարդը՝ ներքնապէս ազատագրուած մարդը:

* * *

Թէեւ ամէն ժողովուրդ իր հայրենիքն ունի, մարդկութիւնը, սակայն, դեռ մնում է անհայրենիք:

Մարդկութիւնն է մարդկութեան հայրենիքը, որ դեռ գոյութիւն չունի:

* * *

Բարիքը, որը բախուելով աւելի մեծ եւ անանձնական բարիքի հետ, մեզ զրկում է նրանից՝ դառնում է չարիք:

* * *

Արդար լինելու համար՝ մարդկանց մէջ - թէկուզ թշնամիդ լինեն - փնտրիր նախ նրանց լուսաւոր կողմերը:

Սկսեցի՞ր բացասականներից՝ պիտի չնկատես դրականները, վասնզի պիտի չուզենաս նկատել:

* * *

Ուժերիցդ վեր չէ որեւէ պարտականութիւն - որքան էլ ծանր լինի դա - եթէ գտնում ես, որ պարտական ես կատարելու այն:

* * *

Նուազ զբաղուիր այլոց թերութիւններով, այլապէս պիտի դադարես սեփական թերիներիդ նկատել:

* * *

Միայն ստոր կրքերից զերծ մարդն է ընդունակ պայծառօրէն խորհելու: Չարերը թանձրամիտ են լինում:

* * *

Ազգային հաւաքական երջանկութիւնը հնարաւոր է միայն յաղթահարուած - եւ ոչ՝ սանձուած միայն - ԵՍի հայրենիքում:

* * *

Գինովութիւններից ամենագլխիչը իշխանութեամբ գինովնալն է:
Նմանը հեշտութեամբ է կոխում-անցնում իր իշխանութեան սահման-
ները, եւ յաճախ ի չարը գործ դնում այն: Եւ մի օր էլ, անխուսափելիօրէն,
դառնում է - լատինասութեամբ՝ malorum claras patrat - վատութեանց
դիկտատոր:

* * *

Արդար է, որ միշտ էլ գիտութեան տանք վերջին խօսքը: Այսպէս
վարուելով, սակայն, չմոռանանք, որ միայն տգիտութեան սահմանակցող
միամտութիւնն է այս կամ այն գիտնականի շրթներից գիտութեան վերջին
խօսքն սպասում:

Ամենագէտ չէ եւ գիտութիւնը - նա էլ վերջին խօսք չունի:

* * *

Չափ ճանաչիր, առաւել եւս՝ փառասիրութեան մէջ:

Ճիշտ է, աշխարհը ծափ է տալիս փառքով պսակուածներին, բայց
անփառունակ աչքը - իմա՛ նախանձողի աչքը - դժուարաւ է տանում
փառքի փայլը: Աշխատիր, որ փառքդ ստուերիդ պէս ընթանայ ետեւեդ,
բայց երբեք՝ առջեւեդ:

* * *

Սրբութեան բարձունքներից մինչեւ գոյութեան գռեհը - ահա՛
ուղիների այն աշխարհը, ուր դեգերում է մարդկային ոգին: Եւ, բեւեռա-
նում յաճախ - վսեմանում կամ գռեհկանում: Հէնց այդ բեւեռացմամբ
պիտի բացատրել սուրբի եւ սինլքորի գոյութիւնն աշխարհում:

* * *

Ինձ տրուած չէ առանց բարոյական զարհուրանքի դիտել մարդուն իր
նուաստութեան մէջ: Այդ վիճակում տեսնել պիտի չուզէի թշնամուս
անգամ: Լաւ է դժբախտ, քան նուաստամիտ լինել: Նուաստանալով՝
ենթական խաթարում է իր մարդկային կերպարը, սպանում իր ներքին
մարդուն: Չնուաստանալու համար՝ սպարտացի մանուկը քարի վրայ իր
գանգը փշրեց:

Մի՛, մի՛ նուաստանար, անգամ Աստճուդ առջեւ:

* * *

Անբարոյական է այն ամենը, որ նուազեցնում է մեր հոգեկան արհուրհունը:

* * *

Ո՛չ խորութիւն, ո՛չ բարձունք՝ հոգեւոր տափարակ - ահա՛ նա, որ ե՛ւ ուսուցիչ է, ե՛ւ հասարակական գործիչ միաժամանակ:

Միտքս խռովուած էր այդ օրը, երբ հանդիպեցի նրան, եւ փորձեցի խօսել յաւիտեանական առեղծուածների մասին:

Կը սպասէի իր խօսքին, երբ ձեռքը տանելով դէպի գլխարկը՝ դիակնօրէն յարեց. «Վերջերս անկանոն է քունս»... Եւ, բաժանուեցինք:

Խեղճ ժողովուրդ, վա՛յ քեզ, վա՛յ մանուկներիդ, եւ երիցս վա՛յ ապագայիդ:

* * *

Կռիւներում հերոսանալուց աւելի դժուար է կեանքում հերոսավայել կեցուածք ունենալը:

Չերո՞ս ես՝ ապա ուրեմն՝ աշխատիր բոլոր պարագաներում արժանի լինել անուանդ:

* * *

Չերոս չէ նա, ով գիտակցում է, որ ինքը հերոս է: Ոգու հսկայ լինելով հանդերձ, ծերութիւն չճանաչող մանուկ է հերոսը, որը սխրագործելիս իսկ կարծում է, թէ կատարում է մի շատ սովորական գործ, եւ ոչ աւելին:

* * *

Մեծ մարդը՝ մեծ նաւի կը նմանի: Վա՛յ նրանց, որոնք հանդիսանում են իբրեւ թիրախ՝ նրա հարուածներին:

Նա զօրաւոր է, երբ չափւում է զօրաւորների հետ:

Սակայն, վա՛յ իրեն, երբ փորձում է պաշտպանուել՝ այն էլ աննշան հակառակորդների դէմ:

* * *

Երբ խօսքդ սրբազանօրէն կամ ողբերգօրէն բարձր առարկաների մասին է, աշխատիր, որ նրա վրայ արեան հետքեր լինեն - ե՛ւ սրտիդ, ե՛ւ մտքիդ արեան:

* * *

Նոր ամեն մի ցաւ ինձ կրկնել է տալիս.

«Չէ՛ որ դու ինձ չես ընկճի: Դու, որ թեւատում ես տկարներից, պիտի աւելի եւս ջրդեղես իմ ոգին: Արդ, թէ ինչու եմ ողջունում քեզ: Միայն քո շնորհիւ հզօրը դառնում է հզօրագօր: Այժմ այդպիսին է իմ ոգին»:

* * *

Դերեր կան, որոնք միջակութիւն չեն վերցնում:

Կա՞յսր ես՝ եղի՛ր Մարկ Աւրելիոս.

Իմաստասէ՞ր ես՝ եղի՛ր Պղատոն.

Ջօրավա՞ր ես՝ Աւարայրի Վարդան եղիր:

Մեծ պաշտօններն առանց հոգեկան մեծութեան նման են կաւէ անդրիի՝ դրուած ոսկէ պատուանդանի վրայ:

* * *

Ազգային ոգի - ահա՛ գերագոյն հերոսը, միակը, մեր պատմութեան անհիւը դարձնող, մեր հաւաքական ճակատագիրը վարող հերոսը:

Էապէս միայն դա է գործում պատմութեան մէջ եւ պատմութեան համար: Անհատ հերոսներն ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ միայն անձնաւորողներն այդ ոգու:

Մեռնում են հերոսները՝ Մանուէլները, Մուշեղները, Վարդանները. մնում է, սակայն, նրանց ոգին, որն իր մարմնաւորումը գտնելով այլ հայերի մէջ՝ շարունակում է ապրել ու ներգործել:

Եւ հէնց սրանում է հերոսների անմահութիւնը: Չէ՛, չի՛ մեռնում հերոսը. նա միայն իր անօթն ու անունն է փոխում:

* * *

Իր ժողովրդի հոգեկան հզօրութեան արտայայտիչն է հերոսը, բայց ոչ ե՛ւ չափը: Ժողովրդի հոգեւոր պոտենցիալը, նրա կարողական ուժերը չի արտայայտել եւ ո՛չ մի հերոս:

Ժողովուրդն աւելի՛ն է, քան իր ամենամեծ՝ եւ փառաշատ հերոսը:

* * *

Չերոսի կեանքը միշտ էլ մեծութեան ու փառքի դժուարին վերելք չէ միայն, այլեւ՝ Գողգոթա:

Քիչերին, շատ քիչերին է տրուած վայելելու իրենց փառքը - այն սակաւաթիւներին, որոնք յաջողում են իրենց վերելքի ժամանակ շրջանցել Գողգոթան:

* * *

Աշխատիր, որ խօսքդ լինի համակ լոյս եւ ճշմարտութիւն - կայծակ, որը զարկելուց առաջ լուսաւորում է առարկաները:

* * *

Բաներ կան, որոնց եութիւնը տկար խօսքը արտայայտում է այն չափով միայն, ինչ չափով կաթիլն արտացոլում է անսահմանութիւնն ու վեհութիւնը աստղալից երկնքի:

Մենք ազդում ենք ոչ այնքան նրանով, որ յաջողում ենք արտայայտել, որքան՝ մեր խօսքի ցաւով, որ չենք կարողանում արտայայտել մեր զգացածը:

Կարողանալ ընթերցողին, լսարանին զգացնել տալ այն, որ մեզ չի յաջողում արտայայտել - ահա՛ հէնց այդ անարտայայտելի զգացողութեամբ են ազդում ճշմարիտ գրողն ու հռետորը:

Սրանում է նրանց բարձր կարողութիւնը, գերագոյն արուեստը:

Նրանք տիրում են խօսքի հոգուն, նրա բովանդակ էներգիային, նրա առաւելագոյն արտայայտչականութեան - անարտայայտելին արտայայտելու իրենց ճիգի, ցաւի, հզօր խօսքի իրենց կարօտի զգացողութեամբ:

Ամենարտայայտիչը խօսքի...

Ա՛հ, սրա ցաւը ես զգացել եմ ողջ կեանքում:

Արդե՛ք, դա միայն խօսքի աստուածներին՞ն է տրուած: Երեւի:

* * *

Երբեմն ժամն աշխատում է ե՛ւ վատերի համար, իսկ ժամանակը՝ միշտ էլ եւ բացառաբար՝ արժանաւորի՛:

Ժամը երբեմն ժպտում է, բարձրացնում նաեւ անարժանին, ժամանակը, սակայն, մի օր նմանին իր կեղծ բարձունքից զարկում է գետին, փառազրկում:

Ժամի ծնունդ է ամէն բախտահաս:

Դո՛ւ, բարեկամ, մեծ բան մի համարիր այն, որ քեզ տալիս է ժամը, վայրկեանը: Դու գործիր ժամանակների՛ համար:

* * *

Ուզո՞ւմ ես յաղթահարել ցաւը՝ արձանացուր այն, ապա՝ կանգ առ նրա առջեւ ու ասա. «Այո՛, բարեկա՛մ, անժանօթ չենք իրար. քեզնից առաջ ես ճանաչում էի ուրիշներին, քեզնից անելի մեծերին»:

* * *

Մեր սեփական ցաւերը մեղմելու, մոռանալու մի հատիկ միջոց կայ - մտածել այլոց ցաւերի մասին:

* * *

Զինաթափուած ամէն մի կիրք մի նոր զինակից է, յաղթահարուած ամէն մի ցաւ՝ հոգեւոր հզօրանքի նոր աղբիւր: Գիտե՛ս, ցաւից վայում էին աստուածները Ողիմպոսի, երբ նրանց կողքերին Արամազդի շանթերն էին թաղում: Քեզ, բարեկա՛մ, քեզ վայել չէ ցաւի նման արտայայտութիւնը, վասնզի դու մարդ ես, մարտիկ:

Ուրեմն, սովորի՛ր ժպտալ անգամ տառապանքների եւ զրկանքների մէջ: Նման պահերին է աճում, հզօրանում, վեհանում մեր ոգին: Կանգնի՛ր բարձր ճակատագրից եւ դու կը մնաս անմատչելի տկարութեան համար: Յո՛ւշ առ՝ մարդս կարող է, նրան տրուած է լինել անելի զօրաւոր, քան է՛ աշխարհը:

Սիւս՝ գերագոյն երանութիւնը, որին ձգտում է հոգիս:

Քալէ՛ իմ ճամբով, բարեկա՛մ:

* * *

Ո՞րն է պատմութեան ամենաուսանելի դասը:

- Չկորցնել չափի զգացումը, երբ դիպուածը մեր ախոյեանին մեր ձեռքն է յանձնել: Վաղը պատմութիւնը կարող է մեր ախոյեանին կարգել դատաւոր՝ մեզ դատելու համար: Եղի՛ր արդար, արդար՛ եղիր, քանզի դա է լաւագոյն քաղաքականութիւնը: Գիտցի՛ր, մեր արդարութիւնից մենք ենք առաջին շահողը: Մեր երկրագնդի վրայ դեռ ոչ ոք է զղջացել արդար լինելու համար:

Ճշմարտօրէն զօրաւորն է արդար:

Եւ, միայն արդարն է ճշմարտօրէն զօրաւոր:

* * *

Երջանկութիւն: Ո՞վ է երջանիկ:

- Հիւանդի համար՝ առողջը, աղքատի համար՝ հարուստը, այն վերջինի համար՝ է՛լ աւելի հարուստը:

Երջանիկ է ե՛ւ կալանաւորը, որի խուցի կոյր պատուհանով արեւը, երբեմնակի, իր մէկ-երկու աղօտ ճառագայթն է ներս ուղարկում:

Չէ՛, չկան, նոյնիսկ աշխարհիկ առումով երջանիկներ չկան:

Կան մարդիկ, որոնց դժբախտները երջանիկ են համարում:

Կան, սակայն, գերերջանիկներ՝ - նրանք, որոնց յաջողում է իրենց կեանքի գործը հերոսական մահով պսակել:

* * *

Ես իմ կեանքով հաստատեցի Հերոդոտոսի խօսքը. «Վտանգաւոր է չափից աւելին ցանկանալ»:

Ես ուզեցի, որ մեր ցեղի գոյութեան թշնամին հէնց իմ օրով նստի իր հայրենիքի փլատակների վրայ, եւ վայէ՛՛ նախանձելով եօթնիցս անհրաւուած իմ ժողովրդի ճակատագրին:

* * *

Տեսնո՞ւմ էք թիթեռնիկի հետեւից վազող երեխային: Նրան գուցէ եւ յաջողի բռնել իրեն հրապուրող թռչող ծաղիկը, բայց, աւա՛ղ, կարճատեւ է լինելու իր ուրախութիւնը - նա պիտի սպանի նրան, կամ էլ փախցնի առանց ուզելու:

Արդեօ՞ք նոյնն էլ տեղի չի՞ ունենում երջանկութիւն կոչուած թիթեռնիկին հետամտող չափահասների հետ:

Որքան եթերային է թիթեռնիկ-երջանկութիւնը, այնքան կոշտ է մարդկային եութիւնը: Միայն հոգու մշակոյթի դարին է տրուած լինելու, միաժամանակ, նաեւ երջանկութեան դար, որը կանխած պիտի համարել սակաւաթիւ նրբահոգիներին միայն, որոնց շարքում առաջին տեղը խորհրդագէտ (սիմվոլիստ - *խմբ.*) Մեթերլինգին է պատկանում, անվիճելիօրէն:

* * *

Արդարեւ, առանց գիտութեան հնարաւոր չէ վերակառուցել բնութիւնը. ճիշտ է, սակայն, ե՛ւ այն, որ գիտութեամբ չես հոգեփոխի, չես վերանորոգի մարդուն:

Գիտութիւնը մարդկայնացուցիչ յատկութիւն չունի - նրանից օգտուում են եւ բարի, եւ չար նպատակների համար: Ահա՛ թէ ինչով պիտի բացատրել մարդկային անհատի բարոյական անմշակութիւնը գիտութեան մեր դարում: Մարդկայնանալու համար պէտք է հետեւել նախ Սոկրատին, ապա յետոյ՝ Դարուիսին:

* * *

Մարդու բարոյական կողմը, ամէն բանից առաջ, արդիւնք է իր հետապնդած մեծ ու փոքր նպատակների:

Ամէն մի նպատակ, ըստ իր որակի, ենթակայի մէջ առաջացնում է որոշ հոգեվիճակ, իսկ այդ վերջինը կաղապարում է նրա նկարագիրը, նրա էութեան հոգեւոր կողմը, նրա ներքին մարտը: Նպատակը, նպատակասլացութիւնն է կեանքի շարժիչ ոյժը: Նոր նպատակադրութիւն, ասել է՝ ներքին ուժերի նոր շարժ, մտածողութեան նոր ուղղութիւն, պայքարի նոր հրայրք:

Ուժածին է ամէն նպատակ, եւ իբրեւ սկզբունք, նաեւ՝ արգասաւոր է, սակայն, ոչ հաւասար չափով:

Անձնական նպատակներն զբաղեցում են մեր ուժերի նուազագոյնը միայն:

Մարդը հոգեպէս աճում է առաւելապէս այն դէպքերում, երբ շարժման մէջ է դնում իր ուժերի առաւելագոյնը եւ լաւագոյնը: Դժբախտութիւն է աննպատակութիւնը - հոգեկան աղէտ, քարացում, մահ, որի ժամանակ ենթական տառապում է հոգեկան կարկանդակութեամբ, ճղճիմութեամբ, հոգեսպան մանրագործութեամբ:

Կործանարար են այլամերժօրէն եսական, ստոր նպատակները, որոնք անպատիժ կերպով հետապնդել չի կարելի:

Նման նպատակները լինում են հոգեսպան, մանաւանդ պատանեկութեան համար:

Պատանի՛, ասա՛ քո նպատակը, որ ասեմ քո երիտասարդութիւնը:

* * *

Երիտասարդութիւն, աշխարհի անգերազանցելի գեղեցկութիւնն էս դու, երբ բարձրանապատակ ես:

Արդարեւ, չկայ գեղեցկութիւն, որ զօրէր ստուերարկել հերոսական կեցուածքդ, երբ կանգնած ես պսակահաս կէտի վրայ, մրցութեան դափնին ձեռքիդ:

* * *

Չայուն յատուկ է սրբութեան զօրաւոր զգացումը՝ աղբիւրը հոգեւոր անսպառ ուժի, նուիրումի, պաշտամունքի: Նրա համար բարձր ստորոգութեան առարկաները - հայրենի հող, նախահայրեր, մայրութիւն - վերացարկուելով մարդկայինից՝ դառնում են սրբազան: Վերաբերմունք դէպի այդ կարգի առարկաները - ահա՛ մի այլ փորձաքար, որի վրայ ճշտել կարելի է ժողովուրդների նկարագրի մետաղը:

«Ամենագեղեցիկն աշխարհում իմ մօր աչքերն են», - ասել է հոգեվարող Նիցշէն:

«Ամենաբարին աշխարհում իմ մօր դէմքն է», - ասում են ես:

Մայր, հայ մայր, դու ե՛լ mater dolorosa - թախծութեան մայր, ե՛լ մեծերածին Խանդութ, երիցս օրհնութիւն քեզ:

«Մօր սիրտը միշտ էլ այնտեղ է, ուր իր ծնունդներն են. թէև մեռնում է մայրը, իր սիրտը, սակայն, շարունակում է բաբախել իր ծնունդների համար. մօր սիրտը մեռնում է իր վերջին ծնունդի մահուան օրը»...

Այսպէս կը խօսէր մայրս իր խանդաղատանքի ժամերին:

* * *

Կալանաւոր էի ցարի օրով, եւ մայրս ամէն Կիրակի ինձ այցի կու գար հեռաւոր գիւղից. կու գար ոտքով:

Իր նիոբեական վշտից ազդուած՝ կը զայրանայի, որ ինձ համար կը նահատակէ իր անձը: «Ի՞նչ,- կը պատասխանէր,- կա՞ռք նստեն, կա՞ռք վայելեն, երբ շղթաների եւ զրկանքների մէջ ես դու»...

«Դէպի քաղաք ճամբայ ընկնելուց առաջ,- կը պատմէին քոյրերս,- մայրիկը հսկումի է կանգնում Տիրամօր առջեւ, արիւն լալիս, կուրծքը եկեղեցու քարերին քսում մինչեւ որ արիւնեն ստինքները. խեղճ կին՝ կ'ուզէ որ քարերն էլ զգան իր ցաւը»: Ահա՛ մայրը, որի նման են բոլոր հայ մայրերը:

* * *

Այն օրէն, երբ մարդու մէջ, առաջին անգամ լինելով, շանթեց մտածումը, թէ աշխարհը կարող է լինել - եւ պէտք է որ լինի աւելի բարեկարգ, աւելի արդար քան որ է՛, եւ որ այդ անկատարելութեան պատճառը ինքը մարդկային ազգն է - այդ օրուանից մարդը ճանաչեց տառապանքը:

* * *

Մարդկութիւնը տառապանքին կը պարտի իր հոգեւոր ողջ մշակոյթը:
Ով տառապանքից է փախչում՝ կատարելութիւնից է փախչում:
Ով չէ տառապել՝ չի՛ աճել, չի՛ հզօրացել ոգով:

* * *

Ճշմարիտ ամէն մի արուեստագետի մէջ առկայ է տառապողը,
խորապէս տառապողը:
Եւ հէնց տառապանքն է ստեղծագործում:

* * *

Կայ ե՛լ բարոյական հերոսութիւն՝ ժպտա՛լ, ժպտալ գիտենալ անգամ
ամենաանմարդկային տառապանքների մէջ՝ այն կրելով իբրեւ բարձ-
րագոյն պատուանշան, իբրեւ առիւծի մորթի, որ հնում հերոսներին էր
տրուում:

* * *

Քեզ մի՛ կարծիր այն, ինչ որ չես: Մի՛ չափազանցիր կարողութիւններդ,
մի՛ խաբիր քեզ. կեանքը մի օր պիտի փորձի դնի՛ ուժերդ: Աշխատիր լինել
այն, ինչ որ կ'ուզէիր կարծել քեզ:

* * *

Ներքին թշնամիներիդ - յոռի կրքերիդ յաղթել կարող ես այսօր, հէնց
այսօր. թողեցի՞ր վաղուան՝ կասկածելի է դառնում յաղթանակդ:

* * *

Քաղաքական սուրբեր են նրանք, որոնք իրենց ուսերին՝ ի խնդիր
իրենց ժողովրդի լաւագոյն ապագայի՝ առնում են ծանր բեռ, քան
մարդկօրէն կրել կարելի է:
Նմաններին երիցս փա՛ռք:

* * *

Անպարտելի է մնում նա, ով մահն է ընտրում իրեն առաջնորդ:
Այսպէս վարուել, ասել է՝ մահը դարձնել ներքին զօրութիւն, ներուժ
կեանք եւ յաղթանակի պրինցիպ:
Այսպէս է վարուում նահատակը, հերոսը:

* * *

Յաճախ կաշառուում են պատմաբանները, պատմութիւնը - երբե՛ք:

* * *

Արեւն արտացոլուում է ե՛ւ ծովի, ե՛ւ նրա աննշան մի կաթիլի մէջ: Իսկ ճշմարտութիւնը – հոգեւոր աշխարհի արեւը՝ մարդու ե՛ւ մեծ, ե՛ւ չնչին գործերում:

* * *

Մեր գործերում կայ այնքան բարութիւն միայն, որքան ճշմարտութիւն կայ մեր խօսքի մէջ: Եւ, բարութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ՝ մարմնացեալ ճշմարտութիւն. իսկ ճշմարտութիւնը – վերացականացած բարութիւն:

* * *

Բաներ կան տիեզերքում, որոնց մասին մարդը գիտէ այնքան միայն, որքան միօրեայ կեանքով ապրող միջատը՝ Պղատոնի նախայաւիտենական գաղափարների մասին:

Եթէ բնութեան ծոցում մնայ նոյնիսկ մի հատիկ գաղտնիք՝ ճշմարտութիւնը մարդու համար - արտուրտ ճշմարտութիւնը պիտի շարունակէ մնալ իբրեւ մի աներեւոյթ աստուածութիւն: Տիեզերաշէնքի եւ բնութեան այդ վերջին գաղտնիքին տիրելով միայն մարդս կը դառնայ ճշմարտաճանաչ: Մինչեւ այդ մարդու ճակատագիրը պիտի կազմեն գիտական հիփոթէզը եւ հաւատը:

* * *

Երիցս նահատակ է նա, ով մեռակ է կրում ճշմարտութեան բեռը:

* * *

Խորապէս մեղանչում է մարդը՝ մահուան գաղափարը յաւիտենական կորուստի հետ կապելով:

* * *

Կորուստ չկայ տիեզերքում – կայ անդադարում մի շարժ, որի ընթացքում կերպարանափոխուելով հոսում է ամէն ինչ: Nauta Dei – պիտի ասէր դիալեկտիկ փիլիսոփան: Մեռաւ՝ չէ նշանակում ոչնչացաւ,

կորաւ, այլ կերպարանափոխուեց, թողնելով իր նիւթեղէն անօթը երկրին, ոգին՝ մարդկութեան: Չլինէր ոգու անմահութիւնը՝ չէր լինի նրա կատարելութեան ձգտումը, նրա առաջընթացը, որի ճամբու վրայ ամէն մի խորհող էակի կեանքը միառաջաքայլ է: Եթէ էապէս գոյութիւն ունենար մահը՝ յաւիտենական կորուստի իմաստով, չէր ապրի մարդկութեան անցեալը, որին կրթնելու կարիք է զգում եկող ու անցնող ամէն մի սերունդ:

Լինէր մահը՝ անցեալը կը լինէր մեռեալ, իբրեւ մի խաւարչտին գիշեր, իբրեւ մի անդունդ դատարկ եւ անխօս:

Անմեռ ու անկորուստ է մարդկային ամէն մի գործ, ամէն շարժում:

Իբրեւ անօթ՝ վաղուց է խորտակուել Բեթիովէնը, չկայ նա, կան, սակայն, մնում են նրա ակկորդներն աստուածային:

Դարեր է, ինչ կեանքից մեկնել է Միքելանջելոն, սակայն, ապրում է իր «Մովսէս»ը:

Եկաւ, ասուպի պէս փայլատակեց ու անցաւ Բոնապարտը՝ սերունդների զարմանքը շարժելով, մնաց, սակայն, սահման չճանաչող փառասիրութիւնը, մնաց մեծութեան ծարաւն անյագ, նոր Բոնապարտների կարելիութիւնը, մնաց:

Այսպէս է գործում ոգու դիալեկտիկան: Մահ չկայ, կորուստ չկայ տիեզերքում, կայ աստիճանական ոգիացումը նիւթի, ոգու անվերջ զարգացում, կատարելագործում կայ:

* * *

Բարեկամ, երբ յաւիտենական բաժանումդ դարձաւ անխուսափելի՝ աշխարհից քաշուիր այնպէս, ինչպէս արեւն է քաշում: Չկայ մահ, կայ անցում մի այլ ոլորտ: Անմեռ է մեզ սկզբնաւորող, մեզ շնչաւորող զօրութիւնը, բանը, ոգին:

Մի՞թէ մեռնում է լոյսի ճառագայթը՝ արեւին, իր սկզբնաղբիւրին վերադառնալով:

* * *

Մահը տրուած է մարդուն՝ այն յաղթահարելու համար:

* * *

Միայն կամաւոր նահատակն է բացարձակ ազատութիւն վայելում:

Նրան է տրուած՝ զգալ իրեն բարձր մարդկային օրէնքներից, եւ դուրս մարդկայինի սահմաններից: Նրան անծանօթ է երկիւղը մահուան: Նրան չէ կարելի վախեցնել. նրանից վախենում են, թէւ անգէն ու անչար է նա:

* * *

Ամէն մարդ իր տեսանելի կամ աներեւոյթ դաստիարակիչն ունի, որի դերն ու ազդեցութիւնն իր նկատմամբ շարունակոււմ են մինչեւ գերեզման:

Մէկի փոխարէն՝ ես երկուսն ունեցայ՝ Մամիկոնեաններն ու Մասիսը: Առաջիններն ինձ հայրենիքի համար մեռնելու տենչ ներշնչեցին: Երկրորդը՝ սէր դէպի հոգեւոր բարձունքները:

* * *

Երաժշտական ամէն աղմուկ՝ երաժշտութիւն չէ՛, քարակոփութիւնը՝ քանդակագործութիւն չէ՛, ամէն չափածոյ գրուածք՝ պոեզիա չէ՛:

Ստեղծագործութիւն - ահա՛ գեղարուեստը:

Իսկ ստեղծագործում է մարդը՝ մղուած իր ներքին ուժերի լիութիւնից, առաւել եւս՝ իր ներշնչումի ուրախութիւնից:

Այլ խօսքով՝ նա ստեղծագործում է՝ իր ներաշխարհը արտայայտելու անհրաժեշտութիւնից մտրակուած:

* * *

Տեսանող է ամէն ճշմարիտ արուեստագէտ: Նրա ներքին տեսադաշտում, նրա հոգու հորիզոնում՝ որոշ վայրկեաններում՝ յայտնոււմ են իդէալական պատկերներ: Ահա՛ հենց այդ հմայիչ պատկերները, տեսիլքները յաւերժացնելու փորձի արդիւնք են արուեստները:

* * *

Խորհրդածում էի մարդկութեան ապագայի մասին, եւ միտքս կանգ առաւ ատոմի վրայ:

- Սա՛, սա՛ է ապագայի խորհրդանշանը եւ անօթը:

Սրա սրտում է թաքնուած ժողովուրդների վաղուան ճակատագիրը: Սրանով է պայմանաւորուելու - իբրեւ կարելիութիւն - վաղուայ կեանքի չարն ու բարին...

Ատո՛ն, դու անսիրտ աստուածութիւն, ո՞վ, ո՞վ է գործի դնելու քո տարերային ոյժը - չարութեան ձեռք՝ պատերա՞զմը, թէ խաղաղութիւնը:

Ո՛հ, ես արդէն լսում եմ նախամահուան հռնդիւնները, եւ, միաժամանակ, ցնծութեան աղաղակները հազար հազարների...

Ես տեսնում եմ երկրի երեսը պղծող արիւնն ու ակերը, եւ շուշաններ,

շուշաններ, անելի փարթամ մշակոյթի շուշաններ... Եւ, ասում եմ վաղուայ խռովքով՝

- Օրհնութիւն քեզ, սակայն, եւ անէ՛ծք քե՛զ, ատո՛ն, եթէ պատերազմին ու չարին պիտի ծառայես:

* * *

Չէ՛, բարեկամ, մայր չէ բնութիւնը:

Դա,- պիտի ասէր իմաստասիրական դպրոցներից մէկը,- «պատճառ ու հետեւանք» կոչուող մի կոյր խաղ է, որի ընթացքում արարածներից մէկի գոյութիւնը պայմանաւորուում է միւսի մահուամբ: Անդադար կառուցելու եւ կործանելու խելագարութիւն, հեշտանք, վամպիրիզմ՝ ասում եմ ես:

Իր զաւակները լափող առասպելական Կռոնոսը - ահա՛ բնութիւնը:

Դա՛ եւ կերպարար է, եւ խաթարիչ, եւ կենարար, եւ սպանիչ, եւ մաքրութիւն, եւ ապականարար:

Տե՛ս, ամենանուրբ ծաղիկներով է նա զարդարել աղբակոյտերն անգամ, սակայն, կ'անցնեն օրեր, գուցէ եւ՝ ժամեր, եւ նա կապուտաչուի շուշանները կը վերածի աղբի:

Ահա՛ մի դէմք՝ համակ կենդանի մարմարիոն, արիւն եւ արեւ, որը վաղը նա կարող է պղծել ամենագարշ ախտի մշաններով - խոցերով: Միայն վայրկեաններ առաջ, անապատում, վագրի քաղցը յագեցնելու համար՝ նրա ժանիքներին յանձնեց տկար եղնիկին: Նոյն բնականութեամբ՝ այդ գազանին, իբրեւ կեր ու լէշ, նա պիտի յանձնի անելի զօրաւորին:

Նրա համար հաւասարաթէք եւ հաւասարիբաւ եմ շունը, մանրէն, հանճարը: Պէտք էր ճիճուներ աճեցնել - չգիտես՝ ինչո՞ւ - եւ նա կտրեց կեանքի թելը Մեծն Մակեդոնացու:

Կուրութիւն, դաժանութիւն, անհեթեթութիւն - ահա՛ իր յատկութիւնները: Հազարամեակներ առաջ՝ մէկը մարդկութեան ամենագոյուն զաւակներից՝ Բուդդան, կարողալով բնութեան օրէնսգիրքը, ընդվզեց նրա դէմ:

Չէ՛, բարեկամ, մայրական չէ բնութեան գիրկը: Դու բնութիւնից դուրս փնտրիր այն, որ նա զլանում է մարդուն:

Յաւերժութեան, ինձ նման, յաճախ, յաւերժութեան կրծքին հանգչեցուր յոգնած գլուխդ...

* * *

Եւ խօսեցի ես ունայնութեան մասին.

- «Մարդն աշխարհ է ստեղծում եւ աշխարհից հեռանում անբաժին»:

- «Մարդու արժեքն ու արժանապատուութիւնը ստեղծագործելու մէջ է եւ ոչ՝ ունենալու: Եւ, քանի որ ոչ ոք ոչինչ չի տանում աշխարհից՝ լաւ է, որ մարդս մի բան թողնի աշխարհում, թէկուզ՝ առիւծի պէս՝ արեան հետքեր մարդկային անապատում»՝ Մասիսն ինձ ասաց:

VII

ՀԱՅՈՒ ԼԱՒԱԳՈՅՆԸ

Ժողովուրդների կուլտուրական արժեքը պէտք է ճշտել համամարդկային այն գծերով, որ յատուկ են նրանց հոգեւոր ստեղծագործութեան:

Եւ հէնց այդ համամարդկայինը, մարդկօրէն այդ օրինակելին է կազմում ամէն ազգի լաւագոյնը:

Եւ, ազգերի մտաւորականութեանն է ընկնում աշխատել, որ համաշխարհայնացած «ամէն» բառի նման համամարդկայնանայ այդ լաւագոյնը:

Նման գծեր ես տեսնում եմ հեթանոս հայութեան բանարուեստի մէջ - նրա զրոյցների, առասպելների, երգերի մէջ:

Եթէ Անիի վսեմաշուք ակերակները մեզ խօսում են հայու ճարտարապետական հանճարի եւ գեղագիտական բարձր ճաշակի մասին, ապա մեր հեթանոս վիպասանութեան բեկորները վկայում են նախաքրիստոնէական հայու անգերազանցելի մարդկայնութեան եւ բարձրօրէն ասպետական ոգու մասին: Վահագնա-Անահտական Յայաստանում ես տեսնում եմ այնպիսի հոգեգծեր, առաքինութիւններ, որոնք պիտի բաղձալ մեր՝ որքան գոռոզ, այնքան հոգեպէս աղքատ ու տմարդի դարաշրջանին:

Աշխարհի ո՞ր մեծ, ո՞ր աշխարհակալ ազգը պիտի չուզենար իր ֆոլկլորի մէջ ունենալ հետեւեալ իմաստալից պատառիկը.

«Քե՛զ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս,
Որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց,
Ե՛կ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝
Տալ զպատանիդ.
Ձի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝
Ձայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն
Կան ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել
Եւ թշնամութիւն յաւիտենական
Ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»...

Լսո՞ւմ ես, ընթերցո՞ղ, օրէնք չէ՛, ասում է հեթանոս հայը, դիւցազների համար թոյլատրելի չէ՛ առաջին՝ օտար դիւցազների գոյութիւնը վերացնել, երկրորդ՝ ստրկացնել, ծառայեցնել նրանց, երրորդ՝ երկու քաջ ազգերի միջև յաւիտենական թշնամութիւն ստեղծել: Գաղափարախօսական անհանդուրժողութեան համասփիւռ հալածանքների մեր անօթալի օրերում որքան մարդկօրէն հպարտ է հնչում հին հայու խօսքը:

Այո՛, «ոչ է օրէն»...

Չայր դէմ է քաջ զարմերի ոչնչացման, ստրկացման, եւ՝ լինելով քաջ՝ նա յարգանքով է վերաբերում իր քաջ թշնամուն անգամ:

Ահա՛ հոգեւոր կերպարը հեթանոս հայու, որի մարդկայնացուցիչ գաղափարներով պիտի թթխորել Արեւելքի հոգեւոր հացը:

* * *

Ցա՛ւ է, երբ օտար ազգերը չեն ճանաչում մեզ. ցա՛ւ է բիւրիցս, եւ վատութիւն, երբ օրուայ հայութիւնն ինքը չէ ճանաչում իրեն:

Դեռ 19-րդ դարի առաջին կեսին, Անիի այցելուներից մէկը՝ գաղղիացի ճարտարապետ Տեքսիէն դժուարացել է նմանութիւն գտնել երբեմնի մեծաշէն քաղաքը շինարարողի եւ իր օրերի հայութեան միջև: Նա ասել է, ի միջի այլոց. «...Չազիւ կարելի է այս յիշատակարանների մէջ - որոնք յունական ճաշակ եւ փափկութիւն են արտայայտում - ճանաչել այն ազգի մտքի ծնունդը, որ մեր օրերում կորցրել է արուեստի ամէն մի զգացմունք, եւ նոյնիսկ բոլորովին չէ յիշում, թէ ինչպիսի մարդիկ էին իր նախահայրերը»:

Անհրճնաճանաչ է եւ օրուայ հայութիւնը: Լինելով այդպիսին՝ նա խորապէս մեղանչում է թէ՛ իր ապագայի եւ թէ՛ մարդկութեան դէմ: Ամէն ազգ պարտաւոր է մարդկութեան տրամադրելու իր լաւագոյնը՝ իբրեւ հոգեւոր թթխոր:

Չայկական լաւագոյնի - բարձր մարդկութիւն արտայայտող գողթան երգերի բովանդակած վեհ գաղափարների - վերարծարծումն, նրանց պրոպագանդը հայ մտաւորականութեան կողմից ո՛չ միայն հայկական, հայրենասիրական, այլեւ՝ համամարդկային պարտականութիւն է:

«Ոչ է օրէն», այո՛:

Բայց Արեւելքը չիրացրեց հեթանոս հայութեան բարձր մարդկութիւնը - նա մնաց տմարդ, նա ղեկավարուեց եւ դեռ շարունակում է ղեկավարուել ջունգլիների օրէնքով:

Եւ, հէնց այդ էր պատճառը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմին, յամօթ՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի, ամայացաւ հայոց աշխարհի մեծագոյն մասը:

Աճառեանը իր «Չայոց լեզուի պատմութեան» մէջ, խօսելով մեր անգիր բանահիւսութեան պատառիկների մասին, անխոցելի գիտակա-
նութեամբ ճշտել է նրանց ողջ բառամթերքը, բառերը վերածել իրենց
արմատական ձեւերին, եւ վերջապէս, նշել նրանց հայկական եւ ոչ-
հայկական ծագումը: Այսպէս մանրակրկիտ կերպով մեր գողթան երգերի
բեկորների լեզուն ուսումնասիրող մեր անգերազանցելի լեզուաբանը
կարելոր չի համարել՝ երկու խօսք էլ ասելու նրանց գաղափարային
իմաստի, նրանց կուլտուրական տարողութեան մասին: Այդ թերին, պէտք
է ասել, յատուկ է գրեթէ բոլոր հայ բանասերներին: Ինչո՞վ բացատրել դա.
հայոց իմաստասիրական մտքի տկարութեամբ, թէ՞ մերօրեայ հայ
մտաւորականի պարտուողական հոգեբանութեամբ: Վերջինով տառա-
պողները, ընդհանրապէս, խոնարհամիտ են լինում եւ բնագոյրէն
փախչում այն ամէնից, ինչ որ նրանց յիշեցնում է լիարժէք կեանքով,
քաջաբար ու փառքով ապրող իրենց նախահայրերին:

Նախահայրերը պարտաւորեցնում են մեզ. լսենք նրանց՝ մեզ
ազգօրէն ճանաչելու համար:

Գիտակցենք մտաւորականի ազգային եւ համամարդկային մեր
կոչումը եւ կատարենք այն:

«Ո՛չ է օրէն»... Այո՛:

VIII

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԽՈՂԵՐ*

***Աշակերտի՛ր ճշմարտօրէն մեծերին -
ռազմի հանճարներին, սակայն,
մի՛ մոռանար, որ վտանգն է զօրականի
լաւագոյն ուսուցիչն ու դաստիարակը:***

Պատմութեան բոլոր դարաշրջաններում - դիւցազնական Յելլադա-
յից մինչեւ Զոռմը, եւ Զաննիբալից մինչեւ Նապոլէոնը - մարդը յամառօրէն
խորհրդածել է այն մասին, թէ ինչո՞վ եւ ինչպէ՞ս է շահուում յաղթանակը: Եւ,
ձգտելով պատասխանել այդ հարցին, նա ծնունդ է տուել մի շարք տեսու-
թիւնների, որոնցից ամէն մէկը բովանդակում է ճշմարտութեան հատիկներ
միայն, բայց ոչ՝ ամբողջ ճշմարտութիւնը:

* Իմ նոյնանուն ձեռագրից:

Մի հատիկ եւս աւելացրած կը լինենք ճշմարտութեան ֆոնդին, եթէ ասենք, որ էականը պատերազմում, կռում, ամենաէականը մահն է՝ աներեւոյթ, սակայն, իրական երրորդ գործօնը, ոյժը - երրորդ դերակատարը:

Մարտերում, հաւասար այլ պայմաններում, սովորապէս, յաղթանակում է այն կողմը, որը այդ «երրորդ»ից աւելի է օգտուում, քան իր հակառակորդը: Իսկ օգտուել մահից, նշանակում է՝ նրանից օգտուելու կարելիութիւնից զրկել իր ախոյեանին: Նման վիճակի մատնելով վերջինին՝ մենք էապէս զինաթափում ենք նրան, որով եւ՝ ապահովում մեր յաղթանակը:

* * *

Յաղթանակել կռում, նշանակում է՝ մահուան սպառնալիքով իր կամքը պարտադրել հակառակորդին:

Մահ սպառնալ - ահա՛ կռուի ողջ էութիւնը, եւ դաժանութիւնը, միաժամանակ:

Չետախուզական պարզ աշխատանքից սկսած մինչեւ բարդ եւ բախտորոշ ճակատամարտը՝ կռուող կողմերը իրապէս մրցում են ահավարութեան մէջ:

Կռուի նման մեթոդի առաւելութիւնը նրանումն է, որ ահավարողն իրելու աւելի ակտիւ կողմ՝ մնում է գերծ մահուան երկիւղից, կամ նրա ազդեցութիւնն իր համար հասցնում է նուազագոյնի:

Մարդկային արարածը ընդունակ է հոգեֆիզիկական որոշ աստիճանի լարուածութեան միայն, լարուածութիւն, որի սահմանն անկարելի է անցնել առանց պատժի, առանց սուր կորովաթափութեան, որը նախորդում է անձնատուութեան, պարտութեան:

Չափուող կողմերը՝ ահավարութեամբ հենց իրենց ախոյեանի այդ կորովաթափութիւնն են հետապնդում:

* * *

Նոր գէնքեր ճարտարող արդիական գիւտարարը թէ վայրենին - որը կռուի մտնելուց առաջ ահուսարսափի ազդող դրսերեւոյթ է տալիս իր դէմքին, ասես՝ մահակերպարանաւորում է - սրանք երկուսն էլ դեկավարում են միեւնոյն հոգեբանական հաշուով - ահավարութեամբ կաթուածել հակառակորդի հոգեֆիզիկական ուժերը, եւ այսպիսով, նրան մղել անձնատուութեան: Մահակերպարանաւորման գործում կատարեալ կլասիկներ, կատարեալ արտիստներ են եղել՝ Յաննիբալը, Բոնապարտի փոթորկաշունչ այրուծին, եւ Սուվորովը՝ սուլինի ջատագով:

Գիտե՞ք, իրար հանդիպելիս՝ ահավարութեան են դիմում նաեւ գազանները, բնազդի ոյժով:

* * *

Խոտան պիտի հռչակել այն բոլոր տեսութիւնները, որոնք յաղթանակը միշտ էլ նուիրում են այն կողմին, որը մի հատիկ զինուոր, մի թնդանօթ, ամրաշինական մի կառուցուածք աւելի ունի: Ո՛չ, ո՛չ, հարիւր զինուորի ոյժը միշտ էլ հաւասար չէ հարիւրի ոյժին: Այդ ոյժն ունի իր յաւելումն ու նուագումն ունի, նայած թէ ո՞վ եւ հոգեբանական ինչպիսի՞ մթնոլորտում ու ինչպէ՞ս է ղեկավարում այդ հարիւրակը: Կուում գործ ունենք կենդանի, յարափոփոխ, դինամիկ եւ ոչ-մեքենական մեռեալ ուժերի հետ, որոնք չեն մնում քարացած միեւնոյն կէտի վրայ: Թիւն ու տեխնիկական վճռական դեր են կատարում միայն այն դէպքում, երբ նրանցից օգտուում ենք իբրեւ ահավարութեան միջոցներից: Յաղթանակը օրինաչափօրէն թեքում է այն կողմը, որը յաջողում է աւելի երկար ժամանակ մահուան սարսափի տակ պահել իր հակառակորդին՝ ճգնելով խորատակել նրա դիմադրական ոգին: Այո՛, ըստ էութեան՝ ռազմավարութիւնն այլ բան չէ, եթէ ոչ՝ ահավարութիւն: Եւ, որովհետեւ մահն է ահացուցիչը՝ մենք բնաւ մեղանչած չենք լինի լեզուի ոգու դէմ, եթէ այսպէս բանաձեւենք ռազմավարութիւնը - հոգեբանօրէն առնուած՝ դա մահավարութիւն է:

* * *

Սուվորով չէ ամէն զօրավար, որը սուինը գերադասում է հրազենից: Սուվորով լինելու համար պէտք է լինել Սուվորով, այսինքն՝ պատերազմական հանճար, հերոս, եւ զինուոր միաժամանակ:

Չանճար ու զինուոր էին՝ Կեսարը, Չաննիբալը, Նապոլէոնը:

Կատարելատիպ հերոսներ էին Մամիկոնեան Սուշեղ, Վասակ, Վարդան զօրավարները: Սակայն, կարելի է ռազմական տաղանդ, հանճար լինել, բայց եւ այնպէս հերոս չլինել:

Չերոսը բարոյական հանճար է, սրտի հանճար, եւ միշտ քաջաքաջ ու մահապատրաստ:

Չանճարի համար պատերազմն ամէն բանից առաջ մտքի գործ է: Իր բանակի յաղթանակն ապահովելու համար՝ նա համադրում է ռազմի գործում դեր կատարող բոլոր գործօնները, միաժամանակ վարպետօրէն օգտուելով իր հակառակորդի գործած սխալներից:

Ընդհակառակը, հերոսի յաղթանակը պսակողը՝ իր հոգեկան ոյժն է, որով սնուում են իր արիութիւնն ու մահապատրաստութիւնը:

Չանճարը դա բանակի ուղեղն է, հերոսը՝ սիրտը:

Օրինութիւն է հանճարը, բայց, աւա՛ղ, նա հեշտ ու յաճախ չէ ծնւում:

Յաղթանակ կարելի է շահել նաեւ առանց հանճարի, առանց հերոսների՝ երբեք:

* * *

Ոգու մարդը - ահա՛ սխրագործելու, մեծագործելու կարող ղեկավարը: Այսպիսի՞ն էր նա, ով աշխարհակալ Յոնի դէմ ստրուկների ատելութիւնը շղթայագերծեց - Սպարտակը՝ ներշնչելով մարդկութեան այն վսեմ ճշմարտութիւնը, թէ աշխարհը պիտի վայելի մարդն, ընդհանրապէս, եւ ոչ թէ իր նմաններին ճնշելու եւ շահագործելու իշխանութեամբ զօրաւորը միայն:

Այսպիսին էր նա, ով ողջ բանակով դարանակալեց կանանց մօտ՝ թոյլ տալով հռոմէական լեգեոններին երեւալու իր թիկունքում - Կարթագենի ամենի զաւակը, որի հարուածները հարկադրեցին Կեսարների գոռոզ ազգին խոստովանելու, թէ Յոնից եւ հռոմէացու հոգուց դուրս էլ մեծութիւն կայ:

Վերջապէս, նա, ով Տղմուտի արեւուն դարերին եւ սերունդներին իմացեալ մահով անմահանալու ճամբան մատնանշեց՝ հրաշունչ Մամիկոնեանը, որն իր արիւնով հաստատեց, թէ չէ կարելի մարել այն, որն էութեամբ անմարելի է - հայկական ոգին:

* * *

Զօրավար չե՛ս, եթէ նախ զինուոր չես: Այդ ճշմարտութիւնը, առաւել եւս, պատշաճում է հայ մարդու հոգեբանութեան: Հայը սիրում է կռուի ժամանակ իր ղեկավարներին տեսնել կրակի առաջին գծի վրայ, դէմ առ դէմ մահուան հետ: Նա սիրում է հաւասարութիւնը մահուան մէջ: Եւ արդար՝ է նրա պահանջը: Հրէշային անհեթեթութիւն է անարի, շահախնդիր, մորթապաշտ զօրականը: Յաճախ խաբում են ուսադիրները - այդ լաւ գիտէ հայը: Նրանք միշտ էլ չեն համապատասխանում ենթակայի ներքին հնարաւորութիւններին, նրա հոգեկան ուժերին: Աստիճանը միշտ էլ ոգու կամ տաղանդի չափ չէ:

Բազէն էլ թռչուն է, բայց ամէն թռչուն բազէ չէ:

Այո՛, ամէն սպայ ղեկավար չէ:

* * *

Ուժ, աւելի ուժ - ահա՛ անհրաժեշտն ու էականը կռուադաշտում:

Տալու, ծախսելու համար՝ պէտք է ունենալ: Ամենակուլ է կռիւը: Այնտեղ ուժերի առատութիւն է պէտք: Ուժերի լիութիւնն է մարդուն մղում առատաձեռն զոհաբերութեան: Վայրկեանէ վայրկեան նոր ուժերի

առկայութիւն զգալ՝ նոր, մինչ այդ անժամօթ ուժերի: Եւ, հէնց այդ նոր ուժերի յորդունն է արիութիւնը:

Արիացուցիչ է հոգեկան ոյժը - ոյժը, որ ծնունդ է առնում այս բարձր գաղափարներից, որոնք հոգեբանութեան լեզուով կոչւում է *force idée*:

Ջոհաբերելով սահմանաւոր մեր կեանքը՝ մենք նուաճում ենք յաւերժութիւնը,- ասում էին խաչակիրները: Դա ուժածին գաղափար է: Այդպիսին են նաեւ պատուի, փառքի, մեծութեան գաղափարները:

Սրանցից աւելի զօրաւոր է հայրենիքի գաղափարը:

Փառքով, փառասիրութեամբ էին ոգեշնչուած Նապոլէոնի մարաշախտները: Նրանց կուռքերն էին՝ կայսրը եւ Պատուոյ լեգէոնի շքանշանը: Թէեւ զօրաւոր, բայց ժամանակի ընթացքում թափը կորցնող խթան է փառասիրութիւնը: Փառքով յագեցնալ կայ: Անյազ է յաւերժութեան ծարաւը միայն: Արդ, թէ ինչու աշխարհը զարմացնող, բայց ոչ հիացնող Միւրատները, Դաւունները, Նէյերը՝ պատերազմների փոթորիկներում պարտասած՝ ծերացած արծիւների պէս, խաղաղ կեանքի կարօտով մի օր կախեցին իրենց թելերը:

Եւ հէնց այդ օրն էլ թեքուեց մեծ Կորսիկացու աստղը, որովհետեւ նրա զօրքերի վարիչներն այլեւս շանթող զօրավարներ չէին:

* * *

Պատերազմում հարուածում է, սպանում, վէրքեր հասցնում ցաւեր ու աւերներ պատճառում եւ ինքնապաշտպանուող կողմը, բայց նա չի յանցագործում:

Որքան անիծեալ է սուրը յարձակուողի՝ այնքան նուիրական է նա ինքնապաշտպանուողի ձեռքում:

Հակահարուածել, սպանել ականայից՝ առանց սպանիչ դառնալու - ահա՛ թէ որպիսի գիտակցութիւն է ծովացնում մեր հոգեկան ուժերը:

* * *

Երբ առկայ է կարող առաջնորդը՝ հայը կռւում հեզնում է մահը, զոհաբերում քաղցրօրէն: Եւ ընդհակառակը, նմանի պակասի դէպքում, նա կորցնում է իր թափը, կորովաթափւում: Արդ, ինչու առաջնորդութեան խնդիրը, հայու համար, գերազանցօրէն բարոյա-հայրենասիրական է: Անհայրենասիրութիւն եւ անբարոյականութիւն է, երբ անարժանը, տկարը, անանձնուէրը թեկնածում է առաջնորդութեան: Ջօրավար լինելու համար նախապայման է՝ զօրաւոր լինել: Իսկ այդպիսին լինելու համար պիտի կարողանաս արհամարհել եւ հարստութիւն, եւ վայելք, եւ մահ:

Չէ՛, բաւական չէ աստիճանով զօրավար լինել, պէտք է եւ զօրաւոր լինել - ահա՛ հայու պահանջը իր առաջնորդներից:

* * *

Առաջի՞ն կռիւն ես վարում, զօրակա՛ն. այո՞, ապա ուրեմն, զինովցի՛ր հայրենապաշտութեամբ, փառքով, խելայեղութեամբ, դիւցազնացի՛ր, մարդեղէն աստուած կտրիր, ի մի բան՝ բիրապատկի՛ր հոգեկան ուժերդ - կռիւը շահելու համար:

Վայ՛ քեզ - անփառունակութիւնն է պսակելու ապագադ, եթէ պարտուեցիր: Ռազմական փառքի կատարները՝ Ալեքսանդր, Յաննիբալ, Կեսար - այդ հրեղէն անունները գուցէ եւ միայն անծանօթ աշխարհին, եթէ պարտուած լինէին իրենց վիճակուած առաջին ճակատամարտում:

Այո՛, շատ անգամ հէնց առաջին կռուի ելքն է առաւելապէս ճշտում մեր ճակատագիրը հետագայ:

* * *

Ես մերժում եմ այն բարոյագուրկ հասկացողութիւնը, թէ հայրենիքի շահը սրբագործում է ամէն միջոց:

Ստորութիւնը չի դադարում ստորութիւն լինելուց ե՛ւ այն դէպքում, երբ այն կատարում է անգամ հայրենիքի համար:

Արտօնեալ մարդասպան, բռնացող, աւարառու - այ՛դ է ստորութեան ընդունակ զօրականը: Բարոյական տկարութեան ծնունդ է ամէն կարգի ստորութիւն: Նա, ով մահապատրաստ է հայրենիքի համար՝ ստորութեան չի դիմում: Ստորութեան դիմում է անհայրենասէր կաշուապաշտը: Ստորութեամբ չեն պաշտպանում հայրենիքը:

Նրան՝ հայրենիքին, վայել է բարձրօրէն մարդկայինը, ասպետականը, կորովին:

Մարդը հոգեպէս բեւեռանում է առաւելապէս խոր բերկրանքի եւ սարսափի ժամանակ:

Սուր բեւեռացումի են ենթարկւում զինուորը՝ գրոհի, ճամբորդը՝ նաւաբեկութեան ժամանակ:

Յոգեկան այդ երեւոյթը, նուազ սրութեամբ, տեղի է ունենում եւ բանտերում:

Մարդկանց ամենաբարիներին եւ ամենաչարերին ես հանդիպել եմ կռուադաշտերում, մէկ էլ՝ բանտերում:

Յոգեկան բերկրանք, սարսափ, տաժանք - սրանք մարդկային էութեան նկատմամբ կատարում են հոգեբանական ռէակտիւի դեր: Դրական թէ բացասական բեւեռացմամբ ենթական դրսեւորում է իր էութիւնը՝ շեշտելով իր նկարագրի հիմնական գծերը: Ժողովուրդներն իրենց էութիւնը առաւելագոյն չափով մատնում են պատերազմի ժամանակ, որը

Ե՛լ բերկրանք, ե՛լ սարսափներ ապրելու այնքան առիթներ է ընծեռում: Պայթե՞ց առաջին հրանօթը՝ բանակի ընկերայնօրէն առաքինի տարրերը - այլասէրը, մարտունակը, հայրենասէրը հոգեկան բեւեռացմամբ դառնում են համակ սէր, ընկերասիրութիւն, խիզախութիւն: Եւ հէնց սրանք են կազմում բանակի իրական ոյժը, նրա բարոյական ողնաշարը, նրա «մատեան գունդը»: Սրանք են վտանգի դնում իրենց կեանքը, սխրագործում, հերոսանում, եւ յաճախ իրենց արիւնով ներկում դէպի յաղթանակը տանող ճամբան:

Իսկ ընկերայնօրէն պաղ տարրերը - եսապաշտը, անարին, անհայրենասէրը, բեւեռացման նոյն օրէնքով, դառնում են բանակի տկար ու խոցելի կողմը, երեւան գալով իբրեւ դասալիք, ահընկէց, կռիւ կեղծող, զլուխ պահող:

Վա՛յ այն բանակին, որին հոգեբան եւ կարող ղեկավարներ են պակասում: Նման դէպքում տկար տարրերը յաճախ յաջողում են ապամագնիսացնել, բարոյալքել անգամ մարտունակ տարրերը: Ջանգուածների հոգեբանութեան օրէնքներին ծանօթ ղեկավարը անձնական կենդանի օրինակի վարակչութեամբ նպաստում է իր զինուորների դրական հոգեբեւեռացմանը, որով եւ՝ անկարելի դարձնում բացասականը: Եւ, հէնց սրանում էլ, ըստ էութեան, կայանում է ղեկավարութեան գործի կէտը - նրա կարեւորագոյն մի մասը:

* * *

Նախընտրիր իբրեւ թշնամի ունենալ նենէեան առիւծը, քան աղուէսը: Ջօրաւորի հետ չափուելն աւելի հեշտ, նաեւ՝ աւելի պատուաբեր է, քան նենգողի:

* * *

Իմ զինակիցը կռոււմ - դա ե՛ս եմ, ե՛ս ամենից առաջ:

* * *

Հայը կռոււմ է աննահանջ եւ սխրագործում աւելի իբրեւ կամաւոր, քան պարտադիր ծառայութեան զինուոր:

Նրա սրտովը չէ՝ գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնա՛ւ:

Պարտադիր ծառայութեան մէջ իսկ նա իրեն զգում է կամաւոր:

Հոգեբանական այդ իրողութիւնը հետեւանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ՝ իր պատմական ճակատագրի բերումով հայն իր հայրենիքի պաշտպանութեան գործին մասնակցել է ոչ թէ իբրեւ իր

նախարարի ստրուկը, ճորտը, այլ՝ իբրեւ հայ մարդ, որ պարտական է կռուելու Չայաստանի համար*:

Չայու այդ հոգեգիծը՝ դրական եւ օրինաբեր, պիտի պահպանուի գուրգուրանքով, քանզի կամաւորութեան գաղափարն աւելի վեհ է, քան պարտադիր ծառայութիւնը:

Կամաւորութիւնը ուխտուածութիւն է - ահա՛ թէ ինչունն է իր խորհուրդը, իր ոյժը: Եւ ոչ մի իշխանութիւն կարող է մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտուած չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին. նմաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, բայց նրանց կրաւորական, ականայ մահերով յաղթանակ չի շահուում:

Կամաւորագրուողն է քաջագործուն, մեռնուն կամովին - յաղթանակուն:

* * *

Արդեօ՞ք, զինուորը - ամէն զինուոր ընդունե՞լ է կռիւր - ահա՛ հարցը, որին պիտի պատասխանի ղեկավարը:

Ընդունել կռիւր. առանց հոգեբանական այդ ակտի՝ զինուորը մնում է սովորական հրացանաւոր, մեռեալ թիւ:

Կարելի է լինել բանակի շարքերում, ծածան դրօշի տակ, բայց եւ այնպէս իրեն չզգալ իբրեւ ռազմապատրաստ մարտիկ: Ռազմիկն արթնանում է հրացանաւորի մէջ դեռ կռուից առաջ: Այդ զարթօնքը տեղի է ունենում այն վայրկեանին, երբ զինուորն ընդունում է կռիւր, այսինքն, երբ նա հաշտուում է յանուն մի սրբազան արժէքի իր կեանքը վտանգի դնելու մտքի հետ: Չաւասար այլ պայմաններում յաղթանակում է այն կողմը, որի շարքերում նուազ է կռիւր հոգեբանօրէն չընդունողների թիւը: Ընդունել կռիւր - նախ այդ:

Չոգեկան այդ ակտից են ծնունդ առնում եւ զինուորը, եւ բանակը, եւ յաղթանակը:

* * *

Մեր ղեկավարութիւնը միայն այն չափով է ակտիւ եւ իմաստուն, ինչ չափով մեզ յաջողւում է խանգարել մեր հակառակորդի ղեկավարութեան գործը:

---

* Վարդան Զօրավարը՝ վերջապահ զօրամասի հրամանատար նշանակելով իր եղբայր Չամազասպեանին, պատուիրում է նրան բռնութիւն չգործադրել նրանց վերաբերմամբ, որոնք չեն ուզում պատերազմել - Լէօ:

Եւ, յաղթանակն սկսուն է ժպտալ մեզ հէնց այն վայրկեանից, երբ անկարելի ենք դարձնուն թշնամու ուժերի ղեկավարութիւնը: Նման դէպքերուն խզումն է ո՛չ միայն արտաքին կապը նրա ուժերի միջեւ, այլեւ՝ մարտիկների արիութիւնը եւ արթնութիւնը սնուցանող այն աներեւոյթ, ասենք՝ էլեկտրական հոսանքը, որ միացնուն է էութիւնները եւ ստեղծուն այն, որ ես անուանուն եմ հաւաքական սիրտ:

Յոգեբանական նման մթնոլորտուն ապամագնիսացուն է զինուորը, նա իրեն զգուն է անզէն, անզլուխ կորած: Մի գրոհ, մի հարուած եւս - եւ թշնամուն կը մնայ ողբալ իր պարտութիւնը:

* * *

Ո՞վ է ղեկավարուն ինձ. խորհելով այդ մասին՝ զինուորը շատ անգամ հոգեբանօրէն յաղթանակուն է կամ պարտուն դեռ կռուի չբռնուած:

Ո՞վ է վարելու ճակատամարտը. ժամանակակից մի Մամիկոնեա՞ն, թէ՞ մի սովորական սպայ, որի, ինչպէս գիտենք, աստիճանը միշտ էլ ներքին ոյժ, արժանաւորութիւն չի ենթադրուն: Ահա՛ հարցը, որն այնքան յաճախ խռովուն է զինուորի միտքը:

Իր անունը չի արդարացնուն այն զօրականը, որը կարծուն է, թէ բաւական է միայն հրամանը, որպէսզի իր զինուորը կռուի: Միայն հրամանով չեն նետուն դէպի մահ, չեն մեռնուն, մասնաւորապէս մեր ժամանակներուն: Զինուորը կռուն է, խիզախուն, վտանգի դնուն իր կեանքը, երբ իր զօրամասը գտնուն է հոգեպէս շիկացած վիճակուն, երբ իր թիկունքուն, իր կողքին ամէն ինչ խթանուն է նրա արիութիւնը, երբ վարարած կրքերի մի հրահեղեղ նրան քշուն է առաջ: Նման հոգեբանական մթնոլորտուն է մարդու մէջ արթնանուն ռազմիկը: Իսկ այդ մթնոլորտն ստեղծուն է կարող ղեկավարը:

Կռուն՝ ղեկավարն էապէս իր ներքին մարդը, իր ներքին աշխարհը վարելով է ղեկավարուն իր զօրամասը:

(Այո՛, ղեկավարութիւնը միշտ էլ ենթադրուն է ինքնաղեկավարութիւն, միաժամանակ): Ճակատագրական նշանակութիւն է ստանուն նրա ամէն մի խօսքը, շարժումները, երեւունը:

Զինուորը տրամադիր է իր ղեկավարի մէջ տեսնելու աւելի՛ն, քան սովորական ուսադրաւորը:

Բոնապարտի զինուորները լուսապսակ էին տեսնուն իրենց կայսեր գլխի շուրջը, երբ սկսուն էր խօսել նա:

* * *

Իբրեւ մարդկային կամարտայայտութիւն, գործունէութիւն՝ կռին էլ

իր դիալեկտիկան ունի, որի օրէնքները մեզ հիմք են տալիս կանխատեսելու ռազմագործողութեանց ընթացքն ու վախճանը:

Ինչպէս պատմական անցեալ դէպքերի անսխալ վերլուծութիւնը մեզ օգնում է հասկանալու ժամանակակից իրադրութիւնները եւ նրանց զարգացման հեռանկարները, այնպէս էլ տուեալ մարտի յաջորդական փուլերի ճշգրիտ անալիզը մեզ առնուազը կռահել է տալիս նրա զարգացման ձեւերը: Այլ խօսքով, դիալեկտիկական մեթոդի կիրարկումը՝ ռազմագործողութիւնները գնահատելիս՝ մեզ հնարաւորութիւն է տալիս կանխատեսելու կռուի զանազան ընթացքը, - կանխատեսութիւն, առանց որի չէ կարելի կռիւը ղեկավարել: Ղեկավարել, ասել է՝ անհրաժեշտ վայրկեանին վճռաբար հասցնել մեր հերթական հարուածը: Ծովը մակընթացութեան եւ տեղատուութեան ժամանակ - ահա՛ կռիւը: Անասելիօրէն յարափոփոխ է նրա պատկերը: Իր ժամանակին պէտք է հասկանալ, թէ յօգուտ ո՞ր կողմի է տեղի ունեցել փոփոխութիւնը եւ ըստ այնմ ճշտել մեր վճռական միջոցառումը: Եթէ կռուի եւ յաղթանակի տենչը ինքնին յաղթանակի կէսն է - իբրեւ յաջողութեան նախադրեալ - ապա՝ նրա միւս կէսն էլ պայմանաւորուում է խմորուող ռազմանցքերի կանխատեսութեամբ:

* * *

Գոյութիւն ունեն երկու տեսակ զինուորներ՝ մէկը, որ կռուում է, միւսը՝ որին կռեցնում են:

* * *

Թող կռուի չմեկնեն թուապաշտները - նրանք, որոնք ընդունում են, թէ ոյժը, զօրութիւնը թուի մէջ է միայն: Ոգին է կռուի մղում զինուորին: Ով որ համրում է՝ չի՛ խիզախում:

* * *

Կռուադաշտում նմանիր առիծին, որը քնում է բաց աչքերով:

* * *

Ասում են, որ առիծը, իրեն հետապնդողներից ճողոպրելու համար, պոչով աւելում է իր հետքերը:

Այդ բանում, զօրական, միայն այդ բանում դու մի՛ նմանիր առիծին:

* * *

Կռուում ճանաչիր մի հատիկ սահման - անկարելին:

* * *

Ի՞նչ կ'ուզեիր արձույթ:

- Նրա թեւերը,- ասաց արուեստագետը:

- Նրա բնագոյը,- յարեց ռազմիկը:

Առաջինին պէտք էր թռիչք, երեւակայութիւն ստեղծագործ:

Երկրորդին՝ արտաքին եւ ներքին սրատեսութիւն:

Մէկը հետամուտ է գեղեցիկին, միւսը՝ յաղթանակին:

* * *

Մէկն ինձ խնդրեց՝ բանաձեւել իմ ռազմական փորձը:

Ահա՛ դա՛ ասացի.

- Առաջինը՝ թոյլ չտալ հակառակորդին մտածելու իսկ, թէ ինքը աւելի զօրաւոր է մեզնից, եւ այդ՝ հենց կռուի սկզբից:

- Երկրորդ՝ հենց կռուի սկզբից զգացնել տալ հակառակորդին, որ մենք զօրաւոր ենք նրանից:

* * *

- Ի՞նչ են ասում սարերն իրենց խրոխտ լռութեան մէջ,- հարցրի իմաստունի անուն հանած մի ծեր լեռնականի:

Չայեացքը դէպի հայրենի կատարները դարձնելով, նա լռեց մի պահ՝ կարծես նրանցից պատասխան սպասէր, ապա՝ իմաստաբանեց.

- Լեռներն ասում են՝ պահիր մեզ, լեռնական, որ մենք էլ քեզ պահենք:

* * *

Ով կռոււմ ժամանակ է կորցնում՝ յաղթանակն է կորցնում:

* * *

Ունեցիր միշտ աւելին, քան պէտք է քեզ - արիութիւն, բարութիւն, նուիրում:

Անհրաժեշտ չափով արի չես, եթէ արիութիւնդ չափաւորելու կարիք չես զգում:

Գիտե՞ս, ջրախառն է խմոււմ իսկական գինին:

* * *

Արդար լինենք, զօրավար, դու՝ եթե հանճարեղ իսկ լինես, դու միայն
նախապատրաստում ես յաղթանակը. այն շահում է զինուորը:

* * *

Աւելի հեշտ է մշակել, քան պաշտպանել հայրենի երկիրը:
Լաւ մշակ, լաւագոյն մարտիկ - այդպիսին եղիր դու:
Միայն նմանի հայրենիքն է սանձուած պահում արտաքին ընչաքաղ-
ցութիւնը:

* * *

Ջօրական, կռուիր այնպէս, որ կարողանաս ասել զէնքի ընկերներիդ՝
ի՛նձ պէս կռուեցէ՛ք:

* * *

Բանակը, նայած ո՞վ է առաջնորդում իրեն, միաժամանակ ե՛ւ
կայծքար է, ե՛ւ ամպրոպային ամպ: Առաջինից կարելի է կայծեր հանել,
երկրորդից՝ շանթեր քանել:

Բանակն այն է, ինչ որ առաջնորդին յաջողում է դարձնել նրան:
Ոչինչ է բանակը - ամէն ինչ են անհատ զինուորն ու առաջնորդը: Չափում
են բանակները, սակայն յաղթում կամ պարտւում է զինուորը, եւ առաջին
հերթին՝ առաջնորդը:

* * *

Պատերազմիր այնպէս, որ չամաչես տարածդ յաղթանակից:
Արդար է յաղթանակը, երբ այն արդար է համարում պարտուած
թշնամիդ իսկ:

* * *

Պարտուել հայրենի հողի վրայ - գերագոյն վատութիւն:

* * *

Չէ՛, տղամարդավայել գուպար չէ դա, երբ չափուող կողմերից նուազ
տկարը օգտւում է իր հակառակորդի տկարութիւններից եւ նրան իր
կամքը թելադրում: Յաղթանակի մասին խօսք չի կարող լինել այստեղ:

ճշմարիտ յաղթական ու յաղթանակ փնտրիր միայն այնտեղ, ուր հերոսաշունչ ոգին չափուում է ո՛չ թե մարդկային տկարութիւնների, այլ՝ մահուան հետ:

Նա՛ է յաղթականը, ով առանց ներքին կեղծիքի կրկնել կարող է Ֆիրդուսու խօսքը՝ հոգեւորի իմաստով առնուած. «Առիւծի ուղեղն է լափում իմ սուրը սայրի եւ համարձակի մութ արիւնը խմում»:

Այո՛, ուր առիւծ չես զգետնում, այնտեղ չկան ճշմարիտ յաղթականներ ու հերոսներ:

* * *

Մահը չունի մեծ թշնամի, քան մարդը, մարտիկը՝ անմահութեան թեկնածող:

* * *

Մեր անձի վրայ տարած յաղթանակը - ահա՛ հիմքը մեր այլ կարգի յաղթանակների:

* * *

Բաժանիր յաղթանակդ, զօրավար՛, եւ միշտ էլ առիւծի բաժինը թո՛ղ զինուորներիդ, աւելի ճիշտը՝ այն խորհրդաւոր ոյժին, որ վարեց քեզ եւ զօրքերիդ ճակատամարտում:

Ա՛հ, որքան արդար էին զաղղիական էպոսի հերոսները, երբ իրենց յաղթանակի փառքից բաժին էին հանում նաեւ իրենց գործածած սրին՝ իրենց անուան հետ հռչակելով նաեւ սրի անունը:

* * *

Միջոցների անխտրականութեամբ շահած ամէն յաջողութիւն պղծում է, ապականում մարդկային բարոյական աշխարհը:

Մարդկայնութեան առաջին թշնամին է անխտրողը:

* * *

Ստորութիւնն էլ է պարտում, բայց երբեք չի զինաթափում:

* * *

Մի՛, մի՛ սպանիր թշնամուդ անգամ, եթէ կարելիութիւն կայ սպանելու նրա մարտունակութիւնը - կռիւր շարունակելու նրա ցանկութիւնը:

Այլ կերպ վարուողը մարդասպան է հասարակ, եւ ոչ՝ մարտիկ:

* * *

Փառքի կատարները բարձրանալու համար կայ մի հատիկ սանդուխք, որի առաջին աստիճանը կոչվում է քաջութիւն, իսկ վերջինը՝ դարձեալ քաջութիւն - մահամերժ քաջութիւն:

* * *

Փա՞ռք ես փնտրում՝ վտա՛նգ փնտրիր: Հերոսական ոչինչ կայ այնտեղ, ուր շնագայլն ու աղուէն են կռում:

Վա՛գրը վագրի դէմ - ահա՛ կռիւը հերոսավայել:

* * *

- Ես ողջունում եմ քեզ եւ ճակատում քո դէմ, քանզի թագաւոր ես դու: Դարեր ու դարեր առաջ Քսերքսէսին ուղղուած յոյն ռազմիկի այդ խօսքը պատշաճ է ասել իր հայրենի հողի համար մահուան կուրծք տուող ամէն ռազմիկի, քանզի առանց թագակիր լինելու՝ իր մեծ նուիրումի մէջ թագաւոր է նա:

Հարուածելուց առաջ ողջունել իր հակառակորդին - հնում այսպէս էին վարում ասպետոգի կռուողները:

Իսկ այսօ՞ր...

* * *

Մի՛ գլանար կարեկցանքդ տկարներին, սէրդ անգամ. զայրոյթիդ, սակայն, արժանացո՛ւր, Հերակլէսի պէս, զօրաւորներին միայն: Խնայի՛ր տկարներին, եթէ թշնամիդ իսկ լինի: Յարգի՛ր քաջութեան օրէնքը - մնա՛ մարդ, մարդ մնա՛՝ բոլոր դէպքերում: Եւ, զա՛րկ միայն նրանց, որոնք կարող են պատասխանել զարկիդ:

* * *

Անձնուիրութեան մէջ մնալով միշտ առաջինը, վերջինը մի՛ համարիր զոհաբերութիւններիցդ ամենամեծն անգամ:

Թո՛ղ, մահուան թող զոհաբերութեանցդ վերջ դնելու հոգը:

* * *

- Սպինէրս, հայրենիքիս համար ստացած վէրքերս համրէք: Այսպէս խօսելու ազատ մարդը ընդունակ չէ ստորութեան ու նուաստացումի:

* * *

Նա, ով կուուում երբեք չի եղել՝ յաճախ մնում է անհիմքնաճանաչ եւ անճանաչ իր շրջապատի համար:

Վտանգի մթնոլորտում է, առաւելապէս, մարդս դրսեւորում իր ներքին ուժերը, հակումները, նկարագրի գծերը:

Առանց մարտնչումների՝ որքան հերոսներ ու որքան դասալիքներ անյայտ պիտի մնային զանգուածների մէջ:

Մարտնչի՛ր, որ ճանաչե՛ս քեզ, եւ որ ճանաչե՛ն քեզ:

* * *

Վերջին հաշուով՝ կողմերի զոհապատրաստութեան չափն է որոշում այս կամ այն ճակատամարտի, ապա՝ ողջ պատերազմի ելքը:

Յաղթում եմ, նշանակում է՝ հակառակորդիս գերազանցում եմ զոհաբերութեան մէջ: Ահա՛ ռազմական դոկտրինայի այբն ու փիլիսոփայութիւնը:

* * *

Մարդուն աշխարհում երբեմն վիճակուում է ապրել աւելին, քան այն, որ անուանում ենք ողբերգութիւն:

Օրինակ՝ երբ վիրաւորը աղաչում է իր սպանիչին - ինչպէս Իլիականի Յեկտորը՝ Աքիլլէսին - չանարգել իր դիակը:

Այո՛, դա աւելին է, քան սովորական ողբերգութիւնը: Նման դէպքերում զարհուրելին մահը չէ, այլ այն տանջող գիտակցութիւնը, որ քեզ մահ պատճառողը մահիցդ իսկ յետոյ քո հանդէպ մարդ լինելու քաջութիւն չունի:

Մեռնելով՝ մարդը դադարում է որոշ երկրի, ազգութեան, գաղափարաբանութեան հետ կապուած լինելուց:

Նա վերացարկում է, համամարդանում, ոգիանում: Մեռնելով՝ նա մերկանում է աշխարհային ամէն տեսակի պատկանելութիւնից, կապից, եւ դառնում բացարձակ մարդ, որի դիակի առջեւ պիտի լռէ ամէն կարգի տմարդութիւն:

Յոգեւոր շնագայլութիւն է հակառակորդի դիակի անարգումը:

* * *

Դիրքեր կան - անառիկ կոչուող - որոնցից կախուած է ոչ միայն օրուայ, այլեւ հետագայ կռիւների ելքը. դիրքեր, որոնց նշանակութիւնը ոչ

միայն ռազմավարական է, այլև՝ ռազմագիտական: Նման դիրքերի շուրջը եւ նրանց համար, յանձին մարտիկների, էապես չափում են մահը եւ մահը. ուզում են ասել, թէ այդտեղ մարտիկների մահապատրաստութեան աստիճանն է կանխորոշում կռուի ելքը:

Եւ, մահուան գնով էլ յաղթահարում է դիրքերի «անառիկութիւնը»:

* * *

Յրեական մի զօրավար, նահանջելով հռոմէական լեգէոնների առջեւ, խոր դժգոհութեան առիթ է տալիս իր բանակին:

Ձինուորների հարցումին՝ «Ինչո՞ւ չէ դիմադրում», նա պատասխանում է, թէ իրեն ազատ չի համարում՝ աննշան վայրի համար թափելու այն արիւնը, որ պահել է Սողոմոնի տաճարի պաշտպանութեան համար:

Եւ, կրնակոխ շարունակում է նահանջը: Ջօրավարը, սակայն, կանգ չառաւ նաեւ Սիոնի պատերի տակ,- ասում է պատմութիւնը: Եւ, Տիտոսի լեգէոնները կործանեցին Երուսաղէմը:

Ո՛չ, ո՛չ, զօրավար, դու սովեստում էիր՝ սրբութիւն կեղծելով: Դու մեռնել չէիր ուզում. դու երկչոտ էիր, որով եւ անազնիւ:

Կարեւորագոյն վայրերի պաշտպանութիւնը ապահովում են նուազ կարեւորների յամառ պաշտպանութեամբ միայն: Այսպէ՛ս, եւ ոչ այլ կերպ: Ըստ իր կարեւորութեան՝ «տաճար» է ամէն դիրք, եւ իբրեւ այդպիսին պիտի պաշտպանել դա: Չկան ո՛չ աննշան դիրքեր, ո՛չ էլ աննշան գործեր կռուադաշտում: Այնտեղ կարեւոր է նշանակալից ամէն ինչ: Եւ, եթէ կայ աննշան մի բան, դա էլ հէնց մարդկային արիւնն է, անգամ զօրավարի արիւնը:

* * *

Գրողներ կան, որոնք ըստ էութեան հոգեւոր անասնականութիւն են քարոզում, անշուշտ՝ կիրթ, գեղեցիկ անասնականութիւն:

Ահա՛ ձեզ մի մեծ գրող՝ Անատոլ Ֆրանսը, որի կարծիքը մարդու եւ մարտիկի մասին աւելի բարձր չէ, քան վայրենու հասկացողութիւնն Աստծու մասին:

«Մարդկանց,- ասում է նա,- դեկավարում է իրենց ամենազօրաւոր զգացումը: Ձինուորի ինչպէս եւ զանգուածի ամենազօրաւոր զգացումը երկիւղն է: Նրանք յարձակում են թշնամու վրայ իբրեւ նուազագոյն վտանգի»...

Ահաւոր գրպարտութիւն:

Ա՞յս է մարդը, մարտիկը, որը փախչելով առաւելագոյն վտանգից՝ մահից, ակամայ քայլում է դէպի «նուազագոյն վտանգը»:

Արդեօ՞ք երկիւղն էր վարում Մարաթոնի անմահներին, կամ Բաստիլիայի դէմ գրեթէ անզէն, բռունցքներով գրոհող յեղափոխական ամբոխներին: Ո՛չ, ո՛չ:

Մեծատաղանդ գրողին ծանօթ չէ սխրագործելու ուրախութիւնը, տենչը, գեղեցկութիւնը. ահա՛ իր մեծ դժբախտութիւնը:

Արիների, քաջերի, հերոսների գոյութեան փաստը - ահա՛ կենդանի բողոք՝ պատասխանը հոգեւոր անասնականութեան ամէն կարգի քարոզիչներին:

* * *

Ես հաւատում եմ հայ հոգու մեծութեան:

Եւ վիպական չէ իմ հաւատը: Դա արդիւնք է հարուստ կենսափորձի:

Հայ մարդուն տեսնել ու ճանաչել եմ մարտերում, տեսել ու վայելել գեղեցկութիւնը նրա արիական խոյանքների:

Հայը միշտ էլ հերոսագործում է, երբ նրա առաջնորդներին յաջողում է, կռուի ընթացքում, հաւաքական սիրտ ստեղծել:

Նման սրտի գործ էր Աւարայրի, իսկ մեր ժամանակներում՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը:

Երբ - ասեմք մեր Պատմահօր ոճով - երբ «փոքր ածուն»՝ Հայաստանը իր մէջ ոյժ է զգում ծառանալու Սասանեան հզօր պետութեան դէմ, այլեւս իրենց իմաստից դատարկում են սովորական ստորագութիւնները, հասկացողութիւնները:

Ի՞նչ էր Աւարայրը: Բախտախնդրութի՞ւն: Մի՛, մի՛, հայիոյէ ոգու դէմ: Եւ, ի զուր բառեր մի՛ փնտրէք, քանզի պիտի չյաջողէք որակել այն: Հայ ոգու գործը - երկիւղած կրկնենք այս պարզ բառերը եւ բաւականանանք:

Ոգու մեծագործութիւններ կան, որոնց իմաստն ու արժէքը ճշտելու համար բառեր դեռ չկան:

Ոգու, հայ ոգու այդ մեծագործութիւններից էր Աւարայրը:

* * *

Ի գէն:

Որքան թափ ու թել կայ այդ սեղմ խօսքի մէջ: Քիչ լեզուների է տրուած հայոց այդ մի գոյգ բառերի արտայայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ռազմականչը՝ պատկերում ես յանկարծակի արթնացած վագրին, որ ձգւում է յարձակուելու համար. արծուին՝ որ թափահարում է թռիչք առնելուց առաջ. եւ, նպատակասլաց հեծեալին, որի երիվարի սմբակները կայծակներ են արձակում:

Ի զէն - վագներեան մի ամբողջ սիմֆոնիա է դա, հերոսական խելայեղիչ մի մարշ, որ ոտքի է հանում բանակները, շարժում, փոթորկում եւ վարում դէպի ստոյգ յաղթանակ:

Դա մի յարուցիչ կանչ է, որի սրբազան իմաստին հնազանդուելով՝ քանի՛- քանի՛ անգամ հայոց բանակները, կատաղութեամբ հարբած, շարժուել են դէպի Յայաստանի սահմանները եւ մահուան դէմ լեռնացել:

Յեռավոր մարտերի եւ յաղթանակների մի գոռ արձագանգ, որը դարերը ճեղքելով գալիս է վերստին ռազմի փողը հնչեցնելու.

- Ելէ՛ք, ելէ՛ք, կռուի ելէ՛ք նորէն...

Դա մեր դասական ռազմավարների ոգու մոլեգնած փոթորիկն է, որի թափից տարուած, հայ ռազմիկները կ'երթային փնտրելու մահը՝ նրան իրենց դրօշի առաջ ծնկի բերելու:

Մի ահեղ ճիչ է դա - ճիչը հայ հողի, որից արթնանում է հայոց արդար ատելութիւնը եւ մահաբեր թշնամու դէմ զինուում:

Մի ամպո՛ւպ, մի շա՛նթ՝ հայոց սրտի երկնքից արձակուած:

Մահասաստ մի հրաման, որը հայ մարտիկին մոռացնել է տալիս կեանքն ու աշխարհը ողջ, եւ նրան համակում Յայաստանով ու յաղթանակի ծարաւով:

- Ի զէն... Ես կ'ուզէի այդ ռազմականչը շրթունքներիս մեռնել...

IX

ԱՆՀԱՏ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Առանձին անհատի ընկերային դիրքաւորումը, նրա վերաբերմունքը դէպի իր պետութիւնը - ահա՛ թէ ինչով է պայմանաւորուում այդ վերջինի ճակատագիրը - պետութեան ճակատագիրը:

Յնարաւոր են հետեւեալ դիրքաւորումները.

- Նախ՝ անհատը սիրում է իր պետութիւնը, եւ այդ դէպքում անձնուիրաբար գործում, զոհաբերում, տառապում նրա համար, որով եւ նպաստում նրա հզօրացման եւ պաշտպանման:

- Նա խորթանում է իր պետութիւնից՝ դառնում անտարբեր դէպի նրա ճակատագիրը, որով՝ վերջինը դառնում է տկար եւ դիրակործան:

- Վերջապէս, նա, անհատը թշնամանում է իր պետութեան եւ աշխատում ի կորուստ նրա:

Պատմութեամբ հաստատուած են հետեւեալ ճշմարտութիւնները..

- Մարդը չէ կռուում այն բանի համար, որը իրենը չէ համարում՝
իրաւական թէ բարոյական տեսակէտով:

- Արիաբար մարտնչում է նա, ով տրամադիր է անձնուիրաբար
գործելու այն հաւաքականութեան համար, որին պատկանում է:

- Անարի է զոհաբերելու անտրամադիր ամէն անհատ, անկախ իր
ընկերային դիրքից, իր խառնուածքից եւ հասակից:

Որով,- եզրակացնում են որոշ ուղղութեան պատկանող ընկերաբան-
ներ,- անհատին պիտի դնել այնպիսի վիճակում, որ նա հաւատարմանայ
իր պետութեան եւ չզատէ իր ճակատագիրը նրա ճակատագրից:

* * *

Արդեօ՞ք արդարանալի է՝ արտաքին վտանգի դէպքում ի կորուստ իր
պետութեան աշխատող անհատի ընթացքը:

- Ո՛չ, հազարի՛ցս ո՛չ:

Քանզի պարտուած պետութիւն, ասել է՝ դժբախտ ժողովուրդ:

* * *

Ըստ նորանշան մի տեսութեան - որի համար անհատն ինքնանպա-
տակ է - հայրենասիրութիւնը պայմանաւորում է կենսական շահերի
հաշուառմամբ: Այնտեղ, ուր հաշուի չեն առնում այդ շահերը՝ չքանում է
հայրենասիրութիւնը, իր տեղը զիջելով անհատի անտարբերութեան կամ
նրա ներքին թշնամանքին: Ըստ այդ նիւթապաշտիկ ընկերաբանների՝
հայրենասիրութիւնը, ինչպէս ամէն առաքինութիւն, պայմանական է:
Տո՛ւր, որ տամ: Ահա՛ նմանների հայրենասիրութիւնը: Յացիս չափ, ստա-
ցուածքիս չափ եւ հայրենասիրութիւն: Ո՛չ անելի, եւ ո՛չ պակաս: Կարիք
կա՞յ ասելու, որ դա հայրենասիրութիւն չէ, այլ՝ պղծումն նրա հասկացո-
ղութեան:

Սիրոյ եւ նուիրումի մասին խօսք չէ կարող լինել այնտեղ, ուր
տիրապետող է եսական շահը: Սէր դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը
ենթադրում է բացարձակ նուիրուածութիւնը հայրենիքին: Բարձր
էտիքականութիւն է հայրենասիրութիւնը: Գոյութիւն ունի սոցիալական մի
հատիկ զգացում, որ եսական շահասիրութիւն չի վերցնում: Եւ, դա
հայրենասիրութիւնն է: Այդ նուիրական զգացումն է մայրը պատմութեան
ողջ հերոսականի: Դրա շնորհիւ են ապրել, գերապրել թուապէս տկար
ժողովուրդները: Անձնական շահասիրութեան հետ կցորդուող հայրենա-
սիրութիւն - ինչպիսի անարգանք՝ ուղղուած ամենանուէր հայրենասէր-
ների դէմ: Ինչի՞ վերագրել այդ գռեհիկ ըմբռնումը - մտքի տկարութեա՞ն,
թէ սրտի աղքատութեան:

* * *

Մէկը* - որին 18-րդ դարը թիրիմացաբար անուանել է իմաստասէր - դժգոհելով իր կառավարութիւնից՝ գրել է իր երկրի դէմ. «Նուաստացած ֆրանսական ազգը այժմ արժանացած է ողջ Եւրոպայի արհամարհանքին: Ոչ մի յեղափոխութիւն ի վիճակի չէ նրան դարձնելու ազատ: Նա կը մեռնի սեփական անգորութիւնից: Օտար նուաճումը - ահա՛ թէ ինչը կը փրկի նրան: Եւ, դա կախուած է դիպուածից ու պարագաներից»:

Զգուելի հայրենասիրութիւն: Ենթական ցանկանում է, որ իր երկիրը դառնայ օտար ոտից կոխան, եւ գիտէ՞ք ինչու. որովհետեւ զնահատուած չէ իր կառավարութեան կողմից: Վատութիւն անանուն, անորակելի, վատութիւն in gradu heroico...

Վայ այն հայրենիքին, որի պաշտպանների հայրենասիրութիւնը իր հիմքում նիւթապաշտիկ է, հաշուետես:

X

ՀԱՄԵՍ, ԲԱՅՑ ՈՉ ՆՈՒԱՍ

- Խօսքի անկում - տխուր երեւոյթ, հետեւանք ժողովրդի այն վատառողջ հոգեվիճակի, որ կոչւում է պարտուողականութիւն:

Արդեօք չե՞ս զգում, թէ ինչպէս շնչահեղձ է լինում հայ խօսքը Հայաստանից դուրս: Ամէն բանից առաջ պակասում է խանդն ստեղծագործ - բեղմնաւորիչը մտքի, սրտի: Տարագրի պէս խղճալի է եւ հայ խօսքն այսօր:

- Համեստ լինենք, բարեկան, պատշաճ է, որ օրուայ հայ խօսքը, Հայաստանում թէ մեզ մօտ՝ սփիւռքում, համապատասխանի ներկայ Հայրենիքի սահմաններին:

Մի ափ, որի հիւսիսն ու հարաւը, գիտես, շօշափել կարելի է անգամ անզէն աչքով:

- Համեստ, այո՛, սակայն, եթէ դա նշանակում է լինել նուաստ, նուաստամիտ, ես վճռաբար մերժում եմ նման համեստութիւնը: Հայաստանն առնուած օրուայ իր հորիզոնով, ո՛չ, ո՛չ, Հայաստանը բազմիցս աւելին է,

---

* *Պիղրօ:*

քան իր աշխարհագրական սահմանները: Արդեօք չգիտե՞ս, որ հայրենիքներ կան, որոնց քաղաքական ու հոգեւոր սահմանները չեն համընկնում. ասենք՝ յունական, հրէական հայրենիքները: Ինչ վերաբերում է հայոց հայրենիքին, նրա հոգեւոր եւ աշխարհագրական տարողութիւնները իրար համեմատում են ճիշտ այնպէս, ինչպէս Արարատն ու Արարատեան դաշտում ընկած մի համեստ բլուր: Օրուայ մեր հայրենիքը - եթէ ներելի է այսպէս ասել՝ խտացուած էութիւն է:

- Չեն հասկանում քեզ:

- Ուրեմն, լսի՛ր, որ հասկանաս:

Պատմական վայրեր կան, որոնք անցնելով օտարի ձեռքը՝ չեն օտարանում, չեն դադարում մնալ մերը, եթէ նրանց վրայով դարեր ու դարեր անցած լինեն. օրինակ՝ Արարատը, Անի, Տարօն աշխարհը - ծնողը հայոց մտքի եւ սրտի հանճարների, եւ...

- Այս տեսակետով առնուած, ինչ խօսք, մեծ է հայոց հայրենիքը:

- Նա, բարեկամ, մեծ էլ կը մնայ յաւերժ, աշխարհագրական ինչ սահմաններ էլ որ ունենայ: Տրդատ ու Տիգրան Մեծ, Սահակ եւ Մեսրոպ, հրաշունչ Մամիկոնեաններ ու շինարար Բագրատունիներ, Բիւզանդական գահը զարդարող Չմշկիկներ. ապա՝ նրանց բանակների մէջ, ըստ Գելցերի՝ «տաղանդ ու ընդունակութիւն մտցնող» հայազգի զօրավարներ. ապա՝ Նարեկացի ու Քուչակ, անիական հիասքանչ ճարտարապետութիւն, որի - ըստ արեւմտեան գիտութեան՝ «խիստ ազդեցութեան տակ են ծնուել եւ զարգացել եւրոպական զոյգ ոճերը՝ ռոմանականն ու գոթականը». ապա՝ 9-րդ դարի հայ մտքի շլացուցիչ փայլատակումը՝ Պաւղիկեան ուսմունքը, եւ, ի վերջոյ, հայկական բազմահազար ձեռագրերը, որոնցով պիտի սոնքային (հպարտանային - *խմբ.*) աշխարհի մեծագոյն պետութեանց մայրաքաղաքները - այս բոլորը երկնող ժողովրդի հայրենիքը չի կարող յաչս մարդկութեան մեծ չհամարուել, բաւական է, որ հայը լինի գիտակ եւ արժանի իր անցեալ կուլտուրական մեծութեան, այսինքն լինի ինքնաճանաչ եւ ինքնայարգ:

- Այս տեսանկիւնից դիտելով, ես էլ տեսնում եմ մեծութիւնը մեր հայրենիքի եւ բաժանում արժեքաւորումդ ամբողջապէս:

- Ուրախ եմ: Եզրակացնենք: Մեր հայրենիքի եւ ժողովրդի մեծութիւնը պէտք է չափել ո՛չ թէ Հայաստանի օրուայ անձուկ սահմաններով, այլ՝ հայ մտքի եւ արուեստի ազդեցութեան հորիզոններով: Պատմականօրէն առնուած՝ մե՛րն է այն ամէնը, որ հայը տուել է աշխարհին: Մեր ստեղծածը պատմութեան ո՛ր դարում էլ եւ Երկրագնդի ո՛ր կէտի վրայ էլ լինի՝ կը մնայ սեփականութիւնը հայ ոգու: Մենք մեր արդար բաժինը ունենք որոշ ժողովուրդների փառքի մէջ, օրինակ՝ իրանական, բիւզանդական, արաբական եւ այլն: Հայ մտքի եւ բազկի գործերը Հայաստանից դուրս՝ կը

ման իբրև հոգեւոր գաղութներ: Այո՛, մարդկային սփիւռքից զատ՝ մենք ունենք նաեւ մեր ստեղծած արժէքների սփիւռքը:

Միայն ման գիտակցութեամբ եւ ինքնազգացողութեամբ կարելի է չէզոքացնել ապահայացուցիչ-ապազգայնացուցիչ ազդեցութիւնը մեզ սպառնացող օտար միջավայրերի:

- Արդար ես, բարեկամ: Այժմ ես հասկանում եմ քեզ. այո՛, Հայաստանից դուրս հայօրէն չկորելու համար, հայը պիտի զրահուի պահանջած գիտակցութեամբ: Եւ, ինչո՞ւ վիատել, դառնում է աշխարհը...

XI

ԸՆՏՐԱՆԻՆ

Ժողովուրդն աւելին է, քան թւում է: Նրանում աւելի ուժեր կան, քան նա զգում է եւ արտայայտում: Ժողովուրդը - դա իր ուժերին անժամօք դիցազն է, որ յաճախ գործում, սխրագործում է, գրեթէ, ենթագիտակցօրէն:

Դա հողն է՝ դեռ պեղումների չենթարկուած, որի մէջ աւելի արժէքներ կան թաքնուած, քան այն, որ լոյս աշխարհ է բերուած:

Յայտնաբերել այդ թաքուն, դեռ չգիտակցուած արժէք-ոյժերը, նշանակում է ոյժի նորանոր աղբիւրներ բանալ նրա էութեան մէջ:

Եւ, հէնց սրանում է կայանում ընտրանիի՝ ճշմարիտ մտաւորականութեան դերը: Իրենց յատուկ բնագաւառներում, այդ բացառիկ եւ պատասխանատու դերը կատարում են պատմաբանը, լեզուագէտը, բանասէրը, հնագէտը՝ նպաստելով իրենց ժողովրդի ինքնաճանաչման:

Յետադարձ հեռանկարով վերականգնել իր ժողովրդի պատմութեան այս կամ այն դարաշրջանի հոգեւոր կեանքը. հնագիտական պեղածոների դրսեւորմամբ ճշտել նրա մշակոյթի հանգրուանները. համեմատական լեզուագիտութեամբ որոշել նրա լեզուի - որ ասել է՝ նաեւ նրա գիտակցութեան, նրա ոգու - հասակը, ապա՝ նրա տեղը մարդկութեան մեծ ընտանիքում. արդիական փիլիսոփայութեան լոյսի տակ դնել նրա աւանդութիւնները, նրա էպոսը, առասպելները. սեղմ ասած՝ ժողովրդին ճանաչել տալ իր ողջ անցեալը, նշանակում է՝ նրա համար լիարժէք կեանքով ապրելու եւ ստեղծագործելու նախադրեալներ ստեղծել:

XII

ՈՓԵԿՈՉՈՒՄՆԵՐ*

*Յոռետեսութի՞ւն - ո՛չ, ո՛չ, անտեղի է դա
մարդկութեան ապագայի նկատմամբ, քանի
որ մարդը ինքնամշակմամբ կարող է Սոկրատ
դառնալ: Ոգու սոկրատեան մշակոյթ - ահա՛
թէ ինչի կարիք ունի մերօրեայ աշխարհը:*

Ա

Օժտէք մարդուն քաջութեամբ եւ նրան կը դարձնէք աւելին, քան է՝ սովորական մահկանացուն:

Տուէք նրան իմաստութիւն եւ նա կը դառնայ բարոյապէս աւելի նախանձելի:

Իսկ եթէ նրան օժտէք նաեւ հոգու վեհութեամբ՝ ձեր առջեւ կ'արձանանայ Սոկրատը, այսինքն՝ կատարեալը:

Այսպիսին էր նա, որի երեւումը իր դարաշրջանի ոգին յեղաշրջեց:

Առաջինը լինելով, նա յանդգնեց Իզիդայի քողը բարձրացնել՝ ճշմարտութեան գաղտնիքին տիրելու համար:

Բնազանցութեան անհաս բարձունքներից նա իմաստասիրութիւնը իջեցրեց երկիր, որպէսզի նրա լոյսի տակ մարդը (նշմարի) աշխարհն ու իրերը: Մարդկութեան առաջին մեծ բարոյագէտը, ճշտելով բարու եւ բարոյականի հասկացողութիւնները, մարդու մէջ արթնացրեց խիղճը - ներքին աստուածութիւնը, որի առջեւ բանաւոր էակը պարտ է իր ամէն մի արարքն օրինականացնել:

Կար նախասոկրատեան անհատը, որին կը վարէին արտաքին իշխանութիւնը, ձեւական օրէնքը, սովորութիւնը:

Սոկրատով սկսուեց գոյութիւնը ինքնավար անհատի, անձի:

Պետական վարիչ չէր, Սողոն, Լիկուրգոս, Պերիկլէս չէր. նա օրէնսդրեց մարդկային բարոյական աշխարհի համար՝ հանդիսանալով ուսուցիչն ու դաստիարակը նրանց, որոնք կը նկրտէին ժողովրդի եւ պետութեան ճակատագիրը վարել:

* *Դիմաստուերներ իմ նոյնանուն ձեռագրից:*

* * *

Մտքի եւ ոգու Յերակլէս - այսպիսին եղաւ նա իբրեւ իմաստասէր: Մի անգամ, ասուն են, ամբողջ օր նա մնաց խորասուզուած մտքի ծովում, եւ միայն ծագող արեւը նրան իրականութեան վերադարձրեց:

Ոգու կեանքով ապրելու, ներքնապէս ազատագրուելու չափ ինքնակենտրոնանալու ինչպիսի՛ կարողութիւն:

Մտքի եւ կամքի հսկայ՝ որի խօսքը, կեանքն ու ճակատագիրը պայմանաւորելով իրար, նրանից ստեղծեցին կատարելատիպը, որի նմանը դեռ եղած չէր մարդն աշխարհում:

Նա էլ ընդունեց պայքարը, սակայն սոկրատեան ձեւի - պայքար առանց կրքի, ատելութեան ու թշնամանքի:

Ճշմարտութիւնն եղաւ իր միակ զէնքը. անխռովութիւնը - դիրքը՝ անգրոհելի, անառիկ: Եղաւ աներկիւղ, երբ պէտք էր Աթէնքի բռնաւորներին շանթել: Եւ, նոյնքան անյողողող, երբ հարկ էր խուժանավարների կեղծիքին սովոր ամբոխներին ճշմարտութիւններէն դառնագոյնն ասել:

«Ի՞նչ է աստուած՝ ես չգիտեմ. ես գիտեմ միայն ինչն աստուած չէ», - ահա՛ խօսքը, որին վիճակուած էր նոր դարաշրջան, պատմութեան մէջ նոր էջ բանալ, խօսքն իմաստունի եւ իմաստասէրի, որի առջեւ իբրեւ ուրուականներ Ողիմպոսի աստուածները չքացան:

Այսպէս ապրեց կատարելագոյնը մարդկանցից. գիտցաւ արհամարհել կեանքը, երբ պէտք էր մեռնել ի խնդիր բանականութեան սրբազան իրաւունքների:

* * *

Սոկրատ, աշխարհիկ սուրբ, գովք... քեզ: Գո՞վք - ո՛չ, ո՛չ, մի օր դու մերժեցիր կենդանի գովքը՝ դափնին, որ կը տրուէր քեզ Պոդիտի ճակատամարտում ցուցաբերածդ քաջագործութեան համար՝ պահանջելով, որ նրանով քո կողմից փրկուած վիրաւոր Ալկուեադէսին պսակեն:

Կարիք չզգացիր, ոգու հսկայ՝ որ ուրիշները մեծութիւնդ վկայեն:

* * *

Սոկրատ, վերստին ոգեկոչեցի քեզ, եւ ահա՛ դարերի մշուշի միջից ժպտում ես ինձ իբրեւ իմացութեան ու բարութեան արեւ՝ լոյսի հեղեղ ու ջերմութիւն սփռելով աչքը կոյր խցիկում:

Այսօր էլ լքած կեցարանս՝ եկել եմ այցի քեզ, գերագոյն կալանաւոր: Զրպարտուած սիկոֆանտներից ու մահուան դատապարտուած,

ահա՛ կանգնած մեծ անյայտի սեմին, մահուան բաժակը ձեռքիդ՝ հոգու անմահութեան մասին ես իմաստասիրում անխռով...

Գերմարդկային կեցուածք - ասէք աստուածավայել, որի վեհութեամբ կախարդուած, անպատում ցաւերս - որոնց բեռան տակ առասպելական Աբլասն իսկ կը կբեր - աւելի թեթեւ եմ զգում: Եւ, շղթաներս՝ չքացած...

Սուրա՛տ, գերագոյնը մարդկութեան որդիներէն, գո՛վք քեզ, թէւ դու բարձր ես ամէն գովքէ ու դափնիէ, անհունօրէն բարձր...

Բ

Յաննիբա՛լ - ոգու հսկայ, որի ռազմական հանճարը, փառքն ու անձնական դժբախտութիւնը հաւասարապէս մեծ եղան, որը սակայն, իր մեծ հայրենասիրութեան արժանի հայրենիք չունեցաւ - քե՛զ, հռոմասաստ հերոս, իմ սքանչացումը քե՛զ...

Գ

Ընկաւ Կեսարը՝ դաշունահար:

Եւ, աչքերը առյաւէտ փակելէ առաջ՝ փառքի վերջին շարժումով նա ծածկեց իր մերկութիւնը, որպէսզի դիակնացած վիճակում իսկ իրեն չպակասի վեհութիւնը:

Մե՛ծ, վեհափառօրէն մեծ ռազմադաշտերում՝ նա մեծ եղաւ եւ մահուան մէջ:

Կեսար լինելու համար բաւական չէ մականը, վեհութիւն է պէտք: Գշնարտօրէն մեծերի շունչն է վեհութիւնը: Ave, Caesar! Ողջո՛յն, Կեսար...

Դ

Սցիպիոն - խիզախ զինուոր եւ յաղթական, ես հասկանում եմ քեզ:

Յաւասարապէս մեծ եղան նուիրումդ Յռոմին եւ հայրենիքիդ անունով կատարուած ապերախտութիւնն անձիդ դէմ: Քանի կայ պատմութիւնը, զօրավար, պիտի ապրեն դառնութեան խօսքերդ, որոնցով հայրենի հողը՝ ոսկորներդ գրկելու արժանի ես գտնում:

Խորաչափում, զգում եմ մեծ ապերախտուածիդ դառնութիւնն արդար, եւ այնուամենայնիւ, վարանում եմ անիրաւ հռչակել հայրենիքդ:

Յայրենիքը - սիրաշատ մայր՝ չունի՛ աւելի սիրելի զաւակ, քան զինուորը, որի բոլորանուէր պաշտումով եւ ջահել արիւնով է պայմանաւորում իր գոյութիւնն ու մեծութիւնը:

Հայրենիքը միշտ էլ արդար, միշտ էլ երախտագետ է նրա հանդէպ, որի փայփայիչ անունը՝ զինուոր՝ բարձր է ամեն տիտղոսից, պաշտօնից, շքանշանից:

Ձինուորն անելին է, քան քաղաքացին, որը իր պարտականութիւններից անելի իրաւունք է փնտրում:

Ձինուորը՝ հայրենիք՝ մօր առաջին զաւակը, իբրեւ մարդ եւ մարտիկ, ճանաչում է միայն մի հատիկ իրաւունք՝ մարտնչել ու մեռնել հայրենիքի համար: Գիտե՞ս, ո՛վ այդպիսին չէ՝ զինուոր չէ:

Ապերախտութիւնը, զօրավար, որ բաժին ընկաւ քեզ՝ ստուերն է փառքիդ, արդիւնք մեծութեան ու փառասիրութեան այն պայքարի, որ հին է մարդկային հասարակութեան պէս:

Մեր անկատարեալ աշխարհում իր դէմ մախանք (չար նախանձ - *խմբ.*) է առաջացնում ճշմարիտ ամեն մեծութիւն, արժէք, փառք:

Եւ, բնական դարձած այդ մախանքը մեծութեան դէմ միշտ էլ պսակուել է պարտութեամբ, որովհետեւ պատմութիւնը տէր է կանգնել Սցիպիոնների ոսկորներին եւ հերոսական գործերին:

Ջօրավար, Հռոմի անուան արժանի յաղթական, իմ մեծարանքը քեզ...

Ե

Վարդան - ահաւասիկ մի անուն՝ անելի՛ հմայքոտ, անելի՛ զօրաւոր, քան մականը Հայաստանի գահը վայելած բոլոր թագակիրների:

Մի անուն, որի մէջ հինգերորդ դարի հայ գեղջուկ մարտիկը իր հողի եւ յաւերժութեան ձայնն էր լսել:

Մի նախանձելի անուն, որը կրելու, Մամիկոնեան կոչուելու համար՝ աշխարհակալ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսրերը իրենց ծագումն էին կեղծում:

Մի անուն - մի ամբողջ դաւանանք, մի ուխտ, մի բարոյական իմաստասիրութիւն:

Դաւանանք - հայու համար Հայաստանն է գերագոյն արժէքն այս աշխարհում:

Ուխտ - մեռնել, բայց չնահանջել, երբ Հայաստանին են պաշտպանում:

Բարոյական իմաստասիրութիւն - Մամիկոնեանը չէ նահանջում եւ վատութեան առջեւ՝ խաղաղ պայմաններում:

Այսպիսին էին Մամիկոնեանները՝ հայրենահոգ, հերոս, ասպետ:

* * *

Դժուար չէ զօրավար լինել, բայց ոչ եւ՝ զօրաւոր: Ամէն մականակիր կեսար չէ, ինչպէս ամէն զօրավար զօրաւոր չէ:

Աւարայրի մեր պսակաւորը թէ՛ մէկն էր, թէ՛ միւսը:

Թէեւ մարտը զօրավարն է վարում, յաղթանակում է, սակայն, զօրաւորը. նա՛, որ մերժում է տկարութիւնը, երկիւղը, պարտութիւնը:

Մամիկոնեանները զօրաւոր էին այն սրտառուչ բանականութեամբ, ինչպէս մի ուրիշը հայ է անբռնադատօրէն, քանզի չի կարող հայ չլինել:

Մարդը, նրանց հասկացողութեամբ, չէր կարող չլինել հերոս, քանզի բարձր արժէքներ կան, որոնց համար կռուելու, յաղթանակելու պահանջ կայ, քանզի աշխարհը կայ:

Իբրեւ տոհմիկ հերոսներ՝ նրանք մահն ընդունում են) իբրեւ վերջին փորձութիւն՝ մարդու համար:

Մահուամբ է փորձում մեզ յաւիտենականը, եւ վա՛յ նրան, ով պարտուեց մահից. նա արժանի չէ Հայրենիքին, յաւերժութեան:

Մամիկոնեանները զինուոր էին թէ՛ մէկի, թէ՛ միւսի՝ արժանի երկուսին էլ:

Մեր նուիրումի դիմաց՝ հայրենիքը անմահանալու առիթ է պարգեւում մեզ, որով՝ հայրենիքի համար մեռնելը գերագոյն պատիւ է, եւ ոչ՝ ձեւական պարտականութիւն:

Ահա՛ դասական հայ զօրականի հասկացողութիւնը հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան մասին:

Հայոց պատմութեան մէջ Մամիկոնեաններին է պատկանում առաջին ուխտի պատիւը: Ուխտն է Վարդանների դիւցազնութեան աղբիւրը: Ուխտ ունէր Կարթագէնի ամեհի զաւակը եւ նա դարձաւ Հռոմը սարսափեցնող Հաննիբալ: Ուխտուածներն են յաղթում մահուն եւ նրան ծառայեցնում կեանքին:

Իբրեւ ժառանգութիւն՝ Մամիկոնեաններն իրենց ուխտը կտակեցին գալոց սերունդներին: Եւ, իր զաւակների ուխտածութեամբ ասրեց Հայաստանը:

* * *

Դարեր, դարեր են անցել, եւ իմ էութեան մէջ դեռ որոտում, դղրդում է Վարդանի Աւարայրեան խօսքը՝ ուղղուած հայոց բանակին. «Վախը թերահաւատութեան նշան է... Մահն ընդունենք ուրախ սրտով»:

Դարեր են անցել, զարգացել, ճոխացել է հոգեգիտութիւնը: Այսուհանդերձ, այսօր իսկ շատ սակաւ է թիւն այն զօրականների, որոնց համար

գաղտնիք չէ Ե դարի հայ զորավարի յայտնաբերած հոգեբանական մեծ ճշմարտութիւնը:

Թերահաւատութիւն - ահա՛ իրական թշնամին, որին չյաղթահարած՝ յաղթանակ տօնած չէ եւ ոչ մի զօրավար:

Յաղթանակում կամ պարտում է նախ ոգին, ապա յետոյ՝ նիւթելէն զէնքը:

Մահուան դէմ յաղթանակելով է նուաճում կեանքը, ապրեցում հայրենիքը:

Այսպիսին էին իրենց կեանքն ու մահը հայրենիքին ծառայեցնող Մամիկոնեանները - իմացեալ մահուան կեսարները. նրանք, որոնց համար ռազմարուեստը մահարուեստ էր, այսինքն՝ մահուան դէմ յաղթական կանգնելու, մահի՛ց էլ զօրաւոր հանդիսանալու արուեստ. նրանք, որոնց ճակատներից աւելի արժանաւորը մեր աշխարհում դեռ չէ շօշափել դափնին...

* * *

Վարդան, զօրավար եւ զօրաւորդ հայոց, անցած, գոյ եւ գալոց մեր սերունդների անունից համբո՛յր Աւարայրի՛դ, համբո՛յր անունիդ...

Զ

Ահա՛ եւ նրանք՝ ուխտի իմ գերագոյն եղբայրները - նահատակներ ու հերոսներ, որոնք, մի օր, անկարող աշխարհին իրենց անպատում ողբերգութիւնը ոռնալու՝ երանեցին այսպէս.

«Նրանց, որոնք գոռ մարտերի բոցերում իրենց ոգին են պողպատում, եւ զարնում իբրեւ պարտականութեան ջահել աստուածներ, երանի՛:

Վրժուի՛ն, բարձունքներում՝ բիբերն աստղերին, հոգեվարող արժուին է՛լ երանի՛:

Եւ, առիւծին արքայական, որ մեռնելուց առաջ՝ անապատների յաւերժութեան իր վերջին մռնչիւնն է խառնում, երի՛ցս երանի՛»:

ՅԱԲԵԼՈՒԲԱԾ

ԻՄ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ

Անցորդ, կանգ ա՛ռ, կանգ, անցորդ այս անյայտ հողաթմբի առջև,
որում ինձ տրուած չէ հանգչել:

Եւ, ասա՛ դեռ աշխարհ ու արեւ կա՞յ...

Չիցե՞ք քուն են մտել սրտերը հայոց, երբ մեռելները քուն չունեն,
քանզի գերեզման չունեն:

Ո՛հ, ձայնը, խռովիչ ձայնը մեռելների լսո՞ւմ ես, անցորդ, հայոց
արեան վայրերից բարձրացող կանչը... Կանչը կարմիր եղեռնի
բւրբաբիւր մեր զոհերի... Կանչն անլռելի, որ մերթ՝ իբրեւ խօլ փոթորիկ
մռնչում է մարդկային ազգի խլութեան դէմ, եւ մերթ իբրեւ անզօր հողմ՝
նրա մեռեալ խղճի դռանը սւււում...

Գերեզման են ուզում մեռելները, անցորդ: Ա՛հ, երանի՛ հայրենի
հողում, հողի քնով քնած երջանիկներին. երի՛ցս երանի՛...

Չանգի՛ստ են ուզում մեռելներն անթաղ, անգերեզման...

Եւ, պիտի հանգչեն... Այնժամ պիտի հանգչեն ե՛ւ ես, երբ հայոց
աշխարհի երեք հսկաները՝ Սասի՛ս, Նեմրո՛ւթ եւ Սիփա՛ն իրար ձայն տան,
կանչեն ցնծագին. «Չէ՛յ, հէ՛յ, էլի՛ հայուն ենք, էլի՛ հայ, էլի՛ Չայաստան»...

* * *

Անցորդ, ասա՛, հեռո՞ւ է այդ օրը:

Բաբէ՛, դու լալի՞ս ես, դու զինաթա՞փ ես, երբ ես դեռ ոգորում, դեռ
շարունակո՛ւմ եմ կռիւը:

Ի մա՛րտ, անցորդ, ի մա՛րտ, որպէսզի տարաբնակ հայը՝ հայրենա-
դարձ, եւ մեր մեռելները՝ գերեզման ունենան:

Ի մա՛րտ...

ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՆԹԵՈՆԸ*

* «ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, 1917թ., թիվ 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 19:
Նույն թվականին տպագրվել է նաև առանձին գրքույկով:

ԽՈԿՈՒՄ ԷՐ ԱՐԱՐԻՉՔ

Փառապսակ խեչոյին*

Իզուր սպասեց երկնքի դարպասների մոտ պահակող հրեշտակը՝ չերեւաց տիեզերքի Արարիչը: Այդ օրը, ինչպես ամեն առավոտ, Նա չմոտեցավ երկնքի դռներին՝ նորագարթ երկրի աղոթքը լսելու:

Եվ առաջին անգամ օրը բացվեց առանց արշալույսի, որովհետև այդ օրը Աստված չժպտաց մեր երկրին:

Այդ ժամին իր գահի մոտ միայնակ խոկում էր Արարիչը... Եւ տխուր էր Նա, տխուր, ինչպես լռությունը Արաբիայի ավազուտ անապատների:

- Նոր աշխարհների ծնունդն է երկնում մեր Տերը,- երկյուղածությամբ շնչում էին Արարիչին շրջապատող քերովբեները... Եւ մռայլ էին նրանք, ինչպես երկնքից արտաքսված իրենց երբեմնի ապստամբ ընկերը:

- Եվ ինձ թվում էր,- խորհրդավոր լռության մեջ լսվեց Արարիչի ձայնը,- ինձ թվում էր, որ դեպ Հավիտենականությունը դիմող վայրկյանների ու հազարամյակների անվերջ քարավանները միշտ բեռնավորված են եղել արարածներիս նրբահյուս օրհներգներով...

Որ ե՛լ մարդ, ե՛լ սողուն, ե՛լ թուփ, ե՛լ թռչուն, որ ամեն մի արարած ամեն ժամ զոհություն շնչել ու իմ անունն է օրհնել... Սակայն, Նա անթաղ մեռելներից, թշվառի արցունքից, անմեղի արյունից՝ ստեղծածս երկրի անեծքից ու անկատարելությունից խոսեց...

Լռեց Արարիչը:

Ու նորից խորացան Նրա ճակտի ակոսները ու տխրությունը թանձր ստվերի պես ծածկեց Նրա դեմքը:

- Չէ՛,- բարկությամբ բացականչեց Արարիչը,- չէ՛, իմ ստեղծածը չի կարող կատարյալ չլինել. ինձ մոտ բերեք, ուզում եմ մեկ էլ լսել Նրան...

Քիչ անց, քերովբեների հետ տիրոջ առաջ ծառացավ *մարդը*, որը նոր էր թողել մեր հանցավոր աշխարհը:

- Ո՛վ մարդ,- նորեն հնչեց Արարիչի ձայնը,- խոսելով աշխարհի անկատարելությունից՝ չմեղանչեցի՞ր դու...

Պատասխանի տեղ երկնքի նոր հյուրը միայն *ժպտաց դառնորեն* ու հեռացավ:

* Գրքույկի «խոկում էր արարիչը» հատվածը հետազայում տպագրվել է «Հայաստան» թերթում (Պլովդիվ, 1925թ., թիվ 7), **Մեր անմեռ Աշոտին** խորագրով (հավանաբար նկատի ունենալով Աշոտ Մելիք-Մուսյանին):

* * *

Խոկուն էր Արարիչը:
Եւ տխուր էր Նա, ավելի տխուր, քան հազարամյակներ առաջ, երբ միայնակ ու անկայան շրջում էր ջրերի ու քառսի վրա ...

Փառապասակ Քեռուն

*Знаете ли как величественно восходит солнце?
-так умирает герой.*

Ամեն ինչ, ամեն ինչ նրա մեջ մատնում էր Չերոսին:
Տաք կարեկցություն դեպի իրավագուրկն ու թույլը, ֆանատիկ սեր դեպի իր ցեղն ու նրա գուրգուրած ազատությունը, բիբլիական անշահասիրություն ու համեստություն, վտանգի ու մահվան բացարձակ անգիտացում, ռազմական անսահման էնտուզիազմ. ահա Չերոսը, ահա Քեռին:
Երբ հնչեցին պատերազմական փողերն ու ցնծաց Մարսը՝ հազարավոր սրերի հետ մերկացավ եւ նրա սուրը...
Չգիտեմ ով ինչո՞ւ՝ նա իր ցեղին արել ու անմահություն նվիրելու համար բարձրացրեց սուրը...
Ու այնուհետեւ, քանի-քանի անգամ, Չոռմի հպարտ որդուց ավելի, հպարտորեն կարողացավ ասել՝
«Եկա, տեսա, հաղթեցի»...
Քանի-քանի անգամ, քանի ռազմադաշտերից նա մեզ հղեց հպարտ Կեսարի երեք բառը...
Քանի անգամ նա՝ հայ ցեղի վերածնության գաղափարի այդ աստվածաշունչ Յսկան, հեզմեց վտանգը, անգիտացավ, ժխտեց մահը, հանդգնեց, հաղթեց, մինչեւ որ պատերազմների քմահաճ աստվածը դավաճանեց նրան:

* * *

Չկա Քեռին...
Լռեց կովկասյան զորաճակատի անպարտելի ու անզուգական Ռազմիկը...
Բայց դեռ երկար, շատ երկար սեզ Արտոսն ու Նեմրուքը, որոնք վկա եղան հայ դյուցազնի սխրագործություններին, կպատմեն անցվորին.

- Ուրագանի պես մեր փեշերով Քեռին անցավ ու սրբեց տարավ թշնամուն...

Չկար պլեւոր Առյուծը...

Բայց դեռ երկար, շատ երկար նրա մռնչյունը պիտ արծագանքի Հայաստանի ու Իրանի ռազմադաշտերում...

ՔԵՌՈՒ ԱՆՈՒՆՆ ԷԼ ԷՐ ՀԱՂԹՈՒՄ

Թշնամու գերադաս ու թարմ ուժերը համառորեն գրոհում էին, խորտակում ու խորտակվում, ետ քաշվում՝ կարգի բերելու իրենց ցիր ու ցան շարքերը եւ նորեն ու նորեն հարձակվում:

Հաղթության քմահաճ Աստվածը լքել էր մեզ, թշնամու կողմն անցել:

Մեր շարքերում տատանում կար եւ մտադրություն՝ թողնելու մեր գրավված դիրքերը, երբ սրարշավ մեր զորաշղթաներին մոտեցավ զորահրամանատարի թիկնապահը ու հաղորդեց Քեռու օգնության հասնելու լուրը:

- Հառա՛ջ, զինվորներ, մեզ հետ է Քեռին,- գոռացին վաշտապետները...

- Հառա՛ջ,- արծագանքեց զորաշղթան եւ, որպես երկաթ պատնեշ, շարժվեց առաջ:

Քիչ անց, դեռ Քեռին չհասած, թշնամու խրամատները գերեզմանների վերածվեցին: Պարտված էր թշնամին: Քեռու անունն էր հաղթողը...

ՔԵՌՈՒ ՎՐԱՆԸ

- Դեռ կանգուն է Քեռու վրանը,- ասում էին կողակները եւ առանձին վստահությամբ ավելացնում,- նշանակում է դրությունը այնքան էլ անհույս չէ...

Թշնամու խաղերը հին ու փորձված Ռազմիկին խաբել չէին կարող:

Նա գիտեր, որ թշնամու հաճախակի անվճռական հարձակումները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ռազմադավեր: Ուստի, շատ անգամ, երբ հարելան զորամասերը եւ վերջիններիս հրամանատարները իրարանցման մեջ էին լինում, Քեռին խաղաղ ծխում էր՝ իր վրանի դռանը նստած:

ՄՐՏԱՌՈՒՉ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սակավախոս էր Քեռին, ու այդ առթիվ նրա զինվորները կատակով ասում էին. «Քեռին խոսում է ուրբաթե ուրբաթ, վատերին ծեծում շաբաթ օրերը, հաղթում ամեն օր»:

Լռասեր էր Քեռին, սակայն ավելի սակավախոս ու թախծոտ դառավ բոլորից պաշտված Խեչոյի մահից հետո:

- Նայում եմ Գրգուռին, - ասաց մի անգամ Քեռին Աղթամարում, - նայում եմ եւ մտածում, թե ինչպե՞ս է՞ն բարձր սարի փեշերին ընկավ Խեչոն, եւ թե առանց ինձ ինչպե՞ս է դադարել գերեզմանում... Մենք չափազանց ուժեղ էինք սիրում միմյանց, որ կարողանայինք անջատ ապրել ու մեռնել:

* * *

Օրեր անցան: Ու մի օր, Ռեւանդուզի ճակատամարտում, Խեչոյի մեծ ստվերը ալեւոր առյուծին առաջնորդեց դեպ հաղթություն՝ դեպ հայկական փառատաճարը, որի մեջ ապրում էր ինքը...

ԻՄ ՄԱՐԳԱՐԵՆ

Փառապսակ Ջավարյանին

(Ecce homo!-Ահա՛ մարդը)

Ջոհաբերի՛ր...

Ջոհաբերի՛ր անվերջ, առանց մնացորդի:

Սովորի՛ր եւ սիրի՛ր զոհաբերել ու տանջվել՝ բավականության լուսափայլ ժպիտը երեսիդ... եւ դու կմոտենաս Աստծուն, դու կդառնաս մարդ-Աստված...

Այսպես է պատգամում իմ մարգարեն իր հրեղեն խոսքը...

Մոռացի՛ր քեզ...

Հանուն թշվառների՝ մոռացի՛ր քեզ, երբ հազար հազարներին սեւ ցավն է ընկերանում, բռնակալ կարիքը նեղում...

Ուրախ քրքջալու ժամին մի՛ մոռանա, որ դառնորեն լացողներ կան...

Սիրի՛ր թշվառին, ծառայի՛ր սրան. թող քո ցավը՝ թշվառի ցավը, քո Աստվածը թշվառի Աստվածը լինի...

Այսպես է պատգամում իմ մարգարեն իր ազատ խոսքը:

Եղի՛ր հպարտ...

Գոյությունդ քարշ տալու համար մի՛ սողա, մի՛ ստորանա եւ մի՛ ստի՛ր...

Ստել՝ նշանակում է հայիոյել ճշմարիտը, ուրանալ՝ նշանակում է դադարել մարդ լինելուց...

Եղի՛ր ազատ...

Գիտակից ստրուկի եւ հանցագործի մեջ չկա տարբերություն: Խոնարհի՛ր ճակատդ միայն իդեալիդ առաջ, միայն իդեալիդ ազատ գերին եղի՛ր...

Եղի՛ր բացարձակ...

Եւ ո՛չ մի զիջում: Հանցանք է զիջելը: Ձիջել՝ նշանակում է թույլ լինել, անոթալի պարտություն կրել...

Այսպես է պատգամում իմ մարգարեն իր աստվածաշունչ խոսքը, եւ հոգիս՝ նրա հրեղեն պատգամներին գերի, վեհորեն իր թւերն է պարզում...

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ

Շուշաններ, շուշաններ

Բերեք լիաբուռն...

Փառապսակ Հրանտին

Անցո՛րդ, նա սիրված էր՝ էն հպարտ արծիվ ռազմիկը...

Հեռու մարդաբնակ վայրերից, բնության խորհրդավոր փսփսոցին ունկնդիր՝ նա սիրում էր ժամերով մի թփիկ երազել. երազել մենակ...

Նա սիրում էր մորմոքը լալկան առվակի, եւ հառաչը հեծկտող ու վայրղ քամիների...

Նա, անցորդ, այս գեղատխուր հողաթմբի տակ հող դարձող պատանին, սիրում էր եւ լեռները՝ ազատության էն արծվանիստ գահերը, որոնց ամպոտ կատարներին հաճախ իր հպարտ ճակատին Արևի առաջին համբույրն էր ընդունում...

Ա՛հ, նա սիրում էր եւ արշալույսը պուրպուր, եւ վերջալույսը տխուր, եւ երզն անխոս ոսկեշող աստղերի...

Դու լալի՞ս ես, անցո՛րդ...

Փառապսակ Աշուղին

- Յո՞ երթաս:
- Հո՞ն՝ նորեն խաչվելու:

...«Այնտեղ, Մասսի էն ստորոտում կա մի երկիր, ուր դարեր է, ինչ օրենքի ու Արդարության տեղ գործում են երկաթն ու յաթաղանը, ուր դարեր է, ինչ հայ ցեղի յոթն անգամ խաչված մասի օրը սեւով է սկսվում, գողգոթայով վերջանում»...

Այսպես սկսեց Նա իր պատմությունը Տաճկահայաստանի մասին, Արաքսի ափին ընկած գյուղերից մեկում...

Ու այն օրեն «Մասսի էն ստորոտը» վառեց իմ երեւակայությունը, իրեն քաշեց սիրտը, իր հողին, իր անունին կապեց իմ էությունը...

Ու այն օրեն՝ շատերի պես ես էլ ուխտեցի էն չարաբախտ ժողովրդի օր ու արեւին մեռնել...

* * *

«Աշխարհը. ո՞հ, այդ՝ անսիրտ մայրը, որի լի ստինքները միայն կարող հզորները կծծեն...

Աշխարհը, ուր մերկն ու սովածը, ուր ճակատագրի խորթ ու զրկված որդիները տեղ չունեն, փայ չունեն»...

Այսպես վերջացրեց իր խոսքը աշխարհի անարդարության՝ անարդար կարգերի ու օրենքների մասին...

Ու այնուհետեւ մարդկությունը կերակրող, աշխարհը հարստացնող իրավագուրկ բանվորն ու գյուղացին դարձան իմ աստվածությունը, իսկ Աշուղի քարոզած սոցիալիզմը՝ իմ ավետարանը...

* * *

Առաքյալ, բառիս ամենավսեմ իմաստով՝ հեղափոխական առաքյալ էր Աշուղը:

Չկա, Գողթանի երկնքի տակ, Արաքսի ափերում չկա մի գյուղ, ուր լսված չլինեն Աշուղի ձայնը:

Ու միշտ էլ՝ բիբլիական առաքյալների պես պարզ, ու միշտ էլ՝ ոտքով շրջելիս:

Ու այդ այն սեւ շրջանում, երբ անեզր Ռուսաստանի միակ զարդերը կազմում էին ժողովուրդների երեւակայությունն ահաբեկող դժոխատիպ

բանտերն ու գնդանները, կախաղաններն ու կառափնարանները, երբ ցարի խավարի թագավորության մեջ ազատ ու բարձր խոսքի տեղ ավելի ազատորեն բարձրանում ու իջնում էր ոստիկանական մտրակը:

Այն մղձավանջային շրջանում, երբ շատերն էին փախչում Յոնից ու հանդուզն քչերին ուղղում իրենց «Յո՞ երթաս»-ը՝ Աշուղը, վերջին անգամ, հեղափոխության կարմիր ավետարանը գրկած, մտավ Յոն ու... խաչվեց...

Փա՛ռք....

Գ Ե Ր Ե Չ Մ Ա Ն Ա Տ Ա Ն Ը

Մի պտղունց խունկ՝ շրջիկ Ջավենի հիշատակին

Գիշեր է...

Լուսնի ոսկեշող ցոլքերի տակ, գլուխս վշտացած հրեշտակի պես գերեզմանաքարերից մեկին դրած, լռության խորհրդավոր փսփսոցն եմ լսում.

- Տեսնո՞ւմ ես,- փսփսում է լռությունը միստիկ,- տեսնո՞ւմ ես այն գեղատխուր հողաթումբը...Ա՛հ, նրա տակ, էն հողի տակ հող դարձողը երազում էր Չարի ու ավարի գահերն ավերել, աշխարհը երջանկացնել էր ուզում... Երազում էր ու երջանիկ էր Նա, երբ լսվեց ֆալաքի չար քրքիջը՝ շարժվեց մանգաղը մահաբեր ու սպանեց *երազն ու երազողին*...

* * *

Այսպես, լեզու առած, փսփսում է լռությունը միստիկ, ու հոգիս խեղդող թախծի գիշերն ավելի սե ւ, ավելի ճնշող է դառնում...

Եւ ուզում եմ ճչալ ու փախչել ես...

Փախչել աշխարհից, ֆալաքի ձեռքից...

Փախչել հեռո՛ւ, շատ հեռու...

Փախչել՝ դուրս գալ աշխարհից...

ԱՐԾԻՎ ԼԱԹՈՆ

**Ճակատագրի պես կույր ու անողոք էր
Նրա հարվածը, որը չէր հապաղում իջնել
այնտեղ, ուր գործել էին սկսում քուրդ
բեզերի կիրքն ու ախորժակը:**

«Քեզ, արքաների մեջ՝ միայն քեզ, գահերի մեջ՝ միայն քո գահը,
լեռների էն սեզ ու անհաս բաշերը սիրեցի ես»...

Այս խոսքերը շնչացին Արծիվ Լաթոյի բոցավառ շրթունքները, երբ մի
օր, դեռ պատանի, հայրենի դաշտերից Նրա հայացքը տիտան Արնոսի
կատարին սավառնող սեւ արծիվը գերեց...

Ու հուզված ու մտախոհ՝ Նա վերադարձավ տուն, պատից խլեց հոր
հրացանը, համբուրեց, համբուրեց մեկ էլ, համբուրեց յոթն անգամ, գրկեց
ու... լուսաբացին ջահել Ռշտունցին էլ չկա՛ր գյուղում...

* * *

Օրեր անցան:

Արնոսի կատարեն Լաթոն իր արծվային թևերը տարածեց Ռշտունիքի
վրա, ու այն օրեն մեղմացավ ավարն ու ավերը, նվազեց արյունն ու
արցունքն այդ երկրում...

* * *

Պատերազմ էր:

Ռուսական զորքերը հասել էին Վան, կամավորները՝ Մոկս:

Իր որդիների արյունով յոթն անգամ սրբացած հայու երկիրը ընդմիշտ
ազատված էր համարվում, երբ պատերազմների աստվածը, չէ՛, ցարի
դիվանագիտությունը դավաճանեց մեզ...

Սկսվեց ռուս զորքերի Հայաստանն ավերող ու ամայացնող
անփառունակ նահանջը...

Լաթոն՝ Արնոսի հպարտ արծիվը, չուզեց, չկարողացավ բաժանվել իր
սիրած լեռներեն ու մնաց...

Մնաց մենակ, մենակ՝ ամայացած երկրի մեջ ու մենավորի
անսահման հուսահատությամբ կանչեց.

- Ո՞ւր ես, ցեղդ իմ, ո՞ւր...

Եվ երբ *ողբացած երկրի* դար ու դաշտերը, որպես տխուր արձագանք,

կրկնեցին. «Ո՞ւր ես», հուսահատ ու վրիժավառ *հայորդին*, որպես լեռան կատարեն պոկված հսկա ժայռ, նետվեց դեպ առաջացող թշնամին ու... ընկավ:

Փա՛ռք...

ՀԱՅ ԽԱՉԱԿԻՐԸ

Մահն էլ է սիրում գեղեցիկը

Փառապսակ Միհրանին

Ինձ ասացին՝ էլ չկա Միհրանը, եւ ես տխուր ժպտացի միայն, ինչպես մի օր ժպտաց Մահը, երբ հայ խաչակիրը խթանեց իր ջահել նժույգին եւ շշնջաց.

- Տար ինձ, դեպ Միջագետքի ավազուտ անապատները թոցուր ինձ, ուր կիզիչ արեւի տակ իմ ցեղի տխուր մասն է մարտիրոսանում...

* * *

Ինձ գուժեցին՝ էլ չկա Միհրանը, եւ ասացի ես.

- Թող այդպես լինի, թող միհրանաբար, դյուցազնորեն ընկնեն նորերն ու նորերը, եթե ազատագրյալ մեր Հայրենիքում դեռ կա մի բուռ հող, որը ներկված չէ արյունով...

Ինձ ասացին՝ էլ չկա Միհրանը, եւ ասացի ես.

- Չեն լինի բոլոր խիզախները ու հանդուգները, որոնք գիտեն հեզնել մահը, անգիտանալ վտանգը, որոնք լավագույնն են լավերի մեջ, որոնց սիրում է եւ Մահը...

ԽՈՒՍՏՈՒՊԵԱՆ ԿԱՆՉԵՐ ^{*}

Ճապոնացու արեւոտ սիրով սիրի՛ր հայրենիքդ եւ ամէն
օր, որպէս աղօթք, կրկնի՛ր ճապոնական կայսրի խօսքերը.

- Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սէրը դէպի հայրենի
երկիրն ու ժողովուրդը աւելի՛ բարձր է կանգնած Մեծ ու
գեղեցիկ Արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր
լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամէն մէկիս համար թռչնի
փետուրից էլ թեթեւ կը թուայ:

^{*} Գրքույկով տպագրվել է Գորիսում, 1921թ.:

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ն Ե Ր

1919, 23 հոկտ., Լիճք

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Ղափան-Գեճուազ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Բուլղարական զորքի մէջ կայ մի գեղեցիկ սովորութիւն, այն է՝ զինուորների անուանացուցակների ստուգման ժամանակ, նախ յիշատակել իրենց երկրի ազատագրութեան ճանապարհին ընկած հերոսների անունները: Երբ ստուգողը տալիս է այդ նուիրական անունները՝ «Ընկան», պատասխանում է զորաշարքի աջ թեւի առաջին զինուորը:

-«Փառք», - կրկնում է աջ թեւի երկրորդ զինուորը:

-«Յաւերժ փառք», - անելացնում է ամբողջ զորաշարքը:

Ազգային նահատակների անունների ամենօրեայ յիշատակումը զինուորների մէջ ստեղծում է բարոյա-հայրենասիրական բարձր տրամադրութիւն՝ ընկած նահատակների հաւատարմութեամբ ու անձնուիրութեամբ ծառայելու ու քաջօրէն մեռնելու իրենց հայրենիքի համար:

Հրամայում եմ Ղափան-Գեճուազ-Գողթանի զորամասերի պետերին՝ որդեգրել այդ գեղեցիկ սովորութիւնը եւ ամենօրեայ ստուգումների ժամանակ յարգել մեր ցեղի ընտիր որդիների խնկելի անունները՝ Քեռի, Խէջօ...

Ղափան-Գեճուազ-Գողթանի ռազմական
ուժերի հրամանատար՝ ՆԺՂԵՅ

1919, 30 նոյեմբեր, Ղափանի հանքեր

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Ղափան-Գեմուազ-Տաթևի գորամասերին

Ձինուորներ, թշնամու ցանկութեամբ սկսուած է մեր արշաւանքը, մեր խաչակրաց արշաւանքը Գեղուայ Չորի դէմ:

Վաղը, երբ Ձեր խենթ գրոհներից եւ զարկերից թշնամին շշմած կը թողնի իր գիւղերը, Ձեզ կ'ողջունեն մեր հինաւուրց, այսօր թշնամու կողմից պղծուած բերդերի եւ վանքերի աւերակները:

Վաղը, երբ այդ ձորում կը լսուի Ձեր ոտների ձայնը, Ձեր զենքերի շաչիւնը, հայ գերիները, Քէյֆաշէնիբէգերի շնաբարոյ կրքերի առարկան դարձած հայ կանայք ծնկաչոք կ'աղօթեն Ձեր զենքի յաջողութեան համար:

Վաղը, երբ քաջերդ Աջիբաջ հասաք, յիշէք խալիլբէգեան սելօրերը, երբ այս գիւղի մօտ թշնամին բարբարոսաբար մորթոտեց երկու հազարի չափ, օսմանեան սրից ճողոպրած, հայ կին ու երեխաներ: Ասում են, այժմ այնտեղ մի ամբողջ ձոր լիքն է կմախքներով, գանգերով, ուր յաճախ հիւր են գալիս Գեղուայ Չորի շներն ու գիշատիչները:

Յիշէք այդ եւ եղէք անխնայ՝ Ձեզ դիմադրողների նկատմամբ, ասպետ եւ մարդ եղէք կանանց, երեխաների եւ ծերերի նկատմամբ:

Ուրեմն, յառաջ, մեզ հետ Աստուած է՛ր Դաւիթ-բէգի վրիժակ հոգին:

Ղափան-Գեմուազ-Գողթանի ռազմական
ուժերի հրամանատար՝ ՆժԴԵՅ

1920, 17 յունուար, Ղափանի հանքեր

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Ղափան-Գեմուազ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Ձինուորներ, անհաշտ թշնամին նորից մեզ իր ձեռնոցն է նետել: Վերցնենք առանց տատանումի: Օրեր առաջ իմ արեւմտեան ուժերի խենթ հարուածներից ընկաւ անառիկ Գեղուայ Չորը: Օրեր անց՝ Ձեր նոյն Գեղուածորեան թափի եւ կրակի առաջ պիտ ընկնի Որոտանի աջ ափը:

Այնտեղ, Գեղուայ բարձունքներում եւ ձորերում մեզ զօրավիզեց Դաւիթ-բեգի վրիժավառ ստուերը, այստեղ, Որոտանի ճակատում, մեզ կ'առաջնորդէ Թորոս-իշխանի հայրենանուէր հոգին: Եօթ բարձունք ունի այս ճակատը, հպարտ բարձունքներ, որոնց տիրելու մէջ, որոնց վրայ է մեր փրկութիւնը: Ով տիրեց այդ լեռներին՝ նա է տէրը Ջանգեզուրի: Ուրեմն յառաջ, իմ եօթն անգամ սիրած եւ քաջ դափանցիներ, յառաջ դէպ այդ բարձունքները՝ դէպ Քեափագ, Ային-դաղ, դէպ Յարթիգ:

Մեզ հետ Աստուած եւ մեր պատերազմական բաղդը, յառաջ,

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական
ուժերի հրամանատար՝ ՆԺԴԵՅ

1920, 12 փետր. ժամը 7-ին, Ղափանի հանքեր

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Ղափան-Գենուագ-Գողթանի ռազմական ուժերին

Ձինակիցներ, հասել է օրը, անօրինակ հերոսութեամբ աւելի քան երկու տարի ամենադժնդակ պայմաններում Ջանգեզուրի նախադուռը պաշտպանող այն մի բուռն ժողովրդի փրկութեան օրը, այն քաջանուն ժողովրդի, որն ամիսներ առաջ խորապէս գիտակցելով իր շրջանի ռազմագիտական խոշոր նշանակութիւնը, բացճակատ յայտնեց մեզ իր որոշումը՝

«Գողթանը կը մեռնի, բայց չի՛ գաղթի»:

Հասել է ժամը, երբ երկու մեծ ու ընտիր Հայորդիների՝ Աստուածաշունչ Քրիստափորի եւ Ռոստոմի արիւնաներկ ու սրբապղծուած ծննդավայրերը՝ երբեմնի չքնաղ Ագուլիսները, պիտ վերագրաւուեն, պիտ վերականգնուեն իրենց շէնութեամբ ու բարոյական մեծութեամբ:

Լսէ՛ք, հնչել է ժամը, զինակիցներ, երբ վախկոտ եղիֆների տմարդ սրից զարնուած հազարաւոր անթաղ մեռելները ձեզնից արդար ու արիւնոտ հատուցումն են պահանջում:

Լսէ՛ք եւ հարիւրաւոր գերուած ու լլկուած հայ կանանց, որոնք ձեր գոռ արշաւի եւ ուռաների սպասումով, ձեզ հերոսութեան են կանչում:

Լսէ՛ք եւ ինձ, ձեր ղեկավարին, որը ձեզնից ծուխ, թշնամու գիւղերի հրդեհն ու քաղցր ծուխն է պահանջում, այն փրկարար ծուխը, որն այնքան բարձր ու առատ բարձրացրիք եւ պատմական Որոտանի ափերում, եւ Գեղուայ Ձորերում:

Լսէ՛ք, իմ քաջ ու հայրենանուէր զինակիցներ՝, Լսէ՛ք, Լցուէ՛ք բոցով ու վրէժով, առէ՛ք զէնքներդ ու յառա՛ջ:

Յառա՛ջ, մեզ հետ Աստուած եւ մեծ Հայորդիների՝ Քրիստափորի եւ Ռոստոմի անհանգիստ հոգիները: Յառա՛ջ:

Ղափան-Գենուազ-Գողթանի ռազմական
ուժերի հրամանատար՝ ՆժԴԵՅ

1920, 13 յունիս, Ղափանի հանքեր

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Ղափան-Գենուազի ռազմական ուժերին

Ղափանցիներ ենք մենք, եւ դա նշանակում է՝ որ էն մեր խենթ հարուածներից ընկան Օխչու ու Գեղուայ անառիկ ձորերը, որ էն մեր գոռ ուռան մաքրեց Որոտանի եւ Հաքարուի ափերը. որ էն մենք ենք, մենք, որ եօթն անգամ ուժեղ, մահից էլ ուժեղ զիտենք ատել մեր դարաւոր թշնամուն եւ եօթն անգամ չէ, կեանքից աւելի ուժեղ սիրել մեր հայրենի հողը...

Ղափանցիներ ենք մենք, եւ դա նշանակում է՝ որ էն մենք էինք, որ մահաշունչ ձմեռուայ կէսին, երբ քաղցած ու թափառ գայլն անգամ սարսափով էր մօտենում Ղափուջուղին՝ Ղափանի այդ փոքր Մասսին, մենք մեր հոգու կրակով հալեցրինք ձիւները, մեղմացրինք բնութեան արհաւիրքը եւ Գողթան իջանք՝ յանուն Քրիստափորի սրտից զարնուած նիւթական ծննդավայրի՝ թշնամու գիւղերի սեւ ու թանձր ծուխը բարձրացնելու...

Ղափանցիներ ենք, եւ դա նշանակում է՝ որ մեր հպարտ ու փառքի մէջ կորած դրօշակի վրայ հարիւրից շատ աւելի աւերուած թշնամու գիւղերի անուններ կան, որ մեր կռիւները՝ կանոնաւոր թէ անկանոն ուժերի դէմ, մի ձեւ, միայն մի ձեւ են ունեցել՝

«Ուռա՛, յառա՛ջ, հրդե՛հ»:

Ջօրավիզ ունենալով Աստծուն ու մեր ընտիր ռազմիկների՝ Դաւիթ-բեգի ու Թորոս-իշխանի հայրենանուէր ու վրիժակ հոգիները՝ Ղափանցիներ ենք մենք՝ միշտ յաղթող ու անպարտ:

Ղափան-Գենուազ-Գողթանի ռազմական
ուժերի հրամանատար՝ ՆժԴԵՅ

ԿՈՉԵՐ ՂԱՓԱՆՑԻՆԵՐԻՆ

I

Ղ Ա Փ Ա Ն Ց Ի Ն Ե Ր

Քո մի մասի վախկոտութեան ու դաւաճանութեան շնորհիւ թշնամին մտաւ Ղափան եւ քո ռազմական ուժերի ամենաքաջանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշուեց լեռները: Եօթն օր է, շա՛տ կարճ ժամանակ, ինչ քեզ արժանի թշնամին իշխում է քո երկրում եւ լուրերը թեւ առած գալիս, հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդէն աղ ու հացդ ես պղծում՝ ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած, գիւղդ ես քաշում:

Ձգո՛յշ, Ղափան, մեռցնելով իմ հաւատը դէպ քո հաւատարմութիւնը, դու քեզ ես մեռցնում:

«Իջի՛ր, իջի՛ր լեռներից», - դաւադրաբար կանչում է թշնամին:

«Իջի՛ր», - յիմարաբար կրկնում ես դու:

Եւ քո ապստամբ մարտիկներից շատերը թողնում են լեռները: Ձգո՛յշ, էլի զգոյշ, թողնել լեռները՝ նշանակում է անարգ մահ գտնել ձոր ու ծմակներում:

Յեռո՛ւ, հեռո՛ւ, որոնք հեշտութեամբ քո գերեզմանը կարող են դառնալ:

Լսիր եւ մի՛ մոռանար՝ մնալ լեռներում, սարերի վրայ, ղափանցիներ, նշանակում է լինել ապստամբ. չիջնել լեռներից՝ նշանակում է չճանաչել անկոչ եկողների իշխանութիւնը ու սանձահարուած պահել նրանց:

Ա՛հ, ո՞ւր էք, ո՞ւր, իմ երեկուայ ուխտուած գինուորներ, Գեղուածորեան հպարտ փառակիցներ: Ո՞ւր էք: Ձորերո՞ւմ: Վա՛յ Ձեզ, իմ սիրտն արնոտուում է Ձեզ համար, տեսնելով, թէ ինչպէս թշնամին ձեր անփառունակ գերեզմանն է փորում:

Դո՛ւրս, դո՛ւրս արեք ձորերից: Դո՛ւրս ծմակներից, միանալու Ղաւիթբեզեան հզօր ուխտին:

Դո՛ւրս դէպ ինձ, դէպ լեռները:

Ի՞նչ, չլինի թէ որոշել էք մեր Ձեզ հետ միասին ձեռք բերած ամբողջ փառքը թողնելու մենակ մեզ՝ լեռները քաշուած ապստամբներիս:

Այո՞, է՛հ թող այդպէս լինի:

Չրամանատար՝ ՆԺԴԵՉ
1920, 12 սեպտ., Խուստուպեան լեռներ

II

Ղ Ա Փ Ա Ն Ց Ի Ն ԵՐ

Ես՝ Դաւիթբեգեան ուխտին հաւատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրաւոր, ու աւելի հպարտ, քան էի:

Այժմ ես լիզում եմ քո եւ թշնամու ինձ հասցրած վերքերը եւ սպասում քեզնից խնդրածս վարպետին, որ գայ, շուտ գայ՝ կոպիտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք զուլումները, քո խայտառակութիւնը, քո բարոյական անկումը:

Դու արեցիր այն, ինչ ուզում էր թշնամին: Նա գոհ է քեզնից, անչափ գոհ, բայց գիտե՞ս, Ղափան, թէ որքան ուժեղ է նա ատում եւ արհամարհում քեզ: Դու քո վիրաւոր, սրտից զարնուած հրամանատարին ես դաւաճանել, մենակ թողել:

Գիտակցո՞ւմ ես, չափում կատարածդ տմարդութեան անչափելի մեծութիւնը:

Ա՛ռ, յետ առ ինձնից քո տուած անունները՝ «Երկրորդ Դաւիթ-բեգ», «Աժդահայ-Փաշա», «Ամէն կռուում Փաղիշահ»: Այդ անուններով դու կաշառեցիր, խաբեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես: Ինչո՞ւ եմ ուշանում քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները:

Ադրբէյջանը յոգնեց իմ գլխին սպասելուց, փոքրիկ գումար չէ երեք միլիոնը: Ստացի՛ր եւ գործի անց:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՅ

1920, 15 սեպտ., Խուստուպեան լեռներ

III

Ղ Ա Փ Ա Ն Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Բ Գ Ի Ն

Ժողովուրդ, քեզ հետ խօսողը քո հրամանատարն է, քո վիրաւոր սրտից զարնուած հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ յանուն քո ինքնապաշտպանութեան, չի հանգստացել պատեանում:

Լսի՛ր, մի աւելորդ, գուցէ եւ վերջին անգամ նա դիմում է քեզ, խօսում քեզ հետ: Նա ասում է.

- Քո սեւ ու նեղ օրին, երբ հայակեր Գեղուայ եւ Օխչու ձորերը, երբ Բարզուշատն ու Հաքարուն սպառնում էին քո կին ու երեխաների արիւնով քո երկիրը ներկելու - դու կանչեցիր ինձ եւ ես հասայ քո հաւարին: Ասա՛,

ժողովուրդ, այն օրէն քո երկրում մնա՞ց մի բարձունք, մի սար, մի քար, որի վրայ դրած չլինէի իմ յոգնած գլուխը: Ասա՛, դու ինձ տեսե՞լ ես մի օր, մի ժամ անհոգ, հանգիստ: Դու ինձ տեսե՞լ ես փափուկ տեղաշորում, հարուստ սեղանների շուրջը: Դու լռում ես. քարերը, քարերը կ'աղաղակեն, կ'ասեն՝ ոչ: Ասա՛, մնա՞ց մի բան, որ խնայէի, չզոհաբերէի քո ազատութեան, քո փրկութեան, քո փառքի գործին: Քո դաշտերում, քո հողի վրայ իմ արիւնն է թափել: Դեռ չեն փակուել թշնամու ինձ հասցրած վերքերը, իսկ քոնը, ժողովուրդ, քո հասցրածը միշտ թարմ պիտ մնայ ու հազար վերքերի ցաւով պիտ մորմոքայ:

Ժողովուրդ, այսօր, երբ ադրբեյջանեան չէկերով կաշառուած «բուշեւիկ» կոչուած սրիկաները, քո գերեզմանափորերը, կեղծ ու պատիր խոստումներով քո դուռն են բաղխում եւ քո ձեռքով պղծած աղ ու հացիդ սպասում՝ դու դաւաճանաբար լքում ես, մենակ թողնում քո վիրաւոր հրամանատարին: Այդ հերիք չէ, քո լրտեսներն ու ահաբեկիչները իմ գլուխն են փնտրում՝ երեք միլիոնով Ադրբեյջանին ծախելու: Ապերախտ ժողովուրդ: Քանի՛-քանի՛ անգամ քո կինն ու երեխան կռիւներից վերադառնալիս փաթաթուել են ծիւղակով, համբուրել ձեռներս, «փաշաջան» կանչել: Քանի՛-քանի՛ անգամ փրկել են քեզ վերահաս վտանգից, կոտորածից: Ի՞նչ, մոռացա՞ր պրիւնց Ղաջարին, որի զօրքերին պատերիդ տակից են քշել: Վա՛յ քեզ, ժողովուրդ, ի՞նչ պատասխան պիտ տաս Աստուծոյ, խղճիդ, պատմութեանը:

Ժողովուրդ, կ'անցնեն օրեր, թշնամին քեզ զինաթափելուց ու ղեկավարներիցդ զրկելուց յետոյ, երբ այլեւս չի լսուի «Աժդահա փաշա» անունը, կը սկսուի հազար ձեւով ու ճանապարհով բնաջնջել քեզ: Այն ատեն դու կը վերյիշես քո հրամանատարին, որի սուրը եօթն անգամ մեծացրել էր քո երկիրը եւ քեզ համար բացարձակ ապահովութիւն ստեղծել, այն ժամանակ հայեացքդ կը դարձնես Խուստուպին, նրա կատարին նստած սեւ ամպերին, կը նայես, կը կանչես, բայց հրամանատարիդ փոխարէն սարերիդ ու ձորերիդ թոյլ արծազանգը կը պատասխանի քեզ: Գուցէ մի օր էլ, թշնամուց հալածական, սարերն ընկնեն ու թափառումներիդ ժամանակ յանկարծ մի թփի տակ, մի ժայռի վրայ իմ սառած դիակը գտնես, ծունկի գաս ու արիւն լացես:

Ժողովուրդ, ինձ լքելուց, ինձ դաւաճանելուց առաջ զլացար իմ խնդիրը կատարել: Դու չուղարկեցիր վարպետներիդ՝ բութ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք զուլումը, քո բարոյական անկումը: Ներում եմ, թէւ պատմութիւնը չի՛ ների քեզ, եւ խնդրում՝ երբ ինձ սպանուած գտնես, դիակս թաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից երեւայ ինձ ե՛ւ Ղափանը, ե՛ւ Գեւուազը, ե՛ւ Գեղուածորը, ե՛ւ Գողթանը:

Իսկ մինչ այդ, հայեացքդ մի՛ կտրիր Խուստուպից: Որքան յաճախ, որքան շատ նայես այս սեզ ու սեւ ամպերով ծածկուած սարին, այնքան շուտ կը գայ, կը հասնի փրկութիւնդ:

Աստուած եւ իմ սէրը քեզ հետ, ապերախտ ժողովուրդ:

Հրամանատար՝ ՆժԴԵՅ
1920, 17 սեպտ., Խուստուպեան լեռներ

IV Ղ Ա Փ Ա Ն !

Դու ինձ լքեցիր, մեռակ թողեցիր: Սակայն իմ պատերազմական բախտը, իմ Աստուածը մնաց ինձ հետ, եւ ես ամբողջ ամիս է, ինչ աննախընթաց յաջողութեամբ ջարդում եմ թշնամուն՝ հերոսական Գեմուազի ռազմաճակատներում:

Չգիտեմ, Ղափան, դու հաշտուե՞լ ես քո դրութեան հետ թե՞ ոչ, բայց հայ ժողովուրդը ցաւում է, անտեսելիօրէն ցաւում եւ ափսոսում, որ դու միամտօրէն վիզդ թշնամու ծանր լծի տակ պարզեցիր եւ ծով փառքդ, փառքի մէջ կորած անունդ աշխարհի չորս քամիներին տուիր: Այն օրէն, քո անկման այն սեւ օրէն, Ղափան, քուն ու դադար կորցրած, սար ու քար ընկած, մի քանի հարիւր ինձ հաւատարիմ մնացած գեմուազցիներով կուրծք եմ տալիս թշնամու գերադաս ուժերին ու քո կորցրած փառքի փոխարէն նորն ստեղծում քո երկրի, քո անունի համար:

Ղափան, զղջո՞ւմ ես արարքիդ համար: Ի՞նչ եղաւ Ադրբեյջանին ծախուած հայ սրիկաների քեզ խոստացած արքայութիւնը:

Խեղճ ժողովուրդ, ասում են՝ արդէն զինաթափել, գլխատել, տնտեսապէս քայքայել են քեզ:

Ա՛հ, դեռ ի՞նչ ես տեսել: Սեւ օրերդ դեռ չեն հասել, բայց գալիս են եւ շուտով կը հասնեն, թաթար զօրքերի հետ:

Ոտքի՛, խաբուած ժողովուրդ, ոտքի՛ ել, փրկութիւնդ մօտ է:

Ոտքի՛, զէնքը ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից:

Հրամանատար՝ ՆժԴԵՅ
1920, 5 հոկտ., Խուստուպեան լեռներ

**ԵՕԹԸ ՊԱՏՈՒԻՐԱՆՆԵՐ
ԻՄ ՁԻՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ**

Քաջերին, միայն քաջերին է լսում եւ զօրավիգում պատերազմների քմահաճ Աստուածը:

Վախկոտներն ի զուր եւ կանչում նրան: Խուլ է նա նրանց համար:

* * *

Նա է միշտ յաղթում, որը արդէն յաղթել է իրեն, այսինքն՝ որն իր մէջ մեռցնելու չափ թուլացրել է մահուան երկիւղը:

* * *

Նրանք, որոնք ծառայում են բարձր հայրենասիրութիւնից, կամ փառասիրութիւնից դրդուած, միայն նրանք են աւելացնում իրենց զէնքի ու ցեղի փառքը:

Յէնց այնպէս ծառայել, ծառայել, որովհետեւ պահանջում են, կամ ստիպուած եւ մի զոյգ ուսադիրներ կրել մի կտոր հացի համար - նշանակում է դատապարտուած լինել կատարելու սովորական մահկանացուի յատուկ ամենամանջան ու անփառունակ գործեր:

Վա՛յ քեզ, բանակ, եթէ նմաններով հարուստ են շարքերդ:

Ունեցիր բոլոր մարտական առաքինութիւնները, բայց մի՛ նոռանար, որ առաջինը, առանց որին պատերազմների քմահաճ Աստուածը քեզ քիչ անգամ կը ժպտայ՝ դա խիզախութիւնն է:

* * *

Քեզ վրայ նայիր որպէս դատապարտուածի, որը յանուն իր երկրի ու ժողովրդի պաշտպանութեան՝ պիտ միշտ պատրաստ լինի ընդունելու մահը:

* * *

Եղի՛ր խիզախ, խստաբարոյ ու չարքաշ: Յատկութիւնների այդ բարձր երրորդութիւնը քեզ կը մօտեցնէ կատարեալին:

* * *

Երկար ու լուրջ տքնութեամբ մեռցնելու աստիճան թուլացրո՛ւ քո մէջ մահուան վախը եւ դու չես մնայ առանց փառքի, պատմութիւնից դուրս:

* * *

Ճապոնացու արեւոտ սիրով սիրի՛ր հայրենիքդ եւ ամէն օր, որպէս աղօթք, կրկնի՛ր ճապոնական կայսրի խօսքերը.

- Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սէրը դէպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի՛ բարձր է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ Արեւին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը ամէն մէկիս համար թռչնի փետուրից էլ թեթեւ կը թուայ:

Հրամանատար՝ ՆԺԴԵՅ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ,

ՆԱՄԱԿՆԵՐ,

ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,

ՃԱՌԵՐ

ԻՆՔՆԱԿԵՆ ՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. Հայոց Յեղափոխական շարժման միացել են 17 տարեկան հասակից՝ իբրև գիմնագիստ: Յետագայում լքել են Համալսարանը եւ գործել ցարիզմի ու սուլթանականության դեմ: 1906-ին անցել են Բուլղարիա եւ Մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի եւ Լիապով Գուրիցի միջնորդությամբ ընդունել Սօֆիայի սպայից դպրոց Դմիտրի Նիկոլովի անունով: Աւարտելով դպրոցը (I կարգ) վերադարձել են Կովկաս՝ Մուրադի հայդուկային խմբի հետ Հայաստան անցնելու համար: Այնուհետև գործել են Պարսկաստանում: 1909-ին վերադարձել են Կովկաս եւ ձերբակալել: Բանտերում՝ Ջուլֆայից մինչև Պետերբուրգ՝ մնացել են աւելի քան 3 տարի, 163 դաշնակցականների ծանօթ դատավարութիւնից յետոյ՝ Սիբիր չընկնելու համար, անցել են Բուլղարիա:

2. 1912-ին հայ կամաւորներից կազմակերպել են մի վաշտ եւ Անդրանիկի հետ մասնակցել Բալկանեան պատերազմին - հանուն Մակեդոնիոյ եւ Թրակիոյ ազատագրութեան: Պատերազմի վերջին շրջանում, իբրև յեղափոխականներ՝ հրաժարել ենք մասնակցել բալկանեան ժողովուրդների ներքին կռիւներին եւ զօրացրել Հայկական վաշտը: Ես վիրաւորել եմ այդ պատերազմում: Հայոց դրօշակը եւ շատ հայ կրօքեր զարդարել են քաջութեան խաչերով:

3. Անցեալ համաշխարհային պատերազմի նախօրեակին՝ ներման արժանանալով ցարական կառավարութեան կողմից՝ վերադարձել են Կովկաս՝ Թուրքիայի դէմ մղելիք պատերազմին մասնակցելու պայմանով: Կռիւների առաջին շրջանում վարել են Հայկական կամաւորական II գումարտակի փոխհրամանատարութիւնը, վերջին շրջանում՝ ղեկավարել հայ-եզիդական մի առանձին զօրամաս:

4. 1917-ին, սակաւաթիւ ուժերով օգնութեան են փութացել պաշարած Կողբին եւ փրկել այդ շրջանի հայութեանը: Այդ միեւնոյն օրերին անցել են Աբբաս Գիւլ, կապել եզիդների հետ, հետս առնելով վերջինների առաջնորդ Իւո բեգին, վերադարձել են Տփլիս եւ նրան կապի մէջ դրել Հայոց Ազգ. Խորհրդի հետ:

5. Հայաստանի անկախութեան նախօրեակին վարել են Ալաջայի կռիւները, որոնցով կարելիութիւն ընձեռել Էրզերում-Սարիղամիշ-Ղարսէն նահանջող հայկական զօրամասերին՝ անկորուստ անցնելու Ալեքսանդրապոլ, եւ Արփաչայը կտրել անցել են միայն այն ժամանակ, երբ վերջին նահանջող հայ զինւորի հետ իմ մարդկանց յաջողեց փոխադրել Անիէն

պրոֆ. Մառի պեղումների արդիւնքը հանդիսացող արժէքաւոր հնութիւնները:

6. 1918 մայիսի վերջերին վարել են Ղարաքիլիսէի ճակատամարտը: Վիրաւորել են: Ներկայացել ամենաբարձր քաջութեան շքանշանի:

Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսէի ճակատամարտի ոչ թէ օրւայ Խ. Յայաստան, այլ եւ այդ երկրամասի վրայ այսօր ապրող հայութիւն չէինք ունենայ: Ղարաքիլիսէի եռօրեայ հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատեան հայութիւնը եւ հիմը դրեց Հայկական Պետութեան:

7. Հայաստանի անկախութեան օրով, 1919-ի աշնան փրկել են Դաւալուի եւ Վեդիի միջեւ պաշարւած Հայկ. II գունդը:

8. 1919-ի երկրորդ կեսին անցել են Սիւնիք՝ Էդիֆ բէյի զօրքերի կողմից պաշարւած, սովի ու սուրի մատնւած Գողթանին օգնութիւն հասցնելու համար: Փրկեցին թէ՛ այդ շրջանը, թէ՛ այդտեղի հայութիւնը:

9. Այնուհետեւ լծել են վտանգւած Ղափանի եւ Արեւիքի հայութեան ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանութեան գործին՝ յետ մղելով Մուսավաթական Ադրբէյջանի եւ Նուրի, Խալիլ թուրք փաշաների պարբերական յարձակումները:

10. 1920-ի կեսերին՝ Դրօի զորամասի կողմից Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը լքելուց յետոյ՝ ստանձնել են բովանդակ Սիւնիքի ինքնապաշտպանութեան գործը: Մեր այդ՝ աշխարհից բացարձակապէս կտրւած լեռնաշխարհում առանց բաւարար հացի եւ ռազմամթերքի, առանց սպայական կադրի եւ արտաքին որեւէ օգնութեան, քաղաքականապէս մենակ, շրջագծածեւ ճակատի վրայ, աւելի քան մի տարի տեւող անհաւասար ու յաղթական կռիւներով՝ Սիւնիքը - որը Հայաստանի կառավարութեան եւ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի միջեւ կնքւած պայմանագրով յանձնւած էր Ադրբէյջանին - պարտադրում է իր կամքը Խորհրդ. իշխանութեանը, Սիասնիկեանի օրով իր 1921, յունիս, դեկտեմբերի Սիւնիքը համարում է կցւած իր մայր երկրին - Հայաստանին: Սիւնիքի հերոսականի շնորհիւ փրկւած են նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, հայ յեղափոխական եւ մարտական տարրերը:

11. Իմ կեանքն ու գործունէութիւնը կը հաստատեն հետեւեալ իրողութիւնները՝

- Ես միշտ երեւան եմ եկել վտանգների ժամանակ: Խաղաղութեան օրով պաշտօններ չեմ փնտրել, քանզի չեմ սիրել: Վարել եմ միշտ էլ ժողովրդական ուժեր, մի տեսակ պաղութիւն զգալով դէպի այսպէս կոչւած «կանոնաւոր» զօրամասերը: Ղեկավար տարրերը քամել են ժողովրդից եւ վերջինները կաղապարել, եթէ այսպէս կարելի է ասել, ըստ իր պատկերի: Կռիւներում եղել եմ մարդ, աւելի քան մարդ, անգամ թուրք ու թա-

թարների դեմ - վկայ՝ զօրամասերիս ուղղած իմ հրամանագրերն ու կանչերը: Սովետական իշխանության կողմից ինձ վերագրուածները հասարակ յերևույթներ են՝ սահմանուած ամէն զնով հակառակորդը վարկաբեկելու ձգտող պրոպագանդի համար: Ես երբեք չեմ օգուել արտաքին ուժերից, անգամ հարազատ Պետութեան միջոցներից: Առաջնորդուել եմ Մամիկոնեանների ուխտով. եղել եմ խոր հաւատքի եւ էտիկայի մարդ, այդ իսկ պատճառով յաճախ դառնութեան բաժակներ դատարկել: Հաւատքի եւ պաշտամունքի տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուած են եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրաւոր սրբազնագոյնն ինձ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցաւը, կարօտը, ուրախութիւնը, իմ գոյութեան իմաստը, իմ անմահութիւնը, իմ գերագոյն իրաւունքն ու պարտականութիւնը, միաժամանակ երկրի ժողովուրդը ջերմօրէն կապել ու կուրօրէն հետեւել է ինձ: Ինձ թշնամացել են սրբութեան զգացումից զուրկ կիսամտաւորականն ու թուղթ... կանոններով ղեկավարող միջակ զինուորականը: Ռօճիկ չեմ ստացել ողջ կեանքում*։ Հրաժարուել եմ անգամ օտար պետութեան սահմանած թոշակից: Ունեցել եմ հարուստ լինելու եւ ճոխ ապրելու ամէն կարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրեւ ժողովրդի մարդ, համեստօրէն, աղքատ կոչուելու աստիճան: Նիւթապաշտութիւնը յեղափոխականի, զօրականի, հայրենասէրի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն:

Հայաստանից հեռանալիս հետս եմ առել Արաքսի Հայկական ափում զինուորներիս կողմից զարնուած վագրի մորթին - իմ միակ վարձատրութիւնը, Ջաւալ փաշայի դաշոյնը - իմ միակ պատերազմական աւարը, պարտութիւն չտեսած Սիւնեաց Դրօշակը - թո՛ղ դա դրուի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մէջ, եւ մի հին Հայկազեան բառարան - իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մէջ:

12. Հայը Հայաստանից դուրս ենթակայ է վատասերումի: Այդ չարիքի դեմ պայքարել հնարաւոր է միայն ցեղային արժէքների, առաքինութիւնների եւ սրբութիւնների խոր ճանաչումով ու վերապրումով - մի բան, որ հիմնաւորեցի եւ անւանեցի Ցեղակրօնութիւն: Դրա նպատակն էր՝ անհայրենիք հայութեանը հոգեւոր ու քաղաքական անտուն-անտիրութիւնից փրկելով, դարձնել հայրենասէր: Դա Հայրենաստիրական շարժում է,

---

* Այդ սկզբունքի դեմ մեղանչել եմ մի անգամ՝ Ամերիկայում, ուր ընդունեցի, որ ինձ իբրեւ գործիչի շաբաթական տրուի: Մեղանչեցի եւ արդարօրէն պատժեցի: Այդ օրէն մարդկային տմարդութիւնը ստուերիս պէս հետեւեց ինձ՝ ամենուրեք:

որի մէջ վերանորոգւելով միայն պիտի միանան հայութեան բոլոր հատուածները: Իմ այդ ազգահոգ քարոզչութեան համար հայութեան հատուածականացած, ապահայրենացած ու պարտուողական տարրերը դաւադրեցին ինձ:

Ներո՛ւմ եմ բոլորին, ներում կրկնակ պատճառներով - առաջին՝ իմ ազգային դաւանանքը թոյլ չի տալիս թշնամանք տածել դէպի որեւէ Հայ մարդ. երկրորդ՝ խորապէս հասկանում եմ այդ դժբախտներին, որոնք դեռ չեն յաղթահարած ստրուկն իրենց մէջ, որով եւ՝ մնացել են տկար եւ չար:

Այսօր, իբրեւ հայրենակարօտ տարագիր մի հատիկ ցանկութիւն ունեն - Մեռնե՛լ Հայրենի լեռների վրա:

13. Բուլղարիայում տեղի ունեցաւ ռազմա-քաղաքական անցքերի հասունցրած պետական հարւածը: Սպասուում է Կարմիր բանակը: Գիտեմ, թէ ինչ է սպասուում ինձ, բայց եւ այնպէս որոշել եմ մնալ, հակառակ որ կարելիութիւն ունեն *par avion** ինձ նետելու *Wien*** : Չեմ հեռանում, որ հալածանքի չենթարկւեն մեր կազմակերպութիւնները: Մնալու աւելի լուրջ պատճառներ ունեն՝ ծանօթ երկու ընկերներս:

Եկաւ սովետական բանակը, եւ տեղի ունեցաւ այն, ինչ որ սպասում էի: Օգուելով ստեղծած թոհուրոհից՝ իրենց ցեղի կաթով չմեծցած մի քանի վատասերած հայեր արդէն գործի են անցել: Նրանք - առաւելապէս կօշկակարներ, իբրեւ ոստիկանական լրտեսներ՝ հետները զինւած բուլղար միլիցիոներներ առած, ընկած են տնէտուն, ինձ եւս փնտռում:

Յաւիտենօրէն զգւելի ստրուկնե՛ր, որոնք տկար իրենց չարութիւնը բաւարարելու - իրենց հայազգի «թշնամիները» ոչնչացնել տալու սեւ նպատակով - միշտ էլ օգուել են օտար ուժերից:

Նուազ զգւելի չեն, սակայն, նաեւ միայն անուանապէս ազգայնական տարրերը: Իբրեւ շուկայի բարոյականի տէր էակներ՝ անասնանալու աստիճանի սննկանացած են սրանք: Ծանօթ, բարեկամ, ազգական - ոչ ոք իր դուռը կը բանայ առջեւդ, եթէ անգամ Նազովրեցու խաչն ուսիդ եւ փշէ պսակը արնածոր ճակտիդ իր պաշտպանութիւնը փնտրես: Մոռացան, մոռացան բոլորը, որ իմ թափած աշխատանքի շնորհիւ միայն ամբողջ չորս տարի զերծ մնալով հրեաների ճակատագրից՝ հարստացան ու հարստացան: Նրանք, որոնք դեռ երէկ հայեացքդ ու բարեւդ կ'որսային, այսօր փախչում են անունիցդ, ստուերիցդ անգամ:

Կարմիրները սպասում են ինձ. եօթնիցս ստոր է նա, ով գերադասում է կեանքը մահէն բոլոր պարագաների մէջ: Թո՛ղ կատարւի անխուսա-

* *par avion* - օդանաւով

** *Wien* - Վիեննա

փելին: Այսօր կեանքին ես կապւած եմ այն չափով միայն, ինչ չափով որ ինձ դեռ պարտական եմ զգում ծառայելու Հայաստանին:

Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես դու, Հայաստանի տիրասիրտ ու պաշտելի ժողովուրդ, որի ոգին գիտցաւ միշտ էլ վսեմանալ վտանգների ժամանակ:

Գաղութ, դու մի անգամ եւս ինձ ապրեցրիր ամօթանքի ողբերգութիւնը - ամօթ քեզ:

ՆԺՂԵՀ

1944, սեպտեմբեր, Սօֆիա

*ՀՀ Ազգային Անվտանգության
նախարարության արխիվ,
գործ թիվ 11278, հտ. 4*

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ

*Փառք այն ոգիներին, որոնք լսեցին
ժամանակի, պատմության եւ իրենց ազգի
ծայնը ու գործի ասպարեզ իջան...*

Բանտարկեալները...

Ովքե՞ր են այդ բանտուած ոգիները:

Եթէ այդ հարցը առաջարկենք ճերմակ Ձարին կամ Կարմիր Սուլթանին, նրանք «աւազակ» եւ «մարդասպան» անուններով կը մկրտեն նրանց: Այո՛, նրանք, բանտարկեալները, Ազատութեան աւազակներն են, որոնք ուզեցին Ազատութիւն եւ Արդարութիւն գողանալ իրենց հրատանջ Ազգի համար:

Նրանք յանդգնեցան փշրել Հայու ձեռքն ու ոտքը կաշկանդող բռնութեան շղթաները:

Նրանք, Հայու ազատութեան ասպետները, ցոյց տուեցին բռնակալներին, թէ Հայը այլեւս արցունքի գետեր չէ թափում, այլ՝ բողոքում է, որի ձայնից դողում են տիրանները իրանց շիրիմների խորքերում, ցոյց տուեցին, թէ Հայը այլեւս չէ բախում, այլ՝ փշրում է Ազատութեան դարպասները:

Այդ բանտուած ոգիները անվախօրէն Ռուսիայի Ձարին «Պրոկրոստ» անունով կնքեցին, երբ նա հրամայեց իւր կոզակներին՝ տապարներով ջախջախել Էջմիածնի դռները, նրանք էին, այդ Հայու անկախութեան Կարապետները, որոնք փորձեցին ջախջախել այն բռնակալների գլուխները, որոնց մէջ յղացաւ հայկական ընդհանուր կոտորածի միտքը:

Վերջապէս, այդ բանտարկեալները այն ըմբոստ ոգիներն էին, որոնք բարձրացնելով իրենց ձայնը, այսպէ՛ս խօսեցին.

- Բռնակալներ, ամէն մի ազգ, ինչպէս եւ Հայը, նման է մի նորածին մանուկի, որը օրերի ընթացքում ազատուում է ծնողական կապանքներից: Ի՞նչ կը նշանակէ բռնութեան մագիլների մէջ խեղդել մի ազգ եօթն հարիւր տարի, ի՞նչ կը նշանակէ մանուկին օրօրոցի մէջ պահել մինչեւ գերեզմանի սեւ տախտակը...

Ահա՛ այն բանտարկեալները, որոնց մէջ խօսեց Ազատութեան, Արդարութեան ու Վրէժի ձայնը: Եւ նրանք վճռեցին պարզել Յեղափոխութեան Կարմիր դրօշը ու նամուսով դրօշի տակ մեռնել, քան թէ բեռնամուս ապրել, սողալով բռնակալների առաջ եւ լիզելով բռնութեան անարգ

շղթաները: Եւ նրանք ասպարեզ իջան, ցցած իրենց դրօշը, գործեցին եւ ընկան Չարի ու Սուլթանի դրած թակարդների մէջ:

Ու այսպէս, իրենց կարմիր գործունէութեան համար, բանտուեցան այդ խռովարար ոգիները Ռուսիայի եւ Տաճկաստանի զնդանների մէջ...

Ապրում են բանտարկեալները նեղ ու խոնաւ բանտերի մէջ ու Ազատութեան ու Վրեժի ոգին աճում է նրանց սրտի մէջ, եւ եթէ շուտով հասնին Ազատութեան ալիքները եւ փշրեն նրանց բանտերի դռները, այն ժամանակ պիտի թունաւորուի բռնակալների կեանքը:

Բայց աւա՛ղ, այդ կարմիր բանտարկեալների տասնեակից միայն մէկն է ազատոււմ, իսկ միւսները... Ո՛հ, մութ գիշերին հարցրէ՛ք, որովհետեւ նա է տեսնոււմ, երբ գահին հաւատարիմ կոզակի սուլինը հնձում է բանտի պատերի մէջ տասնեակ բանտուածների կեանքերը: Պետերբուրգի մօտով վազող գետակին հարցրէ՛ք, որովհետեւ նա է տանում ու խեղդում դիակները կիսախողխո՛ղ...

Ի՞նչ են կտակում հայ բանտարկեալները, երբ Չարիզմից եւ Սուլթանիզմից ծնած մահը մօտենում է նրանց:

Թող ապրէ՛ անկեղծ հայրենասէրի անունը, կեցցէ՛ Յեղափոխութիւնը... կեցցէ՛ Միութիւնը...

Այդ մարտիրոսները կարողանում են միայն այդքան կարճ խօսել, որովհետեւ ֆալազը շուտ կաշկանդում է նրանց լեզուները:

Յաւերժական փա՛ռք այդպէս կտակողներին:

Յարգանք այդ Միութեան...

Որովհետեւ միայն Միութեան պարզած ձեռքը կարող է բանալ մեզ համար հայու Ազատութեան դարպասները, միայն Միութեան ձեռքի տապարը կարող է փշրել այն զնդանների դռները, որոնց մէջ բանտուած են մեր եղբայրները:

Ուրեմն, Անդրանիկի եւ Մուրադի ձեռքերը թող պարզուեն միանալու համար:

Դէ՛, թող բարձրանան այդ ձեռքերը, պատրաստ են համբուրելու:

Եւ եթէ Միութեան Աստուածը զոհ է պահանջում, ահա՛, հայրենակիցներ, ծաղիկ կեանքս զոհի սեղան բարձրացուցէ՛ք:

«Ռազմիկ», Պլովդիվ (Ֆիլիպէ),

1907թ., թիւ 132

ՄԵՐ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՐԻՉԸ

Նժդեհի ճառը՝ արտասանված 1924 թվականին, Սոֆիայի գերեզմանատան մեջ, Քրիստափոր Միքայելյանի հուշարձանի բացման առթիվ

Մեծ մարդը.- Դա սպասուելիք օգնությունն է, մխիթարությունը: Մեսիան, որ ժամանակների մայրը երբեմն-երբեմն աշխարհի կ'ուղարկէ այս կամ այն ժողովրդի եւ մարդկութեան համար:

Մեծ մարդը.- Պարզատես, վշտակիր, հերոս երեւալով հոգեկանօրէն կը փոխի իր միջավայրը: Նրանով կ'արժեքաւորուի, կ'իմաստանայ, կը վեհանայ կեանքը: Նրա խօսքը կ'ազդէ որպէս հրաշէկ կայծ՝ բռնկեցնելով իրեն հետ առնչող սրտերն ու զգացումները: Նրա ներկայութիւնը կ'ազնուացնէ, կը թեւաւորէ, կը գօտեպնդէ հոգիները: Նրա շնորհիւ անկարելին կը դառնայ միայն դժուարին, դժուարինը՝ կարելի: Երազները կը դառնան նպատակ, նպատակները՝ իրականութիւն: Կը փոխէ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը, պատմութիւնը:

Մեծ մարդը.- Դա Աստուած է, միայն այն տարբերութեամբ, որ դա իրեն Աստուած կը զգայ միայն իր կեանքի որոշ վայրկեաններում եւ որպէս այդպիսին կը կերտէ իր յաւերժական, իր աստուածարժան գործերը:

Այդպիսին էր Քրիստափորը՝ Հայկական Պրոմէթէյը, մեր Յեղափոխութեան արարիչը, մեծ առաքեալը, մեծ վրիժակը:

Քրիստափորի հոգու եւ գործի մեծութիւնը պատկերացնել կարենալու համար, դառնանք, մի վայրկեան, վերադառնանք մեր Յեղափոխութեան նախօրեակը՝ տեսնենք, թէ ի՞նչ էինք երէկ:

Աշխարհի ամենէն անիծապարտ բռնապետութեան արնոտ ձեռքով կը խաչուէր հայ ժողովուրդը:

Գողգոթայէն՝ Արեւմտահայաստանէն կը բարձրանար աղաղակը հաւաքավառ խաչեցեալի.- օգնութիւն, փրկութիւն ինձ:

Իսկ մարդկութիւնը՝ յանցաւոր ու անտարբեր, կը պատասխանէր.

- Ծարա՞ւ ես, արբ արցունքդ...

- Կոտորու՞մ ես, ջրի չա՞փ էլ արժէք չունի արիւնդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Կողոպտու՞մ ես, տէր չե՞ս վաստակիդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Շղթաների մէ՞ջ կը ծնեն, կ'ապրեն, կը մեռնեն զաւակներդ՝ դու ես մեղաւոր, որովհետեւ թոյլ ես...

- Կա՞խ է գլուխդ, խոնա՞րի է ճակատդ, բռնութեան լծի տակ երկտակուա՞ծ է մէջքդ, պատուիդ տէրը չե՞ս, ցեղիդ սրբազան լեզուէն

օգտուելու իրաւունքն իսկ չունե՞ս, վաղո՞ւց է ինչ եկեղեցիներիդ զանգերի քաղցր ղօղանջը չես լսում, առանց իտէալի եւ վեհութեան կը սողա՞ս միայն - ստորո՞ւկ ես՝ դու ես մեղաւոր, դու. ի՞նչը մղեց քեզ միամտօրէն հաւատալու ցնորապաշտ Նազովրեցու վսեմ, բայց վտանգաւոր խօսքին: Ո՞վ ասաց, որ թոյլը մեղաւոր չէ, որ թոյլ է, եւ որ ուժեղը երախտիք չունի, որ ուժեղ է: Դու խաբուած ես, ժողովուրդ, որ զոհն ես քրիստոնէական բարոյախօսութեան, որ շարունակում է մնալ որպէս ներկ եւ շպար, որպէս քօղ եւ դիմակ ուժեղների հոգու համար: Թուլութիւնը,- ասում է աշխարհը,- ծնուած է սնուցանելու ուժը: Ուժն է ծնում իրաւունքը: Ուժեղին է աշխարհը, հայրենիքը, ազատութիւնը եւ ամէն ինչ:

- Ուզո՞ւմ ես վերջ տալ գերմարդկային տառապանքիդ, որի Շէքսպիրը դեռ չէ յայտնուել: Ուզո՞ւմ ես վերջ տալ գողգոթայիդ, որի վրայ որպէս յոյսի ժողովուրդ, կը մեռնես ամէն օր եւ չես մեռնի: Ուզո՞ւմ ես փրկուիլ.- եղիր ուժեղ, քանզի թոյլերը բարեկամ չունեն աշխարհում: Իսկ ուժիդ ապացոյցը տալու համար, ցոյց տուր երկու բան.- առաջինը, որ գիտես մեռնել գիտակցօրէն, կռում գործօն եւ իմաստալի մահով, երկրորդը՝ որ գիտես մեռցնել: Ապացուցեցի՞ր այդ, ունեցա՞ր այդ երկու առաքինութիւնները, մասնաւորապէս առաջինը՝ փրկուած ես:

Այս էր աշխարհը հայկական գողգոթայի հանդէպ: Այսպէս կը պատասխանէր մարդկութիւնը մահուան դատապարտուած այս ժողովուրդին, որը չէր ուզէր մեռնիլ, բայց չէր կարող եւ ապրել:

90-ական թուականներին ուժգնօրէն զգացուեց Քրիստափորի շունչը: Նրա դրօշի տակ հաւաքուած հասարակական բանակը- կուսակցութիւնը արդէն խռովել է մահուան լռութիւնը: Հոգեպէս կը լարուի ժողովուրդը: Նրա որդիները որպէս ապստամբ կը նետուին լեռները, արիաբար կը չափուին բանակների հետ՝ կ'անգիտանան վտանգը, կ'արհամարհեն մահը, ժպիտը երեսներին կը բարձրանան կախաղանները, բաց ու բարձր ճակատով կ'երեւան աքսորի ճանապարհներին, կը պայթին մի շարք ապստամբութիւններ՝ մէկը միւսէն հերոսական ու հիասքանչ, տեղի կ'ունենայ արշաւանքների մի ամբողջ շարք՝ մէկը միւսէն յանդուգն ու փառաւոր, օրեց օր կը խորանայ պայքարը, լեռների վրայ կը բազմանան յեղափոխական խմբերը, անհաւասար կռիւներում կը դարբնուի լեզենդար ֆեդային, ազատամարտը կը ծնի հերոսներ, կը հարստացնի մեր ցեղի հերոսական մարտիրոսութիւնը, նրա փառատաճարը: Ի լրումն այդ բոլորի մի օր բռնակալի որջում՝ Ստամբուլում կը պայթի, կը գոռայ դժոխային մեքենան - Սուլթանասպանութեան փորձը - ծնունդ Քրիստափորի տիտանական մտքի եւ զգացումի, մի յանդուգն մահափորձ, որի մասին եւրոպական «Ֆրանքֆուրտեր Ցայտունգ»ը կ'արձանագրէր. «Հայկական ուժանակը դղրդեցրեց ոչ միայն Պոլիսը, այլեւ ամբողջ աշխարհը»:

Հետեւա՞նքը:

Կրաւորական նահատակութեան փոխարէն - նշան մեր երկուսն
թուլութեան - պատճառը օտարների դէպի մեզ տածած սպանիչ արգահա-
տանքի - մեր ժողովրդի վերջին տարիների հերոսականը՝ արժէքը անկախ
հայրենիք ունենալու իրաւունքի:

Քրիստափորը վառելով մեր ժողովրդի հոգու մէջ ինքնայարգանքի
զգացումը, կը դարձնէ նրան արժանի մարդկութեան յարգանքին:

Մարդկութեան պատմութիւնը այլ բան չէ, քան պատմութիւնը ազգերի
արժանապատուութեան համար մղուած պայքարի: Շնորհուած արժէքների
եւ արժանապատուութեան փոխարէն, ինքնանուաճ ազգային արժանա-
պատուութիւն ու ինքնաստեղծ արժէքներ: Այն, ինչ որ այսօր ունինք, այն,
ինչ որ մեզ տուել է քաղաքական կշիռ, այն, ինչ որ շատ բան է աւելացրել
մեր ազատութեան արժանի համարուելու իրաւունքին, չէ մոռացուած, չէ
շնորհուած՝ դա ձեռք է բերուած երկարատեւ եւ հերոսական պայքարով:

Քրիստափորի շնորհիւ քաղաքական մուրացիկը կը դառնայ մարտիկ:

Գաղթականութիւնները կամ կը կորչին, կամ կը յարմարուին օտար
միջավայրին: Հայը բնաւեր՝ չի կորցնի իր ազգային դիմագիծը, նա չի
ապագայնանայ, որովհետեւ մեծ հայու շնորհիւ իր հոգու մէջ եւ իր
շուրջը կը կրի հոգեւոր հայրենիքը, որովհետեւ օտար միջավայրերում
հոգեպէս կ'ապրի իր հայրենիքում:

Մեր վերջին վեց տարուան պատմութիւնը- տխուր նկարագրութիւնը
մեզ հետ կատարուածի, Քրիստափորի օրօք եւ նրանից յետոյ կը դառնայ
պատմութիւնը այն բանի, ինչ որ մենք կը կատարենք մեր թշնամիների
հետ: Քրիստափորը կը փրկէ հայ պատմութեան արժանապատուութիւնը:

Սեղմ ասած՝ շնորհիւ Քրիստափորի օտար լծերի տակ ստրկօրէն
հոգեվարող հոգեւոր հօտի փոխարէն այսօր կայ անկախ եւ ստեղծագործ
քաղաքական ժողովուրդը եւ յաւիտենական արժէքներից՝ Մայիս 28ը:
Այսօր քսաներորդ դարաշենքում կանգնած՝ հայութիւնը նախայեղափո-
խական շրջանի ստրուկների եւ առեւտրական միջնորդների արհամար-
հուած հօտը չէ, որին աշխարհը կը զլանար անկախութեան իրաւունքը,
այլ մարդկութեան զնահատանքին արժանացած քաղաքական մի ժողո-
վուրդ՝ վիրաւոր, բայց ազատ հայրենիքն ունենալու իրաւունքը ձեռքին:
Մի ժողովուրդ, որ Քրիստափորի թողած անմեռ արժէքների գիտակցու-
թեամբ եւ պաշտամունքով կը շարունակէ գոռալ մարդկութեան երեսին.
«Ոչ ոքի ի վնաս, իմ եւ մարդկութեան երջանկութեան համար անկախ
ապրիլ կ'ուզեմ»:

Փառք հայ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, ճակատագիրը եւ պատմու-
թիւնը վերաստեղծող մեծ Քրիստափորին:

Թող ապրին նրա թողած արժէքները:

«Հայաստան», Պլովդիվ, 1924թ., թիւ 29

ԱՆԱՐԻՈՒԹԻՒՆԸ - ՄԱՅՐ ՉԱՐԵԱՑ

Խորհրդածութիւններ Վարդանանց տօնի առթիւ

Ներքին թշնամին:

Հին է սրա պատմութիւնը: Նա երէկ չէ ծնւել եւ վաղը չպիտի մեռնի: Խօսել սրա մասին կը նշանակէ պատմել մեր ցեղի պատմութեան ամենատխուր էջերը:

Ռա զինակիցն է ու եղբայրը արտաքին թշնամու, որի մասին հայոց պատմութիւնն ասում է զայրոյթով՝ «Շապուհի զօրքերը կ'առաջնորդէին հայանուն դաւաճանները՝ ծանօթ Հայաստանի դիրքերին ու դրութեան»:

Ազգադաւն է նա, որի սեւ գործերի մասին խօսելիս վաղուայ պատմիչը զգուանքով պիտի գրէ՝ «Տաճիկ զօրքերին դէպի Հայաստան կ'առաջնորդէին հայանուն կարմիրները»:

Երէկ նա չէր ճանաչում ազգային անկախ պետութիւն, այսօր ներքին թշնամին կաշուից դուրս է գալիս արդարացնելու եւ ամրացնելու օտար իշխանութիւնը Հայաստանում:

Օտարի լուծը ժամանակին նա արդարացրել է Պարսկահայաստանում, Տաճկահայաստանում, Ռուսահայաստանում, եւ վաղը եթէ իրերու բերումով թաթարները մտան մեր երկիրը, եւ վաղը եթէ մեր երկրում ապրող մի բուռ եզիդներն իսկ արիութիւն ունեցան հայութեան պարտադրելու իրենց գերիշխանութիւնը - ներքին թշնամին՝ անարի հայը, ծափ կը զարնէ եւ սրանց:

Միայն ազգային իշխանութիւն չէ ճանաչում դա:

Վաղը նա չպիտի ճանաչի եւ երրորդ Հայաստանը, եթէ այնտեղ յեղափոխականների փոխարէն իշխեն հայ-կաթոլիկները՝ ամենից չէզոքները:

Այս է, այսպիսին է մեր ներքին թշնամին, որը այնքան սեւ դարեր եւ օրեր է ապրեցրել հայութեան, որը քանիցս ու քանիցս ներսէն է պայթեցրել մեր բերդերը եւ հեշտացրել օտարների մուտքն ու իշխանութիւնը Հայաստանում:

* * *

Վատերը կարճայուշ են լինում:

Մենք գիտենք, սակայն, թէ ինչպէս պատժուեց Ե. դարի հայու վատութիւնը: Քաղաքական հեռատեսութեան դիմակի տակ գործող Վասակի դաւաճանութիւնը չմնաց անպատիժ, իսկ Աւարայրի խնկելի «արկածախնդիրը» հայ ժողովրդի կողմից հռչակուեց սուրբ:

Նոյն ձեւով պատժուեցին եւ Դավիթ բէկի հակառակորդները ժԸ. դարում:

Աւելի խստագոյնս պիտի պատժուին հայոց պատմութեան կողմից մեր օրերի ներքին թշնամիները:

Պատմութիւնը... Ա՛հ, դատաւորների այդ մեծ եւ անմահ դատաւորը, որին չէ յաջողել լռութեան դատապարտել եւ ոչ մի ոյժի, չպիտի կարողանայ կաշառել եւ կարմիրների արծաթը: Պատմութեան դատաստանը - ահա սեւ օրերը վատերի:

Այդ օրը նա պիտի թքէ վատ մեռելների գերեզմանին եւ կենդանի վատերի ճակտին անփառունակ:

* * *

Սակայն, իրենից ի՞նչ է ներկայացնում ներքին թշնամին՝ հոգեբանօրէն: Ո՞վ եւ ի՞նչ է դա որպէս հոգեբանական նկարագիր: - Անարին է դա:

Դա կենդանի համադրութիւնն է հին փառասէր հայու եւ դարերի ընթացքում օտար լծերի տակ տկարացած, անարիացած հայու:

Անարին է դա, որի մէջ դեռ ապրում է Տիգրան Մեծի շրջանի հայ մարդու փառասիրութեան մի մասը:

Անարին է դա, որի մէջ անթեղուած մնում է դեռ Արշակունիների շրջանի հայ մարդու փառասիրութեան մի մասը. - Արշակունիները, որոնց օրօք հայկական զինանշանը կը խորհրդանշէր Արծիւը՝ թեւաբաց՝ աշխարհակալ:

Անարին է դա, Տիգրան Մեծի եւ Արշակունիների աշխարհակալ հայութեան փառասիրութեամբ օժտուած, բայց դարերի ստրկութեան մէջ իր արիութիւնը կորցրած հայն է ներքին թշնամին:

Կա՛յ, սրա մէջ կայ փառասիրութիւն, բայց պակասում է արիութիւնը: Իսկ նման արարածը ե՛ւ դժբախտ է, ե՛ւ վտանգաւոր: Սրան պէտք է բաւարարել իր փառասիրութիւնը, բայց աւա՛ղ, արիութեան պակասի շնորհիւ սա անընդունակ է զոհաբերութիւն պահանջող մեծ, բարի եւ առաքինի գործերի: Նա կ'ուզէր երկնքի աստղերը վեր բերել, արծւի թւերից փետուր խլել. նա կ'ուզէր իր անւան շքինդով առնւազն հայոց աշխարհը լեցնել... Նա փառասէր է եւ... այսքանը:

Փառասէր, բայց եւ ոչ արի: Իսկ նմանը ե՛ւ դժբախտ է, ե՛ւ դժբախտացնող. իսկ նմանը չար ոյժ է, չարագործ, հրէշ:

* * *

Անարի փառասէրն իր հետքերն է թողել եւ համաշխարհային պատմութեան մէջ: Նախանձի որդը հանգիստ չէր տայ Յերոստրատին:

Նա կ'ուզեր անմահանալ, յաւերժանալ, բայց կը պակասէր արիութիւնը: Եւ ահա՛ մի գիշեր նա ուզեց անմահանալ: Եւ մթութեան մէջ կատարեց իր մութ գործը. նա հրդեհեց, կրակի մատնեց հին աշխարհի ամենամեծ տաճարը եւ իր անունը կապեց պատմութեան, անմահացաւ... որպէս չարագործ:

* * *

Մեր ներքին թշնամին.

Յայ Յերոստրատն է դա, որն իր սեւ գործերով մեր դարերի պատմութիւնն է սեւացրել: Եւ որքան շա՛տ են նրանք, - փոքրիկ Յերոստրատները: Յիւանդոտ փառասիրութեամբ, բայց զուրկ արիութիւնից: Նրանք, բոլոր տեսակի Յերոստրատները գործի վրայ են այսօր: Նրանք գործում են եւ անմահանում... Յերոստրատաբար, չարագործաբար:

Նրանք այսօր հայ ցեղի սրբութիւնների ամօթալի աճուրդն են կազմակերպել: Սրբութեանց առետուր: Ծախու են հանուած Մայիս քսան եւ ութը, Եռագոյնը, Յայկական անցագիրը: Դաւել են եւ դաւում են վատերը հայ ցեղի գոյութեան եւ այդ գոյութիւնն արդարացնող սրբութիւնների դէմ:

Արիութեան պակասը, անարիութիւնը - ահա՛ վատ հայերի եւ նրանց վատութիւնների մայր պատճառը:

Քանի դեռ հայ մարդու փառասիրութեան չէ միանում վտանգն ու մահը անգիտացող արիութիւնը, քանի դեռ կայ անարի հայը - կը լինի ներքին թշնամին. իսկ քանի դեռ կայ այդ հրէշը - քաղաքական աւելի բարւօք վիճակը երազ պիտի մնայ մեզ համար:

Անարիութիւն - ահա՛ վատ հայու գոյութեան պատճառը:

Վատ հայը - ահա՛ հայ ժողովրդի դարերի եւ այսօրայ դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը:

* * *

Եթէ անարիութիւնը՝ մայրը բոլոր չարագործների եւ չարեաց՝ եթէ անարիութիւնն է երբեմնի հոգով արծիւ մեր ժողովուրդը դարձրել Գառն Աստուծոյ - դարերի անմեղ որսը Արեւելքի գայլ ցեղերի համար, արիութիւնն է, որ պիտի փրկէ հայութիւնը:

Արիութիւն - յետ այսու սա՛ պիտի լինի հայ մարդու կոչումը:

Վահագնի հետ պիտի խօսի հայ մարդը հիմա - Աստուածը հին հայոց, Աստուածը Արիութեան եւ Յաղթանակի:

Փտած, եղծանուած են հին մագաղաթները:

Նոր աւետարանի խօսքը պիտի լսի հայութիւնը:

Ցեղօրէն անկախ ապրելու եւ ստեղծագործելու՝ եւ ոչ ժամանակա-
ւոր կեանք մուրալու համար հայ ժողովրդի հաւաքական հոգու մէջ
հրամայողաբար յարուբին պիտի առնի պաշտամունքը մեր հին եւ
հզօր Աստծու: Վահագնի համար տաճարներ պիտի բարձրանան
Արարատեան դաշտում, Սիւնիքում, Արցախում, մեր գաղութներում,
ամէն տեղ, ուր կ'ապրի հայը՝ ամէն մի հոգու մէջ, քանզի արիւթիւնն է
եղել յաւիտենական պարտականութիւնը այն ազգերի, որոնք չեն
ուզում մեռնել:

- Արիացի՛ր, արիացո՛ւր՝ սա պիտի լինի մեր օրուայ նշանաբանը:
Վահագն-Աստուած, արիապաշտութիւնը - նոր կրօն, հայ մարդն - արի՛,
եթէ չենք ուզում մեր տեղն արեւի տակ մի օր զիջիլ մեզնից արիներին:

*«Արաքս» օրաթերթ,
Սոֆիա 1926թ., 11 փետրվար*

ՕՐԵՐԻ ՕՐԸ

Նախնի իմաստասերներից Թաղեսը սովորութիւն ունէր ամէն տարի «շնորհ» մատուցանել Աստուծոյ, քանզի նախ՝ ծնած է բանաւոր եւ ոչ անբան, երկրորդ՝ որ ծնած է յոյն եւ ոչ բարբարոս: Մենք Թաղեսաբար նոյնը կատարենք ամէն օր, նախ որ մեր երջանիկ սերունդի օրով տեղի ունեցաւ Մայիս 28-ի պատմական ակտը - հայ ժողովրդի քաղաքական յարութիւնը, եւ ապա՝ որ մենք կը պատկանինք Հայութեան այն արի եւ անձնուրաց մասին, որի գերմարդկային ճիգերի շնորհիւ միայն դարերի ստրկութեան ճահճից այնքան դիւցազնօրէն բարձրացաւ մեր Ազգը եւ արժանաբար տեղ գրաւեց օրուայ պետութիւնների կողքին:

Բարոյական կորովի եւ ողբերգութեան աղբիւրներով այնքան հարուստ եւրոպական ժողովուրդներէն մէկը ամէն տարի ծունկի կու գայ իր անկախութեան եւ փառքի ճանապարհին ընկածների հողաթմբի առաջ եւ կը խորհրդածէ: Ամէն տարի նա կը հաւաքէ հայրենի եւ օտար դաշտերում ընկած իր որդիների նշխարները եւ իրեն յատուկ վեհութեամբ կը թաղէ իր հաւաքական սրտի եւ գիտակցութեան մէջ:

Մի ուրիշն այդ ժողովուրդներից իր ճերմակ մարմարիոցն ունի, որով կը ճգնի գեղեցկացնել մահը իր որդիների համար:

Երրորդն ունի իր ամենամեայ երկվայրկեանի դադարը, երբ բեւեռէ բեւեռ տարածուած իր պետութեան եւ գաղութների մէջ կանգ կ'առնէ կեանքը, երբ ազգեր եւ ազիւնք մտքով կը ծնրադրեն ու կը խոկան մի նուիրական հողաթմբի առջեւ:

Որքան վեհ, այնքան իմաստուն արարք:

Ժողովուրդները կը ծնրադրեն, որովհետեւ խորապէս կը գիտակցին, որ եթէ չընդունին, թէ կայ մի բան բարձր իրենցից, բարձր իրենց առօրեայ շահերից եւ ապրումներից - իրենց մէջ ոյժ չեն գտնի բարձրանալու մինչեւ գերագոյն ըմբռնումն ու զգայունութիւնը - կարողութիւններ, որոնք կը հարիրապատկեն ժողովուրդների բարոյական կորովը:

Կը ծնրադրեն ժողովուրդները՝ շեշտելով իրենց կուլտուրականութեան հետ եւ իրենց պաշտամունքը դէպ իրենց մեծութեան ու երջանկութեան համար ընկածները:

Իսկ կը խորհրդածեն, կը խոկան նորանոր ճշմարտութիւնների մասին, որոնցմով զինուած՝ նրանք կը դառնան ու կը մնան մեծ եւ անպարտ:

Ոյժ է ճշմարտութիւնը: Չկայ ոյժ առանց ճշմարտութեան: Չկայ փրկութիւն առանց ոյժի: Ճշմարտութիւններ... որոնցմով այնքան ուժեղ են եւրոպական ժողովուրդները: Գերագոյն ոյժեր, որոնցմով այնքան աղքատ է մեր կեանքը: Այդ ոյժ ճշմարտութիւնները ե՛ւ կան, ե՛ւ չկան մեզանում: Չկան՝ ասենք - եւ ճիշտ է, որ չկան - այլապէս՝ այն պիտի չլինէինք ազգովին, ինչ որ ենք այսօր:

Չկան, եւ դրա համար էլ ուղեկորոյսները, դարձընթաց եղածներն ու բարոյալքուածներն այնքան շատ են մեր իրականութեան մէջ:

«Ճշմարտութիւնները պիտի սովորել,- ասել է Արեւելքի իմաստուններից մէկը,- եթէ նրանք գրուած են անգամ պատերի վրայ»:

Սովորենք եւ գործադրենք որոշ փրկարար ճշմարտութիւններ: Վերապրեցնենք մեր ցեղի հոգու մէջ այդ գերագոյն ոյժերը՝ որպէս ազգ չկորչելու համար:

Մեր նկատմամբ մեղաւոր է եւ մարդկութիւնը, բայց անմեղ չենք եւ մենք: Մերն է մեղքի մեծ բաժինը, քանզի մեր ձեռքին է բանալին այն բոլոր դրութիւնների, որոնց մէջ կ'ուզէինք եւ կարող ենք լինել, քանզի մենք ենք մեր քաղաքական բախտի ճարտարապետը:

Օտա՞րն է մեղաւոր, որ մեզանում դեռ այնքան մեծ է թիւն այն հայ անհատների, ընտանիքների եւ խմբակցութեանց, որոնց համար Մայիս 28-ը դեռ շարունակում է մնալ որպէս մի «բացակայող Աստուածութիւն»:

Ո՞վ է ստիպում մեզ՝ չլինել հայրենապաշտ: Ո՞վ կարող է խլել մեզնից անկախ հայրենիքի սրբազան գաղափարը: Ո՞վ կարող է ինքնանուաստացումի զոհ դարձնել մեզ, երբ գիտենք, թէ գիտակցական ստրուկի եւ յանցագործի մէջ չկայ տարբերութիւն, երբ կը զգանք, թէ երկարատեւ ու ծանր հոգեվարք է անհայրենիք գոյութիւնը:

Ո՞վ կարող է պահանջել, որ հայը՝ որ կը զբաղուի վաճառականութեամբ, հայը՝ որ կ'ուսանի, հայը՝ որպէս բանւոր, հայը՝ որ կը մշակէ հողը, հայը՝ որ կ'ուսուցանէ, հայը՝ որ զէնք կը կրէ - ո՞վ կարող է ստիպել, որ այդ բոլորը չլինեն աւելին, քան այն, ինչ որ են:

Ո՞վ եւ ի՞նչ կարող է այդ բոլորին զրկել ե՛ւ հպարտ, ե՛ւ արի, ե՛ւ հայրենամուտը լինելու ազատութիւնից:

Մեր հոգուց դուրս կա՞յ մի չար ոյժ, որը կարողանար մեզ թուլութեան դատապարտել, երբ խորապէս գիտակցել ենք, թէ թուլութիւնը անբարոյականութիւն է եւ մահ:

Ո՞վ եւ ի՞նչը, վերջապէս, կարող է արգիլել բոլորին եւ ամէն մէկին՝ իրենց կեանքի գերագոյն հարցը դարձնելու [...], որ բոլորն ու ամէն մէկը յաճախ եւ յաճախ հարց տան իրենց, թէ «Ի՞նչ ձեւով կարող եմ է՛լ աւելի օգտակար լինել Հայրենիքիս»:

Կա՞յ, մեզմից դուրս գոյութիւն ունի՞ այդ սեւ ոյժը՝ թշնամի միայն մեր ջեղին եւ նրա բախտին:

- Չկայ՝ մեզմից դուրս, կայ՝ մեր հոգու մէջ:

* * *

Արդեօ՞ք օտա՞րն է մեղաւոր, որ դեռ ամէն հայի մօր կաթը Յայաստանի անկախութեան գաղափարի սրբազան կաթը չէ, որ բարձր հայրենասիրութեան կրակն ու լոյսը չեն թափանցել մեր ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ: Օտա՞րն է մեղաւոր, երբ թրքական եաթաղանից հալածական հայութեան մի մասը ազատ երկիրներում իսկ կը շարունակէ գործածել Յայաստանը գերեզմանատան վերածող շնական ժողովրդի լեզուն՝ զարմացնելով եւ զայրացնելով ոչ-իսլամ մարդկութիւնը մեր վրայ: Օտա՞րն է մեղաւոր, որ դեռ կան հայեր - ահա՛, եւ որքան շատ են սրանք - որոնց կողմից անվերջ գողգոթաների եւ փառքերի տէր հնագոյն ժողովրդի անդամ լինելը դեռ չէ գիտակցում որպէս գերագոյն երջանկութիւն: Եւ ո՛չ մի օրէնք, անգամ կանոն՝ պարտադիր բոլորի, բոլորի՛ համար. կան կարծիքներ միայն՝ իրարամերժ, խակ, խուժական: Օտա՞րն է մեղաւոր մեր կեանքում տիրող մտա-բարոյական անիշխանութեան համար: Էսնաֆական եւ եսապաշտ տրամադրութիւններ եւ գորշ ամենօրեութիւն. Օտա՞րն է մեղաւոր այդ բոլորի համար: Ո՛չ, ո՛չ, օտարի իշխանութիւնից վեր է իլլելու մեզմից այն՝ ինչ որ ունինք, եւ տալու այն՝ ինչի որ կարօտ ենք: Թողնենք օտարներին մեղադրելու թոյլերին յատուկ ցաւը, որպէսզի կարողանանք տեսնել մեր թերութիւնները, որ ամաչենք մեզմից եւ սկսինք զբաղուել ինքնաուղղումով:

Օտարները նիւթել են մեր գոյութեան եւ բախտի դէմ եւ պիտի շարունակեն չարիք նիւթել, որովհետեւ թոյլ ենք: Մարդկութեան վերաբերմունքը դէպի մեզ կը փոխուի, *երբ հոգեփոխուեց մեր ժողովուրդը, երբ մի անգամ ընդ միշտ հասկացանք, թէ ազգերի դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը իրենց շրջապատող ժողովուրդների մէջ չէ, այլ՝ իրենց թոյլի հոգեբանութեան, երբ հոգեւոր ստրկութեան ճահճէն բարձրանալու ճիգեր կը փորձեն մեր ժողովրդի այն տկար ու անհայրենապաշտ տարրերը, որոնց կողմից դեռ անտես առնուած քաղաքական մի սրբութիւն կայ - Մայիս քսան եւ ութը:*

* * *

Ժողովուրդների ճակատագիրը, վերջ ի վերջոյ, բնորոշում է նրանց մէջ ապրող գաղափարներով, որոնք կը միացնեն մեծամասնութիւնն այդ ժողովուրդների:

Կը բարձրանան ու կ'ընկնեն, կը յաղթեն ու կը պարտուեն, կ'ապրեն ու կը մեռնեն նրանք՝ իրենց մէջ գերիշխող գաղափարների համեմատ:

Կը բարձրանան, կը յաղթեն ու կ'ապրեն ժողովուրդները, երբ նրանց մէջ տիրաբար կ'իշխէ բացարձակ անկախութեան ոգին, բայց ազգասիրութիւնը, երբ անհատը, խմբակցութիւնը, դասակարգը Յայրենիքի եւ ընդհանրութեան շահը կը գերադասի անձնականից, երբ մեծամասնութիւնն իրեն աւելի պարտականութեանց տէր կը զգայ, քան իրաւունքների, եւ երբ այդ մեծամասնութեան մէջ կը զգացուի անձնավստահութիւնն եւ անշէջ հաւատը դէպի իր ապագան:

Ընդհակառակը՝ կ'ընկնեն, կը պարտուեն, կը մեռնեն ժողովուրդները, երբ կը թունաւորուեն անասնացող նիւթապաշտութեամբ, երբ նրանց մեծամասնութիւնը իր Աստուածը կը դարձնէ անձնական կաշին, երբ կը ժխտէ այլասիրական ամէն տեսակի պարտականութիւն եւ վախով ու անվստահութեամբ կը նայէ իր ապագային:

Կը բարձրանան, կը փարթամանան, կը հզօրանան ժողովուրդները, երբ նրանց մէջ ապրող անկախութեան ու մեծութեան իդէալը կը լուսաւորէ ու կը ջերմացնէ իրենց անցնելիք պատմական ճամբան:

Յոգեվարել կը սկսին նրանք, երբ նրանց մէջ տժգունել կը սկսէ այդ իդէալը, որի մահը կը դառնայ առնուազն ժողովուրդների հոգեւոր մահը:

Չկա՞յ ազգային իդէալ - չկա՞յ ձգտում, չկա՞յ ստեղծագործութիւն, չկա՞յ յաղթանակ, ապագայ չկա՞յ:

Թուլութիւն, անփառունակութիւն եւ մահ ասել է անիդէալ գոյութիւնը:

Իդէալ... աստուածային ոյժ, որ կը յաղթահարէ մարդկային ազգի երջանկութեան բոլոր թշնամիները - վախը, կասկածը, որ կ'ենթարկէ, կը հպատակեցնէ, կը ստրկացնէ բոլոր տեսակի պայմանները, դրութիւնները, ոյժերը եւ կը լծէ սրանց իր յաղթական կառքին:

Իդէալ... աստուածային անսխալ ու ամենակարող առաջնորդ, որն իրեն փարող ժողովուրդները կ'առաջնորդէ, կը մղէ յառաջ եւ յառաջ, դէպի այն խորհրդաւոր ու երջանիկ հեռուն, ուր ձգտողները կը տօնեն իրականացումն իրենց երազների, ուր ժողովուրդները կը նոյնանան իրենց իդէալի հետ:

Այսպէս, ժողովուրդները նախ կ'ընկնեն հոգեբանօրէն, ինչպէս եւ քաղաքականապէս բարձրանալու համար՝ նախ կը բարձրանան հոգեբանօրէն:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ Մայիս քսանեւութը պիտի մնայ տիրականօրէն միակ քաղաքական աստուածութիւնը, որին փարած հայութիւնը պիտ կարողանայ ապրիլ եւ ստեղծագործել ազգօրէն:

ՏԱՐԱԾՈՒՈՂ ԱՆԻՆ

«Եկայ, տեսայ, ողբացի»

Նորէն խաչե՛ր ու խաչե՛ր մեր հէք Յայրենիքում: Խաչեր գերեզմանացած ու ակերակ գիւղ ու քաղաքի վրայ: Նորէն երկրի հայութիւնը՝ բախտից նետահար, ոճիրի ու սուգի մէջ: Ստորերկրեայ կոյր ոյժերից զարնուած ժողովուրդ - որ հազար մեռել, ակելի վիրաւոր եւ շա՛տ ավելի աղէտեալներ ունի - նորէն հազարաւոր որբեր կը յանձնէ օտարների խնամքին:

Տարերքների կոյր բռնութիւնից հալածական եւ վերահաս ծնրան դաժանութիւնից սարսափահար՝ հարիւր հազար հայեր իրենց հայեացքն ակամայից կը դարձնեն դէպի հայ գաղութները:

Օգնութեան կը կանչեն, օգնութիւն կը սպասեն, օգնութիւն՝ շուտափոյթ, սրտաբուղիս եւ լիաբումն:

Ուշացա՞մք մենք - օգնութեան կը փութայ մահը:

Նուա՞գ եղաւ մերը - առատաձեռն պիտի լինի մահուան օգնութիւնը:

Ո՞վ է սակայն այն Աստծու արարածը, որ ե՛ւ հայ կը կոչուի, ե՛ւ կը մնայ անտարբեր, անկարեկիր՝ տարերքի պատերազմում սրտից զարնուած Յայաստանի նկատմամբ:

Ո՞վ է այն հայ եւ մարդ կոչուելու անարժանը, որ կարող է եւ օգնութեան ձեռք չերկարել իր ճակատագրի հետ կռուի բռնուած մեր ժողովրդին:

Ո՞վ է այն ստրուկ չհայը, որը հեթանոսաբար կ'ողբերգէ. կը սգայ միայն առանց իրովսանն մեղմելու մեր Յայրենիքի նորագոյն սուգը:

Ո՞վ է... բայց ինչո՞ւ կը հարցնեն, մի՞թէ դեռ կան, մի՞թէ դեռ կարող են լինել նմանները:

Ի՞նչ, սո՞ւտ է ուրեմն հին խօսքն այն մասին, թէ տառապանքը կ'ազնուացնէ ցեղերի եւ անհատների հոգին:

Կե՞ղծ է ուրեմն այն հին կարծիքը, թէ տառապանքը վսեմ եւ իմաստուն խորհուրդներով կը լցնէ հոգիները: Ո՛չ, ո՛չ, սուտ չէ, կեղծ չէ տառապանքի ազնուացուցիչ յատկութիւնը մարդու եւ մարդկային ազգի համար: Կա՛մ մարդ ենք՝ ընդունակ տառապելու եւ ազնուանալու, կամ անասուն: Ո՞վ կ'ուզէր վերջինը լինել: Ո՞վ ընդունակ չէ գոնէ հոգեպէս չարչարակցելու իր հարազատ ժողովրդին, որի վսեմական Գողգոթայի վրայ այսօր կը չարախնդան իր գայլ հարեւաններէն թուրքն ու թաթարը:

Չէ՛, չկայ եւ պիտի չլինի հայազգի մէկը, որ խղճի խայթ չզգար իր

տաքուկ սենեակը մտնելիս կամ առատ սեղանին մօտենալիս, քանի դեռ հազարներն ու հազարները մերկ ու հացի կարօտ կը շարունակեն նստած մնալ Նոր Անիի ցրտաշունչ փլատակների տակ:

Չէ՛, չկայ եւ էլ պիտի չլինի անսիրտը, անմարդասէրը, անհայրենասէրը մեզանում, երբ ճակատագիրը, գուցէ եւ վերջին անգամ, փորձում է մեզ - հայն արժանի՞ է եւ ի վիճակի՞ անկախ հայրենիք ունենալու, թե՞ ոչ:

Արդե՛օք պիտի կարողանա՞նք ապացուցել աշխարհին, թէ ինքնօգնութեան, ստեղծագործութեան եւ ինքնայարգանքի զօրեղ զգացումներով զինուած ազգ ենք՝ արժանի եւ կարող անկախութեան:- Այո՛, եթէ տարածուող Անին սանձահարելու, եթէ մեր երկրի ակերածութիւնը դարմանելու, եթէ ակերակներին նոր շունչ փչելու՝ կեանք տալու համար - եթէ ազգովին հասկացանք, թէ օտար միջոցներից բարոյապէս ազատ ենք օգտուելու միայն այն դէպքում, երբ արդէն սպառել ենք մեր սեփական բովանդակ կարողութիւնները, եւ ապա եթէ ազգովին լծուեցինք օգնութեան գործին: Չվարուեցի՞նք այս ձեւով - ապացուցած պիտի լինենք, որ արժանի չենք ո՛չ թէ պետական կեանքի, այլ եւ մեր գոյութիւնը քարշ տալու որպէս ժողովուրդ:

* * *

Սպեղանի կը սպասեր երկիրը մեր - նոր վերքեր ստացաւ: Ներգաղթ կ'երազէինք - երկրաշարժի բերումով արտագաղթի վտանգը կայ այսօր:

Գաղթ, պանդխտութիւն. ա՛հ, կը սոսկամ այդ բառերէն, երբ կը թերթեմ մեր գաղթականութեանց տխուր պատմութիւնը: Ո՞ւր են ժամանակին Մոլդավիա, Վալախիա, Լեհաստան եւ այլուր գաղթած բազմահազար հայերը:

Նրանք - գիտենք այդ - նրանք հեծութեամբ էին բաժնուած հայրենի հորիզոններից, տանելով իրենց հետ եւ եկեղեցական սպասներ, եւ գրչագիր մատեաններ, եւ յիշատակներ: Թողնելով հայրենի հողը՝ նրանք ուխտած էին չօտարանալ, չկորչել որպէս հայ, բայց «կարելի՞ է գետի մը դէպի ծով թափուիլը տեսնել եւ տարակուսիլ անոր խառնուելուն եւ կորսուելուն վրայ»:

Գետերը՝ որքան էլ որ մեծ լինեն, թափուելով ծովերը՝ կը կորչեն:

Նոյնն է հայ գաղթականութիւնը այն ժողովուրդների նկատմամբ, որոնց հետ կը խառնուի այսօր:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ պիտի արգիլել մի հատիկ իսկ հայու գաղթը երկրէն. իսկ այդ անելու համար չբաւականանանք միայն կրկնելով օտար այցելուի սրտացաւ երեք բառերը՝ գրուած Անիի տաճարներից մէկի կիսակործան պատի վրայ - «Եկայ, տեսայ, ողբացի»: Իսկ բնական աղէտի մեր զոհերի ձեռքը պանդխտի ցուպը չտալու համար տանք այն ամէնը,

որով կարողանար վերաշինել իր ակեր երկիրը, որ վերապրել կարողանար:

Չողբանք միայն, այլ՝ անհրաժեշտ զոհաբերութեամբ վերջ տանք ողբերին մեր Չայրենիքի մէջ:

Չե՞ս կասկածում դու - տարաշխարհիկ հայութիւն, չե՞ս կասկածում, որ քո որոշ տարրերը դեռ չեն հասկացել, թէ գաղութներում որպէս հայ ապրելու, չճուլուելու համար պէտք է նախ երկրի հայութիւնն ապրեցնել:

Վստա՞հ ես, արդեօք, թէ դժբախտութիւն պիտի չունենաս վաղը քո շարքերում տեսնելու հայեր՝ չկատարուած պարտականութեան կնիքը ճակատներին: Չե՞ս կասկածում - երանի՜ քեզ, քանզի միայն այսպիսով դու իրաւունք պիտի ունենաս պահանջելու, որ աղէտեալ եղբայրներդ շարունակեն կառչած մնալ հայրենի հողին:

Այո՛, դու պիտի չլքես երկիրդ, ժամանակաւորապէս դժբախտացած եղբայր, քանզի Չայաստանից դուրս ամենուրեք անիմաստ մահը, անյայտ գերեզմանն է սպասում հայ գաղթականին:

Ես ճանաչում եմ քեզ. դու չես գաղթի, երկաթէ՛ ժողովուրդ, որին աստուածային տեսչութեամբ - վկայ քո պատմութիւնը - տրուած է առասպելական փիւնիկի՝ իր աճիւնից վերածնուելու կարողութիւնը. դո՛ւ, անմահ ժողովուրդ, որի վրայով Արեւելքի բարբարոս հորդաներն են եկել ու անցել, բայց եւ այնպէս դու կաս ու կը մնաս, դո՛ւ, քրտինքի հերոս ժողովուրդ, որի ստեղծագործ ձեռքը անդամալուծել դժուարացան անգամ Լենկթնուորները՝ մեծ ու փոքր - դու պիտի վերաշինես ու շէնցնես քո երկիրը:

Ես ճանաչում եմ քեզ՝ չար բախտի հետ պայքարի մտած անընկճելի ժողովուրդ, խորապէս հաւատում քո մեծ ու երջանիկ ապագային եւ... կարօտով ու երկիւղածօրէն համբուրում աշխատանքի մէջ կոշտացած ու սրբացած քո ձեռքը, քո հայրենաշէն ձեռքը:

«Արար», 1926 թ., թիւ 233

ԿԵԱՆՔԻ ՕՐԷՆՔԸ

Ա

Մեր դարուն, մասնաւորապէս մեր օրերուն, ոչինչ այնքան չէ տկարացնում ազգերի պայքարունակութեան ոգին, որքան այն աղէտալի յոյսը, թէ իրենց ճակատագիրը բարւոքողը սեփական ճիգերը չեն, այլ՝ ինչ-որ արտաքին ոյժեր:

Ճիշտ է, որ մարդկային ցեղը շատ ուշ սկսեց իմաստասիրել, թէ պայքարն է կեանքի օրէնքը, պայքարը որպէս միջոց անհատի եւ ցեղերի ինքնակատարելագործութեան: Նա ուշ ըմբռնեց, թէ ապրել, ասել է՝ յառաջադիմել պայքարի ճամբով, բայց իրապէս նրա կեանքը եղել է անվերջ նպատակադրութիւն եւ ձգտում, իր մօտաւոր կամ հեռակայ նպատակներին հասնելու համար:

Նա - անհատ թէ հաւաքական մարդը - իր գոյութեան ընթացքում չի ապրել մի վիճակ, որի մէջ իրեն դժգոհ չզգար եւ չձգտէր դէպի անելի լաւը [...]:

Բաւական չէ միայն նպատակադրել. պէտք է նաեւ՝ իմաստութեամբ ընտրել կարողանալ դէպի նպատակը տանող ճամբան: Վասնզի որքան բնական ու ճիշտ է այս կամ այն նպատակի ընտրութիւնը, այնքան դժուար է այդ նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ միջոցների անսխալ ընտրութիւնը: Առաջին դէպքում, անհատը թէ հաւաքականութիւնը թելադրում է իր կարիքներից՝ ունենալու անելին, քան ունի, լինելու անելին, քան է:

Երկրորդ դէպքում՝ նպատակադրողը պէտք է առաջնորդուի իմաստութեամբ - քաղաքական թէ կենցաղական - եթէ չի ուզում իր բովանդակ կեանքը սպառել անվերջ թափառումների ու պրպտումների, փորձերի եւ փորձանքների մէջ:

Ժողովուրդներ ու անհատներ կան, որոնք Մետերլինգի Կոյրերի պէս, մոլորուած տգիտութեան անտառում, կը շարունակեն խարխափել մթութեան եւ անստուգութեան մէջ, բազում ճամբաների վրայ:

Մոլորանք ու խարխափում - ահա՛ թէ ե՞րբ է ծնունդ առնում տառապանքը եւ հսկայական սեւ թռչունի պէս իր ցուրտ թեւերը տարածում իրենց նպատակի ճամբին մոլորուած, ճամբից դուրս ընկածների հոգու վրայ: Չեն ուզում ասել, թէ տառապանքը հետեւանք է ամէն տեսակ

պայքարի, որ ենթադրում է նպատակը: Երբեք: Յաջող պայքարի դեպքում՝ մարդկային հոգեկան ոյժերը աճում են յաղթահարուելիք դժուարութեանց համեմատութեամբ: Անսխալ պայքարի ընթացքում մարտնչողի հոգին լցում է յաղթական ուրախութեամբ՝ զօրեղացնելով աշխարհի հետ կռուի բռնուածի թեւն ու թափը:

Տառապանքը - յուսոյ եւ ներքին ուրախութեան չգոյութիւնը - հետեւեանքն է ընդունայն, անհմաստ պայքարի, պայքար, որի վախճանը չի տեսնուում, որի յաջող ելքին այլեւս չի հաւատում պայքարողը, զուր պայքար, որի ընթացքում գլուխ է բարձրացնում յուսահատութիւնը եւ հարուածում մարտնչողի ոգին: Այո՛, անյուսութիւնը ծնում, իսկ տկարութիւնը դիեցնում է, սնուցանում տառապանքը: Ասել է՝ տառապանքը հետեւանք է ո՛չ թէ նպատակադրութեան, նպատակի, որքան էլ մեծ եւ հեռաւոր լինի դա, այլ՝ նպատակի համար ընտրուած սխալ ճանապարհի:

Ի՞նչն է, սակայն, աղէտալի սխալանքի մատնում անհատին եւ ժողովուրդներին իրենց նպատակներն իրականացնելու միջոցների ընտրութեան գործում:

Ըստ իս՝ մարդկային անհմաստութիւնն է:

Ժողովուրդները տառապել են եւ կը տառապեն իրենց առաջնորդ տարրերի անհմաստութիւնից: Իսկ իմաստուն չեն, ասել է՝ անզօր են եւ դժբախտ այն բոլոր ժողովուրդները, որոնց գաղափարախօսական եւ վարիչ առաջնորդութիւնը չգիտէ, թէ ի՞նչ է եւ ինչո՞ւն է կայանում կեանքի օրէնքը:

Դա, այդ օրէնքը, արտայայտուում է այն անսկիզբ եւ անվախճան պայքարի մէջ, որին վկայ են աշխարհն ու մարդը: Պայքար, որ արդիական բացատրութեամբ կոչում ենք գոյութեան կռիւ:

Ապրելով՝ մարդկութիւնը անուղղակի կերպով նպաստում է իր թուական աճման, ինչպէս եւ ցեղամիջեան մրցումին՝ գոյութեան կռիւը դարձնելով աւելի ներոյժ եւ բորբոքուն: Այդ կռիւը ենթադրում է երկու անփոփոխ իրողութիւններ.

ա) Որ երկիրը սահմանափակ է, իսկ մարդկային ցեղը աճում է եւ աճում - մի պարագայ, որը ստիպում է մարդկութեան՝ իր քանակը յարմարեցնել իր գոյութեան իրական միջոցներին:

բ) Որ բոլոր պարագաներում էլ, մտաւորապէս թէ ֆիզիքապէս զօրաւորները, աւելի ընդունակ յարմարուելու միջավայրին, զբաղում են աւելի բարւօք դիրք, կացութիւն, չէզոքացնում տկարներին եւ թողնում աւելի կենսունակ սերունդներ:

Իսկ դա, այլ խօսքերով, ասել է՝ անողոք եւ անվերջանալի կռիւ ուժեղի եւ թոյլի միջեւ, որը միշտ էլ պսակում է ուժեղի յաղթանակով եւ թոյլի ոչնչացմամբ: Եւ այդ՝ որպէս բարեշրջութեան օրէնք, եւ այդ՝ յանուն

անհատի եւ ցեղերի զարգացման եւ կատարելագործութեան: Այդ է Դարուի մի տեսութեան կմախքը:

Գոյութեան կռուի մասին կան եւ այլ տեսութիւններ, օրինակ՝ կրապոտկինեանը, ըստ որի՝ գոյութեան կռիւը մի փաստական համագործակցութիւն է: Ապրում են այն տարրերը միայն, որոնք զինակցում են միասնական աշխատանքի եւ պայքարի համար, իսկ առանձին մնացածները, թող որ ուժեղ, կորչում են: Ամէն ցեղ ճգնում է յարմարուելու իր շրջապատին՝ գոյութեան կռոււմ չկորչելու համար, իսկ դա ենթադրում է երկու բան - զինակցութիւն եւ բախում:

Ինչպէս տեսնում էք, սա էլ Դարուի մի պէս շեշտում է գոյութեան, իմա ցեղամիջեան կռուի փաստը, որ պիտի շարունակուի, քանի դեռ մարդը մարդու, ինչպէս եւ ազգը ազգի համար միջոց է եւ ոչ թէ նպատակ: Կայ եւ պիտի մնայ ցեղամիջեան պայքարը: Ի՞նչ է, սակայն, նրա նպատակը:

- Ժամանակի ընթացքում անկարելի դարձնել կռիւը մարդկային ցեղերի միջեւ, ինչպէս անհատամիջեան կռիւը: Այո՛, պայքար եւ պատերազմ - եւ այդ՝ յանուն ցեղերի կատարելագործութեան, խաղաղութեան ու եղբայրութեան:

Առանց այդ պայքարին՝ չկայ եւ չի կարող ստեղծուիլ ցեղերի եւ անհատների կատարելութիւն, վտանգի պայքարում կորչելու վախն է ստիպում անհատին եւ ցեղերին՝ զարգացնելու իրենց կարողութիւնները, կատարելագործուելու:

Ուր չկայ պայքար՝ վտանգ չկայ, իսկ ուր վտանգ չկայ ու գոյութեան կռիւը ոչնչով չի զբաղեցնում մարդկանց, այնտեղ կայ տկարութիւն եւ անկատարելութիւն: «Ուր կան գայլեր, այնտեղ ոչխարներն աւելի նուազ տխմար են»: Բնութիւնը դիտմամբ է դրել պայքարի բնագոյն անհատի եւ ցեղերի մէջ, որպէսզի կատարելագործութեան մղէ նրանց: Մրցումը երբեմն վախի, երբեմն անօթի, երբեմն մեր դիմացինին գերազանցելու ցանկութեան ձեւերի տակ՝ խթանում է յետ չմնալ, կանգ չառնել, այլ՝ առաջադիմել անվերջ, իսկ դա նպաստում է մեր զարգացման եւ կատարելագործումին:

Մարդս կարող է եւ տկար լինել, բայց նա չի սիրում տկարութիւնը եւ հարուածում է նրան, երբ սա երեւան է գալիս մարդու պատկերով:

Եղի՛ր այնպիսին, որ արհամարհելու փոխարէն քեզ յարգել կարողանամ - այսպէս, այս իմաստով պիտի թարգմանել յարձակուողի հոգեբանութիւնը:

Ահա՛ մի շատ սովորական օրինակ:

Երբ որ երկու հոգի առաջին անգամ լինելով հանդիպում են կեանքում, նրանք մեծ ուշադրութեամբ սկսում են դիտել ու զննել իրար: Ի՞նչ է նպատակը այդ փոխադարձ զննութեան: Ըստ դարուի միտքների՝ դա

արւում է իրար տկարութիւնները պարզելու եւ նրանցից օգտուելու նպատակով: Դիտուած է, որ երբ մէկի մօտ տկարութիւն նկատուեց, դիտողը գիտակցօրէն թէ բնագոյաբար օգտուում է նրանից, առնուազն բարոյապէս վնասելով տկարին (առնուազն ծաղրելով տկարութիւնը): Սրան զուգահեռաբար, մարդկային կեանքում նկատում ենք մի այլ երեւոյթ: Ամէն անգամ, երբ որ մէկը մի ուրիշի մէջ գտնում է այն, որ կատարելանման է, անմիջապէս դառնում է յարգալից դէպի դիմացինը, եւ ոչ թէ ստրկականութիւնից մղուած, այլ՝ հիացումից: Ընդհակառակը, տրամագծօրէն տարբեր վերաբերմունք ենք ցոյց տալիս թոյլին: Սրա նկատմամբ, ամէն բանից առաջ, մարդս զգում է արհամարհանքախառն յուսախաբութիւն: Կ'ուզէիր դիմացինիդ մէջ իդէալ յատկութիւններ գտնել, որ մղուէիր նմանուելու նրան, որ հոգեպէս կաղապարուէիր նրանով, եւ, յանկարծ... տկարութիւն: Ահա՛ արհամարհանքի եւ յաճախ բնագոյական թշնամանքի պատճառը:

Բ

Առաջին հայեացքից անիմաստ է թւում նման վերաբերմունքը: Ինչո՞ւ է քննադատական մարդ արարածի վերաբերմունքը դէպի իր շրջապատը: Ինչո՞ւ հիանալ կամ թէ պարսաւել անպայման: Որովհետեւ մարդը - որպէսզի իրեն զգայ ու տեսնի մի իդէալ միջավայրում - փնտրում է կատարեալը, նա հիանում է գեղեցիկին, վսեմին, զօրեղութեան վրայ, ցանկանալով նրանց յաւերժացնել *կեանքում*: Իսկ պարսաւում է տկարը, տգեղն ու անկատարեալը, ձգտելով նրանց վերացնել, արտաքսել կեանքից:

Մարդս աւելի հակամէտ է գրաւուելու, քան թէ քննադատական վերաբերմունք ցոյց տալու: Եւ հենց դրանումն է հոգեւոր մշակոյթի ինչպէս եւ պաշտամունքի գաղտնիքը:

Այժմ մեր հայեացքը դարձնենք ազգերի կեանքին: Այդտեղ էլ նոյն օրէնքն է գործում: Անհատների պէս, ազգերն էլ հիանում են հզօրներից եւ արժանաւորներից, եւ մղւում արհամարհելու, շահագործելու եւ հարուածելու տկարներին: Ուր կայ տկարութիւն՝ այնտեղ յարձակում եւ հարուած կայ: Գիտենք, թէ ինչպէ՛ս փոքր եւ անզօր ազգերը աճապարում են իւրացնելու լեզուն, գրականութիւնը, սովորութիւնները այն ազգի, որի ձեռքում տուեալ ժամանակամիջոցում գտնւում է առաջնութեան դափնին: Գիտենք նաեւ, թէ ինչպէ՛ս է արհամարհուում լեզուն, անունը, երկիրը տկար եւ անպայքարունակ ժողովրդի: Ուժեղ ժողովուրդը յաճախ ակամայից արհամարհում է թոյլին: Բայց երբ այդ վերջինն ուժեղացաւ, անգամ

միայն բարոյապէս, միայն արժանաւորութեամբ - եւ ոչ անպայման թուապէս - երկու ժողովուրդների միջեւ ստեղծուում է փոխադարձ յարգանք: Նմանները այլեւս չեն պատերազմում ամէն առթիւ. նրանք կարողանում են հասկացողութեան գալ եւ առանց զինեալ բախումների:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ ժողովուրդները, *քաղաքականապէս* ազատագրուելուց առաջ, մարդկութեան արհամարհանքից ազատագրուելու ճիգեր են կատարում: Ահա՛ այսպէս, ցեղամիջեան պայքարի ճամբով, աստիճանական հոգեւոր հաւասարեցմամբ, ազգերը մի օր - շատ հեռաւոր ապագայում - պիտի իրականացնեն տիեզերական եղբայրութեան իդէալը:

Արդեօք այսօր հնարաւո՞ր է աշխարհը լցնող «ազգ եւ ազինք»ների համաշխարհային եղբայրութիւնը: Մարդկութիւնը որպէս «մի հօտ, մի հովիւ», որպէս «Ազգերի Դաշնակցութիւն»: Հնարաւո՞ր է դա այսօր, վաղը, մօտիկ ապագայում: Ո՛չ, ի հարկէ:

Թող այդ «ոչ»ը չսարսափեցնէ, այլ՝ զգաստացնէ, խրատէ մեզ: Կայ դարերի փորձը, կայ անցեալը, կայ մարդկային ցեղի պատմութիւնը, որոնք վճռական «ոչ»ով են պատասխանում այդ հարցին: Այդ հարցի պատասխանը փնտռէք եւ կը գտնէք նաեւ Հռոմի պատմութեան մէջ: Համաշխարհային թագաւորութիւնը չի կարող հաստատուել *հաւասարապէս չյարգուած* ժողովուրդների վրայ: Հռոմի ճակատագիրը կը բաժանի բոլշեւիկների երազած տիեզերական հասարակապետութիւնը, եթէ նրա մէջ մտնեն նաեւ այնպիսի ժողովուրդներ, որոնք իրենց բարոյա-մտաւոր անչափահասութեան պատճառով պիտի չդիտուին որպէս հաւասարապէս յարգուած եւ հաւասարազօր (հոգեւոր իմաստով) անդամը ամբողջութեան: Կան դեռ ժողովուրդներ, որոնք կարող են կոյր աղիքի դերը կատարել մարդկային ցեղի հոգեւոր օրգանիզմում: Այդ է պատճառը, որ համամարդկային եղբայրութեան երազը շարունակում է մնալ այդպիսին, եւ դա պիտի չիրականանայ, քանի դեռ կան եւ կը մնան հաւասարապէս չյարգուած ժողովուրդներ:

* * *

Ահա՛ թէ ինչո՞ւմն է մարդկային ցեղի տարբեր խմբերի բաժանման գաղտնիքը:

Խմբաւորումներ, որոնք գտնուում են մշտատեւ մրցման պրոցեսի մէջ եւ այսպիսով մղում տալիս եւ մղում ստանում՝ դէպի կատարելութիւն եւ հոգեւոր հաւասարեցում, դէպի գալիք համաշխարհային եղբայրացում:

Այդ մրցումը երբեմն հասնում է իր ամենաբարձր կէտին՝ պատերազմի ձեւի տակ, եւ ունի մի հատիկ նպատակ - կենսունակ ազգերը բարձրաց-

նել, հզօրացնել, հաւասարացնել նմանների հետ, իսկ անպայքարունակներին, իսկ կորչելու դատապարտուածներին օր առաջ դուրս շարտել աշխարհից:

Որպէս անփոփում՝ կրկնենք մէկ էլ, թէ ցեղամիջեան պայքարը մեծ եւ անողոք օրէնքն է կեանքի, անփոփոխ օրէնքը անհատի եւ ցեղերի զարգացման եւ կատարելագործման - պայքար, որի նպատակն է՝ թոյլ չտալ մարդկային անհատին եւ հաւաքականութիւններին կանգ առնելու, քարանալու մի որոշ կէտի վրայ, այլ՝ նրանց մտրակել ու մղել առաջ, մինչեւ որ պայքարող կողմերը կը հասնեն մարդկային իդէալի մի վիճակի, երբ այլեւս պայքարն սպանած կը լինի պայքարը, երբ կը դադրի պատերազմը՝ տեղի տալով կատարելագործուած ազգերի եղբայրութեան եւ համատարած խաղաղութեան առջեւ:

Իսկ մինչեւ այդ երանելի օրը՝ պատերազմը պարբերաբար կը փոխի իր պատմական տարազները միայն, բայց ոչ եւ էութիւնը:

Եւ ազգերը կը շարունակեն զինուել ու վերագինուել նորանոր արնոտ բախումների համար:

Մինչեւ այդ հեռաւոր օրը՝ մարդկութիւնը կը ծաղրէ եւ կ'ընդոտնէ իր ընտրանիի խաղաղասիրական ցնորքները:

Մինչեւ այդ՝ վա՛յ պարտուածին...

«Արարս», 1930թ., թիւ 1, 2

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆ ԱՐԻՈՒԹԻՒՆԸ

Ա

Ես էլ թագաւորացն եմ*

ՇԱԼԱՍՊ

...Պարզել անցեալի իրենց պարտութեանց պատճառները, նորէն մոռացութեան տալ պատմութեան խրատականը եւ ապա, նոր աղէտներից զարնուած՝ վերստին սերտել պատմութեան դասերը - ահա՛ անհեռատես ազգերի ճակատագիրը:

Որքան մոռացկոտ, այնքան տկար ու դժբախտ է դա: Մոռացա՞ւ իր պատմութիւնը, ասել է՝ անխրատ է ժողովուրդը եւ պատժի արժանի:

Միշտ էլ ուժեղին պիտի պատկանի երկիրը. Յովբի այդ խօսքերով է ազգերին խրատում պատմութիւնը:

Ուժեղը, ճշմարտօրէն ուժեղը, որ արժանաւորն է, արի՛ն: Ճշմարիտ ոյժը, որ ոգու ոյժն է: Զօր ոգին, որ քանակօրէն տկար Յելլադայի առջեւ ծունկի բերեց անծայրածիր Պարսկաստանը: Դա իտալական փոքրիկ երկրամասի ձեռքը դրեց աշխարհի բախտը: Դա Տիգրան Մեծի Զայաստանը վերածեց հզօրագոյն թագաւորութեան: Քաղաքապետութիւնը, որ Սպարտա կը կոչուէր, մնաց անխոցելի, քանի դեռ - հաւատարիմ Լիկուրգոսի սահմանադրութեան - կը գերադասէր պատերազմներում կորցնել իր կեանքը եւ ոչ թէ վահանը, Զոռնը, որ պատգամներ կ'արձակէր աշխարհին, ընկաւ, որովհետեւ նրա զօրավարները, որոնք մի ժամանակ կաւէ անօթներ կը գործածէին, այլեւս կը դժուարանային իրենց կաշառել փորձող ազգերի ներկայացուցիչներին ասելու. «Կը գերադասենք իշխել արծաթեայ եւ ոսկէ անօթներ գործածողների վրայ, քան թէ ոսկի եւ արծաթ ունենալ»: Ընկաւ եւ Զայաստանը, որովհետեւ անմիաբանութեան ոգին մեր ժողովրդից խլել էր իր անօրինակ արիութիւնից ազատօրէն օգտուելու կարելիութիւնը:

Երբե՛ք, ո՛չ ազգային թագաւորութեան դարերում, ո՛չ էլ այն ժամանակ, երբ Զայաստանը *դաստակերտ կայսերաց եւ երկրորդ թագաւորութիւն պարսից* կը կոչուէր, երբե՛ք տիրութեան ոգին չտկարացաւ Զայութեան մէջ:

Ճիշտ է սակայն եւ այն, որ այդ ձիգ դարերի ընթացքում չեղաւ մի

* Զայոց Պատմութիւն:

դէպք, որ հայութիւնը ընտանի պատճառներով կարողանար լիուլի օգտուել այդ ոգուց:

Չէնց սրանում է մեր ժողովրդի ողբերգականութիւնը:

Բ

Արիութիւն:

Միակ ճշմարիտ կրօնը, առանց որի ոչինչ արժեն կրօնները:

Կեղծ է ամէն մի գրականութիւն, բարոյական, քաղաքական վարդապետութիւն, որ ոյժ եւ արիութիւն չէ ներշնչում իր դաւանողին:

Դատապարտելի է ամէն մի դպրոց, եկեղեցի, կուսակցութիւն, որը արիադաւան եւ արի չէ դարձնում մարդը որպէս անհատ եւ հաւաքականութիւն:

Արիութիւն - միակ ճշմարիտ բարոյականը:

Կորցնելով իրենց արիութիւնը - իմա իրենց դրական բոլոր առաքիւնութիւնները - ժողովուրդները կորցնում են իրենց գոյութեան բարոյական իրաւունքը: Անարին կորցնում է պատմութիւնից իրեն տրուած մասնաւոր առաքելութիւնը՝ իրագործելու մարդկային ցեղին օգտակար լինելու կարելիութիւնը: Այդպիսին դառնում է ընդունակ միայն անստեղծագործ եւ անփառունակ կեանքի, կարօտ արտաքին օգնութեան: Նմանը ժամանակի ընթացքում դառնում է միջազգային պարագիտ, մինչդեռ ժողովուրդների կոչումն է լինել միջազգային արժէք եւ ազդակ:

Այդ տխուր եւ անարգական վիճակից ազգերին հեռու է պահում արիապաշտութիւնը:

Արիութիւն, ժողովուրդներին բարոյապէս նեխելու վտանգից փրկող հոգեւոր աղն է դա:

Երբ կայ դա՝ չկայ վատը, ստորը, կամ առնուազը աննշան է դառնում սրանց ազդեցութիւնը անհատի թէ ժողովուրդների կեանքում:

Բարոյական արեւ է դա, որ կ'առողջագործէ իր շրջապատը: Երբ կայ դա՝ կայ եւ մեծագործութիւն, եւ վեհութիւն, եւ անձնուիրութիւն: Պակասում է դա՝ այլեւս ոչինչ արժեն բարձր գաղափարները, ծրագիրները, տեսութիւնները, քանզի պակասում է նրանց իրականացնող ոյժը: Անարիութիւն, ասել է՝ հոգեւոր սնանկութիւն:

Անարին ոչինչ է աւելացնում աշխարհի անկորնչելի հարստութեան: Դա յաճախ բարոյական մուրացիկ է, այլոց ճիգերից օգտուող: Անարին չէ ծառայում մարդկային քաղաքակրթութեան:

Յանձին Ալեքսանդր Մեծի՝ արիութիւնն էր, որ յունական մշակոյթը Ասիա մտցրեց: Դա էր - նախավկաների յաղթական արիութիւնը - որ Նազովրեցու վարդապետութիւնը պարտադրեց բարբարոսներին: Դա էր,

որ նոր հորիզոնների տեր դարձրեց մարդկությունը, սանձելով ծովերի ամեհությունը, մեղմելով դաժանությունն անապատների եւ նուաճելով օղը:

Արին է յանդգնողը, անձնագոհը, մարդասէրը:

Արիությունն է շարժում պատմութեան ընթացքը:

Մեծ սիրտ, ազնիւ նկարագիր, վսեմ մտածում - արիութեան հարազատներն են այդ բոլորը, ճառագայթները միեւնոյն արեւի:

Արիութիւն: Կորցնելով այդ բարձր յատկութիւնը՝ ժողովուրդները կորցնում են իրենց կարողութիւնները անկաշկանդ կերպով զարգացնելու եւ կատարելագործելու կարելիութիւնը: Անարիանալով՝ նրանք ընկնում են օտար լծերի տակ, կորցնում իրենց անկախութիւնը - միակ հոգեւոր մթնոլորտը, որի մէջ միայն հնարաւոր է ցեղերի առանձնայատուկ հանճարի փթթումը:

Գ

«Դուք ինքնին գիտէք զքաջութիւն աշխարհի Յայոց»*:

Այդ դիւցազնական առաքինութիւնը երբեք չտկարացաւ մեր ժողովրդի հոգու մէջ, մինչեւ մեր քաղաքական անկախութեան վախճանը, որից յետոյ հայ ձեռքը պիտի զրկուէր դարերով գէնք կրելու իրաւունքից:

Յայութիւնը չգիտէ իր պատմութիւնը, ասել է՝ չգիտէ օգտուել իր պատմութիւնից - ահա՛ իր դժբախտութեան ակն ու աղբիւրը: Նա ծանօթ չէ իր արիական անցեալին, իր հաւաքական դիւցազնականին եւ դրա համար էլ - յուրախութիւն իր գոյութեան թշնամիներին - նա հաւատում է ամէն ինչի, միայն ոչ իր սեփական բազկի ոյժին, դրա համար էլ իր ամբողջութեան մէջ նա պարտուողական է: Նրա համար Աւարայրի Մամիկոնեանը աւելի նահատակ է, սուրբ, քան ռազմիկ եւ հերոս:

Պատմագիտօրէն տգէտ՝ նա իր նախնիքներին համարում է իրեն բնութենակից, որոնց, սակայն, հոգւով այնքան կը նմանի, որքան աղանին՝ արծուին: «Մեզ պէս անռազմասէր է եղել եւ հին հայը, այլապէս ինչո՞ւ պիտի կործանուէր մեր թագաւորութիւնը», - այսպէս է տրամաբանում օրուայ հայութիւնը - մասնաւորապէս նրա հակայեղափոխական մասը - եւ իրեն ոչինչ չհամարելով, ոչինչ է ուզում աշխարհից, բացի օտար դռներում իր անստեղծագործ գոյութիւնը քարշ տալու իրաւունքից:

Նա չգիտէ, որ հայկական բոլոր արքայացեղերը կործանուել են ոչ թէ արիութեան պակասի պատճառով, այլ՝ մեր ցեղի ղեկավար տարրերի առանձին երկպառակութիւնների եւ այլ պատճառների երեսից: Ինքնակործան են եղել գրեթէ մեր բոլոր թագաւորութիւնները:

* Եղիշէ:

Նա ոչինչ, կամ շատ քիչ բան գիտե իր ցեղի հնաւանդ ռազմունակութեան ու ռազմական մեծագործութիւնների մասին, եւ դրա համար էլ անհաւատ է դէպի իր բազուկը, անյոյս՝ դէպի իր ապագան: Նա չգիտէ, որ հայ արիւթիւնը հայոց աշխարհի համար դարերով կատարել է հոգեւոր շանթարգելի դեր՝ չէզոքացնելով ու զինաթափելով բազում արտաքին վտանգներ: Եթէ Զայաստան արշաւող թշնամի հորդաները ծով ալիքներ էին, ապա հայկական արիւթիւնը ծովափեայ ժայռ էր, որին կը զարնուէին ու կը ցնդէին արտաքին թշնամութեան յորձանքները: Օրուայ հայութիւնը, այո՛, չի՛ ճանաչում իր դասական արիների համաստեղութիւնը. նա պաշտամունք չունի դէպի անմահ արիները. նա չի՛ դաստիարակում նրանց մեծագործութիւններով - ահա՛ մեր դժբախտութիւնը:

Եւ մեղաւորը ժողովուրդը չէ, այլ՝ այն տարրը, որի ջանքերով ցեղային ինքնաճանաչութեան է բերում ժողովուրդը - մեր մտաւորականութիւնն է մեղաւոր:

Մէկից աւելի անգամ դժբախտութիւն են ունեցել լսելու ազգային պատմութիւն դասաւանդող հայ ուսուցչին եւ խորապէս ցաւել են մեր աշակերտող սերունդի համար: Մի կենդանի մեռել, մեռեալ շեշտերով խօսում է մեռելների մասին: Պատմութիւնը նրա համար անհոգի կմախք է եւ ո՛չ թէ բաբախուն սիրտ: Նա հետեւակ գիտելիքներ ունի մեր պատմութեան այս կամ այն շրջանի մասին. գիտէ ցամաք անցքեր, թուեր, անուններ, այսքանը միայն: Նա սիրտ չունի եւ սիրտ չէ՛ դնում իր դասերի մէջ: Միեւնոյն տրամադրութեամբ նա խօսում է եւ Տիգրան Մեծի, եւ Վեստ Սարգիսի մասին:

Զպարտանքից չեն դողում, չեն լայնանում նրա ռունգերը, երբ պատմում է, թէ ինչպէ՛ս պարսից արքան, հայ սպարապետի անօրինակ քաջագործութիւններից հիացած, ամէն անգամ երբ գինու բաժակը շրթունքներին կը մօտեցներ՝ կը դժուարանար չբացագանջել՝ «ճերմակածին գինի խմէ»:

Ամօթի զգացումը չէ՛ այրում նրան, երբ իր խօսքը հայ խռովասեր նախարարի չարագործութիւնների մասին է:

Սեղմ ասած՝ ստեղծագործ վերապրում չէ՛ նրա աւանդած պատմութիւնը, այլ՝ անհոգի հնախօսութիւն, քանզի իրեն կը պակսի ազգային հպարտանքի նուիրական զգացումը:

Գերազանցօրէն հայրենապաշտ - ահա՛ թէ ինչպիսի՛ն պիտի լինի պատմութեան դասատուն: Այդպիսին չէ՞ - ասել է՝ նրա տեղը դպրոցը չէ: Ասել է՝ բարոյապէս ազատ չէ իր ձեռքն առնելու մեր ցեղի կեանքի սրբազան գիրքը:

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ՄԱՅՔԼ ԱՐԼԷՆԻՆ

«Ձատեցի՞ր իրականութիւնը ճշմարտութիւնից՝ իրականութիւնը դառնում է կոյր, իսկ ճշմարտութիւնը՝ խելագար»:

Ա

Բաներ կան, միստր, որոնք յաւիտեան պաշտելի են - Աստուած, Չայրենիք, Մայր - որոնց մասին մարդ արարածը, եթէ հոգեպէս խաթարուած չէ, չի կարող առանց կրօնական յարգանքի խօսել: Այդ տարրական պաշտամունքի դէմ, խօսելով Չայաստանի մասին, դուք մեղանջել էք կոպտօրէն:

Ամերիկեան մի լուրջ ամսագրի էջերէն դուք արհամարհանքի ծանր քարեր էք նետել մեր ցեղի հասցէին: Ձեզ՝ «պատուով մեռնելու անընդունակ ցեղի մը զաւակ»ը համարելով, դուք բացագանջել էք աներկիւղածօրէն. «Դարերով անարգ նահատակութեանց եւ գծուծ փախուստների ժողովուրդ... ո՛վ Չայաստան, ո՛վ տգեղ դարպասող», եւ այլն:

Այսպէս, հայածին Մայքլ, այսպէս էք խօսել հայութեան մասին:

Չասե՞մ "Well roared lion" - լա՛ւ ես մռնջել, առի՛ւծ:

Ա՛հ, պիտի ուզէի, որ ձեզ ծնող ժողովրդի նուաստ վիճակը թելադրած լինէր ձեր հիստորիկ բացագանչութիւնները: Դժբախտաբար, դա ո՛չ հայրենասիրական de profundis է, ո՛չ էլ պոռթկում՝ ի տես հայութեան անկեալ վիճակի: Աւելի քան պարզ է ձեր ծանօթ տողերի ներքին իմաստը: Գրչի պչրանք, եւ ո՛չ աւելին: Ձեր գրիչն այդ դէպքում շարժման մէջ է դրել ձեր վիրաւորուած եսը եւ ո՛չ թէ ձեր ցեղի ճակատագիրը: Կը խոստովանիմ, եթէ ձեր չանգռած տողերը - ի դէպ՝ սիրային մի յիմարական վէպի մէջ ի՞նչ գործ ունին Չայաստանի ու հայութեան վերաբերող տողերը - եթէ նրանք լոյս աշխարհ ընկնէին մեր ժողովրդի քաղաքական թէ ռազմական այս կամ այն պարտութեան առթիւ, ինձ հետ հազարները պիտի ծափահարէին ձեզ: Այսօր, սակայն, նրանք զգուանք են շարժում, որովհետեւ հայութեան անմխիթար վիճակը չէ, որ ծնունդ է տուել ձեր վատահամբաւիչ տողերին, այլ քանզի - ձեր իսկ խօսքով - «Երիտասարդ մը՝ դարպասելու եկած է, բայց իր բարեկամուհին որիչի հետ գացած է»:

Ի՛նչ գռեհիկ շարժառիթ՝ իր ցեղի դէմ յարձակուելու համար:

* Ինքը՝ հեղինակը:

Այսպէս, Հայութիւնը՝ «ատամները թափած ծերունի»^o: Այո՞:

Եւ ինքնանուաստացումի այդ գարշելի պրոպագանդը մի այնպիսի ժամանակ, երբ աշխարհը կը շարունակէ զուարճանալ մեզ անիրաւելով եւ հալածելով: Եւ ինքնաթքումի այդ փորձը ԼԼոյդ Ջորջի եւ Ուիլսընի հայրենիքներո՞ւմ, ուր հասարակական կարծիքը կարող է ոչ աննշան դեր խաղալ մեր դատի այս կամ այն ելքի համար:

Գիտեք, չէ՞, որ Ռիշըլիեօն սովորութիւն ունէր իրեն ներկայացած զեկուցագրերի վրայ միայն երեք բառով յայտնել իր վճիռը, *vidi, legi, probavi*^{*}: Տեսայ ձեր տողերը, միստր, կարդացի, գարշեցի: Ներեցէ՛ք, խնդրեմ, եթէ ձեր գրչէն գարշէ ամէն ճշմարիտ հայ: Ի՞նչ, չգիտէ՞ք, որ հայրենիքի մասին պիտի չխօսել, եթէ համոզուած չէք, որ ձեր խօսելուց յետոյ դա անելի գեղեցիկ, ցանկալի, անելի պաշտելի պիտի դառնայ: Չգիտէ՞ք, *stulte, stude!*:

Ժողովուրդների կեանքն իրենց մէջ կը բաժանեն Յաջողութիւնն ու Չախորդութիւնը, իբրեւ երկու ձեռքերը մի ինչ-որ խորհրդաւոր ոյժի, օրէնքի, աստուածութեան: Արդեօք վիպագիր Արլէնը չգիտէ՞, որ ստրկութեան շղթաներ ու ցնցոտիներ կրելուց առաջ մեր ցեղն էլ է կրել իր անկախութեան ու հզօրութեան ծիրանին, իր փառաց զգեստը: Իր մեծութեան օրերին, երբ Տիգրան աշխարհակալի բանակները կ'արշաւէին դէպի Արաբիա, Բաբելոն եւ անելի հեռուները, եւ մէկից անելի հարկատու ազգեր սարսափով կ'արտասանէին հայ անունը, հայն էլ վերէն վար կը նայէր աշխարհին: Եւ, ի հարկէ, հայագիտօրէն տգէտ Մայքլը չը գիտէ, որ Բիսմարկէն ու բազմազգի Բիսմարկներէն շատ դարեր առաջ հայ պետական մարդն է ասել. «Մարդկային գոյութեան բարձունքներուն ուժեղն է արդարը»^{**}:

Այո՛, կար ժամանակ, երբ Հայաստանն անելին էր, քան ծովէ ծով մի երկիր, երբ յաջողութեան վարդագոյն մատները պսակ կը հիւսէին հայ յաղթական ճակտին: Բայց, աւա՛ղ, արեւի տակ ի՞նչ կայ կայուն: Հրթիռային վերելք տեսած ազգը պիտի ունենար իր շոնդալի անկումը: Նա աստիճանաբար պիտի կորսնցներ իր հզօրութիւնը, մինչեւ որ մի օր էլ իրեն կը զգար պայմանընկալի եւ ապա լծակիր ստրուկի վիճակում, մինչեւ որ մեր հարեւանները իրար մէջ մեր ցեղի «զգեստները կը բաժանէին»:

Պատճառներ՞ը: Թող չանհանգստանայ օտարալեզու Արլէնը, այդ մասին տարբեր կարծիք չունին եւ ես: Այո՛, Հայաստանը անձնասպանութեամբ վերջ տուեց իր քաղաքական գոյութեան: Նա պարտուեց իր

^{*} *Տեսայ, կարդացի, հաստատեցի: Հեղինակը:*

^{**} *Տրդատ Մեծին է պատկանում այդ ասութիւնը:*

ներքին անհամերաշխութեան դեւէն, եւ ապա արտաքին թշնամիներէն: Նա ինքնակործան եղաւ: Այդ մասին զայրոյթի խօսքեր ունին եւ ես: Բայց ինչո՞ւ ընդունայն քրքրել պատմութիւնը: Կ'ընդունին, թէ հայութիւնը իր ահաւոր դժբախտութեան մէջ բարոյապէս ազատ չէ ասելու իր մասին՝ մեղքն իմս չէ, որ քաղաքականապէս կը կաղամ դարերով:

Այսքանը մեր անցեալի մասին:

Բ

Գիտե՞ք, որ ժողովուրդների յաւիտենականութիւնը պայմանաւորուում է նրանց ստեղծագործութեան յաւիտենականութեամբ: Դեռ կան, կ'ապրին Չայն ու Չայաստանը, ասել է՝ հայութիւնը արեւելեան ամենավայրագ բարբարոսութեան լծերի տակ իսկ - անշուշտ, իրական կարելիութեան սահմաններում - եղել է ստեղծագործ:

Եիշտ է, որ հայութիւնը, իր գերիշխան վիճակը կորցնելէ յետոյ, ընթացել է ամենաթոյլ դիմադրութեան գծով: Աւելին՝ եղել են պատմական մոմենտներ, երբ դա, ինչպէս հրեութիւնը, հարկադրուած է եղել գիտակցօրէն զոհելու իր արժանապատուութիւնը յանուն իր գոյութեան եւ անմեռ արժէքների պահպանման: Սակայն, ճշմարիտ է եւ այն, որ Չայաստան երկրի վրայով չի անցել մի հատիկ դար, որի ընթացքում գերիշխան կեանքի յոյսերով ընդվզած չլինէր հայութիւնը: Նրա մտաւորական ընտրանին վերջին անգամ - կէս դար առաջ - իր ժողովրդի վերադաստիարակիչը լինելէ առաջ, նրա անցեալ մեղքերի քաւիչը հանդիսացաւ: Երբ նա ձեռքը կը զարկէր մեր ազատագրական գործին, խորապէս կը գիտակցէր, թէ դարերի ստրկութիւնը մեծապէս տկարացրել է հայ զանգուածների ազգային ինքնագիտակցութիւնը: Սակայն, նա կը հաւատար մեր ազգային վերածնունդին, որը պիտի հոգեփոխէր մեր ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ:

Եւ տարիներով հնչեց նրա մարգարեաշունչ խօսքը: Ե՛ս եմ ճշմարտութիւնը, իմա՝ ճշմարիտ աշխարհայեացքը, ներցեղային բարոյականը, անկախութեան կրօնը: Այսպէս տարիներով ու տարիներով, Չայոց աշխարհի երկարութեամբ եւ խորութեամբ տարածուեց Յեղափոխութեան զարթուցիչ կանչը: Բայց, աւա՛ղ, տխուր իրականութիւնը չուշացաւ զգացնել տալու, թէ օտար լծերի ազդեցութիւնը մեր կարծածէն աւելի մեծ աւերածութիւններ է առաջացրել հայ հոգու մէջ: Յուրախութիւն մեր ցեղի գոյութեան թշնամիների, որոմնացան քարոզներ լսուեցին Չայ յեղափոխութեան հէնց առաջին տարիներում: Դա արտայայտութիւնն էր մեր ժողովրդի որոշ տարրերի ստրկական հոգեբանութեան: Այդ քանդիչ տարրերը չուզեցին հասկանալ - չեն ուզում եւ հասկանալ այսօր - թէ

թշնամանել հարազատ եղբոր դեմ հենց այն պատճառով, որ նա իր կուսակցութեան փարախեն չէ՝ կը նշանակէ տկարացնել արտաքին թշնամու դեմ ուղղուած մեր հարուածի թափը: Զերծասիրութեան հին դեւն էր դա, որ տարբեր անուան ու ձեւերի տակ կը շարունակէր օտարի հայասպան դերը, մեծապէս դժուարացնելով մեր վերածնունդի գործը: Կար ընտանի թշնամին, որի երեսէն հայ յեղափոխական տարրը պիտի հարկադրուէր ուժաթափ լինել նաեւ ներքին ամօթալի պայքարներում:

Տեսնել ու զգալ, թէ ինչպէս մտակոյր Յայը զենքեր է դարբնում իր հարազատ եղբոր դեմ՝ ընդհանուր թշնամու գործը հեշտացնելու համար - ա՛հ, այդ զարհուրելի ողբերգութիւնը դեռ այսօր էլ բաժինն է հայ հայրենասէրի: Դեռ այսօր էլ հայութեան քաղաքական ճակատագրէն աւելի դառն է նրա ներքին ճակատագիրը: Գիտենք - ֆիզիքական ցաւ պատճառելու աստիճան պարզ է - որ օրուայ Յայաստանը արտաքին թշնամու համար «դուռ մըն է՝ փականքը կոտրած»: Գիտենք, որ հայ մտաւորականութեան մի մասը - դաւանողն ու գերին անձնակենտրոն մօրալի - կը շարունակէ սեւ թելերով հիւսել հայութեան ճակատագիրը: Կասկածէ դուրս է եւ այն, որ հայութեան տարագիր կէսի համար - եթէ օր առաջ չհոգեփոխուեց - սակաւաթիւ տարիներ են պէտք, որպէսզի նրա կեանքում մահուան տրագիգմը տեղի տայ հոգեւոր ինքնասպանութեան առջեւ, որպէսզի հայ homo-ն դառնայ homunculus եւ մեռնի ապագայ-նացմամբ: Գիտենք եւ այն, որ տարաբնակ կէսի կապոյտ կոտորածը խնդրական պիտի դարձնի գոյութիւնը հայութեան երկրորդ կէսի, որ կառչած կը մնայ Արարատի փէշերին:

Այս է, միստր Արլէն, այսպէս մահօրէն աղէտալի եւ տխուր է հայութեան ճակատագիրը: Եւ հասկանալի է դա: Պատմութիւնը միշտ էլ որդիների մէջ պատժում է Յայրերի մեղքերը, հի՛ն:

Գ

Սակայն, ի՞նչ անել: Ինչպէ՞ս կ'ուզէիք սրբագրել հայ հոգեբանութիւնը, եւ նրա միջոցաւ՝ մեր հաւաքական ճակատագիրը, որպէսզի նա պատմութեան գարշապարհին կառչած չմնայ:

Ձեր ծանօթ տողերո՞վ, որոնց ամէն մի տառը թեթեւամիտ արհամարհանք է շնչում: Միամտութի՛ւն: Յայիոյելով չէք բժշկի հիւանդը: Մոռացե՞լ էք անգլօսաքսոն գրողի իմաստուն խօսքերը. «Չլինի թէ սատանան հարուածելու ժամանակ վիրաւորէք նաեւ աստուածութիւնը, որ կ'ապրէ մարդուս մէջ»:

Չէ՞ք ընդունում, որ ձեր գրչի պչրանքով խորապէս վիրաւորել էք սրբազան հայկականութիւնը հայութեան մէջ:

Ձեր խօսքը Հայաստանի մասին, միստր, այնքան յոխորտ է, որ կարծեք Ձեր ցեղի համար Հերակլեսի տասներկու մեծագործությունները կատարած լինէիք: Խօսել էք իշխանութիւն ունեցողի պէս, եւ ծիծաղելի դառել, որովհետեւ դեռ ո՛չ զոհաբերած, ո՛չ էլ տառապած էք այն ժողովրդի համար, որին բարոյապէս սնանկ կ'անուանէք: Ձեզ համար ներելի չէ, եթէ չգիտէք, որ իրենց ցեղի ստուերային կողմերի վրայ յարձակուելու իրաւունք եւ պարտականութիւն ունին միայն նրանք, որոնք տեսնում, հասկանում եւ սիրում են իրենց ժողովուրդը իր բովանդակ մեծութեան եւ տկարութիւնների, իր բովանդակ ողբերգութեան մէջ:

Ձեր գրչէն ամաչելու համար բարի եղէք վերյիշելու Իսրայէլի վշտակիր առաջնորդներին:

«Նրա - մարգարէի - սիրտը կծկուում է ցաւից, նրա շրթունքները լի են մերկացումներով. նրա աջը բարձրացել է ցոյց տալու պատուհասը, որ գալիս է. նա տառապում է իր ժողովրդի համար, եւ որովհետեւ սիրում է նրան, յարձակուում է նրա վրայ»:

Ահա՛ Եսային, որը Եհովայի բարկութեամբ կը սպառնայ իր ժողովրդին.

- «Անոր - Իսրայէլի - պալատներուն մէջ փուշեր ու անոր պարիսպներուն վրայ եղինճ ու եկքան պիտի բուսնին: Եւ շագալներուն բնակարան պիտի ըլլայ: Հոն նեռ օձը իր բոյնը պիտի շինէ... Եւ ուրուները հոն պիտի ժողվուին...»

Ինչո՞ւ:- Որովհետեւ,- ասելացնում է բանաստեղծ-մարգարէն,- որովհետեւ, «քո արծաթդ կղկղանք դարձաւ», որովհետեւ «գինիիդ մէջ ջուր է խառնուած»:

Այսպէս է վայում անգերագանցելի բանաստեղծը ու նոր վայերով սպառնում, որովհետեւ Իսրայէլն սկսել է ունայնութիւններին «խունկ ծխել»:

Բայց ահա՛, հարուածելէն յետոյ, մարգարէի վշտալի սիրտը կանչում է սիրով.

- «Արթնցի՛ր, արթնցի՛ր, քո զօրութիւնը հագիր, ո՛վ Սիոն. քո փառաւոր հանդերձները հագիր... Թէեւ աղիւսներն ինկան, մենք տաշուած քարերով պիտի շինենք...»:

Այո՛, այսպիսին է հայրենապաշտ առաջնորդը: Նա միայն մերկացնող չէ, այլ եւ՝ յուսատու: Նա չի՛ նզովեր միայն, այլ եւ՝ կը գօտեպնդէ:

Ահա՛ եւ Երեմիան՝ հրէութեան ողբերգուն.

- «Քո բոլոր թշնամիները իրենց բերանը քեզ վրայ բացին», - ցաւից ու ամօթից գալարում է մարգարէն: Նա կու լայ ու կը սպառնայ, որովհետեւ իր ժողովրդի գլխից «փառաց թագն է ընկել»:

«Մեր հայրերը մեղք գործեցին եւ չկան, ու անոնց անօրէնութիւններուն պատիժը մենք կը կրենք»:

Վիշապներն անգամ ծիծերնին կը հանեն ու իրենց լակոտներին կաթ կու տան.

Իմ ժողովուրդիս աղջիկը անապատի ջայլամներուն պէս անգութ եղաւ.

Կաթնկերին լեզուն ծարաւութենէն իր քիմքին փակաւ.

Տղաները հաց ուզեցին, բայց անոնց ջարդող չկար.

Կարմիր հագուստներով մեծցողները աղբանոցներ գրկեցին.

Ու սուրէ մեռածները անօթութենէն մեռածներէն երջանիկ էին»:

Այսպէս դառնադառն է մարգարէի խօսքը, որպէս ազգային ամօթանքի ու վշտի արտայայտութիւն:

Բայց, քանզի նրա կոչումը միայն ողբալը չէ, ահա՛, Եհովայէն ներշնչուած՝ նա ճգնում է վերստին Պաղեստինեան յոյսերով զինել հրէութիւնը.

- «Պիտի սպառնամ այն բոլոր ազգերը, որոնց մէջ քեզ ցրուեցի, բայց քեզ պիտի չսպառնամ»:

Այսպէս հայրենակրօն էին Իսրայէլի հոգեւոր առաջնորդները: Նոյնն էր նրա եւ մօտաւոր անցեալի մտաւորական ընտրանին, քաղաքական խորհողը, քերթողը, գիտնականը եւ այլն:

«Ես կ'ապրեմ ծայրայեղ արեւմուտքում, բայց Արեւելքում է իմ սիրտը», - կ'երգէր Իսրայէլի Ահարոնեանը - Եուդա Ալելիւն:

Հապա Բեալի՞կը: Ա՛հ, սրանց նման պիտի սիրել Հայրենիքը՝ ապագայի Սիոնը կառուցել կարողանալու համար:

Հապա Պասմանի՞կը - Ձեզ նման օտարալեզու, որին իր ազգային ուղղափառութիւնը պիտի թելադրէր հետեւեալ հպարտ պարբերութիւնը. «Աշխարհը մեզ կը հալածէ մեր անցեալ մեծութեան համար»:

Ահա՛ եւ Իսրայէլի օրուայ առաջնորդութիւնը՝ Վայցման, Սոկոլով, Արտուր Հանթլէ, Վարբուրգ, Եակոբսոն եւ այլն:

Սիոնիստական միջազգ. կազմակերպութեան հոգեւոր բարձունքները, որոնց թիկունքում միշտ էլ կանգնած են աշխարհածանօթ միլիարդատէր Շտրաուսները, Վարբուրգները, Ռոտշիլդները եւ այլն: 1919-ին, Judische Rundschau-ի էջերէն սիոնիստների պետն այսպէս կը խօսէր համաձայնական պետութիւններին. «Դուք ուզում էք թէ ոչ՝ մենք կը լինենք Պաղեստինում: Դուք կարող էք փութացնել կամ յետաձգել մեր մուտքը, ձեզ համար, սակայն, լաւ պիտի լինի, եթէ դուք օգնէք մեզ, այլապէս մեր աշխարհաշէն ոյժը կը դառնայ քանդիչ, որը կը ստիպէ ցնցուելու ողջ աշխարհը»:

Այս բարձր մտաւորականի սպառնալիքով էր - արուած հրեայ դրամատերերի անունից - որ ձեռք բերուեց Բալֆուրեան ժանօթ յայտարարութիւնը:

Այդ դեպքն մի տարի անց, Լոնդոնում գումարուած մի հրեական համագումարում, ձեզ նման, միստր, օտար լեզուով գրող Մաքս Նորդաուն, հայրենասիրական գինովութեան մէջ կը բացականչէր՝ *Le jour de gloire est arrivé!* Սիոնը, Սիոնը կը վերականգնէր: Գիտե՞ք, որ դեռ երէկ մեծ ազգերը կը փորձէին աշխարհահռչակ Այնշտայնի հանճարը սեփականել: Գերմանական հրեայ է,- կը պնդէր գերման մամուլը: Ո՛չ՝ ֆրանսական է: Չէ՛, չէ՛, իսպանական է: Մեծանուն գիտնականին կը մնար վերջ տալ անտեղի վէճին, եւ նա թալմուդականին յատուկ հպարտամքով յայտարարեց՝ ես հրեայ եմ:

Օրեր առաջ, թերթերը գիտութեան այդ տիտանի մասին գրեցին. «Այնշտայնը սինագոգում»:

Դ

Կար ժամանակ, «երբ Զրեաստանի ամբողջ հարստութիւնը մի խուրձ խոտ էր եւ մի կողով», - կը ծաղրէր Եուվենալը: Իսկ Մարցեալը կը չարախնդար. «Զրեան ողորմութիւն է խնդրում, լուցկի ծախում»:

Դարեր անցան: Բեւեռէ բեւեռ ցրուած մեծ թափառականը ապրեց օտար հասարակութեանց խռոչներում, դարերով կուրծք տուեց ոչ-հրեայ մարդկութեան թշնամանքին, բայց եւ այնպէս՝ իրեն գահընկեց չյայտարարեց: Նա մնաց հոգով թագաւոր ազգ: Նա - դոգմաների եւ Մեսեանական Յոյսի ժողովուրդը - օտար ժողովուրդների ծոցում ապրեց որպէս «հիւր եւ թշնամի», եւ անխօս կրկնեց մարդկութեան. «Չէ՛, Աստօու, Աշխարհի եւ Մարդու մասին ունեցած իմ ըմբռնումէն մի յովտ անգամ չեմ գիջեր քեզ»:

Այսպէս ապրեց Զրեութիւնը, մինչեւ որ մի օր էլ իր իշխանութիւնը կը տարածէր աշխարհի մեծ մասի վրայ:

Նա յաղթեց, որովհետեւ նրա մօտ գերագոյն հակակշիռը պատկանում է ազգին, որը ներկայացւում եւ արտայայտւում է իր ընտրանիի միջոցաւ: Նա յաղթեց, որովհետեւ նրա մէջ պարտականութիւն է անհատական երջանկութեան ձգտիլը, սակայն, յօգուտ Իսրայէլի բարօրութեան. գովելի է փառասիրութիւնը, բայց Իսրայէլի փառքի համար. արդար է հարստանալու տենչը, հարստութիւնը, բայց դա ոչ թէ որպէս նպատակ, այլ որպէս միջոց՝ զայն Իսրայէլի դատին ու ազդեցութեան ծառայեցնելու համար: Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ հրեութիւնը այսօր տէր է մի անպարտելի ոյժի - *ոսկու եւ խելքի եղբայրութեան* - իր ծոցի մէջ: Այսպիսով, միայն նա յաջողեց իր մեծագոյն դժբախտութիւնը, իր արմատական տարտղնումը - կարծէք ալքիմիաբար վերածել մեծ օրհնութեան իր համար: Այսօր նա տէր է մի այնպիսի հզօրութեան - ոսկի, հեղինակութիւն, ոյժ - որը նրա

համար երազ պիտի մնար անգամ Տիտոսէն կործանուած անկախ Յրէաստանի մէջ:

Գաղտնիքը գիտէ՞ք: Իր աննուագ պաշտամունքը դէպի Սիոնը, որով եւ որի համար ապրեց Աբրահամի ցեղը: Իր բոցեղէն հայրենաբաղձութիւնը, որը ո՛չ թէ միայն հայրենագուրկ Յրեան Յրեայ պահեց, այլ եւ զայն դարձուց մարդկութեան ամենահարուստ, ամենախմաստուն եւ ամենայեղափոխական մասը:

Այժմ իր բախտի կառքը կը քաշեն եւ բոլշեւիզմը, եւ ֆրանմասոնութիւնը, եւ միջազգային բորսաները, դրամատները, մամուլի մեծագոյն մասը եւն.: Բայց քինաթաքոյց ազգը չբաւականացաւ իր յաղթանակով: Հոգեպէս միշտ քաղցած մարդկութեան նետած իր մէկ-երկու նորանշան գաղափարներով, ազգերի ծոցի մէջ նա վառեց դասակարգային արնոտ պայքարի կրակը, եւ այսօր - տէր աշխարհի ոսկու երեք քառորդին - նորանոր պատերազմների եւ ընկերային յեղափոխութեանց ուրուականով կը սպառնայ աշխարհին: Այսպէս, դարերով տանջուածը պիտի դառնար ազգերի տանջիչը: Ու միշտ հաւատարիմ իրեն՝ նա հանճարեղ է եւ տանջելու մէջ:

Նա դարեր ու դարեր տեւող իր անզօրութեան եւ նուաստացումի վրէժն է լուծում:

Եւ իրաւունք ունի:

Արդեօք, այժմ պարզ չէ՞ պատասխանը ձեր հարցին, թէ ինչպէ՞ս «հրեաները տէր ու տիրական եղած են աշխարհի»:

Իսկ հայութիւնը, որը կ'ուզէիք, որ մեռած լինէր «Նինուէի, Կարկամիչի եւ Բաբելոնի հետ», աւա՞ղ, դա շարունակում է մնալ «Արարչագործութեան տարագիրը»: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Ու գիտէ՞ք թէ ինչո՞ւ: Այդ «ինչու»-ին որպէս պատասխան՝ երկու խօսք եւս: Մեր պատմութեան ընթացքում - գիտցէ՞ք եւ այդ - մեծահարուստ հայը չեղբայրացաւ հայ մտաւորականին, ո՛չ էլ ազգերի բախտի հետ խաղացող ոյժերի բարեկանութիւնը փնտռեց: Միայն զմիւռնիացի հայոց հարստութեամբ կարելի պիտի լինէր մի մեծ Հայաստան գնել: Այդ ծով հարստութեան մի չնչին մասն իսկ - որը քենալականները քանուն տուին - պիտի բաւեր հրեաբար կաշառելու մարդկութեան երեք քառորդի խղճմտանքը, զայն հայասէր դարձնելու աստիճան: Բայց - անէ՞ծք մեկուսի երջանկութեան դաւանանքին - հայ ցեղի ապրած եւ ապրուելիք բոլոր տեսակի դժբախտութեանց անհծուած ակնադբիւրին անէ՞ծք...

Ոսկեքսակ հայը չկանգնեց ոսկեգրիչ մտաւորականի թիկունքում, եւ այդ վերջինի լեզուն՝ կարճ, խօսքն անլսելի եղաւ միջազգային արեօպագների մէջ: Եւ եղաւ այն, ինչ որ եղաւ: Խորհրդածէ՞ք, պարո՞ն արուեստագէտ, եթէ սիրտ ունիք, խորհրդածէ՞ք այդ մասին, եւ դուք -

համոզուած են - ձեր ցեղը մեղադրելու փոխարէն, պիտի դատաւիտէք Յայաստանը կործանող այն յանցապարտ մտայնութիւնը, որ կ'անձնաւորեն հայ օտարասէրը եւ հայ մեծահարուստը - թշուառականներ, որոնց որքան աւելի ժպտայ բախտը, այնքան հոգեպէս կը հեռանան իրենց ցեղի կեանքէն:

Պարզ չէ՞, թէ ինչո՞ւ միայն հայութիւնը կը մնայ որպէս պարտուած մասը մարդկութեան:

Ե

Արդարեւ, ազգերի պատմութիւնը աւելի անշուք կը լինէր, եթէ առաջնորդները անցեալի վրայէն պարբերաբար չվերցնէին գերեզմանաքարը՝ նրանց ախտերն ու սխալանքները ի լոյս հանելու նպատակով:

Մեր ցեղն էլ - երբեմն իր տկարութիւններին գերի - գործել է ի կորուստ իրեն, եւ այսպիսով պատճառ տուել, որ իր գոյութեան նաւի ղեկավարները արդար զայրոյթով խարազանեն իր հոգեբանութեան ստուերային կողմերը:

Ո՛հ, այդ մարգարեաշնորհ ղեկավարները, որոնց ցեղային բարոյականով օժուց սիրտը գիտցաւ կծկուել մեր ժողովրդի ամէն մի ցաւէն, եւ ցնծալ ի տես համահայկական ամէն մի յաջողութեան: Նրանք, մեր ցեղի հոգու այդ սրբազան անօթները, յաճախ իրաւունքից աւելի պարտականութիւն են զգացած գոռալու հայութեան երեսին. «Քո էութեան մէջ մի բան կայ, որը պիտի սպանես, եթէ ազգօրէն ապրել կ'ուզես»:

Ահա՛ սուրբ Սահակը, սրբազան զայրոյթով գինովցած. «Քահանայանալ ի վերայ տիրանեն՞, եւ տիրասպան եւ մատնիչ ժողովրդոյ ոչ կարեն»*:

Ահա՛ հայոց պատմութեան հայրը՝ Խորենացին. «Յաճախ վարդապետներ ու վարդապետութիւններ փոխող. ուսուցիչներ, ընտրուած ոսկով եւ ոչ սուրբ հոգով. աշակերտներ՝ ծոյլ ուսանելու, եւ արագ այլոց ուսուցանելու, զօրավարներ՝ անարդար, ինքնասէր, կողոպտիչ - արժանաւոր ընկերն աւազակների. իշխաններ՝ ապստամբ, ազահ, անբարոյ. դատաւորներ՝ տմարդ, կաշառուող, անօրէն՝ բոլորը զուրկ սիրուց եւ անօթից»...

Ահա՛ եւ Յայոց Յայրիկը, համակ սէր ու վիշտ. «Միթէ՞, հայոց ժողովուրդ, դու գռեհաց կաւ ես աշխարհիս երեսին»:

Հապա Ահարոնեա՞նը՝ իշխանն ու փառքը մեր նորագոյն գրականութեան, որի սիրտը արեւածաղիկի պէս միշտ էլ արելը - Արարատեան արելը փնտռեց:

* Ղ. Փարպեցի:

Հայութեան վշտակիրը, որի հոգեւոր կեանքի հորիզոնը միշտ էլ բռնած է գերագոյն դէմքը մեր ծուատուած Հայրենիքի:

Հայութեան տրիբունը՝ ոսկեբերան, որի հոգին հայոց պատմութենէն ծծեց այն ամէնը, ինչ որ գեղեցիկ է, վսեմ ու հերոսական, եւ դրա համար էլ որքան ուժեղ է իր ցեղասիրութիւնը, այնքան կատաղի է իր բարոյական զայրոյթը, որը սակայն, իր սիրող սրտէն կը բղխէ:

Նա խօսքի հոգեւոր կայծակներ ունի, եւ գիտէ շանթել այն ամէնը մեր ցեղի կեանքում, որ տկար է ու տգեղ, աննուէր ու անփառ. հակառակայորդոր ու թունաւորիչ. այն ամէնին, որ երկրամուկ են, որոնք անէծք ու նուաստութիւն կը շահեն մեր պատմութեան համար:

Հանգոյն բիբլիական մարգարէների՝ նա նգովել գիտէ, բայց իրեն յատուկ մեծ սիրով գիտէ եւ դափնեպսակել:

Նրա վշտակի հանճարը անմահացուց հայ վրիժակը, որը գիտցաւ աներկիւղ շփման գալ մահուան հետ:

Նա երգեց հայորդին, որը դաւանել գիտցաւ ազատութիւնը, նրա համար գիտակցօրէն իր արիւնը թափելու աստիճան:

Օրհնեց ու քաղցրացուց մահը հերոսների:

Մարգարեացաւ գալիքը եւ եռակի զանգահարեց հայութեան վարած վերջին գուպարների մասին:

Հրեղէն խօսքով երկու սերունդների հոգում նա բորբոքեց ինքնագօրութեան ծարաւը, եւ սէ՛ր դէպի տիտամիզմը պայքարի եւ զոհաբերութեան մէջ:

Եւ գիտցաւ ներշնչել, թէ Հայաստան երկիրը ո՛չ թէ միայն ցանկալի որսավայր է իր գայլ հարեւանների համար, ո՛չ էլ յարմար վայր՝ միայն անփառունակ գերեզմաններ ձորելու, այլ՝ որ դա յարմար է նաեւ Անկախութեան եւ փառքի տաճարներ բարձրացնելու համար:

Այսպէս ապրեց ու ստեղծագործեց հայ պսակաւոր քերթողը, իր ճակատագիրը ներքին հաղորդակցութեամբ կապելով իր ցեղի ճակատագրին:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ ամէն անգամ, երբ հայ մարդը կը թերթէ Ահարոնեանի հայրենաշունչ երկերը՝ կը մղուի մտովին համբուրելու նրա ներցեղային բարոյականով օծուն գրիչը:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ այսօր Միցկեւիչի պէս նա էլ ազատ է ասելու իր մասին. «Ես եւ Հայրենիքս նոյնն ենք»:

* * *

Այսպէ՛ս, միստր Մայքլ, միայն այս ճամբո՛վ է ձեռք բերուում իրենց ցեղի հոգեբանութեան յոռի կողմերի նկատմամբ դատախազ ու դատաւոր հանդիսանալու իրաւունքը:

Հայութիւնը քննադատելուց առաջ՝ պէտք է արիութիւնն ունենալ ապրելու նրա պատժուած խղճմտանքը. պէտք է քաջութիւն՝ իջնելու նրա խղճմտանքի խորքերը, կրկին ու կրկին անգամ ապրելու նրա եւ փառքը, եւ անօթանքը - նրա բովանդակ ողբերգութիւնը:

Ձայն դատապարտելուց առաջ՝ պէտք է խաչուել նրա ապրած Գողգոթայի վրայ: Իսկ այսպէս վարուելու համար՝ ընդունակ պիտի լինել անսահման սիրոյ եւ զոհաբերութեան:

Այլապէս՝ քննադատել պիտի չնշանակէ տառապել:

Իսկ երբ քննադատողը չի տառապիր, նա վուզար չարախնդացող է եւ ո՛չ՝ քննադատ: Արհամարհանքի աչքը միշտ էլ հակամէտ է աւելի թերիներ, քան առաքինութիւններ տեսնել: Այո՛, անսխալ տեսնելու եւ արդարախոհ լինելու համար՝ պէտք է մեծ սէր ունենալ: Ձեզ, դժբախտաբար, պակասում է դա, ասել է՝ պակասում է թէ՛ քննադատելու բարոյական իրաւունքը եւ թէ՛ հոգեբանօրէն առարկայական լինելու կարելիութիւնը:

Զ

Դուք գիտէ՞ք հայ գրողի ճակատագիրը՝ ապրել ու ստեղծագործել կիսաքաղց եւ մեռնել զրկանքների մէջ: Դուք գիտէ՞ք այդ - ամերիկօրէն խելօք մարդ - եւ այսօր դասալիքօրէն հեռու կ'ապրէք մեր ցեղի կեանքէն:

Ի՞նչ, արդա՞ր է, որ նման մէկը, որի համար չէ ներցեղային բարոյականը, ըստ որի՝ ցեղակից հանճարն ու բեռնակիրը հարազատ եղբայրներ են - ասացէ՞ք, արդա՞ր է, որ նմանը իր «նշանաւորութեան» պակաս մի բան աւելացնելու ունայնասիրութեամբ, օտար մամուլի մէջ իր ազգը կենդանի մեռեալ հռչակէ:

Դասալիքը դատաւորի դերո՞ւմ:

Կ'ընդունիմ, արգահատելի է անհայրենիք ժողովուրդը, բայց միթէ եօթնիցս զգուելի չէ՞ հայրենիքի զգացումէն ու պաշտամունքէն զուրկ անհատը:

Դուք, որ «իմաստութիւն» ունեցաք ձեր գրիչը չթաթախելու հայ Արիւնի եւ Արցունքի ծովի մէջ, դուք, որ սիրտ չունեցաք գոնէ մի անգամ կրկնելու՝ «Եղբարք, հայ՛ ապրինք», ազատ էք ձեր տաղանդը զրնգուն դրամի եւ հանգստաւ էութեան վերածելու, ազատ էք ձեր քմախորժ վէպերով ընթերցող հին ու նոր աշխարհի կրքերը խաղտել, սեղմ ասած՝ թոյլ տուէ՞ք, խնդրե՛մ, վերադարձնելու ձեզ հայութեան մասին գործածած ձեր բառը - դուք կարող էք «կուրտիզան»աբար սպասաւորել օտար գրականութեան, բայց ոչ եւ վատահամբաւել ձեր ցեղը յաչս օտար ազգերի:

Չգիտե՞ք, որ այսօր - երբ օտարատեցութիւնը սկսել է ատամներ ցոյց տալ տարագիր հային - ձեր տողերը կարող են արդարացնել ու սնուցանել օտար ժողովուրդների արհամարհանքը դէպի հայ անունն ու դատը:

Չգիտե՞ք, որ ձեր ծանօթ տողերը կարող են ինքնանուաստացումի մղել օտար ասիերի վրայ ծուարուած հայութիւնը, որ առանց այն էլ, հասկանալի պատճառներով ծանր տուրք է տալիս ազգային վատասերումին:

Վերջապէս, ինչո՞ւ էք ուզում խախտել հայութեան հաւատքը դէպի իր ապագան:

Տմարդութիւն չէ՞ փողոցի լեզուով խօսիլ մարդկային արդարութեան եւ մահուան հետ անհաւասար պայքարի մտած մի բուռ ժողովուրդի մասին:

Ինչո՞ւ էք ուզում փութացնել նրա յոյսերի մահը, որ իր ստոյգ մահը պիտի դառնայ:

Ծագումով հայ էք, եւ կ'ակնկալուէր, որ - գիտցէ՛ք, կան եւ օտարազգի ասպետ գրիչներ, որոնք տարիներով մեր դատին կը ծառայեն - արուեստագէտի ձեր խօսքով դուք եւս սրտապնդէիք մահու եւ կենաց կռուի բռնուած տարագիր հայութիւնը:

Եւ, յանկարծ, սպասուած եղբայրական խօսքի փոխարէն՝ արհամարհանքի ծանր քարեր:

Մեղք ձեզ:

Գրող լինել - այն էլ հայագգի - եւ մեր ցեղի անօրինակ արհաւիրքները շահադիտող մարդկութեան երեսին թքելու փոխարէն, յարձակուել նրա գոհերի վրայ: Ամօ՞թ ձեզ:

Ի՞նչ, դրանո՞ւն է գրչի մարդու կոչումը: Տաղանդը տրուում է նրանով կուրտիզանութի՞ւն անելու, զայն հարստութեան ու հանգստի վերածելո՞ւ համար:

* * *

Դուք տեսաք, միստր, թէ ինչպէ՛ս են խօսում ժողովրդին, ժողովրդի մասին եւ ժողովրդի անունէն:

Տեսաք վշտակրութեամբ ու նուիրումով մեծ հրեայ եւ հայ առաջնորդներ, որոնց համար չէ ողիմպիական մեծութիւնը, որի մէջ այնքան անկարեկիր ու պաղ էք դուք: Առաջնորդներ, որոնց համար միայն նա՛ է ճշմարտօրէն մեծը, որը մեծ զաւակն է նախ իր ժողովրդի, եւ ապա՝ մարդկութեան:

Իսկ դո՞ւք. ինչի՞ կը ծառայեցնէք ձեզ տրուած տաղանդը: Փոքրոգի՛, ինչպէ՛ս թիկունք ցոյց տուիք ձեր ցեղի գողգոթային: Ինչո՞ւ չուզեցիք,

հրեայ օտարալեզու գրողների պէս, լինել նախ ձեր ցեղի տաղանդաւոր զաւակը: Դժուար է: Ծափն է հայ խօսքի խաչը: Կ'ընդունին: Բայց չէ՞ որ հէնց այդ ծանր խաչը սիրով կրելու մէջ է ճշմարիտ մեծութիւնը:

Սակայն, ինչո՞ւ կ'երակրեմ, երբ հայութիւնը դառել է «տաղտուկ ամէնուն եւ բեռ մը» ձեզ համար: Չէ՞ որ դուք սկսել էք ամաչել ձեր ծագումէն: Այո՞: Ուրեմն, գրչի կոկետութիւն չէ՞ ձեր չանգռածը Հայաստանի մասին:

Այդ դէպքում թոյլ տուէք, մէկ էլ գարշելու արուեստագետի ձեր ցեղամերժ տաղանդէն, որը - մե'ղք - առաքինութիւն չունեցաւ խոնարհուելու Հայութեան Տառապանքի, Յոյսի եւ Հերոսական մեծութեան առջեւ:

Մենք հաւատում ենք՝ Գողգոթայէն յետոյ Յարութիւն կայ:

Եւ արդար է մեր հաւատքը:

Մենք զգում ենք մեծ ապագան հայ Հայրենիքի, եւ երկիւղածօրէն ծնրադրում նրա աստուածային տեսիլքի առջեւ:

Մենք նախաճաշակում ենք նրա գալիք երջանկութիւնը: Եւ եօթնիցս հպարտ ենք, որ հայ ենք:

Համբոյր ձեր անարգած Հայաստանին:

*«Նոր Արարս», Սոֆիա,
1930թ., թիւ 11, 12, 15-18*

ԻՆՉՈ՞Ւ ՍՏԵՂԾՎԵՑ ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Տարիների ընթացքում ես ուսումնասիրում էի գաղութահայության տրամադրություններն ու նրանց քաղաքական հոսանքները, գիտականորեն զննում նրանց հոգեբանությունը հայ ժողովրդի աննախադեպ աղետի՝ կոտորածների շարքի լույսի ներքո:

Ինձ հատկապես մտահոգում էին մեր երիտասարդ սերնդի տրամադրությունները, սերունդ, որը ծնվել էր Հայրենիքի սահմաններից դուրս կամ մանուկ հասակից, իրերի բերումով, հայտնվել էր արտասահմանում: Գիտական հոգեբանությունը վաղուց է ապացուցել, որ աղետներ տեսած եւ մեծ արհավիրքների, ցնցումների ենթարկված ժողովուրդները, հատկապես փոքր ժողովուրդները, սկսում են տառապել հոգեկան ետընթացով, որն արտահայտվում է պարտվողականության տարբեր դրսևորումների ձևով: Աղետի ենթարկվածը, հոգեպես խիստ ուժասպառվելով, ամեն ինչ կորած է համարում. լքում է իր պատմական առաքելությունը, կրավորաբար եւ հնազանդորեն համակերպվում իր վզին փաթաթված քաղաքական ճակատագրին: Նախ եւ առաջ նրան պատում է թերարժեքության տանջալից զգացումը, որի պատճառով դառնում է քաղաքական հոռետես, մշակույթի տեսակետից՝ անստեղծագործ: Հոգեպես նա դառնում է անիշխան, ժխտելով ամեն մի արժեք, հեղինակություն, իշխանություն, դառնում է զզվելի անձնապաշտ, փոքրոգի ու խորթ հասարակությանը եւ սկսում հետապնդել սոսկ մեկ առօրեական նպատակ - իր սեփական հացն ու հանգիստը: Որպես «ուրացող» (պարտվողական), նա լքում է իր դիրքերը ողջ ճակատով: Իր գոյության պայքարը նա արտաքին ճակատից տեղափոխում է իր ներաշխարհը, որի հետեւանքով ավելի է «կոտրվում», ուժասպառվում:

Այսպիսով նա մոռացության է մատնում իրեն սպառնացող արտաքին վտանգը՝ թշնամում:

Միով բանիվ, նա անընդունակ է դառնում նոր պայքարի, ճիգի, զոհողության, դուրս ընկնում պատմության հունից եւ սկսում է քարշ տալ իր անստեղծ ու անինաստ գոյությունը՝ հարուցելով իր հանդեպ ազգերի զզվանքն ու խղճահարությունը:

Հայկական պարտվողականությունը արտահայտվեց նաեւ հիվանդագին կրոնականությամբ: Ընդհանուր քայքայման պայմաններում հայկական գաղթօջախներում առաջացան բազմաբնույթ անհեթեթ աղանդներ. «ռուիչիներ», որոնք իրենց հոգու փրկության համար քարոզում էին հրաժարվել ազգային-հասարակական կյանքից, «անդենականներ»,

որոնք, հայերի երկրային հայրենիքը համարելով անիրական, հորդորում էին նվիրվել անդենական, երկնային հայրենիքին, «վերանկրտչականներ»՝ նույնքան ապագային, հակահասարակական եւ հիվանդագին: Իսկ Ստամբուլում թուրքական իշխանությունների խորհրդով կազմավորված «հայկական կոմիտեն» հայերին քարոզում էր՝ իրենց համարել «լուսավորչական թուրքեր»:

Այս պատկերը լրացնում էին հայկական կուսակցությունները, որոնք ներքին տարածայնություններով հայության մեջ առաջ էին բերում պառակտումներ եւ ազգային ոգու սառեցում:

Այսպիսով գաղութահայերը, տրվելով կույր պարտվողականությանը, սկսել էին ջուր լցնել հայ ժողովրդի գոյության թշնամիների ջրաղացին, խելահեղ պոռթկունով ձգտելով սեփական պարտությունն ու դժբախտությունը դարձնել վերջնական:

Մի խոսքով, սփյուռքի մեր գաղթօջախներում ստեղծվել էր մի մթնոլորտ, որում մեկ միլիոնի հասնող գաղութահայերը, ի ուրախություն թուրքերի, փորձում էին ինքնասպան լինել: Այդպիսին է հայ իրականության մերօրյա պատկերը գաղթօջախներում:

Այնտեղ ինձ վիճակվեց ապրել խոր ողբերգություն՝ ազգային ամոթի ողբերգություն: Սակայն, տասնամյակների ուսումնասիրություններն ու մտորումներն ինձ հանգեցրին մի այլ ճշմարտության եւս. պարտվողականությամբ տառապող ժողովուրդներն անբուժելի չեն, կյանքը հարափոփոխ վերածնունդ է, հնարավոր է եւ մեր գաղթօջախների հայության առողջացումը: Իսկ դա կարող է տեղի ունենալ միայն վերանորոգմամբ, որն էլ հնարավոր է միայն սեփական պատմության իրական արժեքները վերապրելու ճանապարհով:

Մեկնվելով այս վերլուծությունից՝ ես, հայրենասեր-գաղափարապաշտի խորին մտահոգությամբ, ձեռնարկեցի մեր երիտասարդ սերնդի կազմակերպման գործը՝ նրան համարելով ամենակարող վերակերտիչ գործունը:

Քանի որ գաղութահայության ամենամեծ զանգվածն ապրում է ԱՄՆ-ում, որտեղ եւ մեր սերնդին ամենամեծ վտանգն է սպառնում (ի դեմս ամերիկյան միջավայրի ամենակուլ, ծուլող հատկության), ես Ցեղակրոն շարժումը սկզբնավորեցի Ամերիկայում: Ցեղակրոն շարժումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի եւ չէր էլ կարող ունենալ օտար վարդապետությունների հետ, քանզի այն, նախ եւ առաջ, բարեփոխիչ շարժումվերածնունդ է, որը հնարավոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառնված արժեքներով: Միայն թուրքամետ, պարտվողական ու պատմագիտության ասպարեզում տգետ հայը կարող է պարսավել Ցեղակրոն շարժումը:

Ցեղակրոն շարժումը ոչ թե կուսակցություն է, այլ Ուխտ: Նրա կազմակերպություններն այդպես էլ կոչվում են՝ Ուխտեր: Ով այս կամ այն չափ ծանոթ է Հայոց պատմությանը, անմիջապես կհասկանա, որ Ցեղակրոն շարժումը, որպես ուխտ, նման է Մամիկոնեից ասպետների Ուխտին: Մամիկոնյանների պես՝ ցեղակրոնը դավանում է ազգին անշահախնդիր նվիրվածություն եւ հանուն Հայրենիքի մահը քաջաբար ընդունելու վճռականություն:

Իմ շարժման անհրաժեշտությունը թելադրված էր մի շարք այլ կարեւորագույն դրդապատճառներով եւս:

Քենալական իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրերից, թուրքերը՝ բարբարոս, բայց արթուն քաղաքական բնազդով օժտված մի ազգ, փորձեցին մեզ ոչնչացնել նաեւ բարոյապես: Թուրքիայում կատարված հայերի ցեղասպանությունն արդարացնելու կամ, ծայրահեղ դեպքում, հասկանալի դարձնելու նպատակով, թուրքերը մի շարք եվրոպական ծախու գրչակների ու հասարակական գործիչների աջակցությամբ, հակահայկական քարոզչության արշավ սկսեցին:

Հայկական սպանդին հետեւեց բարոյական եղեռնը՝ հայերի վարկաբեկումը: Ամերիկյան ու եվրոպական ամբիոններից ոչ թուրքերը հաճախակի հայտարարում էին. «Իրենց անարգ բնավորության պատճառով հայերը դարձան թուրքերի նողկանքի, այլ ոչ թշնամության զոհերը»: Այսպիսով մեղադրվում եւ վարկաբեկվում էին միլիոնավոր զոհերը, իսկ արդարացվում՝ մարդասպանները: Հակահայկական քարոզչությունը պնդում էր, որ մեղավոր են սպանվածները եւ ոչ մարդասպանները՝ հայերին վերագրելով գոյություն չունեցող արատներ.

ա) քոչվորականություն, իբր հայերն իրենց հողը չեն սիրում,

բ) տնտեսական բնագավառում՝ անամոթ գիշատչի վերաբերմունք իրենց «զոհերի» նկատմամբ,

գ) բարոյականության բնածին պակաս, որի հետեւանքով եւ հակահասարակական կեցվածք եւ այլն:

Ահա թե ինչպես էին թուրքերը հայերին ներկայացնում ամերիկյան եւ եվրոպական ժողովուրդներին:

Այդ հակահայկական քարոզչությունը, իրենց ռազմական, առեւտրական ու մամուլի կցորդների հետ միասին, վարում էին թուրքական դեսպանություններն ու հյուպատոսությունները: Դրանում ակտիվ դեր էր խաղում եւ արտասահմանի թուրք ուսանողությունը: Հակահայկական քարոզչությամբ հատկապես աչքի էին ընկնում գրող Խալիդե հանըմը, Վեհիբ փաշան եւ ԱՄՆ-ում թուրքական դեսպան Մուխտար բեյը:

Բնականաբար, թուրքական ծավալուն քարոզչությունը որոշ երկրներում պետք է խթաներ հակահայկականությունը*:

Նման իրավիճակում, երբ հայկական կուսակցություններն ու կրոնական հատվածները, փոխանակ հակազդելու թուրքական քարոզչությանը, ելել էին իրար դեմ, մեր վերաստեղծված Ցեղակրոն Ուխտերը ձեռնամուխ եղան հակաթուրքական քարոզչությանը՝ ի պաշտպանություն իրենց անարգվող Ցեղի: Նրանք հավաքեցին հայերի ու թուրքերի մասին տարբեր փիլիսոփաների, պատմաբանների, մարդաբանների, գրողների, աշխարհագրագետների արտահայտած կարծիքներ եւ ներկայացրեցին ամերիկյան ու կանադական ժողովուրդների դատին:

Կար Ցեղակրոն շարժման անհրաժեշտությունն ընդգծող մի կարելուրագույն հանգամանք եւս. դա մեր հին սերնդի քաղաքական տեղատվությունն էր թուրքիայի նկատմամբ: Մեր հին կուսակցությունները սկսել էին լքել Հայկական հարցն ու համակերպվել այն մտքի հետ, որ պետք է հրաժարվել թուրքիայում մնացած հայկական տարածքներից ու մերձեցնալ թուրքերի հետ: Այդ ուրացումը երիտասարդ սերնդի աչքում մեզ կդարձներ արհամարհելի ժողովուրդ:

Ցեղակրոն շարժումը կոչված էր հայությանը տեր դարձնելու թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին: «Լոզանը-երբեք» կարգախոսը զարդարում էր Ցեղակրոն Ուխտերի առաջին ծրագիր-կանոնագրքի տիտղոսաթերթը: Մեզ համար Հայկական հարցի պատմությունը չէր սպառվում թուրքերի համար բարենպաստ Լոզանի պայմանագրով: Ցեղակրոն Ուխտերը, ի հակակշիռ հին սերնդի, շարունակում են մնալ թուրքիայի պարտատերերը:

Որտեղ էլ լինի ցեղակրոնը, ինչպիսի ընկերային դիրք էլ գրավի, նա կշարունակի մնալ հպատակն ու մարտիկը Հայաստանի: Ցեղակրոն շարժման առաջացրած խանդավառությունն ու ձեռք բերած հաջողությունը աննախընթաց երեւույթներ էին մեր գաղութներում: Մեկ ու կես տարվա ընթացքում այն իր դրոշի շուրջը համախմբեց մոտ 6000 երիտասարդների ու պատանիների, որոնք երդվել էին Հայաստանից դուրս եւս հայ մնալ:

Շարժումն ուներ Ուխտեր Հյուսիսային Ամերիկայում, Կալիֆորնիայում, Կանադայում, իսկ տեղերի երիտասարդության նախաձեռնու-

* Հայամետությունը հայտնի Կրաֆտ Բենարը հայկական հարցին նվիրված իր գրքերից մեկում ցավով նշում է, որ Եվրոպայում հայերին համարում են «թալանչի ժողովուրդ»: Իսկ ջերմ հայասեր Նանսենն իր «Խաբված ժողովուրդ» գրքում 1914 թվականին ցավով հիշեցնում էր, որ հայը, չնայած իր բարձր հոգեւոր առաքիլություններին, մարտունակ չէ:

թյամբ Ուխտեր ստեղծվեցին նաեւ Խարբինում, Սիրիայում, Իրանում, Թրակիայում, Երուսաղեմում, Բուլղարիայում: Մեր համարյա բոլոր գաղութներից ինձ էին դիմում իրենց երկրներն այցելելու առաջարկով՝ համախմբելու տեղի երիտասարդությանը եւ հաղորդակից անելու նրան Ցեղակրոն շարժմանը:

Չենց այդ պատճառով էլ Դաշնակցությունը, որն իր տեղը կորցնելու վախից դրդված՝ հայ կյանքում երեւան եկած ցանկացած նոր ուժի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունք էր դրսեւորում, հանդես եկավ Ցեղակրոնության դեմ:

Երես թեքելով լաց լինելու քաղաքականությունից ու գթասրտություն քարոզելուց, ինչպես նաեւ պարտվողական գծից, որ կիրառում էին հին կուսակցությունները, նոր սերունդը տարերայնորեն նետվեց հարազատի գիրկը:

Ցեղակրոնությունը՝ դա կենդանի բողոք է, ցույց՝ մեր ժողովրդի քաղաքական կամքը նենգափոխած հին կուսակցությունների դեմ:

Ցեղակրոնի համար հայության միակ բնական զինակիցը ռուս մեծ ժողովուրդն է: Նրա համար չկան հայաստաններ, այլ կա Չայաստան: Եթե այժմ Չայաստանը խորհրդային է, դա նշանակում է, որ, պատմական զարգացման օրենքների համաձայն, նա կարող էր լինել միայն այդպիսին:

Նույնքան տրամաբանական ու հստակ է ցեղակրոնի վերաբերմունքն Անգլիայի՝ Թուրքիայի պաշտպանի նկատմամբ: Անհնար է լինել Թուրքիայի թշնամին, իսկ նրա պաշտպանի՝ բարեկամը: Ցեղակրոնները բարյացակամ են իրենց թշնամու թշնամիների նկատմամբ եւ թշնամություն են տածում իրենց թշնամու բարեկամների հանդեպ:

Մենք շատ լավ գիտակցում ենք, որ Անգլիան, որի հովանու ներքո ապրում են հարյուր միլիոնավոր մահմեդականներ, նախապատվությունը չի տա մի բուռ հայերին: Որպես իմպերիալիստական ժողովուրդ, անգլիացիները դաժան են, բարոյազուրկ (ինչպես հռոմեացիներն էին): Եթե նրանց շահերը պահանջեն, ապա կզոհաբերեն ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլեւ տասնյակ այդպիսի ժողովուրդների:

Մենք ոչինչ չունենք՝ ոչ մեծ տարածք, ոչ մեծ քանակություն, ոչ տնտեսական մեծ հնարավորություններ, հանուն որոնց Անգլիան ցանկանա ճանաչել մեզ իբրեւ՝ թեկուզ անդրկովկասյան ժողովուրդների ընտանիքի իրավահավասար անդամ:

Արդեն երկար տարիներ, Անգլիայի օրհնությամբ, գործում է պանթուրքիզմը, որի ճանապարհի լայնքով տեղավորված է Չայաստանը, որը հեշտությամբ կարող է վերածվել Անկարայի ու Բաքվի միջեւ դիակների կամրջի: Ահա ինչով պետք է բացատրել Ցեղակրոն Ուխտերի թշնամանքը նաեւ Անգլիայի հանդեպ:

Այս մասին գիտեն ե՛լ թուրքերը, ե՛լ անգլիացիները, այդ պատճառով էլ վերջին տարիներին թուրքական մամուլի օրգանները մեղադրանքներ էին հնչեցնում միայն իմ հասցեին, իմ գործունեության դեմ, այլ ոչ թե Ղաշնակցության:

Այն ժամանակ, երբ Ղաշնակցության պատասխանատու գործիչներ Չամո Օհանջանյանը, Ջամալյանը, Կարո Սասունին օգտվում էին Թուրքիայի բարեկամ երկրներ ազատ մուտք գործելու ու բնակվելու իրավունքից, 1937թ. հունական կառավարությունն ինձ մերժեց Եգիպտոս ուղևորվելու տարանցիկ վիզա տրամադրել՝ պատճառաբանելով, որ ես «Թուրքիայի անհաշտ եւ վտանգավոր թշնամին եմ»: Չամամանորեն, ինչպես Եգիպտոս մեկնելու դեպքում, ինձ նաեւ մերժեցին Պաղեստինի մուտքի վիզա հատկացնել: Իսկ Եգիպտոսի վիզան ինձ հաջողվեց ստանալ մի շարք աշխատանքներից հետո ու խոշոր կաշառքի միջոցով, ընդ որում, ինձանից ստորագրություն վերցրեցին, որ «ես Եգիպտոսում ոչ մի հրապարակային դասախոսությամբ հանդես չեմ գա ու ոչ մի ժողով չեմ հրավիրի»:

(Քարգմ. ռուսերենից)

Տեր-Չարությունյան Գարեգին

1946-1948թթ.

Չայկական ՍՍՀ ՊԱՆ ներքին բանտ

ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆՆ ԻՔԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ՉՕՐՈՅԹ

*Եթե ցայսօր մեր ժողովուրդը հարածներ է
միայն ստանում եւ ողբերգօրէն՝ անկարող
է հակահարածել - դրա պատճառն այն է,
որ նա չի ապրում ցեղօրէն:*

Անասելիօրէն ճակատագրական եւ անկշռելի է ցեղային ազդակի նշանակութիւնը մի ժողովրդի վերածնունդի, ազգամբողջացման եւ պետականացման գործում:

Գիտե՛նք, հասարակագիտական այդ պարզ ճշմարտութիւնը, սակայն, անկարելիութեան աստիճան դժւար է, բառերով «ի՞նչ է ցեղը» հարցի սիրտը շօշափել:

Սարդաբանութեան ցարդ տւած սահմանումներից եւ ո՛չ մէկն է ընդունելի՝ ինձ համար:

«Ցեղ» հասկացողութիւնը սահմանելու համար, բաւական չեն հին եզրերը:

Նրանցով չի կարելի սպառել ցեղի ողջ տարողութիւնը:

Ցեղը՝ դիմագծօրէն ազգայինն է, այն տիպարականը, որով ժողովուրդները տարբերուում են իրարից:

Այո՛, ցեղային գործօնն աւելի՛ բարդ իրողութիւն է, քան ենթադրուում է:

Դժւար է դա սահմանել գիտական լեզւով:

Այստեղ՝ միայն յարաբերական գիտականութեան մասին խօսք կարող է լինել:

Ըստ մեզ - ասե՛նք առանց տեսական խորացումների - ցեղն աւելի հոգի է, քան կա:

* * *

Մեր դարում, մասնաւորապէս, մեր օրերում, ոչինչ այնքան չի՛ տկարացնում ժողովուրդների պայքարունակութեան ոգին, որքան այն աղէտալի մոլորանքը, թէ իրենց ճակատագիրը բարւոքօրը սեփական ճիգերը չեն, այլ ինչ-որ՝ արտաքին ուժեր:

Աւելի՛ պարզ:

Մի ժողովուրդ, որն իրեն պէտք եղած ուժն իրենից դուրս է փնտրում-կուրօրէն իր պարտութիւնն ու անկումն է նախապատրաստում:

Հասկանա՞նք, որ ցեղի ուժակշիռն աւելի մեծ է, նրա ներքին տարողութիւնը բիւրաբիւր անգամ աւելի՛ հարուստ, քան՝ ժողովրդին:

Այն ժողովուրդը, որ գիտէ այդ - գիտէ ճշմարտութիւնը. փրկած է նա:

Հայաստանում ես աւելի բաներ եմ տեսնում, քան հայ ժողովուրդն ու իր օրւայ արժէքները:

Հայաստան չի նշանակում երկրամաս եւ ժողովուրդ միայն, ո՛չ, ո՛չ. այնտեղ կայ մի «երրորդը», մի այլ ուժ - ցեղը - առանց որի, փառքի ու մեծութեան աստղերի տակ չի ապրում ու զարգանում ժողովուրդը:

Հայ ցեղը - դա հայ հողն է՝ համակ բոց ու զօրոյթ, որ ասում է անխօս-եւ սնւում եմ նրանցով, որոնց՝ սնուցանում եմ:

Ե. դարում, կրակի բախտը փորձող պարսկականութեան խոփը քարին զարկողը հայոց թարմաշունչ ցեղայնութիւնն էր, որը այսօր կռւի պիտի կանչել Հայասպան թրքութեան եւ ցեղամերժ լեւինականութեան դէմ:

Ցեղն է, որ մեր մէջ կ'ապրեցնէ եւ կը զօրացնէ Հայաստանը, անգամ, Հայաստանից դուրս:

Ցեղն է մեր ապաւենը:

* * *

Ցեղը չի ծերանում, թիկնադարձութիւն չգիտէ եւ չի պարտւում:

Նա ժամանակների վկան է, յաւիտենական հայը, Աստուծոյ գործակիցը:

Ցեղն արարիչ է, ժողովուրդը՝ արարած:

Ժողովրդի ուժածին մեքենան է ցեղը եւ նրա ուժակիրը, որն իր մէջ կրում է մի ինչ-որ տիեզերական եւ յարուցիչ ուժ:

Դա՛ այն հոգեւոր շաղախն է, առանց որի, ժամանակը հեշտութեամբ է հիւլէացնում ժողովուրդներին:

Ժողովուրդը կարող է եւ շինարար լինել, ցեղի ազդեցութիւնը, սակայն, մի՛շտ էլ ստեղծագործ է:

Այդ իսկ պատճառով, աւելի մշակութունակ է ցեղը:

Երբ չկայ ցեղը՝ ժողովուրդների հոգեւոր անդաստանը աւելի խճուծ է արտադրում, քան ցորեն:

Նւաստախոհ եւ նւաստախօս է ժողովուրդը, ցեղը մի՛շտ էլ թագաւոր է եւ գահընկեցութիւն չգիտէ:

Հակառակայորդոր է ժողովուրդը - եւ անմէր ու անփառ, երբ նրա մէջ տկարացած է ցեղի ձայնը:

Յարանաւանական է ժողովուրդը - կաթուղիկէ, բողոքական եւ այլն - ցեղը մի՛շտ էլ մի՛ է եւ ամբողջական:

ժողովուրդ ասել է դասակարգ եւ դասակարգային եսականութիւն, ցեղն ընկերային արդարութիւն է եւ հնարաւոր հաւասարութիւն:

ժողովուրդը կարող է եւ գիտենալ, ցեղը մի՛շտ էլ կարող է՝ նաեւ:

Առաջինը կ'առաջանայ գայթ ի գայթ, ցեղը՝ եռադարձ ալիքի սաստկութեամբ:

Մէկը կայականութիւն է, միւսը՝ ուժականութիւն - ցեղը:

ժողովուրդը՝ դա «Կարսն» է - ցեղը՝ Ղարաքիլիսը: Մինչեւ այս ռազմադաշտը մեր ժողովրդի ճակտին եւ աստղեր չտեսայ:

ժողովուրդը հաշւետես ուղեղ է, ցեղը՝ աւելի սիրտ, որ անհաշիւ կերպով զոհաբերել գիտէ:

Միայն ցեղին է տրուած «հարիւրեզեան» զոհաբերութիւնը - ամենամեծը:

Ապրել օրը օրին, թելն ու ասեղը ձեռին՝ իր դրութիւնը կարկատելու գործի վրայ - ահա՛ ժողովրդի գորշ առօրեան: Ցեղը, կարկատանումի «քաղաքականութիւն» չգիտէ:

Մի՛շտ էլ ամբոխանալու հակամէտ է ժողովուրդը, ցեղն է, որ միաբան ու լարուած կը պահէ ժողովրդի կամքը:

Ցեղը կարող է ժամանակաւորապէս ե՛լ պարտել, բայց պարտողականութիւն չգիտէ:

Նրա մէջ ամէն ինչ նոր է, իսկ նորը հին է՝ իմաստութեամբ շաղախած:

Նա գիտէ նախատեսել, նախազգալ վտանգը եւ արհամարհել՝ միաժամանակ:

ժողովուրդը, յաճախ, տարակոյսի եւ վարանումի կը մատնւի, ցեղը բնագոյօրէն գիտէ իր կտրելիք ճամբան:

Մինչ ժողովուրդն արդարութիւն կը խնդրէ - ցեղը կը գործադրէ դա:

ժողովուրդ՝ դա ասել է կշիռ առանց սրի - իրաւունքի անզօրութիւն: Ցեղը՝ դա սուրն է, յաճախ սուրը, առանց կշռի:

ժողովուրդը կը խոստանայ, բայց քիչ բան կը տայ, երբ ցեղունակ չէ:

Ցեղին, միայն ցեղին է տրուած ժողովրդի ստրկութեան ծանր շղթաները արծիւի թելերի վերածելու արուեստը: Նա՛ ստրկութեան մէջ իսկ, չի կորցնում իր պատմական ճամբան: Անցեղաշունչ ժողովրդին տրուած չէ այդ բնագոյական կարողութիւնը:

ժողովուրդը՝ դա հայ հոգու մարտիրոս կողմն է, ցեղը՝ հերոսական:

ժողովուրդը մեռեալներ կը տայ, ցեղը՝ դիւցազուններ:

Մէկը սիրում է քարշ գալ ծանօթ ճամբաներում, միւսը - ցեղը՝ դժարակոխ ուղիներ է փնտրում:

Յելլէնական թերմոպիլը եւ հայկական Վարդանակերտը, Մարաթոնը եւ Աւարայրը, բուլղարական Շիպկան եւ մեր Սիւնիքը - ցեղի շունչն է օծել այդ բոլոր ռազմավայրերը:

Ժողովուրդը՝ դա այն վախկոտն է, որին ուզեցին գործի ուղարկել եւ նա առարկեց - «դուրսն առիւծ կայ»: Ցեղն իրենից դուրս առիւծ չի ճանաչում:

Ցեղի արեւը կարող է եւ թեքել, բայց մայր չի մտնում:

Ցեղն է մեր ապաւենը:

* * *

Անասելիօրէն կարելոր է ցեղի տեսակարար կշիռը:

Ժողովրդի մշտախոռով տարերքն է ցեղը:

Ժողովուրդները միայն ցեղի միջոցաւ գլուխ կը հանեն իրենց հոգեւոր ինքնակառուցումը:

Ցեղը կաղապարիչ ոյժ է:

Ժողովուրդը, մի՛շտ էլ, ցեղի թելերով - անցեալի եւ ապագայի ուժով է առնում իր թռիչքը:

Երբ ժողովրդի մէջ ցեղը չի շնչում, նա ծալում է արծւի իր թելերը: Երբ ժողովրդի մէջ արթուն չէ ցեղը - նա տառապում է հոգեւոր ամլութեամբ եւ քաղաքական համլետականութեամբ:

Ո՛չ թէ միայն ներկան, այլեւ ապագան իր սնունդն ստանում է անցեալից - ցեղից:

Ժողովուրդը ներկան է, ցեղը՝ երէկը, այսօրը եւ վաղը:

Առաջինը յաճախ կլանում է ներկայով, երկրորդը հանում է մեզ ներկայից եւ ցոյց տալիս անցեալն ու ապագան՝ իդէալ լոյսի տակ:

Արթուն է ցեղը - ասել է՝ ժողովուրդն իր լսողութիւնը տուել է անցեալին, աչքը՝ ապագային: Դա ասել է՝ նրա անցեալը մշտակայ է, իսկ ապագան՝ նախօրօք ապրւած:

Սակայն տկարացա՞ւ ցեղը - ազգն այլեւս «մի որդակեր շէնք է, որ ո՛չ մի նեցուկ ունի եւ առաջին իսկ փոթորիկին պիտի կործանւի»:

Ցեղն է մեր ապաւենը:

* * *

Ցեղն անելի՛ նրանք են ներկայացնում, որոնք այլեւս մեկնած են մեր աշխարհից եւ նրանք, որոնք պիտի գան:

Երբ ժողովուրդը ցեղօրէն կ'ապրի - նրա կեանքում փրկարար դեր կը կատարեն առանելապէս նրա մեծ մեռելները, որոնց իշխանութիւնը ե՛ւ արդար է, ե՛ւ իմաստուն, ե՛ւ զօրաւոր:

Իսկ ցեղօրէն ապրել - ասել է պատմական յիշողութեամբ վերապրել անցեալ սերունդների կեանքը՝ նրանց ճակատագրին կապելով մերը:

Ցեղ ասել է իմաստութիւն, խստաբարոյութիւն եւ զօրոյթ:

Պա՝ Չայ Աստլասն է, որ իր ուսերի վրա հայկականութեան երկինքն է կրում:

Ցեղը զօրութենական հայկականութեան ովկեանն է, որից սնունդ են առնում Չայ էութեան ծովը, լճակն ու վտակը:

Ցեղայնութիւնը - դա արեան միութիւն է, միութիւնը ճակատագրի, դա կրօնն է, լեզուն - դա ուժն է այդ բոլորի, առանց որի կայ եսակենտրոն անհատների ամբոխ, բայց ոչ՝ ազգ: Այն, ինչ որ ունինք, որպէս մշակոյթ եւ ազդեցութիւն, ոչինչ է, բաղդատմամբ այն բանի, որ ունի եւ պիտի տայ մեզ ցեղի անսպառ ոգին:

Չկայ ցեղը - կայ ժողովրդի ստորարժէքութեան գիտակցութիւնը, կայ այդ գիտակցութեան դառնութիւնը:

Ցեղից են գալիս հայ զէնքի, բազուկի եւ գրչի բոլոր մեծութիւնները:

Երբ ցեղօրէն կ'ապրենք՝ մենք կ'օգտուենք մեր ցեղին յատուկ հերոսականութիւնից եւ գերագոյն պատուասիրութիւնից, նրա կրօնական բոցավառութիւնից եւ մշակութային խանդից - նրա ո՛ղջ զօրութենականութիւնից:

Մինչ ժողովուրդը միջակութիւններ կը ծնի, ցեղի ինքնայայտնութիւնը տեղի կ'ունենայ հերոսների, սուրբերի ու լուսակիրների միջոցաւ:

Երբ ցեղօրէն ենք ապրում - ասել է ներքին, հզօրացուցիչ հաղորդակցութեան մէջ ենք անցեալի մեծ առաջնորդների հետ:

Անցեղաշունչ ժողովուրդը կորովի եւ իմաստուն առաջնորդներ չի ունենայ:

Յոյց տւէք ժողովրդին իր ցեղի արեւ - դէմքը, որ նա ինքնատեսութեամբ բարձրացնէ իր խոնարհ ճակատը: Չէ՛նց սրանում է մտաւորականութեան, գրականութեան, եթէ կուզէք, նա՛եւ, յեղափոխական շարժումների դերը:

Անարժէք է գրականութիւնը, եթէ դա ցեղի ոգու ինքնայայտնութիւնը չէ, եթէ նրա մէջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում:

Երբ ժողովուրդը մեծ թելաբախումներ ունի, ասել է՝ ցեղաշունչ նրա գրականութիւնը - դա նշան է, որ նրա մէջ ցեղն է գործում:

«Ջարթի՛ք փա՛ռք ին՝» Շնորհալիաբար պիտի երգէ հայ գրողը, եթէ ուզում է արագացնել փրկարար ցեղացնցումը՝ հայ էութեան մէջ:

Ո՛չ թէ եւրոպականացում, այլ ցեղայնացում. միայն ցեղը կարող է ազգային արժէքները համամարդկայնացնել:

Եվրոպականը պիտի ծառայեցնել որպէս միջոց միայն՝ մեր սեփականը դրսեւորելու եւ փարթամացնելու համար:

Ժողովուրդն ընդունում է օտար մշակոյթն ապագայնանալով, ցեղը՝ ազգայնացնում է իր ընդունածը:

Անօգուտ է նմանողութիւնը: Աւելի՛ն՝ դա աղարտում է մեր ցեղայնու-

թիւնը: Ամէն նմանողութիւն ժողովուրդները կը գնեն իրենց անհատականութեան կորուստի գնով:

Երբ արթուն է ցեղը՝ ժողովուրդը տեսնում է իր հոգու անբաւ հարստութիւնները եւ իր գրականութեան միջոցով զանոնք փռում՝ աշխարհի առջեւ:

Ցեղօրէն չապրող ժողովրդի համար՝ համր է, անգամ, իր հայրենի աշխարհը: Նմանը կարող է խորթանալ, անգամ, իր հարազատ միջավայրում: Ցեղօրէն ապրողն, ընդհակառակը, կարող է ե՛լ մեծ սփիւռքի մատնել, ինչպէս Իսրայէլը, բայց մի՛շտ էլ զերծ մնալ ներքին հոգեբանական կորստաբեր ցրումից:

Ցեղն է մեր ապաւէնը:

* * *

Ցեղակրօնութիւն - ահա՛ համադարմանը, առանց որի հայութիւնը կը մնայ մարդկութեան քաղաքականապէս ամենատնանկ մասը:

Ցեղակրօնութիւն, դա անցեալապաշտութիւն չէ, ո՛չ էլ հոգեւոր պորտաբուծութիւն, ինչպէս եւ՝ ո՛չ ծոյլ յուսադրութիւն, ոչ էլ՝ մեղկ ապագայապաշտութիւն:

Անցեալի պաշտամունքի եւ ապագայի մեծ յոյսի ստեղծագործ կենակցութիւնն է դա, որ ժողովրդի հոգուն ամենաշքեղ յղացումներ է տալիս:

Ցեղակրօնն է նա, ո՛վ ապրում է ցեղօրէն՝ ցեղի կեանքով եւ ցեղի համար:

Ցեղակրօնութեամբ պիտի փարատել մեր ժողովրդի ներքին տկարութիւնները:

Ցեղապաշտութեան կրակով պիտի մոխրացնել հնոտինն ու սնոտինը՝ մեր մտաւորականութեան կեանքում:

Ցեղայնութիւն - դա՛ է այն շաղախը, որ սերունդներին այնպէս է իրար կապում, ինչպէս կիրը՝ հոյակապ շէնքի քարերը:

Երբ ցեղակրօն է ժողովուրդը - նրա սակաւաթութիւնը դառնում է երկրորդական:

Ժողովրդի համար իր խաւերի միջեւ եղած ցեղային յօդակապութեան սերտութիւնն է էականը:

Ցեղն է ներգործօնացնում ժողովուրդը, նա է տալիս ներգործօն մարդը - նախակարապետը ցեղային գերմարդու:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ են ասում - ցեղակրօնութեան ճամբով՝ դէպի քաղաքական փրկարար միակրօնութիւն:

Մեր մտաւորականութեան է մնում աշխատել, որ ցեղակրօնութիւնը դառնայ արդի հայ հոգու երրեակ ձեւերը՝ նրա մտածումը, զգացումը եւ կամքը, մասնաւորապէ՛ս կամքը:

Ցեղի գերագոր կամքը - ահա՛ ժողովրդի փրկութեան լծակը:
Ցեղն է մեր ապաւենը:

* * *

Մինչ հայը իր ցեղի մէջ մարդկայնութիւն, թուրքն իր հոգում՝ գայլութիւն է մշակում:

Այդ իսկ պատճառով թուրքի մօտ ատելութիւնն աւելի՛ հարուստ զինարան ունի, հայու մօտ՝ սէրը:

Թուրքը՝ դա իժն է, որ դեռ իր մօր արգանդում զինւած է թոյնով:

Նրան՝ մի յանցանք ներել, ասել է՝ երկու նորերը արտօնել:

Մեր ժողովրդի համար թուրքն անպարտելի է, ցեղի համար՝ արհամարհելի:

Թուրքը դեռ ծանօթ չէ մեր ցեղի բազուկի ուժին, մինչեւ հիմա նա գործ ունեցաւ մեր ժողովրդի, բայց, գրեթէ, երբեք՝ ցեղի հետ:

Նրա զէնքի յաջողութիւնը սեփական ուժի լիութիւնից չէր, այլ՝ մեր դիմադրութեան պակասից:

Ժողովուրդը կարող է ե՛ւ մոռանալ թրքութեան հասցրած չարիքները, ցեղը՝ չի ների:

Ցեղօրէ՛ն, ցեղօրէ՛ն ապրենք, որպէսզի սրտով մեծ եւ զօրաւոր Վարդաններն ու Վահանները անպակաս լինեն Յայոց աշխարհում:

Ցեղն է ժողովրդի հոգեւոր զինարանը. նախ այնտեղից առնենք մեր սպառազինութիւնը՝ թրքութեան դէմ:

Երբ ցեղն է գործում՝ Գարահիսարցի մի հիւսն դառնում է Անդրանիկ, եւ Սեբաստացի մի շինական՝ Մուրատ:

Երբ ցեղօրէն կ'ապրենք՝ ամէն մի հայ գոհի փոխարէն աշխարհ կը գան երկու նոր վրիժակներ: Ցեղն է, որ ժողովրդի կրօնի տակ վրէժ-խնդրութեան հիդրան կ'ապրեցնէ:

Ցեղն է, որ ժողովրդի սուրը սրել կը տայ իր նահատակների գերեզմանաքարի վրայ՝ զայն աւելի՛ եւս հատու, զարհուրելի եւ յաղթական դարձնելու համար:

Ցեղը՝ դա ժողովրդի սրտին նստած շանթակիր ամպն է:

Ցեղն է մեր ապաւենը:

* * *

Որքան տիրական է ցեղի ազդեցութիւնը ժողովրդի կեանքում, այնքան հեշտ է ինքնապաշտպանում վերջինս:

Ժողովուրդը անճգնութիւն է, ցեղը՝ մտրակող կամք:

Ժողովուրդը դպիրներ է ծնում, ցեղը՝ մարգարէներ:

ժողովուրդը նահանջելու տրամադիր զինուորն է, ցեղը՝ միշտ էլ Վահագն:

Ցեղն արիություն է, նաեւ՝ արիապաշտություն. հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ հեթանոս հայութեան իմաստութիւնը Վահագնին նւիրած էր բոլոր ամիսների 27-րդ օրը:

Խաղաղութեան ժամանակ, գուցէ եւ կարելի է ապրել առանց ցեղի, վտանգի ժամանակ՝ երբե՛ք:

Ցեղը՝ դա ճակատամարտերում ճերմկած հազարավերք զօրավարն է, որ միշտ էլ կ'երիտասարդանայ վտանգների ժամանակ:

Ժողովրդի ուղեցոյցն է ցեղը. նա իր մեծ մեռելների գերեզմաններով է նշանադրում ժողովրդի փրկութեան ճամբան:

Ցեղը՝ դա աստուածաման Չայկն է, որն իր եռացող զայրոյթը եռաթևեան աղեղի մէջ դրած՝ թշնամուն կ'ուղղէ:

Դա այն խորախորհուրդ ուժն է, որ Նպատ լերան վրայ լարած պահեց Մեծ Պարթևի երկնաբարձ բազուկները, մինչեւ որ հայերը յաղթեցին:

Դա հայ սպարապետի հպարտանքն է, որ սաստեց թշնամուն՝ «Եթէ հարածը իմն է՝ չի փրկւի»:

Ցեղն է մեր ապաւէնը:

* * *

Այս կամ այն ցեղը մօտաւոր ճշդութեամբ դիմագծելու համար՝ նրան պիտի դիտել իր հոգու հայելիի՝ իր կրօնի մէջ, որովհետեւ ցեղի մօտաւոր ինքնայայտնութիւնը հնարաւոր է միայն իր աստուածների միջոցով:

Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղն իր կրօնի մէջ դնում է իր հոգեբանական գծերը, իր աշխարհագագութիւնը, իր բնագանցական եութիւնը:

Չայր լինելիական է, - հաստատում է հայոց հեթանոս կրօնը: Լինելիական է հայը - ահա՛ ակն ու աղբիւրը մեր մեծ Յոյսի եւ Զօրոյթի: Այս է, որ յուրախութիւն թուրքի, դեռ չի գիտակցում հայ մտաւորականութիւնը՝ իր մեծամասնութեան մէջ:

- Պիտի մեռնի՛ անհատը, որ ապրի դասակարգը,- պատգամում է մեծամասնականութիւնը:

- Մեռի՛ր, դասակարգ, որ ապրի ազգը,- ասում է ֆաշականութիւնը:

- Թո՛ղ մեռնեն երկուսն էլ՝ անհատ թէ դասակարգ, որ ապրի ցեղը,- ասում է Հիթլերականութիւնը:

Տեսնո՞ւմ էք, որ Հեզէլի, Ֆիխտէի, Նիցշէի յաւիտենականի փիլիսոփայութեամբ թրծւած Գերմանիան է, որ ճգնում է ոտքի հանել ցեղը:

Իսկ հա՞յը - աւա՛ղ, հայ մտաւորականութիւնը ցեղահաղորդ չէ եւ այսօր: Նա ծանօթ չէ իր ցեղի հոգու կարելիութիւններին եւ այդ իսկ պատ-

ճառով, շարունակում է կառչած մնալ իր վտիտ ժողովրդասիրութեան՝ առանց օգուել կարողանալու իր ցեղի զօրոյթից: Նա շարունակում է մնալ քաղաքականապէս սնանկացած մի ժողովրդի անզօր մտաւորականութիւնը, երբ պատմական վայրկեանը նրանից պահանջում է լինել ցեղի ընտրանին:

Ցեղերի գօտեմարտ կայ այսօր - ոչինչ են ժողովուրդները - ան-նախընթաց գօտեմարտ, որին չմասնակցել սեփական արիւնով - նշան է պատմական փոքրագութեան: Դա նշան է, որ հայ մտաւորականութիւնը դեռեւս տէր չէ եղերաբար ապրած մի նոր իմաստասիրութեան, որ նա օտար է իմաստասիրական հերոսութեան, ինչպէս եւ անծանօթ՝ հայ ճակատագրի ճշմարիտ իմաստասիրութեան:

Այսօրը՝ նոր օր է - հասկանա՛նք այդ, եւ այն, որ հայ մտաւորականութիւնը երբեք չի ունեցել աւելի մեծ եւ պատասխանատու դեր:

Վայրկեանը, որ աւելի՛ քան ճակատագրական է, պահանջում է նախ՝ հերոսական բարոյականութեան եւ մտածումի, ապա՝ մեծագործութեան եւ ինքնաողջակիզումի ընդունակ մի մտաւորականութիւն:

- Գերազանցի՛ր եւ պիտի յաղթես,- ասում է աշխարհն ազգերին: Եվ հայը միայն ցեղակրօնութեամբ կարող է գերազանց հանդիսանալ, որովհետեւ գիտենք՝ հրաշունչ ցեղայնութիւնն է նրա էութեան հիմնական կշռոյթը:

Ցե՛ղն է մեր ապաւէնը:

* * *

Ժողովուրդը գործում է, ցե՛ղն է, սակայն, իրականացնողը: Բաւական չէ գործելը, իրականացնել է պէտք, հասկանա՛նք այդ: Հասկանա՛նք նաեւ, որ բոլոր տեսակի յաղթանակներ տարւում են նախ՝ ցեղի ոգու քիմիարանում:

Ժողովուրդը կարող է եւ յարմարել իր նւաստ վիճակին, ցեղի համար, սակայն, անդարձ չեն աշխարհի վճիռները:

Նրա համար անսրբագրելի չէ Լոզանը, հաւատացէ՛ք:

Երբե՛ք, ա՛հ, երբե՛ք հայ անլամ շուրջն ա՛յնքան ամօթանք չէր կուտակել, որքան վերջին տասնամեակի ընթացքում:

Եվ հէնց սրանումն է մեր դրութեան փշեպսակը, ինչպէս եւ մեր փրկութեան գրաւականը՝ միաժամանակ:

Չէ՞ որ գերման ցեղի քաղաքական միութեան գիտակցութիւնը ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ տառապանքի եւ նւաստութեան դպրոցում:

Ցե՛ղն է ժողովրդի հոգեւոր ոսկեփոխը:

Այսօրը՝ նոր օր է - ով գիտէ այդ՝ գիտէ փրկարար ճշմարտութիւնը:

Այսօր, երբ մեր Հայրենիքում կարմիր գերեզմանափորները հայոց ցեղն ու աստուածն են թաղում, եւ նրանց բրիչների ձայնն արձագանգում է խորհրդային զօից դուրս. մեր այս վշտաշունչ օրերին, երբ թուրքը՝ Լոզանից ձեռք բերած անպատժութեան արտօնագիրը ծոցը՝ բաց ճակատ շրջում է արեւի տակ եւ իր եաթաղանից մազապուրծ հայութեան ոչնչացումը որոճում - այս, մեզ համար անփառունակ օրերին, երբ չարագուշակ բուերն են հսկում մեր հաւաքական ճակատագրին - թո՛ղ ցեղակրօնութեան խօսքը հնչէ որպէս կազդուրիչ կանչ:

Չէ՛, չէ՛, Մասիսը - հայոց ցեղայնութեան հրաբուխը - դեռ չէ շիջած. նո՛ր, մենք նո՛ր ցեղաշարժերի կը սպասենք՝ մեր արեան մէջ զգալով ներկայութիւնը անցեալի եւ վաղւայ յաղթական հայութեան: Մենք ասում ենք - մի՛շտ էլ արդար է, որ մեր կեանքում օրէնսդրէ եւ առաջնորդէ ցեղը եւ ո՛չ թէ ժողովուրդը:

- Արթնացա՞ւ ցեղը՝ մենք վերստին կը բռնենք յաւիտենականութեան ձեռքը եւ կռւի կը կանչենք անարդար ժամանակը:

Եվ կը յաղթանակենք, քանզի ցեղի աստուածները - Հայկն ու Վահագն - պիտի բարձրացնեն շանթընկէց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հարւածները:

Ցեղն է մեր ապաւենը:

«Խռովք», Սոֆիա, 1932թ., թիւ 1

ՅԵՂԱՅԻՆ ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆ*

ԻՄ ԽՕՍՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅ ՆՈՐԱՅԱՍ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ

ԽՕՍՔ ԱՌԱՋԻՆ

Ի՞ՆՉ Է ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքական վայրկեանը, որ կ'ապրի հայութիւնը, պատմական է եւ գերագոյն:

Այդ գիտակցութիւնը խռովքի է մատնել մեզ:

Այլեւս սուր կերպով զգացում է, որ բախտորոշ անկիւնադարձը մօտ է, եւ որ նրանից է կախուած մեր ժողովրդի լինել-չլինելը: Խորապէս գիտակցում է այլեւս, որ օրուայ մտայնութեամբ, անպատիժ կերպով, չենք կարող շարունակել մեր անհայրենիք գոյութիւնը:

- Ի՞նչ, ի՞նչ է պատրաստում մօտիկ ապագան մեզ համար - ահա՛ չարչարող հարցը, որ վճռապէս դուում է հայ մարդու առջեւ:

Այդ հարցին պէտք է պատասխանել մի այլ հարցով - թէ զօրութեան-կան ի՞նչ կարողութիւններ կան թաքնուած մեր ցեղի էութեան մէջ:

Իսկ այդ հարցին կարող է պատասխանել ցեղաճանաչը միայն:

Արդարեւ՛, առանց ցեղային ինքնաճանաչումի՝ անկարելի է գերծ մնալ սեփական ուժերը ստորագնահատելու, ինչպէս եւ գերագնահատելու աղէտալի սխալանքէն:

Աւելին կայ:

Մի ժողովուրդի էութեան ստուերային կողմերը ոչ թէ միայն կասեցնում, այլ եւ յաճախ անկարելի են դարձնում նրա դրական յատկութիւնների զարգացումը, առանց որին, ի հեճուկս Չայաստանի եւ

* «Ցեղային արթնություն» հոդվածաշարի մի շարք հատվածներ, թեև ոչ լրիվ նույնությամբ, առկա են Նժդեհի այլ գրություններում եւս: Մասնավորապես, Խոսք վեցերորդը, յոթերորդը, ութերորդը եւ իններորդը Նժդեհի «Ցեղակրոնությունն իբրեւ հաղթանակի զորույթ» («Խռովք», Սոֆիա, 1932թ., թիվ 1) բանախոսություն-հոդվածն են ներկայացնում, իսկ Խոսք տասներորդը («Ցեղակրոնության հավատամքը») հետագայում տեղ է գտել «Ամերիկահայությունը - Ցեղը եւ իր տականքը» գրքում (Սոֆիա, 1935թ.): Երկու դեպքում էլ, սակայն, դրանք նույնական չեն:

հայութեան թշնամիների, մեր քաղաքական ճակատագիրը պիտի շարունակէ պահել իր անօրինակ դաժանութիւնը:

Այո՛, ժողովուրդների անզօրութեան եւ դժբախտութեան ամենամեղազործօն պատճառը՝ իր սեփական էութեան մասին ունեցած տգիտանքն են, անիմքնաճանաչութիւնը - ինձ՝ անցեղաճանաչութիւնը:

Մերօրեայ հայութիւնը ծանօթ չէ այն հոգեբանական օրէնքներին, որ ժողովուրդների զարթնումը կը կառավարեն, այդ իսկ պատճառով նա չի աճում հոգեւորապէս:

Դեռ իր խորքին անծանօթ է հայութիւնը, եւ դրա համար էլ պարտաւորական է:

Նա դեռ չի սրբել իր աչքերը՝ իր հոգու միջոցով աշխարհը, իրերը եւ իր սեփական ուժերը անսխալ կերպով տեսնելու համար: Նա դեռ չզիտէ չափն իր հոգեւոր զօրութեանականութեան, նա չի՛ զգում իր զօրութեանական կարողութիւնները եւ չզիտէ, թէ ի՞նչ պայմանների տակ կարող է զարգացնել ու կիրարկել այդ ուժերը:

Նա դեռ չի զգում իր ուժը եւ չզիտէ, թէ ի՞նչ կարող է դառնալ որպէս ցեղ:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նա դեռ գտած չէ իր ներքին կռուանը եւ հաստատ սեւեռակէտ չունի: Նա յռետես է, անասելիօրէն պարտաւորական: Իսկ ժողովուրդները գերազանցօրէն լաւատես են, զօրաւոր, վճռական, երբ սուր կերպով կը զգան երկու բան՝ իրենց ներքին ուժը և իրենց ճակատագիրը բարեփոխելու համար աշխարհի հետ փոխանակած հարուածների քաղցրութիւնը: Դեռ այդպիսին չէ հայը, որովհետեւ ցեղաճանաչ չէ:

Ինքնաճանաչ չէ մերօրեայ հայը:

Նրա համար հայոց պատմութիւնը անզօրութեան եւ պարտութեան, կոտորածների եւ տեղահանութեանց տխուր նկարագրութիւնն է, եւ ո՛չ աւելին:

Իսկ այդօրինակ ըմբռնումը սեփական պատմութեան մասին այլ բան չէ, եթէ ոչ մի բացասական եւ աղէտածին ինքնաներշնչում:

Արդ, թէ ինչո՞ւ պէտք է խորացնել մեր պատմական յիշողութիւնը՝ վերապրելով մեր ցեղի կտրած-անցած պատմական ողջ ճամբան: Առ այդ մեր անցեալին պէտք է մօտենալ մեր պատմութեան խորիմաստ ուսումնասիրութեամբ: Պատմագիտական լոյսի տակ պէտք է դնել մեր ցեղի գոյութեան եւ կեանքի ծանրակշիռ խնդիրները, որոնց անսխալ լուծումից է կախուած մեր լինել-չլինելը: Հետեւաբար, դառնանք ցեղաճանաչ, քանզի միայն նմանն է դառնում ակտիւ ուժ, քանզի ժողովուրդները միայն ինքնաճանաչութեամբ են դառնում որոշ աշխարհայեցողութեան տէր, իսկ նմանը դառնում է աւելի ստեղծագործ:

Ցեղաճանաչութիւնից զուրկ ժողովուրդը իր նորաբոյս սերունդին կուտայ սխալ դաստիարակութիւն, կ'ունենայ սխալ քաղաքականութիւն եւ սխալ ռազմավարութիւն:

Յայտց ցեղայնութեան անժանօթ մանկավարժը, զօրականը եւ քաղաքական գործիչը կարող են գործել կուրօրէն միայն, առանց գիտական հիմունքի: Իսկ գիտենք, որ ազգերի ճակատագիրը առաւելապէս կախուած է իրենց դաստիարակութիւնից, արտաքին քաղաքականութիւնից եւ ռազմավարութիւնից, որոնցից առաջինը կրթում է նրանց ներքին ուժը՝ կատարելագործում ցեղը, իսկ երկրորդը եւ երրորդը այդ ուժէն իմաստնօրէն օգտուելու կարելիութիւն են ընձեռում նրանց:

Սեղմ ասած՝ բացարձակապէս անկարելի է անսխալ դաստիարակութիւն, քաղաքականութիւն, ռազմավարութիւն մշակել՝ առանց սեփական ցեղի ոգու հիմնական ճանաչումի:

Արդ, թէ ի՞նչու են ցեղակրօնութիւն քարոզում:

Ցեղակրօնութիւն, ասել է՝ ցեղաճանաչութիւն, ջերմաջերմ պաշտամունք դէպի ցեղի փառայեղ անցեալը, ապա ստեղծագործ հաւատ դէպի ցեղի մեծ ապագան:

Ցեղակրօնութիւնը հայ կեանքի բարձրացող նոր ալիքն է մեր ազգային հոգեւոր կազմուածքի, բնատրամաբանական հակազդումը՝ իրեն մահուամբ սպառնացող օտար միջավայրերի դէմ:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ կանգնած վաղուայ սեմին՝ մեր անմեռ ցեղի մեծ ապագայի հաւատքով ես իմ խռովիչ կանչն են ուղղում օտար աշխարհներում ցրուած մեր նորահաս սերունդին՝

- Եղի՛ր արթուն, արթուն ցեղօրէն:

Եղի՛ր ցեղակրօն:

ԽՕՍՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՐ ԵՒ ԹՈՒՐԵՐ

Թուրքը, համաշխարհային պատերազմի օրերին, իր տկարութեան սարսափէն (լաւ ըմբռնիր այդ, ասացի՝ իր տկարութեան սարսափէն) խթանուած, յղացաւ ծրագիրներէն ամենադիւայինը՝ բնաջնջել մի հինաւուրց ցեղ, որ դարերով իր շուրջը միայն լոյս և քրտինք էր սփռել:

Յղացաւ և գործադրեց:

Եւ մի օր, թրքահայութեան ողջակիզումի առաջին օրը, բարձրացող արեւը Հայաստան երկրի փոխարէն տեսաւ մի կատարեալ գեհեն: Տեսաւ

խաչի նսեմ ստուերը ընկած մեր չորսհազարամեայ հայրենիքի վրայ: Տեսաւ, թէ ինչպէս մի խաւարասէր ազգ՝ վախկոտ, բայց յարձակողական, փոքրոգի, բայց աւերիչ - կը հրոսէր մի անգէն եւ անպաշտպան ժողովրդի դէմ՝ զայն իր պատմական հայրենիքէն արմատախլելու խելագարութեամբ: Տեսաւ, թէ ինչպէս կը մոխրանային հազարամեայ օրհնութեամբ լեցուն գիւղերը մեր, կը պղծուէին վանքերը, եկեղեցիները, գրադարանները՝ հազար: Տեսաւ խուժուժ գործը տապարի, եաթաղանի, կապարի - ամէն տեսակի եւ չափի գործիքների, որոնցով սպաննել եւ աւերել կարելի է: Այլեւս Յայաստանով անցնող գետերը արիւն էին կտրել, իսկ կիրճերը՝ դիակներով լեցուն: Տեսաւ, թէ ինչպէս իրենց ծնողների եւ ամուսինների ներկայութեան կը խլուէին եւ կը բռնաբարուէին կանայք: Գործի վրայ էր թրջական սանձարձակ շնութիւնը, որ անասուններին իսկ կը գերազանցէ: Հայ տղամարդիկ՝ անկարող դիմանալու՝ անձնասպան կը լինէին, եւ սարսափից խելագար մեր աղջիկները խմբովին Եփրատի ալիքները կը գրկէին: Տեսաւ, թէ ինչպէս հայրը հաւաքեց իր ընտանիքը եւ այրեց ողջ. թէ ինչպէս սովահար հայ մանուկները իրենց մորթուած մայրերի դիակներին կպած՝ ծիծ կը ծծէին: Շատ տեղերում էլ հայ մանուկների ջարդը խաղի վերածուեց. նրանց ոտքերէն բռնած՝ իրար զարնելով կը սպաննէին:

Արեւը տեսաւ տուն, տանիք ու ճամբաներ արիւնով ներկուած: Տեսաւ բարձունքների վրայ, գետափներին եւ ձորերի մէջ՝ մահուան հետ կռուի մտած արնաթաթախ հայորդիներ: Տեսաւ, թէ ինչպէս «շներն ու շնագայլերը մեր սիրելիներու սրտերը կը կրծէին»: Տեսաւ իրենց գողգոթայի ճամփին, անասունների պէս, վաճառքի հանուած հայ կիներ ու մանուկներ, եւ լուսաւորեց խաչի ճամբան ծերերի, կաղերի եւ կոյրերի...

Հայոց արեւը տեսաւ այդ ամէնը եւ խաւարեց այդ օրը:

Եւ մի օր էլ Եղեռնի վերջին օրը, երբ այլեւս ամէն ինչ տխրօրէն կատարեալ էր, բնութիւնը նստաւ սգալու Հայոց Աշխարհի մոխրակոյտերի վրայ...

Եւ թուրքը անօրինակ շնականութեամբ ասաց Եւրոպացուն՝ «ջարդէն վերջը աղօթք մը ըրի եւ արդարացայ»*: Իսկ դիւանագիտական խարդաւանքների վարպետ Մոսկուան յանձին Ռադեկի չուշացաւ արդարացնելու Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքականութիւնը.** «Իթթիհատը իր երկրին անկախութիւնը պահելու համար ըրաւ ինչ որ կրնար: Ան վճռեց ոչնչացնել ամբողջ հայ ժողովուրդը: Եւ կասկածէ դուրս է, որ Պոլսոյ մէջ նստած իթթիհատական ղեկավարները այս հարցին մէջ շարժեցան պետական

* Մի թուրք հարիւրապետի խօսքերը՝ գերմանացի Ֆօն Գորդոնին:

** Տես բուշեւիկեան «Նոր Աշխարհ»ի թիւ 3-ը, 1922, հոկտեմբեր, Թիֆլիս:

անհրաժեշտութեան գաղափարով: Թուրքիոյ համար խնդիրը շատ սուր էր դրուած - ապրիլ կամ մեռնել: Անոնք նախընտրեցին ապրիլ»:

Այսպէս, այսպէս խօսեց կարմիր հրէշը՝ սեղմելով Թուրքիոյ հայաջինջ ձեռքը: Քրիստոնեայ աշխարհին էլ լրբութիւն ունեցաւ, որպէս կարեկցանքի արտայայտութիւն, մեզ նետելու մի երկբառ նախադասութիւն՝ «մարտիրոս ժողովուրդ»:

Իսկ հա՞յը... Դեռ կը սպասուի, թէ նրա որդիները մէկ-մէկ նեմեսիսներ պիտի դառնան՝ իրենց այնքա՞ն արդար ու աշխարհաշէն ցեղը քարին զարնող դահիճը պատուհասելու համար:

Չայը տեսաւ ու զգաց հայաքանդ Եղեռնի ահաւորութիւնը միայն: Մարդկութեան հետ, սակայն, մենք էլ դեռ չենք չափել վեհութիւնը այն աստուածային շարժուձեւի, մեծութիւնը մարդ-ազգի պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող այն գերմարդկային արարքի, որով մեր ժողովուրդն իր կէտը ողջակիզեց՝ ցեղի արիւնը, հոգին փրկելու համար:

Մի շարք օտար ժողովուրդներին յատուկ տկարութեամբ, իմա՛ ցեղուրացութեամբ, հայն էլ կարող էր փրկել իր ֆիզիքականը, բայց եօթնիցս փառք իրեն, նա չունեցաւ այդ տկարութիւնը գիտակցօրէն, թէկուզ շատ տեղերուն կրաւորական հերոսացումով, նա զոհեց կէտը իր մարմինէն՝ ցեղի էութեան դէմ չմեղանչելու համար: Նա դարձաւ իր սեփական Ջոհը եւ Ջոհարարը՝ միաժամանակ:

Եւ փրկուեց ցեղը:

Ահա՛, նորահաս սերունդ, ահա՛ ցեղը մեր, որի անունով կանչում եմ եւ ասում քեզ.

- Եղի՛ր ցեղակօն, ցեղակօն՝ եղիր, քանզի կտրուելով ցեղէն՝ անհատը մեռնում է հոգեպէս, ինչպէս եւ հաշտւում իր ցեղի մահուան հետ, քանզի ցեղակօնութեամբ, միայն ցեղակօնութեամբ վահանաւորուած հայութիւնը կարող պիտի լինի՝

Յաջողաբար պատուար կանգնել օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութեանց դէմ.

Չաշուեյարդարի ենթարկելով ներքին աղիտաբեր ճակատը,- որմէ մեծապէս կ'օգտուին թուրքն ու բոլշեւիկը,- փրկարար քաղաքական միադաւանութեան մղել սփիւռքի հայութիւնը.

Չայ հոգին պահել անառիկ ազգասպան լեւհնականութեան յարձակումների դէմ:

Եւ զինաթափել գոյ եւ գալիք թրքական վտանգը, որ մահուամբ կը սպառնայ մեզ:

Այո՛, ցեղակօնութիւնը, մեր դաւանանքը, որ շօշափում է աղերսի հիմնական գաղափարը եւ որով անհատներն ու սերունդները կապւում են իրենց գերագոյն ծնողին՝ ցեղին, ցեղակօնութիւնն է մեր ապաւէնը:

ԽՕՍՔ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՂԵՏԻ ՀԵՏԵԻԱՆՔՆԵՐԸ

Թուրքը փորձեց բնաջնջել հայութիւնը եւ յաջողեցաւ մասամբ:
 Ի՞նչ, ա՞յս է եղածը:
 Միայն արեւմտահայութեան երեք քառորդը կորցրինք. սրա եւ
 հարիւրաւոր սերունդների երկրաւոր ստացուածքն ամբողջապէս:
 Միայն ա՞յս է մեր կորուստը:
 Հազարամեակներ ճամփու դրած Հայոց Աշխարհը մնաց անհայ եւ
 ւաւեր:
 Միայն սրանո՞ւն է մեզ վիճակուած աղէտի ահաւորութիւնը:
 Ո՛չ, դժբախտաբար, ո՛չ:
 Աղէտն աւելի ահաւոր է, քան մարդկօրէն կարելի է ըմբռնել:
 Մեր կորուստը միայն մարդկային չէր, նիւթական չէր միայն:
 Թրքական հարուածը ուղղուած էր ոչ թէ միայն Հայ մարմինին, այլ եւ հայ
 հոգեկանին:
 Եւ դա պիտի ունենար իր վճռական ազդեցութիւնը հայ հոգեբա-
 նութեան վրայ:
 Եւ ունեցաւ:
 Այլեւս գիտութեամբ հաստատուած իրողութիւն է աղէտների
 ազդեցութիւնը մարդկային հոգեբանութեան վրայ:
 Հաստատուած է եւ այն, որ անհատները տարբեր կերպով են դիմա-
 գրաւում դժբախտութիւնը: Ոմանք զոհ են գնում այն տխուր հոգեվիճա-
 կին, որ կոչոււմ է անկումի հոգեբանութիւն:
 Այդ դէպքում բարոյալքուածները կորած են համարում ամէն ինչ եւ
 թեթեւ սրտով հրաժարուում անձնական թէ ազգային ամէն տեսակի
 իտէալից եւ սրբութիւնից: Նմանների մէջ գլուխ են բարձրացնում անենա-
 ստորին բնազդներն ու կիրքերը՝ չարախոհութիւն, նախանձ, պարտու-
 դականութիւն, եւ ենթակային մղում համապատասխան արարքների:
 Օրինակ, թշուառամիտները, որոնք հայոց քաղաքական դատը խորհրդա-
 նշող եռագոյնը կը հայհոյեն:
 Ոմանք էլ իրենց ապրած «նաւաբեկութեան» հակազդում են դրակա-
 նապէս - այն բարձր հոգեվիճակով, որ հոգեգիտութեան մէջ յայտնի է
 վսեմացում անունով: Այդպիսիների մէջ աւելի եւս շեշտուում են բարոյա-
 կան, սոցիալական, հայրենասիրական եւ այլ ազնիւ կիրքերը: Սրանք՝
 շնորհիւ իրենց դրական հակազդումին, դառնում են հոգեպէս աւելի
 կայտառ, բարեսէր եւ անընկճելի: Մասնաւորապէս մեծ աղէտների

առաջացրած հոգեւոր շփոթների ամօթալի օրերում սրանք կատարում են բարոյական շանթարգելի դեր՝ փրկելով եւ պահպանելով ազգային իտելաներն ու արժէքները: Օրինակ, ցեղավար Դաշնակցականները:

Ապրիլեան եղեռնը, որի հողմը վերապրողներին բեւեռէ բեւեռ ցրեց, բնականօրէն, բեւեռացումի պիտի մղէր եւ հայ հոգին:

Վերապրողներէն մէկը ընկաւ Ամերիկա եւ այնտեղից իր ծանօթին այսպէս գրեց:

«Ահաւասիկ քեզի ցաւալի լուր մը եւս. մենք ամերիկեան զինուոր պիտի երթանք. Ամերիկան ալ պատերազմի մէջ մտաւ. ուր որ երթանք, ազատում չկայ մեզի»...

Ջարհուրելի է, չէ՞ - հաւասար չափով եւ զգուելի - մտածել, թէ այդ օրերին իսկ թրքական զեհեհէն անցած հայ մարդը մնացել է զինատեսաց:

Յոգեբանական այդ տիպը պիտի դառնար մեր օրերի պարտուողականը - մեր ներքին կրաւորական թշնամին:

Մի ուրիշը, նոյնպէս վերապրող, ընդհակառակը, այսպէս պատգամեց իր եղբօրը.

«Այլեւս ձեզ կը մնայ վրէժի աւետարանը համբուրել եւ գործադրել»:

Սա առաջինի հակոտնեան է. պայքարունակ եւ զոհաբերելու յօժար հայը, որի կեանքը այսօր էլ մի հատիկ իմաստ ունի - ծառայել իր ցեղին:

«Բոլորն իրենց զաւակները նետեցին. եւ շալկի տարայ մինչեւ Արաբիստան եւ յետ բերի», - ահա՛ սրբասուրբ հայ մայրը, որի ցեղամերժ զաւակը մի օր գաղութներում - անկումի վարդապետութեամբ մոլորուած - իր զգուելի թուրքերէնով պիտի գոռար մեր երեսին. «Լենինն է հայրս»:

Մի խումբ որբեր էլ ընկան Արաբիայի անապատները, որոնցից ամենամեծը տաս տարեկան: Ուղտարածներ էին դարձել եւ միայն մէկը գիտէր իր հայ լինելը:

Մի օր, երբ ուղտերը կ'որոճային կիզիչ արեւի տակ փռուած, որբերէն տարեցը - ա՛հ, փառք մեր ցեղի ազնուական արիւնին - աւազի վրայ իր ձեռնափայտի ծայրով գրեց հայոց Այբը լուսածին եւ սրբազան սարսուռով յայտնեց իր ընկերներին, թէ իրենք հայեր են, հայ - ծախուած օտարին:

Դժբախտ փոքրիկների աչքերը թացացան եւ անապատի աւազը անյագօրէն նրանց արցունքը ծծեց:

Ու այնուհետեւ հայ այբուբենը լուսաւորեց եւ ջերմացուց մեր որբերի կեանքը եւ մի օր էլ՝ նրանց ելից ճամբան:

ԽՕՍՔ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻ ԶԱԿԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կայ մի ողբերգական թիրիմացութիւն, որը պէտք է փարատել, օր, ժամ, վայրկեան, առաջ պէտք է փարատել՝ ողջակիզուած հայութեան եւ ճշմարտութեան յարգանքի տուրք տուած լինելու համար:

Սխալ եւ անարդար է կարծել, թէ յանկարծակիի եկած արեւմտահայութիւնը Եղեռնի օրերին դրսեւորեց իր հոգու միայն մարտիրոս կողմը:

Ո՛չ, ո՛չ: Եթէ ուշի ուշով վերլուծէք անօրինակ Եղեռնը ամբողջացնող դէպքերը, խորապէս պիտի համոզուէք, որ հայը իր հոգեկան արիութեամբ մեծապէս կը գերազանցէր թուրքին:

Այդ օրհասաբեր օրերին Թրքահայաստանէն կարելի էր լսել «լացը շղթայուած հերոսութեան», իսկ որոշ վայրերում՝ մռնչիւնը դաւադրուած առիւծների:

Հասկանանք հետեւեալը:

Մարտիրոսանալու կամքը եղել է եւ կը մնայ հոգու գերագոյն հերոսականութիւնը: Կրաւորական հերոս,- ահա՛ թէ ով է մարտիրոսը, որ արհամարհել գիտէ մահը: Եւ ո՞վ է հերոսը, եթէ՛ ոչ նա, որ ներգործօրէն մարտիրոսանալու կամք ունի:

Եականն կեանքն արհամարհել եւ մահուան երեսին ժպտալ գիտենալն է: Իսկ այդ բանին ընդունակ է թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը:

Ամէն հայ ընդունակ է մարտիրոսանալու, իսկ ամէն մարտիրոս կարող է հերոս լինել,- մի բան, որին ընդունակ չէ թուրքը:

Վայրագութիւնը - այս մէկն էլ հասկանանք - իր խոր արմատներն ունի մարդկային էութեան մէջ: Ըստ Շոպէնհաուերի՝ մարդս ցաւ է պատճառում ուրիշներին, իր սեփական ցաւը մեղմացնելու համար: Այդ դէպքում՝ վայրագութիւնը մի տեսակ դարման է իր սեփական ցաւի դէմ:

Թրքական գազանութիւնն էլ պէտք է բացատրել անհատ թէ հաւաքական թուրքի հոգեկան տկարութեամբ: Նաեւ՝ այդ տկարութեան նուաստացուցիչ գիտակցութեամբ:

Թշնամու յաղթական բանակների առջեւ Թուրքիան արդէն սկսել էր հաւաքել իր աշխարհագրական փէշերը: Ահա թէ ինչու նա՝ իր սարսափէն խթանուած եւ իր ցաւը մեղմելու բնագոյով՝ իր տկարութեան վրէժը պիտի լուծէր անզէն հայէն, որին վտանգաւոր կը համարէր իր գոյութեան համար: Եւ նա իր կառավարութեան օրհնութեամբ կազմակերպեց Ապրիլեան Եղեռնը, որի ժամանակ կիրարկած իր միջոցները ամէն բանից առաջ մատնում են երկչոտութիւնը թուրք ցեղի:

Թուրքն ի վաղուց անտի ճանաչուած է որպէս ահաբեկիչ ազգ-
ահաբեկիչ իր վախկոտութեան պատճառով:

Սպաննի՛ր մէկը - ասել է Լենինը - եւ ահաբեկած կը լինես հազար
հոգի:

Սպաննի՛ր հազարը - բոլշեւիզմի քուրմէն շատ առաջ ասել է թուրքը -
եւ ահաբեկած կը լինես մի ամբողջ ժողովուրդ:

Եւ դարեր շարունակ՝ թուրք պետութեան կառավարելու միակ
մեթոտն ու զէնքը եղած է ահաբեկումը: Ներսը՝ իւրայիններին ջեննէթեան
խոստումներով, իսկ դուրսը՝ այլացեղերին ահաբեկումով կառավարել,-
ահա՛ թուրք պետական իմաստութիւնը:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ թուրք առաջնորդութիւնը սպանութեամբ,
աւարով եւ աւերածութեամբ է սնուցել իսլամ խուժանի մոլեռանդութիւնը:

Կոտորած՝ - ամէն պատերազմից առաջ - իսլամ զանգուածները
գազանացնելու նպատակով: Կոտորած՝ - ամէն պարտութիւնից յետոյ՝
զանգուածները պարտուողական ոգուց զերծ պահելու համար:

Բարբարոս է թուրքը, իսկ բարբարոս ասել է տգիտութիւն, անբարո-
յութիւն եւ վախկոտութիւն:

Երկչոտ եւ բարբարոս, այն տարբերութեամբ, որ նա չի փախչում, այլ
յարձակում է իր վախէն: Ցաւ պատճառելու ուժեղ հակում ունի նա -
սադիստ է, իր հոգեբանական այդ տիպը միշտ էլ երկչոտ է:

Նաեւ՝ իր ոճիւրին վերադարձող է թուրքը, վախկոտ ստրուկ է նա եւ մի
հատիկ բան գիտէ՝ կատարելապէս ստրկանալ եւ ստրկացնել:

Աւելի՛ եղեռնամուլ, ասել է՝ եւ վախկոտ է հաւաքական թուրքը: Վախն
ու կրօնական կեղծիքն են օրօրել նրա պետական մանկութիւնը: Վախն է
եղել նրա դաստիարակութեան հիմքն ու խարիսխը: Եւ այդ է պատճառը,
որ նա միայն բռնակալներ է տալիս:

Թուրքը մահացուօրէն տոգտ է, իսկ նմանը չի կարող արի լինել: Նա
ամենածոյլն է ցեղերէն, ասել է՝ եւ անարին: Նա ճակատագրապաշտ է, իսկ
նմանի անցեալը խեղդում է ներկան, եւ ժխտում ապագան,- ահա թէ ինչու
նա զուրկ է վերածնունդի եւ կատարելութեան գաղափարից: Նա չունի
նաեւ ընկերային արդարութեան գաղափար:

«Ինչ որ Աստուածն է, այն էլ իր երկրպագողներն են», - ասել է
Արեւելքի ալեւոր իմաստութիւնը: Ալլահին վերագրուած յատկութիւննե-
րով պէտք է ճանաչել թուրքը: Աշխարհի ամենասեռակենտրոն ժողո-
վուրդն է նա, որի շնաբարոյութիւնը սեռն իսկ փոխադրուած է երկինք: Իսկ
նմանը անասելիօրէն անարի է: Արդ, թէ ինչու են ասում՝ թուրքը կարող է
առիւծաշուն, առիւծակապիկ ծնել, բայց երբեք՝ առիւծ: Հայր յաւիտենա-
կանութեան զգացումն ունի, թուրքը՝ իր անխուսափելի նահանջի եւ պար-
տութեան ներշնչումը,- մի բան, որ նրա հոգում առաջացրել է մարգարէի

առասպելական կտակը, որն ըստ Ղուրանի, պիտի բացուի Օսմանի ցեղի շիջանելէն յետոյ: Հայն ամենավսեմ հասկացողութիւնն ունի մայրութեան մասին: Թուրքը աշխարհի միակ ժողովուրդն է, որ մայր չունեցաւ, չունի եւ պիտի չունենայ:

Եօթնիցս նուիրական է հայրենիքի հասկացողութիւնը հայ մարդու համար. թուրքը հայրենիք չունի եւ պիտի չունենայ, քանզի մայր եւ ընտանիք չունեցաւ: Պետութիւն դեռ ասել չէ հայրենիք: Օրուայ Քեմալիստանը երկիր է միայն եւ ոչ թէ հայրենիք: Իսկ նման երկրամասերը օրհնուած չեն, անառիկ չեն, ապագայ չունեն:

Անհատների պէս կան եւ ազգեր, որոնք երբեմն կը յաջողին, բայց ոչ իրենց սեփական առաքինութիւնների ուժով, այլ իրենց թշնամիների տկարութեանց շնորհիւ: Նմաններից է շնացեղ թուրքը, նախ թուրքը:

Թուրքիան վերականգնեց եւ կ'ապրի երկրորդ Ռուսիոյ շնորհիւ, եւ կը պահուի երրորդ, գալիք Ռուսիոյ համար:

Ահա՛ թէ ինչու կը հաւատամ, թէ բախտահաս Քեմալիստանի ապագայէն աւելի յուսալի է անապատի աւազուտների վրայ իր ձեռնափայտի ծայրով լուսակաթ Այբը գրող հայ որբի ապագան:

ԽՕՍՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ցեղակրօնութիւն - այդ կը թելադրէ մեզ Ապրիլեան Եղեռնի խորհուրդը խորին:

Ցեղակրօն լինել՝ ասել է ապրիլ ցեղի համար, որի անունով մեռան հազարներն ու բիւրերը. ասել է՝ պատրաստ լինել ամէն վայրկեան մեռնելու այն դատի համար, յանուն որի մեր ցեղն իր կէսը ողջակիզեց. ասել է՝ մեր սրտի վրայ կրել այն բոլոր վէրքերը, որ թուրք բազուկը հայութեան մարմնին եւ հոգուն հասցուց:

Ցեղակրօնութիւնը - այդ, միայն այս ճամբով մեր անօրինակ տառապանքը կը սկսի ծառայել մեր հաւաքական գոյութեան իմաստին:

Ցեղակրօն լինել՝ ասել է ունենալ տառապանքն ընդունելու հերոսական կամք եւ զայն յաղթահարելու կարողութիւն: Ասել է՝ այլեւս փրկարար է մեր տառապանքը, եւ դա մեր ժողովուրդը կը պատրաստէ մի մեծ նուիրումի, եւ մի երջանիկ ապագայի համար:

Մարդկօրէն - հասկանանք այդ - մարդկօրէն կան փախչում ենք տառապանքէն, կան ընդունում այն:

Յետ այսու հայր՝ ցեղավար հայր վճռականապես պիտի ընդունի այդ, բայց ոչ շոպենհաուերեան իմաստով:

Քաղաքական թէ հոգեբանական յոռետեսի համար միակ ցանկալի ելքը՝ տմարդի փախուստն է կեանքէն, պայքարէն, ցաւէն:

«Մի՛ պրպտէք անցեալը, սեւ վարագոյրը թող ծածկէ դա: Թո՛ղ այդ օրերէն, ժամերէն, վայրկեաններէն մինչեւ տարիներ խաւար լինի եւ թուականի մէջ չգումարուի»,- այսպէս գրեց մի աղէտահար տղամարդ իր բարեկամին:

Սուր կորովաթափութիւն ապրած այդ մարդը պիտի դառնար մեր օրերի պարտողականը եւ իր հոգու սեւով ներկէր աշխարհն ու երկիրը:

Մի ուրիշն էլ այսպէս ճանկռեց թուղթի վրայ.

«Տեսանք երեխաներ, որոնց սրտերը շները կը կրծէին... Այսուհետեւ ինչպէ՞ս կարելի է հանգիստ հոգով ապրել այս աշխարհի վրայ: Այլեւս մեզ ապրել չի՛ վայելէր, մայրիկ»:

Այո՛, նորահաս սերունդ, այսուհետեւ չի՛ կարելի հանգիստ հոգիով ապրել, եւ պէտք չէ ապրել անդորրապէս, եթէ նոյնիսկ այդ կարելի լինէր: Բայց եւ այնպէս պէ՛տք է ապրել, ապրել՝ անհանգիստ հոգիով, ապրել՝ թրքական եղեռնի ամբողջ յիշողութեամբ, ապրել՝ ցեղօրէն, ապրել՝ ամօթ համարելով մեկուսի եւ եսական երջանկութիւնը, որ Հայաստանից դուրս այլ բան չէ, եթէ ոչ մի կրկներելոյթ կեանքի անապատում:

Չէ՛, չնմանինք յոռետեսին, ոչ էլ էպիկուրեան վերաբերմունք ունենանք դէպի կեանքը: Մոռացում չփնտռենք թեթեւամիտ հաճոյքների մէջ, այլ ընդունինք տառապանքը որպէս միջոց մեր հաւաքական վերածնունդի եւ քաղաքական փրկութեան:

Ընդունինք այդ որպէս «հրեղէն սուր, որ կը պահպանէ կեանքը մահէն եւ անկումէն»: Ընդունինք տառապանքը էդմոն Ֆլէրի ցեղաշունչ խօսքի իմաստով.- «Ես հրեայ եմ, որովհետեւ ամենուրեք, ուր լալիս է մի ցաւ՝ հրեան է լալիս»:

Այսպէս, Մեծ Եղեռնի խորհուրդը պէտք է յեղաշրջէ հայութեան ներքին կեանքը: Այդ պէտք է որոշէ հայ անհատի եւ հաւաքականութեան բարոյականը, փիլիսոփայութիւնը, աշխարհագրագոյրութիւնը: Այդ պէտք է գունաւորէ մեր հոգեկան աշխարհը՝ սնուցանելով մեր ներքին մարդն ու հայը, յաւիտենական հայը: Այդ՝ ցեղակրօնութեան պիտի տանի մեզ:

- «Ի՞նչն է հայօրէն ճշմարիտը»,- հարցին՝ ցեղակրօնը պէտք է պատասխանէ. Հայաստանը կար եւ պիտի վերականգնի Թուրքիոյ անդամահատութեամբ:

- Ի՞նչն է հայօրէն բարին.

- Անընտրողաբար հարուածել թուրքն ու Թուրքիան:

- Ի՞նչն է հայօրէն գեղեցիկը.

- Ապրիլ լեգեոնականութեան ոգով, եւ հասունանալ ցեղի մղելիք ճակատամարտերի համար:

Թրքատեացութիւնը: Այո՛, կատաղի է մեր ատելութիւնը, քանզի կը տառապինք որպէս հայ եւ որպէս մարդ: Մեր մեծ տառապանքէն պիտի ծնէր մեր մեծ ատելութիւնը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ հոգեբանական պատասխանը հայ տառապանքի:

Յեղակրօն չե՞ս, եւ չե՞ս ատում թուրքը - որ փորձեց գոյութեան գրքէն ցեղիդ անունը սրբել՝ ասել է չես զգում այն վերքերն ու վիրաւորանքը, որ թուրքը հասցրեց մեր ցեղին:

Արդ, թէ ինչո՛ւ կեղծ եւ զգուելի կը հռչակեն հակադրօշակեան «քաղաքականութիւն»ը, որի մէջ ցեղուրաց հայը դեռ չգիտէ հասարակ ձիաւորը տարբերել ասպետէն: Յեղակրօնութիւն կը քարոզեն, այո՛, քանզի պակասաւոր կը համարեն անցեղաճանաչ, անցեղահաւատ, անցեղապաշտ հայը: Այսուհետեւ համանշանակ պէտք է համարել անցեղաճանաչ եւ անհայրենասէր հասկացողութիւնները:

Յեղակրօնութեամբ, ցեղակրօնութեամբ միայն հայ հոգին պայքարի, դժբախտութեան ու կռուի մէջ աւելի յանդուգն ու կատաղի կը դառնայ, ինչպէս առիւծը, երբ իր արնահոս վերքերն է տեսնում:

Յեղը, ցեղակրօնութիւնն է մեր դաւանանքը:

ԽՕՍՔ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՅԵՂԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

***Այսօրը՝ նոր օր է: Ով գիտէ այդ՝
գիտէ ճշմարտութիւնը:***

Անասելիօրէն ճակատագրական է ցեղային ազդակի նշանակութիւնը մի ժողովուրդի վերածնունդի, ազգային ամբողջացման եւ պետականացման գործում:

Գիտենք հասարակագիտական այդ պարզ ճշմարտութիւնը, սակայն, անկարելիութեան չափ դժուար է - «ի՞նչ է ցեղը»- հարցի սիրտը շօշափել:

Մարդաբանութեան ցարդ տւած սահմանումներից եւ ո՛չ մէկն է ընդունելի ինձ համար: Յեղ հասկացողութիւնը սահմանելու համար բաւական չեն հին եզրերը: Նրանցով չի կարելի սպառել ցեղի ողջ տարողութիւնը:

Այո՛, ցեղային գործօնը աւելի բարդ իրողութիւն է, քան ենթադրում է:

Դժուար է դա սահմանել գիտական լեզուով: Այստեղ միայն յարաբերական գիտականութեան մասին խօսք կարող է լինել:

Ըստ մեզ, ասենք առանց տեսական խորացումների, ցեղն աւելի հոգի է, քան՝ կաւ:

* * *

Մեր դարում, մասնաւորապէս մեր օրերում, ոչինչ այնքան չի տկարացնում ժողովուրդների պայքարունակութեան ոգին, որքան այն աղէտալի մոլորանքը, թէ իրենց ճակատագիրը բարւոքողը սեփական ճիգերը չեն, այլ ինչ-որ արտաքին ուժեր:

Աւելի՛ պարզ:

Մի ժողովուրդ, որ իրեն պէտք եղած ուժերը իրենից դուրս է փնտռում, կուրօրէն իր պարտութիւնն ու անկումն է նախապատրաստում:

Հասկանանք, որ ցեղի ուժակշիռը աւելի մեծ է, նրա կարողականութիւնը բիւրաբիւր անգամ աւելի հարուստ, քան՝ ժողովրդինը:

Այն ժողովուրդը, որ գիտէ այդ, գիտէ ճշմարտութիւնը, փրկուած է նա:

Հայ ցեղը՝ հայ արիւնն է, համակ բոց ու զօրոյթ, որ ասում է անխօս.- «ես սնւում եմ նրանցով, որոնց սնուցանում եմ»:

Ցեղը չի ծերանում, թիկնադարձութիւն չգիտէ, եւ չի պարտւում, երբեք:

Դա յաւիտենական հայն է, ժամանակների վկան, Աստուծոյ գործակիցը:

Ցեղն արարիչ է, ժողովուրդը՝ արարած: Ժողովուրդի ուժածին մեքենան է ցեղը, եւ նրա ուժակիրը, որի մէջ կրում է մի ինչ-որ տիեզերական եւ յարուցիչ ուժ:

Դա այն հոգեւոր շաղախն է, առանց որի ժամանակը հեշտութեամբ է հիլէտացնում ժողովուրդներին:

Ժողովուրդը կարող է եւ շինարար լինել, ցեղի ազդեցութիւնը, սակայն, միշտ էլ ստեղծագործ է: Եւ այդ իսկ պատճառով աւելի մշակութունակ է ցեղը:

Երբ չկայ ցեղը՝ ժողովուրդների հոգեւոր անդաստանը աւելի խժուժ է արտադրում, քան ցորեն: Յաճախ նուաստախոհ եւ նուաստախօս է ժողովուրդը, ցեղը միշտ էլ թագաւոր է, եւ գահընկեցութիւն չգիտէ:

Հակառակայորդոր է ժողովուրդը՝ աննուէր ու անփառ, երբ նրա մէջ տկարացած է ցեղի ձայնը: Յարանուանական է ժողովուրդը - կաթողիկէ, բողոքական, լուսաւորչական եւ այլն - ցեղը միշտ էլ մի՛ է եւ ամբողջական:

Ժողովուրդ, ասել է՝ դասակարգեր եւ դասակարգային եսականութիւն, ցեղը՝ ընկերային արդարութիւն, եւ հնարաւոր հաւասարութիւն:

Ժողովուրդը կարող է գիտենալ, ցեղը միշտ էլ կարող է նաեւ:

Մէկը կայականութիւն է, միւսը՝ ուժականութիւն:

Ժողովուրդը հաշուետես ուղեղ է, ցեղը՝ սիրտ, որ անհաշիւ կերպով զոհաբերել գիտէ:

Միայն ցեղին է տրուած «հարիւրեզեան զոհաբերութիւն»ը - ամենամեծը:

Ապրել օրը օրին, թելն ու ասեղը ձեռին՝ իր դրութիւնը կարկատելու գործի վրայ,- ահա՛ ժողովուրդի գորշ առօրեան:

Ցեղը կարկատումի քաղաքականութիւն չգիտէ: Միշտ էլ ամբոխանալու հակամէտ է ժողովուրդը, ցեղն է, որ միաբան ու լարուած կը պահէ ժողովուրդի կամքը:

Ցեղը կարող է ժամանակաւորապէս ե՛լ պարտուել, բայց պարտուողականութիւն չգիտէ:

Նրա մէջ ամէն ինչ նոր է, իսկ նորը հին է՝ իմաստութեամբ շաղախուած:

Նա գիտէ նախատեսել, նախազգալ վտանգը, եւ արհամարհել՝ միաժամանակ:

Ժողովուրդը յաճախ տարակոյսի եւ վարանումի կը մատնուի, ցեղը բնազդօրէն գիտէ իր կտրելիք ճամբան:

Մինչ ժողովուրդը արդարութիւն կը խնդրէ, ցեղը՝ կը գործադրէ այդ: Ժողովուրդը, յաճախ ասել է՝ կշիռ առանց սրի - իրաւունքի անզօրութիւն:

Ցեղը՝ սուր է, յաճախ սուրը առանց կշռի: Ժողովուրդն էլ կը խոստանայ, բայց քիչ բան կուտայ, երբ ցեղաշունչ չէ:

Ցեղին, միայն ցեղին է տրուած ժողովրդի ստրկութեան ժանր շղթաները արծուի թելերի վերածելու հոգեբանական արուեստը: Ստրկութեան մէջ իսկ՝ նա չի կորցնում իր պատմական ճամբան: Անցեղունակ ժողովրդին տրուած չէ այդ բնազդական կարողութիւնը:

Ժողովուրդը հայ հոգու նարտիրոս կողմն է, ցեղը՝ հերոսական:

Ժողովուրդն անելի մեռելներ է տալիս, ցեղը՝ դիւցազներ:

Մէկը սիրում է քարշ գալ ծանօթ ճամբաներում, միւսը՝ դժուարակոխ ուղիներ է փնտռում: Հելլէնական Թերմոպիլը եւ հայկական Վարդանակերտը, Մարաթոնը եւ Աւարայրը, բուլղարական Շիպկան եւ մեր Սիւնիքը - Ցեղի շունչն է օծել այդ բոլոր ռազմավայրերը:

Ժողովուրդն այն վախկոտն է, որին ուզեցին գործի ուղարկել, եւ առարկեց նա. «Դուրսն առիւծ կայ»:

Ցեղն իրենից դուրս առիւծ չի ճանաչում:

Ցեղն է մեր ապաւէնը:

ԽՕՍՔ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ՑԵՂԸ ՈՐՊԷՍ ՈԳԻ

Անասելիօրէն կարելոր է ցեղի տեսակարար կշիռը:
 Ժողովրդի մշտախռով տարերքն է ցեղը:
 Ժողովուրդը ցեղի միջոցով է գլուխ հանում իր հոգեւոր ինքնա-
 կառուցումը:
 Ցեղը կաղապարիչ ուժ է:
 Ժողովուրդը միշտ էլ ցեղի թելերով, անցեալի եւ ապագայի ուժով է
 առնում իր թռիչքը:
 Երբ ժողովուրդի մէջ արթուն չէ ցեղը, վերջինը ծալում է արծուի իր
 թելերը,- նմանը տառապում է հոգեւոր ամլութեամբ, ինչպէս եւ՝ քաղաքա-
 կան համլետականութեամբ:
 Ոչ թէ միայն ներկան, այլեւ ապագան իր սնունդն ստանում է
 անցեալից:
 Ժողովուրդը ներկան է, ցեղը՝ երէկը, այսօրը եւ վաղը: Առաջինը
 յաճախ կլանում է ներկայով, երկրորդը՝ հանում է մեզ անցեալից եւ ցոյց
 է տալիս անցեալն ու ապագան՝ իտեալ լոյսի տակ:
 Երբ արթուն է ցեղը, ասել է - ժողովուրդն իր լսողութիւնը տուել է
 անցեալին, աչքն՝ ապագային: Ասել է՝ նրա անցեալը մշտակայ է, իսկ
 ապագան նախօրօք ապրուած:

* * *

Ցեղը՝ ապրող սերունդ չէ:
 Ոչ էլ համագումարն է աշխարհ եկած ու անցած բոլոր սերունդների:
 Դա գումարելի չէ, եւ գումար չէ:
 Դա պատմութեան պրոցեսի յաւերժ կենդանի ենթական է, որի կեան-
 քուն ոչ ոք եւ ոչինչ չի մեռնում:
 Նրա մէջ գոյ են եւ ապրում են բոլոր անցած գնացած հայ սերունդ-
 ները, որոնց հետ էին Մեծն Տիգրան, Արտաշէս Աշխարհակալ, սպարա-
 պետ Մամիկոնեան եւ այլն:
 Ցեղը, որ էաբանական կորիզ ունի, եւ մշտատեւ պայքարի մէջ է
 ժամանակի հետ, բնագոյօրէն ձգտում է անեղծութեան եւ մահայաղթա-
 հարումի:
 Ահա՛ թէ ինչո՛ւ նա կրօնական խորք ունի - մի ճշմարտութիւն, որ հայ
 ցեղուրաց լենինադաւանը պիտի չհասկանայ:

Նա պիտի չհասկանայ, որ ցեղն աւելի նրանք են ներկայացնում, որոնք այլեւս մեկնած են մեր աշխարհից, եւ նրանք, որոնք աշխարհ պիտի գան:

Երբ ցեղօրէն է ապրած ժողովուրդը՝ նրա կեանքում փրկարար դեր են կատարում, առաւելապէս, նրա մեծ մեռելները, որոնց իշխանութիւնը եւ արդար է, եւ իմաստուն, եւ զօրաւոր:

Իսկ ցեղօրէն ապրել, ասել է՝ պատմական յիշողութեամբ վերապրել անցեալ սերունդների կեանքը, նրանց ճակատագրին կապելով մերը:

Ցեղ, ասել է՝ իմաստութիւն, խստաբարոյութիւն ու ուժ:

Դա հայ Ատլասն է, որ իր ուսերի վրայ հայկականութեան երկինքն է կրում:

Ցեղը հայկական ուժի ովկիանն է, որից սնունդ են առնում ժողովրդի էութեան ծովն ու վտակը:

Ցեղայնութիւնը՝ արեան միութիւնն է, միութիւնը ճակատագրի կրօնն է, լեզուն է, այդ բոլորի ուժն է, առանց որին կարող է գոյութիւն ունենալ եսակենտրոն անհատների մի ամբոխ, բայց ոչ՝ ազգ:

Այս՝ ինչ որ ունենք, որպէս ուժ, մշակոյթ եւ ազդեցութիւն, ոչինչ է բաղդատմամբ այն բանի, որ ունի եւ պիտի տայ մեզ ցեղի անսպառ ոգին:

Երբ չկայ ցեղի գիտակցութիւնը, կայ ժողովրդի ստորարժեքութեան եւ տկարութեան գիտակցութիւնը,- այդ գիտակցութեան դառնութիւնը:

Ցեղը լաւատեսութեամբ կը զինէ ժողովուրդը, եւ ազգային ձախորդութիւնները անդարմանելի չեն թուիր մեզ:

Ցեղաճանաչ չենք, եւ ահա՛ օտարութեան մէջ, անհարազատ միջավայրերում գրեթէ կրաւորական դիրք ունինք,- մի պարագայ, որ մեր ոչնչութեան եւ յոռետեսութեան զգացումն է սնուցանում: Իսկ յոռետեսութիւն, ասել է՝ պարտողականութիւն եւ փախուստ պայքարէն: Իսկ յոռետես, ասել է՝ մէկը, որի մէջ մեռնելու աստիճան տկարացել է հաւատը դէպի սեփական ուժերն ու ապագան: Մէկը, որի մէջ նուազ առ նուազ զարգանում է ինքնաժխտումը եւ դառնում անկունի հոգեբանութիւն:

Իսկ այդ ծիրող հոգեբանութեան հողի վրայ քաղաքական շնականութիւնը - որ մեր իրականութեան մէջ կոչւում է հակադաշնակցականութիւն-իր մահահոտ ծաղիկներն է բացում:

Նման մի ժողովուրդ այլեւս հրաժարւում է իր ցեղայայտ եւ ստեղծագործ կամքէն, իր արժեքներէն եւ արժանապատուութենէն: Նմանը փնտռում է օտար ուժեր,- մի հոգեբանութիւն, որը սեփական ուժերի լարում չի պահանջում:

Անկամ ու հոգեբանութեան ախտաւոր հողի վրայ իր գունատ ծաղիկներն է բացում եւ կրօնական խորհրդապաշտութիւնը:

Ցեղահաղորդ չէ մերօրեայ հայութիւնը, եւ ահա՛ սիրիահայ իրակա-

նութեան մէջ եւ այլուր սունկի առատութեամբ ծնունդ են առնում կրօնական արտառոց աղանդներ, որոնք մեր աշխարհը տխուր պանդխտութիւն համարելով, հանդերձեալն են երազում՝ իրենց անդենական հայրենիքը:

* * *

Մեր արդար հպարտութեան առիժն է ցեղը: Ցեղից են գալիս հայ զէնքի, բազուկի եւ գրչի բոլոր մեծութիւնները:

Ցեղօրէն, ցեղօրէն ապրենք, որ օգտուիլ կարողանանք մեր ցեղին յատուկ հերոսականութիւնից եւ գերագոյն պատուասիրութիւնից, նրա կրօնական բոցավառութիւնից եւ մշակութային խանդից՝ նրա ողջ զօրութեանականութիւնից:

Գիտցէ՛ք, մինչ ժողովուրդները միջակութիւններ կը ծնին, ցեղի ինքնայայտութիւնը տեղի կ'ունենայ հերոսների, սուրբերի եւ լուսակիրների միջոցաւ:

Երբ ցեղօրէն ենք ապրում, ասել է՝ ներքին հզօրացուցիչ հաղորդականութեան մէջ ենք անցեալի մեր մեծ առաջնորդների հետ:

Ոչ ցեղահաղորդ ժողովուրդը կորովի եւ իմաստուն առաջնորդներ չի ունենայ:

Յոյց տանք ժողովրդին իր ցեղի՝ իր գերագոյն ծնողի արեւ դէմքը, որ նա ինքնատեսութեամբ բարձրացնէ իր խոնարհ ճակատը:

Չէ՞ որ հէնց սրանում է ճշմարիտ մտաւորականութեան, գրականութեան եւ ազատագրական շարժումների դերը:

Անարժէք է գրականութիւնը - «ազգի յառաջապահը» չէ նա - եթէ ցեղի ոգու ինքնայայտութիւնը չէ, եթէ նրա մէջ ցեղի ոգին չի ճառագայթում:

Եթէ մեծ թելաբախումներ ունի ժողովուրդը, ասել է՝ ցեղաշունչ է նրա գրականութիւնը, դա նշան է, որ նրա մէջ ցեղն է գործում:

«Ջարթնի՛ր, փառք իմ»՝ շնորհալիաբար պիտի երգէ հայ գրողը, եթէ ուզում է արագացնել փրկարար ցեղացնցումը՝ հայ էութեան մէջ:

Ոչ թէ եւրոպականացում, այլ ցեղայնացում, քանզի միայն ցեղը կարող է ազգային արժէքները համամարդկայնացնել:

Օտարը պէտք է ծառայեցնել որպէս միջոց միայն՝ մեր սեփականը դրսեւորելու եւ փարթամացնելու համար:

Ոչ ցեղաշունչ ժողովուրդը ընդունում է օտար մշակոյթը՝ ապագայնանալով: Ցեղը ազգայնացնում է ընդունածը:

Անօգուտ է նմանողութիւնը: Աւելի՛ն՝ դա աղարտում է մեր ցեղայնութիւնը: Ամէն նմանողութիւն ժողովուրդները գնում են իրենց անհատականութեան կորուստի գնով:

Երբ արթուն է ցեղը՝ ժողովուրդը տեսնում է իր հոգու անբաւ հարստութիւնները եւ փռում է անոնք աշխարհի առջեւ:

Յեղօրէն չապրող ժողովրդի համար համր է անգամ իր հայրենի աշխարհը:

Նմանը կարող է խորթանալ անգամ իր հայրենի միջավայրում:

Յեղօրէն ապրողն, ընդհակառակը, կարող է եւ մեծ սփիւռքի մատնուել, ինչպէս Իսրայէլը, բայց միշտ էլ զերծ կը մնայ ներքին հոգեբանական կորստաբեր ցրումից:

ԽՕՍՔ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՑԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆՆ Է ՄԵՐ ԱՊԱՒԷՆԸ

Ցեղակրօնութիւն - ահա՛ համադարմանը, առանց որին հայութիւնը կը մնայ նարդկութեան ամենատնանկ մասը, քաղաքականապէս տնանկ:

Անցեալի պաշտամունք չէ ցեղակրօնութիւնը, ոչ էլ հոգեւոր պորտաբուծութիւն է. ծոյլ յուսադրութիւն չէ դա, ոչ էլ՝ մեղկ ապագայապաշտութիւն: Մեր փառաշատ անցեալի եւ ապագայի մեծ յոյսի ստեղծագործ կենակցութիւնն է դա, որից ժողովրդի հոգին իր ամենաշքեղ յղացումները կ'առնէ:

Ցեղակրօն է նա, ով ապրում է ցեղօրէն՝ ցեղի կեանքով, ցեղի վախճանաբանութեամբ եւ ցեղի համար:

Ցեղակրօնութեամբ պէտք է փարատել մեր ժողովրդի ներքին տկարութիւնները:

Ցեղապաշտութեան կրակով պէտք է մոխրացնել հնոտին ու սնոտին մեր մտաւորականութեան կեանքում:

Ցեղայնութիւնը այն շաղախն է, որ իրար է կապում սերունդները, ինչպէս կիրը՝ հոյակապ շէնքի քարերը:

Երբ ցեղակրօն է ժողովուրդը, նրա սակաւաթւութիւնը դառնում է երկրորդական:

Ժողովուրդի համար իր խաւերի միջեւ եղած ցեղային յօդակապութիւնն է էականը:

Ցեղն է ներգործօնացնում ժողովուրդը. նա՛ է տալիս ներգործօն մարդը՝ նախակարապետը ցեղային գերմարդու:

Ահա թէ ինչու եմ ասում - ցեղակրօնութեան ճամբով դէպի քաղաքական փրկարար միակրօնութիւն:

Մեր ցեղընկալ մտաւորականութեան է մնում աշխատել, որ ցեղակրօնութիւնը դառնայ արդի հայ հոգու երրեակ ձեւը՝ նրա մտածումը, զգացումը եւ կամքը, մասնաւորապէս կամքը:

Ցեղի գերագոր կամքը, որի կարիքը կը զգանք մեր կամքերը մտրակելու,- ահա՛ ժողովրդի փրկութեան լծակը:

* * *

Մինչ հայն իր ցեղի մէջ մարդկայնութիւն, թուրքը դարերով իր հոգում գայլութիւն մշակեց:

Այդ իսկ պատճառով թուրքի մօտ ատելութիւնն աւելի՛ հարուստ զինարան ունի, հայու մօտ՝ սէրը:

Թուրքը իժն է, որ դեռ իր մօր արգանդում զինուած է թոյնով:

Մի յանցանք ներել թուրքին, ասել է՝ երկու նորերն արտօնել նրան:

Թուրքը «զօրաւոր» է մեր ժողովրդի համար. դա արհամարհելի է մեր ցեղի համար:

Թուրքը դեռ ծանօթ չէ մեր ցեղի բազկի ուժին: Նա գործ է ունեցել մեր ժողովրդի, բայց ո՛չ ցեղի հետ: Նրա զէնքի յաջողութիւնը սեփական ուժի լիութիւնից չէր, այլ՝ մեր ժողովրդի դիմադրութեան պակասից:

Մեր ժողովուրդը իր տկարութեան մէջ, կարող է եւ մոռանալ թրքութեան մեզ հասցրած չարիքները: Ցեղը չի՛ ների:

Ցեղօրէն, ցեղօրէն ապրինք, որպէսզի սրտով մեծ եւ զօրաւոր Վարդաններն ու Վահաններն անպակաս լինեն հայոց աշխարհում:

Ցեղն է ժողովրդի հոգեւոր զինարանը:

Այնտեղից, նախ այնտեղից առնենք մեր սպառազինութիւնը՝ թրքութեան դէմ:

Գիտակցէք, որ երբ ցեղն է գործում, գարահիսարցի մի հիւսն դառնում է Անդրանիկ, եւ սեբաստացի մի շինական՝ Մուրատ:

Երբ ցեղօրէն ապրինք, ամէն մի հայ զոհի փոխարէն աշխարհ կուզան երկու նոր վրիժակներ:

Ժողովրդի կրօնի տակ վրէժնդրութեան հիդրան ցեղն է ապրեցնում:

Իր հերոսների եւ նահատակների գերեզմանաքարերի վրայ՝ ցեղն է սրել տալիս ժողովրդի սուրը, զայն աւելի հատու, զարիուրելի եւ յաղթական դարձնելու համար:

Ժողովրդի սրտին նստած շանթակիր ամպն է ցեղը:

* * *

Որքան տիրական է ցեղի ազդեցութիւնը ժողովրդի կեանքում, այնքան հեշտ է ինքնապաշտպանում վերջինս:

Ժողովուրդը անճգնութիւն է, ցեղը՝ մտրակող կամք:

Ժողովուրդը դպիրներ է ծնում, ցեղը՝ մարգարէներ: Միշտ էլ նահանջելու տրամադիր զինուորն է ժողովուրդը. ցեղը՝ միշտ էլ Վահագն է:

Ցեղը արիութիւն է, նաեւ արիապաշտութիւն, ահա՛ թէ ինչո՛ւ հեթանոս, այլ ցեղակրօն հայութեան իմաստութիւնը Վահագնին նուիրած էր իր բոլոր ամիսների 27-րդ օրը:

Խաղաղութեան ժամանակ գուցէ եւ կարելի է ապրել առանց ցեղակրօնութեան, վտանգի ժամանակ՝ երբեք:

Ճակատամարտերում ճերմկած հազարավերք զօրավարն է ցեղը, որը միշտ էլ կը երիտասարդանայ վտանգների ժամանակ:

Ժողովուրդի ուղեցոյցն է ցեղը, որն իր մեծ մեռելների գերեզմաններով է նշանադրում ժողովուրդի փրկութեան ճամբան:

Ցեղը աստուածաման Չայկն է, որ իր եռացող զայրոյթը եռաթելեան աղեղի մէջ դրած՝ թշնամուն ուղղեց:

Դա հայ սպարապետի հպարտութիւնն է, որ սաստեց թշնամուն՝ «Եթէ հարուածն իմն է՝ չի փրկուի»:

Դա այն խորախորհուրդ ուժն է, որ Նպատ լերան վրայ լարուած պահեց Մեծ Պարթեւի երկնաբարձ բազուկները, մինչեւ որ հայերը յաղթեցին:

Ցեղակրօնութիւնն է մեր ապաւենը:

ԽՕՍԶ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՑԵՂՆ Է ՄԵՐ ԱՊԱԻԷՆԸ

Այս կամ այն ցեղը մօտաւոր ճշդութեամբ դիմագծելու համար, զայն պէտք է դիտել իր հոգու հայելիի՝ կրօնի մէջ, որովհետեւ ցեղի շեշտուած ինքնարձանացունը հնարաւոր է միայն իր աստուածների միջոցով:

Իր մտա-բարոյական զարգացման չափով, ցեղը իր կրօնի մէջ է դնում իր հոգեբանական գծերը, իր բնագանցական էութիւնը:

Չայր լինելիական է՝ հաստատուն է հայոց հեթանոս կրօնը:

Լինելիական է հայը,- ահա ակնադբիւրը մեր մեծ յոյսի եւ զօրոյթի:

Այս է, որ չէ գիտակցում հայ մտաւորականութիւնը՝ իր մեծամասնութեան մէջ:

- Պէտք է մեռնի ազգը, որ ապրի դասակարգը,- պատգամուն է բոլշեւիզմը:

- Մեռի՛ր, դասակարգ, որ ապրի ազգը,- ասուն է ֆաշիզմը:

- Թող տեղի տան երկունսն էլ, անհատ թէ դասակարգ, որ ապրի ցեղը,- ասուն է հիտլերականութիւնը:

Տեսնո՞ւմ էք, Չեզելի, Ֆիխտէի եւ Նիցշէի յաւիտենականի փիլիսո-

փայլութեամբ թրծուած Գերմանիան է, որ ճգնում է ոտքի հանել ցեղը: Իսկ հայ մտաւորականութիւնը - աւաղ, ցեղահաղորդ չէ եւ այսօր: Նա ծանօթ չէ իր ցեղի հոգու կարելիութիւններին, եւ այդիսկ պատճառով շարունակում է կառչած մնալ իր վտիտ ժողովրդասիրութեան՝ առանց օգուել կարողանալու իր ցեղի դինամիկայէն:

Քաղաքականապէս անիրաւուած է շարունակում մնալ մի ժողովրդի մտաւորականութիւնը, երբ պատմական վայրկեանը նրանից պահանջում է լինել ցեղի ընտրանին:

Ցեղերի գօտեմարտ կայ այսօր - անզօր են ժողովուրդները - աննախընթաց գօտեմարտ, որին չմասնակցելը սեփական արիւնով՝ նշան է պատմական փոքրոգութեան:

Դա նշան է, որ հայ մտաւորականութիւնը դեռեւս տէր չէ եղերաբար ապրուած մի նոր իմաստութեան, որ նա օտար է իմաստասիրական հերոսութեան, ինչպէս եւ՝ անծանօթ՝ հայ ճակատագրի ճշմարիտ իմաստասիրութեան:

Այսօր նոր օր է - հասկանանք այդ,- եւ այն, որ հայ մտաւորականութիւնը երբեք չի ունեցել աւելի մեծ եւ պատասխանատու դեր:

Վայրկեանը, որ աւելի քան ճակատագրական է, պահանջում է նախ հերոսական բարոյականութեան ու մտածումի, ապա մեծագործութեան եւ ինքնաողջակիզումի ընդունակ մի մտաւորականութիւն:

- Գերազանցեցիր եւ պիտի յաղթես,- ասում է աշխարհը ազգերին:

Իսկ հայը միայն ցեղակրօնութեամբ կարող է գերազանց հանդիսանալ, որովհետեւ - գիտէ՞ք - հրաշունչ ցեղայնութիւնն է նրա էութեան հիմնական կշռոյթը:

Ցեղն է մեր ապաւէնը:

Հասկանանք,- ժողովուրդը գործում է միայն, ցեղն է, սակայն, իրականացնողը:

Բաւական չէ գործել, իրականացնել է պէտք:

Հասկանանք նաեւ, որ բոլոր տեսակի յաղթանակները տարւում են նախ ցեղի ոգու քիմիարանում:

Ժողովուրդը կարող է յարմարուել իր նուաստ վիճակին, ցեղի համար, սակայն, անդարձ չեն աշխարհի վճիռները: Նրա համար անսրբագրելի չէ Լոզանը, հաւատացէ՛ք:

Լոզանը - ահ, երբեք, երբեք հայ անունի շուրջը այնքան ամօթանք չէր կուտակուել, որքան՝ վերջին տասնամեակի ընթացքում: Եւ - նորահաս սերունդ - հէնց սրանում է մեր դրութեան փշէ պսակը, ինչպէս եւ մեր փրկութեան գրաւականը՝ միաժամանակ:

Չէ՞ որ գերման ցեղի քաղաքական միութեան գիտակցութիւնը ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ տառապանքի եւ նուաստութեան դպրոցում:

Ցեղն է ժողովուրդի հոգեւոր ոսկեփոխը:

Այսօրը՝ նոր օր է - ով գիտէ այդ, գիտէ փրկարար ճշմարտութիւնը:

Այսօր, երբ մեր հայրենիքում - ցեղի յաւիտենական հայրենիքում - կարմիր գերեզմանափորերը մեր ցեղն են թաղում, եւ նրանց բրիչների ձայնը արձագանգում է Խորհրդային գծից դուրս. մեր այս վշտաշունչ օրերին, երբ գայլաբարոյ թուրքը, Լոզանից ձեռք բերած անպատժութեան արտօնագիրը ծոցը՝ բաց ճակատ շրջում է արեւի տակ, եւ իր եաթաղանից մազապուրծ հայութեան ոչնչացումը որոճում,- այս մեզ համար անփառունակ օրերին, երբ չարագուշակ բուերն են հսկում մեր հաւաքական ճակատագրին,- թո՛ղ ցեղակրօնութեան խօսքը հնչէ որպէս կազդուրիչ կանչ:

Չէ՛, չէ՛ Մասիսը - հայոց ցեղայնութեան հրաբուխը - դեռ չէ շիջած:

Նո՛ր, մենք նոր ցեղաշարժերի կը սպասենք մեր արեան մէջ զգալով ներկայութիւնը անցեալի եւ վաղուայ յաղթական հայութեան:

Եւ ասում ենք մենք՝ միշտ էլ արդար է, որ մեր կեանքում օրէնսդրէ եւ առաջնորդէ ցեղը, եւ ոչ թէ ժողովուրդը:

Արթնացա՞ւ ցեղը - մենք վերստին կը բռնենք յաւիտենականութեան ձեռքը եւ կռուի կը կանչենք անարդար ժամանակը:

Եւ կը յաղթանակենք, քանզի ցեղի հեթանոս աստուածները՝ Յայկն ու Վահագն՝ պիտի բարձրացնեն շանթընկեց մեր բազուկը եւ վարեն նրա հարուածները:

Ցե՛ղը,- գիտակցիր այդ, նորահաս սերունդ,- ցեղն է մեր ապաւէնը:

ԽՕՍՔ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՍՏԱՍՔԸ

Ա.

Ամփոփեմ ասածներս՝

- Մի ժողովուրդ, որ ինքն իրեն դեռ չէ նուաճել (իսկ ինքնանուաճումը հնարաւոր է միայն ինքնաճանաչումի ճամբով), ընդունակ չէ, արժանի չէ մեծ գործերի:

Մի այլ ճշմարտութիւն - ժողովուրդների հոգեւոր արդիւնագորութիւնը այնքան մեծ է, որքան բիրեղացած է նրանց ցեղային գիտակցութիւնը, որքան բացայայտուած է նրանց ցեղային էութիւնը, հոգին: Հազար խորհուրդ ունի հայ հոգին, որ դեռ իր խանդավառ մարգարէին կը սպասէ, որ պիտի յայտնուի մի օր եւ զայն բացայայտէ մեզ:

Հայութիւնը ցեղաճանաչութեամբ միայն կարելիութիւն պիտի ստանայ իր էութեան չգիտակցուած եւ չիմաստնաւորուած ուժերը լծելու մեր ցեղի վարած անհաւասար գոյամարտի գործին:

Այո՛, դեռ ցեղաճանաչ չենք, դեռ կանչում, ձայն ենք տալիս մենք մեզ, փնտռում ենք, բայց դեռ չենք գտել մեզ, դեռ չենք ճանաչել մեզ, որպէս ցեղ:

Փնտռում ենք յաւիտենական հայը, փնտռում ենք իր հեթանոս դարերում, իր քրիստոնէութեան մէջ, իր պատմութեան լոյսի տակ, իր գրականութեան մէջ, իր իմաստասիրութեան եւ վարած ճակատամարտերի, իր ստրկութեան եւ ինքնիշխանութեան, իր կոտորածների, արտագաղթերի եւ հայրենաշինութեան մէջ: Փնտռում ենք նրան իր բնաշխարհում եւ օտար հորիզոնների տակ, բայց դեռ չենք գտել:

Չենք գտել, սակայն գիտենք, որ միայն ինքնաճանաչութեամբ կարելի է տիրապետել այն տարերքին, որ յաւիտենական է հայ էութեան մէջ - մեր ցեղայնութիւնը:

* * *

Ցեղօրէն անինքնաճանաչ՝ դեռ կոյր հայ հոգու խորքերում, եւ այդ իսկ պատճառով անզօր մերօրեայ խնդիրների առջեւ՝ մենք, որպէս ժողովուրդ, շարունակում ենք մնալ նուաստ եւ նահատակ, երբ աշխարհը պահանջում է լինել ինքնայարգ, եւ յարգանք պարտադրելու աստիճան զօրաւոր:

Անասելիօրէն զօրութեանական, բայց դեռ իր ինքնայաղթահարումը գլուխ չհանած, հայ էութիւնը իր անսպառելի շինարարական եռանդը կը մսխէ ընդունայն: Եւ այդ իսկ պատճառով մեր ժողովուրդը կը շարունակէ արնոտ տուրք տալ իր ցեղային անինքնաճանաչութեան:

Ա՛հ, դեռ շարունակւում է հայոց ողբերգութիւնը, մի անօրինակ ողբերգութիւն, որ մեր ազգային ուժի եւ հպարտութեան փոխարէն մեր տկարութիւնն ու նուաստութիւնն է սնուցանում:

Ուստի, մեկնելով այն կենսաբանական ճշմարտութենէն, թէ երբ ժողովրդի մէջ տկարանում է ցեղի շունչը՝ սկսուած է նուազիլ սերունդների կենսունակութիւնը, հոգեպէս փանաքիանում են անհատները, շեշտւում է նրանց վատասերումը, եւ վրայ է հասնում անժամանակ զառամութիւնը:

Մեկնելով այդ ճշմարտութենէն՝ քե՛զ, նորահաս սերունդ, ցեղիդ ձայնն ենք բերում քեզ: Ես քեզ ցեղակրօնութիւն ենք քարոզում: Ցեղակրօնութիւն, որով անհայրենիք հայութիւնը հոգեւոր զրահ կը հագնի՝ օտար միջավայրերի այլասերիչ ազդեցութիւններից յաջողաբար դէմ դնելու համար:

Այդ դաւանանքը, մեր միակ դաւանանքը որեւէ հանգիտութիւն չունի այլ ուսմունքների հետ, իսկ եթէ կրօն է դա՝ ապա դա կրօն է ցեղային հպարտութեան, ուժի եւ արիութեան, դա քո՝ կրօնն է, նորահաս սերունդ:

Բ.

Ցեղակրօնութիւն:

Լոզանում եւ Լոզանէն յետոյ՝ մահացուօրէն վիրաւորուած, զարնուած անարգանքի փոշիների մէջ, իր խորքի մէջ ցնցուած հայ հոգու՝ ծնունդն է դա:

- Չէ՛, այսպէս, այլեւս այսպէս չի կարելի ապրիլ, ապրիլ առանց սեփական իրաւունքի, արժէքի եւ արժանիքի գիտակցութեան, առանց ներքին հպարտութեան, առանց սեփական կեանքի, չէ՛, այսպէս չուզեր ապրիլ նորահաս սերունդը:

Անցեղաճանաչ՝ անգոր ու նուաստ է հինը, իսկ մեզ պէտք է նոր հայը, որին կը սպասենք ցեղակրօնութենէն: Մեզ պէտք է ցեղակրօն հայը, որ զօրէր դիմանալ մերօրեայ քաղաքական աշխարհին:

Ցեղակրօնութիւն:

Նախ ցեղիս ճանաչումն է դա, ճանաչումը մի գերիվերոյ ուժի-էութեան.

Երկրորդ՝ այդ ուժ-էութենէն ծնած լինելու գիակցութիւնն է դա:

Ապա՝ այդ ուժ-էութեան ցմահ հաւատարիմ մնալու ուխտն է դա:

Գ.

Ես ցեղակրօն եմ, եւ ահա կ'երդնում Վահագնի աջի վրայ, երբեք չմեղանչել ուխտիս դէմ, որ է՝ ապրիլ, գօրծել եւ մեռնիլ որպէս ցեղակրօն:

Դ.

Ինձ համար՝ անհատականութեան եւ ազատութեան ամենաբարձր արարքը՝ հնազանդիլն է ցեղիս:

Ե.

Ես ցեղակրօն եմ: Այդ ասել է՝

Ես կը ճանչնամ իմ ցեղը,

Ես կը հաւատամ իմ ցեղին,

Ես կը պաշտեմ իմ ցեղը:

Ես ցեղաճանաչ եմ, եւ ահա գիտեմ, թէ մեծ է իմ ցեղը. թէ իմ ցեղն աւելին է տուել մարդկութեան, քան ստացել է նրանից. թէ հայոց նորագոյն յեղափոխութիւնը վերջին խօսքը եւ գործը չէ իմ ցեղի էութեան: Ես գիտեմ, թէ ինչ բանի ատակ է իմ ցեղը:

Ես ցեղահաւատ եմ, եւ ահա ես կը պաշտեմ եւ մի այլ աստուածութիւն՝ ցեղիս արիւնը, որի անարատութեան մէջ է մեր ժողովրդի ողջ ապագան:

Ես ցեղահաղորդ եմ, եւ ահա՛ կը զգամ, որ իմ անձը կը պատկանի աւելի իմ գերագոյն ծնողին՝ իմ ցեղին, քան իմ ծնողներին:

Զ.

Իր ժողովրդի քաղաքական ճակատագրով զբաղուելու գերագոյն պարտականութիւն ունի ցեղակրօնը, եւ ահա՛ ես կը պայքարիմ մի մեծ ճակատագրի համար, որին այնքա՛ն արժանի է իմ ցեղը:

Է.

Ցեղակրօն եմ, ասել է՝ ուր էլ որ լինեմ, ընկերային ինչ դիրք էլ որ ունենամ, ես խանդավառօրէն կը մնամ հպատակն ու մարտիկը ցեղիս:

Ը.

Չայաստանից դուրս, սփիւռքի մէջ, ինչ վիճակում էլ որ լինեմ՝ մեծահարուստ թէ օրավարձով աշխատող բանուոր, անդարձ պանդխտութիւն չեմ համարեր տարագրի կեանքս:

Չէ՛, չէ՛, վերադարձ կայ:

Թ.

Չայրենիքէս դուրս ես ինձ վրայ կը նայիմ որպէս ցեղօրէն գորահաւաքի ենթարկուածի վրայ:

Ժ.

Կը դաւանիմ, որ իմ սերունդը աւելի մեծ պարտականութիւն ունի, քան ունէր անցնող ազատագրական սերունդը:

Պարտականութեան մէջ ցեղակրօնի իմ բաժինը՝ առիւծի բաժինն է՝ ամենամեծը:

ԺԱ.

Ցեղակրօնը, որի նշանաբանն է - անելի՛, էլ անելի՛՜ զօրութիւն - պաշտամունք ունի իր ցեղի մարտական ուժի, իմա՛ Յ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ:

ԺԲ.

Ջոհապաշտ են ես, եւ ասի՛ երկիւղածօրէն կ'ոգեկոչեմ նրանց, որոնց պաշտամունքը յաւիտենական է, որոնք առիւծացան իրենց նուիրումի մէջ, աստուածացան իրենց հոյակապ գաղափարականութեան մէջ - որոնք դիւցազնօրէն իրենց արիւնը շռայլեցին՝ մեր ցեղի գոյութիւնն ու պատիւը յաւիտենականացնելու համար:

ԺԳ.

Ցեղակրօնն էլ կը ձգտի երջանկութեան՝ տեսնել, թէ ինչպէս կ'աճի իր ցեղի զօրութիւնը եւ արդարօրէն Յայաստանը կ'ընդարձակուի - ասի՛ նրա երջանկութիւնը:

ԺԴ.

Ցեղով կ'ապրի, կը ստեղծագործէ, կը յաւերժանայ ժողովուրդը:
Մարդկային մշակոյթի գործուն զօրութեանական ուժ է ցեղայնութիւնը:
Արդ, թէ ինչո՛ւ ցեղային անհատականութեան եղծումը ցեղակրօնը կը համարէ ոճիր՝ ուղղուած մարդկութեան, եւ, ի մասնաւորի, իր ժողովրդի դէմ:

ԺԵ.

Ցեղակրօնը կը խորշի այն բոլոր հոսանքներէն եւ վարդապետութիւններէն, որոնք կը միտին մեր նորահաս սերունդը հեռու պահել ցեղի կազդուրիչ ստիւքէն - կաթէն:

Նա կը խորշի հայ իրականութեան մէջ չեռացող այն բոլոր ուժերէն, որոնք թէպէտեւ ընկերային դիրքով հակոտնեայ, բայց ընդհանուր հոգեբանութեամբ միացած՝ ճակատ է յարդարած մեր լուսաւոր ազգայնականութեան եւ ազգային դատի դէմ:

Աւելի՛ պարզ: Ազգայնականութեան երկու ձեւերէն՝ ազգային անհատապաշտութիւն եւ եսապաշտութիւն՝ ցեղակրօնը կ'ողջունէ առաջինը, որն այլ բան չէ, եթէ ոչ ազգ-անհատի արդար եւ արգասաւոր ձգտումը՝

հաւատարիմ մնալ իր ցեղի ոգուն, կատարելագործել իր պատմական տիպը, եւ պաշտպանել իր հաւաքական անձի ազատութիւնը:

Մեր այդ ձգտումը լիուրի համապատասխանում է միջազգային եւ ընկերային բարոյական եւ յառաջադիմութեան բարձր սկզբունքներին:

ԺԶ.

Մե՛ծ է ցեղակրօնի իմ թշնամանքը, ինչպէս մե՛ծ է իմ պաշտամունքը:

Ցեղիս թշնամիներն են՝ թուրքը, բուլշեւիկը եւ սրանց ցեղադաւ գործիքները, ամէն անուան եւ ծպտումի տակ, որոնց վճռաբար կը հակադրեմ իմ զօրութեանկան ցեղակրօնութիւնը:

Ինձ համար գոյութիւն ունի հարցերի հարցը՝ հապա բախտահաս թո՞ւրքը:

Այո՛, հայրենիքի շէնքը պէտք չէ բարձրացնել օտարատեսացութեան ժայռի վրա, բայց եւ այնպէս հայութիւնը պէտք չէ ներէ թրքութեան: Աւելին: Եթէ այդ արնապարտ ցեղէն, որ կողոպտիչն ու սպաննիչը հանդիսացաւ անզէն հայութեան կէսին, մի օր մի բուռ անսուրբ մոխիր մնայ, այդ մերժելի մոխիրի հետ իսկ դատի-դատաստանի պիտի նստի հայը:

Կը խորշիմ բուլշեւիզմէն, որովհետեւ հակամարդկային է դա:

Երիցս կ'ատեմ դա, որովհետեւ հակահայ է դա. որովհետեւ թուրքի հետ զինակցաբար դա մտաւ Ղայաստան, որովհետեւ նրանից ցայսօր օգտուեց ցեղիս գերեզմանափորը՝ թուրքը, միայն թուրքը:

Բուլշեւիկը իր շնական հրաժարիմքն ունի:

Ես՝ իմ վճռական այո՛ն ցեղիս:

Նա իր թուղթէ անզօր եղիցին ունի:

Ես՝ իմ հանապազօրեայ աշխատանքը ցեղիս ազատագրութեան համար:

Զգուելիօրէն բացասական է բուլշեւիկը, եւ դիմագուրկ՝ հոգեպէս:

Ցեղակրօնը մարդկութեան կը ներկայանայ ցեղադրոշմ ճակատով:

ԺԷ.

Պարտուողականութիւն, կրաւորական տառապանք, սարսափի հոգեբանութիւն, կեանքի ճապաղութիւն, լալկանութիւն, մտքի անիշխանականութիւն, կրօնական անդէնականութիւն, դասակարգային եւ յարանուանական եսականութիւն - այդ ամենէն խորշելով կը խորշի ցեղակրօնը:

ԺԸ.

Ցեղակրօն են, ասել է՝ պարտիմ, կամիմ եւ կարող են գերազանցել, եւ պէտք է գերազանցեմ ցեղիս թշնամիներին - նախ թուրքին:

ԺԹ.

Ուժապաշտ է, եւ տկարութիւն ու նահանջ չի ճանչնար ցեղակրօնը: Նրա մօտ կենդանի է ծարաւը ինքնաճանաչման, քաղցրութիւնը զոհաբերութեան եւ ճիգը ցեղի ուժերի կենտրոնացման:

Արտաշիսեան իր նախնիքների մեծութեան հետամուտ՝ նա կը պատկառի իր ցեղէն եւ կ'աշխատի ամենուրեք արժանաւորապէս ներկայացնել իր ցեղը:

Ի.

Ցեղակրօնի համար նուիրական է հայոց քաղաքական գոյառութեան օրը - Մայիս 28-ը եւ զայն խորհրդանշող սրբազնասուրբ Եռագոյնը, որն է՝ սրբութիւն, քաղաքական դատ, եւ վախճանաբանութիւն, միաժամանակ:

ԻԱ.

Ես ցեղակրօն են, եւ ահա վճռապէս կ'ընդվզիմ քաղաքական աննպատակութեան դէմ, որի ազգասպան պրոպագանդին լծուած են հակադրօշակեան տարրերը - եւ կ'աշխատիմ, որ սփիւռքի մէջ, ուր մենք կը տառապինք որպէս մարդ եւ որպէս հայ մարդ, որ հայութիւնը տեսիլաթափ չլինի:

ԻԲ.

Չայ մարդու հետ հայերէն կը խօսի ցեղակրօնը, որովհետեւ կը գիտակցի, թէ լեզուի մահը յաճախ ժողովուրդների հոգեւոր մահը կ'արագացնէ:

ԻԳ.

Ինքնամսխումի մէջ ազատ չէ ցեղակրօնը: Քաջառողջ լինելու պարտականութիւն եւ իրաւունք ունի նա, որի ձեռքին է գալոց սերունդների ճակատագիրը:

ԻԴ.

Նրա համար նախասիրելի են այն գիտությունները, արուեստներն ու արհեստները, որոնք իր ցեղի հզորութեան եւ յաղթանակին կը ծառայեն:

Կան մարտիկ է ցեղակրօնը, կան կը պատրաստուի վաղը դառնալու այդպիսին:

ԻԵ.

Անձնական կամքի մշակութամբ ցեղակրօնը կը սատարէ հայ ոգու հսկայացումին:

Ցեղի կամքի աստուածացումը - ահա՛ թէ ինչի կը ձգտի նա:

Այդ անմեռ կամքին ահա՛, որ չմեռաւ խաւար դարերի հարուածների տակ, եւ չթողեց, որ ժողովրդի մէջ Մամիկոնեանների ռազմաշունչ ոգին մեռնի, ցեղակրօնը ասում է վճռաբար՝ այո՛ եւ ամէն:

* * *

Ես ցեղակրօն եմ, եւ ահա՛ կանգնած վաղուայ սեմին՝ լիաբուռն ցեղի խօսքն եմ նետում մեր նորահաս սերունդի հոգու մէջ - ես սերմանում եմ եւ առատ հունձքի սպասում:

Ես կանչում եմ՝

- Ո՞ւր էք, զօրաւորներ, դու՛րս, դու՛րս եկէք առաջին գծի վրայ, ուր ցեղի անունով եւ ցեղի համար պարզուած Եռագոյնը ձե՛զ է սպասում: Եկէ՛ք բանակելու նրա սրբազան ծալքերի տակ, ուր տկարութիւնը, նահանջն ու վատութիւնը տեղ չունին:

Եկէ՛ք, միացէ՛ք մեր Մեծ Ուխտին, որի կուռ շարքերի մէջ այնքա՛ն պարզ, տիրական ու քաղցր է լսում ցեղի ձայնը:

Եկէ՛ք, օր, ժամ, վայրկեան առաջ եկէ՛ք միանալու ամերիկահայ նորահաս սերունդի ցեղապսակ մասին, որն ուխտած է՝ օտար աշխարհներով անցնել ամերիկեան մեծ գետերի պէս - միշտ պահելով իր ուղղութիւնն ու թափը. ուխտած է՝ ընթանալ ցեղի յաւերժացման գծով:

Ցեղը, ցեղակրօնութիւնն է մեր ապաւէնը:

*«Չայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1933թ., թիւ 6517,
6520, 6524, 6528, 6534, 6542, 6545, 6554, 6568, 6583*

ՑԵՂԱԿՐՕՆՆԵՐՈՒՆ

Դու գիտես դասական պատմութիւնը, որ խօսելով Լիկուրոսի մասին, ասում է -

Բարեկարգելով Սպարտան (ուր քաղաքացիները, մոռացած իրենց անձը, կ'ապրէին միայն հայրենիքի համար, ուր նորահաս սերունդը կը մարզուէր յաղթանակելու արուեստի մէջ, ուր ամէն մարդ էւ բոլորը կ'երգէին՝ փառաբանելով հերոսներին ու պարսաւելով երկչոտներին)՝ Լիկուրոսը ժողովի հրաւիրեց ժողովուրդը եւ ուզեց, որ նա երդուի, թէ իր բացակայութեան ժամանակ պիտի չխախտէ իր ստեղծած օրէնքները:

Ժողովուրդը կատարեց մեծ օրէնսդրի եւ հայրենասէրի ցանկութիւնը - երդուեց, որից յետոյ Լիկուրոսը թողեց իր հայրենիքը, հեռացաւ:

Եւ որպէսզի սպարտացիներին չազատէ իրենց երդումից, նա վճռեց կամաւորապէս մեռնել՝ հեռու Սպարտայէն:

* * *

Ուխտակիցներ,

Ես ցեղի խօսքը, պաշտամունքը, օրէնքը քարոզեցի ձեզ: Ու երբ դուք երդուեցիք՝ մնալ հաւատարիմ ցեղակրօն անուան եւ դաւանանքին՝ ես հեռացայ:

Այժմ աշխարհագրօրէն շահ տ հեռու եմ ձեզնից, բայց սպարտացի օրէնսդրի վերջին քայլին դիմելու պատճառ չունիմ, որովհետեւ խորապէս հաւատում եմ ձեր ուխտի սրբութեան եւ անխախտութեան: Չէ՞ որ դուք ուխտեցիք... հաւատարիմ մնալ ձեր ցեղին: Իսկ ցեղակրօնի համար հաւատարիմ մնալ՝ նշանակում է ամէն օր, ժամ, վայրկեան հպարտանքով լսել այն սրբազան ձայնը, որ զրնգում է իր արիւնի մէջ եւ ասում՝

«Ես հայ եմ եւ եօթնիցս հպարտ եմ, որ հայ եմ: Ես իմ ցեղի զաւակն եմ, եւ ահա՛ օտարութեան մէջ իսկ, Ցեղակրօնութեան շնորհիւ, ի՛ր կաթը կը ծծեն»:

* * *

Ցեղակրօններ,

Ասել՝ «ես մարդ եմ», առանց ասելու՝ «ես հայ եմ», նշանակում է մեղանջել եւ հայութեան, եւ մարդկութեան դէմ:

Սուտ է, չկայ եւ պիտի չլինի վերացական, ցեղօրէն անկերպարան մարդը:

Կայ եւ կը մնայ ցեղադէմ մարդը – ֆրանսացին, անգլիացին, ռուսը, լեհը, արաբը, հայը – կայ ցեղորոշ մարդը:

Չկայ անկերպարան մարդկութիւն – կան մարդկային ցեղեր: Չկայ մարդկութիւն – կայ նրա գաղափարը, անունը միայն:

Եթէ գոյութիւն ունենար մարդկութիւնը՝ լոյսի եւ աշխատանքի մեր արդար ցեղի կէսն սպաննող թուրքը չէր մնայ անպատիժ:

Եթէ գոյութիւն ունենար մարդկայնութիւնը՝ տմարդ աշխարհը Լոզանում չէր սեղմի թուրք փաշաների հայ արիւնով ներկուած ձեռքերը, եւ եղբայրութիւն կեղծող Մոսկուան շնաբար չէր համբուրուի քեմալական Անգորայի հետ:

Մարդկութիւն, մարդկայնութիւն - դեռ սնամէջ բառեր են, հեզմանքը գայլ-ազգերի:

Եթէ այդպէս չլինէր՝ հայութեան անհայրենիք մասը Յիսուսի նման չէր շարունակի նախանձել բոյն ունեցող երկնքի թռչուններին:

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, պէտք է ծառայել մարդկութեան, այո՛, պէտք է ծառայել, սակայն, մեր ցեղի միջոցաւ, մեր ցեղին ծառայելով - ապրելով ու ստեղծագործելով որպէս հայ մարդ:

Մարդ դառնալու համար, պէտք է ցեղօրէն մարդ մնալ, որովհետեւ՝

Ամէն այլասերուած դիմակազրկուում, այլանդակուում է հոգեպէս, դառնում անստեղծագործ, քանիչ ուժ, թշնամի՝ մարդկութեան:

Ամէն այլասերուած դժբախտանում է՝ կորցնելով կեանքն ու աշխարհը թարմ եւ անմիջական կերպով զգալու եւ ընդունելու իր կարողութիւնը:

Ամէն այլասերուած բնազդաբար եւ արդարօրէն արհամարհուում է, անկախ իր ընկերային դիրքից:

Այսպէս է պատժում ցեղի արիւնը:

* * *

Ուխտակիցներ,

Եւ ո՛չ մի զիջում մեր ցեղային անհատականութիւնից եւ արժանապատուութիւնից:

Դա դեռ չգոյ մարդկութեան եւ հայութեան շահն է պահանջում:

Բարձրէն, բարձրէն դիտէք – հեռուն՝ մեր ցեղի անցեալն ու ապագան տեսնելու համար, հայոց անցեալի խորհուրդը եւ ապագայի հրայրքը ապրելու համար:

Ապրէք ցեղօրէն, ցեղի՛ համար, ցեղակոծաբար: Որպէսզի ձեր

միջոցաւ հայ սփիւռքի նորահաս սերունդը խորապէս գիտակցի թէ -
աններելի վատութիւն է՝ սեփական արժէքների ուրացումի գնով օտար
ազգերի մէջ կեղծ իրաւահաւասարութիւն փնտռելը:

Հասկանանք - ճշմարիտ իրաւահաւասարութիւնը հնարաւոր է միայն
եւ միմիայն սեփական արժէքների միջոցաւ:

Իսկ արժէքներ ստեղծում է ա՛ն, ով ստեղծագործ է:

Իսկ ստեղծագործ է ա՛ն, ով չի մեղանջում իր ցեղային նախաեութեան՝
իր ցեղի արիւնի դէմ:

*«Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն,
1935թ., 14 հունիսի*

ԽՕՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆԸ

«Յերկ»-ի յարգոյ խմբագրութեան*

Յարցնում էք՝

ա) ի՞նչ է իմ կարծիքը ներկայ հայ երիտասարդութեան մասին.

- Մերօրեայ հայ երիտասարդութիւնը, հակառակ իր անհայրենիք գոյութեան, օժտուած է իր յաւիտենական ծնողի - իր ցեղի անսպառ ուժականութեամբ:

Եթէ նա իբրեւ ուրոյն սերունդ, բառի գիտական իմաստով դեռ ձեւաւորուած ու կազմակերպուած չէ, դրա լրջագոյն պատճառը հին սերունդն է, որը դժբախտութիւն ունեցաւ շատ շուտ՝ հենց իր արշալոյսին, կորցնելու ճշմարտօրէն իդէալիստ ու ցեղահոգ իր վարիչ ընտրանին:

Այդ սերունդին ցաւագինօրէն պակասեց մտաւորականի իր կոչման ու պատմական պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութիւնը, պակասեց վերանորոգչական խանդը, եւ այդ իսկ պատճառով Յայոց վերածնունդը եղաւ պակասաւոր, իսկ յեղափոխութիւնը՝ կաղ ու թեւատ: Նա չունեցաւ խստօրէն շեշտուած տեսական խղճմտանք: Նա չսիրեց երես երեսի գալ գոյութեան ծանր պրոբլեմների հետ եւ մտածումի քրտինք թափել նրանց վրայ: Նրան պակասեց հերոսականի էտիկան: Նա եղաւ յանդուզն միայն այն ժամանակ, երբ պէտք էր ընդօրինակել մեր միջավայրի ու ժողովրդի հոգեբանութեան անյարիր կեղծ եւրոպականը, կասկածելի արդիականը, օտարը: Նա շփոթեց ազգային կուլտուրան դիմագուրկ կուլտուրականութեան հետ, առանց հասկնալու, որ առաջինն է միայն հատու գէնք, ցեղամիջեան պայքարների համար:

Յանցապարտօրէն դարձաւ կրաւորական երկրպագուն օտար իրականութիւններից ծնունդ առած «նողէն» գաղափարաբանութիւնների եւ այսպիսով պատճառ դարձաւ մեր ազգային ոգու խաթարման ու պառակտման: Այդ սերունդը, չնչին բացառութեամբ, ցայսօր էլ չունի կեանքի յստակ փիլիսոփայութիւն, փիլիսոփայական կուռ աշխարհայեցողութիւն, ու այդ իսկ պատճառով մեր հոգեւոր կեանքը շարունակում է մնալ քառսային:

---

* Սույն գրութիւնը Նժդեհի պատասխանն է «Յերկ» ամսագրի հարցումներին՝ ուղղված հայ կյանքի տարբեր հոսանքների ու դասերի պատկանող անձանց: Ի դեպ, ամսաթերթը խմբագրում էր Կարապետ Պալճյանը՝ ապագա կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը:

Օրուայ տարագիր հայ երիտասարդութիւնը հինի մոլորանքներից գերծ մնալու, ինչպէս եւ վերանորոգչական պաթոսի, ոյժի եւ կամքի վերածելու համար՝ հրամայողաբար պիտի դիմէ մշակութային որոշ վերաքննութեան: Նա պիտի վերաքննէ այն գլխաւոր հասկացողութիւնները, որոնք կազմում են հիմքը օրուայ հայութեան կուլտուրա-քաղաքական կեանքի:

բ) Ի՞նչ պիտի ընէ ան.

- Այն, ինչ որ անում է երիտասարդ սերունդը ընդհանրապէս եւ համաշխարհօրէն: Յին է սերունդների պրոբլեմը, այնքան, որքան հին է մշակոյթի պատմութիւնը: Ժողովուրդները իրենց երիտասարդութեան միջոցաւ են իրականացնում իրենց յաւիտենականը, նաեւ՝ վերջինի միջոցաւ պարբերաբար թարմացնում, յեղափոխականացնում, ուժաւորում իրենց ոգին: Այսօր ամենուրեք - Արեւելքում թէ Արեւմուտքում, Յին թէ Նոր Աշխարհում - ամէն տեղ ազգերի ծոցի մէջ երիտասարդական բունտ, ընդվզում կայ: Երիտասարդութիւնը միաժամանակ եւ յեղափոխական, եւ յեղափոխիչ ոյժ է: Աշխարհի վերականուցման մեր խռովքոտ օրերուն նա հանդիսանում է ամենապայքարունակ տարրը - ծարաւի Նորի, մի նոր էտիկայի, նոր կենցաղի, ընկերային մի նոր, մի արդար կարգ ու սարքի, մի նոր ճակատագրի: Ամենուրեք նա խոստանում է դառնալ վտանգի ու հերոսականի սերունդ: Որոշիչը մերօրեայ երիտասարդութեան կեանքում կենսաբանականը չէ - տարիքը, հասակը չէ, այլ՝ ապրած պատմականօրէն բացառիկ մշանակութիւն ունեցող ժամանակաշրջանը: Նա սիրում է առողջը, կոնկրետը, զօրաւորը: Խորշում է այն ամէնից, որ տկար է, թեւաթափ եւ շփոթ:

Տեղային ոյժերի զարթօնքը, միութեան եւ կենտրոնացման պրոցեսում, առաջնակարգ ազդակների շարքում, երիտասարդութիւնը գրաւում է առաջին տեղը: Նրա օրուայ կրօնն է՝ վոժիզմը, առաջնորդապաշտութիւնը: Նա դառնում է գրոհի սերունդ, եւ այդ իսկ պատճառով ուժապաշտ է, այդ միւլտիպլ պատճառով նա զօրաւոր առաջնորդներ է փնտռում: Աննախընթաց խանդով ու վճռականութեամբ նա կառուցում է իր ազգային հաւատամքը: Նա դարբնում է, ճանաչումի քաղցրութեամբ նա կռում, կոփում է իր սեփական աշխարհայեցողութիւնը, իր դիմամիկ աշխարհընթրումը - այնպիսին, որ համապատասխանէր իր ժամանակի ոգուն, իր ցեղի էութեան, իր հայրենիքի ներքին եւ արտաքին պայմաններին, ինչպէս եւ այդ վերջինի հետ կապած բոլոր տեսակի պրոբլեմներին:

Դրանից տարբեր չէ կարող լինել եւ պիտի չլինի մեր երիտասարդութեան դերը: Իր անունն ու կոչումը արդարացնելու համար նա մի հատիկ հոգեւոր լծակ ունի - Ցեղը, մի հատիկ ճամբայ - Ցեղի հետքերով:

գ) Այդ տեսակետն ի՞նչ դեր կրնայ ունենալ «Չերկ»ը:

- Մտքի անիշխանականությունից, մտաւոր դիսցիպլինի պակասից տառապող հին սերունդը իր օտարահակ տրամադրություններով խորապես մեղանչեց իր ցեղի դեմ, եւ այդպիսով պատճառ դարձաւ իր ժողովրդի անօրինակ ողբերգութեան: Այսօր այլեւս ակնբախ իրողութիւն է մարդկութեան վերախմբաւորումը ցեղային հիմքերի վրայ: Ու երիտասարդութիւնը՝ ամենուրեք, եռուզեռ է, շարժում, ծառայած կամք, կենդանի գործ:

«Չերկ»ը իբրեւ երիտասարդ սերունդի օրգան՝ պիտի աշխատէ նախ հոգեբանօրէն նուաճել երիտասարդ Չայը, հայութիւնը իր ցեղի համար: Իսկ իր այդ մեծ առաքելութեան մէջ յաջողելու համար՝ նա պիտի նպաստէ սեփական ազգային գաղափարաբանութեան մշակման գործին:

Պէտք է նախ օտար խաթարիչ ազդեցություններէն ազատագրել ու կազմակերպել Չայ Մտածողութիւնը, այլապէս Չայութիւնը կը մնայ պառակտուած ու ցրուած հոգեբանօրէն, կը մնայ տկար՝ միշտ պատրաստի որս իր երկու թշնամիների - Չայաստանում՝ իր հարեւանների, Չայաստանից դուրս՝ օտարացման վտանգի համար:

Պատմութիւնը աճապարում է - չդանդաղինք:

Դեկտ. 1937, Սոֆիա

«Չերկ», Բուխարեստ, 1938թ., թիւ 9

ՅԵՂԻ ՅԱԻՏԵՆԱԿԱՆ ՁԵՆՔԸ

«Ես հարցնում եմ այնպես, ինչպես ո՛չ ոք դեռ չէ հարցրել - ո՞ր եմք գնում: Մեզ համար տեղ կա՞յ պատմութեան մէջ: Գիտե՞ք մէկը, որ բոլորովին մենակ ենք մնացել, որ ներկայ չունենք: Գիտե՞ք մէկը, որ եթէ դադարենք գոյութիւն ունենալէ՝ տիեզերաշէնքի մէջ մի հատիկ հիւլէ իսկ պիտի չշարժուի»:

Հայոց պատմութեան փիլիսոփայութեան ծանօթ ու հայրենազգաց ամէն մտաւորական հայ կը խոստովանի, որ Մամիկոնեանների Հայաստանը - թէկուզ յաճախ կիսուած, կիսանկախ, կիսակործան - աւելի՛ հայկական է, աւելի՛ հայրենիք, եւ աւելի՛ պաշտամունք պարտադրող, քան էր նոյնը՝ Տիգրան Աշխարհակալի կամ Արտաշէսի օրով:

Ո՞ր փնտռել սրա գաղտնիքը:

Հոգեբանական այդ իրողութեան պատճառներէն առաջինը նրանում է, որ Տարօնի ստեղծած արժէքներէն շատերը կրում են համահայկական կնիք, երկրորդը՝ նրանք վաւերական են, անմեռ, երրորդ պատճառը - դա Մամիկոնեանների հայու եւ Հայաստանի յաւիտենականով ապրելու, նրանց համար անշահասիրաբար գործելու ու արիաբար մեռնելու ուխտն է:

Այո՛, մեր ցեղի յաւիտենականը նուաճող գրեթէ բոլոր հոգեւոր զէնքերը - լուսեղէն այբուբէն, քաջաքաջ արիութիւն, անցաւորը յաւիտենականին զոհաբերելու տենչ, կենսաբանական բարոյական, հայրենակրօնութիւն - այդ բոլորը, գրեթէ բոլորը, մեզ տւել է Տարօնը:

Հայոց աշխարհի ո՞ր անկիւնում հայն այնպէ՛ս պաշտեց իր հողը, այնպէ՛ս առիւծացաւ ճակատամարտերում, իր երկրի համար այնպէ՛ս մեռնել գիտցաւ, ինչպէս Տարօն աշխարհում:

Պատմական անցեալի տեսակետով մեր այդ երկրամասը, ո՛չ միայն իր հոգեւոր տարողութեամբ, այլեւ իր ռազմագիտական անչափելի նշանակութեամբ, իսկապէս որ ուրոյն աշխարհի արժէք ունի:

Ծի՛շո՛ է, սուրբ է հայրենի երկրի ամէն մի բուռ հողը, սակայն, ճիշդ է եւ այն, որ հայրենիքներն ունեն իրենց պատմա-ռազմագիտական տեսակետից ամենանուիրական ու ամենակարեւոր երկրամասը,- այն երկրամասը, ուր ցեղը ամենէն շա՛տ է արիւն թափել, կուլտուրական գանձեր դիզել, հերոսական ու պատմութիւն ստեղծել - այն երկրամասը, առանց որի հայրենիքը ո՛չ թէ զօրաւոր ու անկախ լինել, այլեւ իր գոյութիւնը պահել, ինքնապաշտպանել չէ կարող:

ճակատագրորեն մեծ է Տարօնի նշանակութիւնը մեր ցեղի եւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Քանի դեռ մեր երկրի աշխարհագրական մարմնից կտրուած կը մնայ Տարօնը՝ վտանգուած կը մնայ մեր հայրենիքի ապագան:

Ամէն երկիր իր «Տարօն»-ը ունի:

Հարցրէ՞ք ազգերին - նրանք սրբազան սարսուռով կ'արտասանեն իրենց «Տարօն»-ի անունը:

Դեռ երէկ էր, ինչ քեմալական թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարը-Շիւքրի Գայա - Թրակիայում արտասանած իր ճառի մէջ, Ադրիանուպոլսի նշանակութիւնը թուրքիոյ ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից շեշտելու մտօք, կը յայտարարէր. «Ամէն թուրք ինքն իրեն պիտի զգայ ադրիանուպոլսեցի, նախ ադրիանուպոլսեցի»: Ինչո՞ւ. որովհետեւ քանի դեռ թրքական է Ադրիանուպոլիսը, թուրքը մէկ ոտքով կը մնայ Եւրոպայում. որովհետեւ կորցնելով Ադրիանուպոլիս քաղաքը, կործանելու աստիճան կը տկարանայ թուրքիան:

«Նախ Ադրիանուպոլսեցի» - երկու բառեր միայն, որոնք տալիս են հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան անսխալ բանաձեւը:

Որքա՞ն խոր հոգեբանութիւն, որքա՞ն ռազմա-քաղաքական իմաստութիւն ու նախանձեւի հայրենապաշտութիւն կայ թուրք պետական գործիչի այդ մի հատիկ պատգամ - բանաձեւի մէջ:

«Նախ Ադրիանուպոլսեցի» - դա ասել է՝ թո՛ւրք մարդ, արթուն կա՛ց, քանզի վաղ թէ ուշ, Թրակիոյ դաշտերում իրար պիտի զարնւեն երկու ճակատագրեր՝ թուրքիոյ եւ մի օտար պետութեան: Դա ասել է՝ պարտուե՞ց թուրքն այդ կէտի վրայ, նա կը պարտուի բոլոր ճակատների վրայ: Դա ասել է՝ ամէն թուրք իրեն պիտի համարի զինւոր՝ միշտ պատրաստ վահանի վերածելու իր կուրծքը թուրքիոյ ամենակարեւոր ճակատի վրայ:

Եւ իբրեւ արձագանգ թուրք նախարարի յայտարարութեան, Պոլսում, թուրք ուսանողութիւնը այսպէս պատասխանեց ֆրանսական մի լրագրողի. «Մենք բոլորս էլ ցեղապաշտներ ենք, ծայրայեղ ցեղապաշտներ. ցեղապաշտութիւնը մեզ համար հոգեւոր սնունդ է, ինչպէս հացն ու ջուրը մարդկային օրգանիզմի համար»:

Նոյնը մի այլ առթիւ. «Ամենասրբազան պարտականութիւնը մեզ համար-դա թուրքիոյ անունի, պատուոյ եւ անկախութեան համար մեռնելն է»:

Այսպէս է խորհում, գործում, նախապատրաստում թուրքը. նա այսպէս է կազմակերպում իր ազգութիւնը՝ վտանգի նախօրեակին:

Իսկ մե՞նք, իսկ հա՞յրը:

Ո՞վ կարող է ուրանալ, որ Տարօնը մեզ համար եօթնիցս աւելին է, քան Թրակիան թուրքիոյ համար:

Արդար չէ՞, որ այսօր հայ մարդն աւելի մտահոգւի Տարօն աշխար-

հով, քան թուրքն իր Ադրիանուպոլսով: Սպասելի չէ՞, որ այսօր ո՛չ թե միայն տարօնցին, այլև ամեն հայ, անկախ իր քաղաքական ու յարանուանական հանգամանքից, ջերմաջերմ պաշտամունք ունենայ Տարօնի ստեղծած ցեղակնիք արժեքների, առաքինութեանց ու սրբութիւնների հանդէպ:

Ժամանակը չէ՞, որ ամեն հայ մարդ զինուորագրուի «Մամիկոնեանների ուխտ»-ին, որից, աւա՛ղ, աւելի ներքին, քան արտաքին պատճառներով աստիճանաբար խորթացաւ հայութիւնը եւ այդ իսկ պատճառով ցեղօրէն տկարացաւ ու պատժեց անմարդկօրէն: Այսօր, երբ մարդկութիւնը մեզ դրել է հայօրէն ապրելու եւ ստեղծագործելու անկարելիութեան առջեւ այս աշխարհածուփ ու վտանգալի ժամանակներում, քաղաքական իմաստութիւն չէ՞, որ ցեղերէն ամենավտանգուածը, հայը, վերստին ապաւինէ Տարօնականութեան - ցեղի յաւիտենական գէնքին:

* * *

Գերազանցօրէն յեղափոխական են մեր օրերը, ճակատագրական՝ մերօրեայ անցքերը:

Վաղուց է, ինչ մարդկութիւնը իրեն զգում է նստած հրաբուխի վրայ: Ականւած է հին աշխարհը: Մարդը - անհատ թէ հաւաքականութիւն - այսօր աննախընթացօրէն անապահով, խռովւած է զգում իրեն:

Չարհուրելի են ցնցումները կեանքի բոլոր մարզերում: Ճգնաժամ են անցկացնում՝ պետութիւն, տնտեսութիւն, կրօն, փիլիսոփայութիւն:

Վերաքննութեան են դրուած կեանքի բոլոր պրոբլեմները: Ժողովուրդները յեղափոխական չտեսնուած ցասումով ջախջախում են կեղծ արժեքների, գաղափարների ու ճշմարտութիւնների տախտակները, եւ նրանց փոխարէն նորերը գրում:

Այլեւս բեկւել է պատմութեան զարգացման գիծը, եւ սկսւել է սուր անկիւնադարձը:

Սկսւել է նորը, նոր աշխարհ, նոր պատմութիւն, որի ստեղծիչը հանդիսանում է նոր, վերանորոգուած մարդը - վտանգի, հերոսականի, ճակատագրի մարդը:

Ամենուրեք - Արեւելքում թէ Արեւմուտքում, հին թէ նոր աշխարհում - գալիքի ահաւորութիւնից խթանուած՝ վերածնունդ, հոգեպէս երիտասարդանում են հին ժողովուրդները. ակտիւանում՝ երիտասարդները: Երբեք ժողովուրդները այդքան ուժապաշտ չէին եղել: Ամեն մէկն աշխատում է ուղքի հանել իր թաքուն ոյժերը, յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները, սանձել, շղթայի զարկել իր ցեղախոյս «Ես»-երը, նախանձները, չարութիւնները:

Բոլորը - յաղթական թէ պարտեալ, մեծ թէ փոքր - ելած են նուաճելու

ներքին անապատը, այնպէս, որ դա անհետի ո՛չ թէ միայն իրենց երկրի քարտէսէն, այլեւ իրենց հոգիէն: Տիրող տազնապարհ աւելի՛ եւս շեշտում է եռազլխանի վտանգը. բոլշելիզմ, պատերազմ, ցեղային վատասերում - որի դէմ յաջողաբար պայքարելու համար՝ ժողովուրդները ապաւինել են իրենց ցեղային բնագոյի ոյժին եւ անսխալականութեան - իրենց կենսաբանական բարոյականին:

Ամենուրեք - անհատ թէ դասակարգ - կամովին սահմանափակում են իրենց անձնական իրաւունքներն ու շահերը՝ յանուն ցեղի եւ հայրենիքի: Ու նման ինքնասահմանափակումը - զոհաբերութեան այդ գերագոյն ակտը - ո՛չ թէ նուաստացնում, դիմագրկում է մարդկային անձնաւորութիւնը, ընդհակառակը, դա մեծապէս ուժաւորում, հարստացնում է նրա հոգեւոր կեանքը:

Բոլոր ժողովուրդների համար - մասնաւորապէս նրանց, որոնք պատերազմէն ծանրօրէն վիրաւոր ու պարտուած դուրս եկան - բոլորի համար, այլեւս ցեղային դաւանանքի բնոյթ է ստացել իրենց ոյժերի կենտրոնացման, կազմակերպման ու ակտիւացման անհրաժեշտութեան գործը: Նրանք գերմարդկային ճիգեր են թափում մի կողմից ներցեղային բարոյականի ոյժով դարմանելու միջազգային դաժան պայմանագրութիւններից ստացած վէրքերը, միւս կողմից պատրաստում են դիմագրաւելու վաղայ վտանգը:

Քանի դեռ Ռաթենաուն գերման ժողովրդին կը ներշնչէր, թէ «գետնախնձորն» է իր ճակատագիրը, Գերմանիան, իբրեւ պարտեալ, յաղթականներին կը վճարէր օրական չորս միլիոն, եւ նուստ էր նա: Այն օրէն, սակայն, երբ գերման ճակատագրի ղեկավարութիւնը իր ձեռքն առաւ ռազմաճակատէն վերադարձած մի վիրաւոր տասնապետ, երբ ժողովուրդն իր ճակատագիրը համարեց Ցեղն ու Յայրենիքը, այն օրէն փոխուեցին միջազգային յարաբերութիւնները - պարտեալը առանց պատերազմի դարձաւ յաղթական:

Յունգարիան - Տրիանոնի ողբերգական զոհը - չուշացաւ իր դպրոցների մէջ մտցնել ռեվիզիոնիզմը, իբրեւ պարտադիր առարկայ - անարդար պայմանագրերի վերաքննութեան պահանջը: - «Տրիանոն, ո՛չ, երբե՛ք» - այսօր ամէն մի հունգարացու համար դարձած է քաղաքական աղօթք:

Յապա զօրք պահելու իրաւունքից զրկւած Կրալի Մարկոի հայրենիքը - Բուլղարիան, որի հանդէպ յաղթականները եղան դաժանօրէն շնական - այս փոքրիկ երկիրը, իր կենսաբանական զօրաւոր բարոյականի ոյժով ծնունդ տուեց երեւութապէս մի աշխատաւորական բանակի, անզէն զօրքի, որն այսօր պիտի դառնար իր մարտական ոյժը:

Այսպէս զործեցին ցեղօրէն անպարտելի պարտեալները:

Ի՞նչ են անում յաղթականները:

Լսեցէ՛ք նրանցից մէկին, Ֆրանսայի մտաւորականութեան.

«Գրողներս, մեր երկրի գլխին կախւած սպառնալիքի առջեւ, ցաւելով, որ ֆրանսացիների միաբանութիւնը կատարւած իրողութիւն չէ դեռ, վճռեցինք դադարեցնել ամէն գժտութիւն, ժողովրդին եղբայրութեան օրինակ տալու համար»:

«Միանա՛նք՝ Ֆրանսան վերանորոգելու համար», - ասում է նրանց երկրորդ մանիֆեստը: «Ստեղծե՛նք մի նոր Ֆրանսա, որ աւելի՛ զօրաւոր լինէր, քան բոլոր վտանգները», - ասում է ժողովրդին ուղղւած նրանց երրորդ մանիֆեստը:

Ահա Ֆրանսայի բարձր մտքի՝ իդէական ու քաղաքական ամենատարբեր ուղղութեանց պատկանող մարդկանց հայրենասիրական շարժումները:

Այս է ամէն տեղ ազգերի ու անցքերի հոգեբանութիւնը - դինամիկան:

Այսպէս հիմնաշարժ է եղել, հիմէն խախտուել, այսպէս քանդուում ու վերակառուցուում է մի ամբողջ աշխարհ - հինը:

Հասկանալի է, որ տիրող ընդհանուր տագնապի պրոբլեմի կապակցութեամբ - մի տագնապ, որ այնքան զգալիօրէն շօշափում է մեր հաւաքական ճակատագիրը - վաղուց դրուած պիտի լինէր եւ Յայ ասպագայի խնդիրը՝ - ի՞նչ է լինելու հայ մտաւորականութեան այսօրայ եւ վաղւայ անելիքը իր ժողովրդի եւ Հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան համար:

* * *

Ճակատամարտերից առաջ, կանխաւ պարտւած պիտի համարել այն ժողովուրդը, որ չէ կարող շեշտակի նայել աշխարհի աչքի մէջ եւ ասել. ես հասկանում եմ քեզ:

«Դիտի՛ր աշխարհը եւ նմանի՛ր նրան», - ասում է դասական իմաստութիւնը:

Դիտում է հայը, դիտում իր առջեւ փռւած աշխարհը, բայց, կարծէք, չի տեսնում, չի հասկանում ա՛յն, ինչ որ կատարւած է իր շուրջը:

Տարիներ է, ինչ մեր մտաւորականութեան ցեղահաղորդ մասի հետ կրկնում ենք - մարդկութիւնը վերախմբաւորում է՝ հիմք ունենալով ցեղը: Ժողովուրդները վերադառնում են իրանց էութեան նախադրելիին, քանզի նրանց համար այլեւս գիտականօրէն աներկբայելի է, որ «օրգանականը պատմութեան մէջ՝ ցեղն է»: Այդ փրկարար ճշմարտութիւնը, դժբախտաբար, միայն հայ մարդը չէ հասկացել: Յեղի գաղափարն է իմաստաւորում մեր գոյութեան իրաւունքը, ինչպէս եւ՝ հայրենիքի համար մեռնելու մեր պարտականութիւնը: Այս բարոյականով են զօրաւոր օրւայ բոլոր ազգերը: Մենք տկար ենք հոգեվարելու աստիճան, որովհետեւ մեզ պակասում

է այդ բարձր բարոյականը: Մեր դրութեան ահաւորութիւնը նրանում է, որ հայութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, դեռ չի հասկանում աշխարհի ներկայ պայմանները: Նա չի հասկանում, որ թուրքի նման հարեւան եւ թշնամի ունեցող ժողովրդի համար, հնի շարունակութիւնը համազօր է ցեղային ինքնասպանութեան:

Ցեղօրէն անինքնաճանաչ է հայութիւնը: Ամօթ մեզ - օտարը, Ֆրանց Վերֆէլը պիտի գար ասելու - «ոգու ժողովուրդ է հայը»: Այո՛, ոգու ժողովուրդ ենք եւ այդ իսկ պատճառով այն բոլոր վարդապետութիւնները, որոնք դիմազուրկ ոգու ծնունդ են, օրինակ՝ սոցիալիզմ, բուլշեւիզմ, կոսմոպոլիտիզմ - մնում են անմարսելի եւ անհարազատ հայ հոգու համար:

Ոգեշունչ էր քրիստոնէութիւնը եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նրա գիրկը նետուողներէն առաջինը՝ եղաւ հայը: Հասկանա՞նք - մեր ժողովրդի ամենագօրաւոր գէնքը միշտ էլ եղել է ոգին:

Ամէն ճշմարիտ հերոս նախ ոգու հերոս է: Առանց ոգու հզօրանքի հայ մարդը կարող է ե՛լ յանդուգն լինել, դիպւածով ե՛լ յաղթական հանդիսանալ, բայց ո՛չ՝ ե՛լ հերոս: Ոգու հերոսներ էին Մամիկոնեան ռազմիկները, եւ հէնց սրանում է գաղտնիքը, որ նրանց ծայնի մէջ ցեղի ոյժի եւ կամքի վագրը կը մռնչէր, որ նրանք բիբլիական Դաւիթի նման, թշնամու դէմ յաճախ դուրս էին գալիս «երեք քարով» միայն եւ խորտակում նրան, իրենց առաջին հարւածով:

Ոգեշունչ է հայ ռազմիկը եւ այդ է պատճառը, որ նա Արեւելքի լաւագոյն պարտիզանն էր, է՛ եւ այսօր, որ նա շատ անգամ սակաւածեռն ոյժերով հսկայաթիւ բանակների դէմ է ճակատել, որ կռիւներ է վարել ամենադժուարին պայմանների մէջ՝ կէս-կուշտ, կէս-քաղցած, առանց նւագագոյն տեխնիք միջոցների, առանց զինակիցների, մենա՛կ ու յաճախ՝ իսպառ կտրւած աշխարհից:

Դարեր առաջ մեր ռազմիկների ոգեշնչութիւնն է շարժել թշնամի Շապուհների նախանձը. «Երանի՛ նրան, որ հայոց գնդի տէրն է. այնպիսի տիրաւեր եւ միաբան ու միամիտ զօրաց, որոնց գնդէն ու նշաններէն հուր եւ բոց կ'ելնէ»:

Ոգու մարդ էին Մամիկոնեան բոլոր զօրավարները, որոնց կամքի առջեւ խոնարհուում էր ամէն դժուարութիւն եւ վտանգ, որոնց համար վտանգ ասել էր մի հին, ընտանի ծանօթ: Ոգեշունչ էին նրանք եւ հէնց այդ է պատճառը, որ ժամանակին նրանք հանդիսացան իրենց ցեղի արթուն բնագոյր, նրա աչքը, նրա ուղիւն, նրա մարգարէն, նրա օրէնսդիրը եւ մասնաւորապէս, իրենց ժողովրդի անզուգական ղեկավարն ու առաջնորդը: Ասենք մի այլ ճշմարտութիւն - միայն ոգու մարդը կարող է մեր ժողովրդի ղեկավարը լինել:

Իսկ ոգու մարդ ասել է՝ ցեղամարդ: Նմանին, միայն նմանին կարելի է հայ ժողովուրդը եւ երկիրը վստահել:

Որքա՞ն կորուստներ ու անօթանք խնայած պիտի լինէին Հայաստանին, եթէ հայութիւնը հարազատեր ու սիրեր կիրարկել այս ճշմարտութիւնը:

* * *

Հայութիւնը դեռ հասկացողութիւն չունի այն չարիքի մասին, որ կոչուում է ստամտաւորականութիւն: Հայը սխալ է գործածում մտաւորական բառը, սխալ հասկանում՝ նրա իմաստը: Նրա համար մտաւորական է ամէն ուսեալ մարդ: Հէնց սրանում է նրա աղէտալի սխալը: Ուսում, կրթութիւն, գիտական պաշար - անհրաժեշտ են սրանք, բայց դեռ բաւական չեն մէկին ճշմարիտ մտաւորական դարձնելու: Մէկը կարող է իմացականօրէն շատ զօրեղ լինել, բայց եւ այնպէս իրաւունք չունենալ մտաւորական կոչւելու:

Ճշմարիտ մտաւորականը նա է, որ իր մտաւոր կարողութեան, ամէն բանից առաջ, միացնում է խորապէս բարոյական նկարագիր, բարձր գաղափարականութիւն, ստեղծագործելու - նոր իտէալներ, արժէքներ, կեանքի ձեւեր ստեղծելու ընդունակութիւն, սրբազանի զգացում, տեսական խղճմտանք, հոգեւոր արիութիւն, ժողովուրդն իր ամբողջութեան մէջ սիրելու, նրա համար տառապելու անսահման կարողութիւն:

Ի՞նչ խօսք, որ նման մտաւորականը, իրերի բերումով, կարող է տեղ գտնել այս կամ այն քաղաքական կազմակերպութեան մէջ, բայց նրա նուիրումն ու գործը չեն կրի դասակարգային, հատւածական բնոյթ: Նրա համար գոյութիւն ունի ամբողջութիւնը - ազգը, որին անշահասիրաբար կը ծառայէ: Ճշմարիտ մտաւորականութիւնը, որի գործը անընդհատելի է ազգի կեանքում - այն հոգեւոր ոյժն է, առանց որի ժողովուրդ անւան տակ ամբոխներ կ'ապրեն, առանց որի ազգութիւն չի ստեղծւի: Յանձին սերունդների՝ մտաւորականութիւնները օրգանապէս չեն կտրուում իրարից, չեն ժխտում, այլ հարստացնում են, կատարելագործում իրար: Այդ տեսակետից ճշմարիտ մտաւորականութեան ստեղծագործութիւնը կրում է յաւիտենականի կնիք: Ճշմարիտ մտաւորականներից զուրկ չէ հայութիւնը, բայց զրկւած է նրանից օգտւելու կարելիութիւնից: Մեր ստամտաւորականութիւնը աւելի՛ շուտ յարմարւեց գաղթաշխարհի պայմաններին եւ պարտադրեց իրեն:

Այսպիսով՝ մեր ժողովուրդն ու իսկական մտաւորականութիւնը մնացին իրարից կտրւած: Կեղծ մտաւորականութիւնը, որի դէմ ազգերի ընտրանին մահու եւ կենաց պայքար է բացած, մեզ մօտ այլեւս ամբողջովին նւաճել է կեանքը եւ կ'իշխէ անընտրողաբար ու միահեծան կերպով:

Օրւայ հայ կեանքի հոգեւոր ահեղ չքաւորութեան, տափակութեան ու այլանդակութիւնների միակ պատճառը մեր ստամտաւորականութիւնն է:

Չարարեստ բանսարկութիւն, հացակռիւ, դիրքի մակաբուծութիւն, պաշտօնապղծութիւն, խօսքի ազգասիրութիւն - այդ բոլորի մէջ՝ կարելի է նրա հոգու հետքերը տեսնել:

Անցեղաշունչ է, որով եւ հոգեպէս թեւատ ու առօրեական ունայնութիւններից ու մանրութից բարձրանալու անգօր: Անստեղծագործ՝ նա վազում է առաւելապէս բացասական ու աննշան նպատակների ետեւից, մնալով՝ զգելիօրէն մանրագործ, պառակտիչ ու չար: Այսօր աւելի հեշտ է եօթը շնագայլերի քաղցը յագեցնել, քան անցեղաշունչ հայ ստամտաւորականի չարութիւնը: Դարերի վկայութեամբ է հաստատուած մեր ցեղի կենսունակութիւնը, նրա կենսաբանական խոյանքը, սլացքը, բայց եւ այնպէս նա մնում է նւաստախոհ, օտարամոլ, պարտողական: Իբրեւ ազգային պաշտօնեայ, նա Աստուածաշունչի անմահացրած մաքսաւորն է՝ ծոյլ, անհաւատարիմ, հացապաշտ: Իբրեւ գործիչ՝ դպիր է նա: Իբրեւ ուսուցիչ՝ հոգով էսնաֆ, անկարող ոյժի եւ հզօրանքի տեսիլներ պարզել աշակերտող սերունդի առջեւ:

Եթէ այսօր մեր զաւակները գունատուում են ցեղօրէն, հայօրէն - դրա պատճառը, օտար միջավայրէն աւելի, այդ տարրի անցեղաշնչութիւնն է:

Մեր մտաւորականութեան հոգեւոր դեղնախտով տառապող այդ մասը չուզեց օգուել Ամերիկայի մեր ցեղահոգ մտաւորականների թարմ օրինակէն - ցեղակրօնութենէն: Նա վատաբանեց. «Ցեղակրօնութիւնը Յիթլերութիւն կը հոտի»: Նա այսպէս չարամեկնեց, գիտնալով հանդերձ, որ ցեղակրօնութիւնը ծնունդ է առել մեր հայրենի Լեռնաշխարհի գլխին կախուած մեծ վտանգի օրերին, երբ մարդկութիւնը լսած չէր Յիթլերականութեան մասին: Յանձին մեր Դաւիթբէգեան ցեղապահ ուխտերի՝ 1920-ին գործեց ու յաղթանակեց ցեղակրօնութիւնը: Նա գիտէ, որ Յայաստանի մտաւորականութիւն, Յ.Յ.Դաշնակցութիւն, Սիւնեաց երկիր - այդ բոլորը իրենց փրկութիւնը կը պարտին ցեղակրօնութեան: Յայ ստամտաւորականը գիտէ այդ, բայց եւ այնպէս նա չարաբանեց. «Ցեղակրօնութիւնը յարմար է ամերիկեան միջավայրին միայն»:

Եւ այդ մեր օրերում, երբ ամէն հայ մարդ քաջ գիտէ, որ նորահաս սերունդը հաւասարապէս վտանգուած է Փարիզում թէ Թաւրիզում, Սուրիոյ մէջ թէ Բալկաններում - մեր բոլոր գաղութներում, եւ որ նա՝ նուաստութեան զգացումից ազատելու համար, կարիք ունի մի ցեղային *ide'e force*-ի, ցեղային կազդուրիչի - ցեղակրօնութեան:

Ստամտաւորականութիւնը յաջողած է լղրճել մեր ժողովրդի բոլոր բարձր ըմբռնումները: Նա շատ բան է սպանել եւ թաղել անթաղ մեր կեանքում: Ահա՛ մէկը նրա զոհերից - Յայ Եկեղեցին, որի պաշտօնութիւնը այն-

քան էլ տգետ չէ չհասկանալու համար, որ մեռեալ ծիսակատարութիւններով ու մեռելաթաղով զբաղող եկեղեցին, վերջ ի վերջոյ, իր ժողովուրդն ու Աստուածը պիտի թաղի:

Հապա մեր դպրոցը, որտեղից վաղուց են փախել «բազէ»-ները. անդէմ, անարիւն, անցեղ հայ դպրոցը, ուր ուսանել կարող են բոլոր ազգերի մանուկները: Այդ հաստատութիւնը հայ աշակերտող սերունդին կարող է ամէն բան տալ, բացի հայրենիքէն, հայրենիք պաշտպանելու արիութենէն եւ հայրենիքի համար մեռնելու քաղցրութենէն:

Անգիղջ է հայ ստամտաւորականը. ի զուր անցան Ալիշանի ու Րաֆֆիի, Ահարոնեանի ու Վարուժանի եւ այլոց դիւցազնաշունչ ցեղականչերը, նրա համար անմատչելի մնացին հերոսականի բարձունքները: Նա չսիրեց վտանգը, փախաւ հերոսներ կրթող ազնւական վտանգից եւ իր երկչոտութեամբ՝ յաճախ վտանգեց իր ժողովրդի ապագան: Երէկ պարտաւորական էր, այսօր, նաե՛ւ երկչոտութեան քարոզիչ: Նրա համար՝ հերոսը արկածախնդիր է, իդէալիստը՝ տխմար, վախկոտը՝ խոհեմ, սրիկան՝ գործի մարդ:

Քաղաքացիօրէն անարի է նա, զգւելի՛օրէն անարի. նրան, անգամ պաշտօնապէս չէ կարելի տեսնել արդարների ու լաւերի կողքին: Եւ այդ է պատճառը, որ այսօր հայ իրականութեան մէջ, ամէն քայլափոխում վատութիւնն է դարանակալ, որ աղուէսները առիժներ են խեղդում, սինլքորները՝ Յիսուսներ են խաչում:

Խարդախամիտ է մեր ստամտաւորականը. առանց խռովքի, նա մէկ-մէկ ճառում, թուղթ է մրոտում ազգային դիւցազնաշունչ մասին, սակայն, առանց անդրադառնալու, որ այդ բարձր առաքինութիւնը կարելի է տեսնել միայն այնտեղ, որտեղ գերագոյն հեղինակութիւն ու կամք կայ - ցեղի՛ կամքը: Իբրեւ թէ հոգով ու մարմնով առողջ սերունդ է երագում, բայց չէ խոստովանում, որ ցեղն է սերունդների յաւիտենական կազդուրիչն ու հզորացուցիչը:

Նա թոթովում է նաե՛ւ ներքին համերաշխութեան մասին, բայց անգիտանում, որ առանց գերագոյն հաշտարարի - որպիսին է ցեղը, գերեզմանի հողը միայն կարող է հաշտութիւն պարտադրել օրւայ ոգեսպառ հայութեան:

Ուզում է նորահաս սերունդը հայ պահել, բայց մատը մատին չի զարկում՝ Հայաստանը հայուն պահելու համար, բայց եւ այնպէս, վատօրէն խուսափում է նորահաս սերունդի դաստիարակութեան խնդիրը լուծել՝ հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան կապակցութեամբ, ինչպէս արւում է ամենուրեք: Նա գիտէ, բայց չէ խոստովանում, որ ամէն մի ժողովրդի ուժակշիռը - դա՛ իր երիտասարդութիւնն է, որ միաբանութիւն, Հայաստանից դուրս՝ հայը հայ պահելու կարելիութիւն, հայրենիքի ինքնա-

պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ մարտական ոյժ - այդ բոլորը, եւ ւաւելին, մեզ կուտայ նորահաս սերունդը, եթէ, անշուշտ, հին սերունդը կարողացաւ Յայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործը դարձնել հոգեկան պահանջ՝ նորի համար, եթէ երկու սերունդների վրայ էլ հսկեց ցեղը, եթէ երկուսն էլ ապաւինեցին ցեղին - Մասիսի նման յաւետ «նեղութեան հրաբուխի ահեղ խառնարանով եռուզեռ» մեր ցեղին:

* * *

Ո՞վ է ներկայացնում Հայ կամքը (գոյութիւն ունի՞ նման բան), ո՞վ է արտայայտում, ո՞վ է վարում դա:

Անտեղի հարցեր: Հայ ստամտաւորականութեան նեխած լիբերալիզմը վաղուց է յանգել անիշխանականութեան: Գաղութներում վաղուց է սկսել ցեղի ոգու կազմալուծման գործընթացը:

Գաղութահայութիւնն այսօր ո՛չ հասարակութիւն է, ո՛չ էլ ժողովուրդ, այլ հոգեւոր իմաստով՝ մարդկային փոշի, իսկ քաղաքական իմաստով՝ սոււեր միայն:

Այնտեղ, ուր հոգեւոր եւ գաղափարական յարաբերութիւնները տեղի են տւել լոկ առօրեական նիւթ-եսական հաշիւների առջեւ, այնտեղ, բառիս հասարակագիտական իմաստով, հասարակութիւն կան ժողովուրդ գոյութիւն ունենալ չէ կարող: Եղածը հայ զանգուած է, անտէր, անիդէալ, անուղի մի զանգուած, եւ ոչ ւաւելին: Օրւայ իր կացութեան մէջ՝ գաղութահայութիւնը ամենայն արդարութեամբ կարող է իւրացնել Նարեկացու խօսքը եւ կրկնել իր մասին. «Համբարներս լեցուած են ոչնչութեամբ եւ պահեստներս՝ հովերով. ստուերներու նմանութիւն ունիմ եւ կերպարանքս է՝ ծիծաղելի»:

Անհայրենիք հայութեան օրւայ «կերպարանքի ծիծաղելիութեան» միակ պատճառը իր կեղծ մտաւորականութիւնն է, որի համար աշխարհը չէ դառնում, չէ փոխւում: Անհարազատ արեւելցի, կեղծ եւրոպացի, ւաւելի ճիշդը՝ Արեւմուտքի յիմարութեանց ու սխալների ծաղրապատկերը - ահա՛ անցեղաշունչ հայ մտաւորականի շեշտուած տիպը: Տարիներով նա արեւմտականութիւն կեղծեց, բայց չարեւմտականացաւ, բայց եւրոպացու կենսաբանական բարոյականը չունեցաւ, ինչպէս եւ չհասկացաւ, որ եւրոպական ազգերին յատուկ հերոսական զգացումը արդիւնք է ոչ միայն վերջինների կենսաբանական պայմանների, այլ եւ՝ մի բարձր փիլիսոփայական աշխարհըմբռնումի: Նա չէ հասկանում, որ մարդ արարածը սիրով տառապում է, զոհաբերում, մեռնում յաւիտենական արժէքների եւ ո՛չ թէ թղթ յիմարութիւնների, բանաձեւերի ու յօլածների համար:

Իր հոգեբանութեամբ նա մնում է մի ոտքով Արեւելքում, միւսով՝ Արեւմուտքում. նա մնում է կէս-կէս, ւաւելի ճիշդը՝ ո՛չ այս, ո՛չ էլ այն:

Ղեռ այսօր էլ - մեր երկրագնդի ամենավտանգալի օրերին - նա վատօրեն փախչում է բոլոր այն խնդիրներից, որոնք այնքան մօտիկ են շօշափում են մեր Ցեղի եւ Հայրենիքի ճակատագիրը, խնդիրներ, որոնց մէջ մեր ժամանակի սիրտն է զարկում:

Երա համար ինքնաքննադատութիւնն ու զղջումը - զօրաւորների այդ զոյգ առաքինութիւնները - դեռ մնում են անձանօթ:

Եւ - հայոց ստամտաւորականութիւնը դեռ այսօր էլ իր տկարութիւնները ատելու չափ հայրենասիրութիւն եւ արիութիւն չունի:

Հետեւա՞նքը. հետեւանքն եղաւ այն, որ հայ կեանքի գետն այսօր այնքան տիղմ է կուտակել իր տաշտի մէջ, որ այլեւս ուղղութիւնը փոխելու աստիճան դժարացած է իր հոսանքը:

Հոգեւոր աղէտ - ահա՛ թէ ինչի է մատնւած սփիւռքի հայութիւնը իր ցեղախոյս ստամտաւորականութեան կողմից:

Նման դրութեան մէջ է մեռնում ժողովուրդների հոգին:

Ո՞ւր է ելքը:

Ո՞վ կը փրկէ հայ հոգին ստոյգ մահից:

Ո՞վ կ'օգոնէ մեր կեանքի երկնականարը, որ այնքա՛ն ժամանակ օդափոխւած չէ:

- Ցեղը, միայն ցեղը:

Մեր ճշմարիտ մտաւորականութիւնը վաղուց է հնչեցրել վտանգի զանգը: Շատ ենք ուշացել: Օր առաջ պէտք է ճշդել մեր ցեղի նկարագրի այն գիծը, որ յաղթական հանդիսացաւ անցեալ դարերի եւ փոթորիկների դէմ, ու պարբերաբար կարելի դարձրեց մեր ազգային վերածնունդներն ու յեղափոխութիւնները. ժամ առաջ պէտք է ճշդել մեր ցեղի ոգու այն յաղթական գիծը, եւ յետ այսու նրա վրայ, միայն նրա վրայ կառուցել մեր հայաշէն ու հայրենաշէն գործը, ու վերստին նրան, միայն նրան կռթնել՝ զոյ եւ զալիք վտանգների դէմ յաջողաբար ճակատել կարողանալու համար:

* * *

Տարօնականութիւնն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը, մեր ցեղի գերագոյն առաքինութիւնը, հայ հոգու յաւիտենական խռովքը - նրա անմահութեան տենչը, նրա մեծագործութեան կարօտը, նրա հոգեւոր պայազատութիւնը:

Տարօնականութիւն - դա ասել է՝ Մամիկոնեանների ճամբով:

Տարօնականութեան - ցեղի յաւիտենական այդ զէնքին ենք դիմում, որովհետեւ այլեւս աշխարհը մեզ համոզեց, որ ներկայ պայմաններում վտանգի, հերոսականի ու մահուան մարդը միայն կարող է Հայաստանը ապրեցնել:

Տարօնականութիւն, ասել է՝ յաւիտենականի զգացում, որի սրբազան առարկան ցեղն է:

Դա ասել է՝ նաեւ իդէալական սեփականութեան զգացում, որի առարկան Յայրենիքն է:

Պարտականութեան, հզօրանքի եւ քաջութեան կրօն - ահա՛ թէ ինչ է նշանակում Տարօնականութիւն:

Տարօնականութիւն - դա ասել է՝ ճշմարիտ մտաւորականի եւ տարօնաշունչ ռազմիկի զինակցութիւն, յանուն Ցեղի եւ Յայրենիքի:

Դա ասել է՝ յետայսու երկու բան պիտի զբաղեցնէ հայ միտքը, սիրտը եւ բազուկը - Յայաստանը եւ իր ինքնապաշտպանութիւնը:

Ցեղային այդ դաւանանքը անհրաժեշտօրէն պարտադրում են մեզ Յայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մեր ժողովրդի թւական տկարութիւնը, մեզ սպառնացող օրւայ եւ վաղւայ վտանգները:

Դա - Տարօնականութիւնը մեզ պարտադրում է նաեւ հոգելից Մամիկոնեանների պէս Յայրենիքին անշահասիրաբար ծառայելու ու նրա համար քաջաբար մեռնելու պատրաստ մի նո՛ր սերունդ հասցնելու հրամայականը:

Մեզ մի նոր սերունդ է պէտք - վտանգի՛ սերունդ, որ աշխարհը եւ իրերը տեսնել սիրէր իր ճակատագրին հրամայել գիտցող կամքի աչքերով:

Երէկ - հասկանա՛նք այդ - մեզ պատժողը թուրքը չէր, այլ՝ մեր տկարութիւնը թուրքի միջոցաւ:

Դա վաղն էլ կը պատժի մեզ, եթէ մինչեւ այդ վաղը Տարօնականութեամբ չյաղթահարենք մեր տկարութիւնը:

Յայրենիք պաշտպանել, վաղը կարող են նրանք միայն, որոնք մինչեւ այդ վաղը հոգեպէս կը զինեն Տարօնականութեամբ, այսինքն՝ Մամիկոնեան մեր հրաշունչ ռազմիկներէն կը սովորեն **ապրել ու զործել միայն ա՛յն բանի համար, որի համար արժէ մեռնել, եւ մեռնել ա՛յն բանի համար, որի համար արժէր ապրել:**

Մի՛շտ պատրաստ՝ ժպտադէմ կատարելու այն, որ պահանջում է Յայրենիքը:

Ցեղի եւ Յայրենիքի համար Մամիկոնեանների պէս մեռնել ուզել ու մեռնել գիտենալ - ահա՛ թէ ինչն ենք մենք անւանում Տարօնականութիւն:

Այսօր «տարօնականութիւն» են քարոզում բոլոր ազգերը: Տարօնականութեամբ - ցեղի այդ առաջին զէնքով կամ մենք պիտի անցնենք հայու տկարութիւնը սնուցանող հին հասկացողութիւնների դիակների վրայով, կամ էլ Նորը, որ սկսած է իր խորտակիչ գրոհը հին աշխարհի դէմ, վաղը պիտի անցնի մեր ժողովրդի դիակի վրայով:

*«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա,
1938թ., թիւ 1-2*

ԻՆՉՈ՞ՒՄ ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դիպածով ձեռքս անցաւ «Նոր Օր» թերթի համար 4489-ը, ուր Տարօնականութեան առթիւ ասուած է. «...Այդ տողերը գրողը մինչեւ երէկ Տարօնականութիւն բառը արտասանած չէր, բայց եւ այնպէս Հայրենիքին համար քաջաբար կռուած էր»:

Ինձ վերաբերող այդ տողերի մէջ կայ ոչ միայն ճշմարտութեան ու յարգանքի պակաս - յարգանք, որ թւում է թէ ամէն հայ մարդ պարտական է Հայաստանի համար քաջաբար կռուողներին - այլ եւ, կարծէք, յատկապէս այս օրերին, մոլորանք ստեղծելու միտում: Ի՞նչն է այդ թերթին հիմք եւ իրաւունք տուել ասելու «մինչեւ երէկ» - իմ անցեալը, իմ այնքան ծանօթ աշխարհայեցողութիւնը, թէ՞ վերջերս Տարօնականութեան մասին գրած մէկ-երկու յօդուածներս: Գիտակցական իմ ամբողջ կեանքում, ինչպէս եւ իմ վարած բոլոր ճակատամարտերում - Բալկաններում, Ղարաքիլիսում թէ Լեռնահայաստանում - ինձ վարել է այն ոգին, որը անւանում են Տարօնականութիւն: Ի՞նչ, նոր է բա՞ռը: Թէեւ - իմ փոխարէն պիտի ասէր Թորգոմ Պատրիարքը - «Թէեւ ընդհանրապէս բառը չունինք մեր շրթներում վրայ կամ մեր գրչին տակ, բայց ունինք գաղափարը մեր խղճմտանքին խորը»: Այո՛, այն փաստը, որ «տարօնականութիւն» բառը նոր է գործածուում - դեռ ապացոյց չէ, որ նոր է ե՛ւ գաղափարը, ոգին մեր կեանքում: Հայրենիքի համար քաջաբար կռուելու եւ գիտակցօրէն մեռնելու տրամադիր ամէն հայ, Սամիկոնեաններէն մինչեւ մեր օրերը, եղած է տարօնական, թէկուզ այն պարզ պատճառով, որ Եղիշէի մատեանը համարել է Հայոց ազատագրութեան ակտարան՝ մեր բոլոր սերունդների կողմից, որ տարօնաշունչ մեր պատմագիրն է բանաձեւել «մահ գիտակցեալ»-ը հայրենիքի համար, եւ սերունդները խանդավառել «Սամիկոնեան Ուխտ»-ի խորհրդով:

Թոյլատրելի՞ է շփոթել «բառն» ու բովանդակութիւնը: Տարօնականութիւնը բովանդակութիւն է եւ ոչ թէ բառ: Էաբանօրէն առնւած՝ դաշնակցականութիւնն ու Տարօնականութիւնը, ինչպէս եւ Տարօնականութիւնն ու Ցեղակրօնութիւնը տարբեր բաներ չեն ու չեն կարող լինել հայ ցեղի ճակատագիրը խորքով ու իմաստասիրօրէն ապրող ամէն հայու համար: Սրանցից որեւէ մէկը առանց իր հոգեւոր նախընթացի անկարելի պիտի դառնար: Ժամանակների հոլովոյթի հետ, այդ բոլորին ծնունդ է տուել մի ոգի, որի գծերէն մէկը - Հայրենիքի համար քաջաբար կռուելու ու մեռնելու ուխտածութիւնը մենք անւանում ենք Տարօնականութիւն: Իմ լոյս ընծայած գրքերէն, իմ գրած յօդուածներէն, իմ արտասանած խօսքերէն որի՞ մէջ

չէք տեսնի ցաւախառն մի ցասում այն մասին, թէ հայութիւնը պատմաճանաչ չէ. այո՛, իր պատմութեան իմաստասիրութիւնը դեռ չունի հայր: Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ ոմանց նորանշան ու անհասկանալի է թուում Տարօնականութիւնը: Պատմութիւնը մի՛շտ էլ եղած է հերոսօրէն ողբերգականի պատմութիւն: Ուզում են ասել՝ ազգերն առաւելապէս խորանում, իմաստասիրում են իրենց դժբախտութեան մէջ ու վտանգի օրերին: Կարծո՞ւմ էք, որ երբեւիցէ մեր ժողովրդին վիճակել է աւելի մեծ ու ահաւոր ողբերգութիւն, քան այն, որ նա ապրում է այսօր: Իզուր պիտի անցնէր մեր տարագրութեան զարհուրանքը, եթէ մեր ապրած տառապանքէն ու մեզ սպառնացող վտանգէն խարազանւած, մենք չխորանայինք մեր պատմութեան մէջ - մեր քաղաքական կազմակերպւած կամքը՝ դաշնակցականութիւնը աւելի եւս շեշտելու եւ ակտիւացնելու նպատակով:

- Սիոնը կար, բայց «սիոնականութիւն» բառը չկար: Նա հազարամեակների պատմութիւն ունի, սա՛ տասնամեակների: Կարո՞ղ էք պնդել, որ անհայրենիք հրէութեան դարաւոր կեանքը վարողը սիոնականութիւնը չէ եղել: Արդեօ՞ք, քաղաքական սիոնիզմը հրէութեան դարերի հոգեւոր սիոնականութեան արդիւնքը չէ՞: Ինչո՞ւ հրեան իր պաշտամունքը Սիոնի հանդէպ անւանեց սիոնիզմ, իսկ իրեն՝ սիոնիստ: Եւ, կարծո՞ւմ էք, որ այդ «բառը» զգալապէս չակտիւացրեց օրւայ հրեան: Սիոնականութիւնից առաջ կարելի՞ էր երեւակայել, որ մեր օրերում Պաղեստինը պաշտպանելու համար աշխարհ գայ հին հերոսական Մակաբէյներից յիշեցնող մի նոր սերունդ: Չխաղա՞նք բառերի հետ, - էականը բառը չէ՛, անունը չէ՛, տեսութիւնը չէ՛, այլ Չայրենիքի համար «քաջաբար կռւելը»:

Ո՛վ խուսափում է ոգուց եւ կառչում բառերին, ցոյց է տալիս, որ թշնամի է խորքին, իմաստին, բովանդակութեան:

Ո՞վ կարող է իրեն հայ մտաւորական անւանել եւ իր մտքի բարոյական մահաւճիռը չտալ, եթէ դա չի հասկանում Տարօնականութիւնը, այսինքն՝ ոչինչ գիտէ Չայոց Պատմութեան եւ այդ վերջինի իմաստասիրութեան մասին: Դաշնակցականութիւնը կար, բայց, արդեօ՞ք, մինչեւ վերջին տարիները մէկը կարո՞ղ է մեզ ցոյց տալ մեր կուսակցական գրականութեան մէջ «դաշնակցականութիւն» բառը: Դա, սակայն, բնաւ չի նշանակում, որ դաշնակցականութիւն չկար Դաշնակցութեան եւ դաշնակցականի մէջ: Էականը բառը չէ, բայց հասարակագիտօրէն ճիշդ է ե՛ւ այն, որ «բառ»-ի, անունի ստեղծումից յետոյ ներքին ապրումը դառնում է աւելի բովանդակալից, աւելի կոնկրետ եւ աւելի գիտակցական: Ի՞նչ էր անունը այն ոյժի, այն ոգու, այն դաւանանքի, որ մինչեւ Դաշնակցութեան աշխարհ գալը Արաբօներին հանել էր լեռները: Մեռնողները չգիտէին այդ անունը, բայց մի օր իրենց շարժումը պիտի մկրտւէր «Դաշնակցութիւն» անունով:

Խոստովանինք, որ ո՛չ բառն է նոր, ո՛չ էլ բովանդակությունը - դրանք առնուած են Հայոց Պատմութեան գանձարանէն: «Ուխտ Մամիկոնէից» - նո՞ր է դա. եթէ տարօնականութիւն բառի փոխարէն սրանով անանւեր հոգեւոր այդ շարժումը, արդեօք, տարբե՞ր վերաբերմունք պիտի գտնէր նրանց կողմից, որոնք աղետալիօրէն սխալ հասկացողութիւն ունեն կուսակցականութեան մասին:

Այսօր, երբ ամէն հայ վտանգուած է համարում մեր Յեղի եւ Հայրենիքի ապագան, Տարօնականութիւնը - «քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր»-ը - Մամիկոնեան ոգու այս վերակոչումը, մասնաւորապէս դաշնակցականներին համար, պիտի համարէր ողջունելի: Տարօնականութիւնը ես անլանել եմ «ցեղի առաջին հոգեւոր զէնքը», քանզի ծանօթ եմ այն դժնդակ պայմաններին, որոնց մէջ մեր ժողովուրդը վարեց իր անհաւասար գոյամարտը եւ հարկադրաբար պիտի վարէ ե՛ւ վաղը: Իսկ վտանգի ժամանակ - լա՛ն հասկնանք այդ - «սուրը վարձու չեն առնում»: Այդ ասել է, որ մենք պայքարի մեր հոգեւոր զէնքերն ու մտքի մեր ղեկավար սկզբունքները պիտի առնենք ոչ թէ մեր ցեղի էութեան անհարազատ օտարոտի վարդապետութիւններէն, այլ մեր պատմութեան յաւիտենական շարժը վարող ոգուց: Այդ ոգին - անխօս զգացուի թէ խօսքի վերածուի - Տարօնականութիւնն է մեզ համար: Ի՞նչ էր իմ օրերի Սիւնիքի «Դաւիթբեգեան ուխտ»-երի ոգին, եթէ ոչ միեւնոյն Տարօնականութիւնը՝ տարբեր անլան տակ: Հոգեւոր աղէտ է հայու անտարբերութիւնը - դաւաճանութիւն: Իսկ սե՞րը - չկայ աւելի անարժէք բան, քան նրա սէրը, նրա սովորական հայրենասիրութիւնը: Հրաշագործ է, սակայն, հայ մարդու պաշտամունքը, նրա ուխտաւծութիւնը:

Մեր ժողովրդի բոլոր մեծութիւնները արդիւնք են իր որոշ գաւակների ուխտաւծութեան: Վաղը քաջաբար կռուելու պատրաստ զինուորներ կունենայ միայն նա, ով այսօր ուխտ ունի: Այս հասկացողութեամբ ժամանակին ես ծնունդ տւի «Դաւիթբեգեան ուխտ»-երին, որոնք լիուլի արդարացրին իրենց անունը վտանգի ու պարտականութեան ճակատի վրայ: Միեւնոյն հոգեբանական հաշիւներով «ուխտ» անուանեցի նաեւ Ամերիկայի մեր ցեղակրօն միաւորները: Տարբեր բան է խումբը, տարբեր՝ ուխտը: Հայրենիքի համար քաջաբար մեռնելու ուխտաւծութիւն է Տարօնականութիւնը: Չկայ աւելի անպիտան իմացական էակ, քան ուխտագուրկ հայ մարդը: Փորձառաբար գիտեմ ոչի՛նչ արժէ հայկական քանակը, թիւը, եթէ դա ոգեզուրկ է: Անուխտ հայ, ասել է անոգի, իսկ անոգի հայ, ասել է՝ աննուէր, անարի, անգօր: Ասացի՝ «ոչինչ արժէ», եւ այդ ոչ թէ այն իմաստով, որ մերօրեայ հայութեան տրուած չէ թւապէս չափուելու իր արտաքին թշնամիների հետ, այլ որովհետեւ ոգեզուրկ հայ հաւաքականութիւնը եղած է ու կը մնայ ամենավտանգաւոր ամբոխը: Նման մի ամբոխ մի օր քենալական

չետաներին յանձնեց մեր Ղարսը՝ ասպետական անձնասպանութիւն պարտադրելով իր տղամարդ ղեկավարներէն զնդապետ Մազմանեանին: Տարօնականութիւնը՝ ուխտաճութեան բարոյական է, առանց որի հայութիւնը, մասնաւորապէս, այսօր եւ վաղը, ճշմարիտ զինուոր ու ղեկավար չի ունենայ, ինքնապաշտպանունակ չի դառնայ:

* * *

«Նոր Օր»-ը գրում է. «Տարօնական ոգիի առաջնորդները կը պահանջեն, որ ամբողջական Հայաստանի ոգիին փոխարինէ անոր մէկ գաւառին անունը»:

Այստեղ այլեւս անկորեկտ բառագործածութիւն կայ, կայ մեղանշում մտածողութեան պարկեշտութեան դէմ: «Տարօնի Արծիւ»-ի ընդհանրապէս, եւ, ի մասնաւորի իմ յօդուածների ո՞ր տողից եզրակացրիք, որ մենք ուզում ենք Հայաստանի ոգին փոխարինել անոր «մէկ գաւառի անունով»: Ինչի՞ վերագրել այդ կոպիտ ու աղաղակող շփոթը - անգիտութեան, թէ՞ մոլորանք ստեղծելու միտումի: Մի խմբագրի համար դժուար է զանազանել «Տարօն» անունը Տարօնականութիւնից: Տարօնականութիւնը «գաւառի անուն» է, թէ հոգեւոր բովանդակութիւն: Իմ յօդուածի առաջին տողերը բաւական չէի՞ն ցանկութեան դէպքում հասկանալու, որ Տարօնականութիւնը ես համարել եմ մեր ցեղի ոգու (դուք ասէք - «Հայաստանի ոգու») զոյգ գծերը - յաւիտենական արժէքներ ստեղծելու խանդ, եւ այդ արժէքների համար քաջաբար մեռնելու ուխտաճութիւն: Ինչո՞ւ ուխտաճութիւն կը քարոզեմ - այդ մասին հարցրէք այն բոլորին - զինուոր թէ մտաւորական - որոնք գէթ մի հատիկ օր Հայաստանի սահմանների վրայ ճակատ ճակատի են եկած թշնամու հետ: Ազգերի տարերքը - նրանց առաքինութիւններն ու հոգեւոր թերիները կարելի է ճանաչել միայն մեծ վտանգների ժամանակ, երբ վերջինները նետում են իրենց դիմակը: Ձինուոր մարդ եմ, եւ արնոտ փորձերով եմ ճանաչում մեր ժողովուրդը: Չկայ հայ մարդ, որ անսխալ կերպով չթւէ իր ժողովրդի տկարութիւնները, բայց սակաւաթիւ են նրանք, որոնք գիտեն, թէ ո՞ւր է թաքնուած հայու հզօրութեան հոգեւոր աղբիւրը: Ի՞նչն է եղել մեր ժողովրդի կենդանի խղճմտանքը հանդիսացող լաւագոյն մատենագիրների ներշնչումի աղբիւրը, նրանց սիրտն ու գրիչը վարող ոյժը: Ո՞ր հայ գրողը, ո՞ր ճշմարիտ հայրենասէրը, եւ մասնաւորապէս, ո՞ր ռազմիկը Հայաստանին սպառնացող վտանգի վայրկեաններին չէ ոգեկոչել Հայրենիքի համար մեռնել ուխտած Մամիկոնեանների օրինակը:

Ե՞րբ է հայ սուրը գործել առանց վարդանի, եւ գրիչը շարժել առանց Մեսրոպի անունը տալու: Դեռ երէկ չէ՞ր, որ հայ գրողներէն անենացեղա-

շունչը - Ահարոնեանը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Ղարաքիլիսը անուանեց «Նոր Աւարայր»: Եւ ի՞նչ է Աւարայրը ընդհանրապէս, իբրեւ պատմական դէպք, նշանաբան, խորհուրդ, եթէ ոչ տարօնական ոգու մէկ գործը: Շա՞տ է անցել այն օրից, երբ Հայաստանի կառավարութիւնը իր անդրանիկ զրահապատն ու շքանշանը անուանեց «Վարդան Զօրավար»: Վարդանի շքանշանով վարձատրել հայ զինուորը, կը նշանակէ վարձատրել տարօնական ոգին, դա կը նշանակէ այդ ոգին համաժողովրդականացնելու նպատակ հետապնդել: Եւ հէնց դա է Ճշմարիտ դաստիարակութիւնը - Հայաստանի համար մեռնելու ուխտի համազգայնացումը: Մեր եկեղեցին ամենայն երկիւղածութեամբ ու պաշտամունքով, դարեր ու դարեր տօնում է Տարօնականութեան երկու մեծափառ գործերը - Գրերի Գիւտը եւ Աւարայրը: Արդեօք, այս բոլորը, համայն հայութեան կողմից, կատարած է - ինչպէս թոյլ էք տուել ձեզ ասելու - «պարզապէս գրգռելու՞ մեր տարօնցի հայրենակիցների տեղական հայրենասիրութիւնը»:

Ի՞նչ է նշանակում, երբ Հայ եկեղեցին սրբացնում է Մամիկոնեան ոգին, այդ ոգու կրողներին - արդեօ՞ք, դա միայն երախտագիտութեան տո՞ւրք է, թէ՞ նաեւ խորագոյն մտահոգութիւն Հայրենիքի ապագայի հանդէպ: Սրբացնելով ու յաւերժացնելով Մամիկոնեանների ուխտը՝ եկեղեցին մեր ժողովուրդին տուած է ինքնապաշտպանութեան զենքերից ամենահատուն ու յարթականը - «մահ գիտեցեալ»-ը: Հէնց այդ է Տարօնականութիւնը: Հայ եկեղեցու իմաստուն ակտը, որը 15 դար յետոյ պիտի որդեգրէր մեր կառավարութիւնը՝ տարօնական ուխտ չէ՞ր: Տօնել չի՞ նշանակում ասել՝ նմանեցէ՛ք տօնելիներին: «Նայի՛ր դասական մի յոյն տղամարդու, լինի դա հերոս, թէ՛ իմաստասէր, եւ ամօթով դիտիր քեզ». ասել է Հերդերը:

Ես ասում եմ. «Հայ մարդ, կարո՞ղ ես առանց խոր ամօթանքի քեզ բաղդատել մի Մամիկոնեանի հետ - նմա՞ն ես նրան»:

Չգիտե՞նք, որ եկեղեցի, դպրոց, ընտրանի - այդ բոլորը միշտ էլ մեր ժողովրդի փրկութիւնը տեսած են Վարդանատիպ քաջեր ու հայրենապաշտներ հասցնելու մէջ: Եւ դարերի ընթացքում ու «մինչեւ երէկ» ո՞ր անմիտ հայն է յանդգնել Տարօնական ոգու այդ համահայկական պաշտամունքը համարել «Հայաստանի մի գաւառի անուն» կամ «տեղական հայրենասիրութիւն»: Մտածումի այդ ի՞նչ անկում է: Այսօր, երբ աւելի քան երբեք վտանգուած են Հայրենիքն ու հայութիւնը - ինչո՞ւ անհասկանալի պիտի մնար Տարօնական ոգու քարոզչութիւնը, որ ասել է՝ արժարժումն ու շեշտումն այն բանի, ինչ որ դարերով կատարել է հայութիւնը: Չընդունե՞լ, որ այսօր էլ այս ոգով կարելի է ոչ միայն հայը՝ հայ պահել տարագրութեան մէջ, այլ եւ՝ հայը մարտիկ դարձնել եօթնիցս վտանգուած Հայաստանի համար: Չէ՞ք լսում յուսահատ ճիչերը, թէ դժուար է օտարութեան

մէջ հայր հայ պահել: Արդեօք, նա, որ այսօր դժարանում է հայ մնալ, վաղը պիտի ուզենա՞յ հայրենիք պաշտպանել: Կ'ուզէի՞ք, որ եկող մեծ օրերը իրենց առջեւ գտնէին ցեղօրէն ու մարդկօրէն մի անարիւն, անգոյն, անզօր - մի պզտիկ սերունդ: «Նոր Օր»-ը պիտի չուզէ՞ր, որ իրենց կեանքի սրբութիւններին ու արժէքներին, իրենց ցեղին ու հայրենիքին, իրենց Աստուծուն, իրենց պարտականութեանց «այո՛», իսկ իրենց «Ես»-ին եւ հաճոյքներին, կենցաղային նիւթապաշտութեան եւ աշխարհի այլ կարգի գռեհկութիւններին վճռաբար «ոչ» ասողների մի սերունդ ունենայինք:

Մամիկոնեանները իրենց զոհաբերութիւնը կը կատարէին իրենց խօսքի, իրենց ուխտի կշռով: Եթէ «տարօնականութիւն» բառով չբնորոշենք՝ ամէն ինչ հայրենիքի զոհաբերելու ուխտաւածութիւնը, ոգին, բարոյականը, հապա ինչո՞վ: Անգիտանա՞նք պատմութիւնը: Այն հանգամանքը, որ հայոց բոլոր տօների շարքում - ազգային, յեղափոխական, եկեղեցական - տարօնական ոգու տօնը՝ Վարդանանցը, տօնուում է համահայկականօրէն, խորքով ու ապրումով, ապացոյց չէ՞, որ այդ ոգին եւ իր պաշտամունքը կայ մեր ժողովրդի մէջ՝ թէեւ տկարացած: Այն, ինչ որ համարում ենք ձուլումի ու այլասերումի վտանգ եւ յուսահատ կանչ արձակում, միթէ՞ հետեւանք չէ՞ հենց այդ ոգու տկարացումին: Տարօնական ոգու քարոզչութիւնը գալիս է նորոգելու եւ միաժամանակ, մեկնաբանելու այն խորհուրդը, թէ ինչո՞ւ հայութիւնը իր սրտի սնունդը, բազկի ոյժը եւ հաւատի ջերմութիւնը յաւիտենապէս պիտի ստանայ Մամիկոնեանների ոգիէն եւ ուխտէն: Եթէ հոգեկան այդ գիծը բնագոյաբար ապրած ու զարգացրած չլինէին հայկական սերունդները, եթէ դա չհամարէին գոյամարտի անհրաժարելի գէնք - ինչո՞ւ Մամիկոնեանների անճիտումից յետոյ Բագրատունիները, Ռուբինեանները եւ Սիւնեաց աշխարհը յաւերժացրին ու համազգայնացրին Վարդանների պաշտամունքը: Այդ բոլորը ճշմարտութիւն համարելով՝ ես ասել եմ. «Ճի՛շդ է, սուրբ է հայրենի երկրի ամէն մի բուռ հողը, սակայն ճիշդ է եւ այն, որ հայրենիքներն ունեն իրենց պատմա-ռազմագիտական տեսակէտից ամենակարեւոր ու ամենանւիրական երկրամասը,- այն երկրամասը, ուր ցեղը ամենէն շատ է արիւն թափել, մշակութային գանձեր դիզել, հերոսական ու պատմութիւն ստեղծել, այն երկրամասը, առանց որի հայրենիքը ոչ թէ զօրաւոր ու անկախ լինել, այլ եւ իր գոյութիւնը պահել, ինքնապաշտպանել չէ կարող: Ճակատագրօրէն մեծ է Տարօնի նշանակութիւնը մեր Ցեղի եւ Հայրենիքի պաշտպանութեան համար»: Ահա՛ այսքանը Տարօնի մասին:

«Տարօնականութիւնն է մեր ցեղային նկարագրի յաղթական գիծը: Տարօնականութիւնն ասել է՝ Մամիկոնեանների ճամբով, դա ասել է՝ ցեղի եւ Հայրենիքի համար Մամիկոնեանների պէս մեռնել ուզել ու մեռնել գիտենալ»: Այս էլ տուած է Տարօնականութեան մասին:

Արդեօք, իմ այս տողերից կարելի՞ էր այն եզրակացութիւնը հանել, որին յանգել է «Նոր Օր»-ը: Ո՞վ եւ ե՞րբ է փորձել (ոչ ոք կը փորձէր այդ անմտութիւնը) «ամբողջական Հայաստանի ոգիին «հակադրել» անոր մէկ գաւառին անունը»: Ի՛նչ է դա - մտքի մոլորա՞նք, թե՞ մոլորանք ստեղծելու տկարութիւն:

* * *

Մի ժողովուրդ ճանաչելու համար բաւական է լսել նրա մէջ հնչող խօսքը: Ոգու տրամաբանութիւնն է վարում լեզուն, խօսքը: Երբ մէկը լեզւական տարազները գործածում է առանց որոշ բովանդակութիւն դնելու նրանց մէջ, մատնում է, որ իրեն պակասում է անսխալ հասկացողութիւնը այն բանի մասին, որից նա խօսում է: Եւ միշտ էլ անբարոյացուցիչ է խօսքը, երբ դա ներքին հոգեւոր իրականութեան արտայայտիչն ու արտայայտութիւնը չէ:

Հաւասար չափով պէտք է զարհուրել ինչպէս բառերի անհիմաստ, այնպէս էլ նրանց անպարկեշտ գործածութիւնից: Օրուայ հայ մտաւորականութեան որոշ մասի խօսքը իսպառ կորցրել է իր յստակութիւնն ու որոշականութիւնը, ինչպէս եւ իր խորհրդանշային ոյժը: Դա ախտանշան է մտաւոր քառուսի եւ տեսական խղճմտանքի պակասի: Սնամէջ խօսքը վտանգաւոր է անքննադատ ընթերցողի համար: Աւելի մեծ չարիք է դա նորահաս սերունդի համար: Պէտք է խոստովանել, որ մեր ժողովրդի անմիաբանութեան պատճառներէն մէկն էլ հէնց նման խօսքն է: Մեր կեանքում ամէն կեղծիք՝ մի գերեզման է ճշմարտութեան համար: Եւ բաւական չէ, որ կեղծողը յաջողում է ժամանակաւորապէս գերեզմանել ճշմարտութիւնը, այլ եւ ծպտումի հոգեբանութեան օրէնքով նա երեւան է գալիս հէնց իր թաղած ճշմարտութեան պատկերով: Այստեղ ոչ միայն ճշմարտութիւնը սպանելու փորձ կայ, այլ եւ հանրութեան առջեւ ինքնապաշտպանւելու, նամանականդ՝ իբրեւ ծպտւած յաղթական փառաւորւելու ճիգ:

Մեր իրականութեան մէջ լեզուն եւ ճշմարտութեան թշնամիները - երբեմն նոյնիսկ օրէնքը, կանոնը, կարգապահութիւնը, ձեւական իշխանութիւնը եւ այլն: Բայց ճշմարտութեան մեծագոյն թշնամին մնում եւ նրանք, որոնց ներքին կեանքում ճշմարտութիւնը անհրաժեշտութիւն չէ, որոնք յարմարել գիտեն աշխարհի բարոյական բոլոր մթնոլորտներին: Ճշմարտութեան թշնամիներն են նախեւառաջ ոգու թշնամիները, որովհետեւ ճշմարտութիւնը գործում է եւ ազդում միայն ոգու միջոցաւ: Նրա առաջին կարգի թշնամիներից են նաեւ «նիւթապաշտութեան կոյր խլորդները», նրանք, որ «անցեղ» են, անառաքինի, երկչոտ, տկար:

Ճշմարտութիւնը միայն ստութեան հակաթեզիսը չէ, այլ եւ բարին,

սրա կերպարանը, գիտակցութիւնը եւ յօժարութիւնը: Իմ խօսքը բարոյական ճշմարտութեան մասին է: Այդ ճշմարտութեամբ է սնունդ ժողովուրդների ոգին: Առանց դրան մարդը մնում է անստեղծագործ, պատեհապաշտ, խղճմտանքը՝ մեռեալ: Դա խորապէս ապուած սեփական ճշմարտութիւնն է: Դա է միակ հոգեփոխիչ եւ ազատագրիչ ոյժը, նաե՛լ՝ միակ դաշնակիչը, համերաշխիչը հանրային կեանքում: Դա է կերտում մարդու հոգեւոր նկարագիրը, որով միայն արդարացում է գտնում ամէն կարգի ճշմարիտ ղեկավարութիւն, իշխանութիւն:

Հայութեան մէջ, իր ժամանակին, այդ ճշմարտութիւնն ապրեցին Սամիկոնեան սերունդները - եւ հէնց սրանում էր հայրենիքի եւ ազգի համար «սրտի հրճուանքով» ու գիտակցաբար մեռնելու իրենց հերոսութեան գաղտնիքը: Այդ ճշմարտութիւնն է ահա՛, որ այսօր պակասում է մեր մտաւորականութեան մի մասին: Ճշմարտութիւն չէր լինի, եթէ ասէի. «Հայաստանի ապագան կարելի պիտի լինէր ապահով համարել, եթէ մեզ տրուած լինէին այն կարելիութիւնները, որ ունի եւրոպական այս կամ այն պետութիւնը - օրինակ՝ տեխնիկա, ճարտարարւեստ, նիւթական հարստութիւն, դրական գիտութիւններ, կարգապահութիւն, մաթիմօտեան գօթեր եւ այլն»: Սակայն, մի բարոյական ճշմարտութիւն ասած կ'լինեն, եթէ յայտարարեն. «Հայրենիք ապրեցնելու եւ պաշտպանելու համար, ամէն բանից առաջ, պէտք են նրա համար մեռնել ուխտած մարդիկ, որպիսիք էին Սամիկոնեանները»:

Այդ ճշմարտութեան պակասի պատճառով մեր մտաւորականութեան մի մասը շարունակում է մնալ հոգեբանօրէն ցուած, եւ առատ տուրք է տալիս մարդկային մանր տկարութիւններին: Այդ տկարութիւններից մէկը, եւ ամենազգւելին, խեղաթիրելու հակումն է:

Բարոյական մի ճշմարտութեամբ ապրեց ու գործում է ամերիկահայութիւնը: Նա ժամանակին գիտակցեց, որ ով աշխատում է իր նորահաս սերունդի համար, նա աշխատում է իր ազգի ու սրա ապագայի համար: Այդ փրկարար գիտակցութեամբ նա աննախընթաց խանդավառութեամբ ողջունեց Ցեղակրօնութիւնը՝ մեր ուխտերին յանձնելով իր զաւակները: Եւ ահա՛ մեր շարժման հէնց առաջին տարին, խեղաթիրելու տկարութեամբ տառապող մէկը խժթեց. «Հայ ժողովրդի ներկայ կացութեան մէջ ցեղակրօն անունը գիտական չէ»: Ո՞վ կարող է ասել, թէ ի՞նչ իմաստ է դրուած այդ ցնդաբանութեան մէջ: Ի՞նչ է նշանակում «ներկայ կացութեան մէջ գիտական չէ» - մտքի յոպոպութիւն չէ՞ դա: Արդե՞օք, գիտութիւնը յարաբերական հասկացողութիւն է՝ կապուած այս կամ այն կացութեան հետ: Այդ անհեթեթութեան հեղինակը գիտէ, անշուշտ, որ «երկու անգամ երկուսը հաւասար է չորսի» ոչ միայն իր ապրած երկրում, այլեւ Չինաստանում, ամենուրեք: Նա գիտէ այդ, բայց եւ այնպէս, մոլորանք ստեղծելու տկա-

րութիւնը - խեղաբարոյութիւնը նրան մղել է յիմարաբանութեան: Մի ուրիշը՝ ցեղի եւ Ցեղակրօնութեան դէմ քար նետեց՝ բանագողութեան դիմելու գնով - գողանալով մի եւրոպացու քառորդ դար առաջ գրած յօււածը: Ահա՛ թէ մինչեւ ուր է տանում ճշմարտութեան զգացումի պակասը: Եւ զգելին նրանում է, որ մոլորեցուցիչները ձեր ամբողջ գրածօքից մի բառ, մի նախադասութիւն առնելով, չարամտօրէն նրանից հանում են իրենց ուզած եզրակացութիւնը՝ ընթերցող հասարակութիւնը մոլորանքի մատնելու համար: Այսպէ՛ն է գործում անցեղահոգ հայ միտքը մեր կեանքում: Խեղաթիւրումի հոգեբանութիւնը արդիւնք է չարութեան եւ իմաստակութեան: Խեղաթիւրողի նպատակը՝ առարկայական ճշմարտութիւնը ժխտելն աւելի, ճշմարտութեան քարոզչի գործը դժարացնելն է: Որ խեղաթիւրումը, ընդհանրապէս, հետեւանք է հոգեւոր քանդութեան ու անստեղծագործութեան, այդ պարզ երեւում է նրանից, որ խեղաթիւրողը միայն կտցահարում է, սեւացնում, ժխտում, բայց սեփական ոչինչ է տալիս: Նա ընդունակ չէ ասելու՝ «այսպէ՛ն պէտք է լինի»: Նա իր հասկացածի եւ չհասկացածի մասին միայն թութակում է՝ «այդպէս պիտի չլինէր»: Նա կոյր չէ, տեսնում է, որ պետութիւն, եկեղեցի, մանկավարժութիւն, ցեղային առողջագիտութիւն, սպորտ - այդ բոլորն այսօր հետապնդում են մի նոր նպատակ - հասցնել նոր մարդը, որ միշտ էլ աշխարհի է գալիս պատմութեան անկիւնադարձերի ժամանակ: Իրենց ժամանակի համար նոր էին՝ վերածնութեան մարդը, լուսաւորութեան դարու մարդը, ֆրանսիական յեղափոխութեան մարդը: Իր նոր մարդն է փնտռում նաեւ յետպատերազմեան շրջանի պատմութիւնը: Նա գիտէ այդ, գիտէ ճշմարտութիւնը, սակայն զայն խոստովանելու եւ կիրարկելու արիութիւն չունի: «Հին մարդը, որ անցնում է, երկուացած էր՝ տեսութեանց մէջ իդէալիստ, իսկ իրական կեանքում նիւթապաշտ. դեմոկրատիզմից եւ այլասիրութիւնից խօսող, բայց եսապաշտ. կրօնը անհատական խղճի գործ համարող, բայց սրբութեան զգացումից զուրկ. հայրենասիրութիւն կեղծող ու վտանգի ժամանակ դասալքող. ազատութիւնից ու ազատականութիւնից ճառող, բայց իշխանութեան տիրանալիս՝ շնականօրէն բռնաւոր. ընկերավարութիւն դաւանող, բայց իր հացի համար ընկերոջ դիակը կոխտտող: Այսպէս հոգով պառակտւած ու ցեղօրէն անդէմ էր հինը: Նա մեռնում է այսօր եւ իր տեղը տալիս նորին - ցեղօրէն դիմորոշւած, երկուութիւնից, կեղծիքից, ստորութիւնից զերծ, բարոյապէս առողջ ու ամբողջական մարդուն»: Ասացի՛՜ այդ նոր մարդու համար է աշխատում մերօրեայ պատմութիւնը:

Կարելի՞ է առանց բարոյական զարհուրանքի պատկերել մեր ժողովրդի օրւայ հոգեվիճակը: «Նոր Օր»-ի խմբագրականը, ողբալով հայ իրականութիւնը, ասում է. «Այսօր հազար կտորի վերածւած ենք, ֆիզիքապէս եւ նիւթապէս սպառած ենք. ոտքին տակի հողը կորսնցուցած

ենք ու կը գտնուինք կորսուելու եւ օտարանալու վտանգին առջեւ»։ Լա՛ւ է լուսանկարել. հէնց այդ է մեր վիճակը - գերեզմանից միայն մի քայլ ենք հեռու։ «Այսօր զոհողութեան ոգին կը պակսի մեզի» - Ճիշդ է նոյն թերթի նաեւ այդ հաստատագրումը։ Եւրոպացու առողջ ինդիւիդուալիզմը հայ մարդու մէջ վերածել է զգելի անձնապաշտութեան։ Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ վերոյիշեալ թերթը կտցահարում է նրանց, որոնք Տարօնակա-նութիւն են քարոզում, այսինքն՝ Մամիկոնեաններին յատուկ զոհողութիւն Ազգի եւ Հայրենիքի համար։ «Նոր Օր»-ի խմբագրի գրչին է պատկանում նաեւ հետեւեալը՝ «Մասնաւորապէս հայ երիտասարդին համար ցեղա-պաշտութեան իդէալը պէտք է ըլլայ սրբազան դաւանանք մը, մոլեռանդ հաւատք մը»։ Ի՞նչպէս հաշտեցնել «Նոր Օր»-ի ցեղապաշտութիւնը Տարօնականութեան հանդէպ սնուցած իր չկանութեան հետ։ Չէ՞ որ Տարօնականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մեր ցեղի ոգու դրականը, նրա դրական գծերը։ Հապա ի՞նչը - եթէ ոչ Տարօնականութիւնը - կուտայ մեզ ժամանակի պահանջած ամբողջական հայ մարդը, որով եւ՝ հոգեբանօրէն ու նպատակագիտօրէն ամբողջացած հայութիւնը։ Երեւի ասուի - Դաշ-նակցութիւնը։ Այո՛, Դաշնակցութիւնը։ Մենք այդպէս ենք մտածում եւ հէնց դրա համար էլ գտնում ենք, որ Դաշնակցութեան քաղաքական աշխա-տանքներին զուգահեռ առաջ պիտի տարւի նաեւ մեր ժողովրդի ոգեվե-րանորոգումի գործը, այլապէս անհնար է ստեղծագործելք գտնել մեզ համար՝ ներկայ աննախընթացօրէն ծանր կացութիւնից։ Դաշնակցութեան նպատակը կուսակցութիւն մնալ ու կազմակերպութիւն պահելը չէ, այլ ազգ դառնալը, իսկ ազգն ստեղծուում է ազգային ոգու ստեղծումով - մի բան, որ հնարաւոր է միայն եւ միմիայն Մամիկոնեան ոգու արծարծումով։

Մի ժողովուրդ, որն անօրինակ աղէտից յետոյ իսկ խորապէս չի ցնցուում եւ չէ մղում վերաքննելու ամէն բանից առաջ իր բարոյականը՝ կենսաբանօրէն բարոյագուրկ ժողովուրդ է։

Աշխարհահռչակ Կրապոտկինը՝ Փարիզի կոմունարների ձախողան-քից յետոյ, պիտի քաշէր մենութեան մէջ մշակելու նոր բարոյականութիւն՝ գալիք յեղափոխական պայքարների համար։

Դանիացի ժողովուրդը իր անցեալ դարու 70-ական թւականներին կրած ազգային մեծ աղէտէն յետոյ, պիտի ծնունդ տար վերանորոգչական մի յորդ շարժումի, մկրտելով այն իր աստուածաշունչ որդիներէն Գրունդ-վիզի անունով - Գրունդվիզեանի՛զմ, որին յաջողեց նախ հաշտեցնել մտա-ւորականութիւնն ու պարզ ժողովուրդը, որով եւ՝ մարդկայնութեան բարձր սկզբունքն ու ազգային ոգին, մարդկային հոգեւորն ու ազգայինը, որոնց միջեւ դարերով բացւած կը մնար մի մեծ վիհ։ Այդ շարժման շնորհիւ դանիական մտաւորականութիւնը խորացաւ իր հոգեւոր ու ազգային էութեան մէջ, դիմեց պատմութեան դաստիարակչական ազդեցութեան,

կոեց իր նոր աշխարհայեցողութիւնը, եւ վերանորոգելով՝ վերանորոգեց, ոգեփոխեց իր ժողովուրդը, որի բարգաւաճութեան այսօր նախանձուն են աշխարհի մեծ ու փոքր ազգերը:

Գրունդվիզի ստեղծագործ գաղափարաբանութիւնը հող գտաւ եւրոպական բոլոր երկրներում: Գրունդվիզեանիզմը վերաստեղծեց հիւսիսային բոլոր ժողովուրդները: Սրա շնորհիւ երբեմնի խոպան Ֆիլնանդիան դարձաւ «ճերմակ շուշանների երկիր»: Նրա քարոզչութեան գործին Գերմանիոյ մէջ այսօր լծուած են պրոֆ. Ռայնը եւ ուրիշներ:

«Ռուսիոյ թշնամիները,- ասում է մի ռուս գրող,- կոչուած են կարծեք, հոգեւորապէս արթնացնելու մեզ»:

Չասե՞մ - ամօ՞թ մեզ, եւ վա՛յ մեր ժողովրդին, որ թուրքն իսկ չյաջողեց ցեղորէն արթնացնել հայ նտաւորականութիւնը՝ իր ամբողջութեան մէջ:

* * *

Եթէ Մամիկոնեաններից մեզ մնացած լինէր միայն Վարդան Ջօրավարի ճառը՝ ուղղուած հայ բանակին, Աւարայրի ճակատամարտից առաջ, ես դարձեալ կը մնայի տարօճական ոգու երկրպագուն, պաշտողը: Մէկուկէս հազարամեակ առաջ հայ զինուորը տուած է հայրենապաշտութեան ու անձնւիրութեան գերագոյն չափը, որով ե՛ւ մի անգամ ընդմիշտ լուծած է յաղթանակելու գաղտնիքը - «սրտի հրճուանքով ընդունենք մահը»:

Ասպե՛տ էր Մամիկոնեանը, քանզի ճշմարիտ հերոս էր - «մեր խիզախ քաջութեան վատութիւն չխառնենք»:

Ցեղորէն ինքնաճանաչ՝ հպարտ մտածումի մարդ էր նա - «աւելի շատ յաղթական եղած ենք, քան թէ պարտուած»:

Խորապէս իմաստուն էր նա - «երկիւղը թերահաւատութեան նշան է»: Եւ ազնւօրէն փառասէր - «ո՛վ արիաբար առաջ անցնէր, ազգէն քաջ անուն կը ժառանգէր», ասում է Հայոց Սպարապետը: Ջինուոր են, եւ ծանօթ ազգերի վարած պատերազմների պատմութեան: Ոչ թէ հինգերորդ դարում, այլէւ մեր ժամանակներում շատ քիչ ազգերի մէջ զինուորութիւնը յաջողած է մշակել այն բարձր բարոյականը, որով ապրեցին ու գործեցին մեր Մամիկոնեանները - մի հերոսական, որին դժուար թէ դարերը կարողանան նոր բան աւելացնել:

Ի՞նչ. հերոսականութեան, հայրենապաշտութեան, ցեղային հպարտանքի, մարտական խանդի, ասպետականութեան - ի մի բան՝ Մամիկոնեանի բարոյականի կարիք չէ՞ զգում օրւայ հայութիւնը:

Այլէւս «արիաբար առաջ անցնող»-ներ պէտք չէ՞ն:

Հապա վտանգուած Հայաստա՞նը: Ջարմանալի՞ է, որ հայ զինուոր վտանգի այս օրերին Մամիկոնեանների ոգուց ու բարոյականից -

Տարօնականութիւնից է խօսում: Այդ ո՞ր օրւանից հերոսականութեան ու հերոսապաշտութեան քարոզչութիւնը մեր կուսակցութեան մէջ վտանգաւոր հերետիկոսութիւն համարւեց: «Նոր Օր»-ի խմբագիրը շա՛տ վատ է ներկայացնում Դաշնակցութիւնը, որի համար էականը եղել է եւ պիտի մնայ՝ ամէն բանից առաջ հայ հայրենիքի համար քաջաբար կռուողներ եւ մեռնողներ հասցնելը: Իսկ դա հնարաւոր է միայն եւ միայն այն ոգու միջոցաւ, որի քարոզչութեան լծւած ենք մենք:

Միեւնոյն թերթի կողմից Տարօնականութիւնը համարուում է «խարխափումներ»-ի արդիւնք: Խարխափո՞ւմ - դա յատուկ է քաղաքական սիրողներին եւ ոչ թէ զինուորին, որ գիտէ իր գործը՝ խաղաղութեան մէջ ուխտաճութիւն քարոզել, իսկ վտանգի ժամանակ «քաջաբար կռւել»: Դա յատուկ է նրանց միայն, որոնք շարունակուում են աղմկել դեմոկրատիայի, լիբերալիզմի, անհատապաշտութեան եւ նման չհասկացւած եւ մասնաւորապէս, սխալ հասկացւած փոխառիկ յիմարութիւնների մասին - բաներ, որ չգիտենք, թէ այս օրերին ինչ առնչութիւն ունեն մեր տարագիր ժողովրդի ճակատագրի հետ:

Մի վայրկեան ճշդ ենք հայ ճակատագիրը շօշափող խնդիրների կարեւորութեան չափը: Ո՞րն է, աւելի ճիշդ՝ ո՞րը պիտի համարել խնդիրների խնդիրը օրւայ հայութեան համար.

- Հայութեան ու հայ հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը:

Ի՞նչն է եղած դարերով այդ ինքնապաշտպանութեան մշտայադէպ գէնքը.

- Մամիկոնեանների ուխտաճութիւնը, բարոյականը, ոգին:

Իսկ ի՞նչն է եղած եւ պիտի լինի Դաշնակցութեան դերը:

- Իր ժողովրդի համար ապահովել այդ գէնքը, որ անւանում ենք Տարօնականութիւն:

«Սօտաւորապէս երեք քառորդ դար տեւեց մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Յաջողեցա՞նք մեր նպատակին մէջ», հարցնում է «Նոր Օր»-ը, առանց պատասխանելու իր դրած հարցին: Ահա՛ թէ ո՞ւր է խարխափումը: Այո՛, խարխափում կայ. խարխափում են նրանք, որոնք թուրքիոյ քաղաքական բարեկամութիւնն են երազում, կանխաւ հայուն հոգեւոր զինաթափութիւն քարոզելով, հեռացնելով մեր ժողովրդի ուշադրութիւնը իր ինքնապաշտպանութեան խնդրէն, որոնք՝ չխրատւած երեկւայ մեր պատմութենէն, իրենց մանր անձնականութիւնը բաւարարելու նպատակով չեն քաշուում մոլորանք ստեղծել անգամ հայ հայրենիքի համար «քաջաբար կռուողներ»-ի շուրջը:

Ձինւորը - այդ էլ լաւ հասկանանք, - չէ խարխափում երբե՛ք. նա կամ քաջաբար կռուում է, կամ էլ դասալքում: Ձինւորի համար ճշմարիտ է միայն այն դաւանանքը, որը նրան բարոյական ոյժ եւ արիութիւն է

տալիս կռելու եւ կարիքի դէպքում մեռնելու հայրենի երկրի համար: Ձինւոր մարդ եմ. իմ անցեալի ու վաղւայ անելիքի չափ պարզ, յստակ եւ որոշ է իմ այսօրւայ դաւանանքը - մի դաւանանք, որի խարիսխը ձգւած կը մնայ մեր ցեղի ոգու մէջ. դաւանանք, որն իր մէջ կրում է իր հոգեւոր, պատմական եւ իմաստասիրական արդարացումը:

Այս է եղել, է ու կը մնայ Դաշնակցականի իմ դաւանանքը:

Սրանից տարբեր պիտի չլինի ընդհանրապէս Դաշնակցականի դաւանանքը:

«Պատմական Հայաստանի մէջ Տարօնը անկասկած իր տեղն ունի ուրիշ շրջաններու կարգին», - ասում է «Նոր Օր»-ը, թոյլ տալով սխալներէն ու մեղանշումներէն ամենաաններելին:

«Ուրիշ շրջաններու կարգին» դասել Տարօնը, ասել է՝ ծանօթ չլինել Հայոց պատմութեան:

Իր միեւնոյն խմբագրականի մէջ աւելացնում է նա. «Տարակոյտ վեր է, որ Պատմական Հայաստանի որոշ վայրերը իրենց փառքով եւ ոգիով մեզի կը պարտադրեն բացառիկ յարգանք եւ պաշտամունք»: Գիշդն այդ է, եւ դա ժխտումն է իր առաջին ասածների: Այո՛, հենց Հայաստանի այդ «որոշ վայրեր»-էն մէկի - Տարօնի՝ յաւիտեմապէս «բացառիկ յարգանք ու պաշտամունք» պարտադրող «փառքն եւ ոգին» է մեր քարոզած Տարօնականութիւնը: Պարզ չէ՞, որ եթէ այդ բացառիկ յարգանք ու պաշտամունք պարտադրող ոգիէն զրկենք մեզ՝ մեր մէջ ոչինչ կը մնայ դաշնակցականութիւնից: Դատարկ անօթի վերածած չե՞նք լինի Հայաստանի ոգին, եթէ նրանից դուրս թողնենք այդ ոգին: Խմբագիրը չի ուզում, որ հայն իր գոյութիւնը կապի անցեալի յիշատակներին եւ թելադրում է, որ նա իր «գոյութիւնը հաշտեցնի ներկայի պայմաններուն»: Բայց եւ այնպէս, խօսում է «Հայաստանի ոգու» մասին, առանց անդրադառնալու, որ ոգին սնւում է անցեալի հիւթերով միայն, որ ոգի ասել է՝ առաւելապէս անցեալ, որ դա գրեթէ ամբողջապէս անցեալ սերունդների ապրումների, ոգորումների, ողբերգութեանց, յաղթանակների, դիզած բարոյական հարստութեան, ոյժի, պաշտամունքի եւ զոհողութեանց արդիւնքն է:

Ոգին է կռում ազգերի ճակատագիրը: Փոխւեց մէկը՝ փոխւում է եւ միւսը:

«Մի՛ մարէք ոգին», - ասւած է երկու հազարամեակներ առաջ ոգու մի հսկայի կողմից, որի առջեւ պիտի ծունկ ծռէր անգամ աշխարհակալ Հռոմը: Ուր մարած է ոգին՝ այնտեղ մեռեալ է կեանքը: Ոգի հասկացողութիւնը - կուլտուրական հասկացողութիւն է:

Արժէքներ, սրբութիւններ, մարդկայնութիւն, գաղափարներ, իդէալներ, հոգեկան ոյժ, լեզու, արուեստներ, իմաստութիւն, իմաստասիրութիւն, առաջնորդութիւն, հերոսական, փառք - ոգին է այդ բոլորի ստեղծիչը:

Այլ բան չէ մարդկային բովանդակ պատմությունը, եթե ոչ՝ ոգու զարգացման առաջընթաց եւ արդիւնք, միաժամանակ:

Եականը մի ժողովրդի համար իր վարած այս կամ այն քաղաքականությունը չէ, այլ այն ոգին, որով ղեկավարւում է նա, ժողովուրդը: Քաղաքականությունը գրեթէ միշտ էլ լինում է միայն այնքան արդիւնաւոր, որքան զօրեղ եւ ակտիւ է զայն վարողի ոգին:

Ոգին է մի ժողովրդի ոյժերի մեծագոյն բազմապատկիչը:

Կամք, ստեղծագործութիւն, արիութիւն մի՛ փնտռէք ոգեսպառ եղած ժողովրդի մէջ:

Չարիք է տկարոգի մարդու ղեկավարութիւնը, անէծք՝ նրա իշխանութիւնը:

Ոգին է վարում, ստեղծագործում, յաղթանակում, «մահւամբ մահը կոխում», մարտիրոսութեան մղում, առաքինացնում, անմահութիւնը նւաճում:

Ոգեզուրկ ժողովրդի հերոսները, լուսակիրներն ու սուրբերը մնում են իբրեւ մեռել իրականութիւն: Նրանց յիշատակը - դա իրենց ոգին է, որ փոխանցւում է սերունդէ սերունդ, եւ հէնց այդ ապրող ու ստեղծագործող ոգու կեանքի մէջ է իրական անմահութիւնը:

Վարդանների անմահութիւնը - դա հայրենապաշտութեամբ, քաջութեամբ եւ ցեղային բարոյականով զօրաւոր հայ սերունդներն են:

Հայրենիքն է ոգու ամենասրբազան թանձրացեալ ստեղծագործութիւնը:

Պեռ չէ տեսնւած, որ ոգեսպառ մի ժողովուրդ տեսապէս հայրենիքի տէր մնայ: Սովորեցրէք հայ մարդուն Մամիկոնեանների անսահման նւիրումով ծառայել հայրենիքին եւ մեռնել նրա համար, եւ դուք կ'ապահովէք նրա հայրենիքի գոյութիւնն ու անկախութիւնը: Թշնամին - անգամ ամենէն նախնականը - գիտէ, թէ ինչո՞ւ նաեւ պէտք է հարւածել իր ախոյեանի ոգիին: Եւ ինչե՞ր, այսօր ինչե՞ր չեն անում թշնամի համարւած ժողովրդի ոգին տկարացնելու համար:

Հայ ոգու կրողներն էին Մամիկոնեանները: Հայաստանի բազմապիսի թշնամիներ փորձով գիտէին այդ, եւ հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանց կողմից այնքա՛ն հետեւողականութեամբ եւ բարբարոսութեամբ հետապնդւեց իրաշունչ Վարդաններ, Մուշեղներ եւ Վահաններ ծնող ազգատոհմի անճիտումը:

Ոգին է վարել Պլուտարքոսի, քրիստոնէութեան, հայրենիքների, գիտութեան, յեղափոխութեանց բոլոր հերոսներին ու մարտիրոսներին:

Ոգեզուրկ ժողովրդին վարում են դիպուածները: Երբ մի ժողովուրդ վերելքի ու յաղթանակների փոխարէն անվերջ խօսում է վտանգի մասին - հասկացէք, որ նա ոգեթափ է եղած:

Նմանի վարած ամենաիրատես եւ չափաւոր քաղաքականութիւնն իսկ բանի պիտի չծառայի: Ոգու պակասի արդիւնք է մեր ժողովրդի օրւայ հոգեւոր անշարժութիւնը, նրա քաղաքական յռետեսութիւնը, նրա կեանքի գռեհկութիւնը, անհամերաշխութիւնը:

«Թուրքիա եւ Յունաստան բարեկամութեան դաշինք մը ստորագրեցին, - այն Յունաստանը, որը «Մեղալի Իտէայի»-ն համար, միլիոնէ աւելի զոհ տուաւ». ասում է «Նոր Օր»-ը եւ այդ քաղաքականութիւնը համարում է «իրատես»: Քաղաքական ինչպիսի՛ պարզամտութիւն: Յոյնը հրաժարեց Մեծ Յունաստանի գաղափարէն ոչ թէ նրա համար, որ իմաստուն ու շահաւէտ համարեց իր արդի քաղաքականութիւնը, այլ որովհետեւ, նրա ոգու ոյժերը ընդունակ էին պաշտպանելու միայն եւ միայն իր հայրենիքի օրւայ նեղ սահմանները, եւ ո՛չ աւելին:

Մամիկոնեանները - որոնց բարոյականը այնքա՛ն պահանջկոտ էր մարտնչող հայ անհատի հանդէպ, որոնց համար աշխարհը շուկա չէր, այլ քաջագործութիւնների ասպարէզ, որոնք գիտէին կեանքին արժէք չտալ - գիտցան համադրել քրիստոնէութիւնն ու ազգութիւնը: Սրանով պէտք է բացատրել սրբազանի այն խոր զգացումը, որ դարերով իրենց անգերազանցելի հերոսութեան մայրը հանդիսացաւ: «Առանց Վարդանի եւ Մամիկոնեանց՝ կարելի չէր երբեք, որ Հայաստան փրկուի», - ասում է Հայոց պատմութիւնը՝ մի ճշմարտութիւն, որ ամենայն վճռականութեամբ կարելի է կրկնել եւ ա՛յսօր:

«Ղեկավարելու արժանի լինելու համար պէտք է միշտ էլ արժանի լինել, որ հետեւեն քեզ»: Եւ մարդը - անհատ թէ հաւաքականութիւն - նւիրումով ու տեսապէս հետեւում է միայն զօրաւոր ոգու տէր ղեկավարներին:

Այդպիսին էին Մամիկոնեանները - հետեւե՛նք նրանց, քանզի չկայ ցեղային աւելի մեծ առաքինութիւն, քան ընթանալ ցեղի հոգեւոր առաջնորդների ճամբով, եւ քաջաբար մեռնել «ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս մեր» - ահա՛ թէ ի՛նչ ենք հասկանում Տարօնականութիւն ասելով:

*«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա,
1938թ., թիւ 5-6*

ՉՕՐԱՎԱՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԳԵՀԸ ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սխալ է, աւելին՝ ոճիր է կարծել, թէ բոլոր ճշմարտութիւնները մարդու պէս մահկանացու են, թէ նրանք էլ մեզ պէս ծնուում են, ապրում, սպառուում, մեռնում:

Ո՛չ, ո՛չ, ճշմարտութիւններ կան, որոնք անմեռ են, յաւիտենական, ինչպէս ինքը՝ ժամանակը:

Այդ կարգի ճշմարտութիւններից են նրանք, որոնք վերաբերում են հայրենիքին, մահուան, յաղթանակին, առաջնորդին, պարտականութեան եւ այլն:

Այդ ճշմարտութիւնները իրենց արիւնով կնքած ու դարերին եւ սերունդներին կտակ են թողած Մամիկոնեան ռազմիկները:

Եթէ բանանք դարերի գերեզմանը եւ խօսեցնենք հայոց պատմութեան մէջ յաւերժացած այդ անմահներին, նրանք պիտի ասեն.

«Մեր օրով ղեկավարի եւ զինուորի համար ոչինչ արժէր կեանքը, երբ Հայրենիքը վտանգի մէջ էր:

«Մեր օրով կանգուն մնաց Հայաստանը, որովհետեւ մենք գիտցանք երես-երեսի գալ, դէմ-յանդիման կանգնել գերագոյն պարտականութեան, ինչպէս հաւատաւորը՝ իր Աստուծոյ առջեւ:

«Մեր օրով հայը մնաց անպարտելի, որովհետեւ մենք գիտցանք զգալ սրբազանի ներկայութիւնը կեանքի եւ պատմութեան մէջ. գիտցանք մեր առօրեային խառնել յաւիտենականի հոգսերը:

«Մենք գիտցանք չափուել մեզնից գերազանց ոյժերի հետ, որովհետեւ սովոր էինք չտագնապել վտանգի մեծութենէն, որովհետեւ մեր օրով կեանքի կոչուեց «անմահից գունդը»:

«Մենք մնացինք յաղթական, որովհետեւ մեր օրով յաղթական մահն էր մարդկային արժէքի եւ արժանիքների միակ չափանիշը, որովհետեւ իրապէս կը գիտակցէինք զոհի եւ զոհաբերութեան անհրաժեշտութիւնը եւ անխուսափելիութիւնը՝ հայրենի հողի համար:

«Մենք եղանք զօրաւոր, որովհետեւ մենք մօտիկ էինք կանգնած մեր ցեղի ճակատագրին, շատ մօտիկ, զայն շօշափելու աստիճան, եւ հէնց այդ էր պատճառը, որ մեր օրով հայը եղաւ ռազմունակ եւ տիրասէր:

«Մեր օրով էլ «աղուէսը» յաճախ կը յաջողէր խեղդել զսպուած վագրն ու առիւծը - Ձիրաւի դիւցազունը՝ Մուշեղ - պիտի սպանուէր «ի մտաց թեթեւ» Վարազդատէն - մեր ժամանակ էլ կար ներքին տկարութիւնը,

մահաթոյն նախանձը, չարութիւնը, բայց եւ այնպէս, հակառակ որ մեր մի բազուկը զբաղեցրինք թիկունքում - մենք երբեք չտարակուսեցինք, թէ մեր թափած արիւնը փրկարար է հայրենի երկրի համար եւ թէ մենք պիտի յաղթանակենք:

«Մեր օրով հայ զէնքը պարտութիւն չտեսաւ, որովհետեւ ամէն Մամիկոնեան հայոց բախտը պատմութեան կողմից իր ձեռքը տրուած համարեց եւ այդ գիտակցութեամբ իրեն անսպառ ոյժ եւ արիութիւն ներշնչեց:

«Մեր օրով առաջնորդութեան գաղափարը կապուած էր վտանգի, հերոսականի եւ գիտակցական մահուան հետ. տարօնաշունչ հայը իր մահով կը յաղթանակէր մահը եւ իրեն կ'ենթարկէր յաւիտենական կեանքը՝ անմահութիւնը:

«Մեր օրով հրամայելու - երբ վարող եւ հրամայող չկայ՝ ժողովուրդն աստիճանաբար վարժոււմ է իր դանդաղ հոգեվարքին - մեր օրով հրամայելու եւ հրամայուելու անդիմադրելի մղում կար. կար դժուարութեանց եւ վտանգներին կուրծք տալու արիութիւն, կռիւներում քրտնելու քաղցրութիւն. մենք գիտցանք հրաժարուել մեր անձէն, երբ պէտք էր մեռնել:

«Մեր օրով, որպէս հայ եւ մարտիկ մենք երբեք չտկարացանք, որովհետեւ մեր բազուկը կը վարէր Վահագնը, իսկ մեր խղճմտանքը՝ ուխտապահութեան մեր հեթանոս աստուած Միհրը»:

* * *

Որքան ցեղահոգ, այնքան սրտառուչ է Տ. Տ. Յ. Միութեան կեդր. վարչութեան առած որոշումը - դեկտեմբեր ամիսը յայտարարել տարօնական վերածնունդի ամիս:

Վերածնունդ - դա ասել է՝ ամօթի ու ցաւի խոր գիտակցութեամբ զգալ, որ այսօր այն չես, ինչ որ էիր եւ որ ուխտել ես աշխատել վաղը դառնալ այն, ինչ որ էիր:

Ժողովուրդների ապագան իրենց հերոսաբար ապրելու, պայքարելու եւ զոհաբերելու կամքի մէջ է:

Յենց այդ ասել է տարօնականութիւն - ապրել, պայքարել, զոհաբերել:

Տարօնականութիւն է Մամիկոնեան հսկաներէն Վարդանի ուխտը - այնպիսի գործ մը պիտի գործեն, որ ամբողջ աշխարհի պատմուի մինչեւ յաւիտեան:

Դա դաւադրուած Մուշեղ զօրավարի անճառելի դառնութիւնն է - ուր էր, թէ ձիու վրայ հանդիպէր մահը:

Դա մեր ազգային երրորդ ապստամբության ղեկավարների բարձր ընթացումն է - մեր ձեռնարկը կնոջ եւ զաւակների համար չէ:

Դա հայ սպարապետի լացն է, որ չէ մեռնում գոռ ճակատամարտերում՝ Յայաստանի համար:

Դա Մանուէլ Մամիկոնեանի ցեղային արդար իրաւունքի գիտակցութիւնն է - ինչ որ ինձ ժառանգութեան կ'իյնայ, թագաւորը՝ օտարը, չի կրնար ուրիշի տալ:

Տարօնականութիւն - դա Մեսրոպի անմահ գործն է, որ կարելի դարձաւ, որովհետեւ հայ սուրը պաշտպան կանգնեց նրան:

Դա հայ ռազմիկի գործն է, որ յաղթական եղաւ, որովհետեւ Յայ եկեղեցին օրհնեց նրան:

Տարօնականութիւն, ասել է՝ ցեղային հզօր եւ անզիջող անհատականութիւն:

Դա ասել է՝ թոյլ մի՛ տար, որ ցեղիդ ստեղծագործութեան ու հայրենաշինութեան շղթան ընդհատուի:

Դա նոր ուխտ է տարօնաշունչ Մեսրոպների, Պարթեւների, Խորենացիների շունչով օծուն իմացական նոր առիւծներ հասցնելու:

Դա ձգտումն է՝ վազքը մեր ցեղի ոգու - մեր լուսեղէն նշանագրերի - դէպի արեւը, կեանքի աղբիւրը, լոյսը:

Դա մեր հաւատքն է, թէ մեր այնքան արգասաւոր ցեղը դեռ պիտի կրկնէ իր զօրաւոր զաւակները - Վարդանները, Մուշեղները, Վահանները, որ նա պիտի հասցնէ հերոսական սքանչելիքներ գործելու վտանգի մի նոր սերունդ:

Դա ցեղի անմահ ընտրանիի գործը շարունակելու ուխտն է:

Դա ասել է՝ հպատակութիւն ցեղին:

Դա ասել է՝ մտածումիդ, ապրումիդ եւ գործիդ մէջ ցեղը դի՛ր:

Դա ե՛ւ հերոսապաշտութիւն է, ե՛ւ նոր հերոսական ծարաւ:

Կե՛ղծ է, մեռեա՛լ է այն պաշտանքը, որը պատմական գործերի չի մղում սերունդները:

Կորած է այն ժողովուրդը, որի հերոսները կը մնան որպէս մեռեալ իրականութիւն:

Տարօնականութիւնը - դա ցասմնալի մի անէծք է Յայաստանին ծառայելու պատրաստ հայու նուիրումն ու գործը դժուարացնող ներքին չարութեան դէմ:

Յաշտիշատ, զոհափառ, զոհաշատ - ահա՛ այն անունը, որ կը խորհրդանշէ Տարօն աշխարհը եւ իմաստը կը կազմէ տարօնականութեան:

Վերջապէս, տարօնականութիւնը մի վճռական միջոց է օրուայ մեր ազգային կեանքը թունաւորող հոգեւոր մանրուքի եւ գաղափարների քառսի դէմ:

Դա, մեր հասկացողութեամբ, միաժամանակ, մի բողոք է մեր հաւաքական տկարութիւնը սնուցանող, պարտուողական, թուլօրօր քարոզչութեան դէմ:

* * *

Յին, ցեղահոգ իմաստութիւնն ասել է - եթէ կ'ուզես մէկին բարութիւն անել, բարութիւն արա՛ նրա զաւակներին:

Կ'ուզէ՞ք նպաստել տարօնականութեան տարածման - Մամիկոնեանցների ոգով դաստիարակեցէ՛ք նորահաս սերունդը:

*«Ռազմիկ», Պլովդիվ,
1938թ., թիւ 46*

ՄԵՌՆԵԼՈՒ ԿԱՄՔ

Մի զինւորի ճշմարտութիւններ

**Ձինւորն իր ժողովրդին երկու բան կը պարտի -
նախ՝ ճշմարտութիւն, ապա՝ իր կեանքը:**

Մեր երկրագնդի վրայ սահմանաւոր մի գետին կայ, մի կտոր հող, որից առնւած է մեր կենդանի կաւը, որին միայն հարազատ ու բնիկ են մեր մարմինն ու ոգին - առաւելապէս ոգին: Մեր Հայրենիքն է այդ հողը:

Ղա՛ հայրենիքը, մի հոգեւոր իրականութիւն է, դա «մի բան է ոգուց եւ ոգու համար»:

Ոգին է իմաստ եւ սրբազնութիւն հաղորդում երկրին:

Ջրկէք երկիրն իր սրբազնութիւնից, իր հոգեւոր նշանակութիւնից, եւ դա կը դադարէ հայրենիք լինելուց:

Հայրենիք - «Այստեղ է իմ հաւատը, այստեղ է իմ ցեղը, այստեղ են հետքերն իմ հայրենի» (Կիկերոն):

«Պիտի պաշտպանեն սրբարանները ու սրբութիւնները իմ հայրենիքի» (Պոլլակս): Այսպէս կը բանաձեւէր իր երդումը Յռոմի զօրացանկերի մէջ իր անունը արձանագրող երիտասարդը:

Քաղաքացի լինել, ըստ Դեմոսթենէսի, ասել էր «զոհաբերութեան մասնակցել»: Հայրենիքներն էապէս ստեղծւեցին այն օրը, երբ նրանց որդիները, առաջին անգամ լինելով, զգացին սրբազնութիւնը իրենց հայրենի հողի:

Նաեւ ճշմարիտ հերոսականը տեղի ունեցաւ այն օրը, երբ մարդը սովորեց եւ սիրեց գիտակցօրէն գործել, տառապել ու մեռնել իր հայրենիքի համար:

Այո՛, հայրենիքների գոյութիւնը միշտ էլ պայմանաւորւել է նրանց համար ամէն վայրկեան մեռնելու պատրաստ ուխտածների գոյութեամբ:

* * *

Մեր երկրագնդի վրայ, ուխտերից ամենասրբազանը միշտ էլ կնքուած է եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքի համար: Deo et Patria! Նմաններից էր Մամիկոնէից Ուխտը:

Որպէսզի հայը իր կեանքը քաղցրօրէն պատարագէր իր Հայրենիքին, նա պիտի ձգտէր բարձրանալ սովորական մարդկայնութիւնից, իսկ

դրանում յաջողւելու համար, նա պիտի զգար կարիքը՝ մի գերագոյն արժէքի, որպիսին է ցեղի յաւիտենականը: Մամիկոնեաններին յաջողեց նաճել հայու յաւիտենականը, որովհետեւ նրանց համար իրենց ուխտը Հայրենիքի համար մեռնելու լոկ ցանկութիւն չէր, երդում չէր, այլ կամք:

Մեռնելու կամք - դա ներքին ինքնաբուխ այն զգացումն է, աւելի՛ ճիշդը ներքին մղումը, որ ուխտածին ոյժ, արիութիւն եւ ուրախութիւն է տալիս մեռնելու իր հայրենիքի եւ ցեղի համար:

Կա՞յ այդ կամքը - ասել է՝ ենթական յաջողել է հաշտեցնել իր անձը իր ցեղի յաւիտենականի հետ. ասել է՝ նա այլեւս գտած է ինքն իրեն, այլեւս ինքնաճանաչ է, որով եւ՝ տէր իր ցեղի թաքուն ոյժերին: Ճշմարտութեան ու հերոսական բարոյականի մարդ՝ նա այլեւս ճշդած է իր վերաբերմունքը դէպի իր անձը, դէպի իր նմանները, դէպի ճշմարտութիւնը: Նմանների հայեացքը միշտ էլ ուղղուած է դէպի յաւիտենականը. այլեւս նմաններին չէ խռովում կեանքի մանրուքը: Իբրեւ ռազմիկ՝ անպարտելի են նմանները:

Նմաններին վարողը արտաքին իշխանութիւնը եւ օրէնքը չեն. սրանք չեն ուղարկում, այլ գնում են մեռնելու ո՛չ թէ նրա համար, որ դա պահանջում է ազգը, այլ որովհետեւ իրենք են մեռնել ուզում: Սրանք ե՛ւ կամաւոր զոհ են, ե՛ւ զոհարար՝ իրենց անձի:

Նմանների հայրենիքում զինուորը կարող է մեռնել, բայց ո՛չ եւ պարտուել:

Այսպէս էին Մամիկոնեանները:

* * *

Հայրենիքն է շնորհում մարդուն՝ հպարտանքներից ամենաարդարը, ցաւերից ամենախորը, պաշտամունքներից ամենաանխառնը եւ մահերից ամենասուրբը:

Մեր հեթանոս դարերէն արձակւած հերոսական ու ցաւախառն մի ճիչ, մի կանչ դեռ արձագանգում է իմ արեան մէջ. «Զօրականք հայոց, այլեւս հայրենիք չենք ունենայ, եթէ այս ալեաց մէջ չխեղդենք թշնամին» (Պարիլի): Պա ասել է՝ ո՛վ նահանջում է վտանգի առջեւ՝ ընդունում է մահուան իշխանութիւնը կեանքի վրայ. դա ասել է՝ ով փախչում է իր հայրենիքի շուրջը բորբոքող կռիւ ժամանակ, նա վատաբար լքում է այն ամէնը, որ սրբազան է մեր աշխարհում, նա հրաժարում է իր իդէալ սեփականութիւնից, որպիսին է հայրենիքը, եւ նահանում բարոյապէս:

Հայ զօրավարը, ասում է Պարիլին՝ «չուզեց ապրել պարտուելէն յետոյ. նա ձիարձակ դիմեց թշնամու վրայ, եւ մեռաւ դիւցազնաբար՝ իր սրի վերջին հարուածով ճեղքելով թշնամի զօրապետի սաղաւարտն ու գանկը: Իր զինուորները կատաղած, ընկան թշնամու վրայ՝ պաշտպանելու

իրենց զօրավարի մարմինը: Յուսահատական էր կռիւը, եւ ամենքն ալ մի առ մի մեռան»: Այսպէս էր սիրում նախաքրիստոնէական հայն իր Յայրենիքը եւ մեռնում նրա համար: Այդ օրերին, ասում է նոյն օտարագգի հեղինակը, Յայաստանի մէջ տարածւած խօսք կար, թէ ծերունի զօրականը չի կարող ստել կամ անխորհուրդ բան ասել:

Ինչպիսի՞ բարձր բարոյական: Ո՛րքան նման է հայ ռազմիկը իր «արի եւ իմաստուն» ասուածներին:

Յազարիցս ճիշդ է ասւած, թէ «զէնք վայել են քաջաց եւ ոչ խորամանկաց»:

Թէեւ արդիական զէնքերը մաթեմատիքական զէնքեր են, բայց եւ այնպէս բանակների ճակատագիրը որոշողը այսօր էլ, վաղն էլ եւ յաւիտենապէս կը մնայ մարդկային ոգին:

Եապէս ոչինչ է անում այն ժողովուրդը, որն իր նիւթական զէնքերի հետ միաժամանակ, չի կատարելագործում նաեւ իր զինուորը:

Դիպուածական կամ «գողացած» յաղթանակներից երբեք չեն շահել հայրենիքները:

Լաւ բան է անշո՛ւշտ, մի հատիկ զէնք աւելի ունենալ, բայց ոչինչ բան է հազարներով իսկ աւելի ունենալը, եթէ ռազմիկին վարողը մահւան գաղափարի հետ հաշտւած հերոսական ոգին չէ:

Յրամայելու եւ հրամայելու անդիմադրելի մղում, խանդ, դժուարութեանց կուրծք տալու ծարաւ, կռում քրտինք կտրած ձիու վրայ մեռնելու տենչ, մեր օրերի լեզվով՝ «լեգէոնի՛զմ», «միւրիդի՛զմ» պիտի ասէր կովկասեան լեռնցիւն, մեր լեզուով՝ Տարօնականութիւն - ահա՛ թէ ի՞նչն է հատու եւ յաղթաբեր դարձնում զէնքը՝ զինուորի ձեռքում:

Ի՞նչը հայերիս դարձրեց յաղթական Սարդարաբադում եւ Ղարաքիլիսում - չգոյ թի՞ւր, սպառազինութի՞ւնը, կռիւի հանճարեղ յատակագի՞ծը - վճռապէս ո՛չ, ո՛չ մէկը եւ ո՛չ էլ միւսը, այլ՝ մեր ուխտը, մեր կամքը՝ մեռնել, բայց թուրքը չտեսնել էջմիածնում, Երեւանում:

Այո՛, պատերազմական տեխնիքայի շարժիչը վաղն էլ եւ յաւիտենապէս կը մնայ մարդը, մարդկային ոգին:

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, նիւթապաշտիկ դեմոկրատիայի յատուկ նախանձը՝ ոգու փոխարէն քարիւղը հռչակեց համաշխարհային պատերազմի ամենամեծ հերոսը:

* * *

Զինուորական երեք դոքտրիններից - նիւթապաշտական, իմացապաշտական եւ ոգեպաշտական - վերջինը պէտք է լինի մերը:

Ոռաջինի համար ամէն ինչ է թիւր, երկրորդի համար՝ կռիւը շախմատային խաղ է, երրորդի համար՝ դա հոգեկան ակտ է:

Յաւիտենական է կոնֆլիկտը թւի եւ որակի, ամբոխի եւ ընտրանիի միջեւ: Նիւթապաշտականը ամբոխների դոքտրինն է: Միշտ էլ պարտւել են այն ազգերը, որոնք ունեցել են մի հատիկ յենարան - թիւը, քանակը: Կուսակաշտը միշտ էլ պատկանել է որակին: Նրան են եւ վաղւայ յաղթանակները:

Ֆրանսայի Ազգային ժողովը իր պարտւած զօրավարներին կ'ուղարկեր կառափնարան: Մեր օրերի յոյները մեռնելու կամքից զուրկ զօրականներին ծովը թափեցին: Եւ արդար էր դա, քանզի ճակատամարտը ո՛չ մեռեալ թերի բաղխում է, ո՛չ էլ շախմատախաղ է, այլ ամէն բանից առաջ՝ հոգեկան ակտ: Ասել է՝ պարտութիւնը մարդկային ներելի սխալ չէ, այլ պատժելի յանցագործութիւն:

Թո՛ղ հեռու մնայ իր ժողովրդի ղեկավարութիւնից նա, ով մեռնել չգիտէ իր հայրենիքի համար:

Ամէն ղեկավար - տասնապետ, զօրավար, նախարար - որ հրաժարուում է մեռնել իր հայրենիքի համար, յանցագործ է:

Ձինւորական բարոյականը չէ ասում՝ յաղթանակի՛ր բոլոր դէպքերում, դա ասում է՝ յաղթականօրէն մեռնել գիտցի՛ր բոլոր պայմաններում:

Ձէնք, դիրք, քաղաքական վայրկեան - այդ բոլորը կը նպաստեն քո յաղթանակին՝ կը բաւէ, որ դու մեռնելու կամք ունենաս, այսինքն՝ անձեղ աւելի սիրես այն, որի համար կռւի ես դուրս եկել:

Ամէն ճշմարիտ իշխանութիւն - տասնապետութիւն, նախարարութիւն - ենթադրում է աւելի բարձր բարոյական իշխանաւորի, քան իշխողի մօտ: Հասկանանք ե՛ւ այդ:

* * *

Մասաուա՝ - Աֆրիկայի ամենաանառիկ կէտը, որ տարիներ առաջ Իտալիոյ ռազմական հմայքի գերեզմանը հանդիսացաւ - վերջերս երկիւղածօրէն ծունկ ծռեց միեւնոյն երկրի վերածնւած զաւակների առջեւ: Ո՞ւր է գաղտնիքը:

Ղարաքիլիսում եւ Սարդարաբադում քաջութեան հրաշքներ կատարած հայը չկուէց Ղարսում: Սակայն նոյն Ղարսի պարտեալը դիւցազնացաւ Սիւնիքում:

Ի՞նչ է նշանակում այդ: Դա նշանակում է, որ ոգին կայականութիւն չի ճանաչում, որ դա չի քարանում, չի մնում միեւնոյն կէտի վրայ: Դա երբեմն ծալում է իր թելերը, երբեմն էլ թռիչք է առնում դէպի նորանոր նւաճումներ:

Մէկից աւելի են ոգու անկման ու ակտիւացման պատճառները: Գլխաւորագոյնը, սակայն, կը մնայ առաջնորդի անձը:

«Առանց բանակի կարելի չէ պատերազմել, բայց բանակն էլ չի կարող պատերազմել առանց առաջնորդի»:

Առաջնորդը - ահա՛ մեծ «ամեն ինչ»-ը:

Նախ պատասխանենք այն հարցին, թե ո՞վ արժանի չէ եւ ատակ չէ առաջնորդ լինելու: - Նա՛, որի էութիւնը ճանաչում է «մարդկայինը միայն»։ ո՞վ չունի իր գերագոյն առարկան, չունի առարկայօրէն ու յաւիտենապէս արժէքաւորը ու սրբազանը կեանքում, որի առջեւ կանգնէր, ինչպէս հաւատացեալն իր Աստուծու. ո՞վ ստեղծագործ խղճմտանք չունի:

Ճշմարիտ առաջնորդ լինել չէ կարող եսապաշտը, ընչասէրը, հոգով փչացածը: Առաջնորդ լինելու համար բաւական չէ անգամ արտակարգ իմացականութիւնը: Քաջութիւնն էլ - որ բարձր յատկութիւն է զինւորի եւ քաղաքացու համար - բաւական չէ մէկին ճշմարիտ առաջնորդ դարձնելու: Քի՞չ եսասէրներ, ընչաքաղցներ կան, որ քաջ են: Բայց ե՞րբ է տեսնել, որ նման քաջերը մեռնել ուզէին այս կամ այն սրբութեան համար: Կարելի է քաջ կռուող լինել, բայց կեանքը զոհելու յօժարութիւն չունենալ: Քաջեր շատ է տեսել աշխարհը, հերոսներ՝ սակաւ: Առաջնորդ կարող է լինել միայն հերոսը: Իսկ հերոս լինել, ասել է՝ յաւիտենարժէք բաների առջեւ ոչինչ համարել իր կեանքը:

Յերոս է նա, որի համար կեանքն արդարացում ունի, երբ դա ապրում է ո՛չ թէ իբրեւ նպատակ, այլ իբրեւ մի սրբազան բանի ծառայեցնելու կամ զոհելու միջոց:

Յերոս է նա, որի հայեացքը ուղղւած է յաւիտենականին. նա՛, ով ժպտել գիտէ ճակատամարտի բոցերի մէջ. նա՛, որի հոգին վտանգի ժամանակ զգում է մի գերագոյն ուրախութիւն - ճակատամարտի եւ անձնւիրունի ուրախութիւն. նա՛, ով գրոհից առաջ սիրում է խօսել յաւիտենական բաների մասին:

Յերոս է քիբլիական Գեղեճը, որ երեք հազարից ընտրեց երեք հարիւրը միայն, եւ յաղթանակեց: Յերոս է Կլեմանտն: Գերմանները հասել են Վերդէնի պատերի տակ, եւ ֆրանսական կառավարութիւնը՝ խուճապի մատնւած՝ տրամադիր է լքել Փարիզը, հեռանալ վտանգի գծէն:

Ահա՛ յայտնւում է «Վագր»-ը եւ մռնչում. «Ինձ թւում է, որ մենք շատ հեռու ենք կրակի գծէն՝ պէտք է փոխադրուել Վերդէն»:

Յերոս է Քեռին, որ իր վտանգւած զինւորները փրկելու համար իր կուրծքը դարձրեց կենդանի թիրախ թշնամու կրակին:

Յերոս էր Դանտոնը, որն իր գլխատումէն երկու օր առաջ իր բարեկամներին, որոնք իրան խորհուրդ էին տալիս ստոյգ մահէն խուսափելու համար, փախուստի դիմել, պատասխանեց. «Մի՞թե մարդ կարող է հայրենիքը իր կօշիկների տակը կրել»:

Այսպէ՛ս են սիրում, գործում եւ մեռնում՝ հերոսատիպ առաջնորդները:

Ճակատագրի մարդ, վտանգների բարեկամ՝ նրանց համար իրենց անձն աւելի բան չէ, քան հայրենիքին ծառայելու միջոց:

Ժողովուրդները քաղաքական եւ հոգեւոր առնականութեան են հասնում մնան առաջնորդների շնորհիւ միայն:

Ճշմարիտ առաջնորդ էր Պիլսուդսկին, է՛ Մուսուլիհին, Զիթլերը, ծովակալ Յորթին - օրւայ մարդկութեան հոգեւոր հսկաները, որոնց ոտքերի տակ մեռնում է իրենց ժողովուրդների հին ճակատագիրը: Սրանց համար ազգութիւնը՝ անցեալ, ներկայ եւ գալոց սերունդները ընդգրկող մի ամբողջութիւն է, էաբանական մի հաւաքականութիւն - մի ճակատագիր, մի ոգի, մի առաքելութիւն, մի ցեղ, մի արիւն: Սրանք գիտցան իրենց ժողովրդին պարտադրել մի մեծ եւ տիրական մտածում - իրենց հայրենիքի ինքնապաշտպանութիւնը՝ ժողովրդի վերածնունդի ճամբով:

Վաղուց է, ինչ սրանք իրենց ցեղահանճար մտքի մուրճով կռանում են իրենց ժողովրդի նկարագիրը, որով՝ ե՛ւ նրա նոր ճակատագիրը:

* * *

Մեծ են մեր ապրած օրերը, քանզի կեանքը հրապարակ է դրել մի քանի մեծ ճշմարտութիւններ:

Մեծագոյնը այդ ճշմարտութիւններից ասում է՝ որպէսզի ցեղդ ու հայրենիքդ ապրեն, նրանց համար մեռնելու կամք ունեցիր: Մեր քարոզած Տարօնականութիւնը այլ բան չէ, եթէ ոչ մեռնելու կամք մեր վտանգւած Զայրենիքի եւ Ցեղի համար:

Իբրեւ հայ մարդ անպէտք է նա, ո՛վ չունի այդ կամքը: Իսկ ով դէմ է այդ կամքի մշակման հայութեան մէջ՝ նա ներքին թշնամին է մեր Ցեղի եւ Զայրենիքի:

Մարդկային ցեղի մեծագոյն ուսուցիչները մի՛շտ էլ հանդիսացել են նրանք, որոնք մարդկանց վեհօրէն մեռնել են սովորեցրել:

Այդ տեսակէտով, Մամիկոնեանները եղան եւ կը մնան հայութեան յաւիտենօրէն սրբազան ուսուցիչները:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա,
1939թ., թիւ 7

ՈՅԺԻ ՊՐՈՔԵՄԸ

Հատված 9. Նժդեհի վերանորոգչական ճառէն

Ազգերի առջեւ այսօր վճռապէս դրւած է ոյժի պրոքլեմը: Կորչում է մի ժողովուրդ, երբ նա խուսափում է այդ պրոքլեմից կամ էլ դժւարանում է լուծել դա:

Ոյժի պրոքլեմը դրւում է եւ լուծւում ժողովուրդների հոգեվերանորոգութեան պրոքլեմի կապակցութեամբ: Ուժեղ, հաւատաւոր եւ պայքարունակ դառնալու համար, անհատների նման, ժողովուրդները եւս պիտի վերանորոգւեն մշտապէս: Կորցնելով վերանորոգելու ընդունակութիւնը՝ ժողովուրդները կորցնում են իրանց ապրելու, ստեղծագործելու, պայքարելու հաւատը:

Ազգովին դժբախտ է հայը, որովհետեւ իր մտաւորականութեան մի մասը դեռ չի հասկանում, որ օրւայ ցեղախռով ազգերի կեանքում էականը քաղաքական վարչաձեւը չէ, այլ անհատի եւ զանգւածների վերածնունդը, հոգեփոխութիւնը: Այլեւս հոգեվերանորոգւած են, կամ աւելի ճիշդը՝ հոգեվերանորոգչական ճիգեր են կատարում բոլոր ժողովուրդները եւ հէնց այդ է պատճառը, որ օրւայ իտալացու, գերմանացու, հունգարացու ուղեղում տեղի է ունեցել մի խոր յեղափոխութիւն: Այդ է պատճառը նաեւ այն բանի, որ օրւայ մարդը աւելի ակտիւ է, արդիւնագործ, խանդավառ:

Անցէ՛ք երկրէ երկիր եւ պիտի տեսնէք, որ ապրելու, պայքարելու, զոհաբերելու անխառն ուրախութիւն, ինչպէս իրանց գոյութեան արտաքին եւ ներքին չարիքները յաղթահարելու համակարգւած աշխատանք կայ միայն ցեղավար ժողովուրդների մէջ: Այն ամէնը, որ երէկ կը թւեր անորոշ, մթին ու անտրամաբանական, այժմ, վերանորոգւածի համար դարձել է որոշ, պարզ, հասկանալի: Այլեւս արարածը գտել է իր արարիչը - իր ներքին յենարանը - եւ այդ իսկ պատճառով նա այսօր աւելի՛ յուսալի է ու անդորր: Այս է ընդհանրապէս օրւայ ազգերի հոգեվիճակը: Բացառութիւն է մեր ժողովուրդը միայն կամ նրա խոշոր մի մասը, որ շարունակում է մնալ հիւանդ կոչւելու աստիճան անգոր եւ անյոյս: Նրա կեանքում միահեծան կերպով իշխում են չարութիւնը, նախանձը, գռեհկութիւնը, որովհետեւ վերանորոգչական ճիգի, խանդի, ուրախութեան պակասը նրան դարձրել է զոհ հոգեւոր վաղաժամ ծերութեան (չարութիւն), երկչոտութեան (նենգութիւն), սկեպտիկութեան (ժխտամոլութիւն): Անբուժելիօրէն յոռետես է օրւայ հայը: Չարիք, դժբախտութիւն, Ղարսի կորուստ - սրանք յաւիտենական բաներ են նրա համար: Մի խուլ պատ է չվերանորոգւած

հայր, որին ուղղում է հայ խօսքը: Նա ատակ չէ գիջելու, հակառակորդին հասկանալու, համերաշխելու, որովհետեւ շարունակում է մնալ հին, քարացած Ադամը: Նրան պակասում է նոր գիտակցութիւնը, նոր աշխարհը մբռնումը: Ճիշդ է, հայր յեղափոխութիւն տեսաւ իր երկրում, բայց իր տկարութիւնները յաղթահարելու վերանորոգչական ճիգեր չարեց: Նա չհասկացաւ, որ յեղափոխութիւն ասել է հինէն՝ նորը, նոր մարդ ստեղծել, նոր գիտակցութիւն, նոր կենսազգացողութիւն: Միայն ակտիւ վերանորոգչականը կարող է յեղափոխական լինել: Վերանորոգում է ամէն մի ճշմարիտ յեղափոխութիւն: Հայրենիքին եւ իր ազգին օգտակար ծառայութիւն կարող է մատուցել միայն եւ միայն վերածնւած անհատը: Ամէն բանից առաջ հոգեվերանորոգւած հայ անհատը - ահա՛ օրւայ հրամայականը:

Վերանորոգչական լուրջ փորձ էր դաւադրւած Ցեղակրօնութիւնը: Միայն սրտով վատերն ու տգէտները չգիտեն, որ մի ժողովրդի վերանորոգումը հնարաւոր է միայն ու միայն իր նորահաս սերունդի կամ էլ իր նախնիքների միջոցով:

Վերանորոգչական է Տարօնականութիւնը. դա նմանելու մի սկզբունք է. դա ասել է՝ նմանւիր Մամիկոնեան հային, որ զօրաւոր էր դէպի հայրենի երկիրն ու ցեղը տածած սրբազանութեան զգացումով եւ նրանց համար մեռնելու իր աննահանջ կամքով:

Վերանորոգում ասել է մեր ներքին մարդու կաղապարումը, ըստ մեր նախասիրած պատկերի: Տարօնականութիւն - դա հայ մարդու կաղապարումն է՝ ըստ Մամիկոնեան հայու պատկերի:

Վերանորոգումի ընդունակ է իր նախահայրերի ոգու զօրութեանակա-նութեան ծանօթ եւ օրւայ իր տկարութիւններից ամաչող ժողովուրդը:

Որի՞ն, ինչի՞ն դիմենք մեր ամօթանքի եւ ցաւի մէջ այնքան ծանր ու պատասխանատու այս օրերին - թո՛ղ Հայաստանը մերի մեզ մինչայժմեայ մեր տկարութիւններն ու տգիտութիւնը, թո՛ղ ներեն մեզ Մամիկոնեան նախահայրերը, որ այդ տկարութիւնները եւ տգիտութիւնը հայր դեռ շեղւած են պահում իրենց զօնից:

Մեր ժողովուրդը, որ կորցրել է հայ եւ հայրենատէր մնալու իր հաւատը, որ աշխարհում այլեւս ելք, կեանքում հացից զատ այլ նպատակ չի տեսնում այսօր, փրկւել կարող է միայն ճշմարիտ վերանորոգումի ճամբով: Դա Մամիկոնեաններին նմանելու ճամբան է, Տարօնակա-նութիւնը:

*«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա
1939թ., թիւ 11*

ՄԵԾ ԵՒ ԲԱԽՏՈՐՈՇ ՕՐԵՐ.

ՄԱՅԻՍ 24-28

Իմ զօրամասին էր վիճակուած առաջինը վերադառնալ Ղարաքիլիս: «Հայ կորպուսի հրամանատարը հրամայում է ձեզ՝ հենց այսօր ձեր զօրամասով վերադառնալ Ղարաքիլիս, շփման մէջ մտնել թշնամու ոյժերի հետ եւ սպասել օգնութեան»: Հեծեալ գնդի պետ՝ Կորգանով, 24 մայիս, Դիլիջան»:

Ստանալով այդ հրամանագիրը՝ զօրամասս կենտրոնացաւ հայոց եկեղեցու բակը: Վայրկեանների ընթացքում տարածուեց Ղարաքիլիս վերադառնալու լուրը, եւ եկեղեցու շուրջը խռնուեց ժողովուրդը: Եկած էին ճամբու դնելու մեզ: Սպայակոյտի համհարզը կարդաց Երեւանից ստացուած վերջին հեռախօսագրերը՝ Սարդարաբադում հայ զէնքի ունեցած յաջողութեան մասին: Քիչ անց՝ յայտնուեց Ջօր. Նազարբեգեանը, խոր յուզումով հաղորդեց «ազգի պահանջը՝ երեք օր ժամանակ տալ Երեւանին, որ կարողանայ հաշտութիւն կնքել թուրք հրամանատարութեան հետ»*, ապա մի քանի խօսքով օրհնեց մեր զօրքը: Գնալով ժողովուրդի յուզումը կը խորանար: Եկեղեցում վաղուց էր սկսուել ժամերգութիւնը - զանգերի դօղանջը, միացած երգեցողութեան, տխրօրէն կ'արձագանգէր հեռուները:

Պէտք էր երկու խօսք ասել մեկնելու պատրաստ զօրամասիս, եւ - առաւելապէս ժողովրդին: Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, երբ հայեացքս հանդիպեց ծերունի զօրավարի հայեացքին - արցունք կար նրա աչքերի մէջ: Լալիս էին, լալիս բոլորը: Ինձ էլ խեղդել սկսեց արցունքը... Եւ հոգեբանական այդ մթնոլորտի մէջ, հազարի չափ զինուորներ ու կամաւորներ բռնեցին դէպի Ղարաքիլիս երկարող ճամբան:

Մայիս 24-ն էր...

* * *

Ջօրամասս՝ իր առջեւ եւ թեւերի ուղղութեամբ պարագէտներ արձակած՝ կ'առաջանար անխռով: Արդէն անցել էինք Սիմեոնովկա գիւղը, երբ մեր ձախ թելի ուղղութեամբ ընդհատ գոռացին մի քանի հրացաններ: Թշնամու լրտեսներն էին՝ դարանամուտ եղած անտառում: Քառորդ ժամի չափ կանգ առեց զօրասիւնը, մինչեւ որ յառաջապահները կը մաքրէին

* Արամի գրութիւնը:

ճամբան: Գիշերուայ ժամը 2-ի մօտերը հասանք ավեր եւ անմարդաբնակ Վարդանլու գիւղը, ուր թողնելով մեր ոյժերը, մի յիսնեակ ձիաւորներով յառաջացայ դէպի Ղարաքիլիս: Հայ ամարանոցի վրայ տիրող մեռելային լռութիւնը եւ լոյսերի չգոյութիւնը շատ շուտ մատնեցին, որ թշնամին դեռ ոտք չի կոխել այդ տեղը: Տուն չկար, որ սպիտակ դրօշակ պարզած չլինէր: Գերմակ էր հագել մեր այնքան գեղեցիկ ավանը, որ շուտով պիտի կարմրէր մեր եւ թշնամու արիւնով: Մի տասնեակ ձիաւորներ որոշ յանձնարարութեամբ ուղղելով Ղշլաղ՝ ձիս քշեցի դէպի այն տունը, ուր գիշերել էի ընդամենը 5 օր առաջ: Բաղխեցի դուռը եւ մնացի անպատասխան: Մօտեցայ պատուհանին՝ նորէն լռութիւն: Խեղճերը չէին պատասխանում, կարծելով, թէ գիշերանց թուրքն է յայտնուել: Սկսեցի անուններ տալ, բացուեց դուռը եւ դուրս նետուեց ինձ ծանօթ, Ալէքսանդրապոլէն գաղթած Յակոբ Էիրամճեանի ընտանիքը: Բոլորի դէմքին թէ՛ ուրախութիւն կար, թէ՛ սարսափ: Աւետելով Սարդարաբադի մեր յաջողութեան լուրը, որոշ տեղեկութիւններ ուզեցի թուրք ոյժերի եւ շրջանի հայ ազգաբնակչութեան տրամադրութեան մասին: Պարզուեց, որ թուրք զօրքը գտնուում է Արջուտում եւ որ լուսաբացին տանուտէրի գլխաւորութեամբ մի պատգամաւորութիւն պիտի մեկնէր՝ աղուհաց մատուցանելու թուրք զօրահրամանատարութեան: Ուղարկեցի կանչել իշխանութեան ներկայացուցիչներին: Եկան: Երկու խօսքով փարատեցի նրանց տարակուսանքը եւ ապա պահանջեցի հրաժարուել Ղարաքիլիսը առանց կռուի թշնամուն յանձնելու յանցաւոր մտքէն: Խոստացան «հայոց զօրքին մատաղ անել ամէն ինչ՝ եւ՛ հաց, եւ՛ հարստութիւն, եւ՛ կեանք»: Պահանջեցի սուրհանդակներ եւ նրանց միջոցով գրութիւններ ուղղեցի շրջակայ գիւղերին՝ յայտարարելով զէնք կրելու ընդունակ գիւղացիներին մի քանի օրուայ հացի պաշարով եւ ունեցած ռազմամթերքով մինչեւ կէսօր, ներկայանալ ինձ, Ղշլաղում: Առանձին գրութեամբ պահանջեցի ներկայանալ նաեւ քահանաներին եւ ուսուցիչներին: Այդ կարգադրութիւններից յետոյ, համհարզիս՝ Մխիթար Տէր-Աբրահամեանին յետ ուղարկեցի Ղարաքիլիս՝ առաջնորդելու մեր զօրամասը, իսկ ես անցայ Ղշլաղ: Պէտք էր յարմար դիրքեր ընտրել եւ դեռ լոյսը չբացուած զետեղել իմ ոյժը՝ զօրամասիս թուական սակաւութիւնը չմատնելու համար: Ղշլաղում գիւղացիութիւնը գտայ ոտքի վրայ եւ անհանգիստ: Զօրամասս ցանցառակի բռնեց նախապէս ճշդած կրակի գիծը - կենտրոնը՝ զուգահեռ Ղշլաղին, նրանից մէկ ու կէս վերստ առաջ, ձախ թելը՝ դէպ հարաւ ընկած անտառապատ բարձունքները, իսկ աջը՝ մօտ 2 վերստ, երկաթուղագիծից դէպ հիւսիս ձգուող բաց դաշտը: Բնական է, որ պահեստի ոյժի չգոյութիւնը, ինչպէս նաեւ ռազմամթերքի պակասը պիտի թելադրէին ինձ ցանցեր փռել թշնամու ռազմագործողութեանց ուղղութեան վրայ, դիմել ռազմադաւերի:

Բոնապարտի յստակատեսութիւն պէտք չէր գիտակցելու, թէ այդ օրուայ ամենաթեթեւ յաջողութիւնն անգամ գինովցնելու աստիճան պիտի խանդավառէր մեր զօրքն ու ժողովուրդը, քանզի Էրզրումէն մինչեւ Գուգարք միայն տխուր պարտութիւնն էր եղել մեր բաժինը, իսկ չնչին անյաջողութիւնը բացարձակապէս անկարելի պիտի դարձնէր մեր յետագայ դիմադրութիւնը:

Գիտէի, որ թուրքը, հաւատարիմ իրեն, մեր Ղարաքիլիս վերադառնալու յանդգնութիւնը պատժելու համար քինաթափ պիտի լինէր խաղաղ ազգաբնակչութեան գլխին:

Ուրեմն, պէտք էր գործի լծել հայ մարդու եւ արիութիւնը, եւ հնարամտութիւնը, որպէսզի քնահաճ Մարսը այդ օրը առաջին անգամ մեզ ժպտար: Այդ նտահոգութեամբ՝ մեր կռուագծէն մօտաւորապէս 1000 քայլ առաջ, երեք կէտերի վրայ, դարաններ դրի - հետեւակներից՝ անտառակի մէջ, ռմբածիզներից՝ երկաթուղագծային կամուրջի տակ, իսկ հեծեալներից՝ բաց դաշտի մէջ ընկած մի հնօրեայ վանքի աւերակներում: Ղարանամուտ այդ խմբակները, առանց մատնելու իրենց ներկայութիւնը, թոյլ պիտի տային թշնամուն առաջանալու մինչեւ դարանների գիծը, ապա խաչածեւ կրակի տակ առնելով՝ պիտի խորտակէին վերջինը: Նրանք պիտ սպասէին ազդանշանի, որ տրուելու էր հրթիռի միջոցաւ: Լոյսը նոր էր բացուել եւ արդէն վերադարձել էին Արջուտի ուղղութեամբ ուղարկուած հետախոյզները: Այլեւս վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէի թշնամու երեւալուն: Շրջագայելով մեր յառաջադիրքերը՝ կը խրախուսէի զինուորներին՝ նրանց մինչեւ վերջը հոգեպէս գօտեպինդ պահելու համար:

Կենտրոնական դարանէն նշանացի հասկացրին թշնամու գէտերի երեւալու մասին: Մի քանի վայրկեան անց՝ մենք այլեւս աչքի եւ կրակի հաղորդակցութեան մէջ էինք թշնամու հետ: Նա կ'առաջանար յաղթ-յաղթ, տողածեւ ու խորութեամբ բռնած երկաթուղագծի երկու կողմերը: Ժամը 9-ի մօտերը թշնամու կողմից սկսուեց նախակռիւը՝ թեթեւ հրածգութեամբ՝ մեր դիրքերը եւ ոյժերը շօշափելու նպատակով: Թշնամին կը դանդաղէր: Հասկանալի էր դա. չէ՞ որ մենք առանց կռուի էինք լքել Ղարաքիլիսը եւ այսօր թուրք զօրահրամանատարութիւնը կը սպասէր հայ աղ ու հացին:

Բացի այդ՝ մեր վերին հրամանատարութիւնը թոյլ էր տուել սխալներից ամենաաղէտալին - հինգ օր առաջ նա արձակել էր մօտ 6.000 թուրք պատերազմական գերիներ, մի արարք, որ թշնամին իրաւամբ պիտի բացատրէր հայոց շուարուն վիճակով: Այսօր, սակայն, նա ստիպուած էր զոհեր եւ ժամանակ վատնելու՝ մեր ֆիզիքական եւ բարոյական ողնաշարը ջարդելու համար: Ժամը տասն անց էր, երբ սկսուեց ընդհարումը,

դարձեալ աննշան ոյժերի միջեւ: Մեր դարանները կը շարունակէին իրենց մահառիթ լռութիւնը: Ղշլաղ կը հասնէին կամաւորներ՝ հայ գիւղերէն եւ կ'ուղարկուէին խտացնելու մեր շղթաները: Թշնամու առաջապահ զօրամասը այլեւս կը մօտենար մեր դարանների գծին, մերոնք սկսել էին ջղայնութիւն ցոյց տալ: Արձակուեց սպասուած հրթիռը, որին կայծակի արագութեամբ յաջորդեց մեր դարանակալ խմբերի փոթորկային կրակը: Ծուղակուած թշնամու ոյժերի մի մասը խուճապով յետսախաղացութիւն փորձեց, իսկ միւսը՝ խառնախռիւ թափուեց երկաթուղագծի վրայ: Մեր դարանները կը շարունակէին իրենց ռումբերի, գնդացիրների եւ համազարկների տարափի տակ պահել յանկարծակիի եկած թշնամուն: Օգտուելով թուրքերի փափուկ վիճակէն՝ իմ ռազմամուտ ոյժերը քաշեցի առաջ:

Փամպակի ձորը սկսեց այլեւս դողալ ռումբերի որոտէն: Թշնամին կը դժուարանար ուշաբերուել եւ հնձոււմ էր՝ անխնայ:

Տրուեց գրոհի հրամանը եւ սկսուեց յարձակումը: Կռիւղ որքան տարերային, այնքան կարճատեւ եղաւ: Թշնամին տագնապով փախչում էր դէպի Արջուտ: Նա ժամանակ չունեցաւ անգամ իր վիրաւորները փրկելու: Մենք կը շարունակէինք մեր տակտիքական ճռաքաղը: Այդ ժամին՝ հայ մարտիկն արժանի էր իր ցեղի անունին: Ճակատամարտի առաջին օրն սկսուել էր հայ ոգու փայլուն գերազանցութեամբ: Այլեւս կար համոզումը, թէ պիտի յաջողենք Ղարաքիլիսում կրկնել Աւարայրը եւ տալ Երեւանին իր ուզած երեք օրը՝ Բաթումի մեր պատգամաւորութեան գործը հեշտացնելու համար:

Այդ օրը մայիս 25-ն էր...

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ով իր ցեղի եւ հայրենիքի պատմութիւնը չէ՛ դարձրել իր սրտի պատմութիւնը՝ նա այս օրերին պէտք չի գայ Յայաստանին:

- Երբ իմ շրթունքները մրմնջում են ցեղիս մասին, աջս ցոյց է տալիս Յայաստանը:

* * *

Յայաստան, ով վտանգի ժամանակ քեզ համար մեռնել չգիտցաւ եւ վաղը պիտի չուզենայ մեռնել՝ հայ չէ՛, քո զաւակը չէ՛:

* * *

Բաւական չէ՛ իր ազգի զաւակը լինել, պէտք է նաեւ՝ նրա հրաշունչ զինուորը լինել:

- Կենսաբանօրէն անբարոյական է այն ժողովուրդը, որի մէջ զինուորը ներքին թշնամիներ ունի:

- Տէ՛ր, առաջնորդի՛ր ինձ դէպի յաղթանակ՝ թէկուզ մահուան ճամբաներով - ահա՛ ցեղապսակ զինուորի աղօթքը ճակատամարտից առաջ:

* * *

Յերոսը - դա մահէն աւելի զօրաւոր մարդն է: Դա յաւիտենականի կրողն ու սպասաւորն է մեր անցաւոր կեանքում:

- Յաղթանակում է նա, ով իր մէջ բնութիւնը Ոգուն ենթարկելու աստիճան զօրաւոր է:

- Յաշտուելով մահուան գաղափարի հետ՝ մարդս դառնում է եղբայրն ու զինակիցը այն բոլորի, որոնք մարդկային ցեղի պատմութեան բոլոր դարերում եկել ու անցել են մեր աշխարհով՝ իբրեւ լոյսի, հաւատքի եւ սրի հերոսներ:

* * *

Եթէ հայկական նախանձի չափ զօրաւոր լինէր հայ մարդու թրքատեցութիւնը՝ տարբեր պիտի լինէր հայութեան եւ Յայաստանի ճակատագիրը:

- Երբ նախանձում է հայը՝ նա նախանձելի մահն է ցանկանում:

- Ժողովուրդ, քո պատմութեան բոլոր դարերի անունով երդուեցնում են սերունդներիդ - չներե՛լ, չներե՛լ թուրքին, անգամ եթէ մի օր նրան տեսնես անկեալի վիճակում: Այո՛, ներում են թշնամուն, բայց ո՛չ եւ իր կէսի սպանիչին, ո՛չ եւ նրան, որը մի օր փորձեց գոյութեան գրքից քո անունը սրբել:

«Մի զինուորի ճշմարտութիւնները» աշխատութիւնից,
«Ուազմիկ», 1940թ., թիւ 156

ՉԱՒԱՎԿՍ

Աժան ձեռք չէ բերուում առիժի մորթին:

Այդ այսպէս լինելով հանդերձ՝ երբ մեծացար դու, գաւա՛կս, ձգտի՛ր տիրանալ նրան, բայց միամտութիւն չունենաս կարծելու, թէ Երկրագնդի վրայ կարելի է փառքի տէր դառնալ, առանց նախանձահեղձ սինլքորների չարութիւնը գրգռելու:

Ջօրավա՛ր ես եօթ վէրք - չգարմանաս, եթէ մի օր դասալիքը դատաւորդ հանդիսանայ: Մեր աշխարհի լրբութիւններից մէկն էլ այդ է, չգարմանաս եւ չկրկնես զայրոյթով. «Թող զինուորն իր ստացած վերքերը եւ հովիւը՝ իր ոչխարները համրէ»:

Չար անասուն է մարդս, երբ նախանձուն է: Մեր աշխարհում միշտ էլ վատասիրտը հայհոյել է աներկիւղ ասպետին, երկչոտը՝ մութ անկիւնից քար նետել հերոսին:

Նախանձը - մասնաւորապէս հայկականը - ընտրում է ճամբաներից ամենակարճը, եւ թոյլատրելի համարում թշնամանքի բոլոր գէնքերը:

Նա, որին դեռ երէկ էր, ինչ խլեցիր առիժի բերնից, փրկեցիր ստոյգ մահից՝ վաղը կարող է իժի նման գարշապարդ փնտռել:

Նա, որն այսօր ձիուդ ասպանդակները բռնելը իր համար պատիւ է համարում՝ վաղը կարող է փողոցաշունչ ամբոխը գրգռել անձիդ դէմ:

Նա, որ երէկ խորապէս կը ցաւէր, թէ հայոց դաշտերում չի աճում այն ազնիւ դափնեվարդը, որ արժանի լինէր յաղթական ճակատդ գարդարել՝ վաղը կարող է ցեխ նետել քո կատարած պատմական գործին:

Մի՛, մի՛ գարմանար, եթէ իրենց կեանքը սրիդ պարտողները այսպէս վարուեն քեզ հետ, եւ մի՛ զայրանար, քանզի անձիդ դէմ ապերախտողը շուն չէ՛, այլ՝ մարդ:

* * *

Սէր, յարգանք, պաշտամունք պարտադրել՝ նշանակում է իշխանութիւն ունենալ մարդկանց հոգիների վրայ:

Պաշտամունք - ասել է՝ ճանաչում ենք մեր պաշտածի իշխանութիւնը, եւ բարոյական որոշ տուրք տալիս նրան:

Ուրիշների մէջ մենք, էապէս, սիրում ենք այն, ինչ որոշ չափով կայ եւ մեր մէջ:

Արին սիրում է արիութիւնը անգամ իր հակառակորդների մէջ: Մենք սիրում ենք նրանց, որոնց նմանում ենք մասամբ, եւ առնուազը՝

անտարբեր ենք դեպի այն բոլորը, որոնք հոգեբանօրէն օտար են մեզ: Հայրենապաշտը քո անձի մէջ տեսնում է մի բան իր ոգուց, եւ ցնծում քո յաջողութիւնների առթիւ: Անհայրենասէրն, ընդհակառակը, քո անձի, քո գործերի մէջ տեսնում է այն, ինչ պակասում է իրեն - եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նա չի՝ հանդուրժում քո հոգեւոր լուծը, քո իշխանութիւնը: Ահա՛ թէ ո՛ւր է շրջապատիդ որոշ տարրերի պաղ անտարբերութեան, երբեմն էլ՝ թշնամանքի գաղտնիքը:

* * *

Սինլքորներ կան, որոնց եթէ ապտակեցիր, իրենց ստացած հարուածը կ'ընդունին ուղղուած իրենց քաղաքական փարախի, եկեղեցու, ծրագրի դէմ: Թքեցի՞ր - թքուած կը հռչակեն իրենց տէրերը, եւ նրանց կոնատակից կը նետեն քեզ:

Ջրի պէս շարժուն, ջրի պէս ամէն ձեւ ու գոյն առնելու ընդունակ՝ սրանք մէկի ստուերն են, միւսի՝ արծազանգը, երրորդի՝ կապարճակիրը:

Մի աստուածութիւն ունին - օրուայ իշխանաւորը, որի մանկկլաւիկը, պնակալէզը, շնիկը լինելու մէջ է իրենց երջանկութիւնը: Եւ միշտ էլ ունին - մի ձեռքում խունկ, միւսի մէջ՝ ցեխ: Վա՛յ քեզ, եթէ կայսերաբար առատածեռն չեղար սրանց նկատմամբ: Վա՛յ, եթէ չգնահատեցիր սրանց սողունութիւնը: Եւ հազար վա՛յ, եթէ ժպտալու փոխարէն «անհեռատեսութիւն» ունեցար բերան արիւնելու չափ զօրաւոր կերպով քաշելու սրանց սանձը:

Նման չարարուեստ էակներից շաղախուած մի ցածոգի ամբոխ, դարեր առաջ, արդարն Արիստիդէսին-իր ծայրայեղ ազնուութեան համար - հայրենի հողէն ու ջրէն օգտուելու իրաւունքից զրկեց. դա սպանեց Սոկրատէսին, եւ, աւազակների հետ՝ խաչ հանեց Նազովրեցուն:

* * *

Հայաստանից դուրս, իմ ճամբին քար ու տատասկ ցանողներ շատ եղան: Գիտեմ, զաւակս, տարբեր ճամբայ պիտի չունենաս նաեւ դու: Եւ եթէ քեզ յաջողուեց ոտքերիդ արիւնով յագեցնել տատասկները, եւ քարերը վերածել վերելքդ հեշտացնող մարմարիոնէ սանդուխների՝ վատերը պիտի կուրանան, որպէսզի չտեսնեն մեծութիւնը կատարածդ գործի:

---

* * *

Յեռու հայրենի լեռներից, ես սովորեցի թքել ինձ թշնամացող նախանձոտ տգիտութեան ու չարութեան վրայ - թքել ու անցնել: Քեզ, սակայն, պիտի չյանձնարարեն այդ վարքագիծը: Դու աշխատիր աւելի՛ զօրաւոր լինել, քան եղաւ հայրդ: Դու սովորի՛ր ծիծաղել մարդկային վատութիւնների վրայ ու անցնել անցասում:

Ո՛հ, ուր էր թէ գէթ քո սերունդը ազատ մնար անհայրենիք կեանքի անէծքից, եւ արդար փառքը - առիւծի մորթին - դու փնտրէիր հայրենի ազատ եւ անկախ աշխարհում՝ միշտ գիտակցելով, որ հազարիցս լաւ է պատմական մի գործ կատարել, թէկուզ հազար թշնամի շահելով, քան մարդկային չարութիւնից զերծ մնալու գնով՝ դուրս մնալ պատմութիւնից:

«Ռազմիկ», 1940թ., 25 դեկտ., թիւ 1

ՀԱՅՐԵՆԻՔ.
ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

*Մեծանուն բարեկամիս՝
ուսուցչապետ Տոտոմեանցին*

Երբ իմ շրթունքները մրմնջում են ցեղի մասին, աջս ցոյց է տալիս
Հայաստանը:

* * *

Հայաստան, նա, ով վտանգի ժամանակ քեզ համար մեռնել չգիտցաւ,
եւ վաղը պիտի չուզենայ մեռնել՝ քո զաւակը չէ՛, հայ չէ՛:

* * *

Երբե՛ք այնքան անհայրենիք չենք, քան երբ դադարել ենք մտածել,
գործել, զոհաբերել մեր Հայրենիքի համար:

* * *

Կրօնների պէս հայրենիքներն էլ պահանջում են, որ իրենց սպասար-
կողի ձեռքերը լինեն տաք եւ մաքրամաքուր:

* * *

Մի ժողովուրդ, որի որդիները հաւասար չեն օրէնքի եւ մահուան
առջեւ՝ յաղթական հայրենիք չի ունենայ:

* * *

Անհատ, հաւաքականութիւն - սրանք յաւիտենականին կապում են
իրենց հայրենիքի միջոցաւ:

* * *

Հոգեբանօրէն անհայրենիք է նա, ով պատրաստ չէ՛ ամէն վայրկեան
մեռնելու իր հայրենիքի համար:

---

* * *

Իմ հոգին զոյգ յենարաններ ունի - Աստուած եւ Չայրենիք:

* * *

Չայ մարդ, կասկածելի է հայրենասիրութիւնդ, եթե գոյութեանդ իմաստն ու դրօշակը հայրենիքդ չէ:

* * *

Չայրենիքս եւ ես - մենք լծորդուած ենք իրար՝ ինչպէս հոգի եւ մարմին, ինչպէս նպատակ եւ միջոց. նա գերագոյն նպատակ է, ես՝ միջոց:

* * *

Չայրենիքի համար ապրում եւ մեռնում է ոգո՛ւ մարդը, միայն նմանը:

* * *

Սրտի եւ իմաստութեան տեր դասական ժողովուրդները մահապատժի փոխարէն տարագրութեամբ կը պատժէին դժբախտ ենթակային, նրան զրկելով հայրենի հողից եւ ջրից օգտուելու իրաւունքից: Այն ժամանակ էլ, ինչպէս այսօր, սրտի աստուածութիւն էր հայրենիքը:

* * *

Յաւիտենականի զգացումն է ծնունդ տուել հայրենիքին, սրբութեան զգացումը՝ հայրենասէրներին:

* * *

Չայրենիք մի՛ սպասէք օտարէն եւ ճակատագրէն, եթէ դա ձեր արիւնով պաշտպանելու չափ հայրենապաշտ չէք:

* * *

Մաճճիմիի հանդէպ խորագոյն յարգանք տածելով հանդերձ՝ չեմ ընդունում, որ հայրենիքէն աւելի ազատութիւնն է սիրելի:

* * *

Ժաննա դ'Արկի հայրենիքը պարտուեց այն օրը, երբ մերօրեայ ֆրանսացու դեմօ-լիբերալիստական մտածողութիւնը կենդանաբանական մի պարտէզի դռան վրայ գրեց. «Գիտութեան համար ո՛չ հայրենիք կայ, ո՛չ էլ կրօն»:

* * *

Ֆրանսա՛ - մե՛ծ ժողովուրդ, մե՛ծ հայրենիք, որի ճակատագիրը մեծութիւնները չէին վարում, այլ՝ դեմոկրատիկ միջակութիւնները - ահա՛ թէ ինչո՛ւ այնքան նուաստօրէն զինաթափուեց ու պարտուեց դա:

* * *

Նորը արդի պատերազմում - դա աշխարհագրացողութեամբ նոր մարդն է, որի համար հայրենիքին ծառայելը պատիւ է եւ ո՛չ պարտականութիւն:

Այո՛, հայրենիքը մեզ պատիւ է անում իր համար մեռնելու առիթ ընձեռելով մեզ:

* * *

Մի օր, հին միստերիաների մէջ հանդիպեցի հետեւեալ արտայայտութեան - «մեծագործութեան բաժակ»:

Մեծագործութիւն ուխտողն առնում էր մի բաժակ, լցնում նռան հիւթով, բարձրացնում եւ ապա թափում իր չորս կողմը՝ խորհրդանշելով իր անսահման յօժարութիւնը - ծառայել բարիին, ուր էլ որ լինի:

Բարին, գերագոյն բարին, ինձ համար եղել է, է՛ ու կը մնայ Հայաստանը:

* * *

Հայաստան, քեզ սիրտը ծնաւ - դու ապրում ես սրտերի մէջ եւ ջերմաջերմ սրտերի շնորհիւ միայն: Գուցէ եղել եմ եւ անսիրտ խելօքներ, որ սիրել եմ քեզ, բայց նրանք չեն խաչւել, չեն մեռել քեզ համար: Հայրենիքի համար մեռնում է, հերոսանում մեծ սրտի տէրը միայն:

* * *

Հայրենիքից զատ, հայրենիքից դուրս ինձ համար խաբուսիկ են բոլոր դրախտները:

* * *

Ինչպես աչքս՝ լոյսը, այնպես էլ սիրտս Հայաստանն է փնտրում:

- Ապրում եմ՝ մի օր հայրենի լեռների վրայ մեռնելու յոյսով: Պիտի ուզեի մեռնել, հենց որ մեռաւ այդ յոյսը:

* * *

Արվեստի Աղասին՝ փառքի ու մեծութեան իր երբեմնի հայրենիքը խորհրդանշող Անիին հրաժեշտ կու տար լացելով. «Է՛լի որ մարմինս մէկ քարի տակ լինի քո ծոցում, ինձ դրախտը պէտք չի»:

- Այսպէ՛ս, ով որ Աղասու պէս չի բաժանուել իր հայրենի հողէն՝ արժանի չէ հայրենիք վերադառնալու:

* * *

Հայաստան՝ - դու իմ սրտի յաւիտենական ճշմարտութիւնը:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 2

ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԳ

**- «Յետու կը յառաջանար՝ մտախոհ եւ գունատ,
որովհետեւ Ամենակալին ընտրեալն էր արդէն»-
նաեւ՝ ժողովրդի առաջնորդը, աւելացնենք մենք:**

Ամենաբարձր իրաւունքը, որ կարող է ունենալ մի քաղաքացի - դա իր ծնող ժողովուրդը առաջնորդելն է:

Քիչերին է տրուում այդ իրաւունքը, եւ շատ քիչերն են արդարացումն դա:

Ո՛վ, սակայն իրաւունք ունի մի ժողովրդի ճակատագիրը՝ վարել:

- Նա՛, ճակատագրի ընտրեալը, որ «կը յառաջանայ մտախոհ» - ճակատը լեցուն, վսեմ խոհերով ու իր կոչումի ամենասրբազնութեան գիտակցութիւնից «գունատ», ապա օժտուած իր առաջնորդած ժողովրդի համար ամէն վայրկեան մեռնելու կամքով:

* * *

Ամեն առաջնորդ ըստ իր պատկերի է դիմակերտում իր ժողովուրդը:

* * *

Որի՞ն հետեւել - ահա՛ հարցերէն ամենաճակատագրականը, որի՞ն - Նազովրեցո՞ւն, թէ՞ Բիւխներին, Էմերսոնի՞ն, թէ՞ Մարքսին, Մամիկոնեաններին՞, թէ՞ հայ մտաւորականութեան քաղաքականապէս անկապաշտ մասին:

Առաջինները - ոգու հսկանե՛ր - քո մէջ կ'ապրեցնեն աստուածայինը, վերջինները՝ մարդկօրէն անասնականը. առաջինները քո մէջ կը մշակեն իդէալիստը, ասպետը, հերոսը, վերջինները՝ գորտի հոգով առօրեապաշտ պաղ մահկանացուն:

* * *

Ճշմարիտ մտաւորականութիւն, ասել է՝ ազգի հոգեւոր ընտրանին, առաջնորդութիւնը:

Ստամտաւորականութիւն է դա, եթէ այդպիսին չէ:

* * *

Ուր ճշմարիտ մտաւորականութիւնը առաջնորդի իր դերի մէջ չէ՝
այնտեղ կոյր է ժողովուրդը, նաեւ՝ պառակտուած:

* * *

Մեր կեանքում դեռ զօրաշարժի ենթարկուած չէ ճշմարտութիւնը
ստամտաւորականութեան պատճառով, հայութիւնը դեռ չի հասկացել, որ
հայկական հարցի սկիզբն ու վախճանը - դա հոգեվերանորոգուած հայ
անհատն է:

* * *

Ժողովուրդները յաճախ տառապում են հոգե-զգացական կուրու-
թեամբ - մա՛յրը ամէն կարգի ներքին տկարութեանց եւ բաղխումների:

Ճշմարիտ մտաւորականութեան է ընկնում՝ բուժել այդ կուրութիւնը
իրենց ժողովրդի մէջ մշակելով բարոյական առաքինութիւններ -
ճշմարտասիրութիւն, արդարամտութիւն, մեծահոգութիւն:

* * *

Քաղցրօրէն ստել ու կեղծել իր ժողովրդին՝ մանիլով չչինա՛ - ահա՛
հայրենաքանդ այն տկարութիւնը, որով բռնուած է հայ մտաւորա-
կանութեան իմաստասիրօրէն կոյր եւ անցեղաշունչ մասը:

* * *

Ժողովուրդները յաճախ ունակաբար ենթարկւում են նաեւ իրենց
ձախաւեր առաջնորդներին, բայց չեն ներում նրանց:

* * *

Ուր զօրաւոր առաջնորդ չկայ՝ այնտեղ ոգու կեանք չկայ, իսկ ուր այդ
վերջինը չկայ՝ այնտեղ խանդավառներ, մարտիկներ, գերզոհաբերողներ
չեն ստեղծուում:

* * *

Ազգերը չեն ունեցել եւ պիտի չունենան աւելի մեծ թշնամի, քան
նիւթապաշտ առաջնորդը:

* * *

Այն մտաւորականութիւնը, որը գրքի ծնունդ է եւ ոչ թէ իր ցեղի մեծութեան ու ժողովրդի տառապանքի - կեղծ եւ անպտուղ մտաւորականութիւն է:

* * *

Չկայ՝ աւելի մեծ չարագործ, քան առաջնորդը, որ իր ժողովուրդը պահում է անգիտակ իր դժբախտութեանց պատճառներին: Նմանը, իր անձի հանդէպ մոռացում ապահովելու նպատակով, մութ ճամբաներով յաջողում է տարբեր ուղղութիւն տալ ժողովրդի ցասումին, մղելով նրան՝ իր դժբախտութեան պատճառները փնտռելու իրենից դուրս: Ուրիշ ազգերի կեանքում յաճախ մի դժբախտութիւնը գալիս է խափանելու մի ուրիշը, ուրիշները: Մեզ մօտ ընդհակառակը, ամէն դժբախտութիւն դառնում է պատճառ նորի, նորերի՝:

Կը վկայէ պատմութիւնը, որ իր դժբախտութեան պատճառները գիտակցող ժողովուրդը աւելի հեշտ է կրում իրեն վիճակուած դառնութեան բաժակը եւ հեշտութեամբ յաղթահարում չարիքը:

Աւելին, նմանի համար ամէն մի ձախորդութիւն, գալիքի մի նախազգուշացում է: Միայն նմանին է յաջողում հարուածախոյս լինել:

* * *

Երբ ժողովուրդը՝ ծուռ խղճմտանքի տէր իր ղեկավարների պատճառով մնում է անգիտակ իր ապրած դժբախտութեանց պատճառներին, իր ամէն մի պարտութիւնից յետոյ նա դառնում է նաե՛ւ պարտուողական, որ ասել է՝ ատակ եւ արժանի նորանոր պարտութիւնների:

* * *

Առաջնորդ ես, ուրեմն, եղի՛ր ազնիւ, ազնիւ եղի՛ր, էլի՛ ազնիւ՝ խղճմտանքիդ հանդէպ - դա ճակատագրական նշանակութիւն ունի ժողովրդիդ ճակատագրի համար:

* * *

Մի ժողովուրդ ցեղօրէն այնքան արթուն է, որքան դա զգայուն է դէպի իր մարգարէների, իր ընտրանիի կանչերը:

---

* * *

Կայ մտաւորականի ամենէն վտանգաւորը - նա՛, ո՛վ փարիսեցիների եւ դպիրների նման լաւ է ուսուցանում, բայց վատ ու վատն է գործում:

* * *

Ջօրաւոր եւ օրինաբեր է այն առաջնորդը, որի կամքը օժտուած է իր ցեղի ամենադրական յատկութիւններով:

* * *

Յոգեւոր կեանքի անատակ մարդուն տրուած չէ՛ գերագոյն նպատակի համար աշխատելու, զոհաբերելու, մեռնելու քաղցրութիւնը: Նմանը չէ՛ կարող առաջնորդ լինել:

* * *

Ժողովուրդները չունեն անելի մեծ թշնամի, քան կրօնապէս պաղ եկեղեցականը, անոգի ուսուցիչը, կաշուապաշտ զօրականը: Խորագոյն անկումի իրենց օրինակով սրանք են անբարոյացնում մարդը իբրեւ անհատ եւ հաւաքականութիւն:

* * *

Ստքի անշարժութիւն, քարացում - երբ այդ է մտաւորականութիւնը, նշանակում է, որ ժողովրդի քայլերն ուղղուած են դէպի գերեզմանատուն:

* * *

Միայն մեծ առաջնորդներին է յաջողւում իրենց կամքի ողջ ուժականութիւնը փոխանցել իրենց ժողովուրդներին, առաւելապէս նրանց երիտասարդ սերունդներին: Եւ հենց դրանով են վերանորոգւում զանգուածները, վերածուելով մի բարոյական ընդհանրութեան, միական եւ միուղի ազգի:

* * *

Նախ հասցնել մի մեծ սերունդ - մեծ իր պաշտամունքով եւ ատելու կարողութեամբ - եւ նրա միջոցաւ իրագործել իր պատմական առաքելութիւնը. այսպէ՛ս է գործում ճշմարիտ առաջնորդը:

* * *

Միջազգային առաջնորդութեան մասին խօսում են անյուսօրէն տգէտները միայն: Պատմութեան դեռ անծանօթ է նմանը: Առաջնորդը - իբրեւ տուեալ ազգի կուլտուր-ընկերային գործառնութեանց կիրարկիչը - միշտ էլ երեւան է գալիս ազգային կնիքով:

* * *

Ազգային գաղափարը միշտ էլ նոր է եւ յաւիտենապէս արդիական: Քանի դեռ այդ չի հասկացել հայ մտաւորականութիւնը՝ դա առաջնորդ-դելու բարոյական իրաւունք եւ կարելիութիւն չի ունենայ:

* * *

Փառասէ՞ր է առաջնորդը - փառասէր է ճշմարիտ ամէն առաջնորդը - այդ ոչինչ, բաւական է որ նա իր ազնուական ու ստեղծագործ փառասիրութեան միացնում է իր շարժիչ միտքն ու մեծ սիրտը, բաւական է, որ խաչ կայ իր ուսին:

Նմանի համար չէ՛ կոմպրոմիսը, նա վախ չունի հալածանքից եւ բնաւ հաշուի չի առնում, թէ իր սկսած պայքարում ո՞վ է իր հետ, ո՞վ՝ իրեն դէմ: Նրա առաջին թշնամին է կազմակերպուած միջակութիւնը՝ յանձին զանգուածների տգիտութեան եւ տկարութեան քուէներով ընտրուած իշխանութիւնը:

* * *

Երբ մի ժողովրդի մէջ ճշմարիտ առաջնորդի երեւումը ցնծութեան, փառաբանութեան եւ պաշտամունքի փոխարէն արժանանում է օձաթոյն նախանձի, թշնամանքի ու մատնութեան՝ պէտք է ընդունել, որ այդ ժողովուրդը դեռ արժանի է իր հին ճակատագրին:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 3

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Հայ հասարակագիտակ մտքի աղքատութեամբ պիտի բացատրել հին սերունդի գաղջ վերաբերմունքը՝ դէպի նորը:

Նոյն բանով բացատրէք նաեւ նոր սերունդի անփոյթ կեցուածքը՝ իր ցեղի եւ հայրենիքի ապագայի հանդէպ:

Հայ մարդը, իմաստասիրական ջանքի պակասի պատճառով, «*նոր սերունդ*» հասկացողութեան մէջ դնում է միայն կենսաբանական բովանդակութիւն: Նորը, ըստ այդ վերջինի, որդիներն են, հինը՝ հայրերը: Տարիքի պարզ խնդիր է թէ՛ նորը, թէ՛ հինը: Սերունդները միայն հասակով են տարբերուում իրարից: Ժամանակ կ'անցնի, եւ որդիները կ'այրանան ու կը բռնեն իրենց հայրերի տեղը: Այսքան ծիծաղելիօրէն պարզ եւ հեշտին է նոր սերունդի պրոբլեմը օրուայ հայ մտածողութեան համար:

* * *

Սերունդ - դա կենսաբանական հասկացողութիւն չէ՛, «կանաչ հասկ» չէ՛ միայն, այլ եւ՝ հոգեբանական որոշ բովանդակութիւն: Դա էութիւն է՝ հինէն խորապէս տարբեր:

Նոր սերունդը միշտ էլ ենթադրում է Նորը՝ մի նոր աշխարհագացողութիւն, նոր մթնոլորտ, մի նոր կամք, որ «պիտի գերազանցէ անցեալը, անգամ՝ ինքն իրեն»:

Դա ցեղի յայտնութիւնն է, ժողովրդի նոր օրը, նրա նոր խօսքը, նոր երգը, նոր առաջադրութիւնը, նրա նոր ճակատագիրը, նրա պատմութեան էջը՝ նոր բովանդակութեամբ:

Դա ժողովրդի կենդանի ուժականութիւնն է, նրա պայքարների անհաղթողային ոյժը, որով եւ՝ նրա կեանքի զարգացման կրողը:

* * *

Միեւնոյն ժողովրդի ծոցի մէջ միշտ էլ եապէս գոյութիւն ունեն երկու աշխարհներ, երկու հասարակութիւններ, որոնցից մէկը քայքայուում է - հինը, եւ մի ուրիշը, որ ծաղկում է հինի աներակների վրայ - նորը:

Ճիշդ է ասել ֆրանսացի իմաստասէրը. «Այժմը այլեւս այժմ չէ»: Երբեք կանգ չի առնում, դադար չի ճանաչում մարդկային ցեղի զարգացումը: Կենսական մի միութիւն է սերունդների կենակցութիւնը: Իրողութիւն է, սակայն, եւ այն, որ հինի եւ նորի միջեւ գոյութիւն ունի մի դիալեկտիքական հակասութիւն՝ ոգիների դիալեկտիկան»: Հին է սերնդամիջեան հակամարտութիւնը՝ մարդկութեան չափ, եւ ունի իր հոգեւոր-պատմական հիմքը: Դա, սակայն, չի նշանակում անդունդ՝ սերունդների միջեւ,

ինչպես եւ թշնամանք, երբեք: Ամէն սերունդ ծնունդն է իր ապրած պատմական ժամանակաշրջանի: Ամէն սերունդ ազդուում է իր ժամանակի ոգուց, եւ, փոխադարձաբար, ազդում նրան:

Նորը՝ դա նորարար է կեանքի բոլոր մարզերում - դա հինի կրկնութիւնը չէ, այլ՝ յաւելիչն ու կատարելագործողը նրա թողած արժէքների, նրա ժառանգութեան:

Հայրերի ուղիով, նշանակում է՝ աւելի մեծ թափով ու նուիրումով շարունակել նրանց գործը, եւ այդ դէպքում ո՛չ թէ կրկնելով նրանց տկարութիւններն ու սխալները, այլ՝ սրբագրելով:

Նորը - դա մի նոր արժէքային առաւելութիւն է գոյութիւն ունեցող հինի վրայ:

Այսպէս է կարելի դառնում հասարակութեան առաջադիմութիւնը:

* * *

Ամէն «սերունդ» սերունդ չէ: Սերունդ կոչուելու համար բաւական չէ՝ հասակի «կանաչութիւնը»: Պատմութիւն ստեղծող անցքերն են հոգեպէս դիմագծում այս կամ այն սերունդը: Պատերազմ, յեղափոխութիւն, գաղափարային ընդհանուր ձգտումներ, ապրումներ, յոյսեր, տեսիլք - ահա՛ թէ ինչերն են մշակում սերունդին յատուկ հոգեբանութիւնը: Տարբեր պիտի լինէր մեր նոր սերունդը, եթէ նրա խաչի ճամբան չանցնէր Տէր Ջօրով:

Ըստ Միւսիէի՝ Ֆրանսայում մի ժամանակ մարդիկ այլ զբաղում չունէին, քան կայսեր շնչած օդով լեցնել իրենց թոքերը, քանի որ ֆրանսացի երեխաները գիտէին, որ իրենց գիւղի ամէն մի ճամբան տանում է դէպի եւրոպական այս կամ այն մայրաքաղաքը: Իսկ երե՞կ - Փարիզի անկումէն առաջ, եւ այսօր - Ֆրանսայի անօրինակ աղէտէն յետո՞յ...

* * *

Նորը - դա, հասարակութեան համար երիտասարդանալու, յիշաշրջուելու, վերանորոգուելու կենսա-հոգեւոր մի կարելիութիւն է: Ամէն ժողովուրդ իր նորահաս սերունդի միջոցով է յաղթահարում իր ներքին տկարութիւնները, ցաւերը, յռետեսութիւնը: Եւ նա, որին յաջողում է իր սեփական տկարութիւններից, թերիներից, սխալներից զերծ պահել իր նորահասը, նրանից ստեղծում է մի մեծ եւ օրհնաբեր ոյժ: Պատմութիւնը չգիտէ մի յեղափոխութիւն, ազատագրական մի պայքար, մի մեծ գաղափար, որ պսակուած լինէր յաջողութեամբ՝ առանց նոր սերունդի մասնակցութեան: Միշտ էլ արդար է, միշտ էլ յաղթում է նոր սերունդը:

Նախ հոգեբանօրէն նուաճել նոր սերունդը՝ մի մեծ առաքելութեան համար - ահա՛ թէ ինչի՛ է ձգտում այսօր պատմաստեղծ ամէն մի ժողովուրդ:

Եւ այդ սերունդին պատկանող երիտասարդութիւնը միշտ էլ «համախմբուում է այնտեղ, ուր գտնուում է բանալին մեր ժամանակի ամենամեծ պրոբլեմների: Այլեւս դա՝ նոր սերունդը, համաշխարհօրէն, գիտակցել է, որ իր համար *խորագոյն մեղանչունը գոյութեան իմաստի եւ իրաւունքի դէմ - դա իր ժամանակի եւ ոյժերի ընդունայն վատնումն է:* Եւ հէնց այդ գիտակցութեան մէջ է նորի զօրութիւնը:

* * *

Նա իր զինակիցներն ունի - գիտութիւնը եւ ստեղծագործ իդէալիզմը: Առաջինը նրան տալիս է՝ ուղի, լոյս, զօրութիւն, երկրորդը՝ թելեր, խանդավառութիւն, արիութիւն:

Մաքսիմալիստ է օրուայ նորահասը - «կան կեսար, կան ոչինչ»: Մեծ վճիռների ընդունակ՝ դա ձգտում է դառնալ ռիսկի - վտանգի եւ զոհաբերութեան սերունդ:

Սոցիալապէս դաստիարակուած՝ նրա նոր ըմբռնումը կեանքի մասին, տրամագծօրէն տարբերուում է հայրերի հեթանոս ըմբռնումից - ինձնից զատ իմ ոյժէն եւ հացէն ո՛չ ոք իրաւունք ունի օգտուելու. այս էր եւ է՝ հինը: Նորը միշտ էլ տրամադիր է կիսելու իր հացն ու կարելիութիւնները նրանց հետ, որոնք իր օգնութեան կարիք ունեն: Նորի այլասիրութիւնը արդիւնք է իր ներքին ոյժերի առատութեան, նրա՝ տալու, զոհաբերելու անդիմադրելի ցանկութեան:

Նա դաւանում է՝ Պալմերի հետ. «Որեւէ անձ կամ իր, արժէք ունենալու համար, իր բարութիւնը պիտի բաժանէ տիեզերքի հետ»:

Ազգի կազմակերպումը-ահա՛ օրուայ ընդհանուր ձգտումը, կանչը:

Ազգի եւ սրա միջոցաւ պետութեան լաւագոյն կազմակերպումը՝ ներքին, ընկերային համերաշխութեան ճամբով - մի բան, որ հնարաւոր է դառնում ազգային ոգու զարգացմամբ: Բախտորոշ է նոր սերունդի դերը ազգակառուցման այդ գործում՝ իբրեւ միակ վերանորոգիչ եւ համերաշխիչ ոյժ:

Չանրածանօթ պետական գործիչ էրիոն է ասել իր հայրենիքի ապրած ողբերգութիւնից առաջ. «Ֆրանսական ազգը քանակի ազգ է, դա պիտի դառնայ որակի ազգ»:

Որակ, որակաւորում - ահա՛ թէ ի՛նչն է մարդկային զանգուածները վերածում միաշունչ ազգի, եւ նրա ապադասակարգային կազմակերպմամբ ստեղծում զօրաւոր պետութիւնը՝ արթուն պաշտպանը հայրենի հողի, մշակոյթի եւ անկախութեան:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 4

ՄԵՐ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳԸ

Մեր ցեղի կենսաբանական ժապաւենի վրայ տեղ գրաւած սերունդներից ամենաճակատագրականը պիտի համարել մերօրեայ նոր սերունդը:

Դա ճակատագրական նշանակութիւն է ստացել հետեւեալ զոյգ պատճառներով` - *երբեք այնքան վտանգուած չի եղել հայ ցեղի այսօրը, եւ միաժամանակ, մարդկութեան կողմից սկսուած դարաշրջանային անկիւնադարձի շնորհիւ - երբեք այնքան յուսալի չի եղել մեր ազգային վաղը:*

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ մեզ պէտք է, իբրեւ պատմական մոմենտի պահանջ, ոգով ու նուիրումով մեծ մի սերունդ - մեզ սպառնացող վտանգի մեծութեան ու մեծ ապագայի գիտակցութեամբ զօրաւոր մի սերունդ, որ կարողանար նախ խոր ցեղաշարժի ենթարկել հայութիւնը, ապա, նրա վերանորոգմամբ, գլուխ հանել ազգի լաւագոյն կազմակերպումն ու պաշտպանութիւնը:

Օրուայ պայմաններում, երբ յանուն մի նոր եւ արդար աշխարհի, տեղի է ունենում պատերազմներից ամենայեղափոխականը, երբ ժողովուրդներն արդէն սկսած են նոր կեանքի նախագարունը ապրել՝ մեզ պէտք է հզօրանքի մտածումով մեծ ու հոգեւոր արբեցումի ատակ մի սերունդ, որ սիրէր իր ցեղի եւ հայրենիքի համար՝ աներկիւղ երես-երեսի գալ ճշմարտութեան ու մահուան հետ:

* * *

Երիտասարդութիւնը - դա լեռներից իջնող ամեհի մի հեղեղ է, որ կարող է եւ օրհնաբեր, եւ ակերիչ լինել:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ նրա պրոբլեմը - որ միշտ էլ կապ ունի տուեալ ժողովրդի ապագայի կառուցման խնդրի հետ - պիտի զբաղեցնի պետական եւ հասարակական գործիչների ողջ մտածումը:

Չե՛մ ուզում հաւատալ, որ ամէն ժողովուրդ իրեն արժանի երիտասարդութիւն ունի:

Մեր հին սերունդը իր ժողովրդին պարտադրուած քաղաքական անբնական վիճակի պատճառով՝ նորահասի համար եղաւ ակելի գանգը ձեռքին շատախօսող Յամլետ, քան՝ կորովի առաջնորդ:

Նա չհասկացաւ, որ ամէն նոր սերունդ, իր ժողովրդի գոյութեան պայքարից զատ, ունենում է նաեւ իր սեփական սերունդի «անկախութեան» պայքարը. ակելին. նա ոչինչ կատարեց նորահասից «իր ջերմութիւնն ու լոյսն իր մէջ կրող» մի սերունդ ստեղծելու: Եսասիրաբար

նա ուզեց ու աշխատեց, որ որդիները նմանին հայրերին - իրեն:

Այսօր, ամօթալին ու ողբերգականը հայոց կեանքում նրանումն է, որ հին սերունդը իր զաւակները հասցնում է իրեն, միայն իրեն համար: Եւ, որովհետեւ նրա մի մասը - անցեղիմաց մասը - իր տկարութիւնից իսկ զգուելու քաջութիւն չունեցաւ. դրապէս ասած՝ որովհետեւ նա ցանկացաւ, որ իր որդիները լինեն իր կենդանի կրկնութիւնը՝ ռամկավարի զաւակը աւանդաբար դառնում է ռամկավար, ճիշտ այնպէս, ինչպէս լուսաւորչականինը՝ լուսաւորչական: Ամենաանշան շեղումը հօր գաղափարախօսական գծից՝ համարում է ամօթանք, դժբախտութիւն հօր, մօր, ընտանիքի համար:

Այստեղ որդին հօրից տարբերում է միայն իր տարիքով: Այլապէս՝ ամէն ինչ ընդհանուր է - նոյն հայիոյանքը եւ օրհնութիւնը կը լսէք թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի շրթունքներից. նոյն քաղաքական անկարագրութիւնը՝ հաւասարապէս օտարամոլ եւ նուաստախոհ. չկայ՝ հոգեւոր աճում, մտածողութեան եւ խղճմտանքի անկախութիւն, չկայ՝ «կանաչ հասկ»ին յատուկ կենսազգացողութիւն, սեփական կոչումի գիտակցութիւն: Այս մթնոլորտէն ծնունդ է առել հոգեբանական բնօրինակ տիպը - Standard-այինը՝ պիտի ասէր ամերիկացին:

Մօտեցէք սրան, եւ անմիջապէս պիտի զգաք հին, մեռնող աշխարհի շունչը:

* * *

«Արտիդ եւ մտքիդ մէջ փնտռիր թշնամիներդ, եւ այնտեղ կը գտնես նաեւ փրկութիւնդ»:

Նրա համար չի ասուած իմաստունի՝ ճշմարտութիւն շնչող այդ խօսքը:

Նա դեռ չի հասկացել, որ հայ կեանքի բոլոր չարիքները իր քարացած մտածողութեան արդիւնք են:

Խորապէս պառակտուած՝ նա պառակտեց մեր երիտասարդութիւնը, առանց անդրադառնալու, որ պառակտիչ ու հատուածական ամէն մի խմբակցութիւն դառնում է չարիք ազգի համար: Նմանը սպառում է հանրային կորովը, միջոցները, եւ այսպիսով դառնում է պորտաբոյծ ու վտանգ ազգի հոգեւոր առողջութեան եւ մեծ արգելք՝ նրա կանոնաւոր զարգացման համար:

Չինը չհասկացաւ, որ չկայ՝ աւելի մեծ դաւաճանութիւն ազգի հանդէպ, քան նոր սերունդը հատուածական, յարանուանական եւ նման դրօշակների ծառայեցնելը: «Նորահասը քաշելով դէպի հին, ցեղօրէն անդէմ կազմակերպութիւնները, լեցնելով «նոր գինին հին տիկերի մէջ»՝ նա խաթարեց նորը:

Նա չհասկացաւ,
- որ ժողովուրդներն իրենց ապագան - լաւ թէ վատ - կառուցում են իրենց գաւակներին փոխանցած ոգու միջոցաւ.

- որ ծնողներից ժառանգած կրաւորական չարութիւնը, որդիների մօտ, տարիքի բերումով, դառնում է ակտիւ ոյժ.

- որ յաճախ՝ որդին իւրացնում է «հօր իսկական պատկերը եւ ո՛չ թէ նրա դիմակը, որ կրում է հանրային կեանքում»:

Նա մնաց խուլ գիտութեան ու ճշմարտութեան խօսքի առջեւ, ու չզգաց, որ «զերագոյն յանցագործութիւնը, անքաւելի յանցագործութիւնը - դա ցեղի դէմ կատարուած յանցագործութիւնն է» (Մոնտէն):

Տեղակրօնութիւնը - այնքա՛ն «Տէր Զօր»ներ ներկող, բայց յաւէտ երիտասարդ հայ արիւնի կրօնը - արժանացաւ հայութեան անցեղահաղորդ մասի դաւախառն թշնամանքին:

Եւ այդ այն անօթալի պատճառով, որ նրա գաղափարախօսն ու քարոզիչը ստա-դեմօկրատ ու կեղծ-ընկերվարական չէր: Ժամանակը չէ՞ խոստովանել, որ հայոց պատմութիւնը մեզ մի հատիկ բան է սովորեցնում - այն, որ հայն իր պատմութիւնից բնաւ չի սովորում:

Թուրքը փորձեց մեզ, իբրեւ ցեղ, սրբել գոյութեան գրքից, իսկ հայութեան որոշ տարրերը անգամ մեր եղեռնից յետոյ մնացին զգուելիօրէն ընկերվարական ու համայնավար - որ ասել է՝ օտարականներ իրենց հարազատ ժողովրդի մէջ:

Յաւերժ պիտի մնայ արդար ու խարազանող Հայ Ստքի առիւծի խօսքը. «Եթէ ընկերվարական դրախտը պէտք է հիմնուի հայութեան դիակի վրայ, թո՛ղ էշերն ապրեն այդ դրախտում» (Խաժակ):

Տեղակրօնութիւնը - ցեղի յաւիտենականի գաղափարը տեղ չգտաւ որոշ տարրերի՝ ճերմակ եւ կարմիր մարքսական եւ նման այլ հոգեւոր աղբով լեցուած հոգիների մէջ, որով՝ մեր նոր սերունդի անցեղակրօն մասը կը շարունակէ գերի մնալ մարդկային եւ ազգային մտքի եւ սրտի ապականարար՝ խորթ եւ պառակտիչ վարդապետութիւնների:

* * *

Ինչո՞ւ եւ մինչեւ ե՞րբ այդպէս: Հինը, թէեւ աններելի, սակայն, հասկանալի մի «արդարացում» ունի - ստրկութիւնն է օրօրել նրա օրօրոցը:

- Հայոց թերիները՝ ստրկութեան թերիներն են,- ասել է Բայրոնը:

Տեւական անապահովութեան ու վախի վարչաձեւի տակ ապրող անգամ ամենաստեղծագործ ժողովուրդները դառնում են նեղմիտ, ներքնապէս չար ու անհամերաշխ: Հապա տարագրութի՞ւնը, օտար

միջավայրը, ուր օտար արժեքների ազդեցութիւնը կարելի է մասամբ զինաթափել սեփական ցեղի սրբութեանց եւ արժեքների ոյժով: Նման ծանր պայմաններում, ուր հայերը սովորեցին ապրել նաեւ առանց հայրենիքի, սովորեցին «երջանիկ» լինել եւ Հայաստանից դուրս - հին սերունդի անցեղակնիք մասը պիտի դառնար այն, ինչ որ է այսօր - ամօթալիօրէն անդէմ, պառակտուած ու անզօր, որ ասել է՝ մեռեալ հայ կեանքի տեսակէտից:

* * *

Ո՞ւր է ելքը:

Պատմութիւնը չգիտէ աւելի մեծ, աւելի վսեմ, աւելի սուրբ գործ, քան ապագայով վտանգուած մի ժողովրդի վերանորոգումը:

Եւ իբրեւ վերանորոգիչ ոյժ, միշտ էլ հանդիսացել է իր նոր կոչումի գիտակցութեամբ զօրաւոր նոր սերունդը: Այսպիսին կարող է դառնալ մեր նոր սերունդը, պայմանաւ, որ նա՝ գիտակցելով եւ զգալով այն բոլոր կապերը, որոնք նրան դարձնում են անբաժանելի իր ցեղէն, իր ցեղային տարերքէն, ճիգ անէր ազատուելու իր բազում թշնամիների ազդեցութիւնից:

Նորի մահացու թշնամիներն ու թունաւորիչները եղան ու կը մնան՝

ա) ապահայրենացած հայը, որի նշանաբանն է՝ ուր հաց ու հանգիստ, ուր լաւ՝ այնտեղ էլ հայրենիք.

բ) անցեղը, որի համար Աստուծութիւն չէ՝ ցեղը.

գ) նրանք, որոնց օրուայ եկեղեցին, թատրոնը, ընթերցարանը՝ ռինգն է, կրօնը՝ սխալ հասկացուած սպորտը. զբօսամուլները, որոնք թեթեւամտօրէն ծափում են, շնացնում, հայիոյուն գետին զարկուածին եւ սրբապղծօրէն ովսաննա՝ կանչում այս կամ այն զգուելի ըմբիշին: Եթէ սպորտն ու սպարտականը հոմանիշ չեն՝ դատարկ ժամանց է միակողմանի սպորտը.

դ) երիտասարդը, որին բուլղար լեզուն անուանեց «տարիկատ», նա, ով միայն հաց կը հոտի, ով սիրում է կեանքի գինին եւ թշնամի է ազգային եւ մարդկային ճիգի, խորքի, սրբութեան.

ե) ժողովուրդները չունեն աւելի մեծ թշնամի, քան վատ գիրքը՝ դրուած իրենց նորահաս սերնդի ձեռքը, եւ թունաւոր գիրք, թերթ գրողը, որոնց համար յետպատերազմեան երկու տասնամեակները դեռ չեն փակած ազգերի կեանքի ու պատմութեան հին էջը.

զ) անդրօշակ եկեղեցին, անցեղանորոգ դպրոցը, սեղմ ասած՝ այն ամէնը, որ հայ կեանքում գործում է իբրեւ կազմալուծումի ազդակ:

* * *

Ապագայ չունի՝ այն ժողովուրդը, որի տառապանքը չի ծառայում իր գոյութեան իմաստին եւ իմաստաւորումին:

Ջարդուեց, աղիտուեց հայութիւնը, եւ այդ՝ ո՛չ այն պատճառով, որ թշնամին զօրաւոր էր, այլ՝ որ մենք տկար էինք:

Օտար այլասերիչ միջավա՞րը - դրա դէմ էլ կարելի է պաշտպանուել յաջողապէս, միայն թէ հին սերունդի հոգեւոր ցնցոտիների փոխարէն մեր նորահասին հազցնենք ցեղի ոգին ու զրահը:

Կեղծ եւ անզօր է ո՛չ միայն ամէն վարդապետութիւն, այլեւ՝ շարժում, ամբողջութիւն, որ ծնած չէ ոգուց:

Պարտուեց Մաժինօն, որովհետեւ դա տկարութեան ամբողջութիւն էր, որի մէջ, հին գալլերի անպարտելի ոգու փոխարէն, դրուած էր ռազմագիտական պաղ հաշիւ միայն:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ եմ ասում՝ դա՛րձ դէպի ցեղը, որ ենթադրում է ոգի եւ արիւն:

Ձեռքդ դի՛ր նախահայրերիդ հզօր աջի մէջ եւ դու պիտի զգաս, թէ ինչպէ՛ս ուժեղ է զարկում սիրտդ, զօրեղանում բազուկդ, պողպատանում կամքդ:

Ա՛յդ է ցեղանորոգման ճամբան:

Ցեղը - դա յաւիտենական քանդակագործն է, նոր սերունդը՝ կենդանի մարմարիոն նրա ձեռքում:

Ցեղը - դա ժողովրդի պոտենցիալ անմահութիւնն է, յաւիտենապէս հայկականը:

Դա ժողովրդի բնութեան անփոփոխ մասն է, սրա կենսաբանական անփոփոխ գոյութիւնը:

Դա միակ ապանեխիչն է ժողովրդի հոգեւոր կեանքի:

Օվիդիոսը մեր ցեղի ոյժը խորհրդանշած է վագրով: Իսկ «վագրը երբեք մեռեալ չէ»: Յէնց այդ չմեռեալ վագրայի՛նն է մեր ցեղը, որի անունը, ըստ անգլիական պատմագիր Ֆինլէյնի, Բիւզանդիոնի մէջ հոմանիշ էր ազնուականութեան:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ եմ ասում՝ ցեղն ու ցեղակրօնութիւնը անհրաժեշտ են մեր նոր սերունդին ճիշտ այնպէս, ինչպէս կրակը՝ երկաթը ջրդեղելու համար:

Դա՛րձ դէպի ցեղակրօնութիւնը:

Կրօնը - դա ծնունդ է աստուածութեան ծարաւի մարդկային հոգու, ցեղակրօնութիւնը՝ հայրենիքի համար ամէն վայրկեան արիւնող հայկական սրտի:

Յեղակրօնութիւնից պիտի ծնուի ցեղամարդը - օրուայ ազգերի կրթական իղէալը: Դա պիտի դառնայ նաե՛ւ մեր նոր սերունդի իղէալը:

Այրող ծարաւը համահայ սրտի տէր ամբողջական հայու - այդ, միայն այդ մեր նոր նորահասը կը վերածի ուժաստեղծ, որով եւ՝ վերանորոգչական մի փրկարար ազդակի:

Մեծ են մեր ապրած օրերը, մեծ՝ իրենց վտանգներով ու ակնկալութիւններով:

Մեծ է եւ պահանջը՝ իր մեծ պարտականութեանց ու վտանգներին ժպտալ գիտցող մի սերունդի:

Մենք նմանի ստեղծունը՝ ժամանակի ոգու եւ մեր ցեղային կարելիութեանց սահմաններում՝ համարում ենք ե՛ւ անհրաժեշտ, ե՛ւ հնարաւոր:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 5, 7

ԱՀԱ՛ ՄԱՐԴԸ (ECCE HOMO)

*Նրան, որը խմեց ե՛ւ հայ
տառապանքի բաժակից*

Ճշմարտութիւն լինելուց աւելի պարադոքս է Գեօթի խօսքը այն մասին, թէ մենք չենք կարող ճանաչել մարդը, երբ նա գալիս է մեզ մօտ - նրան ճանաչելու համար պէտք է երթանք նրա մօտ:

Եավորովը - որ խմեց ե՛ւ հայ տառապանքի բաժակից - Չայաստանը չտեսած ճանաչեց եւ խորագգաց յափշտակութեամբ երգեց մեր «Միշտ էլ քաջ»ը:

Չայն իր բնաշխարհիկ օրօրանում չտեսած՝ նա ճանաչեց հայութիւնը, քանզի նա սովորական բանաստեղծի ձիրքերից ուրիշ մի բան ունէր իր մէջ - խոր յայտնատեսութիւն աշխարհի եւ մարդու հանդէպ:

Նա իր սրտի լարերը թրթռացուց տառապող ու պայքարող հայութեան համար:

Ծնունդ մի կայտառ եւ ռազմաշունչ ցեղի՝ նա եղաւ մէկն այն սակաւաթիւ բանաստեղծներից, որոնք ամենայն իրաւամբ գրաւում են առաջին տեղը ոգու հերոսների փաղանգում:

Ծնած «աշխարհ-ծովէն», ինչպէս իր մասին ասում է ինքը - նա եղաւ երգիչը ողբերգօրէն զարհուրեցիկի, սրբազանի եւ հերոսականի: Եւ յանուն ստրուկ եւ անիրաւուած Չայրենիքի, պայքարեց երգերով - պայքարեց մահուան, թուրքի եւ աշխարհի անսրտութեան դէմ: Նա եղաւ մէկը մարդու ամենագայուն որդիներէն, որի կրօնի տակ արդարութեան առիւծը մռնչեց, միմչեւ որ կը լքէր մեր աշխարհը, որը այնքան անիծեց:

Ապրեց «գոյութեան ուրագանի» մէջ, եւ տառապեց, տառապեց գերմարդկօրէն: Եւ տառապանքի զայրուցքի մէջ յաճախ աղաղակեց. «Ես չեմ ապրում - այրում եմ ես»: Որպէս պրոմեթէիստ՝ նա ըմբոստացաւ մարդկային անարդար ճակատագրի, քաղաքական բռնութեան եւ ընկերային անարդարութեան դէմ:

Նա տկարութիւն չունեցաւ մարդկային գոյութեան բարդ առեղծուածները լուծել իմաստասիրօրէն միայն: Աստուածօրէն զգայուն՝ նա հոգեւին զինակցեց մարդ-եղբօր, մարդ-ըմբոստին եւ մարդ-տառապողին: Եւ նրա կեանքն եղաւ համախաչելութիւն: Նա խաչուեց բոլոր խաչեցեալների հետ:

Նա խմեց եւ տառապանքի բաժակէն եւ աստուածային արբեցութեամբ աղաղակեց. «Արբէք ի սմանէ»: «Յայեր»ի եղերաշունչ քնարերգակը երգեց եւ հայ ցաւը: Նա երգեց եւ մեր «ճանապարհ հաշին», իսկ երգելէ առաջ, ապրեց, ապրեց խորապէս: Նրա համար՝ տառապանքն եղաւ աստուածային հեշտանք; Չէ՞ որ, «բանաստեղծի մնան Աստուած ալ՝ որպէսզի ստեղծէ, հարկ եղաւ նախ լալ»*:

Նա երգեց հայ պանդխտութիւնը, եւ այդ ո՛չ թէ որպէս մի բանաստեղծական քնայք, ո՛չ թէ որպէս մի մարդասիրական շարժումն էլ, ո՛չ թէ իր ճակատը զարդարող լուսապսակին փառքի մի նոր ճառագայթ աւելացնելու ցանկութեամբ: Ո՛չ, ո՛չ, նա յանուն տառապողի գիտցաւ արհամարհել դափնին ու ջահիլութեան գինին:

Նա երգեց մեր տարագրութիւնը, որովհետեւ մէկն էր մեր ժամանակների մարդու ամենագոյուն որդիներից եւ չէր կարող չերգել աշխարհի ցաւերէն ամենավսեմն ու հերոսականը: Ապրելով «սկիզբն ու վախճանը ողջ մարդկային խռովքին», նա չէր կարող չարձագանգել այն մեծ ողբերգութեան, որ մասնաւորապէս 19-րդ դարու վերջերին բաժին ինկաւ Հայաստանին եւ իր որդիներին: Նա երգեց աշխարհի եւ իր բախտի դէմ ոտքի ելած հայութիւնը: Նա զինակցեց մեզ, որովհետեւ զաւակն էր այն մեծ սրտի տէր ժողովուրդին, որ արիութիւն ունեցաւ իր քաղաքականութեան մէջ խաչը դնել: Նա մեր ցեղի պաշտպանութեան ի խնդիր իր սուրը պիտի տար, եթէ զօրական լինէր: Չէ՞ որ նրա կեանքում անբաժան մնացին «բանաստեղծի քնարը եւ զինուորի զրահը»: Նա մեզ իր աստուածաշունչ քնարը տրամադրեց, քանզի երգիչ էր: Նա Հայաստանը չտեսած, մեզ համար եղաւ ու կը մնայ այն, ինչ որ է Պայրոնը Յելլադայի համար:

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ աշխարհին շանթահարելու կարող բազուկներն անշարժ, շրթունքները համր մնացին Հայաստանի համար մարդկայնօրէն մի բան ասելու կամ անելու պրոբլէմի առջեւ, երբ եւրոպական մարդկութիւնը տմարդութիւնը ունեցաւ քանիցս իր մատը խրելու Քրիստոս-Հայաստանի արնահոս վերքերի մէջ եւ մնալու անկարեկիր: Աստուած իմ, որքա՞ն փոքրիկ են մեծ պետութեանց մեծագոյն քաղաքագէտները եւ վորովի առջեւ, որոնք յաճախ կը զլանան երկու գունատ խօսք ասել ի պաշտպանութիւն անիրաւուած հայրենիքների:

Եւ այդ այն ժամանակ, երբ առաջին քրիստոնեայ ժողովրդի հայրենիքն կը բարձրանար յիսուսեան աղաղակը. «Էլի, էլի, լամա սափաքթանի»: Եւ այդ այն ժամանակ, երբ հազարամեայ մշակոյթի եւ խաչի տէր ժողովրդի կացութիւնը իրենից կը ներկայացնէր բեւեռներից կազմուած մի

* Աստուծոյ լացը, Դանիէլ Վարուժան, «Յեթանոս երգեր»:

անկողին, որի վրայ բռնադատուած էր պառկելու հայը: Եավորով երգեց իր «Չայեր»ը եւ իր երգը թեւ առեց, թռաւ անցաւ իր հայրենիքի սահմաններից դուրս, համայն հայութեան երախտագիտութիւնը նուաճելու համար:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ, 1912-ին, երբ պատերազմական շեփորը ոտքի հանեց Պալքանեան ազգերը, մարդկութեան - թուրք կոչուած - ամենէն անմարդկային մասի դէմ, Անդրանիկի եւ իմ կանչին որպէս հոգեբանական արձագանգ՝ հայ գաղթաշխարհի բոլոր ծայրերէն կամաւորներ հասան, ուխտելով Քրիստոսի գերեզմանի վրայ, եւ հայ եւ պուլկար դրօշակների տակ ճամբայ ընկան՝ հայ արիւնը խառնելու պուլկար որդիների արեան: Եւ ընկան նրանք, ընկան Եավորովի հայրենիքի համար, ընկան ժպտադէմ:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ, երբ վաղը Արեւելքում խորտակուին բռնութեան վերջին գահերը - սեւ թէ կարմիր - երբ ազատութեան հրեշտակն այցելէ Արարատի սգաւոր փեշերը՝ անկախ Չայաստանի մայրաքաղաքում Չայ գրչի, սրի եւ խաչի հերոսների կոթողների կողքին, կը բարձրանայ եւ Եավորովի արձանը: Եւ Արարատեան վեհափառ արեւը իր արշալոյսին եւ վերջալոյսին, համբուրելով կ'ոսկեզօծէ մարդկայնութեան միւռնոսով օծուած նրա ճակատը:

«Դու պիտի գաս, սպասուած օր», - ասում է Եավորովի մի տողը:

Այո՛, պիտի գայ, չուշանայ՝ այդ օրը, քանզի նա այնքան անխուսափելի է, որքան եւ արշալոյսը: Նա պիտի գայ. իսկ, մինչեւ այդ, ես, երկու ազգերի զինուորը, մտովի կը համբուրեմ երկու հայրենիքների վշտակիրի քնարը:

«Ազատ խօսք», Սոֆիա,

1935թ., թիւ 85

Գ. ՆԺԳԵՀԻ ՆԱՄԱԿԸ ՏՐԱԵԱՆՈՎԻՆ

Սիրելի՛ բարեկամ
Տեոդոր Տրաեանով,

Ձեմ կարող ասել, թե անծանօթ էի Ձեր ժողովրդի ցեղային կարողութիւններին, նրա պատմութիւնը ստեղծող ու շարժող ոգուն, նրա մշակութաստեղծ խանդին:

Սակայն, քաղցրօրէն պիտի խոստովանեմ, որ համակրանքի երկտողով ինձ ուղարկած Ձեր գիրքը եկաւ նոր շա՛տ բան ասելու ինձ՝ բուլղար «Ոգու եւ Յող»ի մասին:

Յանճար եւ մարգարեականութիւն - ահա՛ թէ ինչե՛րն են ծնունդ տուել Ձեր բալլադաներին: Ծշմարտօրէն մե՛ծ բանաստեղծ, որ դժբախտաբար, ամէն սերունդի օրով աշխարհ չի գալիս:

Փարիզի անկման նախօրեակին ֆրանսական գրական մի ամսօրեայ ցաւով կը հարցնէր՝ ո՞ւր է մեծ բանաստեղծը, որ յանուն Ֆրանսայի պաշտպանութեան կարողանար զօրահաւաքի ենթարկել բոլոր սրտերը:

Բարեկամ, Ձեր գիրքը թերթելուց յետոյ՝ ես այլեւս կը հաւատա՛մ, կը հաւատա՛մ, երիցս կը հաւատա՛մ, որ եթէ վաղը Ձեր հանճարը ծնող ժողովուրդը հարկադրուի մերկացնել իր «Աստուածայնօրէն կատաղի սուրբ», Բուլղարիայում ո՛չ ոք պիտի կրկնի ֆրանսացիների խռովքոտ հարցը, քանզի կայ՝ մեծ բանաստեղծը, դա՛՝ բուլղար նախախնամութեան աստուածաշունչ մունետիկը՝ ապրում է մեր մէջ - Ձեր բալլադաները վկայ: Ոգու բանաստեղծ, տեմպորալիստ, յստակատես - այսպէ՛ս պիտի էագրէր Ձեզ ճշմարիտ գրաքննադատը, եթէ նա գոյութիւն ունենար այսօր: Արդարեւ, Ձեր ոգու համար անջրպետ չունեն դարաշրջանները: Տեմպորալիստական Ձեր միտքը սաւառնում է բոլոր դարերի, բոլոր սերունդների վրայ, եւ Sub specie aeternitatis* եկած ու անցածների անունից պատգամում նորերին: Մարգարեական խօսքի ինչպիսի՛ թափ - իմաստի՛ խորութիւն, ապրումների՛ լաւա: «Երբ ճապոնացին մի ծաղկող ճիւղ է նկարում - դա ամբողջ գարուն է», - ասել է Ալտենբերգը՝ Վիեննայի մեծ բանաստեղծը, մեծ բոհեմը:

Դո՛ւք էլ, դո՛ւք էլ, երբ խօսում էք մի գետի, մի պուրակի, մի լերան մասին, ոգիանում է, լեզու առնում ո՛ղջ բնութիւնը:

* Յալիտենականի բարձունքից:

* * *

Այո՛, ինչի որ դիպչում է Ձեր թովչական խօսքի շունչը՝ դա կենդանանում է, եւ սրբանում, միաժամանակ:

Երգում են ձեր երգած ծովերը, որովհետեւ գիտեն, որ *«հերոսի սիրտը հանգիստ է գտնում միայն երգի մէջ»*: Զողմերի մէջ՝ *«դարերն են լալիս»*: Անտառը՝ *«յաւիտենական ոյժեր է արտաշնչում»*:

Պիրի՛նը՝ տիտան՝ լսում է եւ լռում: Ատրու՛ման - տնքում է գիշերային լռութիւնը պայթեցնող հառաչանքով՝ *«ամարգուած պատուի եւ օջախի»* համար: Եւ հողը - *«մատակ առի՛ծ»* - իր կորիւններն է կանչում:

Այսպէս, Ձեր շնչով ոգիացած երկրում՝ ամէն ինչ սուրբ է, մարդկային եւ սիրելի: Տարեր՝ *«ծնուած առի՛ծի եւ հրեշտակի հոգով»*: Արեւադէմ մարգարէն, որ *«մեղքից զերծ ցեղը»* երազեց, եւ այսօր, *«եղբորից դաշունուած՝ քայլում է արնոտ հետքերով»*: Զերոսներ, որ *«երբեք չեն մեռնում, անգամ եթէ արեւը մեռնի»*: Մայրեր - *«թշուա՛ռ մայրերը եղբոր եւ թշնամու - որոնց մազերի վրայ լացող Տիրամօր արցունքն է թափում»*: Քաջամարտիկներ՝ *«մարտում հրեշտակի հաւասար»*, որոնք իջնում են երկնքից եւ *«պահակ կանգնում իրենց վաղեմափառ դրօշակներին»*: Մեռելներ անթաղ, կուում ընկած, *«որոնց աճիւնի առջեւ ինքն Աստուածն է խնկարկում»*: Մշակներ՝ Ֆաուստեան կարօտով, որոնց *«թափօրի մէջ նոր ժամանակների քայլերն են արձագանգում»*:

Եւ ժողովուրդը՝ արդար ու արի, գիտէ ինքն իր կեանքի օրէնքը դարբնել, եւ *«եղբայրական սեղանին թշնամուն հրաւիրել»*: Իր սուրը՝ *«հրեղէն եւ սառցեայ, որ սպանում է միայն պաշտպանութեան մէջ»*: Խղճմտանքը՝ *«սպանի՛ր առանց սպանիչ-չարագործ դառնալու»*: Աղօթքը՝ *«Դու, Տէ՛ր, ների՛ր ռազմի մեր եղբայրներին, ների՛ր եւ թշնամուն»*: Զաւատը՝ խաչակիրի: Տեսիլքները՝ շքեղաշքեղ ու հոգեփոխիչ: Աշխատանքը՝ *«հրաշք, որ Աստուծուն է մօտեցնում երկրի ամէն մի որդուն»*: Իմաստութիւնը՝ *«մարդը անցողական է, ժողովուրդը յաւիտենական, այն բանում, որ ստեղծում է»*:

Այդ արեւադէմ ժողովուրդը եւ իր մեծ օրն ունի - ահա՛ *«գարկում են բոլոր թմբուկները, շեփորում են բոլոր փողերը»*, քանզի *«Բոսֆօրի վրայ ճակատագիրն է յառնում»* եւ... վերստին, հողը - մատակ առի՛ծ՝ իր կորիւններն է կանչում՝ *«ոտքի՛, մեռելներ»*...

* * *

Բարեկան, եթե ես լինեի վարիչը բուլղար բանակի, եկեղեցու, դպրոցի՝ պիտի հրամայեի, որ ամեն զորական ու զինուոր, եկեղեցական ու հաւատացեալ, ուսուցիչ ու աշակերտ, որ ամեն բուլղար իր ծոցում կրէր Ձեր բալլադաների գիրքը: Այո՛, այդպէս պիտի վարուեն Բուլղարիոյ օրուայ վարիչները, որովհետեւ միայն հանճարով ու մարգարէութեամբ օժուն նման գրքերին է յաջողում ժողովրդից շանթանման առաջնորդներ ու մահապատրաստ վիտիագներ քանել: Ձեր բալլադաների հզօր շունչը կարող է հոգեվերանորոգել Ձեր ժողովուրդը, զայն վերածելով մի հոգեւոր մոնոլիտի, որպիսին դա պիտի դառնայ հրամայողաբար, որովհետեւ *«գալիս են զօրաւոր ժամանակներ»*:

Փա՛ռք Ձեզ եւ Ձեր հանճարը ծնող ժողովրդին: Համբո՛յր Ձեր գրչին:

Եղբայրօրէն՝ ԶՕՐ. ՆԺԴԵՀ
«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 6

Գ. ՆԺԳԵՀԻ ԴԱՄՔԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԸ ԼԵՈՊՈՎԻ ԴԱԳԱՂԻ ԱՌԱՋ

Լեոպոլվ,

Դագաղիդ առջեւ կանգնած է գաղափարի եւ զէնքի ընկերոջ:

- Խորտակուած եմ մահուանդ իրողութեամբ: Խորտակուած եմ ու սրտաբեկ, բայց հեռու ինձանից յեղափոխականին անվայել տկարութիւնը՝ ողբալքեզ, որովհետեւ հերոսներին չեն ողբում, այլ՝ հպարտանում, սքանչանում նրանցով:

Ուղիղ 33 տարի առաջ մեզ միացրեց մեր ժողովուրդների ընդհանուր ճակատագիրը:

Մեզ հաւաքեցին միեւնոյն գաղափարի շուրջը Յայաստանն ու Մակեդոնիան, եւ քո ու նմաններիդ շնորհիւ ես աւելի ջերմօրէն սիրեցի քո հայրենիքը, նրա դատը:

Տարիներ անցան: Ես վկայ եղայ քո հոգու վեհութեան - ստորերկրեայ աշխատանքի մէջ, տարագրանքի մէջ, ինչպէս եւ կեանքի խաղաղ պայմաններում:

Իբրեւ յեղափոխական խոր իմացականութեան եւ զօրաւոր խռնուածքի մարդ՝ դու գիտցար ազատագրական շարժման ու գործին վերաբերող բոլոր խնդիրներին մօտենալ մտածումի հերոսականութեամբ:

Արիութիւն ունէիր մտածումդ եւ խօսքդ հասցնել իրենց տրամաբանական վախճանին:

Գիտէիր արդարօրէն գնահատել մարդկանց, նրանց գործերը, նրանց հանրային նշանակութիւնը:

Քաջութիւն ունէիր ճշմարտութիւնը ասել օրուայ «հզօրներ»ին:

Իբրեւ յեղափոխական բարձր բարոյականի մարդ՝ եղար ահեղ ու աներկիւղ, քայլեցիր վտանգների ու մահուան դէմ եւ հանգոյն բիբլիական մարգարէների՝ մնացիր անողոք այն բոլորի հանդէպ, որոնք այս աշխարհում, անձնական շահը սկզբունք դարձրած, «ծախու են հանած իրենց սուրը», թիկունք դարձրած իդէալին եւ Աստուծոյ, ու ամէն ինչ կեանքում կապել մեռեալ նիւթի, նիւթապաշտութեան:

Ես քեզ տեսայ աքսորանքի մէջ - այդտեղ էլ դու չգիտցար, թէ ի՞նչ է տկարութիւնը, անյուսութիւնը, նահանջ, ընկրկում չունեցար գերագոյն պարտականութեան ճակատի վրայ:

Վերջապէս, հիացայ կեցուածքովդ լեզալ քաղաքացիութեան պայմաններում, ուր ճշմարիտ ստոյգիզմով կրեցիր անմարդկային զրկանքներ, եւ, այդ վիճակում, մտածելով միայն, միայն ուրիշների մասին,

յաճախ սրբազան զայրոյթի պոռթկումով ասացիր. «Չէ՛, այս երկրում նիւթական միջոցների չզոյութեան պատճառով ո՛չ ոք պիտի չմեռնի՝ քաղցից»:

Ո՛չ ոք, բայց այդ «ոչ ոք»-ը չվերաբերուեց քեզ, որովհետեւ ամէն ինչ տուած հայրենիքիդ, դո՛ւ, յեղափոխական ճգնաւոր, բարոյապէս ազատ չհամարեցիր քեզ՝ մտածել նաեւ քո անծի մասին:

- Մի՛, մի՛ մարէք ոգին,- այսպէս, դեռ երէկ, իբրեւ յեղափոխական դաստիարակիչ այսպէս կը խօսէր երիտասարդ սերունդի ներկայացուցիչներին, նրանց քարոզելով ակէլուիականութիւն դէպի հայրենիքը:

Այսպէս, միշտ պատրաստ պարտականութեան ու վտանգի դիրքերի վրայ՝ իբրեւ մարդ եւ մարտիկ:

Այսպիսի՛ն էիր դու - փառապանծ ընկեր, որի կեցուածքի բաղդատմամբ ոչինչ են շատ թագակիրներ, եւ շատ ու շատ մեծահարուստներ անարժան կոխածո՞ հողը համբուրելու:

Դու է՛լ, դու էլ կարող էիր հարուստ լինել, բայց ապրեցիր աղքատ եւ մեռար մեռաւոր, մեռար անշուք ու պաղ չորս պատերի մէջ, մեռար ինչպէս վայել է մեռնել հոգով մեծերին:

* * *

Լեապո՛վ - ecce homo - ահա՛ մարդը, որի բիւրեղ նկարագրով հիանալ կարող էր միայն նա, ով հոգեկան որոշ վեհութիւն ունի: Նա՛ «առիւծի եւ հրեշտակի հոգի կրող» Յայ եւ Մակեդոնական Յեղափոխութեան փառանգի այդ գինուորը կարող էր բնութեան ուղղել գերման փիլիսոփայի խօսքերը. «Դու կարող ես ոչնչացնել իմ մարմինը, կարող ես ինձ սրբել երկրի երեսից, բայց իմ ոգու նկատմամբ դու ոչինչ կարող ես անել»:

Սիւսի Պրոմէթէան այն գիտակցութիւնը՝ անսպառ աղբիւրը Լեապովի ներքին ոյժի, ուրախութեան եւ գաղափարային գինովութեան:

Նմաններին, գերագոյն նուիրումի ընդունակներին է միայն տրուած զգալ իրենց ոգու անմահութիւնը, եւ, հէնց սրբանում է նրանց բարոյական անկապտելի իշխանութիւնը այն ամէնի վրայ, որ ստոր է, անցողական ու եղծանելի մարդկային կեանքում:

Լեապովի կեանքն ու մահը - դա գերագոյն հաստատումն է *մարդկային զոյութեան տրագիզմի օրէնքի*:

Գիտէր գաղափարի մեր մեծ ընկերը, գիտէր, որ *հերոսականութեան տրամաբանութիւնը հերոսի տառապանքն ու մահը վերածում է նրա ոգու յաղթանակի*:

Նա, զոյգ ժողովուրդների վշտակիրը - որ այս աշխարհում մի հատիկ բարոյական մխիթարութիւն ճանաչեց՝ ի խնդիր ազատութեան տեղի

ունեցող մահերի գեղեցկութիւնը: Նա ապրեց, տառապեց երկու հայրենիքների համար, ապրեց մարդկային ոգու անպարտելիութեան այն հրաշագործ զգացումով, որ տրուում է միայն այն ընտրեալներին, որոնք վճռաբար բաժանում են ճակատագիրը տառապող Պրոմեթէի - Աստծու:

Իսկ Աստուած - դա տառապում է մարդկային ամեն մի կաթիլ արցունքի, անազատ ազգերի ամեն մի հառաչանքի մէջ:

Լեապո՛վ, վեհասքանչ ընկեր, մեռար՝ չապրած իրականացումը յիսնամեայ երագիդ:

Դեռ խաչերն են ցցուած մեր հայրենիքների թիկունքում - սրանում է քո եւ մեր ողբերգութիւնը:

Սակայն, դո՛ւ, քա՛ղցր ընկեր, դո՛ւ, որ Յիսուսեան նուիրումն ու տառապանքը կրեցիր իբրեւ միակ առանձնաշնորհութիւն - դու աշխատեցիր, դեգերեցիր ու մեռար այն հաւատով, որ վաղ թէ ուշ յաղթանակում է Մեծ Նպատակը: Սրանում է քո հոգու վեհութիւնը, որ թողիր գալոց սերունդներին իբրեւ անարժաթ կտակ:

Խաղաղութի՛ւն աճիւններիդ:

* * *

Մեկնո՛ւմ ես - յաւիտենականի դրան քեզ սպասում է Վիտոշի շանթերի վարպետ Քրիստափորը մեր:

Ասա՛ նրան, որ իր ճամբով ընթացողները լեգէոն են: Ասա՛, որ այլեւս լսւում է դղրդիւնը մօտեցող արդար ու մեծ օրուայ քայլերի, որ շուտով ազատն Մասիսն ու Վիտոշը եղբայրօրէն կ'ողջունեն իրար: Այդ օրը, Լեապո՛վ, հայ յեղափոխականները իրենց հետ կը տանեն մի բուռ հող՝ քո գերեզմանէն, եւ կը ցրեն հայոց լեռներում, որ անմեռ հողիդ ժպտի նաեւ մեր երկնքի տակ:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 9

ՑԵՂԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ո՛չ միայն եւրոպացիները, այլեւ՝ մենք, հայերս էլ մեր ցեղը ճանաչում ենք այն չափով, ինչ չափով, որ մենք եւ օտարները ճանաչում ենք՝ իր մեծութեան ու փառքի փլատակների վրայ փռուած մեր Աճիւն, որ դեռ գրեթէ ամբողջապէս հողի տակն է:

- «Լաւ է,- ասել է մի ցեղաշունչ հայ,- եւ հարկ ու անհրաժեշտ, որ ամէն մէկ հայ իր կեանքի մէջ ջանայ գոնէ անգամ մը տեսնել յաւերժապանծ Աճիւն:

Ազգային ընդհանուր աշխարհայեցողութիւնն աւելի ընդլայնող նոր հորիզոններ եւ անսահման ոլորտներ պիտի բացբացուին անոր մտքին եւ զգացումներուն առջեւ»:

Այո՛, դա անհրաժեշտ է մասնաւորապէս այսօր, ե՛ւ նրանց համար, որոնք տառապում են ցեղային նուաստութեան զգացումով, որոնց յոռետեսական կեղծ հայրենասիրութիւնը դեռ շարունակում է վայել, թէ դժուար է սփիւռքի մէջ հայը հայ պահել:

Աճիւն - մեր անցեալը խորապէս պեղելով միայն կարելի է ճանաչել մեր ցեղը:

Մի ժողովուրդ, որի հպարտ սերունդները ժամանակին ասել են՝ «Աճիւն չէ՛ն, աշխարհն աւեր», իրաւունք չունի՝ չհաւատալու իր ապագային:

Օրուայ մեր վիճա՞կը - այո՛, դա մեզ գրեթէ ամէն ժամ հառաչել ու կրկնել է տալիս՝ «Աճիւն աւեր, աշխարհը չէ՛ն», բայց պէտք չէ մոռանալ, որ հայու մայրաքաղաքը՝ Աթէնքի, Յռոմի նման չփլաւ իր վատասերումի եւ զեղխութեան մէջ, այլ՝ աւերակ դարձաւ բարբարոսութեան հարուածների տակ:

Աճիւն - մէկը մեր ցեղային հանճարի հսկայ գործերէն - փլատակ է այսօր, անցեալ փառքերի ու մեծութեան փլատակ. չէ՛ն է, սակայն, մեր ցեղը:

Եթէ կործանուած է ստեղծագործութիւնը, դեռ կենդանի է ստեղծիչը - ցեղիմաստասիրական այդ ճշմարտութիւնը միայն կը փրկէ մեզ, մասնաւորապէս մեր նորահաս սերունդը:

* * *

Ցեղ, ցեղային ժառանգականութիւն եւ պատմութիւն, իբրեւ ընդհանուր ճակատագիր, արժէքներ, փառքեր ու դժբախտութիւններ -

ահա՛ այն ոյժերը, որոնք դիմակերտում են տուեալ ժողովուրդը եւ որոշում նրա ճակատագիրը:

«Ցեղ» ազդակը, սակայն, իբրեւ բովանդակութիւն, ենթակայ է փոփոխութեան:

Օրինակ, մի ժողովուրդ - ըստ պրոֆ. Վալթեր Գրօսի - դարերի ընթացքում, բնական ընտրողութեան ճամբով, անկախ իր ցեղային մաքրութիւնից - կարող է հարստանալ արժէքաւոր յատկութիւններով, կամ էլ՝ կորցնել նմանները: Եթէ նրա ամենաքաջ, անձնուէր եւ արժէքաւոր տարրերը մեռնում են առանց ժառանգներ թողնելու, դա, այդ ժողովուրդը աստիճանաբար աղքատանում է իր բնածին առաքինութիւնների տեսակետից: Կամ եթէ ժողովրդի վճռաշունչ, կամային եւ հոգեւորապէս հարուստ տարրերը լքում են իրենց երկիրը, գաղթում - ազգն, այդ դէպքում, ենթարկւում է իր տկար տարրերի տիրապետութեան վտանգին:

Այսպէս, *մի ժողովրդի ցեղային վիճակի հետ փոխւում են նրա առաքինութիւնները*: Իր կոպիտ սխալների եւ մեղքերի ծանրութեան տակ մեռնող լիբերալիզմը չհասկացաւ այդ ճշմարտութիւնը: Ժխտելով ցեղի բախտորոշ նշանակութիւնը՝ դա ազգութիւնը համարեց *միայն* պատմական ասանդութիւնների գործ: Գիշտ է, վերջինները ժողովուրդների կեանքում կատարում են հոգեւոր կրաշաղախի դեր, ճիշտ է, սակայն եւ այն, որ *առանց ցեղային պատկանելիութեան զօրաւոր զգացումի՝ ժողովուրդները պիտի շարունակէին մնալ իբրեւ մարդկային դիմազուրկ զանգուածներ*: Մի ժողովուրդ միայն այնքան է ակտիւ, ստեղծագործ եւ կենսահոգեբանօրէն լաւատես, որքան կենդանի եւ արթուն է նրա ցեղային ծագման գիտակցութիւնը:

Այս գիտակցութեամբ չի՛ ապրում օրուայ հայութիւնը - ահա՛ պատճառն իր աններելի պառակտումների եւ տկարութեան:

Ցեղակրօնութիւնը այլ նպատակ չունի, քան տարագիր հայութեան մէջ արթնցնել ցեղը, ցեղայինը, միաժամանակ՝ թարմացնելով իր պատմական յիշողութիւնը - զայն մի՛ եւ անբաժան ազգի վերածելու համար:

ԵՐԲ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ՑԵՂԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՉԷ

Ա

Չեն կարծում, որ օրուայ՝ կրակ առած մեր Երկրագնդի վրայ մի այլ ժողովուրդ այնքան յաճախ խօսեր հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան մասին, որքան հայը:

Յաճախէք մեր հանդէսները եւ անմիջապէս պիտի համոզուէք, որ ամէնից շատ հայ մարդն է «ուխտում» ծառայել հայրենիքին, մեռնել նրա համար:

Այդ երեւոյթի հոգեբանական գաղտնիքը նրանումն է, որ հայ «հայրենասէր»-ը քաջ գիտէ, թէ իր կուրծք ծեծելը, իր ուխտը բնաւ չի՛ պարտաւորեցնում իրեն ո՛չ միայն մեռնել, այլեւ անշահասիրաբար օգտակար լինել իր հայրենիքին:

* * *

Չեն ճանաչում, նմանապէս, մի այլ ժողովուրդ, որի հայրենասիրութիւնը բովանդակութեամբ այնքան աղքատ լինէր, որպիսին է դա մեր ժողովրդի մի մասի մօտ:

Չայ մարդու հայրենասիրական բառամթերքը կը բաւէ մէկին միջակ հռետոր դարձնելու:

Բոց ու խանդ - որքան ուզէք, բայց ծոյլ, անպտուղ, անզոհաբերող է այդ հայրենասիրութիւնը:

Եւ հենց այդ է պատճառը, որ մեզանում «հայրենասէր» համարուածն էլ վտանգի ժամանակ իր հայրենիքը թողել է կրակների մէջ եւ փախել վատօրէն:

* * *

Վերացական է հայկական հայրենասիրութիւնը: Շատերը հայրենիքը փնտռում են ամպերում, միստիկ մշուշի մէջ, երբ դա այնքան մօտ է մեզ՝ մեր ուշադրութեան, նուիրումին, պաշտամունքին կարօտ: Շատերի համար՝ Չայաստանը դեռ մի գաղափար է, մի ամենզգիւհ, մի սիոն, մի զոհասեղան:

Մոռանալով այն, որ է՛, որ ապրում է, որով սիրելի է, սուրբ՝ նմանները Չայաստանի փոխարէն պատկերում են մի ինչ-որ կին՝ սեւերի մէջ, հերարձակ նստած ճամբաների եզրին կամ աւերակների վրայ: Մի շքեղ տեսիլք, մի երագ, մի քարտէս, բայց ո՛չ մեր ցեղը եւ Չայրենիքը:

Այսպէս, վերացականօրէն խորհելով ու խօսելով Հայաստանի մասին՝ հայր մառախլապատում է ո՛չ միայն «հայրենիք» հասկացողութիւնը, այլ եւ՝ իր ազգային պարտականութիւնն ու պատասխանատուութիւնը: - Հայաստանը կարօտ է կոնկրետ ու կենդանի հայրենասիրութեան:

* * *

Հայոց հայրենասիրութիւնը կրում է տօնական, հանդիսային, ազնուապետական բնոյթ:

Դա յարմար է հռետորութեան եւ տաք սեղանների շուրջը շաչող բաժակաճառերի, բայց ո՛չ եւ Հայաստանին ու հայութեան: - Հայաստանը պէտք ունի հանապազօրեայ եւ զոհայօժար հայրենասիրութեան:

Գռեհիկ, անհայրենասիրութեան աստիճան գռեհիկ է ոմանց հայրենասիրութիւնը: Վերջերս մէկը գրեց. «Հայրենիքն է անհատի համար, եւ ո՛չ թէ անհատը՝ հայրենիքի»: Դա նշանակում է՝ հայրենիքը համարել միջոց, անհատը՝ նպատակ: Դա ասել է՝ երբ վտանգ կայ, թո՛ղ կործանուի հայրենիքը, միայն թէ ապրի անասնահոգի անհատը: Նման հայրենասիրութեան եւ անհայրենասիրութեան միջեւ տարբերութիւնը բառային է միայն:

- Մեր հայրենիքի դժբախտութեան ներքին պատճառներէն գլխաւորը - դա հայ մարդու օրուայ ստահայրենասիրութիւնն է:

Ինչո՞ւ եւ մինչեւ ե՞րբ այդպէս:

Ինչո՞ւ հայկական կազմակերպութիւններից ու հաստատութիւններից շատերը դարձել են կեղծիքի դպրոց:

Ինչո՞ւ - որովհետեւ օրուայ հայը մնում է կտրուած իր էաբանական արմատից, իր խորքից - իր ցեղից: Դա դեռ չի՛ հասկացել, որ ինքը, իբրեւ մարդկային անհատ, ծնունդն է որոշ ժառանգականութեան ու միջավայրի - Ցեղի եւ Հայրենիքի. չի՛ գիտակցել, որ ամէն մարդ իր ցեղից է ժառանգում իր ֆիզիքական եւ հոգեկան առանձնայատկութիւնները եւ որ իր հերթին նա էլ իր տաք արիւնը - իր պոտենցիալ անմահութիւնն է կտակում՝ Յաւիտենականին, որպէսզի որոշ ոգի եւ դիմագծութիւն ստանան հայոց գալիք սերունդները: Սեղմ ասած՝ որ ինքը, իբրեւ մարմնահոգեկան կազմուածք՝ մի ցեղային ժառանգութիւն է: Այդ գիտակցութեան պակասի պատճառով՝ զգուելիօրէն կարճաշունչ է օրուայ հայու հայրենասիրութիւնը - անգօր՝ նրան մեծ շարժումների ու գործերի առաջնորդելու: Պակասաւո՞ր է դա - այդ հայրենասիրութիւնը նաեւ ցեղասիրութիւն չէ - դա իր մէջ չի՛ պարփակում մեր արեան գաղափարը:

Ցե՛ղն է այս կամ այն երկիրը դարձնում հայրենիք: Հողն առանց ցեղի, ասել է՝ մարմին առանց հոգու:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ հայոց հայրենիք ասել է՝ հայոց ցեղաստան:

Մի ժողովուրդ, որ իր մտածումից եւ հաստատութիւններից դուրս է թողնում ցեղը՝ հոգեզրկում է իրեն, հարստահարում է իր մետաֆիզիք

էութիւնը, տկարացնում իր մշակութաստեղծ եռանդը, իր հերոսական թափը - խորապէս մեղանջում է իր գոյութեան դէմ:

Սուտ ու սնանկ է նման հոգեթափի հայրենասիրութիւնը, մեռեալ՝ իր ազգային պարտականութեան ու պատասխանատուութեան զգացումը:

Բ

Այսօր, մասնաւորապէս, երեք բան զերծ պէտք է պահել ստահայրենասիրութեան պղծանքից - հայ խաչը, մանուկը, գիրը:

Ազգերը չունեն անելի ճակատագրական պաշտօնեաներ, քան իրենց եկեղեցին, դպրոցը եւ մամուլը վարողները:

Կղեր, ուսուցիչ, խմբագիր - մեծագոյն օրհնութիւն, եւ չարիք միաժամանակ: Օրհնութիւն են, երբ ցեղն է վարում սրանց խղճմտանքը, անէ՛ծք, երբ ցեղից չեն առնում իրենց ներշնչումները:

Պղծադաւան է այն հոգեւորականը - որով եւ՝ ամենավտանգաւորը ազգի ներքին թշնամիներէն, եթէ իր վարած եկեղեցին նա չի դարձնում նաեւ ցեղի տունը:

Սփիւռքի հայոց եկեղեցիներից շատերում, յուրախութիւն թուրքի եւ բուլշեւիկի, դեռ ցեղը տեղ չունի: Նման հաստատութիւնները կարող են ծառայել ամէն բանի, բայց ոչ Աստծուն եւ Հայրենիքին:

Պաշտօնապղծութիւն է կատարում ուսուցիչը, որի մարգարէն ցեղամերժ Սարքսն է, Լենինը:

Նմանը՝ ո՛չ թէ մտածումով, զգացումով ու գործով հայեր, այլ՝ հայօրէն սատակներ կը հասցնի վաղուայ համար:

Հապա անցեղաշունչ թե՛րթը, գի՛րթը, որոնց ամբողջ հայկականութիւնը կայանում է նրանում, որ հայատառ են:

Հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան մասին աղմկում են նմաններն էլ, առանց անդրադառնալու, որ պղծութիւն է կատարում ամէն անհատ, կազմակերպութիւն, հաստատութիւն, որի մտածումի, զգացողութեան ու գործերի մէջ ցեղը տեղ չունի, բայց եւ այնպէս՝ խօսում է ազգի եւ հայրենիքի անունից: Հոգեւոր չարաշահութիւն եւ անբարոյականութիւններից ամենազազրելիին է դա: Սրանք են խաթարում մեր ազգային ոգին, մտածողութիւնը, նկարագիրը:

* * *

Հայրենիք սիրել, ասել է՝ խորազգալ, խորիել ու գործել այն, որ անհրաժեշտ է ցեղի եւ հայրենիքի հզօրացման եւ յաւերժացման համար:

Ցեղն է մեզ օժտում յաւիտենականի զգացումով: Անցեղակրօնը միշտ էլ ենթադրում է յաւիտենական զգացումից զուրկ արարած: Իսկ նմանը, ըստ իմաստասէր Ֆիխտէի, «սէր չունի ո՛չ իր անձի, ո՛չ էլ իր հայրենիքի հանդէպ»:

Սիրե՞լ - սիրում են ե՛լ շուկան, ուր կարելի է շահել. սիրում են դրամը, հաճոյքը, յարմարութիւնը - անցողական սակաւարժէք հազար ու մէկ բաներ:

Իսկ Յայրենիքը - դա, իբրեւ գերագոյն արժէք - պատկանում է սրբազան այն առարկաների կարգին, որոնք պաշտում են նաե՛լ: Սիրում ենք շա՛տ բաներ, բայց արիւն չենք թափում նրանց համար: Յայրենիքը, սակայն, պահանջում է ո՛չ միայն մեր սիրտը, այլեւ՝ մեր արիւնը, երբ դա անհրաժեշտ է իր գոյութեան համար: Սէրն աւելի իրաւունք է ճանաչում, պաշտամունքը՝ պարտականութիւն: Մարդիկ աւելի հեշտ են համերաշխում, միաբանում պաշտամունքի, քան սիրոյ մէջ, որի առարկաները բազում են, մեծ մասամբ՝ հասարակ: Ընդհանուր պաշտամունքի դէպքում՝ ժողովրդի մտածումն ու գործը ընթանում են ներդաշնակ: Ինչ որ է ժողովրդի հասկացողութիւնը իր հոգեւոր էութեան, նոյնն է դա իր հայրենիքի մասին:

Նիւթապաշտի հայրենիքը՝ մի երկրամաս է լոկ եւ ուրիշ ոչինչ: Նմանը սիրում է իրեն կերակրող ու պատսպարող երկիրը, եւ այդ սահմանափակ, գրեթէ նախնական սէրը անուանում է հայրենասիրութիւն, որն ունի կենսաբանական, բայց ոչ ե՛լ հոգեւոր հիմքեր:

Գաղութահայութեան օրուայ պառակտեալ վիճակը ապացոյց եւ արդիւնք է ընդհանուր պաշտամունքի պակասի: Անցեղակնիք խմբակցութիւններն ու հաստատութիւնները շարունակում են ստահայրենասիրութիւնը գործածել իբրեւ կեղծիք, շպար, որով՝ է՛լ աւելի ամբոխացնում են ու ցրում մեր ժողովուրդը, երբ դա այսօր այնքա՛ն կարիք ունի միանալու ցեղը խորհրդանշող մի հատիկ դրօշի տակ:

Հաւատա՛նք - Հայաստանից դուրս էլ հայը հա՛յ կը մնայ, եթէ մնաց կապուած իր ցեղի ճակատագրին: Իսկ դրա համար՝ օր, ժամ, վայրկեան առաջ հայոց բառարաններից սրբենք հայրենասէր եւ հայրենասիրութիւն սնամէջ բառերը:

Հայրենիքին, որ ասել է՝ ե՛լ ցեղին - վայել է խոր պաշտամունք. նրան հայրենապաշտներ են պէտք, որպիսին դառնում են ցե՛ղը, միայն ցե՛ղը դաւանողները:

Այո՛, առանց ցեղասիրութեան չկա՛յ ճշմարիտ հայրենասիրութիւն:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 11, 12

ՊԱՏԵՐԱԶՄ՝ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ա

Մարդկային ցեղերի պատմութեան մէջ նախընթաց չունի օրուայ պատերազմը:

Յիններից դա տարբերում է ո՛չ միայն իր չափակետով եւ իր գործադրած տեխնիքական նորագոյն զենքերով, այլեւ՝ իր բնոյթով, առաւելապէս իր բնոյթով:

Դա իրապէս համաշխարհային է, եւ այդ ո՛չ այն պատճառով, որ սպառնում է, օր ըստ օրէ, բռնկեցնել մեր Երկրագնդի նաեւ այն մասերը, որոնք դեռ դուրս են մնում հրդեհից, այլ՝ որ իր հետապնդած նպատակները կրում են համաշխարհային բնոյթ: Նախկինները, իրենց ռազմադաշտի թէ լուծելիք խնդիրների տեսակետով, տեղական էին:

Օրուայ պատերազմը, ըստ իր իդէոլոգիայի, մի յեղափոխութիւն է, միաժամանակ:

Այսօր, ռազմաճակատներում չափում են ո՛չ միայն երկու տեխնիկաներ, այլեւ՝ երկու գաղափարներ, երկու աշխարհայեցողութիւններ, երկու աշխարհներ: Անցեալ պատերազմը - որ համաշխարհային էր միայն իր ծաւալի, բայց ոչ եւ իր առաջադրութեանց տեսակետով - զօրեց եսականօրէն լուծել մասնակի խնդիրներ ու վէճեր միայն, որով եւ պատճառ դարձաւ պատմութեան մէջ չտեսնուած մի ծանր տագնապի՝ կեանքի բոլոր մարզերում:

Նորն, ընդհակառակը, առաջադրած է՝ իր բոցերի մէջ մոխրացնել մի ողջ անցեալ, մի աշխարհ:

* * *

Ո՞վ սկսեց պատերազմը, որի՞ն է պատասխանատուութիւնը, - անտեղի հարցումներ:

Սեղաւորը նա՛ է, ով ձգտում էր տեւականացնել գոյութիւն ունեցող status quo-ն, որում միեւնոյն Երկրագնդի վրայ, կողք-կողքի ապրում են երկու տարբեր աշխարհներ - մէկը վայելքի, միւսը՝ աննախընթաց զրկանքների, մէկը՝ տէր իր ճակատագրին, ժպտում է գոյութեան, միւսը՝ գերի կամ կիսագերի, անիծում իր օրը. մէկի մականի տակ անսահման գաղթավայրեր՝ իբրեւ միջոց, ելք իր մարդկային դինամիզմի համար, միւսը՝ դատապարտուած խեղդուելու իր երկրի նեղ սահմաններում, որով եւ՝ ենթակայ յաճախակի դասակարգային ցնցումների:

Զրկանքների կիսաաշխարհում տառապող ու ցեղօրէն վատասերուող

ազգերին իբրև ելից հնար թողնուած են՝ արտաքին թշնամիների համար այնքան ցանկալի՝ ներքին իրերակերութիւնն ու պատերազմը, որ արդիւնք է ազգերի դիմամիզմի օրէնքների: Յեղօրէն առողջ ամէն ժողովուրդ ելք է փնտրում իր ներսը ծովացած դիմամիկ ոյժերի համար:

Երջանիկ են ընդարձակ գաղթավայրերի տէր ազգերը, օրինակ՝ անգլո-սաքսոնները, որոնք իրենց գաղութների շնորհիւ, մնում են գերծ ներքին հրաբխային լարուածութիւնից եւ պոռթկումներից: Կեղծիքի ծնունդ են «խաղաղասէր» եւ «ռազմասէր» բառերը: Ամէն ժողովուրդ, որ գոհ է օրուայ գոյավիճակից՝ դէմ է պատերազմին, եւ, ծպտումի օրէնքով, իրեն անուանում է խաղաղասէր, իր թշնամիներին՝ խաղաղութեան խռովիչ:

Անամէջ հասկացողութիւն է նաեւ դեմոկրատիան, որի մասին եւ որի անունից այնքան խօսում է պատերազմող կողմերից մէկը:

- *Պատերազմիր, որ ճանաչես թերութիւններդ*, - ասում է լատինական մի առած: Դեմոկրատիա էր Ֆրանսան, որի քաղաքական մեծ որդիներից մէկը դեռ ողբում է. «Այժմ Ֆրանսան թաղուած է իր դեմոկրատական վարչաձեւի փլատակների տակ» (Մարկե):

Ֆրանսայում, իր դժբախտութիւնից առաջ, սխալ հասկացուած դեմոկրատիայի պատճառով, ազատասիրութիւնը վերածուած էր անիշխանական ազատամոլութեան - էլեֆտերոմանիայի:

Ստրկութիւնից նուազ զգուելի եւ վտանգաւոր չէ՛ նման ազատութիւնը, որում ամէն քաղաքացի իր երկրի հանրա-ազգային կեանքին խառնում է իր ընչաքաղց եսականութիւնը, իր բարոյական թերիները, տկարութիւնը: Իբրև *միջակութեան ու նախանձի վարչաձեւ՝ դեմոկրատիան* դարձաւ այն, ինչ որ են իր պաշտօնեաները: Մասնաւորապէս յետպատերազմեան տարիներում չմնաց դեմոկրատիկ մի երկիր, որի կեանքում երեւան չգար մի Ստաւիցկի: Ձեղծարարութիւն - ահա՛ դեմոկրատիային յատուկ արատը: Իբրև զանգուած՝ դա աւելի շուտ է ամբոխանում, աւելի հեշտօրէն ենթարկւում խուժանավարութեան, դեղին մամուլին եւ խուճապի: Դա կազմալուծեց գաղղիական ազգը՝ նախապատրաստելով նրա նորագոյն աղէտը:

Բարոյական դեմոկրատիան, մարդկային արարածի անկատարելութեան պատճառով, կը մնայ երազ, ինչպէս երազ մնաց ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը: Իսկ թուաբանական դեմոկրատիայի դեկավարները, թուղթի վրայ, տեսականօրէն, ենթարկուելով հանրութեան կամքին, գործնականում - պառակտելով եւ աղաւաղելով ազգի ոգին - նրան ծառայեցնում են իրենց անձնական եւ խմբակցական շահերին: Մարդկային բանականութեան ու բարոյականի կողմից ժխտուած այդ անիշխանացուցիչ ու ապականարար վարչաձեւի, ինչպէս եւ իր հոգեւոր ծնող լիբերալիզմի գերեզմանի փորձ էր եւրոպական պատերազմը, իսկ թաղումը՝ այսօր, երկու տասնամեակ յետոյ, կատարում է նոր պատերազմը:

Բ

Որոշ ժողովուրդներ տգիտախառն միանություն կեղծելով՝ շարունակում են անգիտանալ հետեւեալ ընկերաբանական ճշմարտութիւնը.

- *Իշխանութեան այս կամ այն ձեւը արդիւնք է ժողովրդի տուեալ վիճակի, նրա կարիքների: Դա նշանակում է, որ հասարակութեան տարբեր վիճակները պահանջում են տարբեր քաղաքական կառոյցներ, որ կեանքը չի կարող յաւիտենապէս հանդուրժել միեւնոյն քաղաքական վարչաձեւը: Կեանքի պայմանների փոփոխմամբ - ինչպէս եւ՝ քաղաքական զարգացման աստիճանով - փոփոխութեան է ենթարկւում նաեւ պետական սիստեմը:*

Այդ ճշմարտութիւնը, ինչպէս եւ մերօրեայ ազգամիջեան անցքերի իմաստը ըմբռնելու համար, անհրաժեշտ է ծանօթ լինել ժողովուրդների հոգեբանական առանձնայատկութիւններին: Վերջինների ցեղային նկարագրերի ուսումնասիրութեամբ զբաղուող գիտութիւնները ժողովուրդներին բաժանում են երեք կատեգորիայի՝ *իմացական, կամային եւ ոչ-տիպիկ*, այսինքն՝ այնպիսիների, որոնց մօտ իմացականութիւնն ու կամքը հաւասարակշռում են իրար:

Գոյութիւն ունեն նաեւ *հոգեպէս դեռ անկերպարան* ժողովուրդներ: Որքան ցեղեր, այնքան տարբեր նկարագրեր, որոնց վրայ ժողովուրդները կաղապարում են իրենց հաստատութիւնները: Օրինակ՝ անգլիացին մնում է հաւատարիմ իր ազգային եութեան, երբ ասում է. «Անգլիոյ համար գոյութիւն չունեն յաւիտենական բարեկամն ու թշնամին. նրա համար յաւիտենական է իր շահը միայն»: Գերազանցօրէն օգտապաշտական է այդ ժողովրդի հոգին: Դա չի սիրում խաչ, կարեկցանք դնել իր քաղաքականութեան մէջ: Գիտութիւն, ճշմարտութիւն, սկզբունք - սրանք միայն այն չափով արժէք ունին, ինչ չափով որ ծառայում են իր կեանքի բարեւաւման (Բեկոն, Միլ եւ այլն): Այլ նկարագրի տէր է ֆրանսացին: Իսկ գերմանացի՞ն - դա անգլիացուց տարբերւում է ճիշդ այնպէս, ինչպէս անգլիացի Մարլօուի Ֆաուստը տարբերւում է Գէոթի Ֆաուստից: Երկուսի Ֆաուստներն էլ կախարդ են, որոնցից մէկը, սակայն, ձգտում է գիտութեան միջոցաւ իշխանութիւն ձեռք բերել բնութեան եւ մարդկանց վրայ՝ անձնական շահի համար, իսկ միւսը - գերմանականը - հանդիսանում է զուտ գիտութեան խանդավառ սպասարկուն՝ գիտութեան համար*:

* Պրոֆ. Ա. Ռէյմերս:

Այսպես, ժողովուրդները ո՛չ միայն քաղաքական եւ տնտեսական մրցողներ են, այլեւ՝ հոգեբանական հակոտնեաներ: Սրանով պիտի բացատրել պատերազմող թէ չէզոք մնացած ժողովուրդների ներքին կարգն ու սարքը: Տարբեր նկարագրերի արդիւնք է նաեւ նրանց օրուայ կեցուածքը: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ պատերազմող կողմերէն մէկի ճիգը՝ իր վարչաձեւը - դեմոկրատական - ուրիշներին պարտադրելու փորձը պիտի համարել հաւասարապէս հակագիտական եւ հակամարդկային: Ո՞ր, ո՞ր դեմոկրատիան, քսան տարի առաջ, մատը մատին զարկեց փրկելու Յունաստանը, երբ սրա զօրքերը դեմոկրատիայի թշնամի քեմալականների կողմից ծովը կը թափէին: Հապա հայկական դեմոկրատիա՞ն - ո՞ր դեմոկրատիկ պետութիւնը գէթ քրիստոնէական կարեկցանքի մի շարժուծեւ կատարեց, երբ թուրքերը 1920-ին հրով եւ սրով մեր հայրենիքը մտան:

Դեմոկրատիա՞ է օրուայ թուրքիան, որի փէշերը լիզելու աստիճան նուաստացաւ ֆրանսական դիւանագիտութիւնը եւ որի կողքին իբրեւ զինակից ծառայած է աշխարհակալ Անգլիան: Չէ՛, չէ՛, մարդկութեան մի մասի համար այլեւս դժոխքի վերածուած, հին աշխարհի պաշտպանութեան ի խնդիր իրենց սուրը մերկացրած ազգերը ամենուրեք զինակից են փնտռում եւ ո՛չ թէ դեմոկրատիա:

Պատերազմը պայթեց ո՛չ թէ վարչաձեւերի տարբերութեան - որ այնքան բնական է ու հասկանալի - այլ այն պարզ պատճառով, որ «դեմոկրատիա»ներից մէկը իր մեծութիւնը, բարօրութիւնն ու ապահովութիւնը մարդկութեան մի մասի թշուառութեան վրայ կառուցած, դեռ շարունակուծ է քաղաքա-տնտեսապէս չարաշահել նրա տկարութիւնը:

Այդ տեսակէտով՝ *օրուայ պատերազմը պատահական բան չէ եւրոպական մարդկութեան զարգացման պրոցեսում, այլ՝ հենց այդ պրոցեսի տրամաբանական արդիւնքը:*

Գերման օրուայ բանակի հոգեւոր առաջնորդները հանդիսանում են Հեգելն ու Ֆիխտեն - Ոգու եւ յաւիտենականի փիլիսոփայ-քարոզիչները:

Զօրահրամանատար եւ զինուոր - սրանց վրայ փողփողում են *դրօշակները մի նոր աշխարհի:*

Հերոսական ռազմախանդով լեցուն՝ սրանք զինուորներն են *մի նոր ճակատագրի, մի մեծ յեղափոխութեան, որ Նազովրեցուց յետոյ առաջին անգամ է տեղի ունենում մեր երկրագնդի վրայ:*

Այս բանակին է դրուած մի ամբողջ Դարաշրջանի հետ կապուած խնդիրների լուծումը - մի դարաշրջան, որի մայրամուտին պիտի հետեւի արշալոյսը մի աւելի՛ մարդկային, աւելի՛ արդար աշխարհի:

***Պատերազմող կողմերի հետապնդած
նպատակներն են բնորոշում նրանց
յաղթանակի վեհուփսնն ու արժեքը:***

Չհարցնենք, թե ո՞վ կը յաղթե այս պատերազմում, այլ՝ թե ո՞վ կը շահի ճշմարիտ յաղթանակի դափնին:

Անցեալ պատերազմում «յաղթանակ» կար, բայց ո՛չ ճշմարիտ յաղթանակներ: Քարիւղը - ահա՛ թէ ի՛նչը հռչակուեց իբրեւ մեծագոյն հերոս: Այդ յաղթանակն արդիւնք էր մեռեալ թուի, թուական գերազանցութեան, չափուողներից մէկի՝ հացի, միւսի՝ քաղցի եւ ո՛չ հետապնդուող նպատակների վեհութեան ու սրբութեան: Դա - այդ բարոյագուրկ յաղթանակը եկաւ փոխելու միայն աշխարհի քարտէսը, նրա գոյներն ու գծերը, եւ ո՛չ աւելին:

Ճշմարիտ յաղթանակ չէ՛ թշնամուն նիւթապէս զինաթափելը, նրան՝ որոշ ժամանակի համար, վերստին զէնքի դիմելու հնարաւորութիւնից զրկելը: Մեր օրերում, երբ այլեւս պատերազմները կրում են համաշխարհային բնոյթ, այս կամ այն պատերազմող կողմի յաղթանակը պիտի համարել ճշմարիտ, երբ դա արդար է, երբ ծառայում է երկարատեւ խաղաղութեան, երբ զինաթափելով պատերազմող անարդար կողմը՝ նպաստում է դրա մարդկայնացման, երբ նուազեցնում է մարդկային տառապանքի պատճառները, սատարելով միջազգային բռնութեան չարութեան, եսականութեան բարձունքին, եւ այսպիսով ժողովուրդների համար անկաշկանդ զարգանալու եւ ստեղծագործելու կարելիութիւն ստեղծում:

Ի մի բան՝ *ճշմարիտ է յաղթանակը, երբ դա շահեցնում է ո՛չ միայն յաղթանակի հայրենիքը, այլեւ անհրաւուած բոլոր հայրենիքները:* Եթէ անցեալ պատերազմում յաղթանակէր գերման ազգը՝ նրա զէնքի յաջողութիւնը պիտի չհամարուէր ճշմարիտ յաղթանակ, որովհետեւ նա, իր հետ, իբրեւ զինակից ու նպատակակից, ունէր թուրքը:

Պատերազմող կողմերի հետապնդած նպատակներով է բնորոշուում նրանց յաղթանակի բարոյական մեծութիւնն ու արժեքը: Չի՛ կարելի Նոր Եւրոպայի՝ նոր մարդու եւ մարդկայնութեան մասին խօսել, եւ թուրքի զինակցութիւնը փնտրել: Աւելին, վաղուայ աշխարհի շահը պահանջում է թրքութիւնը դնել մի այնպիսի դրութեան մէջ, որ դա անկարող լինի նորանոր չարիքներ նիւթել իր արիացեղ հարեւանների դէմ, որ դադարի օգտուել եւրոպական պետութեանց ներքին հակամարտութիւններից՝ իր ձեռքում պահելով իրեն միջազգային կշիռ ընծայող նեղուցներն ու Պոլիսը:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ, մարդկօրէն մօտենալով «*ո՞վ կը շահի ճշմարիտ յաղթանակի պսակը*» խնդրին, պատասխանում եմ - նա՛, ով մեռնող հին Եւրոպային կապուած գորդեան հանգոյցների հետ՝ կը լուծի նաեւ Պոլսի պրոբլեմը, ով այս պատերազմում գլուխ կը հանի այդ երբեմնի Բիւզանդիոնի ապաթրքացունը:

* * *

Մեր Երկրագնդի վրայ չկա՛յ աշխարհագրական մի այլ կէտ, որի հետ կապուած լինէին՝ մարդկային անուան ամօթ բերող այնքա՛ն չարիքներ, չարագործութիւններ, որքան՝ Պոլսի: Ազգերէն ամենախառնարիւնը ու բռնակալութիւններէն ամենաանասնականը - թուրքը: Եւ հենց «*Պոլիսն ու Պոլսի թրքութիւնն է եղած ցարդ դեկավարն ու ճարտարապետը Օսմանեան պետութեան*» (պրոֆ. Մ. Մինասեան):

«*Թրքութիւնը,- ըստ Շըվիլի,- Արեւելքի մէջ տիրող դերը կատարած ժամանակ այնչափ խառնարիւն խումբ մըն էր դարձած, որուն նմանը հանդէս եկած չէ՛ աշխարհի մէջ որեւէ տեղ*»:

«*Բիւզանդիոնը տեղի տուեց ո՛չ թէ սարակինացւոց կամ թրքաց առջեւ, այլ՝ յոյն եւ սլաւ արիւնէ ռազմիկներու առջեւ*» (պրոֆ. Շըվիլ):

«*Յոյներ, թուրքեր, սերբեր, բուլգարներ, ալբանացիներ, հայեր, վալախներ, հունգարացիներ, գերմաններ, իտալացիներ, ռուսներ, թաթարներ, մոնղոլներ, չերքեզներ, վրացիներ, պարսիկներ, սուրիացիներ, արաբներ - ասոնք էին նախնիքը օսմանացւոց*» (Գիբբոնս):

Ըստ Լորդ Իվոսլիի՝ օսմանեան աշխարհակալութիւնը հանդիսանում էր Փոքր Ասիոյ ոչ-թուրք ժողովուրդներից հաւաքուող զինուորութիւնը - «*Հարազատ օսմանացի թուրքը չէր, որ յաղթանակէ յաղթանակ տարաւ սուլթաններու բանակներն ու նաւատորմիղը, ո՛չ ալ ինքն էր, որ վարեց ու պահեց զայն դարեր ամբողջ, այլ՝ հպատակ, ոչ-թուրք ժողովրդոց զաւակները, եւ երբեմն Բիւզանդական Կայսրութեան ծառայող հայ ազնուականութիւնն ու զինուորականութիւնը*»:

«*Գրեթէ միշտ քրիստոնեայ դաշնակիցներու ոյժովն ու հարստութեամբ էր, որ թուրքը նուաճեց քրիստոնեաները*» (պրոֆ. Ռամսէյ):

«*Նախկին քրիստոնեայ տղաներէ կուգային ո՛չ միայն զինուորութիւնը ամբողջ բանակին - ենիչէրիներ եւ Բ. Դրան զինուորներ, այլ՝ այս տղայոց շարքերէն կուգային մարդիկ, զորս սուլթանը կը կարգէր իր թագաւորութեան բոլոր վարչական կարելոր պաշտօններուն մէջ, սկսելով վեզիրէն: Բացի սուլթանէն, հազիւ թէ մէկ հատ իսլամածին մարդ գտնուէր այն դասակարգերուն մէջ, որոնց կը վստահուէին կառավարութեան գործերը սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակ: Նախկին քրիստոնեաներն էին, որ կը շարժէին սուրն ու մականը միանգամայն*» (պրոֆ. Շըվիլ):

Քրիստոնեւածին տղաների հարկահաւաքութեան այդ անմարդկային արարքն է մղել Ֆրիմընին գրելու հետեւեալը.

«Սատանայի կամ մարդուս խորամանկութիւնը երբեւէ չէ կրցած հնարել այնպիսի սոսկավիթխար մեքենայ մը բռնակալութեան»:

Այո՛, այդ սոսկավիթխար չարագործութեան շնորհիւ միայն Պոլիսը յաջողեց այնքա՛ն ցեղերի բազմադարեան ստրկութիւն ու տառապանք պարտադրել: Հարկահաւաքութեան այդ դիւային ձեւի միջոցաւ, նա - իբրեւ վայրագ, որով եւ՝ երկչոտ ու աւերիչ - անճիտեց ամբողջ ցեղեր, զլխատեց ժողովուրդներ, մոխրացրեց հազարամեայ մշակոյթներ, իր չարաշուք մականի տակ ապրող քրիստոնեւութիւնը դարերով զրկեց իր *«հուժկու եւ ամենէն գեղեցիկ զաւակներէն, ամենէն կորովի մարմնակազմ ու ամենէն սուր իմացական կարողութիւն ունեցողներէն, այնպիսիներ, զորս բնութիւնը նախասահմանած էր առաջնորդներն եւ ազատամարտ հերոսներն ըլլալու իրենց ցեղին»:* Վատասերած՝ նա ծնաւ ոճրագործներ, մարդատիպ հրէշներ ու ապուշներ, իբրեւ գահակալներ, իր անասնական կրքերի - անգամ շնութեան վրայ, դրեց ալլահի հաստատութեան կնիքը: Պղծեց ո՛չ միայն իր կոխած երկիրների երեսը, այլ եւ՝ երկինքը, ուր փոխադրեց իր պոռնկաշունչ արքայութիւնը: Եղաւ ու մնաց սադիստ, հասցնելով մասնաւորապէս մեզ՝ հայերիս *«հազար տեսակի զէնքի խոց»:* Քառորդ դար առաջ, դա յղացաւ ծրագիրներէն ամենադիւայինը - բնաջնջել մի հիմնաւորց ազգ, որ դարերով ու դարերով բարիք ու լոյս էր սփռել իր շուրջը: Յղացաւ ու գործադրեց: Եւ արմէնների երեք հազարամեայ հայրենիք Հայաստանը դարձաւ մեռելաստան՝ իր մէկ ու կէս միլիոն զաւակների համար:

* * *

Եւրոպական երեք մեծ ազգերի ընտրանին վաղուց է դատել թուրքը, դատել բարոյապէս:

Գերման մեծագոյն փիլիսոփան՝ Կանտ այսպէս է ներկայացրել թուրքը. *«Ժողովուրդի մը համար յայտնորոշ նկարագիր մը իւրացնելու տեսակէտէն՝ Եւրոպական թուրքիա կոչուածը երբեք չեղաւ, եւ ո՛չ ալ պիտի ըլլայ»:*

Աւելի խիստ է ֆրանսացի ծանօթ պատմագէտ Ժորժ Մորգանի դատաստանը. *«Որքան ծանրապէս կը սխալին անոնք, որ հակառակ ամէն բանի, տակաւին կ'ըսեն, թէ թուրք ժողովուրդը ուղղելի է, թէ պէտք չէ ջնջել իր անունը քարտէսի վրայէն»:*

Արդարագոյնը, սակայն, կը մնայ անգլիացի Բրայսի դատաստանը. *«Թուրքիան առ յաւէտ պէտք է դադարի կառավարելէ ուրիշ կրօնի պատկանող ժողովուրդները: Թուրք կառավարութիւնը դարերէ ի վեր*

մարդկութիւնը տառապեցնողներուն ամենէն զարհուրելին եղած է: Թուրքերը միշտ եղած են, ինչ որ նախորդ սերունդին պատկանող նշանաւոր պատմաբան մը զանոնք անուանած է՝ գողերու խմբակ մը»:

Ահա՛ թէ որոնցից պիտի ազատել մարդկութեան տառապող ցեղերից շատերը: Ահա՛ թէ ինչո՞վ եւրոպական մի որեւէ պետութիւն կարող է արդար համարել պատերազմի իր նպատակը եւ յեղափոխիչ՝ իր յաղթանակը:

Պոլսի ապաթրքացունը պիտի համարել մեծագոյն յեղափոխութիւն:

Վաղուց է, ինչ մարդկային ցեղի պատմութիւնը ճշմարիտ յաղթանակներ չի ունեցել: Ճշմարիտ յաղթանակի դափնին վայել է նրան, ով այս պատերազմում գործում է Արդարութեան ու Մարդկայնութեան հրամանով:

Արդար է, որ չարաչար պարտուի պատերազմող այն կողմը, որ հաշիւ ունի՝ դեռ ապրեցնել թրքութիւն կոչուած կենդանի չարիքը:

Նոյնքան արդար է, որ յաղթանակի նա, ով ուխտ ունի՝ Եւրոպայից ու Պոլսից, անդարձ կերպով, ճամբու դնելու թուրքը:

Չպատժուե՞ց թուրքն այս պատերազմում - այդ պատերազմն էլ պիտի համարել չարիք:

Զի՛ կարելի նոր, աւելի մարդկային աշխարհի մասին զառանցել՝ մեր Երկրագնդի ամենաբախտորոշ մէկ կէտի վրայ պահելով թուրքն, իբրեւ եւրոպական պետութեանց փոխյարաբերութիւններն անբարոյացնող, յաճախակի ազգամիջեան արիւնայեղութիւններ պատճառող, եւ, վերջապէս, յաւետ զինակցութիւն կեղծող - երեկուայ իր թշնամուն այսօր բարեկամութիւն ցոյց տուող, եւ օրուայ իր զինակցին վաղը մահացուօրէն թշնամանող ոյժ:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 13, 14, 15

ԵՒ ՉՈՂ, ԵՒ ՉՈՂԱՐԱՐ*

Թուրքը, համաշխարհային պատերազմի օրերին, իր տկարութեան սարսափից խթանուած՝ յղացաւ ծրագիրներից ամենադիւայինը՝ բնաջնջել մի հինաւուրց ցեղ, որ դարերով լոյս եւ քրտինք էր սփռել իր շուրջը:

Յղացաւ ու գործադրեց:

Եւ մի օր, թրքահայութեան ողջակիզումի առաջին օրը, ծագող արեւը Հայաստան երկրի փոխարէն տեսաւ մի կատարեալ գեհէն:

Տեսաւ խաչի նսեմ ստուերն ընկած մեր հազարամեայ հայրենիքի վրայ: Տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս մի խաւարասէր ազգ - վախկոտ, բայց յարձակողական, փոքրոգի եւ աւերիչ - կը հրոսէր մի անգէն ու անպաշտպան ժողովրդի դէմ՝ զայն իր պատմական հայրենիքից արմատախլելու խելագարութեամբ: Տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս կը մոխրանային հազարամեայ օրհնութեամբ լեցուն գիւղերը մեր, կը պղծուէին եկեղեցիները, վանքերը, գրադարանները հազար: Տեսաւ խուժուժ գործը տապարի, եաթաղանի կապարի - ամէն տեսակի եւ չափի գործիքների, որոնցմով սպանել ու աւերել կարելի է: Այլեւս Հայաստանով անցնող գետերը արիւն էին կտրել, իսկ կիրճերը՝ դիակնաստան: Տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս իրենց ամուսինների եւ ծնողների ներկայութեան կը խլուէին ու կը բռնաբարուէին կանայք:

Գործի վրայ տեսաւ թրքական սանձարձակ շնութիւնը, որ անասուններին իսկ կը գերազանցէ: Տեսաւ սարսափից խելագար մեր աղջիկները, որոնք եփրատի ալիքները կը գրկէին: Տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս հայրը հաւաքեց ընտանիքն իր յարկի տակ եւ այրեց ողջ. թէ ինչպէ՛ս սովահար հայ մանուկները իրենց մորթուած մայրերի դիակներին կպած՝ ծիծ կը ծծէին:

Արեւը տեսաւ տուն, տանիք, ճամբաներ՝ արիւնով ներկուած: Տեսաւ բարձունքների վրայ, գետափներին եւ ձորերի մէջ մահուան հետ կռուի մտած արնաթաթախ հայորդիներ: Տեսաւ, թէ ինչպէ՛ս «շներն ու շնագայլերը մեր սիրելիների սրտերը կը կրծէին»: Տեսաւ իրենց գողգոթայի ճամբին անասունների պէս վաճառքի հանուած հայ կիներ ու մանուկներ, եւ լուսաւորեց խաչի ճամբան ծերերի, կաղերի, կոյրերի: Տեսա՛ւ, հայոց արեւը տեսա՛ւ այդ ամէնը, եւ խաւարեց այդ օրը:

Մի օր էլ, երբ ամէն ինչ տխրօրէն կատարեալ էր, բնութիւնը նստաւ սգալու Հայոց Աշխարհի մոխրակոյտերի վրայ...

* Սույն հրապարակումը մշակված տարբերակն է «Յեղային արթնություն» հոդվածաշարի՝ «Հայը եւ թուրքը» գլխի:

Եւ թուրքը, եղեռնից յետոյ, սովորական շնականութեամբ ասաց եւրոպացուն. «Ձարդէն վերջը աղօթք մը ըրի եւ արդարացայ»*:

Իսկ դիւանագիտական խարդաւանքների վարպետ Մոսկուան, յանձին Ռադեկի, եկաւ արդարացնելու Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքականութիւնը. «Իթքիատը, իր երկրին անկախութիւնը պահելու համար, ըրաւ ինչ որ կրնար: Ան վճռեց ոչնչացնել ամբողջ հայ ժողովուրդը: Եւ կասկածէ դուրս է, որ Պոլսոյ մէջ նստած իթքիատական ղեկավարները այս հարցին մէջ շարժեցան *պետական անհրաժեշտութեան* գաղափարով: Թուրքերի համար խնդիրը շատ սուր էր դրուած - ապրել կամ մեռնել: Անոնք նախընտրեցին ապրել**:

Այսպէս խօսեց կարմիր հրէշը՝ սեղմելով Թուրքիոյ արնոտ թաթը:

Քրիստոնէայ աշխարհն էլ լրբութիւն ունեցաւ, որպէս կարեկցանքի արտայայտութիւն, մեզ նետելու մի երկբառ նախադասութիւն՝ «մարտիրոս ժողովուրդ»:

Իսկ հա՞յը - նա տեսաւ ու զգաց հայաքանդ եղեռնի ահաւորութիւնը միայն:

Մարդկութեան հետ, սակայն, նա էլ դեռ չի չափել *վեհութիւնը* այն աստուածային շարժումների, *մեծութիւնը* մարդկային ցեղի պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող այն գերմարդկային արարքի, որով *մեր ժողովուրդն իր կէսը ողջակիզեց՝ ցեղի հոգին, արիւնը փրկելու համար*:

Պատմութեան ծանօթ որոշ ժողովուրդներին յատուկ տկարութեամբ - ցեղուրացութեամբ - հայն էլ կարող էր փրկել իր ֆիզիքականը, բայց բիւրիցս փա՛ռք իրեն, նա չունեցաւ այդ տկարութիւնը:

Գիտակցօրէն, շատ տեղերում, թէկուզ կրաւորական հերոսացումով, նա զոհեց կէսն իր մարմինն՝ *իր ցեղային էութեան դէմ չմեղանչելու համար*:

Նա դարձաւ իր սեփական Ձոհը եւ Ձոհարարը միաժամանակ:

Եւ փրկուեց ցեղը:

* * *

Սպասելի էր, որ այդ օրէն ողջ հայութիւնը փարի ցեղին, թիկունք դարձնելով ժողովուրդները հոգեւորապէս բոլշեւիկացնող ստադեմոկրատիզմին, լիբերալիզմին, սոցիալիզմին եւ գաղափարախօսական այլ կարգի հնոտի եւ սնոտի մոլորանքներին:

* Մի թուրք հարիւրապետի խօսքերը՝ Ֆօն Գորդոնին:

** Տե՛ս բոլշեւիկեան «Նոր Աշխարհ»ի թիւ 3-ը, 1922, հոկտեմբեր, Թիֆլիս:

Հէնց այդ օրէն հայութեան որոշ տարրերը ցեղն ընդունեցին իբրեւ միակ ապաւէն եւ սրբութիւն - դարձան ցեղակրօն:

Հայութեան որոշ մասը, սակայն - հակառակ որ թուրքը մեզ հարուածեց իբրեւ ցեղի, հայութիւնը իրեն վիճակուած անօրինակ եղեռնի ու տառապանքի մէջ առաքինացաւ իբրեւ ցեղ - մեր ժողովրդի որոշ մասը շարունակում է մնալ անցեղահաղորդ՝ գերին «եւրոպական» կապկութեանց:

Այդ որքան տխուր, այնքան ամօթալի իրողութիւնը պիտի բացատրել այն բանով, որ այդ տարրը *իբրեւ հայ* չապրեց իր հայրենիքին եւ ազգին վիճակուած անմարդկային ողբերգութիւնը, եւ մնաց իբրեւ ազգային մեր տկարութիւնը սնուցանող չարիք:

Ապրիլեան եղեռնէն յետոյ *հայօրէն խորթ եւ պակասաւոր պիտի համարել անցեղակրօն հայր:*

Օրուայ մեր ամօթանքը եւ թուրքի շահը պիտի համարել հէնց այդ հայօրէն պակասաւոր, այդ անցեղակրօն տարրերի գոյութիւնը:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 17

ՀԱՅՈՒ ՃԱՄՔԱՆ՝ ՄԵՇ ԶՂՋՈՒՄԻ ՃԱՄՔԱՆ

Ա

Կանգնե՛ք, հսկումի՛ կանգնեք քարտեւի առջեւ, մտովի գծե՛ք Հայաստան անունը կրող երկրի սահմանները, եւ դուք Հայոց պատմութեան ամէն մի էջի, տողի, բառի տակ, ինձ հետ պիտի կարդաք հետեւեալ ճշմարտութիւնը - *այդ ազգի կենսունակութեան գաղտնիքը նրանում է, որ նա շնչել է ցեղի միջոցաւ, որ իր գոյութեան բոլոր դարերում - ազատ թէ նուաճուած, յաղթական թէ իբրեւ վսեմ պարտեալ - ապրել է, պայքարել, ստեղծագործել ցեղօրէն, խորապէ՛ս ցեղօրէն:*

Այո՛, նայե՛ք քարտեւին, եւ պիտի համոզուէք, որ հայութիւնը կարողացել է քայլել ժամանակների հետ իբրեւ ցեղ, եւ ոչ իբրեւ ցեղային բովանդակութիւնից դատարկուած ժողովուրդ:

Շատե՛րը, իր հասակակիցներից շատե՛րն այսօր չկան - նրանք վաղուց են չքացել մեր երկրագնդից:

Իսկ Հա՞յը, որ ըստ որոշ պատմաբանների վաղուց անտի մեռած պիտի լինէր, անգիտանալով պատմութեան երկաթ օրէնքները, դեռ կայ ու կը մնայ:

Գիտենք, որ *մշտատեւ վտանգն է օրօրել հայութեան մանկութիւնը: Իսկ վտանգի ենթակայ ամէն ժողովուրդ ապաւինում է իւր ցեղային արթուն բնազդին, իր ներցեղային բարոյականին:*

Գիտենք եւ այն, որ ուրիշ եւ ո՛չ մի երկիր այնքան արտաքին թշնամանք ու ակտրժակներ չէ՛ գրգռել, որքան Հայաստանը:

Պատճա՞ռը - Դա համարուել է ո՛չ միայն բարեբեր ու հարուստ երկիր, այլեւ՝ իբրեւ գերազանց կարեւորութիւն ներկայացնող ռազմագիտական մի կէտ, իբրեւ երկու աշխարհամասեր իրար միացնող մի կամուրջ:

* * *

Մարդկային անհատների պէս՝ ժողովուրդներն էլ ունեն իրենց բարոյականը:

Կենսաբանօրէն բարոյական է նա, որի կեանքում ցեղի կամքը կատարում է գերագոյն գործոնի դեր, նա, ով իր ստեղծած հոգեւոր եւ նիւթական արժէքները - մասնաւորապէս առաջիները՝ կրօն, իմաստասիրութիւն, արուեստներ՝ յարմարաբար ծառայեցնում է իր ցեղի յաւերժացման, իր

երկրի ինքնապաշտպանութեան գործին: Յեղօրէն խաթարուած է այն ժողովուրդը, որ ասում է՝ *աշխարհն է իմ հայրենիքը*:

Աշխարհ ասելով՝ ցեղօրէն առողջ ժողովուրդները հասկանում են նախ իրենց կոսմիքական օրօրանը, իրենց հայրենի երկիրը:

Նմաններից է հայը, որը ո՛չ միայն իր ամբողջական երկիրը, այլեւ՝ իր երկրամասերն անուանել է աշխարհ, օրինակ՝ Այրարատեան Աշխարհ, Տարօն Աշխարհ, Սիւնեաց Աշխարհ եւ այլն:

Այդ ըմբռնումի արդիւնքն է իր մշտաթարմ աշխարհագրագողութիւնը:

Ճշմարիտ է պատմութեան միայն ցեղային (մարդաբանական) փիլիսոփայութիւնը: *Ցեղը - կոսմիքական սկզբունք է - դա նշանակում է, որ ժողովուրդների պատմութեան սաղմերը պիտի փնտրել իրենց արեան եւ երկրի բնութեան մէջ*:

Ցեղը արիւն է, որի ձայնը լռեցնել կարելի է, բայց ո՛չ եւ մեռցնել:

Ցեղը ճակատագիր է: Նրանից չի՛ կարելի խուսափել: Կարող ես Եւրոպայի գիտական փառքը հանդիսացող Այնշտայնը լինել, բայց եւ այնպէս՝ էութեամբ կը մնաս իրեայ: Կարող ես Սարոյեանի պէս ամերիկեան գրող լինել, բայց չես խուսափի հարազատ ցեղէդ:

Մեր արեան մէջ դրուած է մեր ցեղի գաղափարը - հայկականը, բնագանցութիւնը, նպատակաբանութիւնը, ինչպէս եւ այդ վերջինների իրականացման համար անհրաժեշտ զօրութեանականութիւնը, կարողական ոյժերը:

Ամէն ցեղ մեր Երկրագնդի վրայ կոչուած է իրականացնելու մի որոշ առաքելութիւն: Հայը պիտի չկարողանար իրականացնել գաղղիական ազգին տրուած պատմական առաջադրութիւնը, անգամ այն դէպքում, եթէ ողջ հայութեան արտօնուէր ապրել Փարիզում:

Ժողովուրդն ընդօրինակող է, ցեղը՝ ստեղծագործ ինքնատիպութիւն: Իբրեւ անկրկնելի անհատականութիւն՝ դա թոյլ չի տալիս ժողովրդին դիմագրկուելու եւ կորչելու «մարդկութեան» մէջ: Իբրեւ բնականսաբանական գործօն՝ *ցեղը ներգործում է ազգութեան վրայ՝ սնուցանելով նրա արմատները: Ժողովուրդը հոգեւոր ցրուածութիւն է. ազգը՝ ոգի, որի ամենակատարեալ արտայայտութիւնը հանդիսանում է հանճարը, սուրբը, հերոսը - ընտրանին, ցեղը կենտրոնացուցիչ ոյժ է*:

Առաջինին յատուկ է եսականութիւնը, երկրորդին՝ այլասիրութիւնը, երրորդին՝ նաեւ՝ մերձաւորի համար գիտակցօրէն մեռնելու ուրախութիւնը:

* * *

Ազգութեան գաղափարի թշնամին է ո՛չ միայն մեծամասնականը, այլեւ՝ ընկերավարականը, դեմոկրատը, լիբերալը: Ընկերավարութիւնը

ենթադրում է հակամարդ դասակարգեր, որ ասել է՝ պառակտուած ժողովուրդ: Ամէն ժողովուրդ, որ վերածուծ է դասակարգերի, դեմոկրատիայի, յարանուանութեանց՝ մահացուօրէն մեղանչում է իր ազգային ոգու դէմ, քանդում է այդ ոգին: Նաե՛ւ՝ *ամէն պետութիւն, որ յանուն վերացական միջազգայնութեան, հալածանք է սկսում ազգային գաղափարի դէմ՝ կորցնում է իր հոգեւոր ստեղծագործութեան խանդը:* Օրինակ՝ սովետական երկրներում կայ մեռեալ շինարարութիւն, բայց ո՛չ եւ ստեղծագործութիւն. այնտեղ խօսք լինել կարող է նիւթական որոշ բարիքների, բայց երբե՛ք՝ յաւիտենական արժէքների մասին: Այսօր այնտեղ գոյութիւն ունի աղքատիկ քաղաքակրթութիւն, բայց ո՛չ եւ մշակոյթ: Արդ թէ ինչո՛ւ հաւասարապէս արդար եւ անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդը գիտակցօրէն եւ միստիքաբար ենթարկուի ցեղին, եթէ չի ուզում դատապարտուել հոգեւոր անլութեան ու կորչել:

Բ

Հայաստանի ու հայութեան բոլոր թշնամիները, բոլոր դարերում, իրենց մահացու հարուածը միշտ էլ հասցրել են մեր ցեղը մշտնջենաւորող ընտրանիին:

Հազար տարի առաջ եւ հազար տարի յետոյ մեր թշնամիները - արաբ, թուրք, բուլշեւիզմ - փորձեցին սպանել ցեղը հայութեան մէջ՝ ոչնչացնելով մեր ազգի ցեղազգաց տարրերը:

Զմոռանա՛նք, չմոռանա՛նք, չմոռանա՛նք այդ իրողութիւնը, որպեսզի այսուհետեւ աւելի ջերմ պաշտամունքով փարիմք մեր ցեղին, իբրեւ մեր միակ ապաւենիին, իբրեւ մեր երկրորդ աստուածութեան:

* * *

Ժողովուրդների համար - որոնք իրենց պատմութեան մէջ յայտնաբերում են այն, ինչ որ զօրութեամբ դրուած է իրենց արեան մէջ - ժողովուրդների համար խորապէս ցեղօրէն ապրելը (ներցեղային բարոյականով առաջնորդուելը) դառնում է անհրաժեշտութիւն հետեւեալ պատճառներով.

ա) երբ իրենց վիճակում է ապրել աննպաստ աշխարհագրական միջավայրում.

բ) երբ, կորցնելով իրենց պետական անկախութիւնը, նրանք կորցնում են բնականոն գոյութեան կարելիութիւնը.

գ) երբ իրենց վտանգ կը սպառնան թուով ու քաղաքականապէս աւելի հզօր, ցեղօրէն ու կրօնապէս օտար հարեւանները եւ այլն:

Այդ իսկ պատճառներով, ահա՛ հայութիւնը իր պատմութեան ողջ ընթացքին, հանդէս է եկել իբրեւ *ցեղավար ժողովուրդ*:

Այսպիսին էինք, թէկուզ մեր անկախութիւնը կորցրած, բայց ցեղօրէն արթուն, ռազմունակ եւ ստեղծագործ:

Այսպիսին էինք - ցեղավայել կեցուածքով Աւարայրից առաջ, եւ Աւարայրից յետոյ՝ մեր վարած բոլոր պատերազմներում:

Տեղամարդ էր հայը՝ յաւիտենականի ու կատարելութեան, ընկերային արդարութեան ու հերոսականի, միութեան եւ ուղղութեան զգացումներով զօրաւոր:

Առհաւական՝ իր աշխարհիկ գուսաներգութեան եւ կրօնական շարականների, իր մատենագրութեան եւ արուեստների մէջ:

Մի եւ անբաժան էինք մտածողութեամբ, կամքով, բազուկով, որովհետեւ *ցեղը կենտրոնացուցիչ ոյժ է*:

Այս էինք մինչեւ անցեալ դարի 90-ական թուականները, երբ եւրոպական սոցիալիստների եւ ռուսական սոցիալիստ-յեղափոխականների քանդիչ ազդեցութեան ենթարկուած հայ մտաւորականութիւնը, շեղուելով ցեղային գծից, պառակտեց հայութիւնը, կասեցնելով նրա բնական զարգացումը եւ վտանգելով նրա ապագան:

Այդ օրերից, ահա՛ հայութիւնը՝ դատարկուելով ցեղային իրականութիւնից, կը դառնար վայրկեանի արտաքին շահերով ապրող ժողովուրդ՝ ատակ իր ապրած աղէտներից, եւ արժանի օրուայ իր ճակատագրին:

Օտար, փոխառիկ, կեղծ գաղափարները այլեւս պղտորել էին հայկական տոհմիկ, վճիտ - եւ իր խորքում՝ բարոյական - մտածողութիւնը:

Այլեւս հայութիւնը մի եւ անբաժանելի չէր՝ մտքով արժէքապրումով, կամքով:

Այլեւս սկսուած էր *ազգի ապագայնացումը* - ազգաքանդութիւնը, մի բան, որ դեռ շարունակւում է մեր ապրած օրերի եւ մեր ցեղի էաբանական խորքի հետ կապ չունեցող խմբակցութիւնների կողմից:

Պարտուեց Ֆրանսան, խայտառակօրէն, որովհետեւ իր զինուորները ու զօրավարները չգիտէին, թէ ինչ է նշանակում դեմոկրատիա, որի անունից օդի մէջ կը խօսէր իր կառավարութիւնը: Անբարոյ եւ ապակաւարար դեմոկրատիայէն ծնաւ խուժանավարութիւնը: Ազգը վերածուեց խուժանի, եւ գաղափարավար ու ցեղավար մի ժողովրդի կողմից զարնուեց գետին, նուաստութեան փոշիների մէջ, երեսի վրայ:

Այսպէս, ցեղից պարպուած ժողովուրդներին այսպէս է պատժում պատմութիւնը: Պատմութիւնը՝ դատաւորներից ամենաարդարը, աւելի անողոք եղաւ մեր հանդէպ՝ ապրեցնելով մեզ Դեր Զօրի ողբերգութիւնն ու նուաստութիւնը: Ֆրանսան - զարնուած Ֆրանսան, իր պարտութեան երկրորդ օրն իսկ գտաւ իր փրկիչը՝ յանձին իր մի զինուոր գաւակի: Ո՛չ թէ

դենոկրատիա, այլ՝ իդեոկրատիա - գաղափարավարութիւն: Ազգերը խուժանացնող դենոկրատիայի փոխարէն՝ վերանորոգուող ֆրանսացին այսօր դաւանում է մի նոր երրորդութիւն - Յայրենիք, աշխատանք, ընտանիք:

Իսկ Յա՞յը - քառորդ դար է անցել Դեր Զօրէն, եւ դեռ նա քարշ է գալիս մոլորանքի ճամբաներին: Շարունակուում է ազգասպանութիւնը: Եւ հայութեան որոշ մասը դեռ զգաստութեան եւ զղջումի նշաններ ցոյց չի տալիս:

Ցեղապրումից զուրկ այդ տարրերը շարունակուում են մնալ իբրեւ *կենդանի դիակներ նոր ժամանակի ճամբին*, որ իր յաղթական վազքի մէջ այնքան անողոք է: Դանդաղ, շատ դանդաղ է հասունանում հայ քաղաքական միտքը:

Կամ վերանորոգուի՞ր, կամ մեռի՞ր - գոռում է նոր օրը:

Հասկանանք, քանի ուշ չէ՝ հասկանանք, որ կեանքի պէս յաւիտեանական է նաեւ վերանորոգումը: Իսկ *վերանորոգիչ ոյժ է միայն ցեղը*:

Հոգեվերանորոգուում է ժողովուրդը՝ դառնում ազգութիւն, երբ սկսում է շնչել ցեղի միջոցով:

Ցեղն է միացնում, կենտրոնացնում, ներդաշնակում ժողովուրդը կազմող մարդկային անհատներին:

Դէպի՛ ցեղը, չմեռնելու համար. դէպի՛ ցեղը, դէպի՛ *հայու ճամբան՝ մե՛ծ զղջումի ճամբով:*

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 24, 25

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Ա

«Պատմութեան մեծ կործանարարներ» - այսպէս է որակել սուտ, մոլար գաղափարները Ֆրանսայի օրուայ մեծագոյն գիտնականներից Լը Բոնը:

Նման կործանարարներից է բոլշեւիզմը: Այդ մոլար վարդապետութիւնը ծնունդ առաւ անցեալ համաշխարհային պատերազմում ռուսների կրած պարտութիւնից, եւ այսօր, նոր պատերազմում, գերման բանակների կողմից յանձնուում է հողին:

Ամբողջ քսան տարի կրկնեցինք ու կրկնեցինք, թէ ո՛վ գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէն *հոկտեմբերեան բունտը* համարում է յեղափոխութիւն, դա հայոյում, անարգում է պատմութեան ծանօթ բոլոր յեղափոխութիւնները:

Դա ամէն ինչ էր - պարտուածների բունտ, աստուածամարտութիւն, հոգեւոր վայրենացում, դարձ դէպի հեթանոսութիւն, պետական բանդիտիզմ, զանգուածային աւազակութիւն - բայց ո՛չ եւ յեղափոխութիւն՝ քաղաքական ու սոցիալական իմաստով:

Ազգերի յառաջադիմութեան զարկ տուող յեղափոխական ցնցումները միշտ էլ եղած են *լաւերի յղացում, լաւագոյնների գործ*: Ճշմարիտ յեղափոխութիւնը ծնունդ է առնում ոգուց, ոգու մարդկանցից, ընտրանիից: Ռուսականը արդիւնք էր վատերի ու վախկոտների - պարտականութեան ճակատից փախած զինուած խուժանների եւ դիւաբախ ու սօգէտ խուժանավարների:

Դա պարտութեան, որով եւ՝ տկարութեան ու նուաստութեան յեղափոխութիւն էր: Ճիշտ է նկատել ռուս փիլիսոփայ Բերդեաւելը - բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը իբրեւ համաշխարհային պատերազմի մի դրուագ՝ ռուս ժողովրդի համար ունի, ամէն բանից առաջ, մի դառն ու նուաստացուցիչ իմաստ, ա՛յն է, որ նա չկարողացաւ տոկալ պատերազմի մեծ փորձութեան եւ դուրս եկաւ սնանկ: Այո՛, *դա հոգեւոր սնանկութեան յեղափոխութիւն էր*:

* * *

Այն իրողութիւնը, որ բոլշեւիկները հոկտեմբերեան բունտի հէնց առաջին օրերին, բացելով բանտերի դռները - այդ բանտերը բաստիլիա չէին - իրենց շարքերին միացրին հարիւր հազարի չափ գռեհիկ

յանցագործներ - այդ պատմական իրողութիւնը լրջագոյն հաստատութիւն է այն մասին, որ բոլշեւիզմը ո՛չ թէ քաղաքական, այլ՝ ախտաբանական երեւոյթ է:

Հաւանական ամէն հակահարուած անկարելի դարձնելու նպատակով՝ կեանքի կոչուեց ամենակուլ Չեկան՝ միահեծան տէրը աշխարհի մի վեցերորդ մասի վրայ ապրող ժողովուրդների հացի եւ ճակատագրի:

Բռնութիւնը հռչակուեց նորաստեղծ «պետութեան միասնականացման»: Հազար շրթունքներով քարոզուեց բռնութեան պաշտամունք, մշակուեց բռնութեան կախարդանքը:

«Թող կորչի՛ ռուս ժողովրդի 9/10-ական մասը, բաւական է որ մի տասներորդականն ապրի մինչեւ համաշխարհային յեղափոխութեան մոմենտը» (Լենին):

«Անկցի՛ սէրը դէպի մերձաւորը. մենք պէտք է ստենք. մենք պէտք է աւելի ստել գիտնանք - միայն այսպէսով կարելի է նուաճել աշխարհը: Մենք ատում ենք քրիստոնէութիւնը, որովհետեւ նրանք կարեկցանք են քարոզում» (Լոււնաչարսկի):

«Ո՛չ մի յեղափոխութիւն հնարաւոր չէ, քանի դեռ գոյութիւն ունի ընտանիքը. քանդեցէ՛ք, քանդեցէ՛ք դա» (Կոմինտերն):

Կրօնը յայտարարուեց «գերագոյն յիմարութիւն». եւ ստեղծման ասելով բոլշեւիկները հասկացան ո՛չ միայն անաստուածութիւն, այլեւ՝ թշնամախառն անհաւատութիւն դէպի ոչ-համայնավար մարդը: «Բարոյական է,- կը պատգամէր Լենինը,- ամէն բան, որ օգտակար է կոմունիստ կուսակցութեան»: Սրա արդիւնքը եղաւ այն, որ «պրոլետարական դիկտատուրա»ի դեռ առաջին տասնամեակում Ռուսաստանում կային 25 անգամ աւելի բանտեր, քան գոյութիւն ունէին Յարի օրով: Հապա կոնցենտրացիոն լագերները, ուր նահատակուեց ռուս մտաւորականութեան ամենաիդէալիստական մասը. արհեստական սովե՞րը, Չեկայի կողմից բեմադրուած «ապստամբութիւններ»ը, զանգուածային ջարդերը, կղերականութեան գողգոթա՞ն, սպայութեան ոչնչացո՞ւմը եւ այլ մութ չարագործութիւններն ու կատակոմբները, որոնց մասին դեռ ոչինչ գիտէ արտաքին աշխարհը:

Դաժանութեան ու ոճիրների գործում բոլշեւիկներն ունեն իրենց հոգեւոր պապերը - թուրքերը:

Այսպէս, տեւական սարսափով, ջարդերով ու սովերով ստեղծուեց արեան ռեժիմը, որը մի տասնամեակի ընթացքում աւելի տառապեցրեց մարդկութիւնը (ինչպէս եւ՝ աւելի անբարոյացրեց նրա որոշ տարրերը), քան պատմութեան ծանօթ որեւէ մութ հարիւրամեակ:

* * *

Ի՞նչ է բուլշեւիզմը իբրեւ քաղաքական վարդապետութիւն: - Յոգու եւ մտքի ապականարար՝ ամէն բանից առաջ, պատմական նիւթապատութիւն. աւելի պարզ՝ մարքսեան աշխարհըմբռնում, ըստ որի՝ ամէն բանի բազան նիւթեղէն է, ամէն ինչ՝ նիւթ. կրօն, արուեստ, բարոյական՝ սրանք միայն «վերնաշէնքեր» են եւ ուրիշ ոչինչ: Դա վճռական ժխտումն է պատմութեան իդէալիստական բացատրութեան:

Բնագիտական այդ գռեհիկ բացատրութեամբ, բուլշեւիկները վճռաբար ժխտեցին բարոյականը, ընտանիքը, հայրենիքը, անգամ ոչ-մարքսեան փիլիսոփայութիւնը: «Մարդս այն է, ինչ որ ուտում է» - խոզային այդ վարդապետութեամբ՝ նրանք փորձեցին խաթարել մարդկային հոգեւոր կերպարանքը, թունաւորել նրա էութիւնը, նրա մէջ մարել յաւիտենականի կարօտը, սեղմ ասած՝ մարդը վերածել հոգուց եւ ոգուց դատարկուած մի մարդատիպ անասունի:

Երբեք այնքան խորապէս ընկած չէր մարդը՝ (նաեւ, իբրեւ հակադէցութիւն, երբեք այնքան առաքինացած չէր հակաբուլշեւիկ մարդը):

«Թաւանհիր» - այս էր «ամենայնեղափոխական» լոզունգը՝ տրուած կարմիր ամբոխներին, իրենց խուժանավար առաջնորդների կողմից: Լենինն այս ձեւով կը լուծէր ընկերային խնդիրը: Ստոր կրքերի այդ մթնոլորտում, յեղափոխական յորձանքի մէջ սկսուեց բուլշեւիկների կուսակցադաւանական զօրահաւաքը:

Բուլշեւիկացաւ ամէն սրիկայ, ո՛վ որ պակասաւոր էր իբրեւ մարդ եւ հասարակութեան անդամ, ո՛վ իր մութ անցեալը մոռացութեան քօղով ծածկել կը կարօտէր, ո՛վ սեփական հայրենիքը զոհելու գնով ուզեց ապահովել իր հացը: Դաւաճանը, լրտեսը, ցարի օրով դահիճի պաշտօն ունեցող հրէշը, դեւոտը, պսիխոպատը, սադիստը, ամէն կարգի գահընկեց - նման ամէն մարդատիպ աճապարեց զինուորագրուել Լենինեան դրօշին:

Այսպէ՛ս ստեղծուեց բուլշեւիկեան կուսակցութիւնը: Այսպէ՛ս հրէութիւնը ծնաւ Մարքսը, Մարքսը ծնաւ Լենինը, Լենինը ծնաւ միջազգային գայթակղութիւնը:

«Աստօն աշխարհը կողոպտելու եւ նրանում ամէն վեհութիւն ոչնչացնելու ծարաւ» - ահա՛ թէ ինչի՛ վերածուեց բուլշեւիզմ կոչուած չարութեան ու գայթակղութեան վարդապետութիւնը:

* * *

Ի՞նչ է նշանակում «սովետներ»:

Արդեօ՞ք դա հայրենիք է, ազգ, գերագոյն իրականութիւն: - Ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը: Դա նաեւ յաւիտենապէս ապրելու եւ ստեղծագործելու սահ-

մանուած ազգերի ու հայրենիքների միութիւն չէ: Սովետները - հոգեւոր եւ ազգային տեսակէտով ո՛չ Ռուսիա է, ո՛չ Ուկրաինա, ո՛չ էլ Յայաստան: Դա օրգանական ամբողջութիւն չէ: Դա քանակական զանգուած է, զանգուածների մեռեալ միութիւն, եւ ո՛չ մի դէպքում՝ ազգ, հայրենիք: Այդ դիմազուրկ ու անստեղծագործ բաբելոնում ո՛չ ոք է իր ցեղային եւ հոգեւոր դիմագծութեան, իր ճակատագրի, իր երկրի տէրը: Այնտեղ չկայ՝ ազգայինը: Այդ միութեան մէջ ո՛չ ոքի է իրաւունք տրուած խորհել ու գործել ըստ իր երկրի պայմանների եւ իր պատմական առաքելութեան:

Սովետ ժողովուրդները տառապում են նաեւ *կուլտուրական պարտուողականութեամբ*, անտարբերութեամբ, որովհետեւ նրանց արգիլուած է ապրել իրենց անցեալը: Անհեթեթութիւն է «ծելով ազգային, բովանդակութեամբ սոցիալիստական» մշակոյթը, որի մասին յաճախ կրկնային աղմուկ է բարձրացնում սովետական մամուլը: Այդ պայմաններում տեղի է ունենում ժողովուրդների հոգեւոր ֆելլահացումը: Այդ միութեան գլխին - որի անդամները թքով ու սարսափով են կպուած իրար - կանգնած է մի հատիկ մարդ՝ Ստալինը, որից վար ամբոխներ են, վերելը՝ «գոյութիւն չունեցող աստուած»:

Այսպէս ստեղծուեց բռնակալութիւններից ամենաասիականը, որում վաղուց են մոռացուել մարդն ու մարդկայինը:

Բ

Սովետները աւելի «ինտերնացիոնալ» եղան, քան՝ պետութիւն: Դա պետութիւն է այն չափով, ինչ չափով պետականութեան երեւոյթը անհրաժեշտ էր օտար երկիրների հետ դիւանագիտական կապ պահելու՝ հէնց այդ վերջինները ականելու համար:

«Որքան վատ (մարդկութեան համար), այնքան լաւ» - այս եղաւ ու մնաց իր դիւային նշանախօսքը: Ամբողջ երկու տասնամեակ՝ նա օրօրուեց համաշխարհային բունտի ցնորքով, որի պրոպագանդի համար ոսկու Նիագարա թափեց:

Դաւանելով միայն եւ միմիայն բացասական իդէալներ՝ նա մնաց միհիլիստ, քանդիչ թէ՛ միութեան ներսում եւ թէ՛ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Արդի՞ւնքը - իր երկրի կեանքը վերածեց դժոխքի, արտաքին յարաբերութիւնները՝ դաւադրութեան: Նա չդադարեց օգտագործել ազգերի ներքին վարչաձեւային, սոցիալական, տնտեսական դժուարութիւնները, ազգամիջեան ոխերը, նախանձները, փառասիրութիւնները: Մասնաւորապէս շահագործեց ազգային խնդիրը - երկդիմօրէն, Ասիան գրգռելով Եւրոպայի, գունաւոր ցամաքը՝ ճերմակ ցեղի դէմ:

Չմնաց կազմակերպություն, հաստատություն, որի մէջ պղծութիւն չմտցնէր: Չմնաց ոյժ, տէրութիւն, որ կաշառել չփորձէր:

Օգտուեց միջազգային սպորտից, ֆրանմասոնութիւնից, շարժանկարից, ազատ քրիստոնէութիւնից - անգամ եկեղեցուց՝ այդ բոլորը լծելով իր պրոպագանդի արնոտ կառքին: Լինելով կապիտալիստ երկիրների մահացու թշնամի, բարեկամութիւն կեղծեց բոլորի հանդէպ՝ խռովքի ու տագնապի մէջ պահելով ողջ մարդկութիւնը: Մասնակցեց համաշխարհային շախմատախաղին, սակայն միշտ էլ՝ անպատիւ, խաղանենգ: Խաղաղութեան թշնամի՝ դաշինքներ կնքեց՝ իբրեւ թէ խաղաղութեան ծառայելու եւ պատերազմը սահմանափակելու հաշիւներով: Թուրքը նաեւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ հանդիսացաւ բոլշեւիկների պապը: Մոսկուան՝ մեր օրերի կարմիր «հիւանդ»-ը՝ համիդաբար օգտուեց Եւրոպայի ներքին անհամաձայնութիւնից - երկարածգելով իր քաղաքական հոգեվարքը: Ո՛չ թէ դեմոկրատիա, այլ՝ դեմոնոկրատիա-*դիւապետութիւն*, ահա՛ թէ ինչի՛ վերածուեց սովետիզմը:

* * *

Այդ դիւապետութիւնը, միշտ հաւատարիմ իր օձային բնութեան, բարեկամութիւն կեղծելով Ռայխին՝ դաւեց վերջինի դէմ եւ առիթ տուեց պատերազմի իր եւ երկուայ իր «բարեկամ»-ի միջեւ:

Այժմ «աշխարհի մի վեցերորդ»-ի եւ համաշխարհային յեղափոխութեան երազի պաշտպանութիւնը յանձնուած է Կարմիր բանակին: Ի՞նչ է, սակայն, այդ ոյժը իբրեւ կազմակերպութիւն, տեխնիկա, բարոյական: Բանա՞կ է դա՞ օրուայ հասկացողութեամբ, թէ՞ մեծազանգուած մի բանդա - ատակ սանձուած պահելու միութեան ժողովուրդների դժգոհութիւնը եւ ո՛չ թէ արտաքին թշնամին: Բանակ չէ՛ դա, այլ՝ կուսակցական զինեալ ամբոխ՝ ընդունակ միայն շուք եւ փայլ տալու բոլշեւիկեան բազմապիսի հանդէսներին: «Քսերքսէսի բանակում չափից աւելի մարդ եւ չափազանց քիչ զինուոր կայ» - Յերոդոտի այդ խօսքը հարազատօրէն պատշաճում է նաեւ սովետական զօրքերին:

Յաղթում են նրանք, որոնք իրենց կամքը դնում են ի սպաս մի գերագոյն, մի սրբազան կամքի: Բանակ դառնալու համար՝ Կարմիր բանակին պակասում է հէնց այդ գերագոյն կամքը: Անկրօն էակը հրաշունչ զինուոր չի դառնայ: Լենինեան նիւթապաշտութիւնը ռուս բանակը վերածեց անաստուած սրիկաների: Մարտական ոգուն թշնամի է ո՛չ միայն հակակրօնը, այլեւ կրօնապէս անտարբերը: Յաղթական մարդիկ չեն ծնւում նիւթապաշտիկ մարքսականութիւնից, ընկերվարութիւնից: Զինուորութիւնը - ամէն բանից առաջ - հոգեվիճակ է: Իբրեւ արուեստ՝ դա

հայրենի հողի համար խիզախել ու մեռնել գիտնալու արուեստ է: Կարմիր բանակը թիւ ունի, տեխնիկ ունի, ամուր դիրքեր, «աշխարհի մի վեցերորդ»-ն ունի, բայց զուրկ է ռազմախանդի աղբիւրներից:

Սոցիալիզմի կաթեխիզմում ասուած է. «Բանուորը հայրենիք չունի»: Բոլշեիկները - չարութեան ու քանդումի ուսուցիչները միայն չհասկացան, որ անհայրենիք թշուառականներից բանակ չի ստեղծուի: Անաստուած ու հոգեբանութեամբ անցեղ, որով՝ յաւիտենականի զգացումից զուրկ է կարմիր բանակայինը. իսկ նմանը զինուոր չէր դարձնի, եթէ նրան զինէք անգամ ամենաարդիական զէնքերով: Դա կը մնայ մարդկային փոշի, երբ ցեղային տարերքի մէջ մկրտուած գերման զօրքի հարուածները թողնում են երկնքից ընկած շանթաքարի տպաւորութիւն:

Խորհրդային զօրքին պակասում է ո՛չ միայն բարոյականութիւնն ու հաւատը, այլեւ՝ ուղեղը. դա շտաբ, սպաներ չունի:

Որքան առաջացել է ռազմարուեստի բարեշրջումը՝ այնքան յետ է մնացել Կարմիր բանակը: Մոսկուան չհասկացաւ, որ ազգերի պէս, բանակներն էլ չեն կարող զօրաւոր լինել՝ առանց հոգեւոր հիմքերի, արժէքների, սրբութեան զգացումի: Դասակարգային անկերպարան ու անհոգի կոլեկտիւն սպանեց մարդ-անհատը, նրա նախածեռնութեան ոգին, պատասխանատուութեան զգացումը:

Ապագան ու յաղթանակը պատկանում են ո՛չ թէ զանգուածին, այլ՝ ոգուն:

Յաղթանակը ո՛չ զէնքերի մէջ է, ո՛չ ոտքերի, ո՛չ էլ մոտորի, այլ՝ այդ վերջինները շարժող ոգու: Գոգուլեան «մեռեալ հոգիներ» - ահա՛ կարմիր զինուորը: Չարաբախտ Տրոցկին, հոկտեմբերեան յեղափոխութեան առաջին օրերին, Կարմիր բանակին ուղղուած իր մի հրամանագրի մէջ ասել է. «Ընկերներ, մի՛ մոռանաք, որ Կրիմ են փախել Ռուսիոյ բոլոր կապիտալիստները: Բոլոր հարստութիւնները ձե՛զ, առէ՛ք այդ հարստութիւնները: Յառա՛ջ, այնտեղ ձեր քաշած զրկանքների համար ձեզ սպասում է արդար վարձատրութիւն»:

Կողոպո՛ւտ - ահա՛ խայծը, որով Ռուսական յեղափոխութեան գռեհկահոգի առաջնորդները կարմիր զինուորը կը մղէին կռուի: Թաթարականութիւն է դա, որով դաստիարակուեց Կարմիր բանակը: Փորձեցէ՛ք բաղդատել երրորդ ինտերնացիոնալի այդ կողոպտասէր ամբոխը Ֆրանսական յեղափոխութեան զինուորների հետ - որոնք իրենց քաղցը մոռանալու համար՝ պահակրակների շուրջը խանդավառօրէն «Մարսելեէզ» կ'երգէին - եւ դուք այլեւս պիտի չհարցնէք, թէ ո՛վ կը յաղթի՝ ցեղախռով Բերլի՞նը, թէ՞ տարիներով ֆասոն, ոյժ, մեծութիւն կեղծող Մոսկուան:

* * *

Մարդը - իբրև անհատ թե՛ հաւաքականութիւն - հոգեւորապէս աճում է այնքան, որքան ազնիւ են իր հետապնդած նպատակները:

Տարիներով կարմիր մարդը դատարկուեց այն ամենից, ինչ որ մարդկօրէն ազնիւ է եւ ազնուացուցիչ:

Միայն տգէտները, միամիտներն ու անձնապէս շահագրգռուածները շլացան Մոսկուայի ցիրկային գովքից իր բանակի մասին:

Մոլորանք ստեղծելու սահմանուած պրոպագանդային մեծխօսիկութիւն էր իր՝ «Մենք աճում ենք երկաթից» աղմուկը:

Գերման բանակի առաջին հարուածները եկան հաստատելու, որ Կարմիր բանակը կաւ է, եւ ոչ երկաթ:

Տասներորդ օրն է, ինչ Դիտլերի բանակի խօլական զարկերի տակ սովետիզմի կաւէ կառոյցը խորտակոււմ է իբրև պետութիւն, բանակ եւ վարդապետութիւն:

Եւ բիրիցս արդար է, որ կործանոււմ է բոլշեւիզմը իբրև *միջազգային ապականարար, դաւադիր եւ հրձիգ*:

Տեղի է ունենում պատմութեան դատաստաններից ամենաարդարն ու անողոքը: Պատմութիւնն այս անգամ դատաւոր է կարգել գերման ցեղը:

Այն առասպելը, թէ որեւէ պետութիւն չի՛ յանդգնի չափուել Խ. Միութեան հետ՝ չուզելով իր բանակը վարակել բոլշեւիկեան ուրացութեամբ՝ այլեւս ցնդած է, որովհետեւ բոլշեւիկեան բանակը յեղափոխական ու մարդկային ոչինչ ունէր իրեն հարուածող թշնամի բանակները հաւատափոխելու համար:

Չէ՛, նրան էլ չեն՛ փրկի ո՛չ ռուսական անծայրածիր տափաստանները, ո՛չ Խորհրդային Միութեան ժողովուրդների «աստղագիտական» թիւը, ո՛չ կուտուզովեան ռազմավարութիւնը, ո՛չ էլ լորդիզմը:

Ճիշտ է, պատմական չարագործութիւնները դարաշրջան չունին, բայց եւ այնպէս՝ բոլշեւիզմ կոչուած միջազգային չարիքը կը մնայ իբրև *specificum* մեր ժամանակաշրջանի համար:

Մօտաւորապէս քառորդ դար դա տառապեցրեց ու վատասերեց մարդկութիւնը, եւ այսօր պատմութեան Նեմեսիսի կողմից յանձնոււմ է հողին:

Մեռնում է բոլշեւիզմը, որովհետեւ ապրել են ուզում եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, քրիստոնէութիւնը եւ մարդկային անունը:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 26, 27

ՄԻ ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Երբ պայքարը սուրբի եւ սինլքորի միջեւ է՝ միշտ էլ առաջին պահուն յաղթում է սինլքորը:

* * *

Նա, ով իր հայրենիքի թշնամիներին, վտանգը, մահը տեսած է իր սրի տարածութեան վրայ՝ չի կարող ասպետ չլինել:

* * *

Սինլքորը չէ՛ ձգտում անկարելիին - յաղթանակի՝ սուրբի դէմ, այլ՝ վերջինի ժամանակաւոր նուաստացումին: Եւ հենց սրանում է ողբերգութիւնը եւ ո՛չ թէ առաքինի մարդուն պարտադրուած տառապանքի փաստի մէջ:

* * *

Բարձրորէն հոգեւոր կեանքի սկզբունքը հակասութեան սկզբունք է: Պէ՛տք էր մի յուրա, մարդկային մի սեւ չարութիւն, մի ուրացում, որպէսզի իրենց գերագոյն ողբերգութեան մէջ յաղթանակէին Նազովրեցին ու բարութիւնը:

* * *

Ամէն մի ողբերգութեան մէջ թաքուն ուրախութիւն կայ - այն գիտակցութիւնը, որ մեր ոգին ողբերգութիւնից դուրս պիտի գայ աւելի՛ հզօրացած:

* * *

Աւելի հեշտ է արդար լինել, քան՝ ամէն գնով արդարութիւնը պաշտպանել: Արդար կարող է լինել անգամ ամենախեղճ մարդը: Արդարութիւնը, սակայն, պաշտպանելու համար պէտք է լինել ո՛չ միայն արդար, այլ եւ՝ տղամարդ, եօթնի՛ցս տղամարդ:

* * *

Ազգերից առաջինն է Հայը, որի մէջ մարդ արարածը այնքա՛ն հեշտօրէն դառնում է չարագործ իր եղբօր հանդէպ:

* * *

Երբ առաքինի եւ արդար է հալածուող հանրային գործիչը՝ հալածանքը հարիւրապատկում է նրա հոգեկան ոյժերը, նրա իմաստութիւնը, ինչպէս եւ՝ նրա բարոյական ազդեցութիւնը:

* * *

Միշտ էլ, երբ զանգուածներին պակասել է Գաղափարի մարդու կողքին վճռաբար կանգնելու բարոյական արիությանը՝ մեր աշխարհի սրիկայութիւնը նորանոր Յիսուսներ է խաչել:

* * *

Նախանձ, թշնամանք, չարութիւն - այդ մութ ոյժերը գործի են անցնում, հէնց որ քուն է մտնում *Աստուածայինը* հասարակութեան մէջ: Այնտեղ, ուր արթուն է խղճմտանքը՝ հանրային կեանքը թունաւորող այդ ոյժերը, եթէ չեն զինաթափուում, առնուազը դառնում են կրաւորական:

* * *

Գեղեցիկ է դափնիով պսակուած ճակատը. սրբազնագոյնն ու համբուրելին, սակայն, կը մնայ ճշմարտութեան համար փշերով պսակուածը:

* * *

Չայութեան մէջ չարերն աւելի ակտիւ են, քան՝ բարիները, եւ հէնց այդ է պատճառը, որ դատերից արդարագոյնն անգամ դժուար է պաշտպանել մեր կեանքում:

* * *

Երբեմն երկչոտ որսորդն իսկ յաջողում է առիւծ թակարդել. դրանով, սակայն, չի՛ տկարանում նրա երկիւղախառն ափսոսանքը դէպի իր արքայական որսը, ինչպէս եւ՝ դրանով երկչոտը չի դառնում առիւծասիրտ:

* * *

Աշխատի՛ր առիւծի հետքեր թողնել ցեղիդ պատմութեան մէջ, եւ բնա՛ւ մի՛ մտածիր այն մասին, թէ մի օր աղուէսը կարող է իր ապականութիւնը փռել թողածդ հետքերի վրայ:

* * *

Մի ժողովուրդ, որի կեանքում աղուէսներին յաջողում է առիւծ խեղդել՝ նուազ, շատ նուազ թուով առիւծասիրտ որդիներ է ծնում:

* * *

Չեռո՛ւ առիւծ խեղդող աղուէսներից:

«Ռազմիկ», 1941թ., թիւ 33

ՑԵՊ, ԹԷ՞ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

**Չէ կարելի ներքնապես ծանաչել
կուսակցությունները եւ վճռապես
չժխտել կուսակցականությունը:**

Կէս դար առաջ, Թրքահայաստանի պայմաններում գոյութեան իրաւունք եւ յաջողութիւն կարող էին ունենալ գերազանցօրէն ազգային շարժումներ - նմանները միայն:

Աշխարհածանօթ իրողութիւն է, որ հայութիւնը վտանգուած էր ազգովին, եւ կ'ակնկալուէր, որ Հայոց յեղափոխութիւնը ծնունդ առնէ մեր վտանգուած Ցեղի խռովքէն ու գործէ ողջ ազգի անունով, ողջ ազգի համար, ազգի բովանդակ ոյժերով:

Ցեղօրէն անխաթար ժողովուրդների մէջ՝ ինքնապաշտպանութեան բնագոյր ուժեղանում է իրեն սպառնացող վտանգի համեմատութեամբ:

Քացարծակ է եւ հետեւեալ ճշմարտութիւնը. - *Վտանգի ժամանակ զանգուածների մէջ երեւան է գալիս ընդհանրականը, ցեղայինը*, որի առջեւ տեղի են տալիս անհատականն ու հատուածականը:

Ուզում եմ ասել - Ցեղին է ու Ցեղից է ինքնապաշտպանութեան բնագոյր: Ժողովուրդը Ցեղով է արթուն, զօրաւոր, ինքնապաշտպանունակ - ահա՛ թէ ինչո՛ւ ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգուած, որով եւ՛ ինքնապաշտպանութեան կարօտ հայութեան մէջ երեւան պիտի գային զուտ ցեղա-ազգային կազմակերպություններ, եւ ո՛չ թէ քաղաքական կուսակցություններ:

Միայն խորապէս ցեղա-ազգային յեղափոխութիւնը կարող էր գլուխ հանել դարերով օտար լծերի տակ իր տոհմիկ առաքինութեանց մէջ տկարացած մեր ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան վերագարթումը, միայն դա՛ կարող էր համախմբել ու ակտիւացնել հայութեան ոյժերը - անհրաժեշտ նախապայմանը ազգային ամէն պայքարի յաջողութեան:

Վերածնունդ-յեղափոխութիւն՝ այդպիսին պիտի լինէր մեր յեղափոխական շարժը:

Հայոց շարժումների վարիչները, դժբախտաբար, չեղան ամէն բանից առաջ *համահայկականութեան, ցեղային ամենամիութեան, քաղաքական միակրօնութեան* (այն, որ այսօր մենք դաւանում ենք իբրեւ ցեղակրօնութիւն) գաղափարախօսներ: Ազգային կուռ գաղափարախօսութեան պակասի պատճառով, օտար փոխառիկ գաղափարները եկան խռովելու, շարժելու, բայց ո՛չ եւ յեղափոխելու մեր ժողովուրդը, նախ նրա

մտածողութիւնը: Այդ իսկ պատճառով՝ ունեցանք շարժում, աւելի ճիշտը՝ շարժումներ, բայց ո՛չ ազգային վերանորոգիչ յեղափոխութիւն:

* * *

Պետք է ենթադրել, որ Հայոց յեղափոխութեան ձեռնարկողները լաւապէս ճանաչում էին երեք բան - իրենց ժողովրդի հոգեւոր ժառանգականութիւնը, նրա դարաւոր թշնամու հոգեբանութիւնը եւ արտաքին աշխարհի պայմանները:

Մեր պատմական անցեալը, մեր Ցեղի մշակութային փառքը - այդ կը պարտադրէր լինել հոգեւորապէս աւելի անկախ եւ ծունկ չծռել օտար - յաճախ խաբուսիկ - արժէքների առջեւ: Արտաքին ազդեցութիւնները, սակայն - որոնց դեռ այսօր էլ առատ տուրք են տալիս հայ կուսակցութիւնները - պատճառ դարձան, որ հայ մտաւորականութիւնը խզէ հայութեան զարգացման գիծը, որ հրամայաբար պիտի պահուէր մեր նախայեղափոխական անցեալի եւ յեղափոխականութեան շրջանի միջեւ: Աղէտալի եղաւ հայ վարիչ մտաւորականութեան ցեղային անլիակշռութիւնը - իմա՛ նրա նուաստութեան զգացումը - դա նրան դարձրեց անուղղայ ընդօրինակող: Կէս դար է, ինչ գոյութիւն ունին հայ կուսակցութիւնները, բայց եւ այնպէս՝ նրանցից եւ ո՛չ մէկը դեռ ձեւաւորուած չէ՛ ծրագրօրէն, նրանք դեռ չունին հիմնաւորուած աշխարհայեցողութիւն:

Նրանց ծրագիրները - մէկը միւսից մոդայիկ - մի քիչ ռուսական, մի քիչ եւրոպական - միայն անունով են հայկական: Նմանուելու այդ ախտից - արդիւնք՝ ազգային տկար ինքնագիտակցութեան - դեռ այսօր էլ զերծ չեն հայ կուսակցութիւնները:

Այս կամ այն ժողովուրդը քաղաքականապէս ազատագրուելուց առաջ պէտք է - իբրեւ նախապայման - նախ ազատագրել նրա մտածողութիւնը օտար կապանքներից: Այդ չհասկացաւ հայ մտաւորականութեան մի մասը: Լծուելով լիբերալիզմի, սոցիալիզմի, անկրօնութեան կառքերին՝ նա չհասկացաւ, որ Հայոց յեղափոխութեան առաջին գործը պիտի լինէր այնպէս դաստիարակել հայութիւնը, որ նրա հասարակական խաւերը զօրութեամբ լրացնեն եւ օժանդակեն իրար, եւ ո՛չ թէ կատաղի պայքար բանան իրար դէմ: Արդի՞ւնքը - ժողովուրդը հոգեբանօրէն, մտածումով ու ապրումով միատարրելու փոխարէն, պառակտեցին՝ կասեցնելով մինչեւ այդ սկսուած նրա վերածնունդը, մի բան, առանց որի ո՛չ միայն ձախողւում են յեղափոխական փորձերը, այլեւ՝ յաճախ լրջօրէն վտանգում են ազգերի ապագան: Հայ կուսակցութիւնները լաւապէս չէին ճանաչել նաեւ թուրքը: Այլապէս՝ մեր ազատագրական գործունէութիւնը պիտի ունենար տարբեր տարողութիւն ու մեթոդ:

Իսկ արտաքին պայմանները, Եւրոպա՞ն, որը Հայկական հարցը ծառայեցրեց իբրեւ առիթ՝ Թուրքիոյ ներքին գործերին միջամտելու եւ

սակարկելու նրա հետ - ճանաչում էին Երրոպան, որի խաչին եւ մարդկայնութեան այնքան սին յոյսեր էին կապել: Ի զուր անցան Չայոց վերածնունդի ռահվիրաների կանչերը՝ յոյս չդնել Երրոպայի վրայ. «Չայաստանի մէջ է բուն հայկական խնդիրը, եւ մենք Բերլինի մէջ կ'որոնենք զայն»: Չայ ցեղաշունչ գրողի - Սրուանծտեանցի - համար՝ Չայաստանը՝ դա Չայ ցեղն ու Չոլն է, որոնց պաշտամունքից պիտի քաղեն իրենց նուիրումին ոյժը հայութեան ճակատագրով ապրող մեր բոլոր սերունդները: «Չայաստանի մէջ է բուն հայկական խնդիրը» - դա ասել է՝ դարերով իր գոյութեան թշնամուն եւ մահուան հպատակ մեր ժողովուրդը իր մէջ, միայն իր Ցեղի մէջ պիտի փնտռէ իր փրկութիւնը: Դա ասել է՝ հայութիւնը պիտի առաջնորդուի էաբանական հրամայականով՝ նախ ինքը օգնիր քեզ:

Չայ մտաւորականութեան մի մասը, մեղանշելով այդ հրամայականի դէմ, սոցիալիստացաւ եւ իր յոյսը դրեց արտաքին ոյժերի - Երկրորդ, Երրորդ Ինտերնացիոնալների, «քսան միլիոննոց միջազգ. բանւոր. բանակի» եւ նման այլ յիմարութիւնների վրայ: Մեր մտաւորականութիւնը չհասկացաւ, որ ինքն - իբրեւ ազգի գիտակցութեան օրօրանը - կուսակցականանալով, դադարում է ծառայել ազգին: Այո՛, հատուծականացած մտաւորականութիւնը ճշմարիտ մտաւորականութիւն չէ. նմանը մեղանշում է իր կոչումի դէմ:

Չայութեան ու Չայաստանի թշնամիների, ինչպէս եւ օտար, վատասերիչ միջավայրի դէմ յաջողաբար գործել կարող է միայն ցեղային համամիութիւնը եւ ո՛չ թէ քաղաքական այս կամ այն փոխառիկ գաղափարի շուրջը հատուծական շահերի նոյնութեամբ ժամանակաւորապէս միացած անհատների խմբակցութիւնը: Մեր մտաւորականութեան անցեղապաշտ մասի թեթեւամտութեան համար դժուար թէ մեղմացուցիչ պարագաներ գտնեն օրուայ հասարակագէտն ու վաղուայ պատմաբանը:

«Բուն հայկական խնդիրը» - դա օտար լծերի տակ ուծացած հայկական զանգուածները վերստին ազգի վերածելու մէջ է: Չասկանանք այս: Իսկ դա հնարաւոր է միայն քաղաքական միակրօնութեամբ, մի բան, որ կ'ընձեռէ մեզ ցեղը, Ցեղակրօնութիւնը: Չայը՝ դեռ անհայրենատէր, կուսակցականացաւ, հատուծականացաւ - մի պարագայ, որի պատճառով թերի մնաց Նագարեանների օրով սկսուած այնքան խոստմնալի իր վերածնունդը: Այդ իսկ պատճառով՝ հայութիւնը չկարողացաւ յաղթահարել իր ներքին տկարութիւնները - չկարողացաւ թարմանալ ցեղօրէն, վերանորոգուել, ամբողջանալ իբրեւ ազգ: Սրանով - բնաւ չանգիտանալով արտաքին պատճառները - նաե՛ւ սրանով պիտի բացատրել մեր ժողովրդի կրած թէ՛ աղէտները եւ թէ՛ օրուայ անզօր ու անկար վիճակը:

«Ռազմիկ», 1942թ., թիւ 3

ՉՕԲ. Գ. ՆԺԴԵՀԻ ԽՕՍՔԸ

Հայաստանի Անկախության 25-ամեակի
տոնակատարության առթիվ

Հայրենակիցներ,

Այսօր, Եւրոպայի պատմության ամենախռովքոտ մոմենտին, երբ մահու եւ կենաց պայքարի մէջ են ազգաւեր մարքսիզմն ու ցեղային գաղափարաբանութիւնը, երբ վերաստեղծոււմ են աշխարհն ու մարդը, հայ երիտասարդութեան մի մասը դեռ շարունակոււմ է ողորմելիօրէն քարշ գալ բախտորոշ անցքերի ետեւից:

Նա շարունակոււմ է սնուել հին, մեռնող աշխարհի հոգեւոր փշրանքներով, նրա հնոտիներով եւ սնոտիներով:

Կտրուած Մայր հողից եւ հայրենի ժողովրդի կենցաղից՝ նա դարձել է հոգեպէս անհող եւ անհայրենիք: Գաղափարաբանօրէն մոլորուած ու պատեհապաշտ՝ նա չի հասկանոււմ, որ սեմիտական ազգաքանդ ու պառակտիչ մտածողութիւնը վաղուց է իր կնիքը դրել օտարամոլութեամբ հիւանդ բոլոր ժողովուրդների հոգու վրայ: Սեմիտականութիւնը - հոգեւոր այդ քաղցկեղը - վաղուց է կրծում եւ թունաւորում ազգերի հոգին: Դա կեղծոււմ է ամէն արժէք, կասկածի տակ դնում ամէն ճշմարտութիւն, տրորում ազգային ամէն հեղինակութիւն, ծիծաղելի յայտարարում ամէն սրբութիւն: Անիշխանացուցիչ եւ ստրկացուցիչ է դա: Նրանով բռնուած ժողովուրդները յիմարանում են ազգովին եւ դադարում անգամ իրենց հայրենիքում մնալ տէրը իրենց սեփական ճակատագրի:

Մեր երիտասարդութեան անցեղակրօն մասը դեռ չի հասկացել, որ Հայաստանից դուրս, օտարութեան մէջ, միայն Ցեղի գաղափարն ու պաշտամունքը կարող են փոխարինել հայրենի հողն ու ժողովուրդը. որ Ցեղակրօնի մտածողութիւնն է հարազատօրէն հայկական ու արիական, որ կտրուելով Ցեղից՝ անհատը խորթանում է իր էութիւնից եւ բաց աչքով՝ նաւարկում դէպի անդունդ եւ կորուստ, որ մի ժողովուրդ այնքան համերաշխ է, մարտունակ ու ստեղծագործ, որքան որ ցեղաշունչ է. որ միայն Ցեղակրօնութիւնն է ընդունակ ստեղծելու անհրաժեշտ հոգեբանական մթնոլորտը ազգային ընդհանուր աշխատանքի ու յաջողութեան համար՝ համախմբելով բոլորին, բոլորին մի նպատակի շուրջ:

Հայ երիտասարդութեան մի մասը դեռ չի գիտակցում, որ ժողովուրդների դժբախտութիւնը պայմանաւորոււմ է նրանով, որ նրանց պակասում է մի մեծ, մի դինամիկական առաջնորդող գաղափար: Այդ դէպքում, մանր, պարագիտային գաղափարները ծնունդ են տալիս միջակութեան

բռնակալութեան, որ եղած է ու կը մնայ բռնակալութիւններից ամենէն ամօթալին ու կործանարարը: Նա չի՛ գիտակցել դեռ նաեւ այն, որ մի ժողովրդի վերածնունդն ու փրկութիւնը սկսուում է այն վայրկեանից, երբ մի մեծ գաղափար գալիս է ենթարկելու իրեն՝ գոյութիւն ունեցող բոլոր երկրորդական գաղափարները: Դա ասել է՝ այլեւս վերջ խոտոր ճամբաներին, անպտուղ ճիգերին, ներքին իրերակերութեանն ու թշնամանքին: Դա ասել է՝ խոր հաւատ, լաւատեսութիւն, անսպառ կորով: Դա, մեծ գաղափարը, ստեղծում է ոգու միութիւն, որով վերակառուցում է կուսակցութիւնների եւ յարանուանութեանց կողմից պառակտուած ազգը: Այդ դէպքում՝ ազգը ճանաչում է պայքարի մը հատիկ ձեւ - կազմակերպել յանդիման հայկականը՝ Յեղը ամենի դէմ, որ խորթ են հայ էութեան:

Այդ մեծ, այդ փրկարար գաղափարը հայ կեանքում Յեղակոսութիւնն է, որ գալիս է պառակտուած ժողովուրդը վերածելու ազգի՝ փրկելով վերջինը իր բացասական, իր ցեղաշեղ տարրերի չարաշահութիւնից եւ խուժանավարութիւնից:

Հայրենակիցներ,

Յեղօրէն անխաթար ժողովուրդների մէջ ինքնապաշտպանութեան բնագոյն ուժեղանում է իրեն սպառնացող վտանգի համեմատութեամբ:

Բացարձակ է եւ հետեւեալ ճշմարտութիւնը. - Վտանգի ժամանակ զանգուածների մէջ երեւան է գալիս ընդհանրականը, ցեղայինը, որի առջեւ տեղի են տալիս անհատականը, հատուածականը, կուսակցականը: Յեղինն են ու ցեղից են համերաշխութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան կարողութիւնը: Ժողովուրդը Յեղով է արթուն, զօրաւոր եւ ինքնապաշտպանունակ:

Ահա՛ թէ ինչո՛ւ, այսօր, երբ քննութեան է դրուած նաեւ եօթնիցս սուրբ մեր Հայրենիքի ճակատագիրը, ես հայ զօրականի խօսքն են ուղղում ձեզ, ձեր զուրգուրանքին յանձնելով երկու, միայն երկու բան, այն է՝ մեր փրկարար Յեղային Շարժումը եւ Հայկական Լեգէոնները: Այդ երկուսից դուրս ամեն ինչ երկրորդական է ու փանաքի: Այսօր, մխիթարութեան ու հպարտանքի երկու առարկայ ունինք - Յեղային Շարժումը եւ մեր մարտական ոյժը: Ապրեցրէք երկուսն էլ, որ ապրէք իբրեւ Ազգ եւ Հայրենիք:

«Ռազմիկ», 1943թ., թիւ 114

ՄԵՃ ԳԱՂԱՓԱՐ

Ղեռ այսօր էլ, երբ մահու եւ կենաց պայքարի մէջ են ազգաբանդ մարքսականութիւնն ու ազգի գաղափարը, երբ հին աշխարհը կերպարանափոխելու աստիճան վերաքննուում են բոլոր արժէքները, ղեռ այսօր էլ հայ երիտասարդութեան մի մասը շարունակում է սնուել հայ էութեան եւ գոյութեան հետ որեւէ կապ չունեցող վարդապետութեանց փշրանքներով:

Գաղափարաբանօրէն մոլորուած՝ նա ղեռ չի հասկանում, որ անհատը, կտրուելով իր ցեղից, խորթանում է իր էութիւնից եւ բաց աչքով նաւարկում դէպի վատասերումի անդունդը, դէպի կորուստը:

Նա չի հասկանում, որ մի ժողովրդի համերաշխութիւնը պայմանաւորուում է նրա ցեղաշնչութեամբ, որ անցեղահաղորդը միշտ էլ անմիաբան է, որ ցեղի գաղափարն է հոգեբանօրէն միատարրում ժողովուրդը՝ մի նպատակի շուրջ համախմբելով բոլորին, բոլորին:

Ցեղը - ժողովրդի կենսաբանական անփոփոխելի տարրը - վերջինի համար խաղում է այն դերը, ինչ դեր որ կատարում է ուղեղը օրգանիզմի համար: Ցեղը, ցեղայինը ներդաշնակում է ազգային օրգանիզմի գործունէութեան գլխաւոր տարրերը, համադրում նրա բովանդակ ոյժերը:

Ցեղը հաւաքիչ է, ցեղային ապրումը՝ կենտրոնաձիգ:

* * *

«Մեր պապերից մեր ականջն է ընկել, մեզնից մեր որդիքը կ'իմանան»... ահա՛ ցեղային օրգանական մտածողութիւնը, որ այսօր պայքարի մէջ է ազգալուծիչ եւ ապականարար սեմիտական ոգու հետ:

Սեմիտականութիւն - ահա՛ այն հոգեւոր քաղցկեղը, որ թունաւորում է ազգերի հոգին, կեղծում ամէն արժէք, կասկածի տակ դնում բարոյական ամէն ճշմարտութիւն, տրորում ազգային ամէն հեղինակութիւն եւ ծիծաղելի յայտարարում մարդկային ամէն սրբութիւն, կատարեալ դարձնելով մարդկային էակի վերջնական նաւաբեկութիւնը:

Այդ ահաւոր ախտով բռնուածները - առաջին հերթին ցեղային անլիարժէքութեամբ տառապողները - յիմարանում են ազգովին, խորթանում, ստրկանում, իրենց իսկ հայրենիքում ձեռքից հանելով սեփական ճակատագրի ղեկը:

Յոգեւոր միութիւնը խախտուած նման հասարակութեան մէջ անհատը՝ անհաղորդ ցեղին, իր ազգային ընդհանրութեան, ճանաչում է մի հատիկ իրականութիւն միայն - նիւթականը, ժխտում ամէն կարգի գերագոյն արժէք եւ բարոյական պատասխանատուութիւն: Նման հասարակութեան

մէջ բարոյապէս հրէշանում է անհատը եւ դառնում գործակալը իր ազգին սպառնացող վատասերումի եւ մահուան:

Ուշի ուշով դիտէ՞ք նման ազգերի կեանքը եւ պիտի տեսնէք, որ այդ դժբախտներին ամէն բանից առաջ պակասում է մի մեծ առաջնորդող գաղափար, մի մահացու պակաս, որի դէպքում բազում երկրորդական պարագիտային գաղափարներ շարունակում են ծծել այդ ազգերի հոգեւոր կորովը, նրանց ոյժերը: Այդ երկրներում իշխում են միջակութիւնը, տգիտանքն ու նախանձը - բռնակալութիւններից ամենակործանարարն ու ամօթալին:

* * *

Նման ժողովուրդների ճշմարիտ փրկութիւնը սկսում է այն վայրկեանից, երբ մի մեծ եւ դինամիկական գաղափար, մի արեւ - գաղափար գալիս է իրեն ենթարկելու գոյութիւն ունեցող բոլոր երկրորդական ու երրորդական գաղափարները:

Կա՞յ մեծ գաղափարը - դա ասել է՝ այլեւս վերջ խոտոր ճամբաներին, անպտուղ ճիգերին, խարխափումներին, ներքին թշնամանքին, իրերակերութեան:

Նման գաղափարը՝ միշտ էլ վերանորոգչական՝ իր հետ բերում է խոր հաւատ, լաւատեսութիւն, անսպառ կորով, ոգու լիութիւն, միութեան ծարաւ, որով եւ՝ վերակառուցում է քանդիչ ոյժերի կողմից պառակտուած ազգը:

Այդ մեծ, փրկարար գաղափարը հայ կեանքում հանդիսանում է ցեղակրօնութիւնը, որի միջոցաւ միայն կարելի պիտի լինի պառակտուած ժողովուրդը վերածել ազգի, փրկելով վերջինը իր բացասական տարրերի չարաշահութիւնից:

Ցեղաշեղ խուժանավարը - ծնունդ հոգեբանութեամբ սիմիտակա-նացած կուսակցութիւնների - հասարակութեան մէջ փնտռում է տգէտը, միամիտը, չարարուեստը, եւ նրանց տկարութեան վրայ կառուցում իր հոգեւոր իշխանութիւնը: Ցեղավարն, ընդհակառակը, իր ժողովրդի ծոցի մէջ փնտռում է հայօրէն եւ մարդկօրէն անշահասէրն ու առաքինին, եւ նրանց վատահում ազգի գործը, դատը, ճակատագիրը:

Մեր իրականութեան մէջ ցեղակրօնութիւնը լոյսի տակ դրեց *հայօրէն չարն ու բարին*, արժէքաւորն ու անարժէքը, եւ հենց այդ է պատճառը, որ չարութեամբ ու կեղծիքով գործողները թշնամանեցին նրան:

Յի՞ն է, աշխարհի չափ հի՞ն է այդ երեւոյթը: Մեր երկրագնդի վրայ ամէն մեծ գաղափար ունեցել է իր մանր թշնամիները: Տարբեր ճակատագիր չէ՞ր կարող ունենալ նաեւ ցեղակրօնութիւնը, որ ասել է՝ ցեղաձգտում, ցեղանմանում, հաւատարմութիւն մեր սեփական էութեան:

Մեզ թշնամանեցին՝

Նրանք, որոնց մասին երկու հազարամեակ առաջ ասել է Նազովրեցին. «Միայն նա՛ կը հասկանայ, որին տրուած է հասկանալ»:

- Նրանք, որոնց համար ազգ պառակտելը համազօր չէ՝ ազգասպանութեան - կուսակցականացածները:

- Եւ նրանք, որոնք մեզ դեռ չեն հասկանում, որովհետեւ զուրկ են հասարակագիտական անհրաժեշտ պատրաստութիւնից:

Մենք հայօրէն ցաւում ենք Նազովրեցու կողմից աստուածօրէն արգահատուած դժբախտի համար, որին տրուած չէ մեզ հետ համազգայ ցեղը եւ հարազատել մեր քարոզած այն ճշմարտութիւնը, *թէ առանց ցեղապրումի չկայ՝ վերանորոգում, չկայ՝ ճշմարիտ մշակոյթ, իսկ առանց այդ՝ վերջինին՝ մեզ նման ոգեսպառ ժողովուրդների համար կայ ու կը մնայ ստոյգ մահը:*

Մենք միամիտ չենք լաւ բան սպասելու հատուածականացածներից, որոնցից ամենայետինը կարող է Հայաստանի կէսի կործանման պատճառ դառնալ եւ ո՛չ միայն անպատիժ մնալ, այլեւ՝ խօսել ազգի անունից:

Մեր խօսքը ուղղուած է միայն նրանց - հայ երիտասարդութեան՝ կուսակցական ախտից զերծ մնացած այն իննսուն տոկոսին, որը վաղուց է ճշմարտել, թէ հայ կեանքի մահաբեր քառսի յաղթահարումը ու հայ մարդու վերանորոգումը հնարաւոր է միայն ցեղակրօնութեան միջոցաւ:

«Ռազմիկ», 1943թ., թիւ 159

ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԶՕՐԱՎԱՐ Գ. ՆԺԴԵՀԻ ՀԵՏ

- Պատերազմ է, եւ մութ ոյժեր վերստին կը դաւեն մեր գոյութեան եւ ազգային համբաւի դէմ, բայց եւ այնպէս՝ գաղութահայր իրերու այդ դրութեան մէջ իսկ՝ անհրաժեշտ ցեղային զգաստութիւնը ցոյց չի՝ տար: Ինչո՞ւ այդպէս:

- «Զիրար կը խածանէին եւ իրարու կը չարաբանէին ու կը նենգէին»:

Հայոց պատմութիւնը այդ բառերով է բնութագրել Ներսէս Սեծի ժամանակաշրջանի հոգեվիճակը: Ամօթախառն դառնութեամբ պիտի հաստատագրել, որ այդ շրջանի եւ օրուայ գաղութահայութեան հոգեվիճակների միջեւ, ըստ էութեան, տարբերութիւն գրեթէ գոյութիւն չունի: Հոգեբանութիւնը նոյն է եւ այսօր. տարբեր են նրա արտայայտութեան ձեւերը միայն:

- Որո՞նք են այդ հոգեվիճակին պատճառները:

- ա) Ստրկութեան դարերի առաջացրած հոգեկան ախտերը, որ պիտի չկարողանար դարմանել հայոց յեղափոխութիւնը: Այդ վերջինը, դժբախտաբար, չեղաւ ներքին հոգեփոխիչ յեղափոխութիւն, միաժամանակ, եւ այդ իսկ պատճառով, մեր ժողովրդի մեծամասնութիւնը մնաց պաղ եւ յաճախ՝ թշնամի դէպի մեր կուսակցութիւնները, մնաց առանց վերածնունդի, չվերանորոգուած:

բ) Օտար լուծերի ազդեցութիւնը հայն զգալիօրէն խորթացրել է իր էութիւնից, տկարացրել նրա ցեղային նկարագիրը:

գ) Մեր ստրկութեանը միշտ էլ ընկերացած են եղել ջարդն ու հալածանքը: Եւ այդ այդպէս - Սասանեան Արտաշիր թագաւորից մինչեւ հայոց նորագոյն Եղեռնը: Մեր հայրենիքին տիրող բոլոր թշնամիները - թէեւ իրար օտար ցեղով, կրօնով, ժամանակաշրջանով - հայ ժողովրդի կենսաբանական ապագան վտանգելու եւ իրենց իշխանութիւնը տեսականացնելու հաշիւներով՝ պարբերաբար ոչնչացրել են նրա ընտրանին, նրա ամենակենսունակ եւ վարիչ տարրերը: Գիտենք, որ ընտրանիի պակասի պատճառով, ժողովուրդները իրենց կրած ամէն մի պարտութիւնից յետոյ, հեշտութեամբ դառնում են պարտուողական: Այդպիսին է օրուայ հայը, եւ հէնց դրանով պիտի բացատրել նրա օրուայ կեցուածքը: Քաղաքական եւ հոգեբանական յռետեսութեամբ է համակուած նա:

դ) Իբրեւ արդիւնք ջարդերի եւ հալածանքների՝ տեղի են ունեցել պարբերական բռնագաղթեր, որով՝ հայը զրկուելով իր բնա-հայրենական

միջավայրից, հարկադրուել է յարմարուել օտար միջավայրերի: Գիտենք - կենսաբանութիւնը վաղուց է հաստատել - որ ամէն յարմարում տեղի է ունենում ի վնաս յարմարուողի:

Ցեղօրէն՝ գունատուած է օրուայ հայր:

ե) Զկան անթերի ժողովուրդներ: Անթերի չէ եւ հայր: Մեր նկարագրի որոշ գծերը մասամբ պէտք է վերագրել մեր երկրի տեղագրութեան, որ պատմական անցեալում անկարելի դարձրեց հայ նախարարական տներն հոգեբանօրէն միատարրելու - ազգային մի ամբողջութեան վերածելու գործը: Եւ այդ է պատճառը, որ մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքում մեր արտաքին թշնամիները իրենց դէմ ծառացած չտեսան հայութիւնը՝ միաճակատ եւ միաբանակ:

զ) Զանգոյն այլ ժողովուրդների, նուազ թէ առաւել չափով, հայր եւս տուրք պիտի տար արդի քաղաքակրթութեան վատասերիչ ազդեցութեան: Կենսաբանօրէն տկարացած է օրուայ հայր - տկարացած է նրա կենսագորութիւնը:

Ահա՛, մօտաւորապէս, այն գլխաւոր թերիւնները - որոնք արդի հոգեբանութեան եւ հասարակագիտութեան օրէնքների եւ սկզբունքների լոյսի տակ քննելով միայն կարելի է արմատագիտօրէն հասկանալ օրուայ հայութեան հոգեվիճակը:

- *Ինչպէ՞ս կրնանք սահմանել մեր ազգային հարցադրութիւնը - այսինքն՝ մեր ժողովուրդի ճակատագիրը շօշափող բոլոր խնդիրները եւ անոնց լուծումները, որոնք կոչուած են ծառայելու իբրեւ Ազգային Զանգանակ հայութեան համար:*

- Պաշտպանութիւն՝ ա) մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան, բ) մեր ցեղային դիմագծութեան, գ) մեր ազգային պատուի - ահա՛ այն հիմնական խնդիրները, որոնց դրական լուծումով միայն կարող ենք պահել մեր տեղը, դիմագծութիւնն ու բարոյականը մարդկութեան ընտանիքում:

- *Ի՞նչ միջոցներով կրնան լուծուիլ մեր գոյութեան հետ կապուած այդ խնդիրները:*

- Վերանորոգմամբ, միայն եւ միմիայն վերանորոգմամբ: Իսկ վերանորոգուել նշանակում է՝ վերստին դառնալ այն, ինչ որ էինք եւ ինչ որ չենք այսօր: Դա նշանակում է՝ ինքնանալ, դառնալ ինքնատէր, տէր իր ցեղային էութեան: Վերանորոգչականն էապէս նոր բան չէ՛ աւելացնում իր ժողովրդի էութեան, նա վերականգնում է այն, որ խորապէս դրուած է նրա բնակչութեան մէջ՝ իբրեւ ցեղային ժառանգականութիւն: Էականը վերանորոգչականի համար հայ մարդկանց միջեւ գոյութիւն ունեցող ընդհանրականն է, միացուցիչը - իմա՛ ցեղայինը, եւ ո՛չ մի դէպքում այն, որ զատում, բաժանում է ժողովուրդը եւ զայն կազմող անհատները: Ոգեսպառուածին վարում են իր անձնական կրթերն ու հաշիւները:

Չվերանորոգուած ժողովուրդ - ասել է՝ առօրեական մանրուքների եւ իր տկարութեանց գերի ժողովուրդ: Վերանորոգչական շունչից զուրկ է օրուայ հայ խօսքը, հրապարակախօսութիւնը, եւ այդ իսկ պատճառով՝ դա քանդիչ է, պառակտիչ:

Պղծաբանում է նա, ով խօսում է համերաշխութեան մասին, բայց դէմ է վերանորոգչական շարժման: Դէ՞մ ես վերանորոգման - դէմ ես կեանքին, դու աշխատում ես մահուան համար: Հայը դեռ չի հասկացել, որ համերաշխութեան ընդունակ են լայնախոհ եւ բարեշունչ անհատները միայն, իսկ այդպիսին դառնում ենք վերանորոգուելով: Հայութիւնը Հայաստանից դուրս, փրկարար վերանորոգիչներ մատակարարեց զանազան երկիրների - Ռուսաստանին՝ Լորիս Մելիքով, Եգիպտոսին՝ Նուբար փաշա, Պարսկաստանին՝ Եփրեմ, եւ սակայն, ինքը մնաց չվերանորոգուած: Ժամանակին հայ կուսակցութիւնները սատար հանդիսացան Երիտասարդ թուրքերի վերանորոգչականին, որը պիտի նախապատրաստէր քեմալական յաղթանակը՝ ստոյգ մահից փրկելով թուրքն ու Թուրքիան: Իսկ այսօր, որոշ հոսանքներ՝ ճղճիմ հաշիւներով, թշնամանում են հայոց վերանորոգչականներին - մի սեւ ընթացք, որով աւելի եւս խորանում է ամօթանքի մեր ողբերգութիւնը:

Մեզ համար գիտական է հետեւեալ ճշմարտութիւնը. իր մերձաւորին, ազգին եւ հայրենիքին արդիւնապէս եւ անշահասիրօրէն ծառայել կարող է միայն վերանորոգուած անհատը:

- *Ինչո՞վ է հնարաւոր վերանորոգումը:*

- Դա հնարաւոր է ցեղով, ցեղային արժէքներով, ցեղային պատկանելիութեան զգացումի խոր ապրումով, սեղմ ասած՝ ցեղակրօնութեամբ: Իսկ ցեղակրօնութիւն նշանակում է՝ հաւատարմութիւն նախ մեր ցեղային էութեան, ապա անցած գոյ ու գոլոց սերունդների եւ նրանց մեզ ժառանգութիւն թողած արեան եւ արժէքների հանդէպ: Հայը դեռ չի՝ գիտակցել, որ ցեղի դէմ գործողը մեղանչում է ո՛չ միայն հարազատ ժողովրդի, այլեւ՝ ընդհանրապէս կեանքի նուիրականութեան դէմ: Էականը ցեղակրօնի համար դասակարգայնացած, յարանուանացած, առօրեականացած մակերեսը չէ՛, այլ՝ խորքը, ուր ապրում է համահայկականը: Եւ հէնց այդ համահայկականն է, որ հայը հայուն դիտել է տալիս իբրեւ արիւնի եւ ճակատագրի եղբայր ու իբրեւ հարազատ:

Իմ ցեղը, իմ ժառանգած էութիւնը, իմ նախահոգին - ահա՛ տիեզերաընթրնումի միակ բանալին:

Միայն ցեղն է ընդունակ իրեն ենթարկելու օտար արժէքը, վարդապետութիւնը, կրօնքը:

Ժողովուրդն, ընդհակառակը, անկարող մարսելու փոխառիկ օտարը՝

ինքնախորթանում է: Ժողովուրդը գումարն է ապրող անհատների, ազգը՝ անցած ու գոյ սերունդների - դա ճակատագրի ընդհանրություն է. իսկ ցեղը՝ արեան ընդհանրություն, որ մշտնջենապես պայքարի մեջ է օտար ազդեցությունների դեմ: Ցեղն է մեր ոգու եւ մարմնի քանդակագործը: Ցեղն աստուածային այն բրուտն է, որ Հայաստանի հողից ստեղծեց մեր մարմինը, հայոց պատմությունից՝ մեր ոգին:

Ժողովուրդների կործանումն արագացնող վատասերումն է անցեղակրօնության պատիժը: Դե՞մ ես ցեղին, ասել է՝ կողմնակից ես ժողովրդիդ ապագայնացման, նրա մահուան: Ցեղն է ժողովրդի օրգանական միության միակ գործօնը:

Ընդունել ցեղի գերագահությունը ժողովրդի վրայ, նշանակում է՝ ընդունել յաւիտենականի գերագահությունը առօրեայի, ոգուն՝ միւթի վրայ: Եւ միայն այսպիսով է հնարաւոր հոգեբանօրէն միատարրել, ամբողջացնել մի կոտորակուած ժողովուրդ, ինչպիսին է հայութիւնը, եւ զայն վերածել ազգի: Յաւիտենականն է իմաստնաւորում անցաւորը, առօրեան եւ վերանորոգում զայն: Չմոռանա՛նք այդ:

- Ձեր կարծիքով՝ ի՞նչն է, որ կը դժուարացնէ եւ ի՞նչը կրնայ հեշտացնել հայոց վերանորոգումը:

- Ի զուր սկզբունք, գիտականութիւն կը փնտռէ մեր կեանքում - այնտեղ դուք կը լսէք կարծիքներ, միայն կարծիքներ: Ուզում եմ ասել, որ մեր ժողովուրդը շարունակում է ապրիլ առանց աշխարհայեցողութեան: Բացայայտ է, որ օրգանապէս ամբողջական մի պատկերացում աշխարհի եւ իր սեփական գոյութեան իմաստի մասին՝ պիտի հեշտացնէր իր պարբերական վերանորոգումները, որով եւ՝ իր ինքնապաշտպանութիւնը: Ճշդելով մեր վերաբերմունքը դէպի մեր ներքին մարդը՝ մեր անձը, մենք էապէս ճշտում ենք մեր վերաբերմունքը դէպի մեր նմանները, մեր ցեղը, մեր արարիչը: Այդ ակտին ընդունակ է իմաստասիրօրէն հիմնաւորուած աշխարհայեցողութեան տէրը միայն: Ժողովուրդները այն չափով են ստեղծագործ եւ ինքնապաշտպանունակ, ինչ չափով որ նրանք տէր են մի կուռ եւ վսեմ աշխարհայեցողութեան: Դա՛ է իմաստաւորում, ներդաշնակում եւ նպատակայարմարօրէն ուղղում ժողովուրդների առած քայլերը:

Իմաստասիրութիւն ստեղծել եւ նրա միջոցաւ աշխարհայեցողութիւն կառուցել - ահա՛ մարդկային մտքի անդադրում շարժումը: Աշխարհայեցողութեան - այդ լուսարձակի - պակասի պատճառով՝ հայութիւնը շարունակում է մնալ ենթակայ չար պատահականութեանց, եւ այդ իսկ պատճառով՝ յաճախ աղիտւում է: Աշխարհայեցողութիւնը նրան վերաքննել ու վերահիմաստաւորել պիտի տայ մի շարք հասկացողութիւններ, որով եւ՝ պիտի արագացնէ նրա վերանորոգումը:

- Որո՞նք են այդ հասկացողությունները:

- Կրօն:

Կրօնականության պակաս, ասել է՝ աստուածության, սրբության զգացումի պակաս, որի պատճառով հոգեւոր շփոթի է մատնուած օրուայ մարդկութիւնը:

Չակառակ իր ստեղծած մեծ քաղաքակրթութեան՝ մարդը այսօր էլ դեռ աւելի կաւ է, քան՝ ոգի: Այդ իսկ պատճառով, նա յաճախ առհաւօրէն մղուում է ընդվզելու այն բոլոր զսպիչ արժէքների, ճշմարտութեանց եւ սրբութիւնների դէմ, որոնք կոչուած են սանձուած պահելու անասունն ու անասնականութիւնը նրա մէջ: Եւ միշտ էլ բարոյապէս տկարացած մարդը իր անկումն արդարացնելու հաշուով, փնտռել է մի տեսութիւն, մի դաւանանք, մի իմաստասիրութիւն: Մեր օրերի հակակրօն հովերը պիտի բացատրել մարդկային տիպի հոգեւոր անկատարելութեամբ: Առողջ հոգեվիճակ չէ՝ անկրօնութիւնը: Մարդ միշտ էլ նախ հեռանում է իր նմաններից եւ ապա յետոյ՝ իր Աստուծոց: Ո՛վ հեռանում է կրօնից՝ անձնասպանօրէն կտրում է իր հոգեւոր զարկերակը: Իր արարչի դէմ գործողը պիտի չքաշուի գործել եւ իր նմանների դէմ: Կրօնը - իմաստասիրօրէն առնուած - միայն արարածի եւ Արարչի յարաբերութիւն չէ՛, այլ եւ՝ մարդու եւ մարդու, անհատի եւ հաւաքականութեան, անձի եւ ճշմարտութեան յարաբերութիւն: Կոյր պատահականութեան ծնունդ չէ՛ տիեզերքը, եւ ես միակ չեմ տիեզերական անսահմանութեան մէջ - այդ սփոփարար հաւատքն է տալիս մեզ կրօնը: Կրօնաշունչ է, ընդհանրապէս, կեանքի մասին իդեալիստական ըմբռնում ունեցող ամէն մարդ: Նա, ո՛վ ընդունում է Աստուծոյ գոյութիւնը՝ ընդունում է նաեւ իր պարտականութիւնը հանդէպ գերագոյն իրականութեանց - ազգ, հայրենիք, պետութիւն: Ուզո՞ւմ էք խորապէս ճանաչել մէկին՝ խօսէ՛ք եւ խօսեցրէ՛ք նրան Աստուծոյ մասին, եւ նա իր պաշտանքի կամ անհաւատութեան միջոցաւ պիտի մատնէ իր հոգեւոր հասակը: Անաստուա՞ծ ես, ասել է՝ զուրկ ես սրբութեան նուիրումից, պարտականութեան զգացումից. ասել է՝ վաղ թէ ուշ դու պիտի դաւաճանես նմաններիդ: Կեղծ եւրոպականութեան գերի՝ հայ կուսակցութիւնները կրօնական պաղութիւն մտցրին մեր ժողովրդի մէջ: Մարդկութեան թշնամի է ամէն «գիտնական», որ թութակում է «գիտութիւնը ո՛չ կրօն ունի, ո՛չ էլ հայրենիք»: Մեր երկրագնդի վրայ անհայրենիք, անցեղ եւ անաստուած է մարդկային տկարութիւնը, ստորութիւնը միայն:

Գիտութիւն, կրօն՝ սրանք թշնամիներ չեն, այլ՝ զինակիցներ, որոնցից մէկը գործում է մտքի, միւսը՝ սրտի միջոցով: Չարութիւն է շնչում ամէն անկրօն: Մարդկային անհատը միայն այն չափով է ընկերային, ինչ չափով

որ դա կրօնաշունչ է: Կրօնապէս տկարացա՞ւ մարդկութիւնը - եւ ահա՛ այլեւս երկինք չունի նա. փլաւ նրա յոյսերի աշխարհը. այսօր այնտեղ էլ մահն է գործում իր դէմ:

- Մշակոյթ:

Հայեացքը երկնքից չկտրող սուրբը, կռուից վերադարձող յաղթական զինուորը, իր ժողովրդի ցաւերն եւ ուրախութիւնները երգի վերածող աշուղը, արուեստագէտը՝ գեղեցիկի երկրպագու, իմաստասէրը, պետական գործիչը, բարերարը, գիտութեան մարդը - սրանք բոլորը, իրենց միաբան եւ ստեղծագործ դեգերումներով, նպաստում են իրենց ժողովրդի մշակոյթին: Արժէքներ՝ գիտական, գեղարուեստական, բարոյական - ահա՛ մշակոյթը: Աւելի ճիշտը՝ դա արժէքների նուիրապետօրէն կազմակերպուած ամբողջութիւն է:

Սրբագրենք այն մեծ մոլորանքը, ըստ որի՝ գոյութիւն ունի մի ընդհանուր, միջազգային, համամարդկային մշակոյթ: Միջազգային է քաղաքակրթութիւնը, նաեւ ապակրօն, եւ այդ է պատճառը, որ դա խեղդում է մշակոյթը: Կեղծի՞ք է նման մշակոյթը, անգո՛յ: Ճշմարիտ մշակոյթը միշտ էլ կրում է տուեալ ժողովրդի անհատականութեան կնիքը: Ամէն ժողովուրդ՝ իբրեւ անկրկնելի անհատականութիւն, ունի իր զարգացման - իր ինքնակառուցումի եւ ինքնայայտնաբերումի ուրոյն ճամբաները: Օտար մշակութային արժէքների իւրացումը - մասնաւորապէս նրա արտաքին փայլի, նրա բացասական կողմերի իւրացումը - տկարացնում է իւրացնողի ազգային ոգին: Չկա՛յ մշակոյթ առանց կրօնականութեան զգացումի: Ցամաքում են նրա ստեղծագործ խանդի աղբիւրները, հէնց որ դա դառնում է նիւթապաշտիկ: Հայը պիտի դաւանի <հոգու> առաջնութիւնը նիւթի նկատմամբ, եւ աշխատի, որ հայ մշակոյթը ո՛չ թէ տօնուի տարին մի անգամ, այլ՝ իբրեւ հոգեւոր արժէքների ամբողջութիւն՝ ապրուի ամէն օր: Ժողովուրդներն իրենց մշակոյթի մէջ դնում են իրենց կատարելութեան ձգտումը:

Մարդս այն է հոգեւորապէս, ինչ որ է իր ստեղծած մշակոյթը:

Մի այլ մոլորանք: Արդեօ՞ք ամէն ժողովուրդ կուլտուրական է, քանզի լեզու եւ գրականութիւն ունի: Ո՛չ, ի հարկէ: Ճշմարտապէս կուլտուրական կոչուելու համար բաւական չեն գրողն ու գիրքը, գիտնականն ու գիտութիւնը: Կասկածելի է այն մշակոյթը, որի ստեղծիչի հոգեւոր կեանքում աւելի փուշ ու տատասկ են աճում, քան՝ բարութեան ծաղիկներ: Բնաւ կուլտուրական չէ՛ ներքին իրերակերութեամբ բռնուած ժողովուրդը: Մշակոյթը ենթադրում է սրտի քերմութիւն, մարդկայնութիւն, խղճմտանքի արթնութիւն, մտածումի եւ յարաբերութեանց ազնուութիւն, նպատակների վսեմութիւն - արժէքներ, որոնց

պակասի պատճառով օրուայ հայ կեանքը վերածուած է դժոխքի:

Մինչեւ որ մեր գոյգ սուրբերին՝ Սահակ-Մեսրոպին չմիանայ մտածումի, ապրումի եւ գործի ազնուութիւնը՝ պիտի չկարողանան առանց ամօթախառն ցաւի մեզ կուլտուրական անուանել:

- Դաստիարակութիւն:

Ազգային նկարագրերի եւ ճակատագրերի տարբերութիւնը ենթադրում է վախճանաբանութիւնների տարբերութիւն: Գոյութիւն չունի՝ եւ չի կարող ունենալ կրթական ընդհանուր իդէալ: Ամէն ժողովուրդ իր կրթական իդէալն ունի, որ բղխում է իր ոգուց եւ կարիքներից: Մեռեալ միակերպութիւն չի՝ վերցնում դաստիարակութիւնը: Ժողովուրդներն իրենց աշակերտող սերունդը պատրաստում են համաձայն իրենց հոգեբանութեան եւ կարիքների: Ազգային չէ՝ հումանիտարիստական կոչուած դաստիարակութիւնը: Հայրենատիրութեան հզօր կամքով օժտուած ցեղամարդը պիտի լինի անհայրենիք հայ դպրոցի իդէալը: Լուսաւորութիւնն առանց ազգային մեծ նուիրումի՝ անհատը դարձնում է յոռետես, եսական եւ ցեղօրէն անպէտք: Հայ դպրոցը չգիտէ, չգիտէ՝ ամենէն էականը, որ հող թէ հոգի մշակելու եւ նրանց տիրելու համար նախապայման է նրանց խորապէս ճանաչելը: Ցեղաճանա՞չ են օրուայ մեր ուսուցիչները: Խօսքս բացառութիւնների մասին չէ:

- Մարդկութիւն:

Փորձեցէ՛ք ազգային ոգին դատարկել այն բովանդակութիւնից, որ պատմութիւնը կուտակել է նրանում, եւ դուք ազգը կը վերածէք մի դիմազուրկ զանգուածի:

Մարդ եւ մարդկութիւն հասկացողութիւններն, ընդհանրապէս, որոշ իմաստ են ստանում միայն այս կամ այն ազգի ոգու միջոցաւ: Ազգային հանճարն է որոշ բովանդակութիւն հաղորդում համամարդկայինին: Ազգութեանց փլատակների վրայ ճշմարիտ մշակոյթ չի կարող ծաղկել: Տուեալ ազգութիւնից դուրս՝ կեղծ են մարդն ու մարդկութիւնը:

Մարդկայինը ազգայինին ներդաշնակելով՝ շահում է թէ՛ մէկը, թէ՛ միւսը: Եւ, ընդհակառակը, ազգայինը «համամարդկայինին» զոհելով՝ կորցնում է թէ՛ ազգը, թէ՛ մարդկութիւնը: Ո՛չ թէ մարդն, ընդհանրապէս, որ անգոյ մի բան է, այլ՝ դիմագծօրէն ազգային մարդը, որ խորհում էր ազգութեան միջոցաւ. մարդը, որ բովանդակում է իր հայրենի բնութիւնն ու պատմութիւնը: Օրուայ մարդը, աշխարհաքաղաքացիական խորթացուցիչ վարդապետութիւնների ազդեցութեան տակ, կորցնելու վրայ է իր իրական հոգեւոր կերպարանքը, իր բնացեղային էութիւնը: Անհրաժեշտ է մի արմատական յեղափոխութիւն, մի դարձ անարին վերացական

մարդկայնությունից՝ դեպի օրգանականը, դեպի ցեղամարդը - իրական մարդը, որն իր հողին եւ ցեղին կապուած է իր էութեան բոլոր թելերով:

«Եւրոպական մարդկութիւն» (ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերի), «Յամաշխարհային մարդկութիւն» (Ի. դարի) - ես չեմ հաւատում ո՛չ մէկին, ո՛չ էլ միւսին: Եթէ գոյութիւն ունեցած լինէր եւրոպական մարդկութիւն՝ տեղի պիտի չունենային եւրոպականութեան համար դարերով ասիական խաւար ոյժերի դէմ ճակատած մեր ժողովրդի աննախընթաց ջարդերը:

- Անհատ:

Դասակարգային սոցիալիզմը, քարոզելով սեր դեպի հեռաւորը - երբ համազգի մերձաւորների մեծագոյն մասը վատասերում էր թշուառութեան մէջ - հակամարտութեան մէջ դրեց անհատն ու հաւաքականութիւնը, եւ այսպիսով խախտեց ազգն իբրեւ հոգեւոր ամբողջութիւն:

Անհատ, դու ազատ ես երջանկութիւնդ կառուցելու անգամ նմաններիդ դժբախտութեան վրայ - այս էր երէկ եւ է՛, մասամբ, եւ այսօր: Իրերի այդ անբնական ու անբարոյական դրութեան մէջ, մարդկային բարոյական միտքը որդեգրեց ընդհանրապաշտութիւնը (ունիվերսալիզմը) իբրեւ հակոտնեայ՝ անհատապաշտական լիբերալիզմի:

Անհատ, ոյժերդ միացո՛ւր արիւնակիցներիդ ոյժերին՝ յանուն մեծ ամբողջի երջանկութեան - այս է օրուայ եւ վաղուայ ընկերային հրամայականը: Այլ խօսքով՝ անհատն իր բարիքը պիտի փնտռէ հանրութեան բարօրութեան մէջ: Ո՛վ հակադրում է անհատն ընդհանրութեան՝ մեղանչում է թէ՛ մէկի, թէ՛ միւսի դէմ: Ազգի կեանքից, բովանդակութիւնից դուրս ոչինչ է անհատը:

Ընդհանրականութիւնն է կամուրջ ձգում անհատների էութեանց միջեւ: Եւ ոգեխառնուելով միայն անհատը դառնում է հոգեւոր անձնաւորութիւն - արժէքաստեղծ ոյժ: Դասակարգային վարդապետութիւնները, պառակտելով ազգը, զայն վերածում են դիմազուրկ զանգուածների: Չանգուածն սպանում է ցեղազգացումը, առանց որի անհատի մէջ մեռնում է նաեւ ազգականութեան զգացումը: Ահա՛ թէ ինչո՛ւ մենք ժխտում ենք լիբերալիստօրէն խորհող եւ գործող անհատն ու դասակարգը եւ դաւանում ազգն իբրեւ արժէքային ամբողջութիւն:

- Ընկերային խնդիր:

Ո՛չ թէ սոցիալիստը, այլ՝ սոցիալական մարդը: Լիբերալիզմը - ֆրանսական յեղափոխութեան այդ թունաւոր պտուղը պղծեց մարդկային բոլոր հոգեւոր հասկացողութիւնները: Դա օրինականացրեց աղքատութիւնը, որով եւ՝ ընկերային քօղարկուած անբարոյականութիւնը: Միեւնոյն ժողովրդի ծոցի մէջ մերձաւորին փշրանք նետելը հռչակեց

բարեգործութիւն: Անհատի իմ իրաւունքը ե՛ւ քո իրաւունքն է, ինչպէս քո պարտականութիւնը նաեւ ի՛մ պարտականութիւնն է:

Ապրելու եւ անկաշկանդ կատարելագործուելու իմ բնական իրաւունքը պայմանաւորուած է իմ սեփական պարտականութեամբ՝ յարգելու նմաններիս նոյն իրաւունքը: Հաւասարապէս հակաընկերային են այն անհատներն ու ընկերային խաւերը, որոնք ասում են իրենց մասին՝ «ես ամէն ինչ եմ» կամ՝ «ես ոչինչ եմ»: Ազգերի կեանքում միայն մեծ ամբողջն է «ամէն ինչ», եւ ո՛չ ոք իրաւունք ունի լինելու «ոչինչ»: Ո՛չ թէ սոցիալիստը, այլ՝ սոցիալական անհատը - ահա՛ նոր բարոյականութիւնը, որով լուծուած է ընկերային խնդիրը եւ վերջ տրուած ժողովուրդների ներքին իրերակերութեան:

- Մտածողութիւն:

Մեր երկրի մարդը նախ կը մտածէ եւ յետոյ կը խօսի - հայկական այդ մի հատիկ առածը կը բաւէ հաստատելու արիականութիւնը մեր ցեղի եւ մեր մտածողութեան: Ցեղօրէն առողջ հայու մէջ խոր է յարգանքը դէպի միտքը: Նրա մտածողութիւնը օրգանական է, իր խորքում՝ բարոյական: Դա իր սնունդն առնում է գոյութեան արմատներից, եւ հենց սրանում է գաղտնիքը իր արտայայտութեան միջոցների անբաւ հարստութեան:

Դժբախտաբար, ազդեցութիւնները իրենց կնիքը պիտի դնէին մեր մտածողութեան վրայ՝ մասնաւորապէս Հայաստանից դուրս: Ուշացաւ, շատ ուշացաւ մեր ազատագրումն օտար մտածողութիւնից:

Արդարեւ, աղքատ չէ՛ հայ ուղեղը, բայց վերջին տասնամեակներում հայութիւնը մեծ իմաստուններ - խրիմեաններ չծնաւ: Հոգեւորապէս պաղ է հայ մտածողութիւնը - պաղ է հայ մարդու մտքի կորովը, դրա համար էլ դա դժուարանում է թափանցել իրերի եւ էութիւնների խորքը: Նրա մտածողութեան պրոցեսը տեղի է ունենում կրքերի ճնշման տակ: Կուսակցական նեղմտութիւնն է վարում ամէն մի եզրակացութիւնը: Մեր կեանքում, հրապարակի վրայ, յաճախ կը տեսնէք. կեղծիքը՝ ճշմարտութեան քղամիղը հագած: Առաւելապէս կուսակցութիւնները զարգացրին մտքի այդ աճպարարութիւնը:

Հայ մարդն այսօր աւելի երեւակայութիւն ու կիրք է, քան՝ իմացականութիւն, իսկ նմանը - անընդունակ առարկայական ճշմարտութեան - հեշտութեամբ կտրուում է իրականութիւնից եւ ամէն ինչ կառուցում օդի մէջ:

Ազգերն իրենց ճակատագիրը բարւօքելու մի հատիկ միջոց ունեն - պատճառագիտական մտածողութիւնը: Այդ մտածելակերպն է պակասում օրուայ հայուն: Այդ պակասով է պայմանաւորուած մեր դժբախտութիւնը: Գիտական է այդ մտածողութիւնը: Անհատներն ու հաւաքականութիւն-

ները սրա միջոցով են ազդում անցքերի ընթացքի վրայ եւ իրենց գերօ պահում դիպուածի հարուածներից:

Ոգեսպառուածի մտածողութիւնը ժխտական է լինում:

Այդպիսին է օրուայ հայկականը: Ազգի հետ եւ ազգի առջեւ խօսողի համար ներելի չէ՝ մտածումի ստորնութիւնը:

«Սովորեցէ՛ք լաւ մտածել - այդ է բարոյականի հիմքը»:

Սովորեցէ՛ք հայօրէն մտածել - դա՛ է ազգային բարոյականի հիմքը:

- Պատմութիւն:

Մի ժողովրդի ինքնագիտակցումը հնարաւոր է միայն իր պատմութեան միջոցաւ:

Ժողովուրդներն այն չափով են ազգ, ինչ չափով որ բիրեղացած եւ զօրաւոր է այդ ինքնագիտակցութիւնը: Չկայ՝ աւելի մեծ յանցանք, ուրացում, քան՝ իր սեփական պատմութեան անծանօթ լինելը: Նմանը - զուրկ պատմական զգացումից եւ յիշողութիւնից - ազգ չէ՛: Սեփական պատմութիւնն է մեր իմաստուն խորհրդականը, մեր ոգու դայեակը, մեր ազգային խղճմտանքի վարիչը:

Իր պատմութեան ծանօթը երկու բան լաւապէս գիտէ - նա գիտէ, թէ ի՞նչ կարող է անել եւ ի՞նչ պետք է անել՝ Հայն ու Հայաստանը յաւերժացնելու համար:

Յեղօրէն անինքնաճանաչին պակասում են հէնց այդ զոյգ բաները, որ ասել է՝ սեփական ճակատագրի դասերից օգտուելու եւ սեփական հայրենիքին օգտակար լինելու կարելիութիւնը:

Քանի դեռ մեր ժողովրդին տրուած չէ՛ իր պատմութեան իմաստասիրութիւնը - նա պիտի չկարողանայ օգտուել նրանից: Հայութեան ճակատագրական ծառայութիւն մատուցած կը լինի նա, ո՛վ կ'իմաստասիրէ նրա պատմութիւնը:

- Կուսակցականութիւն:

Մի ամբողջ յիսնամեակ է, ինչ հայութիւնը միջկուսակցական պայքարներով, ներքին ճակատի վրայ, սպառում է իր ոյժերը եւ բաց աչքով ծառայում իր գոյութեան թշնամիներին: Մեր վերջին կիսադարն եկաւ հաստատելու, որ հայ մարդը, ընդհանրապէս, ատակ չէ՛ կուսակցականալու՝ առանց չարիք դառնալու իր ժողովրդի համար: Այդ իրողութիւնը ունի իր հոգեբանական պատճառները, իր բացատրութիւնը: Անշուշտ, ճիւղաբարձ չէ՛ ամէն կուսակցականացած հայ, բայց միջկուսակցական պայքարներում նա հեշտութեամբ դառնում է այդպիսին: Տուրք տալով կեղծ եւրոպականութեան՝ հայ կուսակցութիւնները իրենց թշնամին եւ հակառակորդը փնտռեցին իրենց ժողովրդի ծոցի մէջ, եւ խախտելով

ազգի հոգեւոր ամբողջականութիւնը՝ թուլացրեցին ճակատագրի կապը արիւնակիցների միջեւ: Միջկուսակցական պայքարատենչութիւնը ենթակաների մէջ մշակեց բարոյական անխտրականութիւն, որով՝ սովորական դարձան պարբերական սեւացումները, դաւերը անգամ՝ սպանութիւնները: Շոյելով կուսակցական պատկանելիութեան զգացումը՝ կուսակցութիւնները իրենց հետեւորդների մէջ տկարացրին ցեղ-ազգային գիտակցութիւնը: Տկարացաւ հայկականը ի հաշիւ խմբակցականի: Նրանք դարձան փակ հասարակութիւններ՝ հասարակութեան մէջ, որով՝ մի զատիչ պատ իրենց եւ ազգի կենդանի ոյժերի միջեւ:

Դարձասէր հայը՝ կուսակցականանալով՝ դառնում է անգիղջ, քանզի կուսակցութեան մէջ նա կորցնում է մտածողութեան ու խղճմտանքի անկախութիւնը եւ սկսում խորհել, զգալ եւ գործել կանոնադրօրէն:

Համակ ատելութիւն է օրուայ կուսակցականութիւնը: Ծիծաղ եւ արգահատանք են շարժում հայ կուսակցութեանց երեմիականները համերաշխութեան մասին: Իմաստասիրօրէն տգէտ՝ նրանք չեն հասկանում, որ ամէն ատելութիւն անկարելի է դարձնում ճանաչումը, որով եւ՝ իրար հասկանալը: Բերգսոնեան փիլիսոփայութեան յայտնաբերած այդ ճշմարտութեանը դեռ անծանօթ է հայ կուսակցականը:

Հասկանանք, վերջապէս, քանի ուշ չէ, հասկանանք, որ հայը պատճառ չունի՝ կուսակցականանալու: Իսկ մեր ժողովրդի թուական տկարութիւնը, մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը եւ երէկուայ մեր Եղեռնը կը բաւեն գիտակցելու, որ հայը կուսակցականանալու նաեւ իրաւունք չունի:

- Հայրենիք:

Հայրենիք - սկիզբն ու վախճանն է մեր մտածումի, ապրումի եւ գործի: Երբ մեր շրթունքները մրմնջում են ցեղի մասին, մեր աջը ցոյց է տալիս Հայաստանը: Մենք հաւատում ենք Հայաստանին - դա նշանակում է, որ կեանքում սրբազնագոյնը մեզ համար Հայրենիքն է: Մենք շնչում, ապրում ենք Հայաստանով, միշտ պատրաստ տառապելու, գործելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա՛ է արժէքների արժէքը մեզ համար: Դա՛ է մեր սրբազան ցաւը, կարօտը, ուրախութիւնը, մեր գոյութեան իմաստն ու իրաւունքը, մեր անմահութիւնը՝ միաժամանակ:

Ազատութի՞ւն - այո՛, երբ հայրենի<օրէն> եւ ազատօրէն գործելու եւ կատարելագործուելու կարելիութիւն կայ:

Իրաւո՞ւնք - միայն սեփական հայրենիքում, ուր արդար իրաւունք մեզ տալիս է մեր՝ դէպի նմանները ունեցած պարտականութեանց անթերի կատարումը:

Երջանկութի՞ւն - հայրենագուրկներիս համար՝ Հայաստանից դուրս

խաբուսիկ են բոլոր տեսակի երջանկությունները: Երջանկություն - մեր ժողովրդի ճակատագիրը բարւօքելու համար թափուած, մեր աշխատանքով սրբագործուած ուրախութեան զնով:

Չկայ, կեանքն ազգին եւ հայրենիքին պատարագելու չափ մեծ երջանկություն չկայ աշխարհում:

Չայրենատիրութիւն - ահա՛ վերանորոգչականի մեր դաւանանքը, որի իրականացումը պիտի ուշանայ այնքան, որքան ուշացաւ մեր ժողովրդի վերանորոգումը:

- Երիտասարդ սերունդ:

Ճակատագրական է ամէն մի նոր սերունդ: Աւելի քան այդպիսին է օրուայ մեր երիտասարդ սերունդը: Իր ձեռքում է գտնուում ցեղի եւ հայրենիքի ճակատագիրը. Չայաստանը կը լինի կամ չի լինի, եւ դա կախուած է իրենից: Նրանից է կախուած - թագաւոր թէ թափառական ժողովրդի վերածել հայութիւնը: Ա՛յդ, միայն ա՛յդ գիտակցութեամբ ապրող սերունդը կարող է ծառայել իր ցեղի յաւիտենականին: Կործանարար ու դժբախտ է անհաւատ սերունդը - նա՛, որի համար տիեզերքը անհոգի նիւթ եւ շարժում է միայն: Չաւասարապէս դժբախտ եւ արգահատելի է այն սերունդը, որ բաւարարում է օտարութեան հացով: Մեր նորահասը պիտի իւրացնէ հայ վերանորոգչականի դաւանանքը - Աստուած, ցեղ, հայրենիք, որպէսզի իր ժողովրդի անցեալը, ներկան եւ ապագան կապակցաբար, ստեղծագործօրէն ապրել կարողանայ: Նա իր ամբողջ հասակով պիտի նետուի հրապարակ՝ սատարելու հայոց վերանորոգումին, եթէ չի ուզում ապրել, տառապել եւ մեռնել անհայրենիք:

- Ընտրանի:

«Երկրի աղը» - արդար՛ որակում:

Ոգու ծնունդ՝ դա՛ է ապրեցնում մարդկային ոգին: Կրո՛ղը սրբութեան, հերոսականի եւ հոգեւոր գեղեցկութեան զգացումների: Նրա շնորհիւ են զարգանում կրօն, արուեստներ, իմաստասիրութիւն: Նա՛ է կապը յաւիտենականի եւ առօրեայի միջեւ: Ճշմարիտ առաջնորդ, առանց որին ոչինչ են իշխանութիւնն ու իշխանաւորը:

Նրանն է կոչումներից ամենասրբագանը, պատասխանատուութիւններից ամենամեծը: Ազգերը մի հատիկ ճշմարիտ ազնուականութիւն ունին - դա էլ ընտրանին է: Նրա միջոցաւ են բարձրանում եւ նրա հետ են ընկնում ազգերը: Չասարակութեան մէջ շատերը կարող են մեղանչել օրէնքի, բարոյականի, հաւաքական շահերի դէմ, բայց այդ մեղանչումներից չի՛ խախտուի հանրային բարոյականը, չի՛ անբարոյականանայ հասարակութիւնը: Սակայն, բաւական է, որ ընտրանիին պատկանող

մէկը կոպտօրէն մեղանչեց իր կոչումի դէմ - այլեւս քանդուած համարէք ժողովրդի հաւատքը, համարումը, բարոյականը: Ընտրանին իր կեանքի կենդանի օրինակներով է վարում ժողովուրդը:

Կրօնապէս պա՞ղ է եկեղեցականը՝ հակակրօն է ժողովուրդը:

Յոգեպէս էսնա՞ֆ է ուսուցիչը, այլեւս կարիք չկայ՝ աւելի մեծ դժբախտութիւն բաղձալ նրա ազգին: Յաւիտենականի շունչից՝ զո՞ւրկ է գրողը՝ նա անխուսափելիօրէն պիտի դառնայ ստորնութեան քարոզիչը:

Պարտուողակա՞ն է զինուորը՝ այլեւս նա հեռացած է իր սրբազան առարկայից - հայրենիքից, եւ վաղն իր ուրացումը կարող է դաւաճանութեան հասցնել:

Շահասէ՞ր է ազգային գործիչը՝ նուազ ազգասիրութիւն ու նուիրում փնտռէ՞ք ազգի լայն խաւերի մէջ:

Այսպէ՞ս է ընտրանին - նա գործում է իր կեանքի օրինակներով:

Եկեղեցական, ուսուցիչ, գրող, գիտնական, զօրական, գործիչ - ահա՛ ընտրանին: Սրանց կոչումը հրամայողաբար պահանջում է ամբողջական եւ ներոյժ կեանք:

Օրգանապէս ապաքաղաքական է ընտրանին, որով՝ բացարձակապէս անկուսակցական պիտի լինի դա:

Շեղուե՞ց իր կոչումէն - ժողովրդի անկումը դառնում է անխուսափելի:

- Ազգային բարոյական:

Դա է անհրաժեշտ հիմքը ազգի հոգեւոր կառոյցի, եւ դրանում է կայանում ազգի իրական ոյժը: Կա՞յ այդ բարոյականը - կայ ազգը. պակասո՞ւմ է դա - նուազում է կարեւորութիւնը բնական գործօնների - ցեղի, հայրենի հողի, ինչպէս եւ ազգութիւն ստեղծող այլ կարգի ստորոգեալների: Մեր վերաբերմունքը դէպի մեր կենսաբանական արարիչ ցեղը՝ սրանում փնտռէ՞ք ազգային բարոյականի արմատը: Ցեղն է ազգի գերագոյն օրէնագիրը բարոյական բնագաւառում: Ազգային բարոյականը ենթադրում է մի օրինակարգ եւ հանրապարտադիր ընթացք, որից ամէն շեղում համարում է հոգեւոր մահափորձ ազգի դէմ: Իսկ ընթացքը - ըստ վաղեմագոյն մի իմաստասէրի - դա այն է աշխարհի համար, ինչ որ է գետանցքը՝ գետի համար: Արդեօք, այսօր խախտուած չէ՞ զաղութահայու ազգային բարոյականը: Այդ հարցին պատասխանելու համար, պէտք է ճշդել, թէ իրենից ի՞նչ է ներկայացնում օրուայ հայն իբրեւ միտք, զգացում եւ կամք: Աւելի պարզ՝ պէտք է ճշդել, թէ այսօր ինչպիսի՞ զգացումներ են տիրապետում նրա հոգում: Այդ իմաստով բարոյահասարակագիտական մի վերլուծում տրտմութեամբ պիտի համակէ ձեզ: Ի՞նչ էինք երէկ: Այդ նման թող խօսի ինքը՝ դարերի հայը. «Մի տնից չէինք, բայց մի ձենով էինք»: Ցեղօրէն բարոյական էր հայը. «Մէջք մէջքի տանք՝ սարեր շուռ

տանք»։ Սոցիալապես առողջ էր նա. «Հացն Աստծուց, ես էլ հետը, ո՛վ հասնի՝ թող ուտի»։ Սոցիալապես արդար էր. «Այն մարդը, որ Աստուած ունի՝ աղքատ չէ»։ Իդեալիստ էր նա. «Յող ու մոխիր կե՛ր, տմարդէն հաց մի՛ մուրար»... Ցեղորէն հպարտ էր. «Հայը չյոզնի՝ չի՛ նստի»։ Ծուլութեան հացը չսիրող է. «Ուտքդ քարին զարնուի՝ խղճմտանքդ քննէ»։ Բարոյապէս զգայուն էր. «Իր ծառը ծարաւ թողած ուրիշինը ջրողը ո՛չ յարութիւն ունի, ո՛չ էլ թողութիւն»։ Ազգայնօրէն զգաստ էր. «Առիւծը կատուին խեղդել չեմ տայ»։ Տղամարդ էր հայր։

Այս էինք երէկ - որակի՛ ազգ։

Մէջբերածս՝ հայկական առածների այդ փոքրիկ ծաղկաքաղը - որի մէջ մեր ժողովուրդը դրած է դարերի իր բարոյա-ազգային փիլիսոփայութիւնը - կը բաւէ հաստատելու, որ ստրկութեան մէջ, օտար լուծերի տակ անգամ մենք եղել ենք ազգային բարոյականով զօրաւոր ժողովուրդ։ Եւ հենց դրանում չէ՞ զաղտնիքը, որ մենք կանք ու կը մնանք, իսկ մեզ հասակակից շատ ազգերից մնացել է քարէ յիշատակ միայն։ Ապա ուրեմն՝ եթէ մեր սերունդները մտածէին, ապրէին եւ գործէին օրուայ հայու նման՝ այսօր հայութիւնից արեւի տակ մնացած կը լինէր մի սեղմ տապանագիր միայն։ Տեսանք, թէ ի՞նչ էինք երէկ, զգում ենք, թէ ի՞նչ չենք այսօր, եւ գիտենք, թէ ի՞նչ պիտի դառնանք վաղը՝ իբրեւ ազգ չկորչելու համար։

Ազգային բարոյականի տեսակէտից՝ մի Գիւլբենկեան աւելի չարժէ, քան՝ Հայաստանի մի գեղջուկ, եւ մի զօրավար, մի ուսուցչապետ, քան՝ մի համեստ արհեստաւոր, էականը յաւիտենական հայկականութիւնն է, որ ազգութիւնը նուիրագործում է իր ամէն մի անդամի մէջ։

Ազգային բարոյականը - ամէն բանից առաջ - պայմանաւորում է մի ժողովրդի ստեղծագործ համերաշխութեամբ։ Դրսեցի թէ տեղացի, իմաստասէր թէ անգրագէտ, չէզոք թէ կուսակցական - հայ մարդիկ են սրանք, որոնց հանդէպ տածածդ պաղութիւնը կայէնութեան է համազօր։ Ներազգային կեանքում սպանում է ո՛չ միայն սուրը, թոյնը, այլեւ՝ անտարբերութիւնը։ Ճակատագրի եղբայր է ամէն հայ։ Աւելին՝ ամէն հայ՝ դա դու ես - ահա՛ ազգային բարոյականի անխախտելի օրէնքը։ Այդ օրէնքի դէմ մեղանչողը քանդում է իր ազգութեան հիմերը, դա թշնամին է իր ազգի։ Որակի՛ ազգ էինք երէկ։ Չաղէտուելու եւ չկորչելու համար՝ վերստին պիտի դառնանք այդպիսին՝ հրամայողաբար։ Անվերջ որակաւորուելու, ազգ դառնալու պրոցեսի մէջ են բոլոր ժողովուրդները։ Իբրեւ ոգու ժողովուրդ՝ մեզ համար աւելի հեշտ է որակաւորուել։ Աշխատենք դառնալ «թանկարժէք քար», որպէսզի «ծանր կշռենք եւ շատ արժենք»։ Դա՛ է պահանջում մեզանից ազգային բարոյականը, մասնաւորապէս մեր բնաշխարհից դուրս։

- Պրոպագանդա:

Զգո՛յձ, մէկ էլ զգո՛յձ, դարձեալ զգո՛յձ, քանզի թշնամիներ ունես եւ դաւադրուած ես - ահա՛ արդի քաղաքական մոմենտի հրամայականը հայերիս համար: Մեր ժողովուրդն այսօր աւելի՛ մեծ թուով թշնամիներ ունի, քան ունէր կես դար առաջ: Եւ պատճառ չունինք կարծելու, թէ վաղը մեր թշնամիները կը դադարեն թշնամանել մեզ: Խօսքս մեր կոտորածների հեղինակի մասին չէ, այլ՝ այն օտարազգի պետական, հասարակական, գիտական գործիչների, որոնք վատահամբաւելով մեզ իբրեւ ժողովուրդ՝ սուրն ու տապարը դրին մեզ ջարդողի ձեռքը: Նմանների թիւն այսօր աւելի՛ մեծ է, եւ թոյնը՝ աւելի՛ զօրաւոր, քան էր անցեալ պատերազմի նախօրեակին: Այսօր էլ չարահամբաւում է հայութիւնը: Ինչո՞ւ օտարը մեր մէջ այնպիսի յատկութիւններ է տեսնում, որոնց բնաւ տէր չենք:

Վերջին երկու տասնամեակների ընթացքին մեզ վերագրեցին հետեւեալ մահացու մեղքերը - թափառատենչութիւն, անմարտունակութիւն, հրէական ընչաքաղցութիւն եւ այլ նման յատկութիւններ, որոնց կրողը, օրուայ երոպացու հասկացողութեամբ, բարոյապէս կորցնում է իր գոյութեան իրաւունքը: Այդ յատկութիւններից եւ ո՛չ մէկն է հայկական, բայց եւ այնպէս՝ վերագրուեցին մեզ: Ինչո՞ւ - որովհետեւ տասնամեակներ են, ինչ հայութիւնն էապէս կատարում է միայն իր տկարութիւնների պրոպագանդը: Միակողմանի կը լինէր, եթէ փորձէինք միայն քաղաքական հաշիւներով բացատրել հակահայ պրոպագանդը: Սփռուած երկրէ երկիր եւ անմիաշունչ՝ հայութիւնը միջկուսակցական պայքարներում դրսեւորում է իր էութեան ամենաբացասական գծերը, եւ, այսպիսով, նիւթ մատակարարում հակահայ քարոզչութեան:

Այն, ինչ որ ցուցահանում է հայը Հայաստանից դուրս, մեզ իրաւունք չի՛ տալիս հակահայ ամէն վատութեան համար միշտ էլ միայն օտարները դատապարտել: Այսօր - երբ հայկական ճակատագիրը մէկից աւելի անդունդների վրայ պիտի կոխի եւ անցնի - այսօր իսկ պակաս չեն ինքնավարկաբեկումի դէպքեր որոշ տարրերի կողմից:

Պրոպագանդ, ասել է՝ ինքնայայտնաբերում, ինքնաներկայացում:

Պրոպագանդն ամէն բանից առաջ մատնում է պրոպագանդիստի ներքին մարդը: Հայը - որի համար այսօր գոյութիւն չունի հանրապարտադիր եւ ո՛չ մի ճշմարտութիւն, արժէք, հեղինակութիւն - օրուայ իր հոգեվիճակով ատակ չէ՛ կառուցողական եւ հայասիրական պրոպագանդի: Օտարասէր՝ նուաստ կոչուելու աստիճան եւ անինքնաճանաչ՝ օրուայ հայն ընդունակ չէ՛ արժէքային քարոզչութեան: Պրոպագանդն, ամէն բանից առաջ, պահանջում է ինքնայարգանքի խոր զգացում՝ ծնունդ սեփական արժէքների եւ արժանաւորութեան գիտակցութեան, մի

հոգեվիճակ, որ հայ մարդու մեջ կը ստեղծէ միայն վերանորոգումը: Պէտք է գիտակցել եւ այն. որ ո՛վ հայերիս խորապէս չի՝ ճանաչում եւ հասկանում՝ նա մեզ բնաւ չի ճանաչում:

Մենեալ լեզուաբանութեամբ եւ աղքատիկ պատմագիտական ծանօթութիւններով կարելի է միայն մօտաւորապէս ճանաչել հայը: Մեր հանդէպ արդար լինելու համար՝ մեզ պէտք է ճանաչել սպառիչ կերպով, քանզի հայը ոգու ժողովուրդ է, իսկ այդպիսին տեր է աւելի խոր եւ բարդ էութեան:

Մի ճշմարտութիւն եւս - որպէսզի օտարը մեզ ճանաչի՝ նախապայման է, որ նախ մենք մեզ ճանաչենք իբրեւ ցեղային կարողականութիւն եւ էութիւն:

- *Պիտի ուզէի լսել ձեր կարծիքը հայ վերանորոգչական շարժման մասին:*

- Պայքարներից ամենածանրը եւ միաժամանակ ամենասրբազանը - դա ցեղային տեսակի յաւերժացման համար մղուող պայքարն է: Այդ պայքարին են լծուած հայ վերանորոգչականները: Ցեղօրէն ու մարդկօրէն առողջ ժողովուրդներն իրենց պայքարը կենտրոնացնում են իրենց գոյութեան եւ էութեան սպառնացող ամենամեծ չարիքի դէմ: Դա նշանակում է, որ նրանք ընթանում են ամենամեծ ընդդիմութեան գծով: Հայ կեանքում միայն վերանորոգչականներն են վարում այսպէս, որով՝ նրանց ընթացքն հայօրէն եւ մարդկօրէն բարոյական է:

Կեանքի ստիպողականութիւնն է վերանորոգումը, նրա օրէնքը, հրամայականը - վերանորոգուի՜ր կամ մեռի՜ր: Կ'ուզէի, որ ամէն հայ մարդ զգար վերանորոգչական գործի վեհութիւնն ու վերանորոգչական գործիչի ողբերգութիւնը:

Մարդկային ցեղերի պատմութիւնը չգիտէ՝ աւելի մեծ եւ աւելի սուրբ գործ, քան մի ժողովրդի վերանորոգումը:

Չվերանորոգուածի համար՝ դժուար է հասկանալ վերանորոգուածին - ահա՛ ական ու աղբիւրը մեր ողբերգութեան:

Վերանորոգումի ատակ է միայն նա՛, ով սկսել է զգալ, ընդհանրապէս, օրուայ աշխարհի, եւ, մասնաւորապէս, հայ կեանքի հոգեւոր դատարկութեան զարհուրանքը:

- *Ձեր վերջին խօսքը:*

- Ազգովին խորհինք, ապրինք եւ գործենք այն, որ բարի է Հայաստանի համար:

ՀԵՐՈՍԸ ԵՒ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆԸ*

Խորհրդածություններ

Ազգերն իրենց հայրենիքի գոյութիւնը մարդկութեան առջեւ արդարացնում են իրենց հերոսների մահով, հերոսներ, որոնց համար մահը յաղթանակ ու յարութիւն է միաժամանակ:

* * *

Չերոսը - դա յաւիտենականի կրողն ու սպասաւորն է մեր անցաւոր կեանքում:

* * *

Մարդս հերոսանում է աշխարհի յաղթահարումով, այսինքն՝ երբ յաջողում է աշխարհին հակադրել իր յաղթական ինքնագիտակցութիւնը՝ դառնալով հող իբրեւ մարմին, պիտի յաւերժանայ որպէս ոգի:

* * *

Յաղթանակում, հերոսանում է նա, ով իր մէջ բնութիւնը ոգուն ենթարկելու աստիճան զօրաւոր է:

Վախը դադարում է, վտանգը տեղի է տալիս, մահը մեռնում է, հէնց որ մարդու որդին իր գիտակցութեան ամբողջ զօրութեամբ կրկնում է - ե՛ս էլ Աստծու որդին եմ:

* * *

Վերացնելով մահուան ու կեանքի միջեւ գոյութիւն ունեցող անջրպետը, Նազովրեցին ժխտեց մահը, որովհետեւ հանդիսացաւ յաւիտենական սերմացանը ոգու հսկաների՝ սուրբերի, նահատակների, հերոսների:

* * *

Չաշտուելով մահուան գաղափարի հետ՝ մարդս դառնում է եղբայրն ու զինակիցը այն բոլորի, որոնք մարդկային ցեղի պատմութեան բոլոր դարերում եկել ու անցել են մեր աշխարհով իբրեւ լոյսի, հաւատքի եւ սուրի հերոսներ:

---

* *Գրութիւնն անստորագիր է, բայց ակնհայտորեն պատկանում է Նժդեհի գրչին, որն այն ժամանակ «Ազատ Չայաստան»-ի փոխխմբագիրն էր:*

* * *

Ներհայեցողութեան մարդ է հերոսը: Մտատեսաբար՝ նա մի տեսակ շօշափում է իր յաւիտենականը եւ ի տես նրա խանդավառում՝ անգիտանալով դժուարութիւնները, վտանգը, մահը:

* * *

Մի՛ մտածիր հերոսականի մասին, եթէ գերագոյն պարտականութեանց կատարման ժամանակ քեզ համար աշխարհային ամէն բան չի կորցնում իր կարելորութիւնը:

* * *

Ջիջո՞ւմ - հերոսի համար չէ դա: Երբ անհրաժեշտ է, նա պիտի չափուի մահուան հետ եւ ընկնի բիրեղաբիրեղ եւ օծուն ճակատով:

* * *

Չերոսը, ճշմարիտ հերոսը ճանաչում է մի հատիկ վախ՝ «փոքրիկ մահով» մեռնելու վախը:

* * *

Ես յաւիտենականը պիտի շահեմ մի վայրկեանի մէջ: Ահա՛ հերոսական մտածումը, մայրը գերագոյն ուրախութեան: Այսպէս են հաշուում հերոսները:

* * *

Չերոսական են մարդկային այն գործերը միայն, որոնց վրայ ժամանակն ու մահը իշխանութիւն չունին:

* * *

Ի՞նչ երջանկութիւն - մեռնել այն յուսավառ հաւատքով, որ քո աճիւնից շանթանման հերոսներ պիտի ծնին:

«Ազատ Հայաստան», Բեռլին,
1943թ., թիւ 2/3

ԱՆՁՆԱՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ*

*

Կրելով կնիքը Հայաստանի բնութեան ու պատմութեան՝ հայ եմ ես:
Մտածումով եւ ապրումներով, սակայն, ես մարդ եմ, համամարդ:
Ես ընկերն եմ անհրաւուածի, եղբայրը՝ հալածուողի, եւ զինակիցը՝
բեւեռէ բեւեռ աւելի արդար աշխարհի համար մարտնչողների:
Դաւանանքս է - մարդկայնութիւն, աւելի՛ մարդկայնութիւն:

*

Ոգու մարդ եմ, եւ իբրեւ այդպիսին, միանգամայն անյարմար այն բո-
լոր պաշտօնների համար, որոնք ենթակայից որոշ աստիճանաւորութիւն
են պահանջում:

Ինձ տրւած չէ քայլել մարդու հետեւից, եթէ նա թագաւոր իսկ լինի:
Ոգու մարդուն վայել չէ՝ նւաստանալ անգամ իր աստծու առջեւ:

*

Խղճմտանքէս զատ ես ճանաչում եմ երկու գերագոյն դատաւորներ
եւս - Աստուած եւ Ժողովուրդ:

Առաջինի դէմ գուցէ եւ մեղանշել եմ, իսկ երկրորդի դէմ՝ երբեք:

*

Հերոսական գործերից ոչ նւազ ներշնչող է մահը հերոսական: Ապա
ուրեմն, մեռիր այնպէս, որ մահդ էլ ծառայի հայրենիքիդ:

Ահա՛ իմ դաւանած հայրենասիրութիւնը:

---

* «Անձնավկայություն» եւ «Ռազմիկը չէ՛ մեռնում» ձեռագրերը, որ գրվել են բանտում, Նժդեհը նվիրել է իր երիտասարդ զարմիկին (եղբոր տղային)՝ «Հրանդիս ալբոմում» մակագրությամբ, եւ տեսակցության ժամանակ հանձնել հարազատներին:

*

Ների՛ր, Տէ՛ր, ների՛ր ինձ, եթէ մի օր հայրենիքիս օգտակար լինելու մտօք մեղանչեմ կամքիդ դէմ:

Արդա՛ր է հայրենիքին ծառայել ամէն ինչով, բացի ստորութիւնից:

*

Կեանքիս գարնան՝ պատանու իմ միտքն ու սիրտը իրենց սնուցիչ-ներն ունէին.

- Արարա՛տը, որ թէև քանիցս խլեց մեզնից, բայց երբեք չեղաւ օտարին, եւ չի՛ լինելու.

- Հայ լեզուն, որ օտար լուծ ու նւաստութիւն չճանաչեց, ու մնաց ստեղծագործ անգամ պատմութեան ամենամփին դարերուն, երբ օտարը կ'իշխէր Հայաստանում.

- Եւ շինարարական խանդը հայու, որը դէպի իրեն յարգանք ու հիացմունք պարտադրեց իր գոյութեան ե՛ւ բարեկամին, ե՛ւ թշնամուն:

Սրբազա՛ն երրորդութիւն...

Այժմ, երբ մահաշունչ զնդաններում կեանքիս աշունն եմ բոլորում, դարձեալ նոյն իդէալական արժէքներն [եմ] սնուցանում հայ մարդու իմ սէրն ու հպարտանքն արդար:

*

Ըստ իս՝ ամէն մարդ - անինքնաճանաչ մի Պրոմէթէիդ է, որով՝ մարդկային ամէն մի եութիւն - մի շղթայաւած զօրութիւն:

Իր կարողական ուժերից առաւելագոյն չափով օգտուում է նա միայն, ով, ինձ պէս, յաջողում է ոգու լարւածութեամբ շղթայազերծել իր եութիւնը:

*

Ինձ յատուկ է ազգային մտքի կրքոտութիւնը, իբրեւ արգասիք խոր հաւատի ու համոզւածութեան, թէ հայը, իբրեւ ուրոյն ստեղծագործ ազգակ, նոյնչափ պէտք է մարդկութեան, որքան եւ թւապէս եւ քաղաքականապէս հզօրագոյնն ազգերից:

*

- Ինչպե՞ս կ'ուզե՞իք, որ վարուենք ձեզ հետ՝ հարցրին ինձ:
- Որպես ռազմիկի, որը տմարդների, թեև յաղթական լինեն, իրեն արժանի թշնամի չէ համարում:

*

- Մեկն սպառնաց ինձ:
- Մահւամբ չեն վախեցնում նրան, որից - ինչպես գիտեք - յաճախ վախեցել է մահը՝ ասացի ես:
- Եւ... լռութիւնը կնքեց մեր կարճ փոխասացութիւնը:

*

- Չեմ սիրում միջակութիւնը նպատակի, զոհաբերութեան, տառապանքի:
- Միջակութեամբ չես աճի, չես հսկայանայ հոգեպէս:
- Յերոսանում է նա, ով ընթանում է գերպարտականութեան ճամբով:

*

- Անիծեցի ես աշխարհավար մեծերին.
- Չկա՛ն մեծեր, կայ մեծութիւն, հոգով մեծութիւն: Կա՞յսր ես՝ եղիր Աւրելիոս. իմաստասէ՞ր ես՝ Սոկրատ եղիր. զօրավա՞ր ես՝ Աւարայրի Վարդա՛ն:
- Մեծ անունները առանց հոգու մեծութեան նման են կաւէ անդրիի՝ դրւած ոսկէ պատւանդանի վրայ՝ Մասիսն ինձ ասաց:

*

- Սո՞ւրը թէ գրի՞չը: - Թե՛ մէկը, թե՛ միւսը - ես սիրեցի ու գործածեցի երկուսն էլ:
- Սակայն, դրւած երկընտրանքի առջեւ՝ ես պիտի նախընտրէի առաջինը, քանզի լինում են ժամանակներ, երբ գրիչը, խօսքը, ճշմարտութիւնը իրենց ճամբան հարթելու համար կարիք են զգում սրի:
- Սիրո՞ւմ եմ գրիչը, որը, միաժամանակ, ե՛ւ սուր է, որ գիտէ ի պաշտպանութիւն արդար դատերի հազար սրազէն բազուկներ բարձրացնել:

Սիրո՛ւն են սուրը Չայոց արքայի, որը «գետին չընկաւ», այլ իբրեւ հրեղէն կանթեղ, մնաց կախւած Սեպուհ լեռների վրայ, եւ պատմութեան անասող գիշերներին հայու դարաւոր ճամբան լուսաւորեց:

Սուր եւ գրիչ - աստուծայի՛ն գէնքեր, տրւած մարդուն՝ պաշտպանելու իրաւունքն ու սրբութիւնն աշխարհուն - իմ ձեռքուն էլ յաճախ փոխարինեցին իրար:

Եւ... չպարտւեց, «գետին չընկաւ» ե՛ւ իմ սուրը...

*

Մի յաղթանակի օր Սիւնեաց իմ արծիւ գինակիցները ասացին ինձ.

- Երբ մեռնես՝ գլխիդ տակ կը դնենք սուրդ, եւ կը քանդակենք գերեզմանաժայռիդ վրայ՝ Այստեղ հանգչում է նա, որ գործեց իբրեւ կենդանի սուր...

*

Չոգիս վերստին արդար հզօրանքի է ծարաւի եւ ահա՛ անճառելի հպարտանքով կրկնում են մի տողը ստոիկեան իմաստասէրի* . «Արքան Չայաստանի անտառների - կատաղի առիժը ոսկէբաշ»...

Ի՞նչ, Թրովադան երբեմն է՞ր, սուե՞ր մեծ անցեալի, թէ գրական մի յուշ միայն:

Ո՛չ, ո՛չ, դեռ այսօր էլ՝ մեր պատմութեան բարձունքից դիտելով՝ Չայաստանում ես տեսնում եմ աւելին, քան այն, ինչ որ դա ներկայացնում է իբրեւ հողային տարածութիւն, եւ իբրեւ թիւ բնակչութեան:

Թէեւ մեզնից խլւած են առիժաբնակ մեր երկրամասերը, հայ էութեան ներյատուկ առիժութիւնը, սակայն, մնում է, եւ պիտի մնայ:

Սպանւում է ե՛ւ առիժը, առիժութիւնը՝ երբե՛ք:

---

* Սենեկա

ՌԱԶՄԻԿԸ ՉԷ՝ ՄԵՌՆՈՒՄ

*

Մարդը գիտեր իրերի կարգը, գիտեր, որ երբ կայ կեանքը՝ չկայ մահը, նա գիտեր այդ, եւ անխռով կը վայելէր իրեն տրւած օրն ու արեւը:

Ի՛նձ, սակայն, ինձ էր ճակատագրւած կեանքն ու մահը ապրել միաժամանակ:

Վաղուց է, ինչ աշխարհն ինձ մեռած է կարծում, թէ եւ դեռ կոխում են երկրի երեսին, թող որ երկրագնդից, անծայր ու անժիր, ինձ թողնւած է մի տարածութիւն - կալանաւորի մի կոյր խցիկ, որը դժւար թէ կարողանար երկու մեռելների գերեզման տալ:

Ես մեռայ՝ դեռ չմեռած: Աւելի սուեր քան ապրող էակ, ես ե՛լ կամ, ե՛լ չկամ: Թէ եւ կայ կեանքի անօթը՝ կեցութեան ձեւը, բայց չկայ կեանքը, կեանքի զգացումը չկայ:

Ես ապրում եմ՝ կեանքն ու մահն իրար խառնած: Ա՛հ, կարող է, մարդ կարող է փոխել բնութեան կարգը: Կեանքն առանց կեանքի՛... Ո՞վ էր ապրել այդ:

Ես կամ եւ չկամ... Եւ, բաբէ՛, այդ իսկ վիճակում կ'ուզէի մեռնել մարտական մահով, եւ կանգնել Յաւերժութեան սեմին՝ դեռ չսպիացած վերքերով... Չէ՛, ռազմիկը չի՛ մեռնում: Մեռնե՞լ... Բայց մի՞թէ դեռ կամ, դեռ ապրում են ես...

*

Ես ասում եմ՝

- Ժամանակն է ամենածանր բեռն աշխարհում, եւ՝ ամենաթեթեւը, միաժամանակ: Եթերի պէս անզգալի նրանց համար, որոնք երանօրէն ժպտում են երկնքի վճիտ ովկիանին, կամ դաշտերում բացւած ծաղկին, մի այլ հոգեվիճակում՝ դա տիեզերաշէնքի ծանրութեամբ է ճնշում մեր էութեան ամեն մի հիւլէի վրայ:

Կալանաւոր եմ, եւ ահա՛ լսում եմ սրտիս զարկը - մէ՛կ, ե՛րկու... Ո՛չ, ո՛չ, դա սիրտս չէ, այլ ժամանակի ծանր ձեռքը, որն իր երկաթէ մուրճն է իջեցնում գանգիս վրայ - մէ՛կ, ե՛րկու...

Ես կամ,- ասում է ժամանակը,- նրանց համար, որոնք պատճառ ունեն զգալու իմ առկայութիւնը, համրելու իմ օրերը, ժամերը, վայրկեանները՝ ես կամ...

*

Կայ Պրոմեթէյը տառապող - կան նաեւ նրա ցաւերն անոքող ովկիանիդները: Տրւում է ցաւը մարդուն, նրա հետ՝ նաեւ այն մեղմելու կարելիութիւնը:

Յաղթահարել նիւթը - զրկել ժամանակն իր կապարից, ցաւն՝ իր սրութիւնից, լեարդ պատառոտող անգղին՝ իր ճիրաններից - ահա՛ զերագոյնն արւեստներից՝ մայրը բոլոր արւեստների, որոնց ծնունդ է տւել մարդը: Ատարաքսիա՛ պիտի ասել դասական դարերի յոյնը. ստեղծագործ խանդ՝ ասում է մերօրեայ արւեստագէտը. ներքին երկուացում, որի դէպքում զատւում ես քեզ մտրակող ցաւից, եւ մտահայեցողաբար այն դիտում իբրեւ իմաստասիրական նիւթ՝ ասում եմ ես:

Յաղթահարել ժամանակը՝ այն անզգալի դարձնելու աստիճան - աստուածային այդ արւեստին հաւատարիմ՝ ամէն օր մտովի ես անցնում եմ այն ճամբաներով, որ կոխել են աստուածները հին, այցելում եմ Յելլադան՝ ճեմում ու վիճում Աթենքի իմաստասերների հետ, յայտնւում պատմութեան ծանօթ ռազմադաշտերում, թեւս երկարում զինաթափւելու պատրաստ մարտիկին, վիրաւորին եւ, վերջապէս, սրիս եւ Մասսին կռթնած - արթուն հսկում եմ Հայաստանի սահմանների վրայ...

P.S.

*

Զիասկանալ նրան, ով խօսում է Հայաստանի համար ստացած վերքերի լեզուով, նշանակում է ո՛չ հայ, ո՛չ էլ հայրենասէր լինել:

*

Ամենասրբազանը խաչերից, միաժամանակ եւ ամենածանրը - դա ճակատագիրն է հարազատ ժողովրդի:

Այն կրողին ե՛ւ վա՛յ, ե՛ւ պատի՛ւ եօթնիցս:

*

Չերո՞ս ես, ապա ուրեմն, տուր ապացոյցը, որ աշխարհէն - կեանքէն ու մահէն էլ զօրաւոր ես դու:

1955, մայիս

**ՄԵՏԱՊՈԼԻՏԻԿԱ:
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ***

Մարդս չի ծնվում կատարյալ, դա դառնում է ինքնամշակմամբ, ինքնահաղթահարումով, որով՝ կյանքը առաքելություն է:

Կուլտուրական մարդը - դա ներքին կյանքի մարդն է (ամբոխներին պակասում է այդ ներքին կյանքը - նրանք ապրում են առանց ինքնաճանաչումի եւ աշխարհաճանաչումի, առանց ղեկավարող սկզբունքների՝ քաշված կյանքի եւ պատմության օրենքներից):

Պրոգրեսը կարելի է արագացնել անշուշտ, բայց ոչ այն չափով, ինչ չափով կարծում են, թե կարելի է արագացնել կաբինետային երազատեսները: (Բնությունը ստեղծներ չի սիրում), պրոգրեսը ենթարկվում է բնության այդ օրենքին:

Կյանքի դարաշրջանները այլ բան չեն, քան հոգեկան հասունության ֆազաներ: Ոչ մի հասունացում հնարավոր չէ արիեստական ձեւով, առանց խեղելու դա (այդպես է բնության մեջ, նույնը՝ մարդկության):

Մի ժողովուրդ զարգանում է բնականորեն եւ կանոնավոր կերպով, երբ աստիճանաբար անցնում է իր հասունության բոլոր ֆազաները (որոնցից ամեն մեկը հնարավոր է դարձնում մյուսը):

Պրոգրեսի նորմալ ընթացքը (ժողովրդի կյանքի կառուցման, պետական սարք ու կարգի հաստատման) - նախ օրենքները հաստատվում են ոգիների մեջ, վերջը՝ ընդունում սահմանադրության ձեւ:

Այսինքն՝ հոգեւոր պրոգրեսի ճամփով դեպի արտաքին պրոգրեսը: Հասարակական խղճմտանքը արդյունք չէ պետական օրենքների, ընդհակառակը, պատմությունը հաստատում է, որ օրենքներն են հայելին հասարակական հոգու, որ պետական ռեժիմը արտացոլում է ժողովրդական խղճմտանքը:

Օրենքը չէ ստեղծում մարդը, այլ մարդը՝ օրենքները:

«Օրենքները փոխելուց առաջ, անհրաժեշտ է փոխել մարդկանց»
(Aug. Conte, Philosophie positive):

* «Մետապոլիտիկա: Պատմության փիլիսոփայությունը», ինչպես նաև «Երջանկության պրոբլեմը» ձեռագիր տետրակներն առաջին անգամ տպագրվել են 2002 թվականին, Երեւանում: Ձեռագրերը գրվել են, հավանաբար, անցյալ դարի 30-ական թվականների վերջին ու թեև ավարտուն աշխատություններ չեն (այլ՝ գրառումներ), այդուհանդերձ, ունեն անգնահատելի արժեք:

Օրենքը - դա ընկերային մի մեծ ուժ է, ժողովրդական մի հզոր պաշտպանություն, երբ ծնունդ է առնում մարդկանց ներքին կյանքում եւ ապա նվաճում նրանց արտաքին կյանքը:

Կատարյալ ներդաշնակություն հաստատությանց եւ մարդկանց միջեւ, հանրային իրավակարգի եւ ժողովրդի ոգեկառույցի միջեւ:

Երբ ժողովրդի հոգին ավելի կուլտուրական է, քան իրավակարգը, պետական ռեժիմը փոխվում է բռնությամբ, հեղափոխությամբ:

Երբ հակառակն է՝ պետության ղեկավարությունը անցնում է բախտախնդիրների ձեռքը, բռնակալների, որոնք օգտվելով զանգվածների հոգեկան կուրությունից, երկիրը դարձնում են իրենց կրքերի եւ անձն[ական] շահերի շահաստան (այդպես են Եվրոպայի հարավ-արեւելյան երկրները՝ Յունաստանը, Սերբիան, Ռոմանիան, Բուլղարիան, Թուրքիան):

Քաղաք[ական] ազատությունը ծնունդն է բարոյական ազատության:

Ազատ կյանք կա միայն այնտեղ, ուր անխաթար խղճմտանքներ կան (Ռենան):

Մարդս տալիս է իր մերձավորներին միայն այն, ինչ որ ունի:

Ազատության նախապայմանը - ինքնատիրապետումն է, ինքնահաղթահարումը, իր տկարությանց հաղթահարումը:

Ազատագրությունը - դա զենքի գործ է, հաջողության, հաղթանակի:

Ճշմարիտ ազատությունը - դա սկսվում է բարոյական վերանորոգմամբ, վերածնունդով:

Ամենախմաստունն եւ ամենազորավոր հեղափոխականը ժամանակն է:

Դիպվածական եւ լրիվ ազատագրություն առանց հոգեւոր վերադաստիարակության եւ առանց քաղաքացի[ական] տղամարդացումի, գիտական անհեթեթությունն է:

Սեկտանտն ասում է՝ գաղափարն ամեն ինչ է, մարդը՝ ոչինչ (հաստատությունները ամեն ինչ, անհատը՝ ոչինչ): (Հաստատությունը - դա կոնկրետացյալ գաղափար է): Դա ասել է՝ հաստատությունները չեն ստեղծված մարդու համար, այլ մարդը՝ հաստատության: Նմանները մոռանում են, որ ամենապայծառ գաղափարը մնում է իբրեւ չոր արստրակցիա, երբ կապը կտրված է նրա [եւ] հասարակական ոգեկառույցի միջեւ:

Ռեժիմը չի ուղղում մարդկանց, ընդհակառակը՝ մարդիկ են սրբագրում, փոխում ռեժիմը:

Հաստատությունները պիտի արտահայտեն կենցաղը, ավանդությունները, հավատալիքները, ձգտումը ցեղային առանձնահատկությունների այն ժողովրդի, որի համար կյանքի են կոչված (թողերին տալ շվեյցարական սահմանադրություն ! ?):

Ինձ կարելի է պարտադրել մի օտարոտի ռեժիմ, բայց ինձ չի կարե-

լի դա դարձնել հասկանալի եւ ընդունելի: (Իսկ մարդս չի կապվում այն բանին, որ չի հասկանում):

Հաստատությունները հոգի ունեն: Հոգի ունեն նաեւ ժողովրդ[ական] զանգվածները: Անհրաժեշտ է սերտ կապ սրանց միջեւ: Միայն այդ դեպքում [է] բարերարը:

Օրենքը՝ նախ մտայնություն ոգու մեջ եւ ապա հետո՝ իբրեւ սահմանադրություն: (La loi écrite suppose la loi non écrite. Renan).

Պետություն, որ նման է ձեզ (Սոլոն):

Ոչ թե նորը, այլ նորոգում (Ցիցերոն) (Non nova, sed noviter!):

Օրենսդիրը ոչինչ պիտի ստեղծի, որ կկրեր արսուլուտ նորության բնույթ (չտեսնված, չլսված, չսպասված): Նա նախ պիտի ուսումնասիրե հասարակական պսիխիկան եւ յուր օրենքը պիտի հարմարացնե նրան:

Չի կարելի արագորեն հասունացնել: Գոյություն չունի արագ պրոգրես: Արհեստականորեն արագացված պրոգրեսը արհեստականորեն արագացված անկում է:

Պատմությունը մի բան գիտե - աստիճանական տրանսֆորմացիա:

Կատարելությունը չի կարելի իմպրովիզե՝ անել: Գազան-անասունը մարդու մեջ ավելի է ուժեղանում, երբ ուզում ենք մեկեն, առանց աստիճանական բարելավումի - դարձնել կատարյալ էակ:

Բոլոր վերանորոգումները պետք է հաշտեցնենք ավանդությունների հետ: (Հյուսիսային] բեւեռում վարդեր չեն բացվում):

(Ժողովրդիս սոցիալիզմ տվի, կարծելով, որ դա էլեքսիր է երջանկության, բայց դուրս եկավ, որ սոցիալիզմը նրա համար մահաբեր թույն է:

Եվ այժմ մեռնում են այն սպանիչ գիտակցությամբ, որ սպանել են ժողովուրդս):

Ամեն քաղաք-սոցիալական բռնացում՝ խեղում է ժողովրդի հոգին:

Պրոգրեսը փիլիսոփայության խնդիր չէ, այլ ժամանակի: Քաղաքականության եւ պատմության մեջ պետք է թիկունք դարձնենք տեսություններին եւ հենվենք փաստերին:

Իր աճումի մեջ բռնացումի ենթարկվող ժողովուրդը մեռնում է հոգեպես: (Բարին բնության մեջ աստիճանական բարին է - պտուղը, երեխան, աշակերտը դպրոցում...):

Ընդհանուր բարիքը դառնում է չարիք, երբ չի արտացոլում մասնավոր բարիքը:

Երբ ես լավ եմ - ասել է լավ է հասարակությունը: (! ? Չէ, երբ լավ է ժողովուրդը - լավ եմ եւ ես):

Նորվեգիացին՝ ամեն բանից առաջ հայրենիքս:

Շվեդացին - ես ազատ եմ (երգում է), բայց իմ ազատությունից պիտի օգտվեն օրենքին ենթարկվելու համար:

Իտալացին եւ իսպանացին, երբ դժգոհ է, իրեն համարում է օտարական յուր սեփական երկրում (քաջությունը սրանց մոտ ճշմարիտ արիությունն է, հերոսությունն է: Դա մոտենում է այն համարձակության, որ արեւելցիները անվանում են փեխլեւանություն):

Նա, ով ասում է ես ամեն բանից առաջ, ամեն բանից վեր - չի կարող ծառայել ո՛չ գաղափարի, ո՛չ դրոշակի, ո՛չ ցեղի: Դա ծառայեցնում է իրեն ե՛ւ գաղափարը, ե՛ւ դրոշակը, ե՛ւ ցեղը:

Տկար կուլտուրայի տեր ժողովուրդների մոտ գոյություն չունի իդեական կուսակցական պայքար, այլ՝ կա պարտիզանականություն, իսկ պարտիզանականությունը ժխտումն է իդեականությանն:

Բուլղարիան - քաղաք[ական] սպանությունների դասական երկիրը:

Պարտիզանչիհնան ենթադրում է խղճմտանքի եւ բարոյականի անկում:

Գիտությունը հաստատում է, որ քաղաքականության մեջ բացարձակը բացարձակորեն հարաբերական է:

Փաստերը իրավանց բարձրության վրա են - ուր ռեժիմը եւ օրենսդրությունը զարգանում են համաձայն ժողովրդի հոգեւոր մշակույթի:

Չկան մշտական կոնսերվատորներ եւ հեղափոխականներ: Իմաստուն գործիչը պիտի լինի միաժամանակ թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Ես պահպանողական եմ, երբ վտանգ կա փողոցային անարխիայից, հեղափոխական՝ երբ հանրային մտածողության ու կյանքի քարացում կա: (Ես հանրապետական եմ, երբ գտնվում եմ Շվեյցարիայում, Խուժաստանում՝ մոնարխիստ):

Ժամանակի, տվյալ մոմենտի համար արժեք չունի այն բանը, որ արվում է առանց հաշվի առնելու ժամանակը:

Յոգով թաթարացած ռուսը ազատությունը հասկացավ այնպես, ինչպես որ հոգեհիվանդ Նիցշեն հասկանում է հզորությունը՝ «Իմ մեծության արձանը պիտի ցցվի փլատակներից եւ դիակներից կազմված մի լեռան վրա»:

De la doctrine à la pratique il y à du chemin.- Դոքս[ոհնայից] մինչեւ պրակտիկան մեծ ճամփա կա (Գամեքարու):

Իմ նպատակն է մասնավոր փաստերից եւ երեւոյթներից բարձրանալ մարդկության ընդհանուր օրենքների: Դա question de fact - է, փաստի հարց է:

Ընդհանուր վտանգի ժամանակ միջկուսակցական կռիվները ազգասպանության են հավասար:

Իշխանությունը դառնում է օրինականացյալ անիշխանություն, երբ ընդհանուր խղճմտանքի կոնտրոլ չկա:

Փնտրիր պատճառը անցքերի եւ իմաստը փաստերի - հասարակագիտական մեծ սկզբունքների լույսի տակ:

Քաղաքական] ազատությունը ծնունդ է առնում բարոյականից:

Սոցիալական խնդիրը բարոյական խնդիր է: Օրենքը փոխելէ առաջ, փոխիր մարդը:

Ergo*, քաղաքական] ռեժիմը պիտի ներդաշնակ լինի մշակույթին:

Ամբողջական էմանսիպացիան մեկեն գիտական ересь** է:

Ազատ օրենքները դառնում են տեւական, երբ զարգանում են հասարակական] ոգուն զուգահեռ:

Օրենքները լինում են երկարատեւ միայն այն ժամանակ, երբ համապատասխանում են բարքերին:

Գրված օրենքի աղբյուրը չգրված օրենքն է (որ գրված է սրտում):

Բարքերը զարգանում են եւ ուշ թե <շուտ> պարտադրվում որոշումներով:

Ամեն բարեփոխում պետք է սկսվի խղճմտանքից:

Ահա այն սկզբունքները, որոնց վրա հանգչում է պատմության փիլիսոփայությունը:

Իմաստաբար դեն ենք նետում միայն այն, որը կարող ենք հաշտաբար փոխարինել:

Որքան արժեն մարդիկ, այնքան էլ արժեն նրանց տրված ֆունկցիաները:

Ազատությունը չի առնվում, այն սովորում են:

Ամեն մի աղետի, դժբախտության արմատում գտնում ենք մի սխալ կամ մի մոլորանք:

Միայն իրերի սիրտը թափանցելով կարելի է նրանք վերստեղծել:

Ինչ որ ընտրողներն են, այն էլ ընտրյալները:

Իրավունքն առանց ուժի պարզ աբստրակցիա է:

Իդեոլոգները սխալվում են կարծելով, թե ազատությունը կարող է իմաստություն ծնել, ընդհանուր] իմաստությունն է ծնում ազատությունը:

Կոպիտ բռնությունը միշտ էլ առաջացնում է ընդդիմություն:

Հանրապետությունն սահմանադրելը հեշտ է, դժվար է սահմանադրականներ ստեղծելը:

Քաղաքականությունը հավասարակշռության գիտություն է:

Քաղաքական] իմաստությունը գտնվում է չափավորության մեջ:

Սրանք են պատմության պոզիտիվ դասերը, պրոգրեսի օրենքները:

(Գիգո, Շատոբրիան, Տիերի, Մինե, Տիետ, Միշել, Տոկվիլ, Կինե, Դյուրյուր, Ռենան, Տեն, Բարանտ, Կուլանժ, Օգ. Կոնտ):

* Ergo - (լատ.)՝ հետեւաբար:

** Ересъ - հերձված:

**ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԱՅԻՆ ԱՐԳԱՐԱՅՈՒՄՆԵՐ.
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ**

Ռենեսանսը վերանորոգեց նախաքրիստոնեական դասական մարդու իդեալը: Հակառակ միջնադարին, որ գտնվում էր եկեղեցու հեղինակության իշխանության տակ, Ռենեսանսը ձգտում էր մարդու լրիվ ազատագրության: Ազատություն եւ անհատապաշտություն - այդ երկու հիմնական գծերն էին բնութագրում վերածննդի շարժումը: Ոչ մի մորալ, սահմանափակում - թողնված ինքն իրեն - մարդս ինքը պիտի գտնի իր երջանկության ճամփան: Այստեղից է բնորոշ գիծը Ռենեսանսի - օպտիմիզմը: Այսպիսով ազատագրվեց եզրիզմը:

Մարդու «ազատագրության» 2-րդ քայլը կատարեց ռացիոնալիզմը, որը հեռացրեց <Աստծուն> աշխարհից եւ մարդուց: Ըստ նրա՝ աշխարհում գոյություն ունի միայն մեքենական պատճառականություն: Տիեզերքի կատարյալ մեխանիզմում տեղ չկա արտաքին միջամտության: Դեիզմը Աստծու տեղը որոշեց տիեզերքեն դուրս (Տրանսցենդենտ Աստված):

Երրորդ քայլը կատարեց պոզիտիվիզմը, աստվածաբանությունը եւ մետաֆիզիկական համարելով մարդկության կողմից ապրված-անցած զարգացման երկու ստադիաներ: Մարդս պիտի հետաքրքրվի միայն փորձառական իրականությամբ:

Այդ աշխարհայացքային ըմբռնումները գործադրություն գտան նաեւ էկոնոմիկական գիտության մեջ եւ ազդեցություն՝ տնտեսական կյանքի եւ արտադրության վրա: Ազատատենչությունը՝ այնքան հատուկ Ռենեսանսի էպոխային՝ թափանցեց տնտեսագիտական մտածողության մեջ: Ազատություն մտքի, սրտի եւ աշխատանքի - այսինքն՝ անձնավորության եւ նրա հանրային հարաբերությանց - սա պիտի անդրադառնար կյանքի ամենալայն ասպարեզի - տնտեսության վրա:

Ադամ Սմիտը (1723-1790), որից սկսվում է տնտեսագիտությունը՝ ստեղծեց էկոնոմիկական լիբերալիզմը: Ըստ նրա, ինչպես տիեզերքը մի մեխանիզմ է, որ հետեւում է իր օրենքներին, կատարյալ ներդաշնակության մեջ, առանց կարիքն զգալու Աստծո միջամտության, այնպես էլ հասարակությունը մի մեխանիզմ է, որ ինքն է ղեկավարում իր ուժերը եւ օրենքները, եւ այսպիսով ձեռք բերում անհրաժեշտ ներդաշնակությունը:

Տնտեսական գործունեությունը - դա մի փակ մեքենական սիստեմ է, որ կարող է ամենալրիվ ներդաշնակությունը ստեղծել, երբ պետությունը եւ բարոյական օրենքը չեն միջամտում:

Երեք ֆակտորներ են շարժում տնտեսական կյանքը - ազատություն, շահ, մրցում, որոնք փոխադարձաբար կանոնավորում են իրար: Շարժիչը - տնտեսական էզոիզմն է:

Ergo գոյության պայքարը հասարակ[ության] կյանքում չպետք է սահմանափակել, այլ պիտի թողնել ազատ, քանզի դա է օրենքը առաջադիմության:

Դարվինը այդ օրենքը վերագրեց ողջ օրգանական բնության: Ամեն կենդանի արարած գտնվում է մշտատես գոյության պայքարի մեջ: Հաղթում է ավելի զորավորը եւ ավելի հարմարը: Այս ճամփով է տեղի ունենում բնական ընտրողությունը. արժեքավորը եւ զորավորը կյանքում: Նույնը տնտեսության մեջ:

Տնտեսապես տկարները եւ սակավարժեքները կկորչեն, իսկ զորավորները եւ արժեքավորները կշարժեն տնտես[ական] կյանքը: Ընկածները կծառայեն իբրեւ տօր առաջադիմության:

Այսպես տնտեսագիտությունը արտացոլեց էպոխայի գաղափարները - ազատություն, անհատապաշտություն, ռացիոնալիստական լավատեսություն եւ էզոիզմ, իբրեւ օրենք գոյության պայքարի: Պոզիտիվիզմը ետ մղելով հավատը եւ մետաֆիզիկական՝ կտրեց մարդկ[ային] միտքը գերբնական իրականությունից: Այսպիսով ծնունդ առավ մատերիալիզմը, որը ավելի եւս ազդեց տնտեսագիտության վրա:

* * *

Քաղաքականությունը նպատակ ունի կարգավորելու մարդկային շահերը, անալիզ անելու նրանց փոփոխականությունը:

Քաղաքականությունը փոփոխական է, ինչպես ինքը՝ կյանքը: Դա կրոնական դոգմա չէ: Դա ապրիոր բաների վրա չի հանգչում: Դա ընթանում է կյանքի հետեւից եւ ստանում նրանից լոզունգներ:

Պետական գործիչը պիտի 3 գիտությանց տվյալներով - պատմափիլիսոփայության, հասարակագիտության եւ զանգվածների հոգեբանության, <տա> ճշմարիտ դիագնոզն այն չարիքի, որ մի ընկերաբան պիտի անվաներ հայկ[ական] ազգային չարիք:

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՌԱՊԱՆՔ:
ԿԱՐԾԻՔ ԵՐՋԱՆԿ[ՈՒԹՅԱՆ] ՄԱՍԻՆ

Ամենայն ուղիք ի ծով վազեն, եւ ծով ոչ լնու:

Ամենից անհաստատ դաշինքն այն է, որ կնքում ենք բախտի հետ:
Մշտականությունը օտար է իմ բնության: Ես դարձնում եմ իմ անիվը
ահա՛ իմ խաղը: Ուժգնորեն դարձնում եմ անիվս. բարձրացի՛ր նրա վրա,
եթե չես վախենում՝ վաղը գլխիվայր դուրս գալ:

Ճշմարիտն ասելով՝ ինքդ քեզ պատկանող բարիքներից զրկվեցիր:
Իրավունք չունես տրտնջալու իմ դեմ՝ զրկվելով քեզ չպատկանող բանե-
րեն: Հարստություն, դիրք, աստիճան եւ այլն ինձ են պատկանում:

Բախտը նախազգուշացնում է մեզ՝ դավաճանելով:

Պատահական երջանկությունը եւ անարժեք է, եւ անարդար:

Ո՞վ է անմատչելի մարդկային չարության եւ զրպարտության համար:

Ապերջանկությունը անհրաժեշտ է առաջադիմության համար:

Բախտն այնքան էլ անսիրտ չէ՝ նա ամեն ինչ չի խլում մեզնից:

Լավագույն ճակատագիրը աշխարհում՝ կյանքի քաղցրություններին
մի քիչ դառնություն խառնել:

Երջանկության ծոցում հանգչող սիրտը դեպ ձախորդությունները
ավելի զգայուն է լինում:

Մահկանացու՛, ինչո՞ւ քեզնից դուրս կփնտրես երջանկությունը, որը
քո մեջ կկրես: Մոլորանքի եւ տգիտության մռայլ ամպը խանգարում է
ձեզ՝ տեսնելու զայն:

Պատահական երջանկությունը լինում է վաղանցիկ: Նրա վարդերը
շուտ են թառամում եւ մնում է միայն փշալի ոստը:

Եթե երջանկությունը մեզ չի ազատում վախեն՝ անարժեք է դա:

Եթե իմ հարստությունը դառնում է պատճառ ուրիշների չքավորու-
յան՝ անեծք է դա: Ինչո՞ւ ես մուրացկանորեն ուրիշեն՝ բախտեն բարիքներ
սպասում, երբ կարող ես սեփականդ ունենալ:

Հարստությունը, ճիշտ է, կխոստանա, բայց չի տար մեզ երջանկու-
յուն (հարցրու՛ հարուստին, թե իր հոգին մի վայրկյան ազա՞տ է հոգսերից
եւ ձանձրությից: Չկորցնել, ավելին չահել...):

Գերագույն երջանկությունը դա է, որ պատճառ կդառնա եւ այլոց
երջանկության:

Աստիճանն արգելում է տկարությանց մուտք գործելու մեր սիրտը: (Թերությունը, մեղքը, հանցանքը աստիճանավորի մոտ ավելի մատնիչ են եւ ավելի զզվելի):

Արդյո՞ք նվազ են խժբժուն նրան, որի ճակատը լուսավորված է փառքի ճառագայթներով:

Երջանկությունը գորությունն է, հապա ինչո՞ւ նրա առջեւ կողոպտ երջանկը (դա կորցնելու մտածումեն կողոպտ):

Կան հաճույքներ, որոնք սիրինային ցանցեր են:

Յաճախ ասելով այդ, մենք ավելի մոտեցած կլինենք ճշմարտության սրբարանին, հաճախ մեզ այցելում է երջանկության ուրվականը, նրա կրկներեւույթը եւ մենք՝ երջանկածարավ մարդը միամտորեն այն երջանկության տեղ է ընդունում:

Ճշմ[արիտ] երջանկությունն այն է, որը միաժամանակ բարի է դարձնում մարդս:

Իմ թախտության գլխավոր պատճառը այն է, որ Չարը գոյություն ունի եւ ընթանում է առանց պատժի այն աշխարհում, որի թե՛ ստեղծիչը եւ թե՛ վարիչը անսահման բարի էակ է:

Առաքինությունը ոչ թե չէ վարձատրվում, այլեւ հալածվում է անողոքաբար: Դա ոտնակոխ ընկած է մեղքի ոտքերի առջեւ եւ խնում է դառն բաժակը՝ որը չարագործները պիտի դատարկեին:

Սխալ է, միայն ազնիվն է գորավոր:

Մեղքը չի մնում անպատիժ, առաքինությունը՝ չվարձատրված:

Արատավորությունը տկարություն է:

Առաքինությունը՝ հզորություն:

Անզորությունը հավիտենական ճամփորդակիցն է չարաբարոյության:

Չարություն գործելը - անզորության նշան է:

Կարելիություն ունենալ չարիք գործելու - հզորություն չէ:

Ուրախացուցիչ խղճմտանքը հետեւանք է բարեսիրության:

Երջանկություն - դա մեղանչելու ազատություն չէ, ինչպես եւ անպատժելիություն չէ:

Չարերի հզորությունը ցնորք է:

Իմաստունը չի լքվում, երբ բախտը զինվեց նրա դեմ, ինչպես քաջ զորականը չի զայրանում, երբ նրա ականջին զենքերի շայունն է հասնում:

Մաքուր մարմինը՝ դա անսահման ուժերի ամբար է:

Երջանկության փոխարեն մենք նրա սովերն ենք հալածում:

Քաղաքականապես ազատ ենք, բայց եւ այնպես ստրկականության շղթաների հետքեր ենք թողնում:

Ամեն մի ձախորդությանդ դեմ տուր առաքինությանդ եւ հույսիդ վահանը:

Ամեն ինչ կատարիր արթուն խղճմտանքիդ աչքի առջեւ:

**ԿՈՐԾԱՆԻՉ, ԿՈՐՍՏԱԲԵՐ ԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ԱՐՅԵՍՏԱԿԱՆ, ԽԱԲՈՒՄԻԿ ԴՐԱԽՏԸ**

Որոնք են նախապատճառները՝ հաշիշի, մորֆինի եւ կոկաինի միջոցով արբենալու պահանջի. երեք են պատճառները՝ անձնական, հասարակական, միջազգային:

Բարձր կյանքի կարիքը, ֆիզիկական եւ հոգեւոր ուժերի ազատ արտահայտության կյանքի կարիքը, հարստանալու ծարավը, քանզի առօրյան հաճախ ծանր եւ անուրախ է: Այնքան պարտականություններ կծանրանան ու կճնշեն անհատի հոգու վրա, դա վարում է մի անհավասար գոյության պայքար, ենթակա այնքան զրկանքների եւ ստորացում-ների: Ոչինչ խորապես չի շոշափում մեր հոգին: Չկան տոներ, չկա շեփոր, չկա խենթացուցիչ ուրախություն: Այդ պայմաններում մարդուս թե՛ ֆիզիկական եւ թե՛ հոգեւոր ուժերը նվազում են եւ աշխարհը սկսվում է թվալ միօրինակ եւ անհրապույր:

Կյանքի տնտեսական եւ ընկերային պայմանները, ուր իշխում են անիրավությունն ու անարդարությունը, ուր հաղթական են ճարպիկ, անզոր միջակությունները, անձնակենտրոնները, սակավարժեքները, ուր ավելորդ մարդ են սեւատեսները, մելանքոլիայի ենթակաները, տկարակամները եւ ազնիվները:

Արդար է Բողլերը՝ մարդկային սիրտը իր մեջ կրում է սաղմը ավելի բարձրիբարձր կյանքի, որի մեջ նա իրեն տեր եւ ոչ ստրուկ պիտի զգա, որի մեջ զեղեցկություն, ուրախություն, թեթևություն պիտի զգա՝ տոն կուզե:

Նա, եղել է մի վայրկյան, երբ ճաշակել է երջանկությունը եւ գիտե նրա քաղցրությունը, գիտե, թե որքան զեղեցիկ է եւ մեծ աշխարհը, երբ երջանիկ ես, եւ վերստին կփնտրե հինը...

Նա գիտե, որ հնարավոր է երջանկությունը, բայց կոժվարանա իրեն երջանիկ զգալ - ահա նրա ողբերգության ակն ու աղբյուրը:

Սոցիալիզմի դար է - քրիստոնեության] երկինքեն զատ կա երկիրը, որի վրա Դրախտ կփնտրե, կկարոտե, կերազե:

Ջղերի դար է, հիվանդ, անասելիորեն զգայուն՝ երջանկությունը, որը հաշիշի դեր կատարե իր ցավերի դեմ:

Բայց խուսափում է մեր կարելիությունեն, այդ Դրախտը, մենք նկրտում ենք մտքով խաբել կյանքը, մենք նետվում ենք դեպ արհեստական ու խաբուսիկ դրախտը՝ էվֆորիստիկ թույների, նարկոտիկների խաբուսիկ Դրախտը, մենք խորտակում ենք նրա դռները եւ ներս

խուժում... Մենք հիվանդոտ երանություն ենք փնտրում, որը մեզ առերեւոյթ ազատում է կյանքի վշտերեն եւ պարտականություններեն, եւ մթազնելով մեր գիտակցությունը եւ էքզալտե անելով մեր զգացումները՝ մեզ տալիս է խոր ապրումների իլյուզիան:

«Մի ժամ առանց օպիումի, ահա՛ սարսափը, անգերծանելի ցավը, որից չկա փրկություն, քանզի այդ ծարավը եւ նրա հագեցումը չի կարող դա մարել: Ես անիծյալն եմ, որը тлещавая жертва-են ազատվելու համար ընկնում է հալած արճիճի մեջ» - (Կլոդ Ֆաբետ) «մի բան միայն, մի բայ - տառապում էր»:

«Ո՛չ երջանկությունը, ո՛չ էլ դժբախտությունը ստեղծած են մի մեծ բան կյանքում»:

Եթե կյանքի նպատակը հաճույքը համարեցիր՝ վախճանդ կորուստն է:

Այլ է կյանքի նպատակը՝ ուրախ գոհաբերության ճամփով դեպ կատարելություն: (Եթե հաճույքը լիներ կյանքի նպատակը - սողողները եւ պարալիտիկը երջանիկ պիտի համարվեն, քանզի ապրում են մի անհեթեթ հաճույքի փղոսկրյա ապարանքներում...):

Մոռացում կա՛ն էկզալտացիա - ահա թե ինչ է փնտրում նարկոտիկը - կա՛ն մարել ցավը, կա՛ն սաստկացնել գրգիռը ոգու:

Արեւելքը հաշիշիստ է եւ օպիումիստ:

Արեւմուտքը - ալկոհոլ եւ կոկաին:

Չաշիշը ոչինչ չի տալիս, նա միայն ամպլիֆե է անում, մեծացնում այն, ինչ որ կա ենթակայի մեջ եւ նրանից դուրս:

Խորացված անալիզը հաշիշարբեցումի ֆիզիկական եւ հոգեւոր բավականության սուտ զգացողություն, անճառելի ուրախություն:

Կա գաղափարների հիպերտրոֆիայի ֆազան: Գաղափարները ծնուն եւ զարգանում են հրեշային արագությամբ: Կարծեք ասոցիացիայի օրենքներեն դուրս լինեն:

«Ամենապարզ բաները - Շարլ Ռիշե - թվում են թատրոնականորեն էֆեկտավոր»:

Անձնական գերազանցության գաղափարը չափազանց զորավոր է հարբած հաշիշիստի մոտ:

Փախուստ ներկայեն: Ուշադրության եւ տրամաբանության վրա, որոնք մթազնում են եւ կորչում, իշխում են հիշողությունը եւ երեւակայությունը, որի շնորհիվ իրերը եւ անցքերը մեր շուրջը դառնում են օտար եւ անհատը, ամբողջապես անցյալի եւ ապագայի իշխանության տակ է - մեկը տրված հիշատակների եւ ապրումների, մյուսը՝ երեւակայության մեջ:

Չիշողությունը եւ զգայարանքները սրվում են, եւ որպես հետեւանք՝ հիշատակներն ու պարագաները ընդունում են տարօրինակ չափեր: Ոգին

անսահմանության, անմահության դռներն է բախում, մեր էության նեկտարը խմում:

Գույները սկսում են երգել, հնչյունները ստանում են երանգներ, պարֆյունների մեղեդիներ:

Անձնավորությունը սկսում է կորչել եւ միաձուլվում է իրերի հետ: Գաղափարը՝ ժամանակի եւ տարածության, չքանում է: Ակնթարթերը թվում են որպես հավիտենականություն, եւ հավիտենականությունը խտանում է մի ակնթարթի մեջ: Ահա ձեզ թելատիվ տեսությունը՝ տրված հիվանդոտ ապրումների մեջ:

Պասիվ հայեցումն աշխարհի - ահա արեւելքցու փնտրածը: Իսկ հաշիշխստը չի կարող մի բարդ եւ զորավոր շարժում կատարել դեպի տվյալ նպատակը: Դժվար կկենտրոնացնի իր ուշադրությունը (պսիխոլոգ եւ ֆիզիոլոգ] Լանգե):

Գերզգայականությունը հաշիշային արբեցումի դեպքում (պսիխատոր Բենե) լսողական եւ տեսողական հալյուցիանցիաներ: Հակում դեպի մակրոսկոպիա - ամեն ինչ մեծացված վիճակի մեջ տեսնել: Պատկերների եւ դատողությանց քառատրոփում (գալ օպերուկիստ):

«Խենթության ալիք» - զգացողական դեֆորմացիաներ, գաղափարային դեֆորմացիա, որի դեպքում մի տեսակ «շոգի» է բարձրանում երկրից եւ պատում նրանց մարմինը: Այդ աուրան: Հեռավոր եւ քաղցր մի կարոտ եւ անհանգստություն է լեցնում մեզ:

Երբեմն դա հասցնում է կոսմիկական չեզոքացումի, առանձնացումի զգացողության: Անհատը մենակ նետված է տիեզերական լռության մեջ:

Ճշմարիտ է ասում Բոդլերը՝ «Ով որ չէ ծնել ընդունելու կյանքի պայմանները, ծախում է իր հոգին»:

Հիպերակուզիա - լսողության կենտրոնը թունավորված է - անհեթեթ ֆանտաստիկա:

Իդեֆիքսեր - սեռային անամոթություններ, էքսիբիցիոնիզմ, բռնություն:

Միջակության օրենքը, որը ղեկավարում է ամբողջ բիոլոգիան: Ամեն մի օրգանիզմ ունի իր չափը, ամեն մի խելք՝ իր սահմանները, եւ որոնք հաղթահարելը կամ անցնելը մեզ չէ թույլատրված: Պետք է միջակ լինել մեծ անձի հանդեպ, թող որ դա տառապանք է ընտրյալ ոգիների համար:

Մեր բնագանցական կարոտը բացարձակ են չենք առներ ոչ հեշտասիրական ցնցումների, ոչ մեր խելագար ամբիցիաների, ոչ միստիկ արբեցումների, ոչ էլ արտասիրական հայեցողությունների մեջ:

Պետք է կյանքն ընդունել այնպես, ինչպես որ է դա եւ ազնիվ ճիգերով ծառայենք նրան՝ զայն ավելի եւ ավելի գեղեցկացնելու եւ իմաստավորելու համար:

Ապրեցա՛, կարող է բացականչել միայն նա, որը գիտե վարել իր հստակ, կամային եւ գորաց միտքը, որի զգացումը արթուն է, որը ջրդեղել է իր կամքը ժայռեր խորտակող, հատուկ է մեծ զոհաբերությանց եւ մեծագործությունների համար: Նա, որն ընդունում է, թե տառապանքը կարելուր եւ անհրաժեշտ բաժինն է մեր գոյության:

Հաշիշը տկարացնում է եւ հաճախ իսպառ ոչնչացնում մեր քննադատական վերաբերումը դեպ աշխարհն ու իրերը, ինչպես եւ մեր ինքնակոնտրոլը, տալով մեզ վայրկյանորեն երջանկություն:

Իլյուզիան՝ դա մեզ, ապուշացրած, դարձնում է ճշմարտորեն ապերջանիկ:

ՎՃԱՐԵԼ «ԿԱՆԱՑԻ ԴՐԱՄՈՎ» («ЖЕНСКОЙ МОДЕТОЙ»)

D.-r Էրնեստ Շամբարը իր «Սորֆինոնոզներ» գեղեցիկ գրքի մեջ, իմիջիայլոց ասում է՝ «Կենդանիների թագավորը թանկ է գնում իր գերազանցությունը եւ իր հզորությունը - նա ճանաչում է վիշտը, հետաքրքրությունը եւ ձանձրույթը: Եվ սրա համար նա չէ <խնայում> ամեն տեղ եւ ամեն ժամ միջոցներ՝ փախչելու իր չքավորության գիտակցությունն: Եվ սրա համար նա գտել է 3 ճամփաներ - մահը, գործունեությունը եւ ցնորքը: Առաջինը պահանջում է համարձակություն, 2-րդը՝ կորով, իսկ ցնորքը բոլորի կարելիությանց սահմաններում է գտնվում: Եվ «մտքի թույները» ընձեռում են մարդուն, ով որոշում է մոռանալ կյանքը, գրեթե անսպասելի միջոցներ»:

Տառապանքը անհրաժեշտ մաս է մարդկ[ային] մեծության, եւ նա, որ ճգնում է հեռացնելու դա՛ սպանում է մարդկային բնության ամենաազնիվ կողմը:

ԿՈԿԱԻՆՅԱՆ ԱՐԲԵՑՈՒՄ

Սկսվում է մի քանի վայրկյանն եւ շարունակվում 2-3 ժամ: Տարածվում է ցրտությունը դեմքի վրա: Հետո գալիս է էֆորիան - ներքին խոր բավականությունը ոգու՝ արթնցած, թեւառած, թռած բարձրորեն կյանքի վշտերի, նվաստությունների եւ միզերիաների վրա: Պարտականությունները, հրամանները օրենքի եւ մորալի թվում են մանր եւ հիմար պայմանականություններ, որոնց մասին չպետք է մտածել: Ծնունդ է առնում զորության եւ ուժի զգացումը: Միտքն իշխում է եւ կարող է ամեն ինչ անել: Մի գործոն, հաղթական ուրախություն է հեղեղել մեր հոգին: Սորֆինիզմը ձգտում է իրականացնելու առօրեայի իդեալը - միրվանա, քաղցր ինքնախորացում եւ անդորր: Իսկ կոկաինիզմը ձգտում է Նիցշեի իդեալին՝

հզորության կամքը - անձնավորության գործուն՝ հաղթական արտահայտությունը աշխարհի վրա:

Ազատ է, համարձակ, ունի անդուլ գերազանց զգացում: Երջանիկ է, որ ապրում է:

Պակասում է դիսցիպլինե եղած կամքը:

Սեռական Նագունը էկզալտե է եղած եւ համարձակ է:

Անցավ արբեցումը՝ գալիս է դեպրեսիան:

Դա դառնում է մռայլ, գերագրեսիվ, միզանտրոպ եւ հարձակողական:

* * *

Հավիտենական ու կատաղի պայքար ճակատագրի հետ - ահա անհատ, թե հավաք մարդու կյանքը:

Հաղթանակը (ազատ տերն զգալու համար):

Չկա Հայաստանը՝ ինձ համար չկա երջանկություն: Հարստություն, փառք, դրախտ - անգոր են ինձ երջանկացնելու:

Այսօր կա մեղքի եւ տկարության գիտակցությունը՝ սպանիչ:

Երկինքը նվազ կնայենք...

Գիտության լույսի հետ կաճե հիվանդությամբ թիվը:

Փիլիսոփ[այական] սիստեմները դեռ երեկ փրկարար՝ այսօր կցնդեն...

Ըստ ամենայնի անբարոյական է իրեն երջանիկ զգացող անհայրենիքը, լինի դա անհատ, թե ժողովուրդ:

ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ, ԹԷ՞ ՊՐՈՎՈԿԱՑԻԱ

Որոշ թերթերում կարդացի մի յայտարարություն իմ մասին:

Որպես թե «հակակուսակցական» եւ «հակակարգապահական» ինչ-որ «արարքներու համար» հեռացուած են Յ. Յ. Դաշնակցութիւնից:

Երրորդ պրովոկացիան է դա, որ տեղի է ունենում վերջին երկու տարուայ ընթացքին Բուլղարիայում ապրող, երկրից եկած, որոշ մտաւորականների դէմ:

Անսիջապէս ասեմ, որ այդ բոլորի հեղինակը Ռուբէն Տէր-Մինասեանն է՝ տարիների իմ անձի եւ իմ քարոզած ցեղահոգ - դասակարգ, հատուածականութիւն եւ սուտ սոցիալիզմ ժխտող - դաշնակցականութեան թշնամին:

Աշխարհը գիտէ, որ Բուլղարիայում քաղաքական կուսակցութիւններ չկան եւ կուսակցական պատկանելիութիւնը պատժում է:

Տէր-Մինասեանը գիտէ նաեւ այն, որ դեռ երեկ էր, ինչ Եավորովի արձանի բացման եւ Քրիստափորի մահուան 30-ամեակին նուիրուած մեր հանդիսութեանց առթիւ՝ մեզնով զբաղուող եւ մեր ցեղի գոյութեան թշնամի երկրի մամուլը մերկացումներ եւ յարձակումներ կատարեց իմ դէմ:

Այժմ, որի՞ն է ծառայում այս մարդը եւ ի՞նչ է իր կատարածը - պրովոկացիա՞, թէ՞ մատնութիւն:

Չորրորդ տարին է, ինչ լռում են այն մասին, որ այդ մարդը անձնական հաշիւներով դաւեր է նիւթել իմ սկսած ցեղակրօն շարժման դէմ, այդ վերջինը Ամերիկայով սահմանափակելու եւ իր խանձարուրի մէջ խեղդելու նպատակով:

Այդ եւ ուրիշ անելի ծանր խնդիրների կապակցութեամբ՝ ես վաղուց նրան մեղադրել եմ որպէս դաւադիր եւ պահանջել մերկացումը նիւթուած դաւերի: Այդ կարելիութիւնը, շատ հասկանալի պատճառներով, ինձ չտրուեց եւ ես ժամանակին նաեւ սոֆիստիկ երեք անձերի ձեռքով յղած եմ իմ հրաժարականը: Որից յետոյ մի գրութեամբ ինձնից խնդրել են ետ առնել հրաժարականս: Ես այդ խնդրանքն անգամ պատասխանի չեմ արժանացրել: Իսկ այժմ դուրս է գալիս, որ ո՛չ թէ ես եմ հեռացել՝ ներքին դաւադրութեան մէջ մեղադրելով Տէր-Մինասեանին, այլ որպէս թե «հակակուսակցական» ընթացքի մէջ եմ գտնուել եւ «հեռացուել»:

Նման բարոյականով կարելի՞ է հայրենիքին եւ ազգին օգտակար լինել:

Չասկանալի չէ՞, որ իր ողջ կեանքը նման բանասարկութիւններով, ընկերադաւութիւններով լեցնող եւ անձնանպատակ թայֆաներով Դաշ-

նակցութեան ներքին կեանքը թունաւորող մէկի հետ կարելի չէ միեւնոյն յարկի տակ լինել:

Վաղուց է, որ այս մարդու ներկայութիւնը ղեկավարութեան մէջ՝ համարել են եւ համարում են կատարեալ աղէտ Դաշնակցութեան համար, եւ համոզուել, որ քանի նա դեռ կը յաջողի իր գիտցած ճամբաներով իրեն պարտադրել, իրական եւ կրող ղեկավարութիւն չի ունենայ Դաշնակցութիւնը:

Չեն ցաւում, որ դեռ 1921 թուականին Հայաստանի մտաւորականութեան հետ փրկել են եւ սրա կեանքը:

Գիտեմ, որ հերթական իր այս տկարութիւնը արդիւնք է իր միակ ընդունակութեան - իր ամէն մի ձախողանքից եւ ուրիշների ամէն մի յաջողութիւնից յետոյ՝ արուեստական թնճուկներ ստեղծել եւ հանրութեան ուշադրութիւնը հեռացնել իր անձէն:

Տէր-Մինասեանի վատութիւնը խորանում է նրանով, որ նա ո՛չ միայն խեղաթիւրում է այսօրուայ մեր յարաբերութիւնների բնոյթը, այլ եւ օգտւում է անցեալի իր մի այլ վատութիւնից:

Ասում է, որ ես 1921 թուին էլ «պատժուել» եւ «ներուել են 10-րդ ընդհ. ժողովի կողմից»: Թէ ո՞վ է «ներուել» այդ ժողովից եւ ո՞վ իբրեւ Թաւրիզի դաւադիր ստացել բարոյական իր պատիժը, երեւում է հէնց նոյն այդ ժողովից, որ ամօթանքով լռել է Տէր-Մինասեանի ստեղծած Կարսի մասին, իսկ իմ վարած Սիւնեաց գոյամարտի վերաբերեալ, թողել է հետեւեալ որոշումը.

- «Ձանգեզուրի ապստամբական շարժումները եւ անոր շարունակութիւնը ունեցած են արտակարգ նշանակութիւն՝

1) Մեծամասնականները զգաստացնելու, անոնց բռնութեանց եռանդը չափաւորելու, 2) Փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ նահանջող ընկերներու, բանակի եւ գաղթականութեան թիկունքը ապահովելու եւ անոնց Պարսկաստան անցքը դիւրացնելու, 3) Ձանգեզուրի ամբողջ գաւառը Հայաստանի Հանրապետութեան միացնելու, 4) Արտաքին աշխարհին մէջ մեր հարցի քաղաքական դիրքը ամրացնելու տեսակետէն»:

Հայրենասէր եւ բարոյականի տէր երկրի ո՞ր հայը դեռ 1921թ.-ին Թաւրիզում չհասկացաւ, որ հէնց Կարսի աղէտը աննշան թողնելու եւ անպատասխանատու մնալու նկատումով վայրկեանի պահանջ էր Հայաստանի համար «արտակարգ նշանակութիւն» ունեցող իմ այդ ծառայութեան դէմ դաւել եւ գրել ինձ. *«Թո՛ղ Անդրանիկութիւններդ: Անդրանիկն էլ քեզ պէս վարուեց եւ այժմ անտէր թափառում է Եւրոպայում»:*

Նմանապէս ո՞ր հայն այսօր պիտի չհասկանայ, որ ցեղակրօն շարժումից, վերանորոգչական եւ վերաքննական ոգի ստեղծելու մեր ճիգից,

մեր ստեղծած ցեղային խռովքից եւ մանաւանդ իր համար այնքան անհաճոյ տարօնականութիւնից յետոյ, Տէր-Մինասեանը հոգեբանական նոյն հաշիւներով անհրաժեշտ պիտի չհամարէր կրկնել 1921թ.-ի դաւը իմ դէմ, որպէսզի արուեստական թնճուկով հրապարակը վերստին աղմկելով՝ մոռացնել տար տարիների իր ունայնագործութիւնը եւ ծածկել ներքին պառակտիչի իր մեղքերը:

Ո՞ր հայը չգիտէ, որ խորապէս տարբեր են իմ եւ Տէր-Մինասեանի ըմբռնումները «կուսակցականութեան» եւ «կարգապահութեան» մասին, եւ ո՞վ չգիտէ, որ իմ հասկացած դաշնակցականութիւնը հայութեան տուել է Ձանգեգուրը, մահէն փրկել Յայաստանի Դաշնակցութիւնը, իսկ Տէր-Մինասեանի «կուսակցականութիւն»ը եւ «կարգապահութիւն»-ը Կարսի ամօթանքը եւ Քան լեռան անօրինակ ողբերգութիւնը:

Երբեք չեն զարմանում, որ Տէր-Մինասեանը գոհ է այսօրուայ վիճակից եւ սիրտ ունի հայ ժողովրդի աննախընթացօրէն ծանր եւ փափուկ այս դրութեան մէջ իր անձնական թշնամանքն ու ընկերադաւութիւնը հրապարակել արուեստական թնճուկներ ստեղծելու հաշիւներով: Ես, դժգոհ օրուայ կացութիւնից, այսօր չէ, որ հայութեան փրկութիւնը տեսնում եմ վերանորոգումի մէջ: Դժգոհ եւ դաւադրուած՝ ես հեռացայ եւ արիութիւն ունեցայ լռել իմ առած քայլի մասին: Ի՞նչը կարող էր առիթ տալ, որ իմ կողմից դատապարտուածը հրապարակէր իր թշնամանքը՝ խեղաթիւրելով ճշմարտութիւնը:

Ռուբէն Տէր-Մինասեանը տրամադի՞ր է ստանձնել իր ընկերադաւութեան հետեւանքների պատասխանատուութիւնը:

«Ռազմիկ», Սօֆիա, 1938թ., 7 դեկտ., թիւ 59

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

1. XIX դարի երկրորդ կեսերին արեւմտահայերն ապրեցին իրենց պատմության առավել տագնապալից ժամանակաշրջանը: Լինելով դատապարտված պարբերաբար ստրկացման, բռնի մահմեդականացման եւ ֆիզիկական ոչնչացման՝ նրանք վերածվել էին անպաշտպան եւ անօգնական ստրուկների, որոնց իրեշավոր սուլթանականությունը զրկել էր ապրելու տարրական իրավունքներից, ունեցվածքից ու մարդկային արժանապատվությունից:

Եվրոպան ու քաղաքակիրթ մարդկությունը ոչ միայն ոչ մի օգնություն չցուցաբերեցին, այլեւ նույնիսկ հանդես չեկան բարոյական վրդովմունքի սովորական արտահայտություններով:

Այսպիսի քաղաքական իրադրությունում հայերին մնում էր երկուսից մեկը. կան հարմարվել՝ գոյատևելու համար, կան ապստամբել: Նրանք ընտրեցին վերջին ճանապարհը: Հայերը նույնպես ստիպված եղան գնալ հեղափոխական ուղիով, որով մոտ անցյալում գնացել էին թուրքական լծի դառնությունը ճաշակած բոլոր ժողովուրդները:

Այդ ժամանակահատվածում գերիշխում էր «աշխարհին ղեկավարում է կարծիքը» տեսակետը:

Այդ ժամանակվա Եվրոպան ազատության ձգտող ժողովուրդներից պահանջում էր «հավելյալ արյուն»՝ միակ ապացույցը նրա, որ տվյալ ժողովուրդն արժանի է ավելի լավ ճակատագրի: Եվ հայ ժողովուրդը կտրեց իր զարկերակը: Սկսվեց հայ ազատագրական շարժումը՝ որպես պատմական պահի պահանջ:

2. Արեւմտահայերի հեղափոխական շարժմանը շուտով միացավ ռուսահայերի համալսարանական ուսանողությունը: Անցած դարի 90-ական թվականներին առաջացավ Դաշնակցություն կուսակցությունը. այն ստեղծեցին Քրիստափոր Միքայելյանը, Ռոստոմ Ջորյանը եւ Սիմոն Չավարյանը: Նրանք սկզբում ուզում էին իրականացնել Դաշնակցության հեղափոխական նախորդների՝ արմենականների ու հնչակյանների համատեղ գոյակցությունը, որոնց գործունեությունը կրում էր անջատ բնույթ: Նրանք փորձեցին ստեղծել հայ ժողովրդի՝ գոյություն ունեցող բոլոր ազատագրական ուժերի միություն: Սակայն, դա չհաջողվեց, եւ, այդպիսով, Դաշնակցությունը, փոխարեն դառնալու հայ հեղափոխականների դաշնակցություն (միություն), մնաց որպես հայ հեղափոխական դաշնակցություն:

Իր գոյության սկզբում այս կազմակերպությունը բնութիւնով առավելապէս հեղափոխական, մարտական եւ ազգային էր: Այդպիսին նա մնաց մինչ 1907թ.: Նրա ծրագրային խնդիրները որքան համեստ էին, այնքան եւ հասկանալի՝ արեւմտահայերի կյանքի, ունեցվածքի ու պատվի ապահովում. այլ կերպ ասած՝ բարենորոգումներ:

Նա որպէս մարտավարական զենք ընդունեց հայդուկային հարձակումները, ահաբեկչությունը եւ քարոզչությունը: Առավել գործող էր նրա ահաբեկչական զենքը: Կարճ ժամանակում նա իր ակտիվում ունեցավ որոշ արգասավոր արդյունքներ. օրինակ՝ Օտոմանյան բանկի գրավումը Ստամբուլում, Խանասորի արշավանքը, սուլթան Աբդուլ Յամիդի վրա մահափորձը եւ այլն:

«Յայկական պայքարը ցնցել է Եվրոպայի հասարակական կարծիքը», - գրում էին ֆրանսիական թերթերը սուլթանի դէմ մահափորձի առթիվ:

Դաշնակցությունը վճռականորեն հանդես եկավ նաեւ այն օրերին, երբ ցարական կառավարությունը պատրաստվում էր բռնագրավել եկեղեցական ունեցվածքը: Նա փրկիչ դեր խաղաց հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, երբ ցարիզմը ազգամիջյան երկպառակություններ հրահրելով՝ փորձում էր անդրկովկասյան աշխատավորական զանգվածներին հեռու պահել մոտեցող ռուսական հեղափոխության մասնակցությունից:

Յեղափոխական հայդուկը կոփվեց հեղափոխական պայքարում ու դարձավ անձնվիրության եւ անձնագոհության մարմնավորում: Առաջին շրջանի հայդուկներին կարելի է դնել մեր դասական հայրենասերների կողքին՝ չմեղանչելով մեր հերոսական անցյալի դէմ:

Ոչ պակաս հեղինակություն էին վայելում հայ մտավորական հեղափոխականները՝ ժողովրդի վիշտը կիսող նրա զավակները: Նրանց, ինչպէս նաեւ հայդուկների համար ազգային գործը սուրբ էր, որին ծառայելը նրանք համարում էին պարտք ու պատիվ:

Իր առաջին շրջանի ժողովրդականության ու հերոսականության համար Դաշնակցությունը պարտական էր հենց այդ երկու կարգի հեղափոխականներին, որոնց առկայությունը պայմանավորված էր Դաշնակցության հիմնադիրների բնութագրերի արտակարգ բարոյականությամբ: Նրանք իրականում մեծություններ էին՝ հայտնի իրենց կենցաղի համարյա զինվորական խստությամբ, ուղիղ մայում էին վտանգի աչքերին, վայելում անվիճելի հեղինակություն: Նրանց համար գերագույն օրենք էր անձնագոհությունը: Նրանք բոլորն էլ չունեին անձնական կյանք եւ մահացան վտանգներով լի հեղափոխական պայքարի դիրքերում:

Անհնարին է զուգահեռներ անցկացնել Դաշնակցության սկզբնական եւ այժմյան ղեկավարների, այն ժամանակվա հայդուկների ու հետո եկած

մաուզերիստների միջև՝ առանց հիանալու առաջիններով եւ՝ խորապես նողկալու վերջիններից: Իսկապես, ի՞նչ համեմատություն կարող է լինել Նիկոլ Դումանի եւ ավագակ Դրոյի, լեգենդար Սերոբի ու մորթապաշտ Տեր-Մինասյանի (Ռուբեն փաշա) միջեւ:

3. Սակայն, կուսակցության հիմնադիրների մահը եւ բարձրագույն կուսակցական մտավորականության՝ տեսաբանների ու ղեկավարների ոչնչացումը (հայոց մեծ ողբերգության օրերին՝ Ստամբուլում եւ Թուրքահայաստանում) հոգեպես գլխատեցին Դաշնակցությանը, որն անճանաչելիության աստիճան այլասերվեց:

Նոր ղեկավարության հոգեւոր աղքատությունը շուտով իր կնիքը դրեց Դաշնակցության դեմքին ու գործունեությանը: Լինելով փոքր տրամաչափի բարոյական մարդիկ՝ նոր ղեկավարները եղան անարժան ու անհավատարիմ իրենց առաջնորդներին, որոնց համար կյանքի հիմնական սկզբունքը, ինչպես պատմական անցյալում, այնպես էլ իրենց ապրած օրերին, եղավ գաղափարների սրբությունը, որին նվիրեցին իրենց եւ հենց այդ վեհ գաղափարներով էլ ձեռնամուխ եղան հայ ազատագրական շարժմանը:

Նոր ղեկավարները հեղափոխական շարժումն առաջնորդելու իրենց անկարողությանն ավելացրին նաեւ կեղծ բարեպաշտական (երկերեսանության) հոգեբանությունը, որի հետեւանքով Դաշնակցությունում այլեւս հմուտ ղեկավարություն երեւան չեկավ: Նրա բյուրոն ոչ մի անգամ չկանգնեց պահի բարձունքին: Գաղափարական առաջնորդների գործի շարունակողները դարձան միջակ շեֆերը:

Դաշնակցությունը դարձավ «չեֆական» կուսակցություն, եւ, քանի որ «չեֆականությունը», հայտնի հոգեբանական օրենքների համաձայն, միշտ հանգեցնում է «թայֆականության», դրանով Դաշնակցությունը կորցրեց իր գաղափարական եւ կազմակերպական միասնությունն ու միաձույլ բնութագիրը: Միասնական Դաշնակցությունը դադարեց գոյություն ունենալ. առաջացան Դաշնակցություններ, տեղի ունեցավ խորը պառակտում:

«Շեֆականությունը» միշտ ուղեկցվում է կարիերիզմով, շահանդույթամբ ու մանրոգիությամբ: «Շեֆականությունն» անկարող է գաղափարին տրվել ամբողջությամբ, անկարող է առաջացնել խանդավառություն, առանց որի անհնար է որեւէ հեղափոխական գործ, նա թշնամին է տեսական խղճմտանքի. բնորոշ գծեր, որոնց բացակայության դեպքում ղեկավարությունը վերածվում է լոկ ղեկավարության ծաղրանկարի: Այդպիսին դարձավ Դաշնակցությունն իր հիմնադիրների մահից հետո, այդպիսին նա դարձավ Հայաստանի Հանրապետության ժամանակ, այդպիսին է այժմ, երբ արդեն չի արդարացնում իր

հեղափոխական, մարտական ու ազգային ատրիբուտներից եւ ոչ մեկը:

4. Ձրկված լինելով պատմափիլիսոփայորեն հիմնավորված աշխարհայացքից՝ դաշնակցական ղեկավարությունը չհասկացավ պատմական երեւոյթների դիալեկտիկան, չհասկացավ հասարակական օրենքների օրինաչափությունը, որպեսզի գործի համապատասխանորեն: Նա տրվեց պատահականություններին եւ գործեց իրականությունից կտրված՝ առանց հաշվի առնելու տեղի ու պահի կոնկրետ պայմանները:

1907թ. նա որդեգրեց սոցիալիզմը, որը ոչ միայն ուտոպիա էր, այլեւ պետք է կրեր լոկ քարոզչական բնույթ: Դաշնակցական սոցիալիզմը չդարձավ կենդանի գործ, քանի որ դրա համար պակասում էր անհրաժեշտ (համապատասխան) իրավիճակը:

Այն չէր բխում մեր սոցիալական միջավայրից եւ, դառնալով սոցիալական քվիետիզմ (*անտարբեր եւ հայեցողական վերաբերմունք իրականության հանդէպ* - խմբ.), ծառայեց միայն որպէս հարմար թեմանշանավոր արեւմտահայ գրող, երգիծաբան Երվանդ Օտյանի այրիչ երգիծանքի համար: Դաշնակցության գաղափարական զգեստափոխումը, նրա «սալոնային» սոցիալիզմը ոչ մի օգուտ չբերեցին հայ աշխատավորին, բայց մեծ չարիք պատճառեցին հայ ազատագրական պայքարին:

Հայկական կուսակցությունների քաղաքական պայքարը խորապէս պառակտեց հայ ժողովրդին՝ թուլացնելով նրա դիմադրական ուժն այն պահին, երբ, Թուրքիայում տեղի ունեցող հեղափոխական իրադարձություններին համապատասխան, հայությունից պահանջվում էր լինել համերաշխ, միակուռ, ընդունակ ինքնապաշտպանության: Հայության ակտիվ տարրերը, ի ուրախություն մեր արտաքին թշնամիների, այդ օրերին, երբ սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարող Երկրի հայերը նրանց աղաչում էին ուղարկել ղեկավար ուժեր ու զինամթերք, իրենց ժամանակը եւ ուժը վատնում էին ներքին ճակատում: Բռնկված ներքին հակամարտությամբ՝ նրանք թշնամուն հնարավորություն ընձեռեցին անզիջում եւ անպատիժ շարունակել հայերի ոչնչացման քաղաքականությունը: Կովկասի հայերը պայքարող թուրքահայերի համար պիտի հանդիսանային որպէս պահուստային ուժ եւ քաղաքական թիկունք: Փոխարեն էլ ավելի ամրապնդելու իր թիկունքը եւ առավելագույնս օգտագործելու այն, Դաշնակցությունը բարձրացրեց սոցիալիզմի դրոշը եւ դրանով զգալիորեն բարդացրեց Երկիր մարտական ուժեր ու զենք առաքելու կենսապէս անհրաժեշտ գործը:

Սուլթանականության դեմ հանդես գալով հեղափոխական պայքարով՝ Դաշնակցությունը, միաժամանակ, պիտի ջանար թեկուզ ապահովել հայ բուրժուազիայի տրամադրած նյութական օգնության առաքումը:

Հայկական կուսակցությունների ներքին զգվռտոցն ու Դաշնակցության սոցիալիզմն այն դարձրին անհնարին:

Չեղափոխությունը եւ հեղափոխական պայքարը չեն հանդիսանում լոկ քարոզչության նյութ. նրանք նախապատրաստվում են: Իսկ Դաշնակցությունը չէր նախապատրաստել պայքարը: Մի խոսքով, Դաշնակցությունը կոպտորեն մեղանչեց հեղափոխական ռազմավարության տարրական պահանջների դեմ: Մինչ պայքարի սկսվելը, նա չկարողացավ կազմակերպել այն հոգեբանորեն, քաղաքականապես եւ նյութապես: Այդ պատճառով էլ Թուրքահայաստանում հեղափոխական կռիվները եղան ողբերգականորեն հերոսական, բայց քիչ արդյունավետ:

5. Ինչպես Դաշնակցության աշխարհայացքը, այնպես էլ՝ նրա քաղաքականությունը միշտ տառապել են հակասություններից, բայց առավել աղաղակող հակասությունը մնում է այն հանգամանքը, որ նա, նույնիսկ սոցիալիզմի որդեգրումից հետո, հայկական հարցի լուծման համար (ինչպես ժամանակին Գրիգոր Արծրունին եւ մշակականները) լծվեց եվրոպական իմպերիալիզմի կառքին:

Սպասվում էր, որ Դաշնակցության ղեկավարությունը, իր անհաջողություններից հետո, էմիգրացիայում հանգամանորեն կվերանայի սեփական գործունեության ակտիվն ու պասիվը: Այո, դա սպասվում էր, բայց տեղի չունեցավ, չնայած բոլորը ազգային, հասարակական կազմակերպությունները, որ ունեն պատասխանատվության զգացում, հետագա սխալներից եւ աղետներից խուսափելու համար վերլուծում են իրենց գործունեության անցած ուղին: Ցավոք սրտի, դաշնակցական ղեկավարությանը միշտ չի հերիքել պատասխանատվության զգացումը: Այդ պատճառով էլ նրա սխալները ընդունեցին ազգային աղետի չափեր: Դաշնակցական համագումարները զբաղվում էին չնչին հարցերով, բայց ոչ կուսակցության գործունեության բնույթի վերանայմամբ: Դաշնակցական մտավորական երիտասարդության որոշ ռեիզիոնիստական փորձեր մնացին անարդյունք:

Փորձեր արվեցին ճշտել պատասխանատվությունը 1915թ. Տարոնում (Մուշ), 1920թ. Նախիջեւանում եւ Շուշիում հայերի կոտորածների ու Դարսի խայտառակության համար: Դեռ Հայաստանում դաշնակցական իշխանության ժամանակ փորձեր արվեցին հայտնաբերել ու պատժել ներքին գործերի նախարար Կարճիկյանի (որն այդ օրերին ջանում էր սանձահարել մաուզերիստներին) սպանողներին, հատկապես՝ սպանության ոգեշնչողին:

Հարցեր հարուցվեցին պարսկական հեղափոխական շարժման առաջնորդ Եփրեմ-Խանի եւ Տարոնի լեզենդար հերոս Գեւորգ Չաուշի սպանությունների վերաբերյալ: Սակայն, այդ փորձերը դաշնակցության

ղեկավարության կողմից խեղդվեցին իրենց սաղմնային վիճակում: Դաշնակցական բյուրոն, իրենից բացի, ոչ մի դատական ատյան չի ճանաչում եւ դաժանորեն հետապնդում է բոլոր նրանց, ովքեր հայրենասիրական մտահոգություններից դրդված՝ պատասխանատվության մասին որեւէ հարց են հարուցում: Դաշնակցությունում պարբերաբար ծագող բոլոր ներքին խռովությունները՝ Վարդ Պատրիկյանի եւ Սաֆոյի հակակուսակցական ելույթները 1906-1907թթ. Բալկաններում, միհրանական շարժումը 1908թ. Թիֆլիսում, Լեւոն Աթաբեկյանի անջատողական շարժումը 1909թ. Բաքվում, Անդրանիկի ու Սմբատի շարժումները 1917թ. Թիֆլիսում, Ֆերահյանի եւ Շահան Նաթալիի շարժումները, մարտկոցականների խռովությունը, նույնը Նիկոլ Աղբալյանի եւ Լեւոն Շանթի գլխավորությամբ՝ 1936-1937թթ. Սիրիայում, վերջապես, իմ կողմից սկսած շարժումը 1937թ. Բուլղարիայում. այս բոլորը հայրենասիրական եւ հեղափոխական գիտակցության դրսեւորումներ են: Իսկ որոշ դեմքեր, հանդիսանալով ազգային աղետների պատճառ, շնորհիվ դաշնակցական կուսակցությանն իրենց պատկանելությանը, ոչ միայն մինչ այժմ մնացել են անպատիժ, այլեւ շարունակում են զբաղեցնել կուսակցական ղեկավար պաշտոններ:

Հակառակ իր ֆորմալիզմին եւ ցուցադրական դեմոկրատիզմին, դաշնակցական ղեկավարությունը չի հանդուրժում կուսակցական ընկերների քննադատությունը: Սակայն, ստեղծարար քննադատության փոխարեն, ղեկավար շրջանակներում հրեշավոր չափերի հասան խարդավանքները, բանասարկությունները, թայֆականությունը:

Աննկարագրելի անհանդուրժողական ու սառն են հարաբերությունները Բյուրոյի անդամների միջեւ, երբ խոսքը գնում է խառը բյուրոյի մասին, երբ նրա կազմում գտնվում են երկու ճամբարների ղեկավարները: Այս դեպքում ներքին հակամարտությունը միանգամայն կաթվածահար է անում բյուրոյի աշխատանքը: Հենց այդպիսի պատկեր էր ներկայացնում Դաշնակցությունը մինչ Փարիզի 12-րդ կուսհամագումարը, որտեղ ընտրվեց միասնական բյուրո: Այժմ Դաշնակցության գերագույն մարմինը նորից հանդիսանում է երկճամբարային: Նրանում մասնակցում է Դրոն՝ որպես Սիմոն Վրացյանի խմբի ներկայացուցիչ: Ռուբեն Տեր-Մինասյանի բյուրոն ատում է Դրոյին: Դոկտոր Օհանջանյանի ու Նավասարդյանի աչքերում Դրոն «գյադայի» տիպար է՝ ընդունակ ցանկացած հանցագործության: Տեր-Մինասյանն ինձ ուղղած մի նամակում Դրոյին անվանել է «հայ ժողովրդի դավաճան», որն «իր կամավորական հարձակումներով հարուցեց հայ ժողովրդի սպանող թուրքիայում»:

Չնայած դրան, Տեր-Մինասյանի բյուրոն 1938թ. Դրոյին ընդգրկեց բյուրոյի կազմում՝ Վրացյանի լռությունը «զնելու» համար, որն իր կողմից

խմբագրվող «Վեն» ամսագրում առաջ էր քաշել Տարոնում (Մուշ) հայերի կոտորածի հարցը: Փաստորեն, Տեր-Մինասյանը, տվյալ դեպքում, Դրոյի նկատմամբ իրեն պահեց ճիշտ այնպես, ինչպես 1919թ. վերջին, երբ հարկ եղավ իր համար ապահովել ռազմական նախարարի պաշտոնը, որին ձգտում էր նաև Դրոն: Այդ օրերին Դրոյին Երեւանից հեռացնելու լավագույն միջոց համարվեց մուսավաթական Ադրբեջանի դեմ ապստամբություն կազմակերպելու առաքելությամբ նրան Լեռնային Ղարաբաղ ուղարկելը:

Չետեւանքները մեզ հայտնի են. մուսավաթական ուժերի կողմից կատարված հայերի սպանող Շուշիում եւ երկու տասնյակից ավելի հայկական բնակավայրերում: Բոլորը վրդովված էին Դրոյից, ղարաբաղցիները պահանջում էին դատի տալ նրան, իսկ Դրոն անվրդով շարունակում էր «քեֆ անել Երեւանի այգիներում»: Եվ այսպես, Տեր-Մինասյանը ղարաբաղյան ժողովրդի արյան գնով դարձավ նախարար: Այս դեպքում նույնպես, որպեսզի Տեր-Մինասյանը շարունակի հանգիստ նստել Բյուրոյի իր պաշտոնում, Դրոյին հնարավորություն ընձեռվեց մեր ժողովրդին նետելու նոր արհավիրքների գիրկը:

Վերջին համաշխարհային պատերազմի օրերին Դրոն պակաս ակտիվ կլիներ, եթե չլիներ Բյուրոյի անդամ: Այդ մասին գիտեին նրանք, ովքեր մտցրել էին Դրոյին Բյուրոյի կազմի մեջ. նրանք գիտեին, որ Դրոն հեշտությամբ կարող է հասնել մինչեւ հայրենիքի դավաճանության: Այնուամենայնիվ, նրանք Բյուրոյում Դրոյին տեղ տվեցին, որպեսզի Սիմոն Վրացյանը լրիվ չբարձրացնի Տարոնում հայերի ջարդի պատճառների քողը, որի տակ թաքնվում է Տեր-Մինասյանը:

6. Սպասվում էր նաև, որ Դաշնակցությունն էմիգրացիայում կվերանայի իր աշխարհայացքն ու գործունեության մեթոդները՝ հարմարեցնելով դրանք մեր ժամանակի ոգուն եւ մեր ազգային գոյատեւման իրական պայմաններին: Բայց այստեղ էլ չիրականացան նրանց հույսերը, ովքեր տառապում էին հայ կյանքի դատարկությունից եւ անդեմությունից:

Փոխարեն իրենց մտածողության ու գործունեության մեջ մի փոքր գիտակցություն դնելու, պարզություն մտցնելու կուսակցության գաղափարական կերպարանքում, Բյուրոյի գործավար (քարտուղար) Տեր-Մինասյանը մի սվաղ եւս քաշեց կուսակցության աշխարհայացքի վրա: 1935թ. լույս ընծայվեց նրա «Ղ.Յ.Դ. կազմակերպությունը» բրոշյուրը: Այդ բրոշյուրից տպավորություն է ստացվում, թե հեղինակը հանդիսանում է Դաշնակցության երդվյալ թշնամին, եւ որ ինքը որոշել է բարոյապես այլանդակել, մեռցնել Դաշնակցությունը: Հաստատելով, որ չի ունեցել տեսաբաններ եւ այժմ էլ չի զգում նրանց կարիքը, որ Դաշնակցության ծրագրում տեղ են գտել տարբեր ուսմունքներ՝ սկսած մանր բուրժուական-

նությունից մինչև կոմունիզմ՝ նա անում է անվերապահ հետեւություն. Դաշնակցության համար նշանակություն չունի ո՛չ բարոյականությունը, ո՛չ տեսական պատրաստվածությունը, ո՛չ կուսակցական ստաժը: Ո՞րն է արժեքավոր: «Կարգապահությունը», - պատասխանում է Տեր-Մինասյանը: Իսկ ի՞նչ բան է կարգապահությունը. բոլոր դեպքերում՝ Տեր-Մինասյանը եւ նմանները պիտի մնան անպատիժ, իսկ շարքային անդամները՝ լռակյաց:

7. Էմիգրացիայում Դաշնակցությունն իր աշխարհայացքի անորոշության, քաղաքական անիրազեկության եւ պատասխանատվության զգացումի բացակայության հետեւանքով դարձել ու շարունակում է մնալ քայքայիչ եւ խորտակիչ ուժ:

Դաշնակցության առավել աններելի արարքների թվում հարկավոր է նշել քաղաքական սպանությունները, որոնք էլ ավելի պառակտեցին արտասահմանի հայերին:

Դաշնակցությունը, ինչպես նաեւ նրա քաղաքական հակառակորդները՝ ինչպես նաեւ ու ռամկավարները, անուղղակիորեն խթանում են հայերի, մասնավորապես, նրա երիտասարդ սերնդի ուժացումը: Իր մեջ պառակտված ժողովուրդն ավելի շատ ցուցաբերում է սեփական բնավորության բացասական գծերը, այդ պատճառով էլ դառնում ավելի վաճառող այն ժողովրդի աչքում, որի երկրում նա ժամանակավորապես ապաստանել է: Երբ օտարերկրացիների նկատմամբ ատելությունը դառնում է գերիշխող երեւոյթ, տարրական իմաստությունը եւ ազգային արժանապատվությունը հայ քաղաքական կուսակցություններից պահանջում են լինել առավել շրջահայաց:

Մեր ժողովուրդը ոչ միայն քաղաքականապես խաբված է, այլեւ բարոյապես զրպարտված Եվրոպայում եւ Ամերիկայում: Այդ պատճառով հայը պարտավոր պիտի լինի հանդես գալ որպես «ցեղորեն գիտակից էակ», այսինքն, ինչպես ասում է Մարքսը, «էակ, որը ցեղին (ժողովրդին) վերաբերվում է այնպես, ինչպես իր սեփական անձին»: Դա է պահանջվում կենսաբանորեն բարոյական ժողովրդից: Սեփական ինքնապաշտպանությունը դժվարեցնող ժողովուրդն արժանի է արհամարհանքի, արժանի է իր ճակատագրին՝ ինչքան էլ որ այն ծանր լինի: Այս տեսանկյունից՝ Դաշնակցությունը, որպես հզոր գաղութային կազմակերպություն, ունի ամենամեծ մեղքը: Այն, ինչն արտասահմանում կոչում են հայկական քարոզչություն, ոչ այլ ինչ է, քան գթասրտություն աղերսող լալկան մվմոց, որն արտասահմանցիների մոտ առաջացնում է լոկ խղճահարություն եւ շարունակ աճող արհամարհանք: Դաշնակցական ղեկավարությունն իսկական քարոզչության մասին հասկացողություն չունի: Նա ցուցադրում է իր այժմյան հոգեւոր ցնցոտիքը՝ անվանելով այն քարոզչություն:

Նա չկարողացավ օգտագործել հայ ժողովրդի պոստենցիալ ուժը հեղափոխության շրջանում, քանզի չէր ճանաչում սեփական ժողովրդին, եւ այժմ ի վիճակի չէ տանել ազգային իրական արժեքների քարոզչությունը, որովհետեւ հիմնավոր չգիտի հայոց պատմությունը, այդ պատմության փիլիսոփայությունը:

Եթե նույնիսկ, վերջին քառորդ դարում, որեւէ եվրոպական լեզվով լույս է տեսել այս կամ այն հայամետ գիրքը, ապա հեղինակը արտասահմանցի է եղել:

Այսպես կոչված հայասեր քարոզչության համար Դաշնակցությունը ոչինչ չի արել: Ժամանակ չունեի: Նա զբաղված էր Անդրանիկին սեւացնելու անշնորհակալ գործով: Անդրանիկին վարկաբեկելու համար, Դաշնակցության պատվերով հրատարակվեց նրա դեմ ուղղված մոտ 1000 էջանոց երկհատոր աշխատություն: Ամբողջովին Անդրանիկին նվիրված Սեպուհի հուշերը հանդիսանում են այդ ազգային հերոսին իր փառքի բարձունքից տապալելու դատապարտելի փորձ: Հենց որ Անդրանիկը հեռացավ Դաշնակցությունից, միանգամից դարձվեց «հարբեցող», «անկիրթ», «վախկոտ», «այս կամ այն ճակատում իր մասնակցության համար նախօրոք սակարկող», «աննշան գործողությունների ճանապարհով մեծ դափնիներ քաղող» եւ այլն:

Բոլոր ջանքերը ներդրվեցին Անդրանիկին «զարդարելու» քաջնազարյան (դոնքիշոտյան) որակումներով, չգիտակցելով, որ դրանով իրականում ծիծաղում են հայ ազատագրական շարժման վրա, քանզի ժողովուրդն Անդրանիկին համարում է հայ ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ:

Անկում են ապրում բոլոր այն ժողովուրդներն ու կուսակցությունները, որոնք թեթեւամտորեն են վերաբերվում սեփական հերոսականությանն ու հերոսներին: Այդ հոգեւոր վայրագությունը մեր երիտասարդ սերնդի վրա թողեց առավել քայքայիչ ազդեցություն:

1921թ., Ձանգեզուրից իմ հեռանալու հաջորդ օրը, Արաքսի պարսկական ափին ես թույլ տվեցի «անտակտություն»՝ պատժելով երկու դաշնակցական նախարարների՝ Հակոբ Տեր-Հակոբյանին ու Եփրեմ Սարգսյանին, միաժամանակ եւ՝ Բյուրոյին փոխարինած Գերագույն մարմնի անդամներին: Այդ դեպքից մի քանի օր անց ես Ս. Վրացյանից ստացա նամակ, որում ասվում էր.

«Դու թող քո այդ անդրանիկյան արարքները: Անդրանիկը պահում էր իրեն այնպես, ինչպես դու, իսկ այժմ անօգնական թափառում է Եվրոպայում: Կուսակցությունը որոշ հույսեր էր կապում քո անվան հետ: Լսիր քո հին ընկերներին, չլսես՝ քեզ համար վատ: Միայն գիտեմ, որ մարդիկ բարձրանում են մեծ դժվարությամբ, շատ տարիների ընթացքում, բայց ընկնում են մեկ վայրկյանում»:

Այսպիսով, ինձ հետ արդեն անշնորհակալ էին վերաբերվում, սպառնում սեւացնել մեկ ակնթաթում, զահրնկեց անել, որովհետեւ ես մտրակով ծեծել էի երկու վախկոտի: Այո, ես հաշվի չէի առել, որ դաշնակցական ղեկավարները օգտվում են մի տեսակ արտոնյալ դիրքից եւ ազատ են ամեն կարգի պատասխանատվությունից:

Ինձ սպառնում էին Անդրանիկի ճակատագրով:

Վերը նշված նամակի ստացման օրը ես խորապես ասոսացի, որ մտրակելու փոխարեն չգնդակահարեցի Դաշնակցության Գերագույն մարմնի այդ երկու անդամներին: Նույն օրը ես զգացի ինձ հոգեպես հեռացած, կտրված Դաշնակցությունից:

8. «Դաշնակցությունը՝ Դաշնակցության համար»: Հայաստանից դուրս՝ Բյուրոն հավատարիմ մնաց այս լոզունգին: Էմիգրացիայում նա չուներ որոշակի հետեւողական քաղաքական գիծ կամ, ավելի ճիշտ, այն հետեւողական էր միայն ինքնապահպանման գործում՝ գաղափարապես մնալով ռուս նարողնիկների հին «ճանապարհներին»: Դաշնակցությունն իր քաղաքական գիծը չէր պայմանավորում հայ ժողովրդի բացառիկ դրությամբ: Իր հանցագործ անփութությամբ Դաշնակցությունն արհամարհեց մեր ժողովրդին սպառնացող թուրքական (երկրի հայերի համար) եւ ուժացման (արտասահմանի հայերի համար) վտանգները:

Նրա շատ անդամներ համոզված են, որ Հայաստանի ցուցադրական անկախացման գաղափարը կարող է դառնալ նրա գերեզմանափորը: Նրանք դա գիտեն, բայց մինչ այժմ ինքնանպատակ կուսակցականությունը եւ կուսակցական եսապաշտությունը չեն թույլատրել դաշնակցական ղեկավարությանը խելամիտ հարաբերությունների մեջ մտնել սովետական իշխանության հետ:

Ճշմարիտ չէ այն հայրենասերը, ով իր հայրենասիրությունը բոլոր դեպքերում կապում է հայրենիքում այս կամ այն վարչակարգի հետ:

Անձամբ ես քարոզել եմ սովետների դեմ, բայց իմ անբարյացական վերաբերմունքը սովետական իշխանության հանդեպ պայմանավորված էր ոչ թե Հայաստանում գոյություն ունեցող վարչակարգով, այլ բացառապես այն բարեհաճությամբ, որ սովետները ցուցաբերում էին Թուրքիայի նկատմամբ:

Բացի այդ, իմ քարոզչությունը ոչ մի անգամ չի կրել հակահայաստանյան բնույթ, ընդհակառակը՝ ես արտասահմանի հայերին համարել եմ Հայաստանի հպատակներ ու մարտիկներ՝ անկախ նրանց սոցիալական, քաղաքական եւ կրոնական պատկանելությունից: Այս ճշմարտության վկան է հանդիսանում Ցեղակրոն ուսմունքը: Մեր ազգային բարոյականության նշված հայեցակարգն ինձ էմիգրացիայում թույլ չի տվել երբեւէ թեկուզ մեկին այս կամ այն առաքելությամբ Հայաստան ուղարկել:

Դաշնակցությունը պաշտոնապես չնտավ «Պրոմեթեւս»-ի մեջ (դրան խոչընդոտեցին կուսակցության շարքային անդամները), բայց, վերջին պատերազմի նախօրեին, դաշնակցական բյուրոյի կողմից հայ-թուրքական հարաբերությունների վերանայման հարցի շուտափույթ քննարկումը հաստատեց, որ նրան տրված չէ սեփական սխալներից դասեր քաղելու կարողություն: Նա այժմ թուրքերի հետ մերձենալու փորձեր է անում՝ հաշվի չառնելով, որ ներկայիս պայմաններում թուրքերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու փորձերը նշանակում են բարոյապես տանուլ տալ հայկական հարցը: Սեփական թուլությամբ թելադրված այս քաղաքական ակտը արտասահմանի հայերի մոտ առաջացնում է խորը բարոյագրկում, իսկ քաղաքակիրթ մարդկության մոտ՝ նողկանք: Այն հանգամանքը, որ Անգլիան այժմ հանդիսանում է Թուրքիայի բարեկամը, ամենեւին էլ չի արդարացնում Դաշնակցության ուխտադրժությունը (ուրացությունը): Որպես առաջնակարգ իմպերիալիստական տերություն, Անգլիան շարունակում է վարել իր ավանդական գաղութային քաղաքականությունը. ընդ որում, նա թուրքերին հովանավորելու ոչ քիչ հիմքեր ունի՝ ի հաշիվ հայերի արյան: Ավելի քան 100 տարի Անգլիան պարբերաբար հայտարարում է, որ իր դրոշը ծածանվում է Միջին Արեւելքի ծովերի վրա, որպեսզի ապահովի եւ պաշտպանի իր հին դաշնակցի՝ Թուրքիայի անկախությունը: «Որտեղ հասնում են մեր թնդանոթները, այնտեղ մեր դաշնակիցները պիտի վայելեն հարգանք», - գրում էին անգլիական թերթերը Դրիմի ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին:

Եթե հայերը ցանկանային, որ անգլիական թնդանոթները հասնեն մինչեւ Արաքսի ափերը, ապա իրենք, որպես թույլ կողմ, ստիպված պիտի լինեն հարգել Թուրքիայի՝ Անգլիայի դաշնակցի կամքը:

Այժմ Դաշնակցությունը գտնվում է «ո՞ւմ հետ լինելու» երկընտրանքի առջեւ՝ թուրքերի՞, թե՞ ռուս մեծ ժողովրդի: Նա դավաճան կլիներ, եթե վճռականորեն չպատասխաներ. «Ռուսների հետ՝ Թուրքիայի դեմ»:

Չենց այս քաղաքական կողմնորոշումն են պահանջում մեր ազգային եւ մարդկային արժանապատվությունն ու հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովման շահը:

9. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում դաշնակցական բյուրոն հանդես եկավ պառակտված ճակատով: Ինչո՞վ էր դա պայմանավորված՝ արկածախնդրությամբ, թե՞ կանխամտածված երկերեսամի քաղաքականությամբ: Այս հարցում ես հակված եմ երկրորդ տարբերակին. դաշնակցական ղեկավարությանը հատուկ է թեթեամտությունը:

Այն հանգամանքը, որ Դրոն Բալկաններում, Փարիզում, Բեռլինում բազմիցս ժողովներ գումարեց եւ ստեղծեց քաղաքական կոմիտե, ապացուցում է, որ նրան չհաջողվեց ապահովել Բյուրոյի պաշտոնական

հավանությունն իր արկածախնդրական նախաձեռնություններին: Մինչ Սարգիս Արարատյանի հետ ընդհարումը եւ դրանից հետո, Դրոն չդադարեց ջանալ ապահովել իր թիկունքն անհաջողության դեպքում: Նա կանգ չառավ նույնիսկ Չայաստանի ժողովրդին սադրելու փորձի դեմ: Արդյունքում՝ նա հասավ մինչեւ հայրենադավության:

10. Մեր ժողովրդին բաժին ընկած աննախընթաց դժբախտությունների պատճառը, ինչպես պատմական անցյալում, այնպես էլ նոր ժամանակներում, հանդիսանում է հայկական տխրահոռչակ, անհաղթելի անհատապաշտությունը՝ պայմանավորված մեր պատմական կյանքի ու տեղագրական առանձնահատկություններով, դարերով ապրած ստրկությանը: Այս հոգեւոր հատկանիշը, հատկապես այնպիսի փոքր ազգերի մոտ, որպեսզին մենք ենք, դառնում է չարիքների աղբյուր՝ անհատին վերածելով անարխիստի՝ բառիս առավել բացասական իմաստով: Վերջին շրջանի դաշնակցական մտավորականությունը, լինելով եվրոպականության գերին, փոխարեն հաղթահարի իր մեջ անհատապաշտությունը, հռչակեց այն որպես հոգեւոր դրական հատկանիշ եւ ջանում էր իր մեջ ավելի զարգացնել այդ անհատական-անիշխանական տարերքը:

Ժողովրդի համար չկա ավելի մեծ չարիք, քան անհատապաշտություն դավանող ղեկավարը: Նա հեշտությամբ է դառնում կոլեկտիվ ջանքերի ու շահերի թշնամին: Այդպիսի ղեկավարն ավելի շուտ ընկնում է սեփական իրավունքների, քան պարտականությունների հետեւից: Նրա իդեալը մեկուսի անձնական երջանկությունն է:

Այսօր այդպիսին են նրանք, որոնք կոչված են ղեկավարելու Քրիստափորի ու Ռոստոմի կուսակցությունը:

- 11.** ա) Աշխարհայացքի անորոշություն,
բ) քաղաքական անկարողություն,
գ) ոչ բավարար պատասխանատվության զգացում.

ահա այն երեք չարիքները, որոնցից աղետալի կերպով տուժել է մեր ժողովուրդը եւ ինքը՝ Դաշնակցությունը:

Դաշնակցությունն այժմ հանդիսանում է որպես մեռնող երեւույթ: Նրա գոյությունն այսուհետ անօգուտ է, անտրամաբանական, ոչ անհրաժեշտ: Նա գտնվում է հակասության մեջ ներկա ժամանակաշրջանի հետ: Նա պետք է հեռանա:

Այս գիտակցումով էլ ես հեռացա Դաշնակցությունից:

(թարգմ. ռուսերենից)

Տեր-Չարությունյան Գ.

Յունվար, 1947թ.

Հայկական ՍՍՀ ՊԱՆ ներքին բանտ

ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՆՂԱՐԻԱՅՈՒՄ

1. Բուլղարիայի Դաշնակցությունն այդ կուսակցության հնագույն շրջանային կառույցներից է:

Հիմնադիրներ Քրիստափոր Միքայելյանը եւ Ռոստոմ Ջորյանն իրենց առաջին հեղափոխական քայլերն արել են այս երկրում: Բուլղարիան որպես հենակետ է ծառայել Դաշնակցության հակաթուրքական գործունեության համար: Այստեղ է առաջացել հայ-մակեդոնական եղբայրությունը՝ որպես սուլթանական թուրքիայի դեմ ընդհանուր ճակատ:

Օտոմանյան բանկի ստանբուլյան բաժանմունքի զինված ներխուժման եւ սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ մահափորձի բոլոր նախապատրաստական աշխատանքներն անցկացվել են Բուլղարիայում: Հենց այդ ժամանակահատվածում էլ տեղի ունեցավ առաջին պառակտումը Դաշնակցությունում: Ստանբուլյան հայտնի չհաջողված մահափորձից հետո նրա մասնակիցներից երկուսը՝ Սաֆոն* ու Քրիսը, դժգոհ կուսակցության գործողությունների ոճից, սկսեցին շարքային դաշնակցականներին լարել Բյուրոյի դեմ: 1906թ. Վառնայում հայտնի հեղափոխական գործիչ Վարդ Պատրիկյանի խմբագրությամբ սկսեց լույս տեսնել «Շարժում» թերթը (բացահայտորեն ուղղված Բյուրոյի դեմ): Ջգալի թվով շարքային անդամներ հեռացան Դաշնակցությունից եւ հարեցին Վարդ Պատրիկյանի շարժմանը: Վերջինս 1917թ. սպանվեց դաշնակցական ահաբեկչի կողմից: Այսպիսով, Դաշնակցությունում տեղի ունեցավ ճեղքվածք:

2. 1906թ. Բուլղարիան դեռ թուրքիայից կախված վասալ երկիր էր: Բուլղարական կառավարության թույլտվությամբ Դաշնակցությունը պատմական Ռիլա վանքում կազմակերպեց իր զինվորական դասընթացները, որոնցում բուլղար սպաները սկսեցին պատրաստել շուրջ 50 երիտասարդ հեղափոխականների: Դասընթացների խնդիրն էր նրանց՝ որպես զինվորական հրահանգիչների, նախապատրաստական աշխատանքներ տանելու համար ուղարկել թուրքիայի հայերով բնակեցված եվրոպական ու ասիական շրջանները:

Այդ դասընթացների ղեկավարներից Փանովը (Նժդեհի համագյուղացի Ռաշիդ Տեր-Մաթեւոսյան - *խմբ.*) կուրսանտների շրջանում սկսեց

* Սաֆոն - Մարտիրոս Մարգարյան, ՀՅԴ գործիչ, Քր. Միքայելյանի զոհվելուց հետո ստանձնում է սուլթան Համիդի սպանության գործը, որի ծախողման պատճառով 1907թ. հեռացվում է Դաշնակցությունից:

քննադատել դաշնակցական ղեկավարության գործելաոճը: Նրան հաջողվեց բաժանել նրանց երկու մասի՝ Բյուրոյի կողմնակիցների ու հակառակորդների: Նշանակված քննությամբ պարզվեց, որ Փանովը համագործակցում է Թիֆլիսի մշակականների հետ, որոնք այդ ժամանակ կրթոտ պայքար էին մղում Դաշնակցության դեմ: Բյուրոն որոշեց Փանովին պատժել մահվամբ: Փանովը հեռացավ Ռիլայից ու անհետացավ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, գործելով բուլղարական բանակի շարքերում, նա իրեն դրսեւորեց որպես առաջնակարգ մարտավար: Պատերազմից հետո նա նորից անհետացավ:

3. 1907թ., Բուլղարիայի ռազմական նախարարության թույլտվությամբ, ես ընդունվեցի սպայական ուսումնարան՝ չնայած այնտեղ օտարահպատակների ընդունման արգելքին:

Նպատակը. ավարտելուց հետո նվիրել ինձ հակաթուրքական պայքարին: 1912թ. Բուլղարիայի կառավարությունը հանձնարարեց ինձ կազմավորել հայկական կամավորական վաշտ, որն իմ հրամանատարությամբ եւ Անդրանիկի զինվորական ղեկավարության ներքո, բուլղարական բանակի հետ կողք-կողքի, գործեց Բալկանյան պատերազմում: Վաշտը մեծ հաջողությունների հասավ, որոնց արձագանքը հանդիսացան այդ ժամանակ Սոֆիայում որպես էմիգրանտ ապրող Տրոցկու՝ հայ կամավորների սխրանքների մասին գովասանական հոդվածները: Այս հայկական վաշտը չունեի կուսակցական բնույթ: Այն ստեղծել էին բուլղարահայերը: Սակայն, վաշտի հեղինակությունից զգալիորեն օգտվեց Դաշնակցությունը:

Լոնդոնում, բուլղարա-հունական նախնական բանակցությունների ժամանակ, Ֆերդինանդ թագավորը, հաշվի առնելով հայ կամավորների մասնակցությունը Բալկանյան պատերազմին, հայասեր ժեստ արեց. առաջ քաշեց նաեւ Թուրքիայում ապրող հայերի անվտանգության հարցը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, համաներում ստանալով ցարական կառավարությունից, ես եւ Անդրանիկը մեծ թվով կամավորների հետ վերադարձանք Անդրկովկաս՝ մասնակցելու Թուրքիայի դեմ սկսվելիք պատերազմին: Մինչեւ 1914թ. Անդրանիկն ապրում էր Բուլղարիայում, Վառնայի մոտակայքի բնակավայրերից մեկում՝ մեկուսացած ու խորապես դժգոհ դաշնակցական ղեկավարությունից: Նրա հետ շփվում էին դաշնակցական գործիչներ Ե. Ալաջաջլին ու Ղուկաս Մինասյանը՝ նույնպես դժգոհ դաշնակցական վերադասից: Արդեն կարելի էր նկատել, որ Անդրանիկը հոգեբանորեն հետզհետե հեռանում էր Դաշնակցությունից: Նա ժամանեց Կովկաս որպես Բյուրոյի անհաշտ հակառակորդ: Նրա հետագա հակադաշնակցական ելույթներն ու պայքարը հարկ է բացատրել Բուլղարիայում ապրած խորը հիասթափությամբ:

4. 1919թ. Սոֆիայում բացվեց Հայաստանի Հանրապետության առաջին հյուպատոսությունը: Հասկանալի է, որ դա պիտի բարձրացներ Ղազնակցության հեղինակությունը: Սակայն, նրա վարկի բարձրացումը շարունակվեց միայն մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, որի հետևանքով Բուլղարիայի հակադաշնակցական տարրերը վերակենդանացան եւ ավելի ակտիվացան: Նորից երեւան եկավ եկեղեցու ու դպրոցի, ծխական ու հոգաբարձական խորհուրդների շուրջ մղվող միջկուսակցական մանրախնդիր պայքարը: Խմբային կրթերի բորբոքմանն առավել նպաստեց թեմական խորհուրդը: Սկսվեցին խժոժությունները հնաբնակների ու նորեկների (փախստականների), բուլղարահպատակների ու նանսենականների (նրանց Ազգերի Լիգային կից Նանսենյան բյուրոյի կողմից տրված էին անձնագրեր, որոնցով քաղաքացիություն չէր ճանաչվում) միջև:

Որեւէ ազգային հաստատությունում գերիշխանության ձգտող խմբավորումներն առաջնորդվում են ոչ թե այս կամ այն քաղաքական դոկտրինայով, այլ լոկ մտածում են սեփական կապերի ու շահերի ապահովման մասին: Շնորհիվ իրենց պաշտոնական բնույթի, թեմական ու ծխական խորհուրդները միշտ կարողանում են բուլղարական իշխանությունների հետ իրենց կապերը ծառայեցնել սեփական սոցիալական բարեկեցությանը: Բուլղարիայում այդ տարրերը հայտնի են իրենց երեսպաշտությամբ՝ ձեւանալով ցանկացած վարչակարգի բարեկամ ու գաղափարական համախոհ՝ անկախ նրա որդեգրած սոցիալական քաղաքականության էությունից:

Այս կարգի ականավոր տիպար է հանդիսանում Գրիգոր Զաքարյանը՝ մի անկիրթ հարուստ, որը, որպես թեմական խորհրդի նախագահ, 15 տարի Բուլղարիայի հայկական գաղութի անդամներին զրկեց ազգային անձնագրերից՝ ընտրություններին մասնակցելու տարրական իրավունքից եւ դրանով նրանց բուլղարական իշխանությունների աչքին ներկայացրեց որպես քաղաքականապես անվստահելի անձեր: Մինչ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելը, նա հանդուրժեց թեմական խորհրդում հնչակյանների ներկայությունը, բայց հենց երեւացին գերմանացիները, առանց ձեւականության, վռնդեց հնչակներին ու փոխարենը հրավիրեց դաշնակցականներին:

Հայերը Բուլղարիայում ունեն նաեւ իրենց մշակութային, մարզական, բարեգործական կազմակերպությունները. անօթեւան աղքատների օգնության անկուսակցական միությունը, որի շուրջ հավաքվել են ունեւոր խավի կանայք, կին արհեստավորների միությունը, «Քնար» երգչախումբը՝ կազմված բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչներից, Կովկասի հայերի եղբայրությունը, որը ջանում է օգնել իր ընչազուրկ անդամներին,

հայկական մարզական միությունը՝ ներառյալ սկաուտները, որը պառակտված է, բայց ոչ թե գաղափարական հենքի վրա, այլ այս կամ այն ղեկավարի շուրջ համախմբվելու արդյունքում՝ անկախ նրա կուսակցական պատկանելությունից:

5. Դաշնակցությունը Բուլղարիայում միշտ ունեցել է իր Կենտրոնական կոմիտեն եւ մամուլի օրգանը՝ շաբաթաթերթ կամ օրաթերթ: Վերջինը եղել է «Ազատ խոսք» թերթը, որը խմբագրել է Օնիկ Մխիթարյանը: Այդ ժամանակահատվածում ներքին դժգոհությունների ու գժտությունների վերջ չկար:

1926թ. տեղի կուսակցական կազմակերպությունները բաժանվեցին Նժդեհի եւ Բյուրոյի կողմնակիցների: Բուլղարիայում Դաշնակցության այս պառակտումն ազդանշան հանդիսացավ նաեւ մյուս շրջաններում (Ամերիկա, Ֆրանսիա, Հունաստան) կուսակցության պառակտման համար: Այդ օրերին, որպես Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ-թուրքական կնճիռը» գրքի պատասխան, լույս տեսավ իմ «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» գիրքը: Դաշնակցական բյուրոյի քարտուղարն իր այդ գրքում պաշտպանում է հետեւյալ դրույթը. Թուրքիայի հետ լեզու գտնելը կարելի է եւ ցանկալի: Ես պաշտպանում եմ տրամագծորեն հակառակ տեսակետը, որն է. մեր ժողովրդի ապագայի ու շահերի տեսանկյունից՝ Թուրքիայի հետ ցանկացած հաշտություն կրերի աղետալի հետեւանքների: Այսպիսով է արտահայտվում կուսակցությունում «եռացող» դժգոհության պատճառը, որի հետեւանքով Դաշնակցության ներսում հրապարակավ դրվեց կողմնորոշման հարցը. ո՞ւմ հետ՝ Խորհրդային Միության, թե՞ Թուրքիայի, որի թիկունքում, որպես խոշոր հովանավոր ուժ, կանգնած է Անգլիան: Միայն անգլիասեր հայն է ձգտում լեզու գտնել Թուրքիայի հետ:

Իսկ հայը, որ ընդդեմ Թուրքիայի կեցվածք է ընդունում, այդպիսի դիրք է բռնում նաեւ Անգլիայի նկատմամբ: Լեզու գտնել, հաշտվել Թուրքիայի հետ՝ նշանակում է բացահայտ լծվել Անգլիայի իմպերիալիստական կառքին, նրա դրդմամբ կռիվ հայտարարել Խորհրդային Միությանը, այսինքն՝ ինքնասպանության մատնել մի բուռ ժողովրդին:

Իմ «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» գրքի հետ լույս տեսան Զարեանդի «Կրնա՞նք հաշտվիլ թուրքին հետ», եւ «Պանթուրամիզմ» գրքերը: Այս վերջինները նույնպես գտնում են, որ մերձեցումը Թուրքիայի հետ մահացու վտանգավոր է հայ ժողովրդի համար: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին հարցերը գրքերից անցել են հայկական մամուլի էջերին: Փոխվե՞լ է Թուրքիան, թե՞ ոչ. ահա հարցը, որին ջանում են պատասխանել մեր թերթերը:

Նրանք, ովքեր գտնում են, որ Թուրքիան առաջընթաց է ապրել,

էապես փոխվել, որ նա արդեն հին թուրքիան չէ, խորհուրդ են տալիս շուտ բարեկամություն հաստատել նրա հետ: Հակառակ հայացքի կողմնակիցները զգուշացնում են հայ ժողովրդին՝ հեռու մնալ թուրքիայից: Դաշնակցական հրապարակախոսությունը շուրջ երկու տասնամյակ՝ մինչ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, քննարկում էր այդ նույն հարցը. փոխվե՞լ է թուրքիան, թե՞ չի փոխվել:

6. Ես հեռացա Դաշնակցությունից 1937թ.՝ Բյուրոյի դեմ ծանր մեղադրանքներ ներկայացնելով կուսակցության համագումարին: Սոֆիայում սկսեցին լույս ընծայվել Դաշնակցությունից հեռացածների օրգան «Ռազմիկ» թերթը եւ Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միության (մի քանի տասնյակ հազար անդամներով) պաշտոնական օրգան «Տարոնի արծիվ» ամսագիրը: Երկու օրգանների քարոզչությունն էլ կրում էր բացահայտ ռեւիզիոնիստական բնույթ՝ խնդիր դնելով արտասահմանի հայերի մեջ ստեղծել «Հայկական Իռեդենտա» բազմաքանակ հզոր կազմակերպություն, որն, իր վրա վերցնելով թուրքիայում հայկական տարածքների խնդրի լուծումը, Դաշնակցության գոյությունը կդարձներ ավելորդ եւ, այդպիսով, արտասահմանի հայության բոլոր տարրերին հոգեպես կկապեր խորհրդային Հայաստանի հետ: Դաշնակցական բյուրոն սկսեց գործի դնել իր սովորական սպառնալիքները. մեր «Ռազմիկ» թերթի ու նաեւ «Տարոնի արծիվ» ամսագրի խմբագիր, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանի անվամբ ստացվեցին սպառնալից նամակներ՝ այդ երկու օրգանների հրատարակությունների դադարեցման պահանջով, որոնք, սակայն, դրանից հետո ավելի ակտիվացան՝ տանելով զուգահեռ քարոզչություն: Իմ կողմից որոշակի գործնական աշխատանքներ տարվեցին Դաշնակցությունից հեռացածների ու Բալկաններում, Հունաստանում (Սալոնիկի շրջան), Ամերիկայում, Իրանում, Ֆրանսիայում, Ռումինիայում մեր շարժման համակիրների առաջին համագումարի նախապատրաստման եւ անցկացման համար: Թուրքական մամուլը մեր շարժման հանդեպ ցուցաբերեց հասկանալի վերաբերմունք: «Ջունուրիեթ» ու «Ջաման» թերթերը հարձակվեցին ինձ վրա. «Օձը գործում է», «Գեներալ Նժդեհը ջանում է ստեղծել Մեծ Հայաստան»: Այս երկու հոդվածներով թուրքական թերթերն իրենց կառավարությանը խորհուրդ էին տալիս դիմել բուլղարական իշխանություններին՝ Բուլղարիայից ինձ վտարելու պահանջով: Իրողությունների այսպիսի դասավորության պայմաններում էլ բռնկվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

7. Պատերազմի առաջին իսկ օրերին Բուլղարիայում սկսվեց հակահայկական շարժում: Որոշ բուլղարական ազգային կազմակերպություններ՝ «Կուրբատը», «Լեգեոներները» (պահեստի սպաների), «Ենթասպաների միությունը» եւ ուրիշներ, իրենց տարեկան համագումարում ընդու-

նեցին հակահայկական բանաձեւեր՝ իշխանություններից պահանջելով հրեաների նկատմամբ կիրառվող օրենքները գործադրել նաեւ հայերի նկատմամբ: Ազգային ժողովում որոշ պատգամավորներ հանդես եկան հակահայկական ելույթներով (պրոֆեսոր Ստոյանովը եւ ուրիշներ): Առավել տարածված «Ջարա» թերթը հարձակվեց հայերի վրա՝ որպես բուլշեւիկյան տարրերի:

«Ռազմական միտք» ամսագիրը գրում էր. «Վտարել հայերին երկրից»: Տազնապալից վիճակ էր ստեղծվել հատկապես Թրակիայի հայերի համար, որտեղ նրանց տալիս էին օրական 150 գրամ հաց: Հայերին արգելված էր մի շրջանից մյուսը տեղաշարժվել:

Այդ օրերին Ռումինիայի հայերն իրենց եկեղեցիներում կազմակերպեցին սգո խաղաղ ցույցեր, որովհետեւ վարչապետ Անտոնեսկուն, մի քանի ֆրանկմասոնների ձերբակալման կապակցությամբ, հրամայել էր Բուխարեստից եւ այլ հայկական մեծաքանակ բնակչություն ունեցող քաղաքներից վտարել հայերին:

Ֆրանսիայում պրոֆեսոր Սարշալը պահանջում էր «հավաքել հայերին ու նետել ծովը»:

Գերմանական «Վիներ թագերլատ» եւ «Ալգեմայնե ցայտունգ» թերթերը հրապարակեցին հայերին ծայրաստիճան վարկաբեկող հողվածներ՝ արդարացնելով նախորդ պատերազմում հայերի կոտորածներն ու տեղահանությունները: Թուրքական ռադիոն հեռարձակում էր մտացածին լուրեր, թե իբր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքն ու Խորհրդային Հայաստանից ժամանած մեկ այլ հոգեւորական Սիրիայում կազմավորում են կամավորական լեգեոններ, որոնք սովետների ու անգլիացիների դրոշների ներքո պիտի պայքարեն գերմանական բանակի դեմ:

Գերմանիայում հայերի ոչ արիական ծագման մասին պաշտոնապես հարց հարուցվեց: Եվ վերջապես, որպես այդ հակահայկական սադրանքների արդյունք, Բեռլինում պաշտոնապես հայտարարվեց, թե հայերը վերջնականապես անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը, եւ որ համապատասխան նախարարությունն այժմ Բեռլինում ուսումնասիրում է այդ հարցը, ու եթե պարզվի, որ բոլոր հայերը հակագերմանական տրամադրություններ ունեն, ապա գերմանական կառավարությունը հայերի նկատմամբ կկիրառի առավելագույնս խիստ միջոցներ (հրապարակվել է բուլղարական թերթերում. նայիր 1942թ. Պլովդիվի «Վոլյա» թերթը):

Վտանգի կանխման համար բուլղարա-հայկական մշակութային կոմիտեն (նախագահը պրոֆեսոր Կացարովն էր, փոխնախագահը՝ Ես) կազմեց հայերի համար նպաստավոր հուշագիր՝ ստորագրված բուլղարական հայտնի պետական ու հասարակական գործիչների

կողմից, եւ ներկայացրեց Սոֆիայում գերմանական դեսպանատուն:

Այս հուշագրում խոսվում էր հայ ժողովրդի արիական ծագման, մարդկության քաղաքակրթության գործում նրա ունեցած մեծ ավանդի մասին:

Յուշագիրը խնդրում էր Հիտլերին միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի անհնարին դարձվեն հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները, որոնք տեղ էին գտել անցած պատերազմում:

Գերմանիայի դեսպանն ու բուլղարական իշխանությունները խորհուրդ տվեցին որեւէ մեկին Բեռլին ուղարկել, որպեսզի նա տեղում անհրաժեշտ բացատրություններ տա եւ հայերին ազատի հրեաների ճակատագրին արժանանալուց: Բուլղարա-հայկական կոմիտեի ու Սոֆիայի հայերի ցանկությամբ, ես մեկնեցի Բեռլին:

8. Յնց սկսվեց գերմանա-սովետական պատերազմը, որպես Բյուրոյի անդամ, Դաշնակցության անունից ասպարեզ ելավ Դրո Կանայանը: Նախ եւ առաջ, նա Բուխարեստում ժողով հրավիրեց, որին մասնակցում էին պատվիրակներ Յունաստանից, Բուլղարիայից: Ժողովին ներկա էին Արամ Յակոբյանը եւ Յակոբ Ինջեյանը:

Այդ ժողովից հետո հայ բնակչության հետ աշխատանքներ տանելու համար Ռումինիայից Բուլղարիա ժամանեց Դրոյի մտերիմ աշխատակից Յովհաննես Դեւեջյանը: Նա սկսեց ցուցակագրել զինվորներին, արիեստավորներին, բժիշկներին եւ այլ մասնագիտություն ունեցողներին՝ միաժամանակ տանելով գերմանասեր քարոզչություն: Ռումինիայում ստեղծվեց քաղաքական կոմիտե, որն էլ ձեռնամուխ եղավ դեռ գոյություն չունեցող հայկական կորպուսի համար (որի հրամանատարն էր նշանակված Կանայանը) մեծ զոււմարներ հավաքելուն: Այս միջոցառումներն իրականացնելուց հետո, Դրոն մեկնեց Գերմանիա, որտեղ շուտով իր գերմանամետ գործունեությանը միացրեց իրեն այնքան հատուկ խարդախությունը:

Իրեն մեծ կշիռ տալու նպատակով, նա սեփական նախաձեռնությամբ անում էր ավելին, քան պարտավորվել էր կատարել քաղաքական կոմիտեն: Նա ժամանակին հաշվի չնստեց Յյուսիսային Կովկասի հայության վիճակի հետ: Ազգային շահի տեսանկյունից՝ Դրոն շարունակում էր ձեռնարկել անազնիվ ու աղետաբեր քայլեր:

Գործակցելով գերմանական որոշ սպաների հետ՝ նա խրվեց խոշոր առեւտրային, թալանչիական գործողությունների մեջ: Դրոն ձեռնամուխ եղավ ոսկու եւ արծաթի հավաքմանը ու միլիոններ կուտակեց: Բացի այդ, որոշ գերմանական հաստատություններում նա ցույց էր տվել կեղծ փաստաթուղթ՝ դաշնակցական բյուրոյի կեղծած ստորագրությամբ: Իմանալով Դրոյի այս մութ մեքենայությունների մասին՝ Արարատյանը ընդհարվեց նրա հետ ու հայտնեց այդ մասին Դաշնակցության Ֆրանսիայի կենտրոնական կոմիտեին, որից հետո վերադարձավ Ռումինիա, հեռա-

ցավ քաղաքական կոմիտեից ու հանդես եկավ Դրո Կանայանի անօրինակ արկածախնդրության դեմ:

Որոշ ժամանակ անց, Դրոյի դեմ հանդես եկավ նաեւ Դաշնակցության Ֆրանսիայի կենտկոմի մեծամասնությունը:

Ինքնապաշտպանության նպատակով, Դրոն Բեռլինում Դաշնակցության երեք շրջանային կազմակերպությունների պատվիրակների մասնակցությամբ նորից ժողով «սարքեց»:

Այդ օրերին, Դրոյին սանձահարելու նպատակով, մենք դոկտոր Չայկ Ասատրյանի հետ ստորագրեցինք ու Արարատյանին ուղարկեցինք (այդ ժամանակ վերջինս դեռ չէր հեռացել Դաշնակցությունից) Կանայանի դեմ ուղղված մեղադրական ակտ՝ սպառնալով փոխանցել այն հանրային դատարանին, եթե Դրոն չվերադառնա արելեյան ռազմաճակատից: Մեր այս նամակը քաղաքական կոմիտեի անդամ Դավիթ Դավիթսանյանի միջոցով փոխանցվել էր Դրո Կանայանին: Որպեսզի բարձրացնի իր վարկը գերմանացիների մոտ եւ, ունենալով մեզ ու Ս. Արարատյանին նրանց ձեռքով ոչնչացնելու ստոր ցանկություն, Դրոն մեր նամակը հանձնեց էսեսականներին:

Խելահեղորեն տարվելով հարստություն դիզելու ցանկությամբ՝ Դրոն այդպես էլ սանձարձակ մնաց:

Արարատյանը հեռացավ Դաշնակցությունից:

(թարգմ. ռուսերենից)

Գ. Տեր-Չարությունյան

1947թ.

Չայկական ՍՍՀ ՊԱՆ ներքին բանտ

Գ. ՆԺԳԵՀԻ ՆԱՄԱԿԸ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ *

Սիրելի Սիմոն,

Գիտեմ, տեսնելով ձեռագիրս՝ պիտի խռովես հոգով: Նժդեհը կենդանի⁶, հաւատա⁷:

- Այո՛, ձայնս գալիս է ոչ թէ գերեզմանից, այլ՝ բանտից, ուր ինձ վիճակւած է ապրել կեանքն ու մահը իրար խառնած, անտրտունջ, քանզի սեփական ձեռքով ես հարթեցի իմ գնդանի ճամբան՝ հաստատելով Արեւելքի հին խօսքը, թէ ամէն մարդ ինքն է կառուցում իր բանտը:

Լսի՛ր, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս:

1944-ի աշնան, երբ Կարմիր բանակը գտնուում էր Ռումինիայում, եւ հազարաւորները իրենց քաղաքականապէս վտանգւած համարելով հեռանում էին՝ եւ չհեռացայ Բուլղարիայից, թէեւ իդէալական կարելիութիւններ ունէի ուզածս վայրկեանին անցնելու ուզածս երկիրը: Ես մնացի, որովհետեւ պէտք էր մնալ: Մնացի, որովհետեւ շատերի պէս ես էլ կը կարծէի, թէ Կարմիր բանակը պիտի շարժւի Թուրքիոյ դէմ, որով իրականացած կը լինէր մեր ազգային երազը: Կար ե՛ւ այն տանջող միտքը, թէ իմ հեռանալը կարող է պատճառ դառնալ շատերի ձերբակալման: Աւելացնեմ եւ այն, որ հաւատում էի, թէ իմ արած ասպետա-հայրենասիրական քայլը - իմ մնալը - բաւական կ'լինի խորհրդ. իշխանութեան մոռացնել տալու իմ հակասովետական անցեալը: Ահա՛, մօտաւորապէս, այն դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին ինձ մնալ, չհեռանալ: Դժբախտաբար խորհրդ. բանակը չշարժեց Թուրքիոյ դէմ, եւ հենց դրանով էլ պայմանաւորեց իմ ողբերգութիւնը: Մի օր, Կարմիր բանակի ժամանումից ամիս անց՝ ինձ հրաւիրեցին խորհրդ. լիգացիա, օդանաւով փոխադրեցին Մոսկուա եւ առաջնորդեցին... բանտ:

Գիտես, սիրելի՛ս, որ կեանքում իմ ուրախութիւնն ու վիշտը մի հատիկ անուն ունէին - Չայաստա՛ն: Երբ կեանքիս մայրամուտին ինձ չյաջողեց, իբրեւ զօրական, կռւել ու մեռնել հայ հողի համար՝ վճռեցի մեռնել բանտում իբրեւ նահատակ: Այս ապրումներով, 1948-ի ամռան, փոխադրեցի հեռաւոր հիւսիս: Ուժասպառ էի, բայց ոչ ոգեսպառ: Ապրում էի նահատակի կրքոտութեամբ եւ ուրախութեամբ: Գիզ էի անում, ինչպէս եւ այժմ, մնալ ոտքի վրայ եւ մեռնել գիրքը ձեռքիս: Այս վիճակում էի, երբ անսպասելիօրէն, որպէս Deus ex machina, յայտնուեց Յովի. Դէլեջեանը - նրան էլ բերին նոյն բանտը եւ նոյն խուցը, որում գտնուում էի ես:

Գիտես, որ տարիներով մենք խորթացած էինք իրարից: Խոր տառապանքը ենթակային ամէն բանից առաջ երես երեսի է բերում ճշմարտու-

թեան հետ: Բաւական եղաւ, որ իրար աչքերուն ուրախութեան արցունք տեսնենք, որպէսզի անխօս հաշտուենք, եղբայրանանք:

Եւ, այնուհետեւ սկսեցին մեր անանձնական մտմտութենքը: Ի լուր խմորուող նոր համաշխարհային սպանդի - որ կարող է անդարմանելի անդրադարձուն ունենալ մեր ժողովրդի ճակատագրի վրայ՝ մենք եւ խորհրդածուն էինք, եւ տագնապուն: Պատերազմ - անյայտութեան թագաւորութիւն է դա: Վաղը կարող են տեղի ունենալ այնպիսի քաղաքական անակնկալներ, որոնք մերօրեայ Մետերնիխների եւ Տալէրանների մտքով իսկ չեն անցնում: Ի՞նչ կլինի վաղը - չգիտե՞նք:

Սակայն, հաշի առնելով՝ մարդկութեան պատմութեան մէջ նախընթաց չունեցող թշնամատեցութեան պարոկսիզմի եւ նորահնար զենքերի իրողութեան փաստը՝ չենք կարող հայօրէն չանհանգստանալ, թէ վաղը մահացուօրէն կարող է աղէտել Հայաստանը:

Մեկնելով այն իրողութիւններից,

1) որ թրքութիւնը պատմականօրէն հաստատած է, թէ պատրաստ է ամենայն չարիք հասցնելու հայութեան.

2) որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցան հայկական կոտորածներ, եւ եղեռնագործ ազգը մնաց անպատիժ.

3) որ վերջին պատերազմին միլիոնաւոր հրեաների ջարդը արժանացաւ՝ մարդկութիւն եւ արդարութիւն ծաղրող դատական մի ֆարսի միայն.

4) որ ազգերի միութեան կողմից առնւած որոշումը «Գեոսիդ»ի մասին՝ թելադրւած է այն մտահոգութեամբ, թէ ամբողջ ժողովուրդների ոչնչացումը անհաւանական չէ եւ վաղւայ պատերազմի ժամանակ.

5) որ մեր երկիրը իր աշխարհագրութեան բերումով նախասահմանւած է վաղը դառնալու ռազմագիտական ակտիւ պլացդարմ կամ ինքնապաշտպանութեան բազա, որով - երկու դէպքում էլ - թշնամու առաջին հարւածը տրւելու է Հայաստանին, եւ որ հարւածողը լինելու է թուրքը՝ իբրեւ զինակից եւ հովանաւոր ունենալով մի շարք զօրաւոր պետութիւններ.

6) որ Թուրքիոյ վճռական մասնակցութիւնը գալիք պատերազմին, նրան վստահւած աւանգարդի դերը, եւ այն, որ նա երեւան է գալու ազգերի միութեան դրօշի տակ - այդ եւ այլ կարգի իրողութիւններ երկիւղի լուրջ հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ շատ հեշտութեամբ կարող է «գեոսիդ» տեղի ունենալ Հայաստանում - կարող է գլխովին ոչնչանալ մեր ժողովուրդը:

Թուրքը փորձեց՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմին, բայց չկարողացաւ սեփական ուժերով միանգամից թաղել հայութիւնը եւ իր դատը: Այժմ նա իր հայաստան ծրագիրը պիտի աշխատի իրագործել թէ իր եւ թէ այլոց ձեռքերով:

Եիշտ է, մեծ են Հայաստանի պաշտպանողական միջոցները, եւ

անսպառ՝ Խորհրդ. Միութեան պոտենցեալը: Այդ այդպէս լինելով հանդերձ՝ պանթուրանական երազներով ապրող Թուրքիոյ ներկայ վճռական կեցւածքը, նրա մահացու թշնամանքը դէպի հայութիւնը, ինչպէս եւ այն պարագան, որ պատմութեան մէջ առաջին անգամ լինելով համընկնում են, համերաշխում քրիստոնեայ Արեւմուտքի եւ Թուրքիոյ շահերը՝ լուրջ հիմք են տալիս խորապէս մտահոգելու մեր ժողովրդի ճակատագրով:

Մի ակ երկիր, որի վրայ կենտրոնացած է հայութեան 2/3-ը - ահա՛ օրւայ Չայաստանը: Նման վիճակում, պատերազմի ժամանակ, գլխովին չոչնչանալու համար պէտք է կենդանի Արարատ լինել:

Նկատի ա՛ն - թուրքերը հակախորհրդային օդային ուժերի համար պիտի կատարեն «սրբագրիչ»ի դեր՝ իրենց ուզած ուղղութիւնը եւ օբյեկտները տալով իրենց քրիստոնեայ զինակիցներին: Նրանք պրովոկատիւ հաշիւներով, հազար ու մի մեքենայութիւններով պիտի գրգռեն իրենց զինակիցներին Չայաստանի ու հայութեան դէմ: Օգտւելով առիթից՝ նրանք կաշից դուրս պիտի գան՝ կործանելու Թուրանի ճամբան կտրող մեր երկիրը:

Նշեմ ե՛լ այն, որ վաղւայ պատերազմը, լոկ իր գոյութեան փաստով, եւ անկախ պատերազմող կողմերի կշռից ու պատերազմի այս կամ այն ելքից, կարող է անդարմանելիօրէն աղետել մեր ժողովուրդը:

Չպիտի մոռանալ, որ աւելի քան հաւանական է ազգերի միութեան եւ որոշ քրիստոնեայ պետութիւնների անւան չարաշահումը թուրքերի կողմից՝ Չայաստանը կործանելու նպատակով:

1952-ի ամռան, Վանի մէջ տեղի է ունեցել մի հակահայ ցոյց՝ իբրեւ արծագանք Անգարայում եւ Պոլսում կատարւած հայադաւ գրգռութեանց: Այդ առթիւ «Վան Սեսի» թերթը կոչ է ուղղել թրքութեան՝ «ոչնչացնել հայերին մինչեւ վերջին մարդը»: Ըստ այդ թերթի՝ «թուրքերի պանթուրանական երազը կարող է իրականանալ միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիոյ բոլոր անկիւնները կը մաքրւեն հայ ազգաբնակութիւնից»: Ինչպէս տեսնում են՝ հայերի նոր ջարդի խնդիրը թուրքերը ծեծում են հրապարակաւ - հոգեբանօրէն եւ քաղաքականապէս նախապատրաստում 1915-ի արիւնոտ ռեցիդիվը: Գիտցիր եւ այն, որ թուրքերի սպառնալիքն ուղղւած է ոչ միայն Թուրքիոյ մէջ ապրող հայերի, այլեւ՝ Խ. Չայաստանի դէմ: Վերոյիշեալ թերթը՝ թուրքերին համարելով ուրարտացի, իսկ Խ. Չայաստանի տարածքը՝ բաղկացուցիչ մասը հին Ուրարտական թագաւորութեան՝ ժխտում է հայերիս պատմական իրաւունքը մեր հայրենիքի եւ նախահայրենիքի վրայ: Սխալ կը լինէր Վանի թուրքերի հակահայ ելոյթը համարել իբրեւ սպորադիկ (եզակի, պատահական - *խմբ.*) ելոյթ - դա մատնում է թուրք կառավարութեան եւ զանգւածների ընդհանուր մտայնութիւնը: Ահա՛ թէ ինչու օր առաջ միջազգային հրապարակ պիտի դուրս մեր ժո-

ղովրդի բացառիկ վիճակի խնդիրը: Միայն այսպիսով կարելի է կանխել աղետը՝ նախապատրաստուող:

Արտաքննապես հակաթուրք եւրոպա կար, բայց եւ այնպէս տեղի ունեցան հայկական ջարդերը: Այսօր, երբ այնքան թրքապաշտպան ուժեր կան, ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքն իբրեւ պատմութեան ծանօթ ռեցիդիվիստ՝ չի՛ կրկնի իր եղեռնագործութիւնը: Ապա ուրեմն՝ ի՞նչ անել, որ պատերազմի դէպքում նկատի առնւի մեր ժողովրդի անօրինակ աղետաւճութեան փաստը (Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ) եւ օրւայ իր բացառիկ վիճակը ու հիւլէականով չճմբակօծւի Հայաստանը...

*12 մարտ 1953թ.,
Երեւանի բանտ*

---

* Այս փաստաթղթի բնօրինակը տրամադրել է ՊԱԿ պաշտոնաթող գնդապետ Վաչե Հովսեփյանը: Նախկին հետախույզը 1952-53թթ. Երեւանի ներքին բանտում, ծառայողական հանգամանքներում հանդիպել է Գարեգին Նժդեհին, իսկ դրանից շուրջ 40 տարի անց՝ 1992-ին, զորավարին արդարացնելու առիթով, կրկին առնչվել Նժդեհի՝ Հայաստանի ՊԱԿ-ում պահվող գործի հետ:

1946-48թթ. Երեւանում արդեն քննվել էր Նժդեհի «քրեական գործը», եւ 25 տարվա ազատազրկման վճռով զորավարին Վլադիմիր էին տեղափոխել: 1953-ի սկզբին նա կրկին բերվում է Երեւան: Դա, ինչպէս վկայում է Նժդեհի բանտակից Հովի. Դեւեջյանը, պայմանավորված էր նրանով, որ Նժդեհը դիմել էր խորհրդային ղեկավարությանը՝ առաջարկելով իր միջնորդությունը Հ.Յ.Դ.-ի եւ խորհրդային իշխանության միջեւ ընդհանուր հասկացողություն եւ հակաթուրքական հողի վրա գործակցություն ստեղծելու համար: Թուրքիայի նկատմամբ մշակվող նոր քաղաքականության պայմաններում՝ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը Հայաստանի ՊԱԿ-ին հանձնարարել էր Նժդեհի հետ համագործակցության եզրեր որոնել: Այդ նպատակով պետք է գաղտնի կապ ստեղծվեր Նժդեհի եւ Սփյուռքի հեղինակավոր ղեկավարների միջեւ: Նժդեհը հատկապես ընտրել էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին վարչապետ Սիմոն Վրացյանին, որն այդ տարիներին ապրում էր Բեյրութում եւ ղեկավարում էր ՀՅԴ հետախուզական դպրոցը: Սակայն, քանի որ Նժդեհի եւ Վրացյանի միջեւ ժամանակին տարածայնություն էր եղել, նամակը

գրվեց այդ ժամանակ Նժդեհի հետ միեւնույն բանտախցում գտնվող սփյուռքահայ գրող եւ դաշնակցական գործիչ Յովհաննես Դեւեջյանի հետ համատեղ, որը Վրացյանի ամենամոտ մարդկանցից էր: Ի դեպ, Նժդեհի եւ Դեւեջյանի հարաբերությունները, մինչեւ բանտում հանդիպելը, կազմակերպական ներքին տարակարծությունների հետեւանքով, խիստ լարված վիճակում էին, եւ միայն բանտում հանդիպելով, ընդհանուր տառապանքի թելադրմամբ հաշտվել են: 1955-ին Դեւեջյանը բանտից ազատվել է եւ 15 տարի հետո գրել իր հայտնի հուշերը Նժդեհի մասին:

Նամակը, որ գրվել է Ստալինի մահվանը հաջորդող օրերին, կարող էր ճակատագրական լինել եւ՛ զորավարի, եւ՛ հայության համար, եթե վերստին չփոխվեր Թուրքիայի հանդեպ ԽՍ. Սիության վարած քաղաքականությունը: Մոսկվայում նպատակահարմար չգտան նամակն ուղարկել, եւ այն այդպես էլ հասցեատիրոջը չհասավ՝ մնալով որպես պատմական փաստաթուղթ:

Արդ ներկայացված է համատեղ նամակի Նժդեհի գրած հատվածը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ (Կենսագրական ակնարկ)	3
ԳՐՔԵՐ, ԳՐՔՈՒՅԿՆԵՐ	
ԷՋԵՐ ԻՄ ՕՐԱԳՐԷՆ	21
ԲԱՅ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՀԱՅ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	53
ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՅՐԵՐԻ ԴԷՄ	74
ՑԵՂԻ ՈԳՈՒ ՇԱՐԺԸ	145
ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ - ՑԵՂԸ ԵՒ ԻՐ ՏԱԿԱՆՔԸ	185
ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ	266
ԲԱՆՏԱՅԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐ	337
ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՆԹԵՈՆԸ	408
ԽՈՒՍՏՈՒՊԵԱՆ ԿԱՆՉԵՐ	418
ՀՈԳՎԱԾՆԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՃԱՌԵՐ	
ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	430
ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ	435
ՍԵՐ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՐԻՉԸ	437
ԱՆԱՐԻՈՒԹԻՒՆԸ - ՄԱՅՐ ՉԱՐԵԱՅ	440
ՕՐԵՐԻ ՕՐԸ	444
ՏԱՐԱԾՈՒՈՂ ԱՆԻՆ	448
ԿԵԱՆՔԻ ՕՐԷՆՔԸ	451
ՀԱՅ ԳԱՄԱԿԱՆ ԱՐԻՈՒԹԻՒՆԸ	457

ԲԱՅ ՆԱՍԱԿ ՍԱՅՔԼ ԱՐԼԷՆԻՆ	461
ԻՆՉՈ՞Ւ ՍՏԵՂԾՎԵՑ ՑԵՂԱԿՐՈՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	474
ՑԵՂԱԿՐՈՆՈՒԹԻՒՆՆ ԻԲԲ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ԶՕՐՈՅԹ	480
ՑԵՂԱՅԻՆ ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆ	490
ՑԵՂԱԿՐՈՆՆԵՐՈՒՆ	519
ԽՕՍՔ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳՈՒԹԵԱՆԸ	522
ՑԵՂԻ ՅԱԻՏԵՆԱԿԱՆ ԶԷՆՔԸ	525
ԻՆՉՈ՞Ւ ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	537
ԶՕՐԱՎԱՐ Գ. ՆԺԳԵՀԸ ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ	552
ՄԵՌՆԵԼՈՒ ԿԱՍՔ	556
ՈՅԺԻ ՊՐՈՔԼԵՄԸ	562
ՄԵԾ ԵՒ ԲԱԽՏՈՐՈՇ ՕՐԵՐ. ՄԱՅԻՍ 24-28	564
ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	568
ՋԱԲԱԿՍ	569
ՀԱՅՐԵՆԻՔ. ԽՈՐՀՐԳԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	572
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԳ	576
ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳԸ	581
ՄԵՐ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳԸ	584
ԱՀԱ՝ ՄԱՐԳԸ (ECCE HOMO)	590
Գ. ՆԺԳԵՀԻ ՆԱՍԱԿԸ ՏՐԱԵԱՆՈՎԻՆ	593
Գ. ՆԺԳԵՀԻ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ ՃԱՌԸ ԼԵՈՊՈՎԻ ԴԱԳԱԳԻ ԱՌԱՋ	596
ՑԵՂԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ	599
ԵՐԲ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ՑԵՂԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՉԷ	601

ՊԱՏԵՐԱԶՄ՝ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ	605
ԵՒ ԶՈՂ, ԵՒ ԶՈՂԱՐԱՐ	613
ՀԱՅՈՒ ՃԱՄՔԱՆ՝ ՄԵԾ ԶՂՁՈՒՄԻ ՃԱՄՔԱՆ	616
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ	621
ՄԻ ԶԻՆՈՒՈՐԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	628
ՅԵ՞Ղ, ԹԷ՞ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ	630
ԶՕՐ. Գ. ՆԺԳԵՀԻ ԽՕՍՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ	633
ՄԵԾ ԳԱՂԱՓԱՐ	635
ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԶՕՐԱՎԱՐ Գ. ՆԺԳԵՀԻ ՀԵՏ	638
ՀԵՐՈՍԸ ԵՒ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆԸ	654
ԱՆՁՆԱՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ	656
ՈԱԶՄԻԿԸ ՉԷ՝ ՄԵՌՆՈՒՄ	660
ՄԵՏԱՊՈԼԻՏԻԿԱ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	662
ԵՐՁԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՔԼԵՄԸ	669
ՄԱՏՆՈՒԹԻ՞ՒՆ, ԹԷ՞ ՊՐՈՎՈԿԱՑԻԱ	676
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	679
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅՈՒՄ	691
Գ. ՆԺԳԵՀԻ ՆԱՄԱԿԸ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆԻՆ	699